

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

1939-1945

DEEL 3

RIKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK
DER NEDERLANDEN
IN DE
TWEEDE
WERELDOORLOG

DEEL 3
MEI '40

'S-GRAVENHAGE / MARTINUS NIJHOFF / 1970

COPYRIGHT 1970
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ - 'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Hoofdstuk 1 – Vrijdag 10 mei	1
De strategische verrassing	3
‘Een vlamvend protest’	36
In Berlijn	54
Algemeen Hoofdkwartier	58
Zuid-Limburg	70
Maaslinie en Peel-Raamstelling	74
Van Mook tot Arnhem	88
De IJsellinie	93
De noordelijke provincies	101
De evacuaties	105
Het begin van de Vijfde Colonne-paniek	111
De eerste arrestaties en interneringen	124
Tussen Haarlem en Hoek van Holland	129
Rotterdam	139
Van Nieuwe Waterweg tot Hollands Diep	147
De komst der Fransen	155
Londen	160
Balans	170
Hoofdstuk 2 – Zaterdag 11 mei	182
De Vijfde Colonne-paniek	183
Arrestaties en interneringen	196
De Grebbelinie	201
Noord-Brabant	212
Vesting Holland	224
Optimisme	242

INHOUD

Hoofdstuk 3 – Zondag 12 mei	246
De val van de Wonsstelling	247
Grebbeinie	250
Vesting Holland	267
Militaire Luchtvaart	278
Het prinselijk gezin vertrekt	281
De ministerraad	285
Avond	294
Hoofdstuk 4 – Maandag 13 mei	296
Bezuidenhoutseweg 30	298
De koningin vertrekt	300
De ministers	304
‘Tot de laatste man standhouden’	315
Kornwerderzand	317
Vesting Holland	319
De val van de Grebbeinie	330
Terugtocht	347
Hoofdstuk 5 – Dinsdag 14 mei	362
Colijn	365
Doorvechten!	368
Rotterdam: ultimatum	370
Rotterdam: bombardement en brand	381
Rotterdam: overgave	396
Winkelman capituleert	400
Landmacht	405
Marine	416
De vluchtelingen	430
‘Wij hebben de strijd gestaakt’	446
Ijmuiden	452

INHOUD

Hoofdstuk 6 – Londen	457
Hoofdstuk 7 – De strijd in Zeeland en zijn nasleep	468
De Zeeuwse eilanden	471
België en Frankrijk	480
Hoofdstuk 8 – Balans	498
De verliezen	498
De Duitse buit	501
De ‘Vijfde Colonne’	503
De nederlaag	508
De krenking	516
Lijst van illustraties	523
Lijst van bron-afkortingen	528
Lijst van kaarten	529
Overzicht van het seriewerk: ‘De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de wereldoorlog II’	531
Lijst van afkortingen, gebruikt in voetnoten	533
Register	537

Vrijdag 10 mei

Het was 3 uur 55 – X-Zeit.

★

Voor het eerst sinds de oorlogen van de zeventiende en achttiende eeuw werd Nederland in de vroege morgenuren van de 10de mei 1940 weer door het oorlogsgeweld getroffen – een geweld evenwel dat als middelen niet langer de musket en het primitief veldgeschut kende, maar de gecompliceerde producten der moderne, gemechaniseerde oorlogsindustrie: handgranaten en machinepistolen, mitrailleurs en zware houwitser, tanks en bommenwerpers.

Het was oorlog.

Oorlog, daadwerkelijke oorlog, betekent steeds inbreuk op elke gevestigde orde, versterking van alle gevestigde verhoudingen. Oorlog verwoest en vernietigt, verrast en verbijstert. De enkele mens, opgenomen en gebed in zijn normaal bestaan, ziet zich opeens geplaatst in een realiteit die, althans aanvankelijk, als volstrekt abnormaal, ja als anti-normaal ervaren wordt. Vijandelijke strijdkrachten (aldus het beeld dat de tweede wereldoorlog bood) rukken het land binnen, in de lucht waarin vogels opgeschrikt rondfladderden, ronken de motoren van vijandelijke vliegtuigen. Overal waar gevechten geleverd worden, weerklinkt een oorverdovend en ondragelijk lawaai. Bij het geratel der machinegeweren voegen zich de dreunen van het geschut, luttele seconden later gevolgd door de explosies der granaten. Bommen gieren omhoog en ontploffen. Van de ene seconde op de andere storten huizen, schuren, boerderijen ineen. De luchtdruk ontbladert de takken der bomen, stammen worden versplinterd. Kogels en scherpe fragmenten van granaten en bommen fluiten in het rond. Fonteynen van zand en modder spuiten op, de rook sliert over het land, her en der hangen grauwe stofwolken boven de plotselinge ruïnes. Gebouwen en hooimijten vliegen in brand, koeien rennen in uitzinnige angst door de wei of liggen ter aarde met uitpuilende ingewanden.

Oor en oog van de mens kunnen die beelden niet verwerken. Het is of

aan het bestaan de bodem ontvallen is; elke impressie betekent gevaar, voorspelt pijn, verminking, de dood. De piloot die in een luchtgevecht gewikkeld is, voelt opeens een schok achter zich: zijn waarnemer zakt ineen; de brug van het oorlogsschip wordt door een bom getroffen, flarden van ledematen vliegen in het rond; in het peloton dat in dekking ligt, slaan de mortiergranaten in – hier worden drie, vier man bedolven onder verstikkend zand, daar staren de ogen van dodelijk getroffen makkers, anderen kreunen en op hun tuniek verschijnen opeens grote bloedvlekken.

Tijdens het gevecht slaat de dood als de bliksem in: even onverwachts, even vernietigend. Zeker, van alle menselijk leven is die dood het onvermijdelijk, het noodzakelijk, het natuurlijk einde. Hij kan voor wie door ziekte gesloopt is, als een verlossing komen; in berusting aanvaard worden door wie op welbestede jaren terugziet. Maar in de allereerste fase van een oorlog treft de dood op het slagveld nimmer als onvermijdelijk, als noodzakelijk, als natuurlijk. Hij is toevallig, tegennatuurlijk en abrupt. Hij schrikt af, hij wekt angst; de enkeling vermorzelend, verbijstert hij de groep.

Zo ook in de meidagen van '40.

Het tafereel dat wij in dit deel te schilderen krijgen, is er in de eerste plaats een van militaire strijd. Wij zullen gewagen, veelvuldig, onvermijdelijk veelvuldig, van legerkorpsen, divisies, regimenten, bataljons, compagnieën; van luchtvaartregimenten en -eskaders; van torpedobootjagers en kanonneerboten – wij zouden wensen dat onze lezer in en achter die aanduidingen steeds de enkele mens bleef zien: de Nederlander die in de prille ochtendschemering van vrijdag 10 mei 1940 onverhoeds besprongen wordt door het geweld; vechten moet; zich verweren; het leven-zelf op het spel zetten – of, ondoorzichtige en onbegrijpelijke orders volgend, zwaarbepakt en bestoft, met het hoofd vol zorgen voortmarcheert; of, straks, als burger uit de radio het schokkend bericht vernomen heeft dat de Duitsers ons land binnengevallen zijn – en die mensen, die burgers, groepen dan samen, hier in nachtgewaad, daar in haastig aangeschoten kleren, de meesten diep getroffen, velen nerveus, sommigen biddend, anderen steun zoekend bij de medemens – en alles wat opgebouwd is en tot stand gebracht, verzorgd en gekoesterd, ja bestaan en leven-zelf dreigen weg te zinken in een afgrond die zich onverhoeds geopend heeft. Oorlog! De vijand komt!

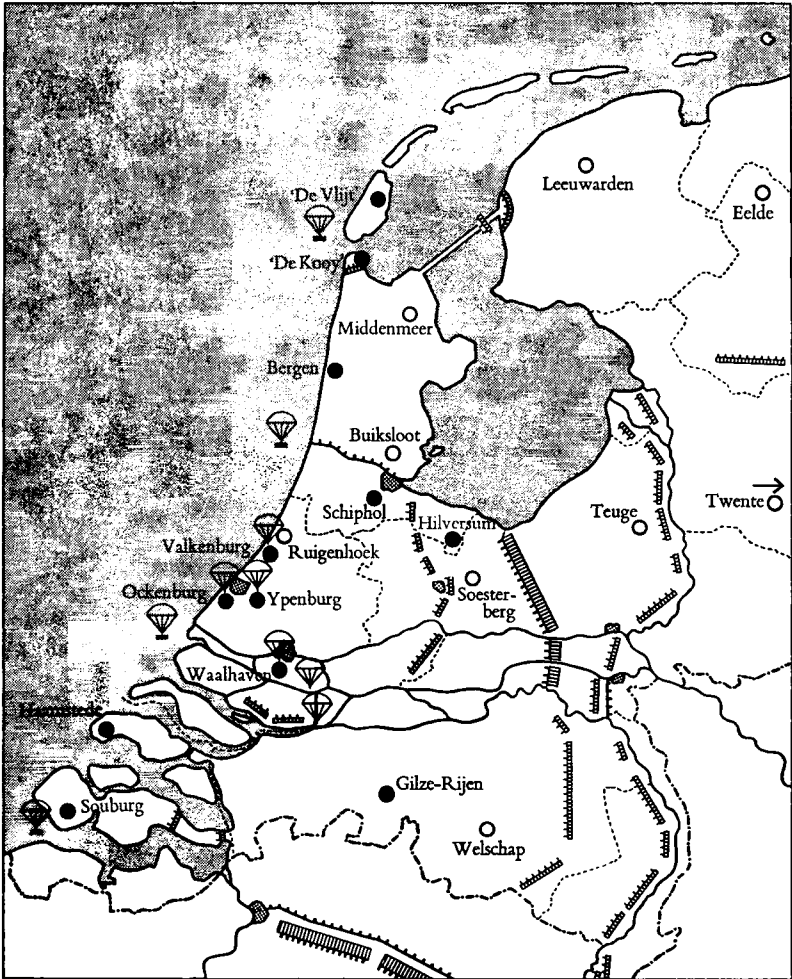
Geen willekeurige vijand – *deze* vijand: Nazi-Duitsland.

De strategische verrassing

Het uur van de aanval, *X-Zeit*, was, gelijk gezegd, door Hitler bepaald, op 3 uur 55 Nederlandse tijd; twintig minuten later zou de zon opkomen, maar het zou om 3 uur 55, vijf voor vieren, al bijna daglicht zijn. Precies of bijna precies op dat moment moest de hoofdmacht van de Duitse divisies de grens beginnen te overschrijden, precies of bijna precies op dat moment moest in het westen des lands een reeks doelen gebombardeerd worden door Duitse bommenwerpers die onverwachts van boven de Noordzee zouden naderen en boven hun doelen gedekt zouden worden door jagers die rechtstreeks uit Duitsland kwamen aanvliegen. Eerste en belangrijkste doel der bombardementen was de vernietiging der Nederlandse luchtmacht zodat haar toestellen niet langer aan de strijd zouden kunnen deelnemen; bovendien moest op de drie vliegvelden in de nabijheid van Den Haag (Valkenburg dat nog pas in aanleg was, en Ypenburg en Ockenburg die beide in gebruik waren) alsmede op het vliegveld Waalhaven bij Rotterdam de verdediging gedgeorganiseerd worden opdat daar een drie kwartier later de Duitse parachutisten en, na hen, de luchtlandingstroepen ongehinderd zouden kunnen neerkomen. Tussen Den Haag en Scheveningen moesten voorts de daar gelegen kazernes gebombardeerd worden. Gehoopt werd dat in die omstandigheden de overval op het regeringscentrum zou slagen; mislukte die overval, dan moest de 9de *Panzer-Division*, via Noord-Brabant naar de Vesting Holland doorbrekend, de beslissing forceren. Zulks vergde de tijdige verovering van de grote bruggen welke die *Panzer-Division* moest overschrijden: de brug over het Hollands Diep bij Moerdijk, de brug over de Oude Maas bij Dordrecht en de bruggen over de Nieuwe Maas in het hart van Rotterdam. Van de Rotterdamse bruggen moest zich een compagnie meester maken die met watervliegtuigen aangevoerd zou worden, de andere bruggen dienden door parachutisten veroverd te worden. Tenslotte zou nog een aantal Duitse toestellen kort na *X-Zeit* magnetische mijnen afwerpen in de mondingen van de waterwegen die toegang geven tot onze grote havens. Al die oorlogshandelingen moesten om vier uur of kort nadien in volle gang zijn.

Niet het binnendringen over de oostelijke grens maar deze reeks vermetele operaties in het westen des lands tot in het hart van de Vesting Holland toe, hield het element van de strategische verrassing in. Een verrassing die slaagde. Want inderdaad: wat in dat westen op die rode mei tussen vier en zeven uur 's ochtends geschiedde, kreeg een bepalende invloed op het gehele verdere verloop van de strijd.

Het is bij de beschrijving een der moeilijkheden dat de Duitse aanval in het

I. De Duitse strategische overval

In rood: de vliegvelden die op 10 mei op X-Zeit of kort nadien aangevallen werden. Niet aangevallen werden Ruigenhoek en de twee geheime vliegvelden Middenmeer en Buiksloot. Vliegvelden waar zich geen vliegtuigen bevonden, zijn met een cirkeltje aangegeven. Bij Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen werden mijnen afgeworpen. Valkenburg, Ypenburg, Ockenburg, Waalhaven en de bruggen bij Dordrecht en Moerdijk waren object van Duitse luchtlandingen.

westen op zoveel punten *tegelijk* ingezet werd. De gevechtsvliegtuigen van de Militaire Luchtvaart stonden op die rode mei alle in het westen des lands opgesteld, nl. op de vliegvelden 'De Kooy' (bij Den Helder), Bergen, Schiphol, Hilversum, Ruigenhoek (bij Noordwijkerhout), Ypenburg, Waalhaven en Gilze-Rijen. Bovendien bevonden zich lesvliegtuigen op de vliegvelden 'De Vlijt' (op Texel), Haamstede en Souburg (bij Vlissingen). Met uitzondering van Ruigenhoek waren al die vliegvelden aan de Duitsers bekend; zij werden dan ook alle (samen met alle vliegvelden elders waar zich geen toestellen meer bevonden: Eelde, Leeuwarden, Twente, Teuge, Soesterberg en Welschap bij Eindhoven) bij de inzet van het offensief gebombardeerd en beschoten. De bases en steunpunten van de Marineluchtvaartdienst werden aanvankelijk door de Duitsers met rust gelaten: de *Luftwaffe* kon niet alles tegelijk doen en de Duitsers hadden, daar de *Kriegsmarine* in *Fall Gelb* nauwelijks een rol speelde, voor onze langzame watervliegtuigen niet veel belangstelling. Het was de Militaire Luchtvaart die uitgeschakeld moest worden: *zij* moest weggevaagd, *haar* installaties moesten vernietigd worden.

Twee complexen vragen hebben wij dus te beantwoorden: op welke wijze en in hoeverre gelukte de uitschakeling van de luchtmacht van ons leger, en op welke wijze en in hoeverre gelukten de verovering van de drie vliegvelden om Den Haag (de overval op het regeringscentrum) en de verovering van Waalhaven en de bruggen bij Moerdijk, Dordrecht en Rotterdam (het vrijmaken van de route voor de 9de *Panzer-Division*)? Daarbij vatten wij in hoofdzaak samen wat gebleken is uit de Nederlandse gevechtsverslagen en uit het naoorlogse Nederlandse onderzoek. Aan Duitse kant is maar weinig onderzoek verricht en onder de bewaardgebleven Duitse stukken, hoofdzakelijk van hogere staven afkomstig, bevinden zich geen gevechtsverslagen. Jammer! Wij kunnen meestal over de zich verdedigende Nederlanders duidelijker zijn dan over de aanvallende Duitsers. Wij betreuren het hieruit voortvloeiend gebrek aan evenwicht in de beschrijving – het viel niet te verhelpen. Wij zullen bij die beschrijving van noord naar zuid gaan.

★

Wij beginnen op het eiland Texel.

Op het vliegveld 'De Vlijt', dat in het noordelijk deel van het eiland lag, ontvingen de vliegers van de Militaire Luchtvaart hun laatste opleiding voor de jagers en bommenwerpers. De installaties van 'De Vlijt' werden op die

VRIJDAG 10 MEI

rode mei van ca. vier uur af herhaaldelijk door Duitse jagers aangevallen. Er stond op het vliegveld maar één toestel, een T-5 bommenwerper: al bij de eerste aanval werd het in brand geschoten; de overige toestellen, ruim twintig van verschillend type, waren in de voorafgaande dagen verspreid opgesteld bij boerderijen in de buurt van het vliegveld. Zij werden door de Duitsers eerst in de middag van de rode mei ontdekt, toen een van hun verkeners luchtfoto's kwam maken.¹

★

Op het vliegveld 'De Kooy' bij Den Helder waren elf D-21 jagers gestationeerd; volgens de orders die luitenant-generaal P. W. Best, commandant luchtverdediging, had doen uitgaan, stonden zij op 10 mei om drie uur met warmgedraaide motoren startklaar. Toen hun commandant kort voor vier uur met het commando luchtverdediging in Den Haag telefoneerde, kon hij horen dat daar over een ander toestel een gesprek gevoerd werd waaruit hij afleidde dat elders vliegvelden gebombardeerd werden. Nadere instructies had hij toen niet nodig: onmiddellijk zond hij (het was 3 uur 59) zijn elf jagers de lucht in; zij konden daar meteen de strijd aanbinden met de Duitse jagers en bommenwerpers die de installaties van 'De Kooy' gingen beschieten en bombarderen. Eén van de elf, een Duitse bommenwerper achtervolgend, werd bij het Wassenaarse Slag door andere Duitse bommenwerpers neergeschoten. Zes van de overige toestellen werden, na het eerste treffen patrouillerend, hevig door eigen Nederlandse strijdkrachten beschoten, nl. door de luchtafweer van 'De Vlijt' en door de marine-eenheden die voor Den Helder lagen. Om tien voor vijf kwamen acht van die D-21's in gevecht met negen Duitse jagers; de Duitse toestellen waren sneller maar, als gevolg daarvan, langzamer in het wenden; drie werden boven de Waddenzee neergeschoten, een vierde moest, met de commandant van de formatie aan boord, een noodlanding maken op 'De Kooy'. De D-21's die daar terugkeerden, waren evenwel doorzeefd; niettemin stonden er om half zes weer vier gereed om op te stijgen. Dat gelukte niet meer: op de grond werden zij door Duitse jagers verrast, eerst om acht uur, daarna om twaalf uur. Van de elf oorspronkelijke

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) F. J. Molenaar: *De luchtverdediging, mei 1940*, IV, p. 46-51. Dit nog niet in druk verschenen deel wordt aangehaald onder verwijzing naar de hoofdstukken en pagina's binnen de hoofdstukken van de getypte tekst (eerste versie). Verder aan te halen als Molenaar: *De luchtverdediging*.

‘DE VLIJT’, ‘DE KOOY’, BERGEN

D-21's waren toen nog twee bruikbaar.¹ De gebouwen van ‘De Kooy’ brandden tot de grond toe af.²

★

Op het vliegveld te Bergen waren tien verkenneren van het type C-10 gestationeerd alsmede dertien van de snelste en beste jagers die de Militaire Luchtvaart bezat: de G-1's. Er waren in totaal vier-en-twintig G-1's en er stond op Bergen dus meer dan de helft. Die plaatsing was niet gelukkig want de bodem van het in een polder gelegen landingsterrein dat door slechte bemaling lange tijd blank gestaan had, was eigenlijk te zwak om de relatief zware toestellen te torsen.³ Dat was een van de redenen waarom de commandant van de betrokken jagerafdeling die sinds de herfst vergeefs op verbetering van het landingsterrein aangedrongen had, er met verlof van zijn superieuren toe overgegaan was, de G-1's op het betonnen platform voor de commandopost op te stellen⁴; een tweede reden was, dat hij bij die geconcentreerde opstelling aan de vliegers met gering tijdverlies kon doorgeven (het moest alles mondeling geschieden) dat zij moesten opstijgen en waar de vijand zich bevond. De C-10's (verkenneren die niet onmiddellijk gereed moesten staan) waren verspreid buiten het vliegveld opgesteld.

In de nacht van 9 op 10 mei zaten de jachtvliegers om drie uur in hun toestellen; de motoren waren warmgedraaid. Men hoorde vreemde vliegtuigen overkomen, dacht: ‘Het zijn Duitsers, op weg naar Engeland’ – en bleef wachten. Nog vóór het commando ‘opstijgen’ (om 3 uur 55 van Den Haag uit aan de jagersafdelingen gegeven) de commandant te Bergen bereikt had, naderden, laag over de Noordzee vliegend, drie vreemde toestellen. De bediening van het zoeklicht te Bergen-aan-Zee gaf om 3 uur 59 telefonisch bericht door: ‘Die gasten die vannacht overvlogen komen terug.’⁵ Op dat bericht werd niet gereageerd⁶ – en ongehinderd lieten ‘die gasten’ (drie Duitse bommenwerpers) hun lading bij de dicht bij elkaar geparkeerde G-1's vallen. Bij het middelste toestel in de voorste rij werd bovendien, terwijl het

¹ A.v., II, p. 40-49. ² L. Honselaar: *Vleugels van de vloot. De geschiedenis van de Marineluchtvaartdienst* (1950), p. 74. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 156.

⁴ Brief, 28 april 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht. ⁵ A.v., p. 120. ⁶ Getuige Th. J. A. Lamers, Staten-Generaal, Tweede Kamer, Enquêtecommissie ‘Regeringsbeleid 1940-1945’ (verder aan te halen als: *Enq.*), dl. I c, p. 549.

al in beweging was, een motor weggeschoten; het toestel trok dwars weg en blokkeerde alle toen nog niet geraakte G-1's¹ – slechts één die tevoren weggetaxi'd was, kon de lucht in komen, schoot op het strand te Katwijk drie Duitse transporttoestellen in brand en keerde met een wijde boog over land naar Bergen terug.² Daar was aanvankelijk paniek uitgebroken:

'Als de ontploffingen van het eerste bombardement . . . zijn verklonken en een zware rookzuil uit de grote hangar opstijgt, wordt de lucht plotseling gevuld door het hoge geluid van neerduikende jagers. Onze militairen schrééuwen van plezier. Hoera, dat zijn de D-21's (van 'De Kooy') die de vijand te lijf gaan! Helaas . . . als de vliegtuigen met gillende motoren op het vliegveld afsteken, blijken het *Messerschmitts* te zijn en halsoverkop zoekt iedereen dekking voor het ratelende mitrailleur-vuur. Het wordt een *sauve-qui-peut*. De manschappen der verkennerafdeling die in de barakken langs het veld door het bombardement uit hun dromen zijn gewekt, rennen in de primitiefste kleding dwars over de vijfhonderd meter open veld, door sloten en greppels, over prikkeldraad en omheiningen, naar de schuilplaats welke het bos biedt.'³

Tot kwart voor vijf duurden de Duitse aanvallen. Toen waren (tegen een verlies van twee of drie Duitse toestellen) alle hangars getroffen en van de dertien G-1's waren er twaalf buiten gevecht gesteld.⁴

★

Op Schiphol stonden op 10 mei negen D-21-jagers en negen T-5-bommenwerpers gevechtsgereed klaar. Nog in de nacht, om kwart over twee al, waren de motoren warmgedraaid, vóór drie uur zaten de jachtvliegers in hun toestellen. Hun commandant kreeg echter van de staf van de jachtgroep in Den Haag geen bevestiging van enig algemeen alarm – derhalve gaf hij om 3 uur 15 opdracht, de toestellen te verlaten. Toen dus om 3 uur 58 onverhoeds drie Duitse bommenwerpers laagvliëgend uit het westen naderden, konden zij ongehinderd met het bombardement van Schiphol beginnen; de kazerne kreeg de eerste voltreffers en vloog in brand. 'Algemeen alarm! Iedereen opstijgen!' – met die kreet rende de commandant zijn commandopost uit. Spoedig raasden negen jagers en acht bommenwerpers (één kon wegens bomschade niet starten) over de landingsbanen en stegen op. Bijna twee uur

¹ A.v. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 143. ³ C. C. Küpfer: *Nederlands vliegers in het vuur. Het optreden der luchtstrijdkrachten in Nederland van 10 tot 14 mei 1940* (1946), p. 168. ⁴ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 129-31.

lang werden daarna, met tussenpozen, de gebouwen en hangars van Schiphol door Duitse toestellen gebombardeerd en gemitrailleerd: ongeveer zeshonderd bommen werden op en rondom het vliegveld afgeworpen. Het lucht-afweergeschut (de manschappen van de luchtdoelmitrailleurs hadden nooit eerder met hun wapenen geschoten) schoot één, misschien twee Duitse toestellen neer. Tal van gebouwen op en bij het vliegveld vlogen in brand; een aantal verkeersvliegtuigen van de KLM ging hierbij verloren. Op een gegeven moment kwam een motorspuit van de Amsterdamse brandweer het vliegveld opgereden om het vuur in een der hangars te blussen; pas nadat enkele brandweerlieden door bomscherven dodelijk getroffen waren, werd de motorspuit teruggetrokken.¹

Hoe was het intussen de van Schiphol opgestegen jagers en bommenwerpers vergaan? Tot de door snelle *Messerschmitts* beschermde Duitse bommenwerpers konden zij moeilijk doordringen; er ontstonden niettemin luchtgevechten. Eén Duitse jager werd neergeschoten, één Nederlandse maakte een noodlanding in de buurt van Hoorn; in een pauze in de bombardementen landden tenslotte weer vijf jagers met leeggeschoten mitrailleurbanden op Schiphol; drie landden er op het (door de Duitsers niet opgemerkte) vliegveld Ruigenhoek bij Noordwijkerhout. De eerste vlieger die daar om 4 uur 15 met zijn doorzeeftde jager omlaagkwam, 'vond alles in diepe rust. Zelfs de officier van piket² wist niet dat het oorlog was.'³

De acht T-5's die om vier uur van Schiphol opgestegen waren, hadden op dat moment geen doelen opgekregen om te bombarderen; zij zetten zich dus als jagers in en trachtten met hun mitrailleurs en met het 2 cm-kanon dat zij hadden, Duitse toestellen te raken. Daarvan werden er vermoedelijk vijf neergeschoten. Van die T-5's landden één op 'De Kooy', één in Bergen, vier op Ruigenhoek, één zelfs in Vlissingen – slechts één keerde naar Schiphol terug. Dat ene toestel steeg kort voor zeven uur weer op om samen met drie die op Ruigenhoek geland waren, het door de Duitsers bezette vliegveld Ockenburg te bombarderen. Na die aanval werd één van de vier tussen Den Haag en Hoek van Holland boven zee afgeschoten; van de vijf inzittenden wist alleen de commandant, de reserve tweede-luitenant-waarnemer B. Swagerman, het er levend af te brengen; vijfhonderd meter buiten de kust met zijn parachute in zee neerkomend, ontdeed hij zich van zijn valschermharnas, leren jas en laarzen en bereikte zwemmend het strand, vanwaar hij naar Schiphol terugkeerde.⁴ Wij zullen Swagerman ('een jongeman van juist

¹ A.v., p. 10-15, 20-23. ² De officier die buiten de normale diensturen verantwoordelijkheid draagt voor het betrokken onderdeel. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 53-54. ⁴ A.v., p. 25-30.

drie-en-twintig jaar, kalm en uiterst bescheiden¹⁾ nog tegenkomen wanneer hij, na ook op 11 mei in actie te zijn geweest, op 13 mei met de laatst overgebleven T-5 opnieuw de strijd aanvaardt.

★

Op het vliegveld bij Hilversum stonden op *X-Zeit* vier C-5's, één C-10 en vier lichte toestellen van Koolhoven (FK-51's) die als verkenner en vuurleidingstoestel voor de artillerie in gebruik waren. Dit vliegveld werd van 4 uur 20 af ongeveer een kwartier lang aangevallen, waarbij 'velen de schrik om het hart (sloeg). Het duurde daarom enige tijd voordat het personeel weer was verzameld, appèl kon worden gehouden en de schade kon worden opgenomen'; de vliegtuigen die men buiten het vliegveld opgesteld had, waren door de Duitsers niet ontdekt.²

★

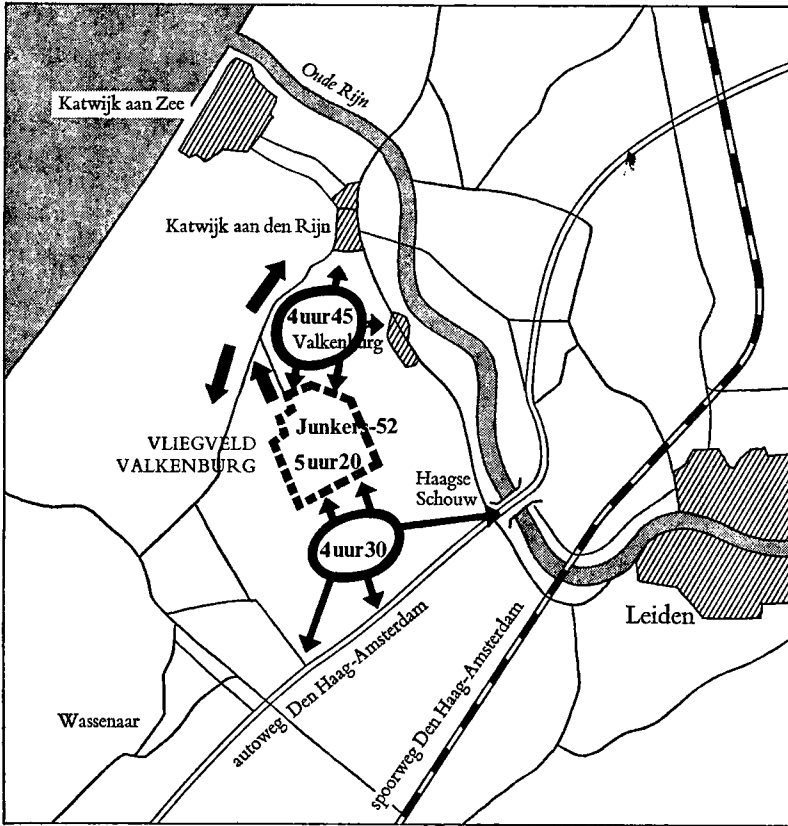
Wij komen nu bij de drie bij Den Haag gelegen vliegvelden Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg, die, gelijk reeds gezegd, in de Duitse opzet een bijzondere functie hadden: hier moest meer dan de helft van het *Luftlande-Korps* neerkomen.

Het vliegveld Valkenburg, dat zich tussen Leiden en Katwijk bevond, was nog pas in aanleg. De Militaire Luchtvaart kon er nog geen gebruik van maken, alleen al omdat de grasmat niet sterk genoeg was om toestellen te dragen – een factor die de Duitsers onbekend was. Met de mogelijkheid van Duitse luchtlandingen was niettemin rekening gehouden. Het vliegveld werd bewaakt door twee compagnieën infanterie, versterkt door een gedeelte (een sectie) van een compagnie zware mitrailleurs, bij elkaar een vierhonderdvijftig man. Drie zware en vier-en-twintig lichte mitrailleurs waren om het vliegveld opgesteld (in versterkingen die, in strijd met de door generaal Best gegeven order, nog niet afgedekt waren); luchtafweergeschut ontbrak evenwel en voor de versperring van het veld had men slechts drie auto's gebruikt.

Toen drie Duitse bommenwerpers om kwart over vier de eerste lucht-

¹ C. C. Küpfer: *Nederlands vliegers in het vuur*, p. 251. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 1-8.

VALKENBURG

II. De Duitse luchtlanding op Valkenburg

Duitse parachutisten landden om 4 uur 30 en 4 uur 45 ten zuiden en ten noorden van het vliegveld en zwermden naar verschillende kanten uit. Om 5 uur 20 begonnen Junkers-52 op het vliegveld neer te strijken. Zwarte pijlen: voornaamste vluchtrichting der Nederlandse troepen.

aanval op het vliegveld uitvoerden, bevond de algemene reserve van de bewakingstroepen zich door laksheid nog niet in de opstellingen (gedeeltelijk schuttersputten) bij het vliegveld; de eerste bommen deden 'de dodelijk verschrikte manschappen in grote wanorde' wegrennen – de tweede serie leidde er toe 'dat nu ook de schuttersputten grotendeels werden verlaten en vrijwel een ieder zijn heil zocht in een vlucht naar het open veld. Van enig verband was nu geen sprake meer. De algemene reserve was volkomen uiteengespat . . . Tot overmaat van ramp bleek na de tweede bomaanval dat ook de telefoonverbindingen niet meer functioneerden.'¹ Er kon dus niet snel om hulp gevraagd worden; de gehele verdediging van het vliegveld berustte bij de vijf-en-tachtig man die de om het veld opgestelde machinegeweren bedienden.

Om 4 uur 30 sprongen de eerste Duitse parachutisten bij het vliegveld af, sommigen hunner vielen te pletter.² Een deel van de overlevenden kwam midden tussen de gevluichte reserve terecht en voerde hen als krijgsgevangenen mee naar het dorp Valkenburg. Daar waren burgers naar buiten gelopen om de landing der Duitsers beter te kunnen zien. Lang duurde dat niet. De eerste Duitsers die aankwamen, dreven de mannen en vrouwen die zij op straat aantroffen, naar het vliegveld, vermoedelijk om ze als hulpwerkkrachten in te schakelen; spoedig kreeg de burgemeester aanzegging dat alle mannelijke inwoners van achttien tot vijf-en-zestig jaar om één uur 's middags in het centrum van het dorp aanwezig moesten zijn.³

Inmiddels waren andere Duitse parachutisten onmiddellijk na hun landing uitgezwermd in de richting van Katwijk aan de Rijn, Katwijk aan Zee en Wassenaar, alsmede naar de belangrijke brug over de Oude Rijn bij de Haagse Schouw; nog een ander deel bond op het vliegveld de strijd met de mitrailleursschutters aan. Deze laatsten werden ook door Duitse jagers bestookt die de Duitse transporttoestellen dekten welke van 5 uur 20 af ordelijk en kort na elkaar op het vliegveld landden. Zwaargewapende luchlandingstroepen kwamen er uit te voorschijn – spoedig waren het er zeshonderd. Het vuur van de mitrailleursschutters was niet erg effectief: slechts één van de Duitse transporttoestellen werd in brand geschoten. Een voor een werden de mitrailleurposten opgeruimd; om zes uur was het vliegveld geheel in Duitse handen. Van de zeven-en-veertig toestellen die er geland waren, kon evenwel geen weer starten – alle waren tot de as van hun landingsgestel in de zachte bodem weggezakt: het terrein was dus voor verdere

¹ A.v., V, p. 10-11. ² B. van Hemert: Dagaantekeningen vliegveld Valkenburg, p. 1 (Collectie naoorlogse verslagen). ³ A. C. de Wilde: 'Uit de geschiedenis der gemeente Valkenburg Z.H.', p. 6-9 (Doc II-817, map a-1).

landingen versperd. Ruim duizend Duitsers waren aan de grond gekomen. Eén-en-twintig Nederlandse militairen waren gesneuveld.¹

*

In tegenstelling tot Valkenburg was het vliegveld Ypenburg dat tussen Rijswijk en Delft lag, wèl in gebruik bij de Militaire Luchtvaart. Er bevonden zich de uit Soesterberg overgeplaatste afdeling verkenner van het veldleger (vijf FK-51's en zeven oude C-5's) en twee afdelingen jagers: negen D-21's en elf Douglas-toestellen. In ons vorig deel wezen wij er al op dat de Douglas-toestellen eigenlijk lichte bommenwerpers waren maar dat men door het gebrek aan jagers besloten had, ze in die laatste functie te gebruiken. De verkenner waren buiten het vliegveld opgesteld en zouden dus niet terstond aan de strijd kunnen deelnemen; de D-21's en de Douglas-toestellen stonden in de vroege uren van de rode mei met warmgedraaide motoren op het vliegveld klaar. De vliegers waren, zoals één hunner het later in zijn verslag uitdrukte, 'gespannen en fanatiek om in actie te komen'.²

Ypenburg werd verdedigd door een bataljon van het regiment grenadiers: ca. duizend man. Bovendien stonden bij de gebouwen van het vliegveld acht lichte pantserwagens goed gecamoufleerd opgesteld. Negen zware en elf lichte mitrailleurs konden rechtstreeks vuur uitbrengen op het landings-terrein, op enige afstand daarvan bevonden zich voorts vier pelotons luchtdoelmitrailleurs en twee batterijen luchtafweergeschut, die laatste bedoeld om hoog vliegende vijandelijke toestellen te bestoken. Van de grenadiers was een gedeelte op het vliegveld geconcentreerd, een ander gedeelte had, op vrij grote afstand, verspreide posities ingenomen, vooral om het vliegveld tegen aanslagen van Vijfde Colonnisten te beschermen. De verbindingen bestonden uitsluitend uit veldtelefoons met boven de grond hangende draden.

Ook op dit vliegveld vond de eerste aanval plaats door enkele Duitse bommenwerpers die uit het zuidwesten, uit de richting Delft, naderden.

¹ A.v., p. 11-12; (Sectie krijgsgeschiedenis) C. D. Kamerling en V. E. Nierstrasz: *Algemeen overzicht van de strijd om en in de Vesting Holland (zonder het oostfront) en de strijd tegen de luchtlandingstroepen rondom 's-Gravenhage, mei 1940* (1954), p. 49-54 (verder aan te halen als Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*); brief 28 april 1969 van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 29.

Om 4 uur meldde de luchtwachtpost-Delft: 'Vele tweemotorige bommenwerpers op 1500 meter, vliegende zuidwest-noordoost'. Luttele ogenblikken later sloegen de eerste Duitse bommen in. Het was nagenoeg windstil. De gereedstaande D-21's en Douglas-toestellen konden direct van hun opstelingsplaats starten en spoedig tolden de D-21's 'als woedende horzels' rond de snellere, maar loggere Duitse jagers.¹ Adembenemende luchtgevechten ontstonden; vijf Duitse toestellen werden neergeschoten maar ruim een uur later hadden alle D-21's (op één na die naar Schiphol uitweek) de strijd moeten staken. Eén vlieger kon zich alleen per parachute redden, de anderen werden door benzine- of munitiegebrek gedwongen te landen; twee kwamen er op Ockenburg terecht, vijf ergens in de weilanden. Slechter verging het de Douglas-toestellen. Maar drie van de elf brachten het tot een noodlanding (waarvan weer twee op Ockenburg); acht werden er neergeschoten waarbij er één bij Vlaardingen in een brandende olietank stortte.²

Wat was intussen op Ypenburg gebeurd?

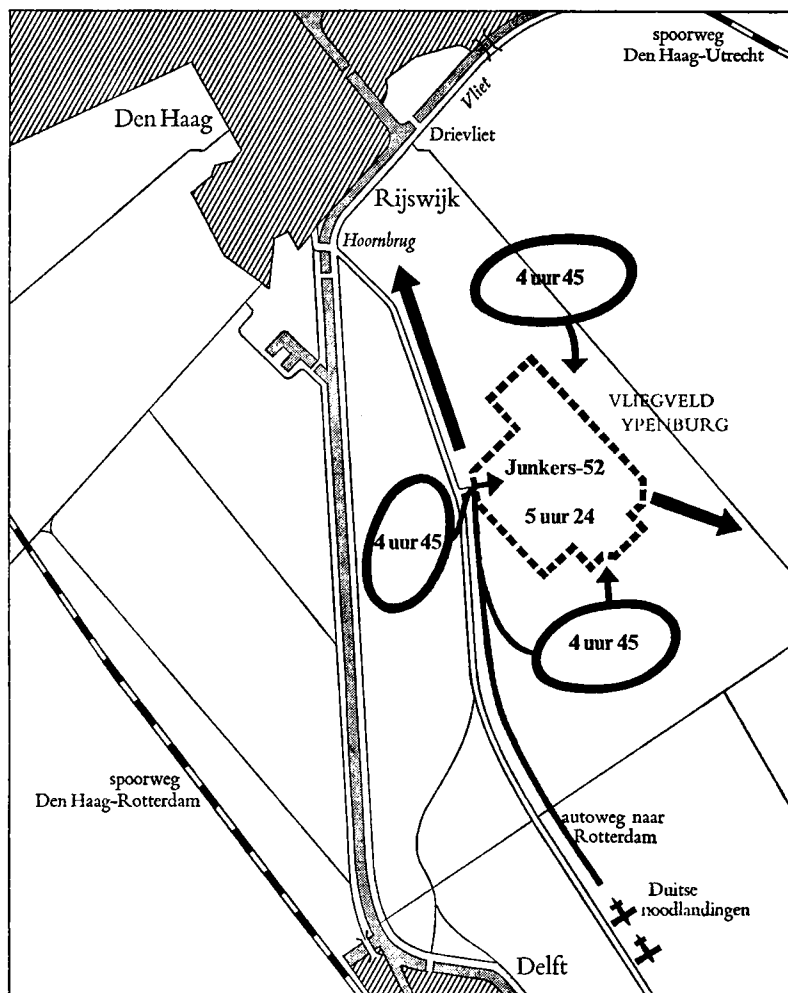
De eerste Duitse bommen wekten bij velen panische angst. De militairen van de vliegdiens (één hangar stond al in brand) renden naar de mitrailleuropstellingen om er een schuilplaats te vinden. 'Eén van hen', aldus een gevechtsverslag,

'hield mijn hand vast en zei: 'Vaandrig, daar valt een bom!' Ik antwoordde: 'Ja, jongen!' doch ik had het woord 'jongen' nauwelijks uitgesproken of hij werd door een grote scherf als het ware door midden gespleten, terwijl ik zelf ettelijke meters werd weggeslingerd. Ik moet eerlijk bekennen dat ik bij het zien van de bommen aanvankelijk in elkaar zakte van verbazing, angst en zenuwachtigheid. Bij de aanblik van het sneuvelen van die soldaat kwam er echter zo'n verandering in mij, dat het me niets meer kon schelen. Ik . . . was dan ook spoedig ter been, liep de opstelling in en vroeg of er gewonden waren. Een soldaat bleek zwaar gewond te zijn. Ik kreeg de indruk dat velen wel de grond in wilden duiken; vooral mannen die getrouwd waren, stonden grote angsten uit. Anderen waren daarentegen spoedig kalm en hun zenuwen weer de baas.'³

Met tussenpozen duurde het bombardement drie kwartier; daarop volgde nog een beschieting door Duitse jagers. Men kon er van Nederlandse kant weinig tegen doen. De Nederlandse luchtdoelmitrailleurs hadden veel last van storingen, de twee luchtafweer-batterijen konden nauwelijks vuur uitbrengen op de laagvliegende Duitse toestellen, bij een van de twee (beide

¹ A.v., p. 70. ² A.v., p. 70-77. ³ E. H. Brongers: *De slag om de residentie 1940* (1968), p. 42-43.

YPENBURG

III. De Duitse luchtlanding op Ypenburg

Duitse parachutisten landden om 4 uur 45 aan drie kanten van het vliegveld. Op het veld begonnen om 5 uur 24 Junkers-52-toestellen te landen. Om 6 uur 45 was vrijwel het gehele vliegveld in Duitse handen. Zwarte pijlen: voornaamste vluchtrichting der Nederlandse troepen.

batterijen waren zonder enige dekking opgesteld) vluchtte na een voltreffer en een aanval van Duitse parachutisten het grootste deel van de bemanning weg.

Het materieel effect van de Duitse aanvallen op het vliegveld was gering: behalve een van de hangars vloog het hoofdgebouw in brand, maar die brand kon geblust worden; hinderlijk was wèl dat alle veldtelefoonverbindingen uitvielen. Het aantal slachtoffers was niet groot – zoveel te groter was evenwel het effect dat die eerste aanvallen op het moreel van de verdedigers van Ypenburg hadden. Een groot deel vluchtte weg in de richting van Rijswijk; een compagnies-commandant zag ze daar aankomen:

‘vele bloedende, halfnaakte, razende en tierende manschappen, enige sergeanten-majors en andere onderofficieren van de bureaux . . . Ze hebben vrijwel geen van alle wapens. Het zijn de koks, de oppassers rustkamer, bureaux-schrijvers enz. Ik moet met kracht en door bruut optreden de paniekstemming onderdrukken en weglopers tegenhouden en slaag er in, ze wat te kalmeren.’¹

De neiging om van Ypenburg weg te vluchten werd versterkt toen om kwart voor vijf noord, west en zuid van het vliegveld Duitse parachutisten afgeworpen werden. Toen om 5 uur 24 het eerste échelon van acht Duitse transporttoestellen op Ypenburg neerstreek, waren van de negen zware mitrailleurs nog maar zeven bemand, van de elf lichte zes, de acht pantserwagens waren tot zes gereduceerd. Maar wat nog schieten kon, schoot op die *Junkers-52*'s. De eerste acht werden doorzeefd, verscheidene toestellen vlogen in brand. Het tweede en het derde échelon botsten gedeeltelijk op die eerste acht die niet konden weggkomen. Het vierde échelon waagde het niet, op Ypenburg te landen; van dat échelon landden sommige toestellen op Ockenburg, andere op het strand bij Kijkduin. De meeste *Junkers-52*'s die voor Ypenburg bestemd waren, weken tenslotte naar Waalhaven uit, maar een deel van de later komende maakte noodlandingen in de buurt van Ypenburg, bij Delft, in het Westland of in de polders tussen Delft en Gouda.

Daarmee was, dank zij het vastberaden verzet van het deel der grenadiers dat niet weggevlucht was, de Duitse luchtlanding op Ypenburg mislukt – niettemin viel het vliegveld in Duitse handen. De Duitse parachutisten wisten zich op verscheidene punten te verzamelen en rukten naar het vliegveld op – één groep langs de grote weg uit Delft; deze groep, versterkt door de inzitenden van enkele *Junkers-52*'s die daar een noodlanding uitgevoerd hadden, alles bijeen ca. vijftig man, dwong een veertigtal Nederlandse soldaten die

¹ Gevechtsverslag, aangehaald in Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandings-troepen*, p. 86.

krijgsgevangenen gemaakt waren, met de armen omhoog voorop te lopen en bereikte achter die dekking het hoofdgebouw op Ypenburg waar de bataljonscommandant, reserve-majoor E. C. F. ten Haaf, met het resterend deel van zijn staf in de commandopost omsingeld werd. 'De troep gevangenen', aldus later de majoor, 'gilde in koor op jammerlijke wijze: 'Niet schieten! Wij staan hier voor twee mitrailleurs en anders gaan wij er allemaal aan!' Ik heb toen bevolen, het vuren te staken.'¹ Om kwart over zeven waren alle gebouwen van het vliegveld in Duitse handen, alleen aan de zijde van het veld die het dichtst bij Rijswijk gelegen was, konden enkele moedige Nederlandse militairen zich handhaven.

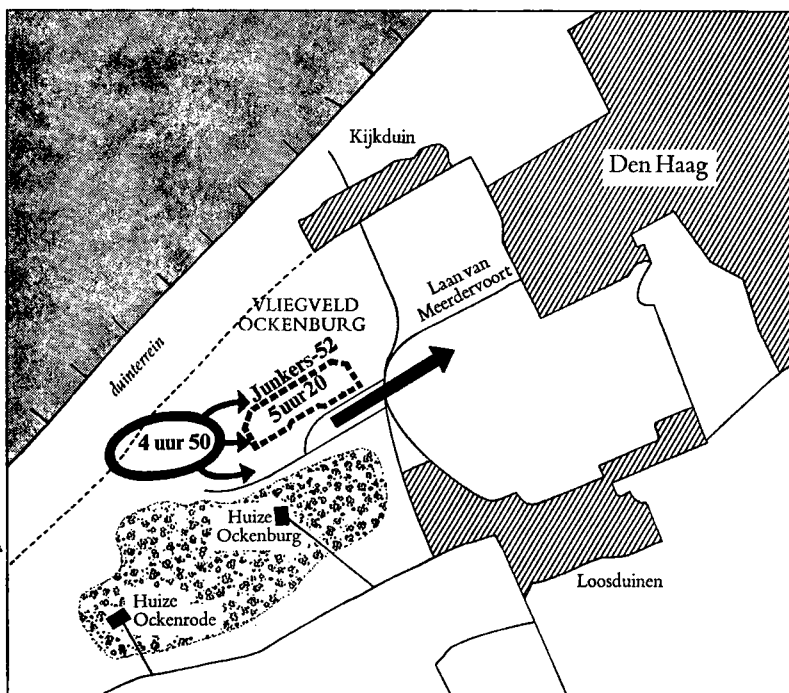
Van de ca. duizend verdedigers waren dertien gesneuveld.²

★

Het derde, voor de 22ste *Luftlande-Division* bestemde landingsterrein, Ockenburg, was niet meer dan een hulpvliegveld dat, in het verlengde van de Laan van Meerdervoort, door de samenvoeging van een aantal sportterreinen ontstaan was. Er stonden op 10 mei zeven toestellen waar men op Soesterberg nog het een-en-ander aan te verbeteren had gehad; geen van die toestellen was operationeel bruikbaar. Het vliegveld was niet versperd. Bewaakt werd het door nog geen honderd militairen die, afgezien van de geweren, slechts de beschikking hadden over vier lichte mitrailleurs; handgranaten bezaten zij niet. Pas op woensdag 8 mei waren die militairen, uit een der infanterie-depots afkomstig, op Ockenburg aangekomen; met het maken van gevechtsdekkingen waren zij nog niet begonnen.

Toen dan op die vrijdagochtend om vier uur het vliegveld Ypenburg aangevallen werd, kon men er van Ockenburg af de bommen zien vallen: oorlog! Men werd aanvankelijk met rust gelaten tot een drie kwartier later twee van de Ypenburgse D-21's en twee Douglas-toestellen op Ockenburg landden; munitie voor de vliegtuig-mitrailleurs was er aanwezig, benzine helaas niet. Plotseling verschenen toen Duitse jagers die de op Ockenburg staande vliegtuigen begonnen te beschieten. Kort nadien zag men even ten westen van het vliegveld Duitse parachutisten die uit *Junkers-52's* sprongen, in de duinen neerkomen. De beschietingen duurden voort – en om 5 uur 20 gingen achttien *Junkers*-transporttoestellen brutaalweg tot een landing op het

¹ A.v., p. 47. ² Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 37-49; Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 46-50.

IV. De Duitse luchtlanding op Ockenburg

Om 4 uur 50 landden Duitse parachutisten ten westen van het vliegveld, om 5 uur 20 begonnen Duitse transporttoestellen op het veld te landen. Zwarte pijl: voornaamste vluchtrichting der Nederlandse troepen.

vliegveld over, haastig kwamen de zwaargewapende luchtlandingstroepen er uit te voorschijn. Meteen vielen zij de Nederlandse verdedigers aan, van wie een deel aanvankelijk weinig lust toonde, op het open veld in stelling te gaan. Na enige tijd kwamen bovendien Duitse parachutisten van de duinen uit de luchtlandingstroepen versterken. De verdedigers werden geleidelijk van het vliegveld weggedrukt waarbij zij vooral bij overhaaste terugtochten zware verliezen leden: op elke vier man sneuvelde er één.

Ockenburg was om zeven uur geheel in handen van de Duitsers.¹

★

¹ Kamerling: *Vesting Holland... luchtlandingstroepen*, p. 30-35; Molenaar: *De luchtverdediging*, V, p. 1-7.

Niet alleen de drie vliegvelden welke het dichtst bij Den Haag gelegen waren, werden op of omstreeks *X-Zeit* het object van Duitse aanvallen – ook het militaire kamp Waalsdorp en de Nieuwe Alexanderkazerne aan de van Alkemadelaan tussen Den Haag en Scheveningen werden volgens plan gebombardeerd, het kamp Waalsdorp het eerst, kort na vier uur, de Nieuwe Alexanderkazerne een minuut of twintig later. Het kamp Waalsdorp was deel van het eerste infanterie-depot, in de Nieuwe Alexanderkazerne was het depot van de cavalerie gelegerd met een bewakingsdetachement.

In beide kwartieren werden de meeste militairen door de Duitse bommen in hun slaap verrast. Er vielen bijna zestig doden, tientallen gewonden lagen in de open lucht of onder de puinbrokken te kermen.¹ Paniek ontstond. Een veldprediker die van zijn huis uit de bommen had zien vallen en zich meteen op weg begeven had, kwam al op de van Alkemadelaan de vluchtelingen tegen – burgers, maar ook militairen: 'Bij drommen vluchtten de mannen de duinen in. Allen ongewapend.' Artsen (beter bestand tegen het zien van verschrikkingen) snelden toe in hun auto's, medische maar ook geestelijke hulp was spoedig ter plaatse:

'Ik denk bijvoorbeeld aan die oorspronkelijk uit Katwijk (naar hij mij nog vertellen kon) afkomstige man wiens benen en armen waren afgerukt. We legden hem op een zandwagen; ik sprak kort met hem en we baden samen (hij sloot nog zijn ogen) en terwijl hij werd weggereden, zong hij luidkeels, zodat het over het plein te horen was, het 'Ere zij God in den hoge en vrede op aarde'. Voor hij in (het ziekenhuis) Bronovo kwam, was hij reeds gestorven.'²

Schreeuwende paarden ('een afschuwelijke herinnering') lagen toen nog gewond in de ruïnes der stallen. Een dierenarts maakte ze af³; ruim honderd werden er slachtoffer van het Duitse bombardement.⁴

★

Waalhaven was, gelijk wij in ons vorig deel vermeldden, met Schiphol het eerste vliegveld waarvan, omstreeks *X-Zeit*, het bombardement bericht werd aan de commandant luchtverdediging en, via zijn staf, aan de minister van defensie. Het vliegveld ontleende zijn naam aan de in die tijd grootste Rot-

¹ E. H. Brongers: *De slag om de residentie 1940*, p. 115–16. ² L. D. Terlaak Poot in K. Norel en L. D. Terlaak Poot: *De tyrannie verdrijven* (1947), p. 121–22. ³ A.v., p. 122. ⁴ E. H. Brongers: *De slag om de residentie 1940*, p. 115–16.

terdamse haven waaraan het gelegen was. Voor de Militaire Luchtvaart was het een belangrijke basis: van de modernste jagers, de G-1's stonden er elf opgesteld, bijna de helft dus van het totaal (vier-en-twintig).

De verdediging van het vliegveld was toevertrouwd aan een bataljon van het regiment jagers. Bij de opstelling van dat bataljon had, alweer, de vrees voor aanslagen door Vijfde Colonnisten een belangrijke rol gespeeld: van de drie infanterie-compagnieën waren er twee op de wegen buiten het vliegveld opgesteld (daarvan één op de hoofdweg naar Rotterdam-zuid), slechts één op het vliegveld zelf, samen met de compagnie mitrailleurs. In totaal konden zes zware en negentien lichte mitrailleurs direct vuur op het landingsterrein uitbrengen. Bij het hoofdgebouw stonden bovendien twee lichte pantserwagens. De bataljonscommandant had slechts een man of tachtig in reserve gehouden. De troepen waren dus nogal verspreid; telefonische verbindingen ontbraken, handgranaten waren niet uitgereikt – de commandant was van mening dat de manschappen daar nog niet voldoende mee geoefend hadden. De gevechtsoptellingen, met welker aanleg men laat begonnen was, waren primitief. Er was slechts één stevige betonnen bunker, daarnaast waren er nog twee lichtere, 'speelgoedkazematten', aldus de sous-chef van generaal Best, commandant luchtverdediging.¹ Een groot nadeel was voorts, dat het vliegveld aan drie kanten door een meer dan twee meter hoge schutting omgeven was die men verzuimd had af te breken. Door die schutting konden de meeste buiten het vliegveld opgestelde troepen niet zien wat er op het vliegveld gebeurde. Voor de luchtverdediging waren er drie pelotons luchtdoelmitrailleurs; op een van de pieren in de Waalhaven alsmede een drietal kilometers zuidoost van het vliegveld stonden voorts batterijen luchtafweergeschut.

Waalhaven werd om 3 uur 55 door de Duitsers aangevallen: twee bommenwerpers verschenen uit het westen, wierpen bommen af en begonnen te mitrilleren. De motoren van de elf G-1-jagers waren tevoren warmgedraaid, maar de vliegers zaten op dat moment niet in de cockpit. Een auto moest hen naar hun toestellen brengen – de chauffeur was onvindbaar. Dus renden zij er heen. Het grondpersoneel bij de toestellen was, mitrailleur-salvo's en bommen ten spijt, moedig op post gebleven en zette zijn arbeid voort. Van de elf G-1's waren drie door bomscherven zodanig beschadigd dat zij niet konden opstijgen, maar acht kwamen er binnen vijftien minuten (minuten die wel uren leken) van de grond. De eerste wist de twee bommenwerpers die de Duitse aanval ingezet hadden, in te halen en neer te schieten – in totaal schoten die acht dertien Duitse vliegtuigen neer. Eén van de acht

¹ Getuige J. H. Droste, *Enq.*, dl. I c, p. 353.

werd evenwel zelf in de Maas neergeschoten, twee landden met verschillende beschadigingen weer op Waalhaven (waar zij in Duitse handen vielen), één landde op 'De Kooy' bij Den Helder, één maakte een noodlanding bij Zevenbergen in Noord-Brabant, drie streken met leeggeschoten mitrailleurbanden en bijna lege benzinetanks op het strand bij Oostvoorne neer – en werden daar op 12 mei door Duitse jagers in brand geschoten.¹ Benzine had men tijdig naar Oostvoorne kunnen transporteren, maar in alle verwarring was een aanzetslinger voor de motoren vergeten: de drie G-I's konden dus niet meer opstijgen.²

Door de luchtdoelmitrailleurs van Waalhaven werden, hoewel de bediening voor het eerst met scherp schoot, verscheidene Duitse toestellen neergehaald; de meeste mitrailleurs moesten echter na enige tijd door gebrek aan munitie het vuren staken. Bij de batterij luchtafweergeschut die op een van de pieren stond, kostte het grote moeite, te verhinderen dat de bemanningsleden wegrenden; de verderaf gelegen batterij kon nauwelijks functioneren doordat, als gevolg van kortsluiting in een kabel, de elektrische installatie en de telefoon uitgevallen waren³; het bleek onmogelijk, met spreektrampetten uit te komen boven het oorverdovend lawaai van de strijd in de lucht en te land.

Kort na het inzetten der bombardementen stonden bijna alle gebouwen van het vliegveld in brand; een korporaal en een soldaat die de telefooncentrale bedienden, bleven onverschrokken op post tot de ruimte waarin zij zich bevonden, instortte – de soldaat kwam daarbij om het leven. Van Rotterdam uit kon men de vuurgloed boven Waalhaven zien. In de alarmcentrale van de brandweer rinkelden de alarmschellen en een grote motorspuit begaf zich onmiddellijk op weg naar het terrein van de brand. Het hoofd van de brandweer op de linker Maasoever deed hetzelfde,

'en op weg daarheen constateerde ik met enige verwondering dat zich tamelijk veel mensen op straat bevonden of uit hun ramen hingen. Hadden zij allemaal zoveel belangstelling voor de brand? . . . Bovendien was het vreemd dat er veel vliegtuigen in de lucht waren en dat er steeds werd geschoten. Toch kwam de mogelijkheid van een aanval op ons land nog niet in mij op, zelfs niet toen ik vlak bij het vliegveld was aangekomen. Ik zag dat alle gebouwen van Waalhaven (behalve twee militaire barakken) in lichter laaie stonden . . . maar voordat ik me

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 83–85, 108–113. ² Brief, 28 april 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht. ³ Om 2 uur 20 had de elektrische installatie nog goed gewerkt, om 4 uur bleek een snee in de kabel gegeven te zijn. Na de capitulatie werd zonder resultaat een onderzoek terzake ingesteld (Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 105).

verder had kunnen oriënteren, hoorde ik een snel aanzwellend gebrul. Iemand schreeuwde me toe: 'Keeman, dek je! Dek je!' Ik wierp me op de grond en zag hoe een eskader van acht vliegtuigen uit de lucht kwam gedoken. Toen ze vlak boven ons waren (op enkele tientallen meters hoogte slechts) smeten ze bommen uit die met donderend geweld bij de barakken insloegen. De stukken vlogen ons om de oren en verbijsterd vroeg ik me af wat dit alles te beduiden had.¹

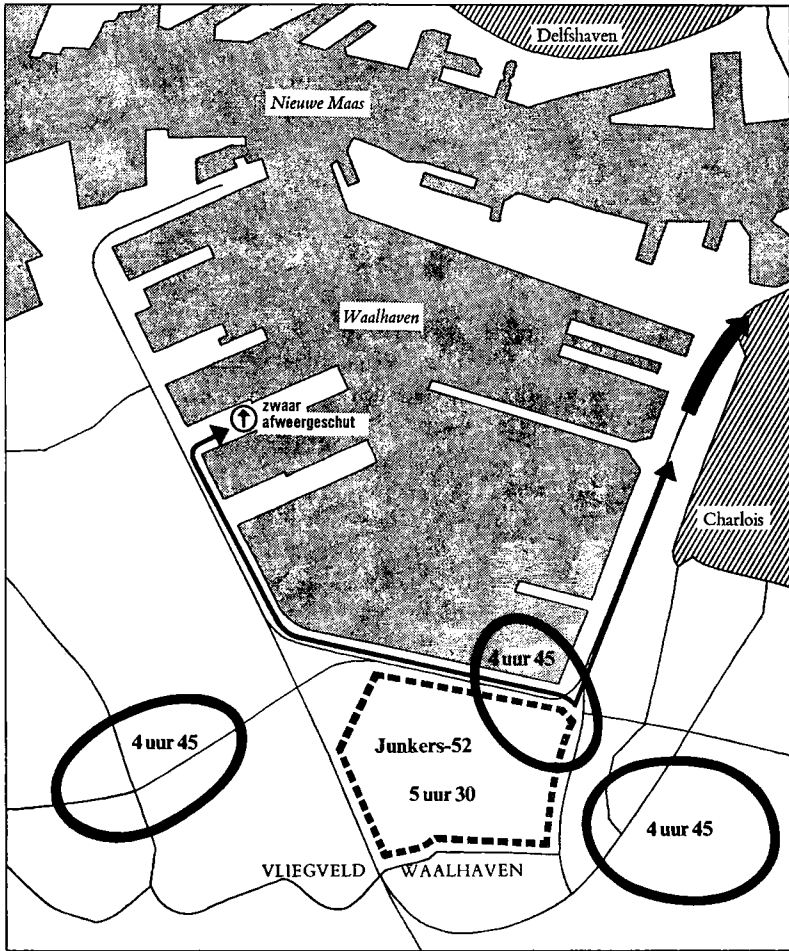
Dat de motorspuit van de brandweer niets kon uitrichten, was duidelijk. Het blinkende vehikel bleef staan; de chauffeur was zo van streek dat hij niet meer wist hoe hij het in beweging kon krijgen. Een journalist en een persfotograaf die, tuk op nieuws en indrukwekkende foto's, per taxi uit Rotterdam waren komen aansnellen, maakten haastig rechtsomkeert.²

Om ongeveer kwart voor vijf werd een nieuw bombardement ingezet. Tegelijk sprongen op ongeveer honderd meter hoogte de eerste Duitse parachutisten uit de transporttoestellen; een deel kwam in de Waalhaven terecht, een deel midden in de brandende gebouwen, een groter deel op het landingsterrein, anderen om het vliegveld heen. De Nederlandse troepen binnen de schutting begonnen meteen te vuren – het vinden van goede doelen werd niet vergemakkelijkt doordat het scheen alsof behalve parachutisten ook op parachutisten gelijkende stropoppen daalden.³ De afweer was nog maar nauwelijks begonnen toen de eerste Duitse transporttoestellen landden; verschillende botsten op elkaar of werden in brand geschoten – uit andere tuimelden de luchtlandingstroepen naar buiten om onvervaard met hun pistoolmitrailleurs en handgranaten de strijd aan te binden met de twee compagnieën die om het landingsterrein in stelling lagen. De ene mitrailleurpost na de andere werd opgeruimd, veelal na hevig verzet. De twee pantserwagens konden niet ingrijpen: van de ene was de mitrailleur, van de andere de stuurinrichting onklaar geraakt.

Van coördinatie was bij de verdediging geen sprake. Al bij het eerste bombardement was de bataljonsreserve die ongedekt bij het hoofdgebouw stond, uiteengestoven; sommige manschappen waren langs de grote weg in de richting van Rotterdam weggerend en hadden een groot deel van de compagnie die daar in stelling lag, in hun vlucht meegesleurd; ook de bataljonscommandant, die geen enkel bericht ontvangen had (telefoonverbindingen waren er niet en ordonnansen werden niet uitgestuurd), verliet, toen de eerste parachutisten daalden, het toneel van de strijd, trof de goeddeels gevluchte compagnie niet meer aan en trok verder in de richting van Rotterdam. De commandopost die hij verlaten had, werd omsingeld en met

¹ Vraaggesprek met W. A. Keeman, *De Week in Beeld*, 6 mei 1950. ² A.v. ³ Vermoedelijk zijn de stro-omhulsels van militaire voorraden voor stropoppen gehouden.

WAALHAVEN

V. De Duitse luchtlanding op Waalhaven

Om 4 uur 45 landden Duitse parachutisten op en bij het vliegveld, op het veld streken van 5 uur 30 af Duitse transporttoestellen neer. De luchtafweerbatterij in de Waalhaven gaf zich over, een deel der Duitsers trok spoedig in de richting van de Maasbruggen, de weg volgend die de gevluchte Nederlandse troepen vóór hen genomen hadden (zwarte pijl).

handgranaten bestookt, waarna de vliegveld-commandant zich met zijn staf en personeel overgaf.

Die vliegveld-commandant werd gedwongen, een witte zakdoek zwaaiend, plaats te nemen op het voorspatbord van een auto; men reed hem eerst naar de luchtdoelbatterij aan de Waalhaven (ook de compagnie infanterie die, samengedrongen tussen de hoge schutting en de Waalhaven, weinig had kunnen uitrichten, was al buiten gevecht gesteld); bij die batterij kreeg de vliegveld-commandant een hartaanval; hij stortte neer, nam medicijnen in en kon na enkele minuten weer lopen; de officier die de batterij commandeerde, gaf zich over. Vervolgens werd de vliegveld-commandant, nog steeds op dezelfde auto staand maar nu in plaats van een witte zakdoek een witte vlag zwaaiend, naar de tweede luchtdoelbatterij gereden die enkele kilometers zuidoost van het vliegveld stond. Ook daar eiste hij de overgave; een sergeant-majoor weigerde; er werd geschoten; de commandant zakte dodelijk getroffen in elkaar. Meer en meer Duitsers kwamen opzetten – de batterijcommandant maakte haastig zijn stukken onbruikbaar en reed met een deel van de bemanning naar het zuiden weg.

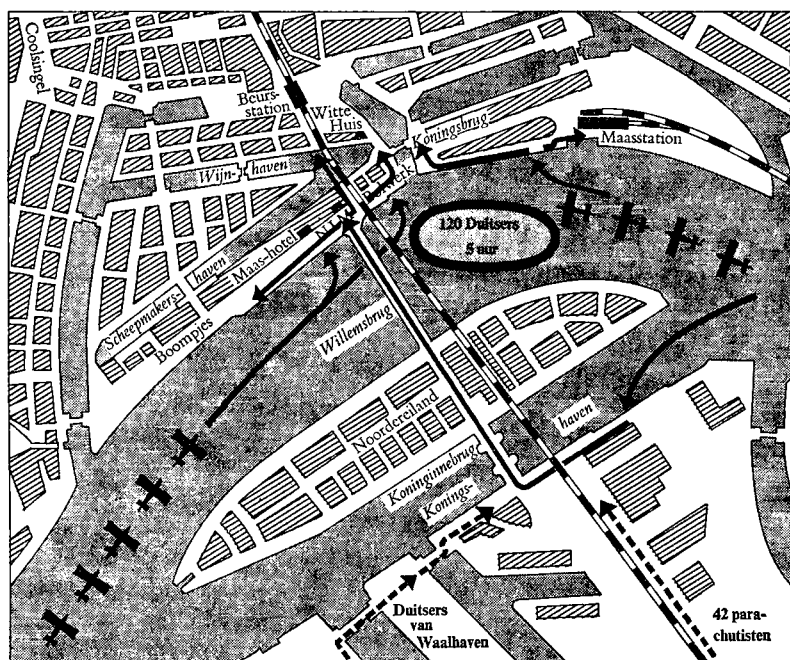
Dat alles betekende dat de Duitsers voorshands ongehinderd over het vliegveld Waalhaven konden beschikken. Van de omstreeks duizend verdedigers waren ca. vierhonderd krijgsgevangenen gemaakt; een-en-vijftig waren er ge sneuvelde of dodelijk gewond.¹

★

Inmiddels waren ook de grote bruggen over de Maas in het hart van Rotterdam met grote vermetelheid door de Duitsers veroverd. Een compagnie van honderdtwintig Duitse militairen was in twaalf verouderde en langzame watervliegtuigen gestouwd²; zonder hinder wisten die twaalf toestellen om vijf uur in de morgen Rotterdam te bereiken; aan weerskanten van de Willemsbrug die het Noordereiland met Rotterdam-noord verbindt, streken zij neer (een Duits meisje dat met haar vader en moeder uit het raam stond te kijken, schreef later: *'Wir können alle drei vor Freude kein Wort herausbringen'*).³ In gele rubberbootjes peddelde de compagnie naar de noordelijke Maasoever, sommigen naar de zuidelijke oever van de Koningshaven. Op de noordelijke oever bezetten zij het Maasstation (beginpunt van de lijn naar

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) V. E. Nierstrasz: *De strijd om Rotterdam, mei 1940*, p. 12–30. Verder aan te halen als Nierstrasz: *Rotterdam*. ² D. von Choltitz: *Soldat unter Soldaten* (1951), p. 59. ³ *Deutsche Schulpost* (Rotterdam), *Heft 66* (juli 1940), p. 805.

MAASBRUGGEN

VI. De Duitse verovering van de Maasbruggen

De 120 Duitsers die om 5 uur de Maasbruggen en omgeving bezetten, kregen later versterking van enkele tientallen parachutisten uit de richting Feyenoord en van de rest van het bataljon van von Choltitz dat van Waalhaven kwam.

(NLM: Nationale Levensverzekeringsmaatschappij)

Utrecht) en de Boompjes met onmiddellijke omgeving, over de Koninginnebrug stormden zij het Noordereiland op en vervolgens de in het verlengde van de Koninginnebrug gelegen Willembrug.

Geen van die bruggen had een militaire bezetting.

Op de spoorbrug over de Koningshaven bevonden zich (om een aanslag door Vijfde Colonnisten af te weren) een sergeant en twee soldaten – hun poging, die brug op te halen, mislukte. Feitelijk verzet werd alleen geboden door een wacht van het mobiele vendel van de Rotterdamse burgerwacht (drie-en-twintig burgerwachters die spoedig door hun patronen heen waren) alsmede door enkele officieren en manschappen van de politie die slechts met een revolver of pistool gewapend waren; enkelen hunner werden door de Duitsers neergeschoten, anderen werden gevangen genomen, weer anderen ontsnapten.

Spoedig werd de compagnie die met watervliegtuigen geland was, met Duitse parachutisten versterkt die in de omgeving van het station Feyenoord neergekomen waren. Het waren er ruim veertig van wie evenwel een derde onderweg bij kleine schermutselingen buiten gevecht gesteld werd. Aan één groep werd de snelste weg naar de Maasbruggen gewezen door een Duitse scholier die spoedig gevolgd werd door zijn vader die sinaasappelen en sigaretten onder de parachutisten uitdeelde; vader en zoon werden op de terugweg naar hun woning door Rotterdammers achtervolgd die 'verraders!' riepen – hollend wisten zij aan die achtervolgers te ontkomen.¹

Op en bij de Maasbruggen richtten de Duitse troepen zich inmiddels in koortsachtig tempo voor hun verdediging in.² Op de Willemsbrug plantten zij de hakenkruisvlag. Verkeer over de bruggen werd niet meer toegelaten. Een krantenloper die met ochtendbladen van *De Maasbode* op weg was, belde de expeditie op en zei: 'Meneer, wat moet ik doen? Ik kan niet verder, er staan soldaten op de brug en er wordt geschoten, maar ik geloof nooit dat het Nederlanders zijn.'³

Tussen de bruggen en het vliegveld Waalhaven lagen, beide in scholen ingekwartierd, twee Nederlandse troepenafdelingen: een compagnie intendance-troepen en een compagnie infanterie. Het personeel van de intendance was slechts met revolvers gewapend, hun compagnie bezat voorts achttien geweren. Enkele tientallen manschappen die van een van de zoeklichten bij Waalhaven teruggetrokken waren, brachten twee lichte mitrailleurs mee. Men kon met die wapenen weinig uitrichten toen, in motoren met zijspan, de Duitse voorhoede van Waalhaven kwam aandaveren, pantserafweerschut en mortieren meevoerend. Na een kort gevecht ontwapenden de Duitsers de intendance-compagnie; zij stieten tot de Maasbruggen door. De infanterie-compagnie richtte de omgeving van de school waar zij gelegerd was, voor verdediging in, zond enkele patrouilles uit, raakte met naderende Duitsers in gevecht, kreeg gebrek aan munitie en hees, toen de Duitsers mortieren in stelling brachten, in de middag de witte vlag.⁴ Daarmee waren de Duitsers, afgezien van enkele schermutselingen, heer en meester in geheel Rotterdam-zuid – en van hun vliegtuigen streek het ene na het andere op Waalhaven neer.

★

¹ A.v., p. 804-05. ² Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 30-33. ³ 'Tien jaar terug', *De Maasbode*, 9 mei 1950. ⁴ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 33-37.

DORDRECHT

In en bij Rotterdam-zuid zouden de Duitsers zich, als dat nodig was, slechts kunnen handhaven indien hun opzet lukte om via Noord-Brabant de 9de *Panzer-Division* binnen enkele dagen naar Rotterdam te laten doorstoten. Zulks vergde de verovering van de grote verkeersbruggen over de Oude Maas bij Dordrecht en over het Hollands Diep bij Moerdijk.

De brug bij Dordrecht had een vaste wacht, telkens bestaande uit een sergeant en een korporaal van de infanterie en twaalf manschappen uit het depot van de pontonniers en torpedisten. Dat depot dat in Dordrecht gevestigd was, telde, behalve de staf, vier compagnieën (bij elkaar op 10 mei ca. veertienhonderd militairen) en bestond uitsluitend uit technische troepen; de pontonniers (die pontonbruggen moesten slaan en bedienen) kregen slechts elementair schietonderricht en de meeste torpedisten (die binnenwateren met mijnen moesten versperren) zelfs dat niet. Depot- en tevens kantonnementscommandant was luitenant-kolonel J. A. Mussert, een oudere broer van de leider der NSB. Hij was een ziekelijk man van wie niet veel leiding uitging.

Aan weerskanten van de verkeersbrug stonden luchtdoelmitrailleurs opgesteld, tweemaal vier. De twee pelotons die de mitrailleurs bedienden, telden samen ongeveer veertig militairen.¹

De Duitse luchtlandingen op en bij het Eiland van Dordrecht begonnen ongeveer een uur na *X-Zeit* (3 uur 55): om 4 uur 58 berichtte de luchtwachtpost-Dordrecht dat 'ontelbare Duitse vliegtuigen' overtrokken die 'honderden parachutisten' afwierpen. Het motorgeronk en het geratel der luchtdoelmitrailleurs alarmeerden de gehele bevolking, de militairen die buiten de depotgebouwen sliepen, trokken haastig hun kleren aan en snelden naar de kazernementen.

Een deel van de Duitse parachutisten landde aan de Zwijndrechtse kant dicht in de buurt van de autoweg die naar de verkeersbrug leidt. Van de twintig man die daar de luchtdoelmitrailleurs bedienden, werden haastig vijf als patrouille naar de autoweg gezonden; vijf anderen kwamen van het peloton aan de Dordrechtse kant toesnellen. Beide patrouilles werden door de beter-bewapende parachutisten overweldigd, het gehele peloton aan de Zwijndrechtse kant gaf zich spoedig over. Dat aan de Dordrechtse kant had moeite met op de Duitsers te vuren: dezen dekten zich handig achter de stalen binten van de brug en achter de opstaande betonnen rand van het rijdek. De brugwacht trok zich terug, het peloton aan de Dordrechtse kant gaf zich, nadat drie manschappen gesneuveld waren, even voor zes uur over: een uur

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) V. E. Nierstrasz: *De krijgsverrichtingen op het zuidfront van de Vesting Holland, mei 1940* (1963), p. 11-12. Verder aan te halen als Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*.

na hun landing hadden de Duitsers de Dordrechtse brug dus in handen.

Zouden ze haar ook kunnen houden?

Om half zes had een luitenant van de genie samen met zeventien andere militairen een poging gedaan om met een vrachtauto tot de brug door te dringen. De wagen was door een schot in een band gekanteld, de achttien man konden met hun karabijnen niet tegen de pistoolmitrailleurs en handgranaten van de Duitse parachutisten op, de luitenant sneuvelde, twee man raakten gewond – de overigen werden òf krijgsgevangen gemaakt òf trokken zich terug.

Enige tijd later ondernam de tweede depotcompagnie pontonniers een nieuwe poging om de brug te heroveren. De commandant, per fiets aankomend, had de gehele bevolking van de wijk alsmede zijn pontonniers op straat aangetroffen, ‘geboeid door het schouwspel der rondcirkelende vliegtuigen en afspringende valschermjagers, en blijkbaar niet begrijpende dat dit oorlog betekende.’¹ Nu werd onmiddellijk een groep gevormd om naar de brug door te stoten. Ongeveer dertig man gingen onder leiding van een luitenant op weg, samen beschikkend over welgeteld 250 patronen: meer waren er niet in het depotmagazijn. Spoedig stortte de officier die voorop liep, zwaargewond neer. Toen men hem wilde wegdragen, beval hij, eerst de aanval door te zetten. Deze mislukte: de manschappen, nu zonder officier en voor het eerst onder vuur, deinsden terug. Dus kregen de Duitse parachutisten tijd, zich in de huizen en gebouwen bij het Dordrechtse uiteinde van de brug stevig vast te zetten.

Andere Duitse parachutisten (een compagnie die ten zuiden van het station Dordrecht geland was) hadden minder succes. Zij werden door Nederlandse troepen aangevallen die voldoende patronen hadden; vijftig Duitsers sneuvelen, tachtig werden krijgsgevangen gemaakt, slechts een klein aantal kon zich bij de bezetting van de brug voegen.

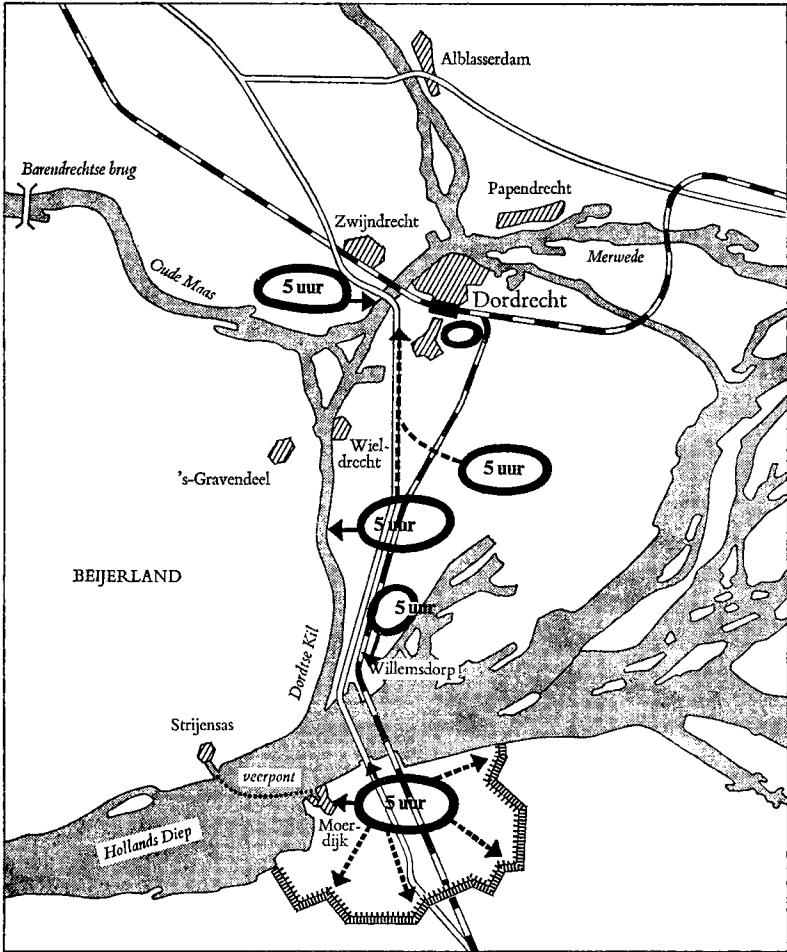
Die was en bleef in Duitse handen.

Bij de grote bruggen over het Hollands Diep (de verkeersbrug en de spoorbrug) waren, voor de Duitsers aanvielen, de springladingen aangebracht, een systeem van elektrische ontsteking was evenwel nog niet geïnstalleerd. Om de ladingen tot springen te brengen, moesten er eerst slagpijpjes (kleine, snel exploderende ladingen) in gedraaid worden en die slagpijpjes moesten onder-

¹ A.v., p. 30.

EILAND VAN DORDRECHT

VII. De Duitse verovering van de bruggen bij Dordrecht en Moerdijk
 De verkeersbrug bij Dordrecht werd van de Zwijndrechtse kant af veroverd. Later kwamen Duitse versterkingen uit het zuiden. De groep parachutisten die vlak ten zuiden van het station Dordrecht landde, werd uitgeschakeld. De verkeersbrug Moerdijk werd zowel van het noorden als van het zuiden uit bestormd.

ling met z.g. slagsnoeren (waardoor de explosie zich snel voortplantte) verbonden worden; daartoe moest men boven op de brug klauteren en er onderdoor; zo dienden aan de verkeersbrug acht-en-dertig ladingen onderling verbonden te worden. Dat was een uur werk.¹ Uiteraard had men die slagsnoeren tevoren kunnen aanbrengen, maar dat had (gelijk wij in ons vorig deel uiteenzetten) generaal Winkelman uitdrukkelijk verboden aangezien hij bevreesd was dat men de bruggen door nervositeit te vroeg zou opblazen.

Bij de noordelijke uiteinden van de verkeersbrug en van de spoorbrug bevonden zich de in '36 gebouwde grote betonnen bunkers waarin een stuk 5 cm-geschut en een zware mitrailleur geplaatst waren; die kanonnen werden bediend door leden van het korps politietroepen, de zware mitrailleurs door mitrailleurschutters van het grensbataljon dat bij Roosendaal stond. Op het Eiland van Dordrecht, ten noorden van de bruggen maar op enige afstand daarvan, was voorts meer dan een bataljon aan troepen gelegerd met enkele afdelingen veldgeschut; een klein dekkingsdetachement (ca. zeventig man) bevond zich met enkele mitrailleurschutters in een barakkenkamp dat vlak ten noorden van Willemsdorp lag. Bij Willemsdorp was tenslotte een peloton luchtdoelmitrailleurs opgesteld.

Twee pelotons luchtdoelmitrailleurs stonden op de Brabantse oever in het z.g. bruggehoofd Moerdijk. Bij het dorp Moerdijk stond een batterij zwaarder luchtafweergeschut: drie stukken met een kaliber van $7\frac{1}{2}$ cm. Het bruggehoofd was verder bezet door een compagnie infanterie en een compagnie mitrailleurs; ook hier stond een batterij infanteriegeschut. Het was de bedoeling, het gehele bruggehoofd met inundaties te omgeven, maar de hiervoor benodigde gelden waren pas in april toegestaan zodat de voorbereidingen op de 10de mei nog niet voltooid waren. Vermeld zij tenslotte dat aan weerskanten van de bruggen wachtschepen lagen, elk met een mitrailleur bewapend, om pogingen tot sabotage die men van Vijfde Colonnisten verwachtte, te verijdelen.

Zo was, alles bijeen, ter verdediging van de Moerdijkbruggen numeriek een niet gering aantal troepen geconcentreerd. Aan de versterking van hun posities was evenwel nog maar weinig gedaan; commandoposten, hulpverbandplaatsen en munitiebergplaatsen waren alle nog onbeschermd en ook het luchtafweergeschut stond open en bloot in het veld. De verbindingen bestonden meest uit in de lucht hangende telefoondraden.² En tenslotte herinneren wij er aan (wij beschreven dat alles in ons vorig deel), dat de commandant van de Vesting Holland, onder wie het zuidfront van de Ves-

¹ Getuige A. van Almkerk, *Enq.*, dl. I c, p. 377. ² Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 6-10.

MOERDIJK

ting en dus ook de verdediging van de Moerdijkbruggen ressorteerde, eind april de aan de troepen uitgedeelde munitie weer had laten innemen en compagniesgewijs opbergen; in het bruggehoofd Moerdijk (zuid van de bruggen) en bij het kleine dekkingsdetachement Willemsdorp was evenwel op 10 mei de munitie wederom bij de manschappen aanwezig. Op 8 mei was voorts bepaald dat zich op de autoweg Moerdijk-Dordrecht van één uur vóór tot één uur na zonsopgang enkele zware mitrailleurs moesten bevinden tot afweer van eventueel op de weg landende vijandelijke vliegtuigen; inderdaad waren op 10 mei in alle vroegte drie van die mitrailleurs in stelling gebracht tussen de bruggen en Dordrecht en drie bezuiden de bruggen in het bruggehoofd Moerdijk. Andere voorzorgsmaatregelen waren niet genomen.¹

Boven de Moerdijkbruggen verschenen de Duitse jagers en bommenwerpers om vier uur. Zij begonnen met het bombarderen van de barakken bij Willemsdorp waar het niet-gealarmeerde dekkingsdetachement in gelegerd was, alsmede van de batterij luchtafweergeschut te Moerdijk. Van de drie stukken was één defect, een tweede viel uit doordat een projectiel in de vuurmond beklemd raakte; ook werd de vuurleiding uitgeschakeld. Zo goed en kwaad als het ging, zette de bemanning (vijf militairen waren gewond) het vuren met één stuk voort. Kort na dat eerste bombardement (volgens Molenaar om 5 uur²) sprongen honderden Duitse parachutisten midden in het bruggehoofd af, ongeveer voor de lopen van de mitrailleurs die het dichtst bij de verkeersbrug op de autoweg opgesteld waren. De manschappen hadden evenwel in verwarring dekking gezocht tegen de bommen; voor zij hun mitrailleurs weer bereikt hadden, waren de eerste Duitsers ter plaatse, waarna de bevelvoerende luitenant zich overgaf. Met grote snelheid zwermden de Duitsers naar alle kanten uit. De bemanning van het afweergeschut bij Moerdijk liet de stukken in de steek; een deel werd krijgsgevangen gemaakt, een ander deel wist het haventje bij Moerdijk te bereiken vanwaar het met het personeel van de veerdienst het Hollands Diep overstak. Vijf pontonniers wisten daar net voldoende tijd voor te winnen door in Moerdijk bij een hoek van de dorpsstraat onverschrokken stand te houden. De Duitsers hadden enkele krijgsgevangen officieren meegevoerd die onder bedreiging de pontonniers toeriepen dat zij het vuren moesten staken; dat werd door de vijf geweigerd. Drie van hen sneuvelden.

De batterij infanteriegeschut die zich in het bruggehoofd bevond, reed weg zonder een schot gelost te hebben, ging elders (nog in het bruggehoofd) in

¹ A.v., p. 13-16. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, IX, p. 34.

stelling, begon te vuren maar gaf zich, nadat de commandant gesneuveld was, spoedig over. Hetzelfde deden de twee pelotons luchtdoelmitrailleurs die zich met slechts tien patronen per karabijn¹ tegen de opdringende parachutisten verdedigen moesten. Ook de verschillende onderdelen van de compagnie infanterie die zich in het bruggehoofd Moerdijk bevond, boden niet lang verzet: zich ingericht hebbend op verdediging naar het zuiden, moest de compagnie zich verweren tegen zwaargewapende parachutisten die onverhoeds uit het noorden oprukten. Het gehele bruggehoofd was (op één punt na waar men tot half elf de weerstand volhield) om zeven uur in handen der Duitsers. Aan Nederlandse kant waren dertien man gesneuveld.²

In tegenstelling tot de verdedigers van het bruggehoofd Moerdijk hadden de verdedigers van het noordelijk uiteinde van de bruggen (het dekingsdetachement Willemsdorp uitgezonderd) in die vroege uren van de rode mei de munitie niet bij de hand. Gewekt door het geronk der vliegtuigen en het vuren der luchtdoelartillerie (de mitrailleurs van de wachtschepen lieten zich niet onbetuigd), renden de manschappen 'merendeels in nachtgewaad naar buiten en staarden naar het ongewone schouwspel.'³ Bommen suïden omlaag – men stooft uiteen en zoekt dekking. Snel liet de commandant van de politietroepen, sergeant-majoor A. van Almkerk, de twee grote bunkers bemannen. Eén van zijn onderofficieren gaf hij voorts opdracht, de slagsnoerleidingen aan de bruggen aan te brengen. Uit een van de bunkers moest men die leidingen eerst te voorschijn halen. Kostbare minuten verstrekken. Hoe laat de betrokken onderofficier met het aanbrengen van de leidingen begon, weten wij niet – hij was er in elk geval nog niet mee klaar toen tegen vijf uur de Duitse parachutisten landden en spoedig nadien de eersten hunner van het zuiden uit tot de bruggen doordrongen en elk die zich op de pijlers waagde, onder vuur konden nemen. Sergeant-majoor van Almkerk kon toen weinig meer doen dan met zijn kanon en zware mitrailleur verhinderen dat de parachutisten zich over de volle lengte van de brug voorwaarts werkten.

De honderden parachutisten die op de zuidelijke punt van het Eiland van Dordrecht daalden ('Kapitein, ze gooien strooibiljetten uit!' kreeg een van de Nederlandse commandanten te horen⁴), concentreerden zich daar snel. Een deel van de Nederlandse troepen werd, zonder munitie, in de boerderijen omsingeld en moest zich meteen overgeven.⁵ Hier of daar konden enkele tientallen verzet bieden tot hun munitie op was. Wat aan auto's bij boerde-

¹ A.v., VI, p. 34. ² Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 21–25. ³ A.v., p. 26.

⁴ Verhoor, 1940, van W. F. M. Popelier door P. M. C. J. Hamer, *Enq.*, dl. I b, p. 187. ⁵ Getuige M. R. H. Calmeyer, a.v., dl. I c, p. 306.

MOERDIJK

rijen stond, werd door de Duitsers in beslag genomen; zelfs een autobus wisten zij ergens te vinden. Anderen hunner trokken naar de bruggen per fiets of te voet, enkelen zelf te paard. Overal gaf de betere bewapening van de Duitsers de doorslag. Twee mitrailleurposten en het peloton luchtdoelmitrailleurs dwongen zij echter tot overgave doordat zij Nederlandse krijgsgevangenen voor zich uit dreven.

De politietroepen boden het langst weerstand. Uit de grote bunker bij de spoorbrug werd de bezetting verdreven doordat door het schietgat handgranaten naar binnen geworpen werden. Ook de grote bunker bij de verkeersbrug werd omsingeld en de bezetting werd gesommeerd, zich over te geven. Van Almkerk weigerde; hij zette het schieten voort. Zijn bunker werd met een rookgordijn omgeven: hij kon de verkeersbrug niet meer zien, in de bunker (negen man waren aanwezig) kon men elkaar nauwelijks onderscheiden. Van Almkerk stak het licht aan en bleef vuren. Duits tegenvuur sloeg vier gaten in de loop van zijn kanon. Weer kwam een sommatie, zich over te geven, weer werd geweigerd. 'Majoor, geef je over', riep een Nederlandse krijgsgevangene, 'want ze laten je in de lucht springen.' 'Vent, hou je kop dicht!' antwoordde een korporaal uit de bunker.¹ De Duitsers sloten de luchttoevoer af, brachten de stalen toegangsdeur tot springen en wierpen een handgranaat naar binnen waardoor het kanon nog verder beschadigd werd. Toen pas gaf van Almkerk zich over. Hij had met zijn groepje dapperen zijn verzet volgehouden, terwijl onder in de bunker meer dan een ton explosieven lag.

Noord van de bruggen waren aan Nederlandse kant twaalf doden gevallen – beide bruggen waren de Duitsers practisch onbeschadigd in handen gevallen.² Burgers die de verkeersbrug passeren wilden, lieten zij aanvankelijk nog door; auto's werden in beslag genomen.³

★

Even ten zuiden van de grote weg Tilburg–Breda lag in Noord-Brabant het militaire vliegveld Gilze-Rijen. Er waren drie lichte Koolhoven-toestellen (FK-51) gestationeerd alsmede zeven oude Fokker-verkenneren van het

¹ Getuige A. van Almkerk, a.v., p. 380. ² Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 26–28. ³ De Delftse hoogleraar Veraart werd in Breda door de inval verrast; ca. half negen passeerde hij in een auto de Moerdijkbrug. Die auto werd in beslag genomen, maar Veraart mocht met een metgezel het Eiland van Dordrecht op wandelen. J. J. M. Veraart: *Mémoires*, p. 4–6 (Collectie-Veraart).

type C-5. Die vliegtuigen waren verspreid en gecamoufleerd opgesteld aan de bosrand. Luchtdoelgeschut was niet aanwezig. De Duitsers konden het vliegveld dan ook op hun gemak bestoken. Hun aanvallen begonnen om 4 uur 10 en werden met tussenpozen meer dan twee-en-een-half uur lang voortgezet. De schade viel mee: van de drie FK-51's was één, van de zeven C-5's waren twee buiten gevecht gesteld. Het was niet de bedoeling dat de overige toestellen op Gilze-Rijen zouden blijven: daarvoor was Noord-Brabant te zwak verdedigd. Kort voor acht uur kwam bevel van generaal Winkelman dat de gespaarde toestellen onverwijld naar het vliegveld Haamstede overgevlogen moesten worden; dat geschiedde met één FK-51 en vijf C-5's. De houten hangars werden in brand gestoken, het landingsterrein werd haastig omgeploegd.¹

★

Ongeveer terzelfder tijd als Gilze-Rijen werden de vliegvelden Souburg en Haamstede door de Duitsers aangevallen. Op het eerste was de elementaire vliegschool gevestigd; er stonden zes-en-twintig lestoestellen, goed verspreid opgesteld. Slechts één van die toestellen werd beschadigd; het was 's avonds weer hersteld. Uiteraard konden deze toestellen aan de strijd in de lucht niet deelnemen; ze waren geheel ongewapend.

Hetzelfde gold voor de toestellen op het vliegveld Haamstede, voorzover deze gespaard gebleven waren. De voortgezette vliegersopleiding beschikte hier over negentien toestellen; ze waren verspreid buiten het vliegveld opgesteld, bovendien bevonden zich nog zes die gerepareerd moesten worden, in de hangar. Die laatste werden bij een aanval door Duitse jagers die om 4 uur 15 ingezet werd, ernstig beschadigd; van de negentien andere werden vier in brand geschoten.²

★

Dan moeten wij tenslotte nog vermelden dat in de periode waarin de Nederlandse vliegvelden van Texel tot Walcheren aangevallen werden, verschil-

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 109-114. ² A.v., IV, p. 1, 4, 8-9.

BALANS

lende Duitse toestellen enkele tientallen magnetische mijnen afwierpen in de mondingen van de belangrijkste waterwegen: bij Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland, Vlissingen¹; zulks maakte het probleem van de overzeese hulpverlening aan Nederland niet gemakkelijker.

★

Wij zijn met onze rondgang ten einde. Nu de balans.

Het offensief waarmee *Fall Gelb* tegen ons land ingezet werd, had wat de strijd in de lucht betrof, al in de eerste uren een aanzienlijke mate van succes geboekt. De modernste Nederlandse jagers, de G-1's, eigenlijk de enige die tegen de gevechtstoestellen van de *Luftwaffe* volledig waren opgewassen, waren goeddeels uitgeschakeld: van de dertien die te Bergen gestationeerd waren, was nog maar één bruikbaar, van de elf van Waalhaven ook slechts één. Van de elf D-21's van 'De Kooy' waren in eerste instantie slechts twee over; de D-21-afdeling van Ypenburg had, op één toestel na, opgehouden te bestaan, die van Schiphol was verstrooid geraakt. Verstrooid waren ook de zeven T-5-bommenwerpers die nog restten van de negen welke oorspronkelijk op Schiphol gestaan hadden. De FK-51's, de C-5's en C-10's hadden het minst geleden – maar dat waren de minst moderne en dus minst belangrijke toestellen.

Dan hadden de installaties van 'De Vlijt', 'De Kooy', Bergen, Schiphol, Hilversum en Gilze-Rijen zware schade opgelopen. Het zou enorme inspanning kosten om wat er van de Militaire Luchtvaart restte, voor voortgezette strijd gereed te maken. Dat zou lukken. Wij zullen later in ons relaas beschrijven, welke gevechtsacties de legerluchtmacht nog op die rode mei kon uitvoeren. Die acties maakten evenwel het feit niet ongedaan dat de *Luftwaffe*, na haar eerste verrassende aanval, van de Nederlandse luchtmacht geen wezenlijke gevaren meer te duchten had.

Was dus dit onderdeel van *Fall Gelb* geslaagd, de gedurfde overval op het regeringscentrum, Den Haag, was deernig mislukt. Wel hadden de Duitsers om zeven uur 's morgens drie landingsterreinen (Valkenburg, Ypenburg, Ockenburg) in handen, maar op geen van die drie konden hun transporttoestellen meer landen. Op alle drie was het tot strijd gekomen. Van Valkenburg uit hadden de Duitsers nogal kunnen uitzwermen, op en bij de beide

¹ A.v., IX, p. 2.

andere vliegvelden zaten zij evenwel opgesloten. Het plan om met knetterende motoren Den Haag binnen te rijden en er de koningin, de belangrijkste ministers en de legerleiding uit te schakelen, was niet aan het eerste begin van uitvoering toegekomen, ja de gehele zorgvuldig voorbereide opzet voor de successieve landingen van het grootste deel van de 22ste *Lufilande-Division* bij Den Haag kwam te vervallen. Een groot deel van de transporttoestellen had Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg moeten mijden: alleen al tussen Scheveningen en Katwijk waren er twee-en-twintig op het strand neergestreken.¹ Van de meer dan negenduizend man die op de eerste dag tegen Den Haag ingezet moesten worden, zou uiteindelijk niet veel meer dan een derde inderdaad daar in de buurt landen – zulks evenwel op veertien verschillende plaatsen en vaak ver van hun doelen af.² Uiteraard wekte de spreiding van die luchtlandingstroepen een verwarring aan Nederlandse kant die zich al in de eerste uren van strijd manifesteerde, maar die spreiding was (al besepte men dat aanvankelijk niet) tegelijk uitdrukking van het feit, dat de Duitse opzet om het zenuwcentrum van de Nederlandse verdediging uit te schakelen, mislukt was.

Anders lag het, helaas, met de Duitse operaties in de as Rotterdam-Moerdijk. Het vliegveld Waalhaven, de Maasbruggen in Rotterdam en de grote verkeersbruggen bij Dordrecht en Moerdijk waren door de Duitsers veroverd. Zulks legde een zware hypotheek op de uitvoering van generaal Winkelmans krijgsplan dat een geleidelijke terugtocht op de Vesting Holland behelsde. Bij Den Haag bevond de vijand zich in het hart van de Vesting en op de route van Noord-Brabant tot Rotterdam die de generaal voor de Franse hulptroepen had willen openhouden, waren alle sleutelposities door de Duitsers bezet.

Zou het lukken, hun die te ontwringen?

‘Een vlammend protest’

Wat had de ministerraad inmiddels verricht?

Aan het einde van ons vorig deel beschreven wij hoe minister-president de Geer op de avond van donderdag 9 mei de leden van zijn kabinet verzocht had, rekening te houden met de mogelijkheid van kabinetsberaad dat,

¹ A.v., p. 25. ² A.v., Inleiding, p. XIV.

na overhandiging van een Duits ultimatum, in de nacht van donderdag op vrijdag zou moeten plaats vinden. De ministers van buitenlandse zaken, van Kleffens, en van defensie, Dijkhoorn, hadden nadien ten huize van eerstgenoemde uur na uur op dat ultimatum zitten wachten; het was uitgebleven. Omstreeks kwart voor vier had van Kleffens toen aan Dijkhoorn (die naar het departement van defensie gegaan was) het Belgische verzoek doorgegeven, op te houden met radioberichten van de luchtwachtdienst die van het overtrekken van vreemde vliegtuigen gewaagden, en Dijkhoorn was net bezig geweest, terzake het nodige te verrichten toen hem het telefoonbericht bereikt had dat de vliegvelden Waalhaven en Bergen zwaar gebombardeerd werden.

Het was 3 uur 55 – *X-Zeit*.

Onmiddellijk moesten de Belgen, Fransen en Engelsen ingelicht en de Fransen en Engelsen om hulp gevraagd worden. De opperbevelhebber, generaal Winkelman, had daartoe eind maart zijn krijgsplan en zijn wensen in memoranda neergelegd die zich, in verzegelde enveloppen, bij de Nederlandse legaties in Brussel, Parijs en Londen bevonden – enveloppen die, volgens een vastgestelde regeling, na ontvangst van een speciaal codewoord aan de geadresseerden overhandigd moesten worden.

Van het bombardement van Waalhaven en Bergen vernomen hebbend, belde nu Dijkhoorn omstreeks vier uur zijn ambtgenoot van buitenlandse zaken op. 'Wij spraken af, dat terstond het codewoord naar Londen, Parijs en Brussel zou worden gezonden . . . Van Kleffens en ik', aldus later Dijkhoorn 'waren voorts van oordeel dat ogenblikkelijk de raad van ministers bijeen moest komen.'¹ Van Kleffens telefoneerde de Geer uit zijn bed. Met een paar woorden werd de situatie uiteengezet. 'Het lijkt mij tijd', concludeerde de minister van buitenlandse zaken, 'dat (code)telegram te verzenden.' Maar de minister-president, zo verhaalde van Kleffens aan de Enquêtecommissie, 'was daar nog niet aan toe' – de Geer uitte dus bezwaren. Was hij van mening dat de Duitse agressie nog niet onomstotelijk vaststond? Vreesde hij dat Nederland de positie van neutraliteit waaraan hij als minister-president zijn hart verpand had, ontijdig zou prijsgeven? Zijn argumenten maakten op van Kleffens, aldus diens relaas, niet de minste indruk: 'Ik zeide 'Dat kan niet wachten; als het, nu zij ons met bommen om de oren gooien, nog niet de tijd is, kunnen wij het net zo goed laten; ik verzend het telegram.' Het was haast insubordinatie jegens de premier. De Geer gaf toe: 'Dat vond hij toen

¹ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, *Enq.*, dl. I c, p. 292.

goed.¹ Afsproken werd voorts, dat de ministerraad om vijf uur² te zijnen huize, Prins Mauritslaan 61, zou bijeenkomen.

Het speciale codewoord ging dus naar Brussel, Parijs en Londen uit – het werd, vermoedelijk in alle drie gevallen, telefonisch doorgegeven. Wat Londen betrof, belastte zich daarmee de secretaris-generaal van buitenlandse zaken, jhr. mr. A. M. Snouck Hurgronje, maar deze kon zich na de nacht die hij ten huize van minister van Kleffens goeddeels wakend doorgebracht had, en misschien ook door alle emoties van het eerste oorlogsuur, het *algemene* codewoord niet herinneren waarmee Buitenlandse Zaken aan de posten elders duidelijk placht te maken dat het departement aan de lijn was en niet een-of-andere verdachte Duitser of Vijfde Colonnist. Snouck was, anders gezegd, niet in staat, zich onmiddellijk te identificeren jegens de gezant te Londen, jhr. mr. E. F. M. J. Michiels van Verduynen, die hij in zijn slaap stoorde. ‘Noem me de naam van je jongste dochter’, zei de slagvaardige Michiels. Die naam bleek te kloppen; de spreker uit Den Haag was dus betrouwbaar, kon het speciale codewoord doorgeven en de gezant wist wat hem nadien te doen stond. Hij begaf zich onmiddellijk naar de kanselarij van het Londens gezantschap om de voor de Engelsen bestemde stukken uit de safe te halen en trof daar toen al de marine-attaché aan, luitenant-ter-zee eerste klasse A. de Booy, die zich met generaal Winkelmans memorandum naar de *Admiralty* moest begeven.³ De Booy was weinige minuten tevoren gewekt door een telefoontje van de officier-van-de-wacht der afdeling verbindingen bij de Britse admiraliteit die (via de door vice-admiraal Furstner voorbereide, geheime Nederlands-Britse radioverbinding) een lakoniek telegram van de marinestaf in Den Haag ontvangen had: ‘Vraag hulp. Oorlogstoestand ingetreden. Van Kleffens.’ De *Duty Officer Signals* van de *Admiralty* had die woorden ‘met sterk Engels accent’ aan de Booy voorgelezen; de Booy had ze kunnen begrijpen.⁴ Met het memorandum dat hij in de safe had aangetroffen, begaf de marine-attaché zich naar de *Admiralty*, de gezant spoedde zich naar de verblijfplaats van de Britse minister van buitenlandse

¹ Getuige E. N. van Kleffens, a.v., dl. II c, p. 292. ² De minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen, G. Bolkestein, spreekt in zijn in Londen in 1940 of '41 geschreven overzicht van de meidagen van 'vijf uur' (a.v., dl. II b, p. 137), Dijkhoorn verklaarde aan de Enquêtecommissie dat hij eerst 'om half zes' naar de vergadering vertrok (a.v., dl. I c, p. 292). Wij nemen aan, dat Dijkhoorn, in wiens verhoor meer onnauwkeurigheden met betrekking tot de tijdstippen voorkomen, zich vergist heeft. Mogelijk is ook, dat hij later ter vergadering verscheen dan zijn ambtgenoten. ³ Getuige E. F. M. J. Michiels van Verduynen, *Enq.*, dl. II c, p. 666. ⁴ A. de Booy: 'Herinneringen van de marine-attaché te Londen', *Mededelingen van de Marinestaf*, 1952, no. 2, p. 45 (verder aan te halen als A. de Booy: 'Herinneringen').

zaken, *Lord Halifax*. Londen was in die prille mei-ochtend nog doodstil. De bevolking van de miljoenenstad sliep.

Op dat vroege uur was evenwel in het omstreden Den Haag een ieder al klaar wakker. Duitse vliegtuigen ronkten boven de stad, luchtafweergeschut dreunde, luchtdoelmitrailleurs gaven ratelend hun vuurstoten af, hier en daar kwamen scherven van luchtdoelgranaten kletterend op het plaveisel neer – het was onder de begeleiding van dit oorlogsgeweld dat de ministers omstreeks vijf uur naar de woning van de minister-president reden: Albarda, van Boeyen en Bolkestein, Dijkhoorn, Gerbrandy en van Kleffens, Steenberghe, van den Tempel en Welter – hun levensloop en persoonlijkheid schetsten wij beknopt in ons eerste deel. In hun kring had evenwel twee dagen vóór de Duitse aanval een nieuweling zijn intrede gedaan waardoor de ministerraad van tien tot elf leden uitgebreid was.

Mr. M. P. L. Steenberghe, minister van economische zaken, was in de herfst van '39 overwerkt geraakt; hij had toen al overwogen, een deel van zijn taak aan zijn secretaris-generaal (die dan minister zou worden) over te dragen; dat was op bezwaren gestuit; Steenberghe was een poos met vakantie gegaan, dreigde na terugkomst opnieuw onder zijn zware last te bezwijken – toen was de knoop doorgehakt¹ en op 8 mei was Economische Zaken gesplitst in een departement van handel, nijverheid en scheepvaart met Steenberghe als minister; landbouw en visserij waren toevertrouwd aan een nieuwe minister, de al bedoelde secretaris-generaal van wat toen nog het ongesplitste departement was, mr. dr. Arie Adriaan van Rhijn.

Van Rhijn was in oktober 1892 als zoon van een hoogleraar in de theologie te Groningen geboren. Daar en in Utrecht had hij rechten en staatswetenschappen gestudeerd. Na enkele andere functies uitgeoefend te hebben, was hij in '28 referendaris geworden bij het departement van sociale zaken, in '32 secretaris-generaal van economische zaken. Hij was lid van de Christelijk-Historische Unie (de partij van de Geer), lid ook van haar dagelijks bestuur; hij behoorde er tot wat men de zich langzaam aftekenende 'linkervleugel' zou kunnen noemen: een vleugel die een veel actiever conjunctuurbeleid voorstond dan Colijn of de Geer voor hun verantwoording durfden nemen. Het nationaal-socialisme had hij reeds in '30 en '31 in verscheidene publikaties principieel veroordeeld. Hij was, zeven-en-veertig jaar oud, een man met veel sociaal gevoel, uitermate ervaren in de wetgeving op sociaal en economisch gebied, scherpzinnig ook, welwillend, zeer irenisch – en nooit werd in

¹ A. A. van Rhijn, 28 nov. 1955. Met deze beknopte vermeldingen bedoelen wij de mededelingen die de genoemde personen ons op de aangegeven data gedaan hebben.

de geschiedenis van het koninkrijk een minister benoemd die zo luttele dagen na zijn eedsafgiving met een zo kritieke oorlogssituatie geconfronteerd werd.

Voor het eerst sinds bijna anderhalve eeuw rukte een vreemde strijdmacht Nederland binnen. En kon men bij de opmars, in 1795, van de Franse legers onder generaal Pichegru wel van een *vijandelijke* invasie spreken? Eigenlijk moest men tot het rampjaar 1672 teruggaan om een situatie van vergelijkbare benardheid te vinden – met dien verstande dat waar men *toen* niet bij voorbaat aan de mogelijkheid van een langdurige en succesvolle verdediging had behoeven te wanhopen, *nu*, in mei '40, 's vijands brute overmacht veel dreigender, veel onmiddellijker oprees – ja, de stad waar de regering zetelde, was terstond door hem geteisterd en werd (dat bleek spoedig) door zijn parachutisten en luchtlandingstroepen belaagd. Bloedige strijd was al ontbrand. Duizenden militairen zouden sneuvelen.

Het was een vooruitzicht waartegen de minister-president in genen dele bestand was. Een tijding van peilloos onheil was hem door van Kleffens overgebracht. Meer dan acht maanden lang had hij kracht ontleend aan de hoop, Nederland buiten de oorlog te houden. Die hoop was verbrijzeld. Sterker nog: zijn gehele wereldbeeld lag aan stukken. Door Hitlers offensief in het westen zag de Geer gans Europa ondergaan in materiële verwoesting en morele ontwrichting. Puur verstandelijk had hij de mogelijkheid van oorlog, oorlog in Nederland, niet volledig verworpen – nu die mogelijkheid werkelijkheid geworden was, harde, onwrikbare, wrede werkelijkheid, voelde hij zich, zo zei hij ons vijftien jaar later, 'als lamgeslagen'.¹ Aanvankelijk kon hij de katastrofale slag die aan zijn gehele psyche toegebracht was, nog opvangen. Hij was bij dat eerste beraad, aldus van den Tempel, 'volkomen kalm; van enige verwarring of opwinding bleek niets. Een ieder was natuurlijk zwaar onder de indruk van het gebeurde, maar de gehele situatie werd bekeken vanuit het standpunt: wat gaat er gebeuren, wat moeten wij doen?'²

Het eerste wat dan te doen viel, was het opstellen van een proclamatie aan het gehele volk, een proclamatie van de koningin. Snel beraad vond er over plaats, 'in grote lijnen' werd 'vastgesteld wat die zou moeten bevatten'.³ De punten genoteerd hebbend, trok de Geer zich in een kabinetje terug dat naast de kamer gelegen was waar de ministers bijeen waren; spoedig kwam hij met een korte, sobere tekst te voorschijn die, getuigend van een verontwaardiging die in elk der ministers trilde, algemene instemming vond. De tekst werd korte tijd later telefonisch aan koningin Wilhelmina voorgelezen; zij zei dat ze de gekozen bewoordingen 'heel goed' vond.⁴ De Regerings-

¹ D. J. de Geer, 28 okt. 1955. ² Getuige J. van den Tempel, *Enq.*, dl. II c, p. 65.

³ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., dl. I c, p. 292. ⁴ D. J. de Geer, 28 okt. 1955.

DE KONINKLIJKE PROCLAMATIE

persdinst droeg toen zorg voor het doorgeven aan het Algemeen Nederlands Persbureau en het was de nieuwslezer van het ANP welke die ochtend om acht uur de radio-uitzendingen opende met het voorlezen van de koninklijke proclamatie.¹ 'Mijn volk', zo heette het –

'Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in de afgelopen nacht door de Duitse weermacht zonder de minste waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit, niettegenstaande de plechtige toezegging dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien zolang wij haar zelf handhaafden. Ik richt hierbij een vlamvend protest tegen deze voorbeeldloze schending van de goede trouw en aantasting van wat tussen beschaafde staten behoorlijk is. Ik en mijn regering zullen ook thans onze plicht doen. Doet gij de uwe, overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave waartoe een rein geweten u in staat stelt.'

Was getekend: 'Wilhelmina'.

Nog andere besluiten werden in die eerste bijeenkomst ten huize van de Geer individueel of collectief door de ministers genomen. Minister Steenberghe besloot tot het richten van een regeringsinstructie tot de gehele buitengaatste passagiers- en koopvaardijvloot: bevorderd moest worden dat de schepen die zich buiten Nederland bevonden, de Duitse onderzeeboten zoveel mogelijk zouden ontwijken, voorkomen dat zij havens zouden aandoen waar zij in Duitse handen konden vallen. Een daartoe strekkend code-telegram dat door de radiodienst van de marine uitgezonden kon worden, lag al enkele dagen klaar – nu liet Steenberghe via zijn ambtgenoot Dijkhoorn de marine opdracht geven, het telegram regelmatig, nl. om het uur uit te seinen.

Het luidde:

'Nederland is in oorlog met Duitsland. De hieronder volgende, als raadgeving gestelde zinnen moeten als bevel van de regering worden gelezen. Aan alle Nederlandse schepen, bestemd voor het gehele rijk. Aangeraden wordt, langs de kortste route een haven aan te lopen in de volgende landen: Argentinië, Chili, Brazilië, Engeland (het Britse rijk in alle werelddelen), Egypte, Panama, Spanje, Frankrijk, Portugal (plus hun koloniën), Verenigde Staten van Noord-Amerika. Aangeraden wordt, tijdens de reis volstreekte radiostilte in acht te

¹ De mededeling die men in sommige later geschreven mémoires aantreft dat de koning zelf de proclamatie voorlas, is niet juist.

nemen, doch zoveel mogelijk ontvangstations bezet te houden. Aangeraden wordt, de normale scheepvaartroutes te mijden en knooppunten bij nacht te passeren . . . Stel u bij aankomst in vreemde haven in verbinding met de Nederlandse consul.¹

Dit telegram ging om 5 uur 46 voor het eerst de ether in. De ministers waren toen nog bijeen; omstreeks dat tijdstip of korte tijd later werd de minister van buitenlandse zaken, van Kleffens, evenwel weggeroepen: de Duitse gezant, *Graf Zech* von Burkersroda, had hem op zijn departement een mededeling te doen. Van Kleffens moest zich dus van de Prins Mauritslaan naar het Plein begeven. Dat bleek moeilijk. De Haagse binnenstad was door nerveuze militairen afgezet die in elke burger die zij niet kenden, een potentiële Vijfde Colonnist zagen. Van Kleffens kwam niet verder dan de Mauritskade, dicht bij het paleis Noordeinde; daar weigerde men hem door te laten. Of hij ook beweerde, de minister van buitenlandse zaken te zijn – het hielp niet. Duitse vliegtuigen die over het paleis gekomen waren, beschoten de Mauritskade – temidden van alle daardoor ontstane verwarring vroeg de minister verlof, het Algemeen Hoofdkwartier op te bellen. Dat werd goedgevonden. Uiteraard gaf het hoofdkwartier instructie, hem onmiddellijk door te laten en van Kleffens had luttele minuten later zijn departement bereikt. Daar werd Zech in zijn werkkamer binnengebracht, begeleid en bewaakt door twee Nederlandse officieren.

Zech had een kort briefje bij zich – het behelsde de punten van de verklaring die hij moest afleggen, punten die hem kort tevoren² door middel van een codetelegram uit Berlijn bereikt hadden:

¹ Deze instructie werd op 10 mei des avonds in die zin gewijzigd dat gelast werd, uitsluitend Engelse of Franse havens aan te lopen en de *Downs* te mijden. Scheveningen-Radio gelastte van 10 uur 36 af de Nederlandse trawlers op de Noordzee (de haringloggers lagen nog binnen: zij zouden pas op 14 mei voor het eerst uitvaren), zich zo spoedig mogelijk naar een Engelse haven te begeven. (Ministerie van marine, chef van de marinestaf, bureau maritieme historie: 'De Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 2, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 5, p. 87–89; directoraat-generaal van scheepvaart: manuscripten van T. H. Milo en W. E. van Popta betreffende de geschiedenis van koopvaardij en marine in de tweede wereldoorlog, II, p. 218. (De eerste bron zal verder aangehaald worden als: 'Marine . . . tweede wereldoorlog', de tweede als: Ms. van Milovan Popta). ² Ondanks deze order keerde een deel van de vissersschepen naar de Nederlandse havens terug, alleen al op 10 mei naar IJmuiden twee-en-zestig; zij werden na lossing naar Amsterdam doorgezonden teneinde te voorkomen dat door bomaanvallen schepen in het vaarwater tot zinken zouden worden gebracht ((Sectie krijgsgeschiedenis) V. E. Nierstrasz: *West- en noordfront Vesting Holland, mei 1940* (1961), p. 9.)

(2)¹.

'Erklären Sie Einsatz gewaltiger deutscher Truppenmacht.¹

Jeder Widerstand völlig zwecklos.

Deutschland garantiert den europäischen und aussereuropäischen Besitzstand und die Dynastie, wenn jeder Widerstand unterbleibt. Sonst Gefahr völliger Vernichtung des Landes und Staatswesens.

Daher dringend auffordern Aufruf Volk und Wehrmacht und Aufforderung Aufnahme Verbindung mit deutschen militärischen Kommandos.

Begründung: wir haben unwiderlegliche Beweise eines unmittelbar drohenden Einfalles Frankreichs und Englands in Belgien, Holland, Luxemburg der mit Wissen Hollands und Belgiens lange voorbereitet. Ziel: Vorstoss Ruhrgebiet.²

Wat er door Zech heengegaan was toen hij dit telegram, wellicht na het persoonlijk ontcijferd te hebben, voor het eerst las, weten wij niet, maar toen hij aan de hand van de punten die hij, aldus van Kleffens, op 'een heel kort briefje' bij zich had, zijn verklaring moest afleggen (min of meer dezelfde tot welker aflegging *Gesandter Kiewitz* volgens Hitlers eerste opzet tot de koningin had moeten doordringen), kon hij geen woord uitbrengen. Twaalf jaar lang had hij het Duitse Rijk in Den Haag vertegenwoordigd; hij kende en waardeerde Nederland; hij wist met volstreckte zekerheid dat het kabinet-de Geer onder geen beding een Geallieerd offensief via Nederlands gebied zou toelaten; hij beseftte dat de verklaring die hij moest afleggen, een samenraapsel van leugens en verzinsels was; hij voelde zich als bezoedeld door de abjecte onwaarachtigheid van de taak die zijn eigen regering hem opgedragen had – de woorden stokten hem in de keel, 'hij zat maar te huilen. Hij kon het briefje niet eens voorlezen. Ik zeide', aldus van Kleffens, 'Geef het mij maar.'³ De minister las de Duitse tekst. 'Ik heb', verhaalde hij twintig jaar later,

'toen een ogenblik goed moeten denken wat ik daarop zou antwoorden en het kwam mij voor, dat nodig was een zeer duidelijk antwoord. De Grondwet schreef voor, dat oorlog niet kon worden verklaard zonder medewerking van de Staten-Generaal, maar hier *viel* geen oorlog te verklaren, er *was* oorlog. En een van de redenen waarom het mij voorkwam dat die toestand onmiddellijk klaar en duidelijk moest worden vastgesteld, was dat ik meende dat het niet mocht kunnen voorkomen dat iemand ooit zou kunnen zeggen dat er *geen* oorlog was, met het gevolg dat de Duitsers (die daar zeer gauw toe geneigd zijn) onze troepen zouden verklaren tot *franc-tireurs*, met alle gevolgen van dien.

Ik heb toen wat ik hem te zeggen had, opgeschreven op een papiertje met een

¹ Von Ribbentrops telegram werd op 10 mei verzonden, zoals blijkt uit Zechs antwoord, maar het tijdstip van verzending of ontvangst is onbekend (telegram, 10 mei 1940, van Graf Zech 'für Herrn Reichsaussenminister persönlich', FO-SD, 215759-60).

² Tekst: *Enq.*, dl. II b, p. 17. ³ Getuige E. N. van Kleffens, a.v., dl. II c, p. 292.

blauw potlood, ik heb er nog een kopietje van gemaakt'¹ –

dat laatste was nodig omdat de minister zelf het onweerlegbare bewijs in handen wilde houden dat de Nederlandse regering in zijn persoon uitgesproken had dat er tussen Nederland en Duitsland een staat van oorlog bestond. 'Met verontwaardiging wijst Harer Majesteits regering', zo had van Kleffens geschreven,

'de aantijging der Duitse regering van de hand dat zij op enigerlei wijze of met enige mogendheid geheime en tegen Duitsland gerichte afspraken heeft gemaakt. Gezien de ongehoorde Duitse aanval op Nederland, een aanval begonnen zonder enige voorafgaande waarschuwing, is de Nederlandse regering van oordeel dat thans een staat van oorlog is ontstaan tussen het koninkrijk en Duitsland.'²

Dat kreeg *Graf Zech* in blauw potloodschrift overhandigd. Van Kleffens vroeg hem of hij nog iets te zeggen had. Meer dan een paar afscheidswor- den kon de Duitse gezant niet uitbrengen. Van Kleffens die van mening was dat de gezant persoonlijk generlei schuld had aan de Duitse invasie, gaf hem de hand³ – dat werd door de twee Nederlandse officieren die het onderhoud bijgewoond hadden, als een gebaar van misplaatste vriendelijkheid be- schouwd; de echo van hun verontwaardigd relaas zou van Kleffens de Londense jaren door blijven vergezellen. Kennelijk had de correcte precisie waarmee de minister van buitenlandse zaken onmiddellijk op de brutale Duitse tekst gereageerd had, minder indruk op hen gemaakt. Het in die tekst neergelegde denkbeeld om de Duitse eisen te aanvaarden (te aanvaarden, anders gezegd, dat Nederland in de positie zou komen welke Denemarken een maand te voren geaccepteerd had), had de minister geen moment over- wogen: Nederland zou vechten; wellicht wat het grondgebied des rijks in Europa betrof, ten onder gaan – maar dan strijdend. Elke andere houding werd als onverenigbaar beschouwd met het meest simpele nationale zelf- respect.⁴

¹ E. N. van Kleffens in L. de Jong: *De bezetting*, p. 36. De teksten van de door ons in de jaren 1960–65 samengestelde televisie-uitzendingen citeren wij naar de in 1966 verschenen ééndelige uitgave. ² Tekst: *Enq.*, dl. II b, p. 17. ³ Getuige E. N. van Kleffens, a.v., dl. II c, p. 292. ⁴ Het komt ons zinloos voor, er over te speculeren wat het mogelijk effect geweest zou zijn indien het kabinet-de Geer op 10 mei '40 het door het Deense kabinet-Stauning op 9 april '40 gegeven voorbeeld gevolgd had. De historicus heeft het al moeilijk genoeg met het beschrijven en verklaren van de ontwikkelingen die zich *werkelijk* voorgedaan hebben – het fantaseren over hypothetische ontwikkelingen welke geen enkele grondslag vinden in de realiteit zoals die door de toen levende mensen ervaren werd, laten wij graag over aan wie zich daartoe geroepen acht. Zodanig gedachtenspel heeft, wat ook zijn verdere waarde moge zijn, met wetenschap niets uitstaande.

Graf Zech werd weggeleid om, na telegrafisch de Duitse minister van buitenlandse zaken, von Ribbentrop, verwittigd te hebben van van Kleffens' antwoord (dat kon niet meer rechtstreeks; zijn telegram bereikte Berlijn via Rome¹), spoedig met alle leden van zijn gezantschap in Hôtel des Indes aan het Haagse Voorhout geïnterneerd te worden – minister van Kleffens begaf zich weer naar zijn ambtgenoten.

Kort na hem hadden dezen de woning van de Geer verlaten maar niet dan nadat zij afgesproken hadden, elders opnieuw in vergadering bijeen te komen en dan ook te blijven. Er was constant luchtalarm. Men moest er rekening mee houden dat de Duitsers het centrum van Den Haag zouden bombarderen. Verplaatsing van de toppen van het regeringsapparaat naar forten in de buurt van Amsterdam (forten die nog goeddeels ingericht moesten worden) was onuitvoerbaar. Dus had men besloten, elkaar om zeven uur opnieuw te ontmoeten in het stevige gebouw aan de Bezuidenhoutseweg no. 30 waarin de departementen van handel, nijverheid en scheepvaart, van landbouw en visserij en van sociale zaken gevestigd waren, 'omdat aldaar over een zeer goede schuilkelder werd beschikt waar men onder de luchtbombardementen kon doorwerken.'² Een bijkomend voordeel was, dat de commandant van de Vesting Holland, luitenant-generaal J. A. van Andel, zijn hoofdkwartier schuin tegenover de departementsgebouwen had, 'zodat ik', aldus Dijkhoorn, 'door persoonlijk contact met de generaal mij op de hoogte kon houden omtrent het verloop van de strijd om Den Haag'³ – want toen de ministers, vermoedelijk even na zes uur, de Geers woning verlieten, moet hun wel bekend geweest zijn dat bij de vliegvelden Ypenburg en Ockenburg hard gevochten werd: het geknal in de verte was duidelijk te horen.

Sommigen der ministers gingen eerst nog even bij hun departement langs. Bij Defensie was de secretaris-generaal, C. Ringeling, om vier uur door de Duitse vliegtuigen gewekt; hij was meteen naar het Plein gefietst, maar zijn bode was er nog eerder gearriveerd dan hij en had veiligheidshalve ('U zult het wel druk krijgen van bezoekers') een zeil over het fraaie vloerkleed gelegd.⁴ Ook Steenberghe vond zijn secretaris-generaal, dr. H. M. Hirschfeld, al present; deze had iets eerder zijn naaste medewerkers uit bed gebeld, één met de woorden 'Het gedonder is begonnen'.⁵

Niet lang na zeven uur waren de meeste ministers in het departementsgebouw aan het Bezuidenhout aanwezig. Een deel van de schuilkelder was

¹ Telegram, 10 mei 1940, van *Graf Zech* 'für Herrn Reichsaussenminister persönlich' (FO/SD, 215759-60). ² Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, *Enq.*, dl. I c, p. 292-93. ³ A.v., dl. II c, p. 88. ⁴ C. Ringeling, 6 juli 1960. ⁵ T. P. van der Kooy, 10 jan. 1967.

tevorens als technische werkplaats gebruikt; er was telefoon.¹ Hier werd een vergadergelegenheid voor het kabinet ingericht: tafels en stoelen werden aangesjouwd – nu kon men tenminste zitten en zijn stukken neerleggen. Veel nieuws was er niet, maar wat aan berichten binnenkwam (aanvankelijk meest via de adjudanten van minister Dijkhoorn die in het departement van defensie gebleven waren), was even verrassend als schokkend. Dat heel Den Haag in rep en roer was, hadden de ministers op weg naar het Bezuidenhout reeds met eigen ogen aanschouwd – nu vernamen zij, dat Duitse burgers en NSB'ers uit huizen op Nederlandse troepen vuurden, ja dat op tal van punten in de stad complete straatgevechten geleverd werden.² Erger nog: de vliegvelden Valkenburg, Ockenburg, Ypenburg en Waalhaven bevonden zich in Duitse handen en ook de grote verkeersbrug bij Moerdijk was verloren gegaan. Het was Dijkhoorn een raadsel dat de Nederlandse troepen zich op al die punten hadden laten verrassen; de strategische betekenis van de Duitse successen was evident – wat kon generaal Winkelman nog uitrichten? De minister raakte de wanhoop nabij. 'Alles is verloren!' barstte hij los. Toen schoot de oud-schildersgezel van den Tempel die uit een harder hout gesneden was, uit zijn slof: Alles verloren? Dat had hij nog nooit gehoord! Oorlogen begonnen zo vaak met nederlagen! De enige vraag was: hoe slaan we zo goed mogelijk van ons af – en in die geest werd toen verder gesproken.³

Bij dat beraad opperde van Kleffens het denkbeeld dat hij onmiddellijk naar Londen zou vertrekken. Dat denkbeeld was bij hem opgekomen nadat *Graf Zech* zijn kamer verlaten had. Nader overleg met de Geallieerden was wenselijk – en dan ging hij in eerste instantie liever naar de Engelse hoofdstad dan naar de Franse 'waar rotte plekken in de regering zaten.' De minister had ook al bedacht, *hoe* hij zou kunnen reizen; hem was bekend dat er op het Brasemermeer watervliegtuigen lagen van de Marineluchtvaartdienst: zou één daarvan niet bij Scheveningen kunnen landen? Hij had er zich van vergewist dat er niet veel wind stond en dat dus de branding geen hinderpaal zou vormen.⁴

De ministerraad ging met het denkbeeld accoord, met dien verstande dat besloten werd, niet alleen de minister van buitenlandse zaken met de missie buitenslands te belasten, maar ook die van koloniën: Welter zou van Londen of Parijs uit langer en in elk geval gemakkelijker dan vanuit Den Haag waarschijnlijk was, het contact met de gouverneur-generaal van Nederlands-

¹ H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd* (1960), p. 24. ² G. Bolkestein: 'Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940', *Enq.*, dl. II b, p. 137. ³ P. S. Gerbrandy, 4 juli 1955. ⁴ Brief, 6 mei 1969, van E. N. van Kleffens.

Indië en de gouverneurs van Curaçao en Suriname kunnen onderhouden.

Waren de watervliegtuigen waar van Kleffens aan gedacht had, inderdaad beschikbaar?

Er was rekening mee gehouden dat zich onmiddellijk na het begin van het Duitse offensief officiële Nederlandse vertegenwoordigers naar het buitenland zouden moeten begeven: de opperofficieren namelijk, die generaal Winkelman naar Parijs en het hoofdkwartier van generaal Gamelin, naar Brussel en naar Londen wilde laten vertrekken, elk met de opdracht, de militaire hulpverlening aan Nederland te bevorderen. Besloten was om voor het vervoer althans van de voor Londen bestemde missie (generaal-majoor van Oorschot, de over het Venlo-incident gestruikelde chef van GS III, zou als hoofd optreden) van de watervliegtuigen van de Marineluchtvaartdienst gebruik te maken; zoals wij al in ons vorig deel verhaalden, had de marinestaf in de nacht van 9 op 10 mei kort na twaalf uur gelast, enkele vliegtuigen die verspreid en gecamoufleerd op het Brasemermeer lagen, naar de steigers te halen en van hun bommenlast te ontdoen: zij zouden voor het transport van regeringsvertegenwoordigers naar het buitenland gebruikt worden – als zij op het meer aan de aandacht der aanvallende Duitsers zouden ontsnappen.

Dat laatste was het geval maar zulks betekende niet dat op dat moment met de gespaarde toestellen offensief iets ondernomen kon worden. Voor de strijd in de lucht met Duitse jagers en bommenwerpers waren de MLD-toestellen die alle met drijvers uitgerust en daardoor vrij langzaam en moeilijk wendbaar waren, niet geschikt. Afgezien van de lesvliegtuigen waren bij de marine vier types drijvervliegtuigen in gebruik, alle een product van Fokker. Drie types (de series F, G en W) dienden voor verkenning, het vierde type (de serie R) was bestemd om torpedo's te vervoeren die in de vlucht gelanceerd moesten worden tegen vijandelijke schepen; de lanceerinrichtingen werkten evenwel nog niet feilloos – vandaar dat men de toestellen met bommen uitgerust had.¹

Toen nu door de ministerraad vastgesteld was, dat van Kleffens en Welter naar Engeland zouden vertrekken, belde eerstgenoemde de chef van de marinestaf, vice-admiraal Furstner, op 'en ik heb gevraagd: kunt ge die dingetjes niet naar zee sturen, dan komen wij misschien weg.'² Dat men door de gevechten die zich met de op het vliegveld Valkenburg gelande Duitsers

¹ De dislocatie der operationele toestellen was: 'De Mok' op Texel vijftien toestellen; Alkmaardermeer tien; Schellingwoude één; Westeinderplas zes (daar kwamen op 12 mei nog twee nieuwe T-8-W's bij); Brasemermeer drie; Veere acht (J. F. van Dulm en F. C. van Oosten: 'De Marineluchtvaartdienst 1917-1967', *Marineblad*, 1967, p. 521-22). ² Getuige E. N. van Kleffens, *Enq.*, dl. II c, p. 294.

ontwikkeld hadden, van Den Haag uit via de Haagse Schouw het Brasemermeer niet langer kon bereiken, was bekend: de militaire missie voor Londen, die opdracht had, zich naar de T-8-W-toestellen te begeven, was onverrichterzake in de residentie teruggekeerd.¹ Was een andere route veiliger? Het leek wel of de Duitse parachutisten overal in de provincie Zuid-Holland gedaald waren! Van Kleffens' suggestie werd door admiraal Furstner dan ook aanvaard; om acht uur stegen twee T-8-W's, de R 1 en de R 3, van het Brasemermeer op, ruim een uur later gevolgd door de R 2 die op dat eerder tijdstip op verkenning was; bovendien werden uit 'De Mok' de R 4 en een toestel van de G-serie naar het Scheveningse strand gedirigeerd – alles bijeen zouden daar dus vijf toestellen neerstrijken: een hoogst riskante operatie, want Duitse jagers zwermden om Den Haag heen.

Op eigen gelegenheid reden de twee ministers van het Bezuidenhout naar Scheveningen. Welter ging nog even bij zijn departement aan het Plein langs en zei tegen zijn secretaris-generaal, jhr. mr. O. E. W. Six: 'Het is verder aan jou opgedragen.'² Ook van Kleffens nam in zijn departement afscheid van zijn naaste medewerkers; vergeefs trachtte hij telefonisch zijn echtgenote te bereiken: van oorsprong was zij een Amerikaanse, teer van gestel – het bezwaarde hem zeer dat hij haar zou moeten achterlaten. Een *definitief* besluit dat ministers, naar het buitenland vertrekkend, hun naaste familie niet zouden meenemen, was er toen nog niet. Op weg naar Scheveningen reed van Kleffens langs zijn huis; hij zag zijn vrouw op straat lopen, stelde haar voor mee te gaan als er plaats was – ze stapte in de auto.³

Toen de twee ministers aan het Scheveningse strand arriveerden, spoedig door generaal-majoor van Oorschot en een hem begeleidend overste van de luchtmacht gevolgd, lagen de R 1 en de R 3 al op de golven te wiegen. Beide toestellen waren onderweg slaags geraakt met Duitse jagers. Bij de R 1 was een benzinetank lek geschoten: dat toestel zou Engeland niet kunnen halen. De R 3 lag scheef; er zaten kogelgaten in een van de drijvers die daardoor vol water gelopen was, maar de commandant, de officier-vlieger J. H. J. van Loon, stelde van Kleffens gerust met de woorden: 'Als we vaart krijgen, loopt het water wel uit de drijver en kom ik wel los.'⁴ *Als* – elk moment konden Duitse jagers zich op de kleine watervliegtuigen storten.

De twee ministers en mevrouw van Kleffens werden op de ruggen van de commandant en zijn sergeant door de branding naar het vliegtuig gedragen. De motoren sloegen aan en het toestel nam vaart; het was nog maar net los

¹ Getuige J. W. van Oorschot, a.v., p. 450. ² Getuige O. E. W. Six, a.v., dl. VIII c, p. 112. ³ Brief, 9 april 1969, van E. N. van Kleffens. ⁴ Getuige E. N. van Kleffens, a.v., dl. II c, p. 294.

van het water toen een Duitse jager omlaag gierde. 'Duidelijk zag ik', aldus een uit zijn huiskamer raam kijkend ooggetuige, 'vlak om het vliegtuig heen het water opspatten van de kogels. Ik waande het Nederlandse toestel en de inzittenden reeds verloren toen de Duitse machine (om wat voor redenen heb ik nooit begrepen) afdraaide en, van zee uit vrijwel pal in de richting van ons huis vliegend, plotseling neerdook en het nog stil aan het strand liggende tweede Nederlandse watervliegtuig onder vuur nam.'¹

De inzittenden van de R 3 waren door het oog van een naald gekropen. Het was toen kort na negen uur.

Nog geen kwartier later streek bij Scheveningen de R 4 neer. Nauwelijks had het de pier bereikt of het werd door weer een andere Duitse jager in brand geschoten; commandant en bemanningslid liepen er dodelijke verwondingen bij op. Gekkenwerk, deze vorm van evacuatie! De voor Londen bestemde militaire missie keerde mismoedig naar Den Haag terug. Toen arriveerden bij Scheveningen nog de R 2 (met vier gaten in de vleugel) en het G-toestel. Ook dat laatste werd in brand geschoten. De R 1 wist met zijn ene benzinetank op te stijgen en vloog naar Schellingwoude, dicht bij de Fokkerfabriek die voor een nieuwe tank zou kunnen zorgen, de R 2 kreeg om kwart over tien opdracht, naar het Brasemermeer terug te keren, nam zuidwaarts een wijde boog om Den Haag heen, werd bij Hoek van Holland door Duitse jagers aangevallen en maakte een noodlanding op de Nieuwe Waterweg waarbij het toestel op het strand van Rozenburg schoof; toen een overmacht van Duitse luchtladingstroepen naderde die al even onbedoeld en onverwachts op Rozenburg geland waren, werd het door de bemanning in brand gestoken; met een sleepboot stak zij onder een regen van Duitse kogels naar Hoek van Holland over.²

★

Voordat koningin Wilhelmina omstreeks zes uur, misschien iets later, de bewoordingen vernam van de proclamatie die in haar naam uitgegeven zou worden, hadden zich al in en bij de schuilkelder die bij het Huis ten Bosch gebouwd was en waarin de koningin, prinses Juliana en de twee prinsesjes Beatrix en Irene de nacht van 9 op 10 mei doorgebracht hadden, bewogen

¹ H. C. van Maasdijk: 'Herinneringen' (1948), p. 72 (Doc I-1091). ² J. F. van Dulm en F. C. van Oosten: 'De Marineluchtvaartdienst 1917-1967', *Marineblad*, 1967, p. 522-24.

tonelen afgespeeld. Prins Bernhard was in de loop van de nacht naar zijn slaapkamer in het Huis ten Bosch teruggegaan; daardoor werd hij, vermoedelijk tegen half vier, als eerste met het bericht gewekt dat de Duitsers op enkele plaatsen de Nederlandse grens overschreden hadden. Snel bracht hij dat bericht aan de koningin over. Bij Den Haag was geen onraad te bespeuren, het was nog vrijwel donker. De koningin en de prins zagen dus geen reden, prinses Juliana onmiddellijk wakker te maken die met haar twee dochttertjes in een van de ruimten sliep waarin de bunker verdeeld was. 'Ze komen! Ze hebben al veel vliegvelden gebombardeerd!' – die woorden waren de eerste die de prinses van haar moeder vernam. Het zal dus toen kort na vier uur geweest zijn. In diezelfde minuten hoorde men van het Huis ten Bosch uit, dat het om Den Haag opgestelde luchtafweergeschut was begonnen te vuren.

Koningin Wilhelmina was, hoewel uiterlijk kalm, diep geschokt. 'Vaak', aldus haar dochter, achttien jaar later,

'had ze mij verteld, hoeveel zorgen ze zich maakte over onze landsverdediging, vaak had ze zich tegenover mij pessimistisch uitgelaten. Dat we door Duitsland overvallen zouden worden, had ze verstandelijk voor hoogst waarschijnlijk gehouden, maar met je gevoel kun je je het ergste toch niet goed voorstellen. Je wilt er niet aan – 't is net als een overlijdensgeval in je naaste familie. Zelf had ik de oorlog eerder voor mogelijk dan voor waarschijnlijk gehouden en ik herinner me, dat toen ik door moeder gewekt werd, in de eerste plaats een gevoel van ontzaglijke verbazing in mij opkwam: het was dus tòch gebeurd!'¹

Het Huis ten Bosch werd bewaakt door een compagnie van het regiment grenadiers. 's Morgens om drie uur waren die militairen als uitvloeisel van de laatste beveiligingsmaatregelen die generaal Winkelman getroffen had, al op post geweest. Aanvankelijk viel er niets voor hen te doen, maar later in de ochtend vloog een Duits vliegtuig laag over het Huis ten Bosch heen. Mitrailleurs namen het onmiddellijk onder vuur, prins Bernhard schoot mee – de benzinetank van het toestel werd geraakt (hoogstwaarschijnlijk door een batterij van de luchtafweer); brandend stortte het neer op het Malieveld.²

De koningin had de komst van dat toestel niet nodig gehad om te beseffen dat Hitler, Nederland aanvallend, het ook op haar persoonlijk, ja op de gehele koninklijke familie gemunt had. Al enkele maanden tevoren had zij bepaald dat, bij een Duitse invasie, de kroonprinses en haar twee dochttertjes

¹ Koningin Juliana, 23 mei 1958. ² Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 38; brief, 28 april 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht.

onmiddellijk het land moesten verlaten; het plan was dat prinses Juliana, begeleid door een van de adjudanten in buitengewone dienst van de koningin, de gepensioneerde schout-bij-nacht C. baron de Vos van Steenwijk, en diens echtgenote, aan boord van de enige motortorpedoboot waarover de marine beschikte, de 'TM 51' (die bij Schiedam lag), naar Breskens zou varen; vandaar zou het gezelschap zich dan via de Vlaamse kust naar de buurt van Parijs begeven om zijn intrek te nemen bij een oom en tante van prins Bernhard, de graaf en gravin de Kotzebue.

Die vrijdagochtend verscheen de marine-adjudant van de koningin, kapitein-luitenant-ter-zee (overste) jhr. E. J. van Holthe, al vóór vijf uur bij de marinestaf om na te gaan of dit evacuatieplan uitgevoerd kon worden. Onmogelijk! Bij Waalhaven werd gevochten; tussen Den Haag en Delft en in het Westland kwamen Duitse parachutisten neer, het ene Duitse vliegtuig-escader verscheen na het andere – naar Schiedam was geen enkele route veilig. Met dat bericht begaf de overste zich naar het Huis ten Bosch: voorlopig kon het vertrek van prinses Juliana en de twee kleine prinsesjes niet doorgaan.¹ Of konden de Belgen dan wel de Engelsen of Fransen op de een-of-andere wijze hulp bieden? Waren de Engelsen of Fransen wellicht in staat, een oorlogsschip te zenden waarmee de kroonprinses het land zou kunnen verlaten? De koningin en prins Bernhard bespraken dat beiden telefonisch met de vice-president van de Raad van State, jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland, en deze bezocht onmiddellijk de Belgische en de Britse gezant, en zocht met de Franse gezant per telefoon contact; dat alles leverde voorlopig geen resultaten op.²

Uur na uur verstreek. De strijd om Den Haag nam in hevigheid toe. Steeds talrijker werden de geruchten die van een omvangrijke Vijfde Colonne gewaagden. Omstreeks negen uur gaf het Algemeen Hoofdkwartier bovendien aan de koningin de waarschuwing door, 'dat het in de bossen rondom het Huis ten Bosch wemelde van Duitse parachutisten'; het leek generaal Winkelman aanbevelenswaardig dat de koninklijke familie het excentrisch gelegen Huis ten Bosch zou verlaten en naar het paleis Noordeinde zou gaan, midden in Den Haag. Ook het paleis Noordeinde bezat een schuilkelder, zij het een veel kleinere dan het Huis ten Bosch. De koningin besloot

¹ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën. Verrichtingen en avonturen der Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog* (1954), p. 46. ² Verslag, door F. Beelaerts van Blokland op 15 aug. 1942 aan G. Bolkestein toegezonden (Collectie-Bolkestein, map 'Koninklijke familie'). Onjuist is de mededeling van F. C. Gerretson aan de Enquêtecommissie, dat Beelaerts 'reeds op de ochtend van de inval een bezoek heeft gebracht aan de Engelse gezant om hem te vragen te zorgen voor een schip voor de koningin'. (*Enq.*, dl. II c, p. 48).

het advies van de opperbevelhebber te volgen. Toen liet toch het vertrek nog enige tijd op zich wachten. Er moest een route door Den Haag bepaald worden die zo veilig mogelijk leek; dat was niet eenvoudig, want uit bijna alle delen van de stad kwam bericht dat door geheimzinnige figuren (vermomde Duitsers en andere Vijfde Colonnisten) op Nederlandse militairen geschoten werd. Toen men tegen het einde van de ochtend, om ca. half twaalf, het Huis ten Bosch verliet (ook de compagnie grenadiers werd verplaatst),¹ liet men de hofauto's staan: die zouden in de stad teveel opvallen. Twee gewone auto's werden gebruikt, de eerste met de koningin er in, de tweede vervoerde het prinselijk gezin. Bewapende leden van de veiligheidsdienst van het koninklijk huis reden mee. 'Juliana', aldus prins Bernhards biograaf, 'maakte grapjes om Trix aan het lachen te krijgen en in de wagen vóór hen leek de rug van koningin Wilhelmina even vastberaden rustig en onbewogen alsof ze een gezellig ochtendritje maakten.'²

De twee auto's werden maar weinig aangehouden, 'veel te weinig', vond prinses Juliana. Haar viel het op, dat de meeste mensen er op straat kalm bijliepen.³ Waren al die berichten omtrent de Vijfde Colonne wellicht overdreven?

★

In die eerste uren na het begin van het Duitse offensief was er maar weinig contact tussen koningin en kabinet. Het concept voor de koninklijke proclamatie werd haar, gelijk weergegeven, telefonisch voorgelezen; wij nemen voorts aan, dat de koningin er langs diezelfde weg van verwittigd werd dat het kabinet in het departementsgebouw aan het Bezuidenhout in vergadering bijeen zou blijven en dat de ministers van Kleffens en Welter naar Engeland zouden vertrekken – wij hebben hieromtrent geen zekerheid. Geen van de ministers werd, voorzover ons bekend, door de koningin ontboden, geen vroeg een audiëntie aan. Men zou kunnen zeggen dat de proclamatie uit de vroege ochtend van de 10de mei tijdens de invasiedagen niet alleen de eerste daad van de volledige regering geweest is (daad waarbij tussen koningin en voltallig kabinet wilsovereenstemming bestond), maar ook de laatste. Zich min of meer opsluitend in het departementsgebouw aan het Bezuidenhout, isoleerden de meeste ministers zich niet alleen van de gang van zaken in hun departement – zij isoleerden zich ook van het staatshoofd.

¹ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 38. ² A. Hatch: *Prins Bernhard. Zijn plaats en functie in de moderne monarchie* (1962), p. 100. ³ Koningin Juliana, 23 mei 1958.

De Geer ging nog verder: hij isoleerde zich tevens van de volksvertegenwoordiging.

De Tweede Kamer was, zoals wij aan het slot van ons vorig deel weergaven, donderdagmiddag 9 mei in vergadering bijeen geweest ter bespreking van een door de minister van justitie, prof. Gerbrandy, aanhangig gemaakte aanvulling van het Wetboek van Strafrecht. De vergadering was verdaagd tot 10 mei, des middags om één uur. 's Morgens was het de Kamervoorzitter, mr. J. R. H. van Schaik, duidelijk dat slechts een deel der leden, vermoedelijk minder dan de voorgeschreven helft, de zitting zou kunnen bijwonen. Het kwam hem evenwel voor, dat op dat historische uur de stem van het parlement niet gemist mocht worden. De Tweede Kamer vertegenwoordigde het gehele volk, de Tweede Kamer zou bij monde van haar voorzitter spreken en het leek van Schaik gepast, dat de regering daarbij in de persoon van enige ministers, op zijn minst van de minister-president, aanwezig zou zijn. Aan het eind van de ochtend belde hij dus de Geer op en zei hem, aldus de bij het gesprek aanwezige Kamergriffier: 'De zitting van de Kamer vanmiddag zal doorgang vinden; ik deel het je mee, want ik neem aan dat de regering er tegenwoordig zal willen zijn.' 'Nu heb ik', zo ging de griffier verder,

'uiteraard niet precies kunnen horen wat de heer de Geer telefonisch heeft geantwoord, maar de heer van Schaik heeft mij direct er na gezegd: 'Hij denkt er niet over, hij heeft er geen zin in, want (heeft hij gezegd) 'Ik heb op het ogenblik wel wat anders te doen en bovendien begrijp ik niet, waarom de Kamer moet bijeenkomen; die heeft op het ogenblik niets te doen; dat is afgelopen op het moment; wij zijn niet in een toestand dat de Kamer behoeft bijeen te komen en het heeft ook niets geen nut.' De heer van Schaik achtte de zaak met dit antwoord afgedaan. Ik ben misschien iets feller geweest en heb gezegd: 'President, het kan toch niet, dat de regering zich dit tegenover de Kamer veroorlooft in deze tijd; dat lijkt mij volkomen onjuist.' Nadat wij er enige tijd over hadden gepraat, heeft de president de heer de Geer opnieuw opgebeld en toen was het antwoord van de heer de Geer, naar de heer van Schaik mij direct heeft meegedeeld, niet zo positief meer; het luidde: 'Ik zal nog wel eens zien.'

Wij waren beiden er van overtuigd dat hij niet zou komen'¹ –

en inderdaad, noch de minister-president, noch de leden van zijn kabinet waren aanwezig toen van Schaik om één uur in de zittingzaal van de Tweede

¹ Getuige L. A. Kesper, *Enq.*, dl. II c, p. 639. Van Schaiks standpunt werd door het seniorenconvent gedeeld. Het overleg met het convent heeft vermoedelijk tussen het eerste en het tweede telefoongesprek met de Geer plaats gevonden (brief, 14 mei 1969, van W. Drees).

Kamer ten aanhore van acht-en-dertig van de honderd leden een korte toespraak hield. 'In een roemvol verleden', zo klonk het aan het slot,

'zullen wij de kracht vinden, onze onafhankelijkheid tegen de overweldiger te verdedigen. Onze bevolking zal in waardigheid en kalmte, maar tevens in fierheid haar plicht vervullen. In deze uren van nood en gevaar scharen wij ons eensgezind en vol vertrouwen om onze geliefde vorstin en bidden wij Harer Majesteits regering kracht en sterkte toe. God sta ons bij in deze beproeving en spare ons dierbare vaderland.'¹

Dat de Geer verzuimd had, door zijn aanwezigheid de eenheid van regering en volksvertegenwoordiging te demonstreren, zien wij als symptomatisch: innerlijk verlamd als hij was door de ramp die het land getroffen had, ontzonk hem meer en meer het vermogen, zich boven de moeilijkheden te verheffen en te doen wat passend, nuttig of noodzakelijk was. Wij komen er in een volgend hoofdstuk op terug.

In Berlijn

Het Duitse offensief in West-Europa was, zoals wij in ons vorig deel deden uitkomen, niet alleen militair maar ook propagandistisch grondig voorbereid. *Reichsaussenminister* von Ribbentrop had een lang memorandum laten opstellen dat zich tot de regeringen van Nederland en België richtte, en een korter dat bestemd was voor de regering van Luxemburg. In dat eerste memorandum kwam als voornaamste punt de gefingeerde mededeling voor, dat de Franse en Engelse strijdkrachten van plan waren, via Nederland en België naar het Ruhrgebied door te stoten. Aan het memorandum waren twee rapporten toegevoegd: één ondertekend door de *Reichsinnenminister* Frick en het hoofd van de Duitse politie, de *Reichsführer-SS* Himmler, dat een beeld gaf van de nauwe samenwerking tussen de geheime diensten van Nederland, Frankrijk en, vooral, Engeland en (aan de hand van vervalste gegevens) beweerde dat vóór het z.g. Venlo-incident de Nederlandse regering de val van het Naziregime had trachten uit te lokken – het tweede rapport, ondertekend door de chef van het *Oberkommando der Wehrmacht*, generaal Keitel, betoogde dat, wat ons land betrof, uit alle militaire maatregelen welke genomen waren, bleek dat Nederland een Geallieerd offensief tegen Duitsland wilde bevorderen.

¹ Tekst: *Enq.*, dl. II b, p. 151.

's Morgens om half zes Duitse tijd, vijf minuten vóór *X-Zeit* dus (*X-Zeit* was 5 uur 35 Duitse tijd, 3 uur 55 Nederlandse), werd de Nederlandse gezant in Berlijn, jhr. mr. H. M. van Haersma de With, een bedachtzame vijftiger, door een van de ambtenaren van het *Auswärtige Amt* die bij zijn woning verschenen was, uit bed gebeld; die ambtenaar had een auto voor staan: of de gezant zich maar onmiddellijk met hem naar de *Reichsausssenminister* wilde begeven. Drie kwartier later (het Duitse offensief was al in volle gang) trad jhr. van Haersma de With bij von Ribbentrop de kamer binnen. Die overhandigde hem het opgestelde memorandum en legde er nog een schepje bovenop: hij beweerde nu, 'uit zeer betrouwbare bronnen te weten dat woensdagavond 8 dezer in Engeland troepen voor ons land hadden klaar gestaan' – troepen, dat was de suggestie, die in Nederland wilden landen. 'Biedt geen weerstand!' dreigde von Ribbentrop. 'Hij zei dat wij wèl moesten weten dat de *Führer* een goed vriend doch ook een gevaarlijk vijand was.'

De gezant antwoordde dat Nederland zonder enige twijfel van zich af zou slaan.¹ Naar het gezantschap teruggekeerd, stelde hij daar een protestnota op. '*Die Aggression Deutschlands gegen die Niederlande*', zo heette het hierin, '*entbehrt jeder, auch der geringsten Rechtfertigung . . . Deutschland hat unter Vergewaltigung der elementarsten Prinzipien des Rechts und der Moral die Jahrhunderte alten Bande des Friedens und der Freundschaft mit dem niederländischen Volk zerrissen*'² – bewoordingen waren dat waaraan von Ribbentrop zozeer aanstoot nam, althans beweerde te nemen, dat hij de sous-chef van de afdeling protocol van het *Auswärtige Amt* opdracht gaf, de nota als '*eine Insolenz*' te weigeren: er was geen sprake van Duitse aggressie! Toen de Nederlandse gezantschapsraad, mr. J. G. de Beus, opmerkte dat 'het lastig was, een andere term dan *Aggression* te gebruiken, zei de sous-chef van het protocol kortaf: '*Es gibt hier keine Aggression.*' Gevraagd wat het dan wèl was, antwoordde hij: '*Darüber sprechen wir jetzt nicht.*'³

De gezant en de leden van zijn staf werden met hun familieleden, in totaal ca. dertig personen, in de woning van de gezant geïnterneerd en op 14 mei naar Friedrichshafen aan het meer van Konstanz gebracht. Zij kregen op 20 mei verlof, samen met enkele Nederlandse diplomatieke en consulaire vertegenwoordigers uit Scandinavië en met de leden van een Nederlandse handelsdelegatie die in Berlijn door het Duitse offensief verrast was, naar Zwitserland te gaan; vandaar keerden de meeste leden van de delegatie en de Nederlandse landbouwattaché te Berlijn naar bezet Nederland terug,⁴

¹ Brief, 22 mei 1940, no. I, van H. M. van Haersma de With aan de minister van buitenl. zaken, a.v., p. 132. ² Tekst: a.v., p. 133. ³ Brief, 22 mei 1940, no. II, van H. M. van Haersma de With aan de minister van buitenl. zaken, a.v., p. 132.

⁴ A. Millenaar: 'Een unieke opdracht', p. 9-10.

blijkbaar zonder zich voldoende af te vragen of hun aanwezigheid te Londen wellicht door de regering op prijs gesteld zou worden. Eén Nederlands ambtenaar was op verzoek van de gezant te Berlijn achtergebleven: de assistent-landbou wattaché, ir. A. Millenaar. Ir. Millenaar woonde al twaalf jaar in de Duitse hoofdstad en op hem had ('omdat ik twee kleine kinderen had en mijn gezin bij uitwijzing van de overige staffleden naar een toen nog volkomen onbekende bestemming een blok aan het been der anderen zou zijn') de gezant zijn keus laten vallen, toen de Duitse regering goedgevonden had dat aan de staf van de Zweedse legatie die de Nederlandse belangen in Duitsland behartigen zou, een Nederlander toegevoegd zou worden.

Ir. Millenaar ('Ik had destijds geen flauw idee van hetgeen mij . . . boven het hoofd hing'¹ – daar valt in latere delen nog van te verhalen) kreeg terstond een menigte werk te verzetten. Er woonden in mei '40 in Duitsland meer dan honderdduizend Nederlanders²; van hen werd aan de mannen tussen achttien en zestig jaar op de rode mei gelast, zich bij de politie te melden. De bedoeling was dat zij, met uitzondering van de Duitsgezinden en van hen die ter wille van de oorlogsproductie beter konden doorwerken, geïnterneerd zouden worden³ – nog in de middag van de rode werden evenwel de ca. zestigduizend '*Wanderarbeiter oder sonstige Arbeiter*' onder die Nederlanders van de internering uitgezonderd.⁴ Het duurde natuurlijk enige tijd voor een desbetreffende instructie de lagere instanties bereikt had. Zo werden in Berlijn op 10 mei ca. achthonderd Nederlanders in een kelder onder de politiegevangenis aan de *Alexanderplatz* ondergebracht, 'zitplaatsen waren er niet, sanitaire inrichtingen evenmin en de ruimte mocht niet worden verlaten. Er heerste een onbeschrijflijke toestand.'⁵ Millenaar kreeg de meesten spoedig weer vrij, 'binnen twee weken 98%'.⁶ Uiteindelijk werden wél ruim honderd Nederlanders langer geïnterneerd (iets meer dan een jaar) en wel op een kasteel bij Neurenberg; 'zij zijn daar', aldus Millenaar, 'niet slecht behandeld.'⁷

De Nederlandse journalisten in Berlijn werden op de rode mei in het hotel *Kaiserhof* geïnterneerd, onder hen Max Blokzijl die het schrijven van z.g. neutrale artikelen voor het *Algemeen Handelsblad* gecombineerd had met anonieme Duitse propaganda in het weekblad *De Waag*. Blokzijl werd na

¹ A.v., p. 7-8. ² A.v., p. 7. ³ Rondschrijven, 10 mei 1940, van het *Reichsicherheitshauptamt* aan alle *Staatspolizei(leit)stellen* (FO/SD, 114833-34). ⁴ Notitie, 10 mei 1940, van dr. Albrecht van het *Auswärtige Amt* (a.v., 215769). ⁵ A. Millenaar: 'Een unieke opdracht', p. 18. ⁶ Brief, 29 mei 1940, van F. A. Overhoff Berlijn, aan P. H. Mooren, Krefeld (Collectie Gestapo Düsseldorf, dossier P. H. Mooren). ⁷ A. Millenaar: 'Een unieke opdracht', p. 22-23.

een paar dagen vrijgelaten, 'voor velen', aldus weer Millenaar, 'een eerste aanwijzing dat hij aan de verkeerde kant stond.'¹

Door hun internering hadden de Nederlandse journalisten niet aanwezig kunnen zijn bij de speciale persconferentie die minister von Ribbentrop op de ochtend van 10 mei voor de vertegenwoordigers van de buitenlandse pers hield. Hier dikte hij zijn leugens nog wat aan: '*Der Reichsregierung*', fantaseerde hij, '*ist nunmehr am gestrigen Tage bekannt geworden, dass England der belgischen und niederländischen Regierung Mitteilung von der unmittelbar bevorstehenden Landung englischer Truppen auf belgischem und holländischem Gebiet gemacht hat.*'² Ongeveer terzelfder tijd kreeg de Duitse pers instructie, in extra-edities het feit van de inval in Nederland en België te vermelden, niet geïsoleerd evenwel: von Ribbentrops memoranda en de twee bijbehorende rapporten moesten tegelijk volledig afgedrukt worden³; zo werd getracht, bij het Duitse volk aan elke twijfel of Duitsland rechtmatig handelde, de kop in te drukken.

Of dat lukte?

Wij weten het niet. 'Als ik op straat liep', aldus de Nederlandse honoraire consul te Aken, 'fluisterden de mensen mij wel toe, dat het een schandaal was, Nederland te overvallen.'⁴ Hij zal wel niet de enige geweest zijn die dit soort reacties ontving; politiek effect hadden zij niet. Grote delen van het Duitse volk waren door de nu al zeven jaar lang volgehouden, nimmeraflatende propaganda als verdoofd en die propaganda roerde ditmaal een grotere trom dan ooit tevoren. '*Der heute beginnende Kampf*', zo profeteerde Hitler in een proclamatie aan zijn troepen, '*entscheidet das Schicksal der Deutschen Nation für die nächsten tausend Jahre.*'⁵ Op vrijdag 10 mei weerklonk die snorkende taal; zondag en maandag zou het Pinksteren zijn. De *Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda*, Goebbels, wist wel een oplossing voor die hinderlijke Christelijke feestdagen: '*Pfingsten*', bepaalde hij die vrijdag, '*hat in diesem Jahr weder in der Presse noch im Rundfunk zu existieren.*'⁶

In hoeverre deze en dergelijke kunstgrepen effect hadden op de Duitse publieke opinie, valt niet exact weer te geven. Het was in september '39 menig buitenlands waarnemer in Duitsland opgevallen met hoe weinig enthousiasme, laat staan uitgelatenheid op het uitbreken van de tweede wereldoorlog gereageerd was. De herinnering aan de verloren eerste had zich diep in

¹ A.v., p. 18-19. ² *Protokoll über die Sonderkonferenz mit den ausländischen Pressevertretern am 10. Mai 1940* (FO/SD, 215774-75, *Enq.*, dl. II b, p. 29). ³ *Presse-Anweisung*, 10 mei 1940 (Collectie-Sänger). ⁴ Getuige H. F. W. H. van Pelser Berensberg, *Enq.*, dl. VI c, p. 422. ⁵ Tekst in H. A. Jacobsen: *Dokumente zum Westfeldzug 1940* (1960), p. 4. ⁶ *Kriegspropaganda 1939-1941. Geheime Ministerkonferenzen im Reichspropagandaministerium* (1966), p. 346.

de volksziel ingeprint; in september '39 had een vage bezorgdheid overheerst. Wel was sindsdien Polen verslagen, wel waren Denemarken en het grootste deel van Noorwegen bezet – maar wat als het nu in het westen tegen de Fransen en Engelsen, doch ook tegen de Belgen en (voor het eerst) tegen de Nederlanders tot diezelfde langdurige en bloedige strijd kwam die de loopgravenoorlog van '14-'18 gekenmerkt had? De Duitse burgerij was er niet zeker van of Hitlers *Blitzkrieg* in West-Europa succes zou hebben; de kracht van de *Wehrmacht* kende zij niet, evenmin het zorgvuldig overwogen aanvalsplan; en zij wist niet dat, toen von Ribbentrop en Goebbels hun persconferenties hielden en spoedig daarna luidkeels gevent werd met de extra-edities der dagbladen, in Nederland de strategische verrassing goddeels geslaagd was.

Algemeen Hoofdkwartier

Op schaarse uitzonderingen na, zijn alle militaire stukken die uit de meidagen van 1940 en uit de voorafgaande periode dateren, na de capitulatie vernietigd. Voor de beschrijving der gebeurtenissen vormt dat een groot nadeel. Men is soms op gissingen aangewezen waar men nauwkeurige gegevens op prijs gesteld zou hebben. Dat geldt vooral voor de besluitvorming van de opperbevelhebber van land- en zeemacht, generaal Winkelman. Hoe bij de inzet van *Fall Gelb* een aanzienlijk deel van de Nederlandse luchtmacht uitgeschakeld werd, hoe de vliegvelden Valkenburg, Ypenburg, Ockenburg en Waalhaven in Duitse handen vielen en hoe de Duitsers zich bij verrassing meester maakten van de bruggen over de Nieuwe Maas in Rotterdam, over de Oude Maas bij Dordrecht en over het Hollands Diep bij Moerdijk – wij hebben het alles eerder in dit hoofdstuk beschreven aan de hand van latere onderzoekingen. De lezer houde evenwel in het oog dat al die operaties zich temidden van een immense locale verwarring afspeelden waarbij plaatselijke commandanten opeens een situatie tegenover zich vonden welke zij in genen dele verwacht hadden – een situatie die zij, zeker aanvankelijk, onvoldoende konden overzien en waaromtrent zij dus ook aan hun superieuren niet onmiddellijk betrouwbare berichten konden doorgeven.

In veel gevallen weten wij niet *precies* hoe laat de opperbevelhebber de eerste berichten omtrent de successen die de Duitsers geboekt hadden, bereikten, evenmin wat die berichten *precies* inhielden. Het duurde enige tijd voor het militaire apparaat op volle toeren draaide, voor de bureaus van de

hogere commandanten volledig bezet waren en voor die bureaus de nodige informatie konden doorgeven aan het Algemeen Hoofdkwartier waar de opperbevelhebber uiteraard geen enkel belangrijk besluit kon nemen voor hij van de algemene situatie een duidelijk beeld had.

Generaal Winkelman en de chef-staf van de landmacht, generaal-majoor H. F. M. baron van Voorst tot Voorst, waren geen van beiden onmiddellijk gewaarschuwd door de sous-chef, kolonel M. W. L. van Alphen, toen deze tegen half vier de eerste berichten van de Duitse grensoverschrijdingen vernomen had; generaal Winkelman was in zijn woning te Wassenaar gewekt door het luchtafweergeschut om Den Haag. Hij was al gekleed geweest voor zijn militaire chauffeur verscheen, een buurman had hem naar het Lange Voorhout gereden¹ waar hij vermoedelijk omstreeks kwart voor vijf aankwam, kort nadat kolonel van Alphen om 4 uur 40 het telexbevel 'vernieten' had doen uitgaan, hetgeen in de eerste plaats betrekking had op de bruggen over Maas en IJssel.²

Tien minuten voor de Duitse vliegtuigen bij Den Haag verschenen, was generaal-majoor van Voorst tot Voorst er door kolonel van Alphen telefonisch van in kennis gesteld dat de Duitsers bij Kerkrade en Vaals de grens overschreden hadden. Naar het Lange Voorhout had hij maar een kleine afstand per fiets af te leggen. Oorverdovend knalde het luchtafweergeschut. 'Een juffrouw vraagt mij: 'Mijnheer, is het een oefening?' Ik antwoord', aldus van Voorst tot Voorst, 'Neen, dat is oorlog!'³ Nog voor hij zijn bureau bereikt had, werd hem al een strooibiljet met oranje rand overhandigd dat uit de Duitse toestellen uitgeworpen was. De tekst van de 'Bekendmaking' luidde:

'Sterke Duitse troepeneenheden hebben de stad omsingeld.

Jeder weerstand heeft geen zin meer.

Duitsland vecht niet tegen Uw land, maar tegen Engeland.

Alleen maar gedwongen, in 't vervolg van deze strijd, heeft het Duitse leger in U land moeten binnendringen.

Het Duitse leger beschermt leven en eigendom van ieder vredelievend burger.

Maar de Duitse troepen zullen iedere gewelddadigheid door de bevolking begaan, met de dood bestraffen.

Jeder burger is verplicht zijne bezigheden na te gaan. Aldus dient hij de belangen van zijn eigen volk.'

Op het Algemeen Hoofdkwartier was het moeilijk, uit de eerste berichten

¹ Getuige H. G. Winkelman, *Enq.*, dl. I c, p. 294. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 65. ³ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities over de mobilisatie 1939/1940 en de meidagen 1940', *Enq.*, dl. I b, p. 106.

wijs te worden. Ze waren, aldus weer van Voorst tot Voorst ‘aanvankelijk verward’ en kwamen van ‘de meest verschillende punten’:

‘Parachutisten in Voorburg, twee officieren doodgeschoten bij viaduct aan de Laan van Nieuw Oost-Indië’

‘Parachutisten in Rijswijk’

‘Parachutisten in Wassenaar’

‘Vliegtuigen landen op Waalhaven’

‘Vliegtuigen landen op Ockenburg’

‘Vliegtuigen landen op Ypenburg’

‘Waalhaven is in handen van de vijand!’ Stomme verbazing: hoe kán dat?

‘Ypenburg is door de vijand overmeesterd!’ Algemene verrassing. Daar was nog wel een half eskadron pantserswagens!

‘Valkenburg is verloren! In Katwijk dalen valschermtroepen!’¹

Het was een heksenketel. De berichten van de luchtwachtdienst die men ook op het Algemeen Hoofdkwartier via de radio volgen kon, droegen tot de verwarring bij. De Duitse luchteskaders werden telkens weer op andere plaatsen waargenomen; aantallen en vliegrichtingen werden door nerveuze waarnemers menigmaal verkeerd doorgegeven; soms werden de wolkjes van uiteenspattende luchtafweergranaten, soms werden vogels voor parachutisten aangezien² – wie naar de radio luisterde, kreeg de indruk dat in het westen des lands geen streek van parachutisten vrij was. Te goeder trouw maar abusievelijk werd bovendien bericht dat een deel der parachutisten (wier uniform men niet kende) in Nederlandse uniformen gekleed was; reeds om 6 uur 10 werd dat vanwege de opperbevelhebber per telex bericht aan de commandant veldleger³ en vermoedelijk ook aan andere commandanten.

Wat was de vijand van plan?

Tegen zes uur ’s morgens had men volstreekte zekerheid. Om kwart voor zes had de commandant luchtverdediging, generaal Best, een geheel Duits dossier kunnen lezen dat aangetroffen was op het lijk van een officier van de 22ste *Luftlande-Division* die met zijn transporttoestel in het Haagse Bezuidenhoutkwartier neergestort was. Wij komen op dat dossier terug. Vermeld zij hier, dat het de stellige indruk die bij het Algemeen Hoofdkwartier al door het Duitse luchtpamflet gewekt was, bevestigde. Kennelijk waren de Duitsers voornemens, Den Haag te veroveren; vandaar de luchtlandingen op Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg. Al om vijf uur had generaal

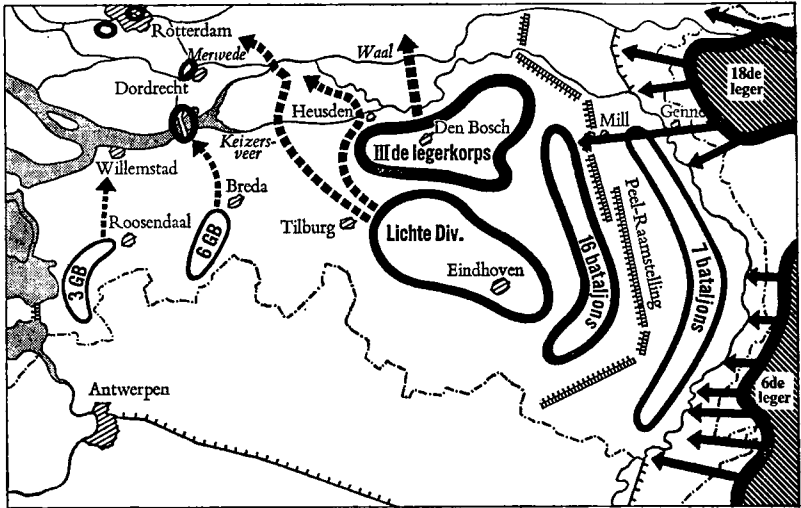
¹ A.v. ² (Sectie krijgsgeschiedenis) O. J. Siersema en V. E. Nierstrasz: *De stelling van Den Helder, mei 1940* (1960), p. 49. Verder aan te halen als Siersema: *Den Helder*. ³ Hoofdkwartier veldleger: Dagboek, p. 90 (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep IV-2, M 1).

Winkelman het gehele, in het westen des lands gelegen 1ste legerkorps (dat helaas tevoren niet gealarmeerd was) onder de bevelen geplaatst van de commandant van de Vesting Holland, luitenant-generaal van Andel. Deze kreeg van generaal Winkelman, vermoedelijk nog vóór zes uur, opdracht, de toegangen tot Den Haag af te sluiten, de drie verloren gegane vliegvelden te heroveren en het tussenterrein (dat zou een ruim begrip blijken te zijn: de Duitse luchtlandingstroepen waren van Gouda tot Hoek van Holland neergekomen) van vijanden te zuiveren.¹

Militair gezien was het het kwalijkst effect van de Duitse luchtlandingen in het westen, dat generaal Winkelman, het 1ste legerkorps aan generaal van Andel overdragend, op slag zijn gehele strategische reserve kwijt raakte. Erger nog: in de loop van de ochtend werd duidelijk dat het niet eenvoudig zou zijn, de Duitsers van de Maasbruggen in Rotterdam alsmede uit Rotterdam-zuid te verdrijven. Noodgedwongen besloot generaal Winkelman, gebruik te maken van de reserves van het veldleger dat de verdediging van de Grebbelinie als hoofdtaak had. De commandant van het veldleger, luitenant-generaal J. J. G. baron van Voorst tot Voorst (een oudere broer van de chef-staf van de landmacht), kreeg 's morgens om elf uur bevel, infanterie ter sterkte van een regiment (drie bataljons, bestemd voor Rotterdam) naar de buurt van Gouda te sturen; anderhalf uur later moest diezelfde commandant een tweede, even sterke eenheid naar de buurt van Leiden dirigeren.² De nodige artillerie ging mee. Nadien hadden de commandanten van het IIde legerkorps dat de zuidelijke helft van de Grebbelinie bemande, en van de daartoe behorende 2de en 4de divisie elk nog maar de beschikking over één bataljon als reserve: ca. achthonderd man.³ Het was onbehagelijk weinig.

Maar generaal Winkelman meende, geen keus te hebben. Wilde hij vasthouden aan zijn conceptie: langdurige verdediging van het westen des lands achter de Grebbelinie en de Betuwstelling alsmede achter de stellingen langs Waal, Linge, Merwede en Hollands Diep, dan was de eerste eis, de vijand bij Den Haag te verslaan; weinig minder dringend leek de herovering van Waalhaven en van de bruggen in Rotterdam, bij Dordrecht en bij Moerdijk. De stellingen langs de Waal en de Linge waren op 9 mei niet bemand, maar de opperbevelhebber (wij hebben dat in ons vorig deel uitvoerig beschreven) was voornemens, na het begin van een Duitse aanval (d.w.z. in de nacht, volgend op de eerste oorlogsdag: zo lang zou men zich aan de Maas toch wel kunnen handhaven!) het gros van het IIIde legerkorps en het restant van

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 66. ² A.v., p. 71. ³ Getuige J. Harberts, *Enq.*, dl. I c, p. 442.

VIII. Troepenbewegingen, 10 mei, vanuit Noord-Brabant in noordwaartse richting

In rood: aanvalsrichtingen van de Duitse legers en de door de luchtlandingstroepen bezette punten tussen Rotterdam en Moerdijk. De troepenbewegingen waartoe generaal Winkelman opdracht gaf, zijn met gebroken zwarte lijnen aangegeven. Het IIIde legerkorps maakte over Maas en Waal gebruik van tal van extra-bruggen die door de genie gelegd waren.

de Lichte Divisie (een deel was al naar de Vesting Holland overgeplaatst) uit Noord-Brabant over de grote rivieren terug te nemen en de brigade B die in het Land van Maas en Waal stond, in stelling te laten gaan ten noorden van de Waal; ter verdediging van de Peel-Raamstelling zouden dan slechts 16 bataljons achterblijven. Voorts zou van de twee grensbataljons die in westelijk Noord-Brabant stonden, het ene (het 6de) uit de buurt van Breda terugtrekken naar de bruggen bij Moerdijk, het andere (het 3de) zich uit de buurt van Roosendaal naar Willemstad begeven op de zuidelijke oever van het Hollands Diep. De verdediging van westelijk Noord-Brabant zou dan verder met steun van het Franse zevende leger gevoerd worden; vooral ter wille van de verbinding met die Fransen had generaal Winkelman de verkeersbrug bij Moerdijk willen beschermen tegen voortijdige vernieling; via die brug liep trouwens de terugtochtsroute van het gemotoriseerde deel van de Lichte Divisie.

Precies hoe laat generaal Winkelman 'het ontstellende bericht'¹ vernam dat de grote brug bij Moerdijk in Duitse handen gevallen was, staat niet vast. Toen hij tegen zeven uur aan het IIIde legerkorps en aan de Lichte Divisie gelastte, noordwaarts terug te gaan, was hij van de val van de Moerdijkbrug nog niet op de hoogte: in de terugtochtsroutes van de Lichte Divisie werd namelijk geen wijziging gebracht.² Daarentegen wist de commandant van het IIIde legerkorps al vóór zes uur dat de Duitsers bij de Moerdijkbrug zaten; om zes uur gaf hij namelijk het 6de grensbataljon opdracht, de brug te heroveren. Toen generaal Winkelman hieromtrent ingelicht werd (vermoedelijk enige tijd na zeven uur), was hij vol hoop dat die poging tot herovering (waaraan, naar hij vertrouwde, het Franse zevende leger steun zou kunnen verlenen) zou slagen.³ Later in die ochtend bereikte hem van de kant van een van de commandanten aan het Hollands Diep het voorstel, zowel de verkeersbrug als de spoorbrug over het Diep door artillerievuur te vernielen (het is natuurlijk de vraag of dat gelukt zou zijn) – daar werd door hem afwijzend op beschikt.⁴

Gelijk gezegd: tegen zeven uur kregen IIIde legerkorps en Lichte Divisie opdracht, achter de grote rivieren terug te gaan. Dat generaal Winkelman besloot, die troepenverplaatsing onmiddellijk uit te voeren, eerder dus dan hij van plan was en zonder op de bescherming van het nachtelijk duister te wachten, was in hoofdzaak gevolg van het feit dat, naar hem bericht was, de spoorbrug bij Gennep in Duitse handen gevallen was (hoe dat in zijn werk gegaan was, beschreven wij in ons vorig deel) en dat (daar komen wij nog op terug) een Duitse pantsertrein plus een goederentrein vol troepen via die spoorbrug de Peel-Raamstelling bij het dorp Mill doorbroken had. Al bij het begin van hun offensief hadden de Duitsers dus op één punt de Maas ver achter zich kunnen laten; men moest wel aannemen dat het bij de Peel-Raamstelling reeds in de loop van de eerste oorlogsdag tot hevige strijd zou komen. Bleven nu het gros van het IIIde legerkorps en het restant van de Lichte Divisie in Noord-Brabant staan, dan was de waarschijnlijkheid groot dat zij, misschien zelf ook al in gevechten gewikkeld (tegen de Duitsers bij Mill had men al een regiment motorrijders van de Lichte Divisie moeten inzetten), aan geen terugtocht, laat staan aan een ordelijke terugtocht zouden toekomen. Het leek de generaal van primair belang, de Waal-Linge-Merwedestelling tijdig te doen bezetten. Aan de terugtochtswegen van het IIIde

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities over de mobilisatie 1939/1940 en de meidagen 1940', a.v., dl. I b, p. 106 (verder aan te halen als H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities'). ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 66. ³ Getuige H. G. Winkelman, *Enq.*, dl. I c, p. 501. ⁴ Kamerling: *Vesting Holland . . . Luchtlandings-troepen*, p. 14.

legerkorps behoefde niets veranderd te worden, de Lichte Divisie kreeg, zodra bekend was dat van de Moerdijkbrug geen gebruik gemaakt kon worden, opdracht, in haar geheel de bruggen bij Geertruidenberg en Heusden te passeren en, zo nodig, in stelling te gaan achter de Merwede.¹

Wat generaal Winkelman hier, in strijd met zijn oorspronkelijke bedoelingen, liet uitvoeren, was (dat zij erkend) hoogst riskant. Gedeeltelijk over smalle wegen en in polderland dat geen enkele beschutting bood, zouden meer dan dertigduizend man aan troepen zich naar een beperkt aantal bruggen moeten begeven – sommige stevige, vaste bruggen, andere lichte pontonbruggen; bruggen die alle nauwelijks door afweergeschut verdedigd werden. ‘Er lagen’, aldus een der generaals, ‘houten noodbruggen die als een lucifershoutje opgeruimd konden worden. Eén bommetje en de zaak lag in elkaar.’² Zo kwam bij alle zorgen die de opperbevelhebber op de 10de mei drukten, ook nog die ene: zou het wel lukken, IIIde legerkorps en Lichte Divisie benoorden de grote rivieren te krijgen?

De beste jagers van de luchtmacht waren uitgeschakeld, Den Haag werd bedreigd, alle bruggen in de as Rotterdam-Moerdijk waren in Duitse

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 67. Jegens de Enquêtecommissie betoogde generaal Reynders: ‘Doordat . . . het IIIde legerkorps en de Lichte Divisie onmiddellijk bevel kregen . . . terug te trekken, waardoor de Peel-Raamstelling . . . maar heel kort weerstand kon bieden en in de loop van de nacht van 10 op 11 mei reeds moest worden ontruimd, kreeg een Duitse pantserdivisie gelegenheid, vrijwel ongehinderd door Noord-Brabant te trekken, zich daar te verenigen met de valschermjagers en verder door te dringen in het hart des lands. Naar mijn mening heeft de legerleiding hier gefaald. Het is voor mij onbegrijpelijk dat op het moment dat de Moerdijkbruggen in ’s vijands handen waren, men Brabant heeft ontruimd. Door dit noodlottige besluit, tengevolge waarvan het lot van het land in feite reeds enkele uren na aanvang van de strijd was bezegeld, heeft, naar mijn mening, de opperbevelhebber blijk gegeven, het strategische inzicht dat de toestand vereiste, niet te bezitten.’ (Getuige I. H. Reynders, *Enq.*, dl. I c, p. 474). Wij tekenen bij deze philippica aan: 1. dat generaal Winkelman op het moment waarop hij het IIIde legerkorps en de Lichte Divisie gelastte terug te trekken, niet wist dat de Moerdijkbrug verloren gegaan was en evenmin dat de Duitsers met een tankdivisie over de brug wilden trekken; 2. dat het moeilijk was, een zo gecompliceerde operatie als die terugtocht ingrijpend te wijzigen als ze eenmaal in volle gang was; 3. dat de latere verwachting van generaal Winkelman dat de Moerdijkbrug met hulp van het Franse zevende leger heroverd zou worden, niet irreëel was; 4. dat het twijfelachtig genoemd moet worden of men er op 10 of 11 mei in geslaagd zou zijn, de brug te heroveren indien meer krachten ingezet waren dan het 6de grensbataljon. In elk geval hadden de Duitsers hun veldtochtsplan opgesteld, rekening houdend met de aanwezigheid in Noord-Brabant van het IIIde legerkorps en de Lichte Divisie. ² Getuige J. H. Fruijt van Hertog, *Enq.*, dl. I c, p. 281.

handen, de Peel-Raamstelling dreigde geheel doorbroken te worden en het was onzeker of men achter de grote rivieren een gesloten front kon opbouwen – waarlijk, het totale beeld dat zich die vrijdagochtend, enkele uren na het ontbranden van de strijd, aftekende, was niet opwekkend.

Welke hulp zouden de bondgenoten bieden?

★

Generaal Winkelman had in de memoranda van 23 maart '40 die bij de gezantschappen in Brussel, Parijs en Londen gedeponereerd waren, zijn wensen gestipuleerd: Frankrijk moest een legerkorps van vier divisies in gereedheid houden om het, zodra nodig, over zee naar de Vesting Holland over te brengen en Engeland terstond één divisie naar Zeeland zenden benevens naar de Vesting Holland een grote hoeveelheid luchtdoelgeschut, vier (later acht) eskaders jachtvliegtuigen en twee eskaders verkenneren. Van België werd geen hulp verwacht; het exemplaar van het memorandum dat de Belgische regering en legerleiding zou ontvangen, diende eigenlijk alleen ter informatie. Dat exemplaar werd op 10 mei in alle vroegte aan het Belgische ministerie van buitenlandse zaken afgeleverd; door de verwarring welke de Duitse invasie ook in België zou wekken, duurde het toen twee dagen voor het bij koning Leopold en zijn invloedrijke militaire raadgever, generaal van Overstraeten, op tafel lag. Het wekte bij hen verbittering: Noord-Brabant zou immers goeddeels van troepen ontbloot worden; '*ce splendide isolement prépare une mise hors cause rapide*', noteerde van Overstraeten.¹

In Frankrijk begaf de militaire attaché, overste van Voorst Evkink, zich op 10 mei spoorwegs met generaal Winkelmans memorandum naar de Geallieerde opperbevelhebber, generaal Gamelin. Daartoe moest hij naar de forten gaan bij Vincennes, buiten Parijs, waar Gamelins hoofdkwartier gevestigd was. De overste wist (en had nog op de avond van 9 mei het Algemeen Hoofdkwartier dienaangaande gewaarschuwd) dat Gamelin generaal Winkelmans voornaamste wens (de vier divisies voor de Vesting Holland) niet zou inwilligen. Het onderhoud dat even na acht uur plaats vond², bevestigde zulks en later in de ochtend bracht de attaché telefonisch verslag

¹ R. van Overstraeten: *Albert I-Léopold III*, p. 588. ² In Frankrijk en Engeland was de zomertijd ingevoerd; als gevolg daarvan was het daar steeds 40 minuten later dan in Nederland. Tenzij anders vermeld, geven wij de in Frankrijk en Engeland spelende gebeurtenissen in de z.g. Amsterdamse tijd weer.

uit aan overste Wilson: 'Aan het verzoek om een legerkorps van vier divisies overzee naar Nederland te zenden, kan niet worden voldaan', dicteerde van Voorst Evekink over de telefoon; generaal Girauds zevende leger zou naar Zeeland en Noord-Brabant oprukken, waarbij één regiment overzee naar Walcheren gebracht zou worden; hoe ver dat zevende leger in Noord-Brabant zou doordringen, zou later beslist worden; een Frans generaal, generaal Mittelhauser, zou per auto naar Den Haag komen; hulp in de lucht konden de Fransen niet geven – daar zou Engeland voor zorgen. Aldus dit telefonisch verslag.¹

De Fransen waren dus in aantocht. Dat berichtte overste Wilson telefonisch aan kolonel Schmidt, de commandant van de Peeldivisie die de Peel-Raamstelling zo lang mogelijk moest trachten te verdedigen. In welke bewoordingen zijn bericht vervat was, staat niet vast; vast staat wèl, dat de kolonel aan zijn ondercommandanten tot hun grote opluchting deed weten dat de Fransen tot de Peel-Raamstelling zouden oprukken – een mededeling die van alle grond ontbloot was.²

Uit een oogpunt van hulpverlening was in Engeland slechts voorbereid dat, bij een Duitse aanval, ter dekking van de evacuatie van Nederlandse schepen, een nieuw mijneveld gelegd zou worden ten noorden van IJmuiden (dat is op 10 mei inderdaad geschied³); dat Engelse torpedobootjagers het transport van het goud van de Nederlandse Bank op de Noordzee zouden dekken en dat, als de Nederlandse autoriteiten daarmee accoord gingen, z.g. *demolition parties* (vernielingsdetachementen) van de *Royal Navy* de aardolie-installaties aan de Nieuwe Waterweg en aan het Noordzeekanaal in brand zouden steken en daar alsmede op Walcheren ook andere vernielingen aanrichten.

De Engelse marine-attaché in Den Haag, *Rear-Admiral* Dickens, kwam vrijdagochtend 10 mei in alle vroegte bij de marinestaf. Hij overhandigde er 'een getypte opzet betreffende het met jagers doen debarkeren van *demolition parties* voor hulpverlening bij de uitvoering van door de Nederlandse regering vastgestelde vernielingen onder bevel van de plaatselijke militaire Nederlandse autoriteit. Deze hulp werd aanvaard'⁴ – d.w.z. in beginsel; generaal Winkelman was namelijk van mening dat het bepaald te vroeg was om terzake ingrijpende maatregelen te nemen. Hij besliste dat men vooreerst niet meer moest doen dan het vermengen (en daardoor onbruikbaar maken)

¹ D. van Voorst Evekink: Memorandum, 19 mei 1946, over de Peel-Raamstelling, *Enq.*, dl. I b, p. 43. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 70. ³ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hfdst. 7, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 37.

⁴ A.v., p. 33.

van de verschillende olie- en benzinesoorten voorbereiden¹; de *demolition parties* konden overigens komen.

Wat had zich intussen in Londen afgespeeld?

De gezant, jhr. Michiels van Verduynen, en de marine-attaché, luitenant-ter-zee eerste klasse de Booy, hadden zich, zoals wij eerder weergaven, tegen vijf uur op weg begeven – de gezant naar het *Dorchester Hotel* waar de Britse minister van buitenlandse zaken, *Lord Halifax*, zijn intrek genomen had, de marine-attaché (die generaal Winkelmans memorandum meenam) naar de *Admiralty*. Jhr. Michiels liet *Lord Halifax* wekken; veel meer dan dat Nederland aangevallen was, kon hij niet vertellen; hij vroeg om hulp; of die hulp eventueel ook door de Geallieerde legers van Frankrijk uit verleend kon worden, was op dat moment niet duidelijk, ‘daar wij’, aldus later de gezant, ‘niet wisten of België eigenlijk tegelijkertijd en op dezelfde wijze was aangevallen.’²

Luitenant-ter-zee de Booy was bij het gezantschap in een taxi gesprongen (‘Hoe tergend langzaam reed de taxi! Hoe lang brandden de rode verkeerslichten!’). Bij de *Admiralty* toonde men hem (op papier nog altijd) ‘het enige wat grondig . . . was voorbereid: de organisatie van de *demolition parties* in de verschillende Nederlandse havens’³ – het was het eerste wat de marine-attaché van dit plan vernam.⁴ Van de *Admiralty* ging hij naar het *Air Ministry*: dat moest de jagereskaders ter beschikking stellen die generaal Winkelman op Schiphol en op de geheime hulpvliegvelden in het westen des lands (Middenmeer, Buiksloot, Ruigenhoek) wilde stationeren. Die stationering zou vooral van belang zijn omdat bij het vliegbereik dat toen voor jagers mogelijk was, toestellen die in Engeland opstegen en naar Engeland terugkeerden, niet veel langer dan een kwartier boven Nederland konden blijven. De samenwerking evenwel waarom gevraagd werd, was niet voorbereid en kon, ook als ze wenselijk geacht zou zijn, bezwaarlijk geïmproviseerd worden: de Engelse jagers gebruikten benzine met een ander octaangehalte dan de Nederlandse en de Nederlandse koppelingen voor benzineleidingen waren van een andere maat dan de Engelse.⁵ Luitenant-ter-zee de Booy werd op het *Air Ministry* door twee luchtmaarschalken met sympathie aangehoord, maar steun werd hem niet toegezegd; ‘de tekeningen, situatieschets enz., van onze geheime vliegvelden interesseerden hun zeer matig. Er was nu eenmaal bepaald dat

¹ J. J. C. P. Wilson: ‘Globaal verslag van de op 10 en 11 mei genomen beslissingen bij het Algemeen Hoofdkwartier (Sectie I)’, *Eng.*, dl. I b, p. 61. ² Getuige E. F. M. J. Michiels van Verduynen, a.v., dl. II c, p. 666. ³ A. de Booy: ‘Herinneringen’, p. 45. ⁴ A. de Booy, 25 jan. 1956. ⁵ ‘Marine . . . tweede wereldoorlog’, dl. I, hfdst. 7, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 25.

geen jachtvliegtuigen zouden landen in Nederland, men had ze bovendien niet.'

'Naar het *War Office* – om troepen.' De Booy wilde er de *Chief of the Imperial General Staff* spreken, generaal Ironside, en anders de *Vice-Chief*, generaal Dill.

'Deze derde leverancier was nog niet ontwaakt. Generaal Dill was op komst – wacht maar even, zei een generaal wiens naam ik vergeten ben. Generaal Dill was in minder goed humeur . . . 'Waarom heeft de Nederlandse regering niet eerder het overleg met ons geopend? Waarom is het papier dat U mij toont¹, niet tot vandaag toe bijgewerkt, waarom is het zo weinig gedetailleerd?' Een bevredigend antwoord kon ik hierop niet geven.'²

Afgezien van de *demolition parties* werd concreet die ochtend in Londen slechts geregeld, dat de Engelsen zouden trachten, met z.g. veegvliegtuigen de magnetische mijnen tot ontploffing te brengen die de Duitsers kort na *X-Zeit* in onze zeegaten uitgeworpen hadden; dat Engelse kruisers 's avonds het goudtransport zouden convoieren; tenslotte (dat was door het Algemeen Hoofdkwartier gevraagd) dat Engelse bommenwerpers in de middag aanvallen zouden doen op het vliegveld Ypenburg – waarbij aangetekend zij, dat dit bombardement op een moment uitgevoerd werd (kort na drie uur) waarop Ypenburg weer in Nederlandse handen was.³

Kon Engeland ook troepen zenden? En luchtdoelgeschut? De gezant en de marine-attaché hadden er op aangedrongen. Antwoord bleef uit – tot de gezant in arren moede de minister van oorlog, Oliver Stanley, opzocht, 'en (ik) moest daar', aldus zijn enkele weken later geschreven verslag,

'het verbijsterend antwoord in ontvangst nemen dat geen *anti-aircraft*, soldaten, materieel of geschut in Engeland waren die hulp konden bieden. Alleen *territorials* die geen gevechtswaarde hadden.⁴ Als vriend had ik hem al zo dikwijls om *anti-aircraft* gevraagd in de voorafgaande maanden zonder iets te kunnen loskrijgen dat ik op dit gebied niet speciaal teleurgesteld was. Maar dat er voor de rest ook niets was, maakte ontstellende indruk. Er was een divisie pas uit Noorwegen die men bij elkaar kon trommelen, alles was met verlof, en het zou een week duren voor men ze klaar had.'⁵

¹ Generaal Winkelmans memorandum van 23 maart 1940. ² A. de Booy: 'Herinneringen', p. 45. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, VIII, p. 6. ⁴ De *Territorial Army* werd in 1936 in een van de Duitse bladen 'een soort zondagsschool voor amateur-soldaten' genoemd – een beoordeling die volgens Churchill maar al te juist was (Winston S. Churchill: *The Second World War*, dl. I (1948), p. 167–68). ⁵ E. F. M. J. Michiels van Verduynen: Verslag, 3 juni 1940, over de meidagen (minist. van buitenl. zaken, archief, collectie-Michiels van Verduynen, no. 1).

‘WIJ ZOUDEN ONZE PLICHT DOEN’

Generaal Winkelman had van Frankrijk en Engeland samen veel gevraagd, doch weinig gekregen. Ook bij de verbindingen liep veel tegen. De missies die de generaal onmiddellijk naar Brussel, Parijs en Londen had willen sturen¹, zaten op het eind van de ochtend nog steeds in Den Haag. ‘Wij wisten toen reeds’, schreef later generaal-majoor van Voorst tot Voorst, ‘dat wij vrijwel aan ons lot zouden worden overgelaten.’ Hiervan maakte hij, op de meidagen terugziend, de Geallieerde legerleiding geen verwijt: ‘De hoofdstrijd immers zou naar alle waarschijnlijkheid op *hun* front worden uitgevochten. Daar zou de beslissing vallen Afspraken waren niet gemaakt, toezeggingen waren niet gedaan.

Wij hadden niets te reclameren, doch zouden onze plicht doen!’²

★

De aanloop welke de gebeurtenissen op die rode mei namen, is geschetst; nu valt te verhalen, wat verder op die eerste oorlogsdag geschiedde. Daarbij zullen wij de lezer eerst meenemen naar de strijd in Zuid-Limburg, aan de Maas, bij de Peel-Raamstelling, in het Land van Maas en Waal, in de Achterhoek en Overijsel, in Drente, Groningen en Friesland. Vervolgens komen de evacuaties van de burgerbevolking en de internering van de NSB’ers aan de orde: een internering waar men in de al genoemde delen des lands niet aan toekwam maar in het westen en zuiden wèl; daar ging zij gepaard met een snel om zich grijpende angst voor de Vijfde Colonne – een angst die achterdocht en verwarring wekte welke beide een aanzienlijke rol gingen spelen bij wat zich verder in dat westen en zuiden aan gevechten ontwikkelde: bij Leiden en Den Haag, in het Westland en Rotterdam, bij Dordrecht en de Moerdijkbruggen. Dan moet gewag gemaakt worden van de aankomst van de Franse troepen en van de Engelse *demolition parties*, van hetgeen de ministers van Kleffens en Welter in Londen aan teleurstellende ervaringen beleefden, en hoe de strijd er aan het einde van die rode mei voorstond – en het is bij die balans dat wij, gelijk al aangekondigd, terug zullen komen op de verrichtingen van de militaire luchtmacht.

¹ Naar Brussel generaal-majoor G. B. Noothoven van Goor en kapitein A. C. de Ruyter van Steveninck, naar Parijs luitenant-generaal J. F. van de Vijver en de kapiteins W. T. Carp en P. J. de Broekert, naar Londen generaal-majoor J. W. van Oorschoot en luitenant-kolonel J. G. W. Zegers. ² H. F. M. van Voorst tot Voorst: ‘Notities’, p. 107.

Zuid-Limburg

Zuid-Limburg was voor de Duitsers een belangrijk opmarsgebied. Zij hadden er haast. Op *X-Zeit* zouden, zoals wij in ons vorig deel verhaalden, parachutisten zich meester trachten te maken van drie bruggen die, ten westen en ten zuiden van Maastricht, op Belgisch gebied over het Albertkanaal lagen; voorts zouden dan luchtlandingstroepen met zweefvliegtuigen boven op het grote Belgische fort Eben Emael landen, van waaruit de Belgen het Maasdal konden bestrijken. De Duitsers hoopten dat zij die parachutisten en luchtlandingstroepen al in de ochtend van de eerste aanvalsdag zouden kunnen bereiken. Daartoe moesten zij bij Maastricht zo snel mogelijk de Maas passeren – passeren met een gehele *Panzer-Division* (de 4de). Samen met die *Panzer-Division* zouden, van Eysden tot Maasbracht, zes Duitse infanterie-divisies de Nederlandse weerstand moeten breken.

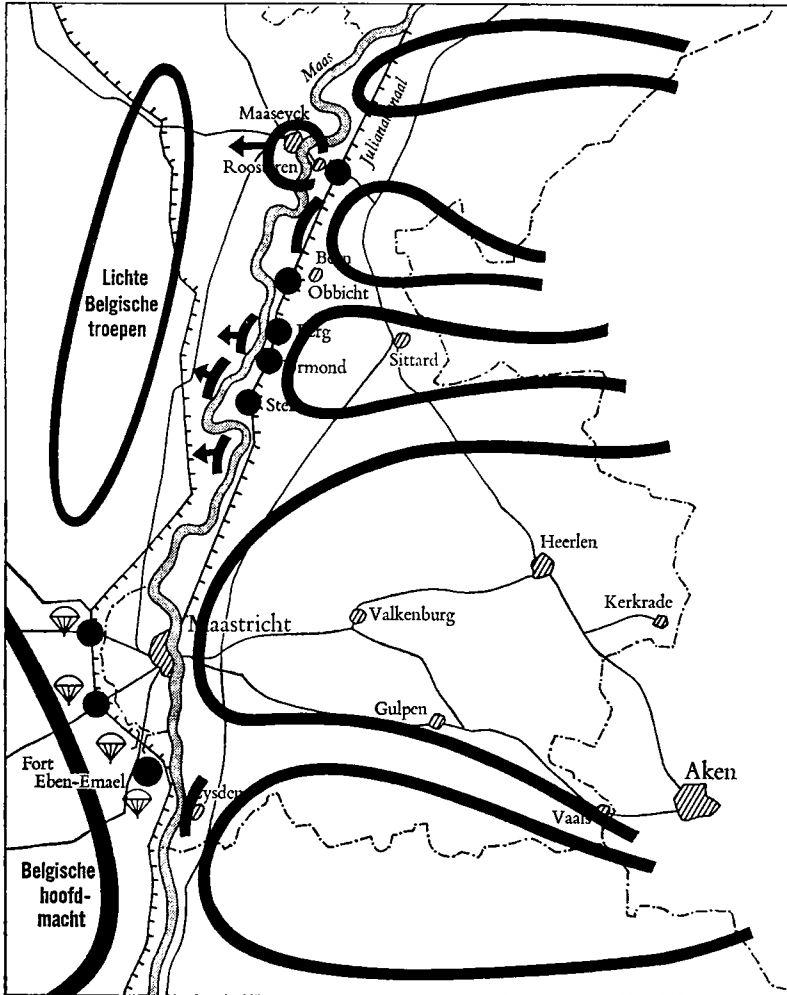
Het was, van meet af aan, een hoogst ongelijke strijd.

De territoriale bevelhebber Zuid-Limburg, luitenant-kolonel A. Govers, had niet veel meer dan vijf bataljons infanterie onder zijn bevelen.¹ Die bezaten tezamen slechts zeven stukken licht anti-tankgeschut en vier anti-tankgeweren²: veel kon men daar niet mee uitrusten. De overste mocht hoogstens hopen dat men ten oosten van de Maas en het Julianakanaal de Duitse opmars enigszins zou kunnen vertragen. Tal van wegversperringen en brugvernielingen waren daar voorbereid. Hij hoopte ook dat de troepen die de eerste Duitse stoot moesten opvangen, hun taak verricht zijnde, zich nog bij de verdedigers van Maas en Julianakanaal zouden kunnen voegen. Die hoop ging niet in vervulling. Nagenoeg overal konden de Duitsers snel oprukken waarbij op de meeste plaatsen weinig verzet geboden werd. Het terrein leende zich daar ook niet voor; elk groepje dat stand hield, werd gemakkelijk omgetrokken. Op sommige plaatsen hadden de Duitsers met megafoons waarmee ‘*Nicht schiessen! Die Holländer schiessen nicht!*’ geroepen werd, succes³ – op andere hadden de Nederlandse troepen, wanneer de eerste Duitsers naderden (soms in vrachtauto’s, soms te voet), al hun munitie reeds verschoten op Duitse vliegtuigen⁴ die intimiderend-laag over Zuid-Limburg vlogen en die voor de verdedigers (geen Nederlands, geen Belgisch, geen Geallieerd toestel vertoonde zich) een zichtbaar teken waren van de verpletterende Duitse overmacht. Geen van de verdedigers in eerste en tweede linie wist nog de Maas of het Julianakanaal te bereiken, met uitzondering van een zeventig man uit

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) C. D. Kamerling: *De krijgsverrichtingen in Zuid-Limburg, mei 1940* (1952), p. 1. Verder aan te halen als Kamerling: *Zuid-Limburg*.

² A.v., p. 82. ³ A.v., p. 30. ⁴ A.v., p. 41.

ZUID-LIMBURG

IX. De Duitse opmars in Zuid-Limburg

Situatie: ca. 8 uur 's morgens. De bruggen die door Abwehr-detachementen of door Duitse parachutisten veroverd zijn, zijn met een rode cirkel aangegeven. Op enkele punten zijn Duitse voorhoeden al over de Maas.

de buurt van Eysden die naar Belgisch gebied overstaken en daar onder verdenking, Duitse militairen in Nederlands uniform te zijn, ontwapend werden.¹ Het verzet in het grootste deel van Zuid-Limburg zakte zeer snel ineen – zo snel dat de daarvoor aangewezen militairen er niet toe kwamen, het stikstofbindingsbedrijf van de Staatsmijnen te Lutterade (dat de Duitsers bij de productie van explosieven zouden kunnen inschakelen) op te blazen.²

's Morgens even na zes uur, ruim twee uur na het binnenrukken der Duitsers, was overste Govers bijna de helft van de onder hem ressorterende troepen kwijt. Zijn hoofdtaak kon hij evenwel volbrengen: de aanslagen van de *Abwehr* op de bruggen bij Maastricht waren, zoals wij in ons vorig deel beschreven, verijdeld en tussen zes uur en half zeven werden de St. Servaesbrug en de Wilhelminabrug alsmede de spoorbrug alle tot springen gebracht. Bij het Julianakanaal hadden de groepen van de *Abwehr* door hun vermomming en hun verraderlijk optreden (op verscheidene plaatsen werden Nederlandse militairen onverhoeds neergeschoten) meer succes: de bruggen bij Stein, Urmond en Berg vielen in Duitse handen, die bij Obbicht werd daarentegen bijna vier uur lang door een klein groepje Nederlanders moedig verdedigd; zo ook de sluis bij Born. Iets verder noordelijk veroverde de *Abwehr* de brug over het kanaal bij Roosteren; zich dekkend achter een Nederlandse sergeant en een korporaal rukte een Duitse patrouille meteen naar de belangrijke Maasbrug bij Maaseyck op, ten westen van Roosteren. Daar vluchtte de Nederlandse vernielingsploeg, de Belgen konden nog maar net het Belgische deel van de brug opblazen.³ In de middag kwam even ten zuiden van Maaseyck een Duitse oorlogsbrug gereed.⁴

Het gedwongen oponthoud bij Maastricht was voor de Duitsers een niet geringe tegenslag. Wel zaten hun luchtlandingstroepen boven op het fort Eben Emael, wel hadden hun parachutisten twee van de drie bruggen over het Albertkanaal veroverd, maar al deze detachementen drongen via hun radioverbindingen op onmiddellijke hulp aan. Hoe lang zou het duren voor de Duitsers Maastricht konden passeren?

Overste Govers beoordeelde de situatie verkeerd. Op grond van de schaarse inlichtingen die hem bereikt hadden, meende hij dat de Duitsers *alle* bruggen over het Albertkanaal al vast in handen hadden: wat had voortgezet verzet in Maastricht dan voor zin? Misschien zouden de Duitsers de stad waar de bevolking in nerveus afwachten in de huizen zat, met artillerie beschieten of uit de lucht bombarderen – om 8 uur 9 zond hij via de rege-

¹ A.v., p. 34. ² B. J. M. Bekman: 'De Nederlandse mijnindustrie gedurende de oorlog', *Limburg 1940-1945* (1949), p. 97. ³ Kamerling: *Zuid-Limburg*, p. 66.

⁴ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 253.

ringsradiozender die na Troelstra's revolutiedreiging in Maastricht geplaatst was, generaal Winkelman een telegram (niet eens in code, in gewone tekst: de Duitsers vingen het op) van de volgende inhoud: 'Ik zie mij gedwongen, met de Duitse bevelhebber te onderhandelen, aangezien verzet niet langer mogelijk is en aangezien terugtochtswegen in Duitse handen (zijn).'¹

Van 'onderhandelen' was evenwel geen sprake. Een van de ondercommandanten van overste Govers deelde de Duitsers bij de Wilhelminabrug mee, dat het verzet gestaakt zou worden.² Spoedig vervoegde zich een Duitse kolonel op het stafkwartier. Op zijn vraag waar de Nederlandse artillerie stond, werd hem geantwoord dat die er niet was, waarop hij ongelovig de schouders ophaalde en zei: '*Wie wollen Sie kämpfen wenn Sie keine Artillerie haben?*'³ Er waren, toen overste Govers zich overgaf, vier-en-veertig Nederlandse militairen gesneuveld of dodelijk gewond geraakt, de meesten aan het Julianakanaal, vijf in en bij Maastricht.⁴

Met dat al konden de Duitsers bij Maastricht met hun tanks niet over de Maas. Ze sloegen er twee pontonbruggen waarvan de eerste pas in de nacht van 10 op 11 mei gereed kwam. Intussen hadden ze een gevechtsgroep door Maastricht naar het Albertkanaal gezonden; de leden van die groep moesten met rubberbootjes en op planken van het oostelijk deel van de St. Servaesbrug naar het westelijk deel gaan dat, na de ontploffing, zo steil uit de Maas oprees dat de Duitsers met ladders tegen het brugdek moesten opklauteren.⁵ Eben Emael capituleerde in de ochtend van de 11de, de tanks van de 4de *Panzer-Division* hadden toen zowel de Maas als het Albertkanaal al achter zich gelaten.

Wat de bevolking van Zuid-Limburg betrof: de intocht van de Duitsers had bij velen angst gewekt; anti-Duitse geschriften (kwam het misschien tot huiszoekingen?) werden in groten getale verbrand. 't Was opmerkelijk, zoveel schoorstenen die schitterend te noemen zonnemorgen van de 10de mei stonden te roken in Vaals', schreef een inwonerster in haar dagboek.⁶ Zal het elders anders geweest zijn? In Vaals werden enkele communisten meteen gearresteerd en weggevoerd.⁷ De meeste Duitse soldaten hadden het druk met het bestormen van winkels om met hun *Reichskreditkassenscheine* sigaretten en chocola te kopen. 'Sommige van die heren', aldus het dagboek dat wij zojuist citeerden, 'informeerden daarbij waar zij nu eigenlijk waren, en wanneer hun gezegd werd: jelui bent Nederland binnengevallen, stonden

¹ Tekst in *Heeresgruppe B, Ia, Akte VIIb, Heft 1 zum KTB no. 4* (CDI, 32.1139).

² Kamerling: *Zuid-Limburg*, p. 70. ³ A.v., p. 71. ⁴ A.v., p. 81. ⁵ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 256. ⁶ J. C. M. Käller-Wigman: 'Verslag van de Duitse inval op 10 mei 1940', p. 5 (Collectie dagboeken, no. 289a). ⁷ A.v.

ze stomverbaasd (*nicht möglich!*).¹ Andere Duitsers begonnen maar vast met het vorderen en wegvoeren van paarden en vee.² 'De bevolking van Vaals' (maar was het niet ook zo in Sittard en Heerlen, in Gulpen en Valkenburg en in tal van andere stadjes en dorpen?)

'stond overal in groepjes en rijen langs de wegen, woedend, machteloos, dikwijls met tranen in de ogen, het brutale indringersgedoe gade te slaan en wij, mijn man en ik, als nuchtere Hollanders van boven de Moerdijk, hebben ons werkelijk in die eerste uren en dagen grotelijks verheugd over de houding van deze bevolking die door de directe grens- en familieverhoudingen toch dikwijls zo innig en nauw verbonden was en is met de Duitse naburen. Meestal stonden ze (ook de meisjes en vrouwen) afwijzend tegenover de invallende soldaten. Later werd dat anders en hebben wij ons ten hoogste moeten ergeren. Anderzijds werden bij de inval door Nazigezinde inwoners en NSB'ers de Moffen toegejuicht met de hakenkruisvlag die op vele plaatsen werd uitgestoken. Op andere plaatsen werd (o stomme, domme mentaliteit!) de Duitse soldaten koffie geschonken, kommen vol. Een Hollandse boerenvrouw in Vaals deed dat eveneens en daarover door Vaalsenaren aangesproken, antwoordde zij: 'Het zijn toch maar arme, vermoede jongens, mensen als wij, ze hebben zo lang en ver moeten lopen' – toch werd zij door de dreigende houding van de anderen genoodzaakt, haar liefdevolle houding stop te zetten. Behalve de gemotoriseerde troepen maakten over het algemeen de Mofse soldaten een armzalige indruk, wat hun haveloze en vuile kleding betrof.'³

Een armzalige indruk – het moge zo zijn. Maar hun bewapening was in orde.

Maaslinie en Peel-Raamstelling

De zes Duitse divisies en de 4de *Panzer-Division* die in enkele uren dwars door Zuid-Limburg trokken, behoorden tot het zesde Duitse leger dat, zou men kunnen zeggen, als hoofdopdracht had, aan te vallen in de richting van Brussel en Antwerpen. Daartoe moest het ten noorden van Zuid-Limburg de Maaslinie overwinnen en, zo nodig, door het zuidelijk deel van de Peel-Raamstelling heenbreken. Op het noordelijk deel zou een aanval uitgevoerd worden door onderdelen van het achttiende leger dat de verovering van de

¹ A.v., p. 7. ² A.v., p. 8. ³ A.v., p. 7-8.

Vesting Holland als hoofdtaak had. Bij dat achttiende leger behoorde de 9de *Panzer-Division* die dwars door Noord-Brabant naar de Moerdijkbrug moest gaan en vandaar naar Rotterdam. De Nederlandse troepen aan de Maas ten noorden van Maasbracht en in de Peel-Raamstelling werden dus door delen van twee Duitse legers aangevallen (het zesde en het achttiende), en wel door zes infanteriedivisies in eerste linie, ondersteund door pantser-treinen op de lijnen naar Roermond, Venlo en Gennep; op die infanterie-divisies volgden twee *Panzer-Divisionen* – de al genoemde 9de *Panzer-Division* die bij Gennep, de 3de *Panzer-Division* die bij Roermond de Maas moest passeren.

De numerieke overmacht van de Duitsers was groot. De Maaslinie, hoofdzakelijk bestaande uit ruim driehonderd grote en kleine bunkers, was slechts met zeven bataljons bemand – bij elkaar niet veel meer dan één divisie. Die bataljons vormden een langgerekt scherm zonder enige diepte. De Peel-Raamstelling werd door zestien bataljons verdedigd. Daar en aan de Maas hadden de Duitsers het voordeel dat zij nauwkeurig konden bepalen waar zij hun aanval zouden concentreren. Een klein deel van de Nederlandse troepen aan de Maas en een groot deel van de troepen in de Peel-Raamstelling kreeg op die 10de mei geen enkele Duitser tegenover zich en behoefde dus geen schot te lossen; des te zwaarder kwam de slag aan in de sectoren die de Duitsers voor hun operaties uitgekozen hadden.

Men had aan Duitse kant gehoopt dat men, door list of door verrassing, zo al niet alle dan toch vele van de bruggen over de Maas ongeschonden in handen kon krijgen. Dat gelukte, zoals wij in ons vorig deel beschreven, bij de spoorbrug te Gennep. Militair was dat van groot belang. Een pantser-trein, gevolgd door een goederentrein waarin zich een bataljon infanterie bevond, kon kort na *X-Zeit* (zie kaart X op pag. 73) volkomen ongehinderd westwaarts rijden; in het gebied tussen de Maas en de Peel-Raamstelling waren toen de vernielingen nog niet aangebracht en de versperringen nog niet gesteld; de twee treinen (die door menigeen aanvankelijk voor Nederlandse treinen gehouden werden¹) konden brug na brug passeren; daar waar de rails de Peel-Raamstelling sneden, waren de stalen balken van de z.g. asperge-versperring nog niet in de betonnen voetstukken geplaatst. Kort na half vijf kwamen beide treinen bij de kleine halte Zeeland die ongeveer een kilometer ten westen van de stelling lag, tot stilstand en het grootste deel van het bataljon werd ontladen. Op de gevechten welke zich toen ontwikkelden, komen wij straks terug.

1780

¹ Getuige F. C. L. Raadsveld, *Enq.*, dl. I c, p. 329.

Met de spoorbrug in handen konden de Duitsers tegenover Gennep op de westelijke oever van de Maas, noord- en zuidwaarts uitzwermend, de Nederlandse verdedigingslinie een eindweegs oprollen. Aan de spoorbrug hadden zij, hoewel zij die met bielsen geschikt maakten voor ander verkeer, niet voldoende; dicht er bij begonnen zij met het slaan van een pontonbrug – die was vooral nodig voor de 9de *Panzer-Division* waarvan de honderdvijftig tanks die vrijdag uit Duitsland kwamen aanrollen.

Behalve de spoorbrug te Gennep gingen alle bruggen over de Maas tijdig de lucht in. In ons vorig deel beschreven wij, hoe dat bij de verkeersbrug en de spoorbrug te Roermond (beide object van aanslagen door detachementen van de *Abwehr*) nog maar op het nippertje gelukte; de spoorbrug ging de lucht in terwijl er zich al Duitsers op bevonden. Hetzelfde geschiedde bij de naast elkaar liggende spoor- en verkeersbruggen te Venlo. Een gemotoriseerde groep Duitse pioniers had opdracht, die bruggen op of kort na *X-Zeit* in handen te krijgen – zij bereikte ze evenwel eerst een minuut of twintig later. Toen wist men aan Nederlandse zijde reeds dat de bruggen in Roermond vernield waren. De Venlose bruggen hadden elektrische ontsteking: één druk op de knop was voldoende om ze de lucht in te laten gaan. Een sergeant aan de westelijke oever zag een aantal verdachte personen in onduidelijk uniform de bruggen opkomen, kon met zijn kijker zien hoe er een soldaat naar de ontstekingskast omhoog klom, wachtte niet op nadere orders, maar rende zijn bunker in en drukte op de knop. De bruggen sprongen de lucht in met achttien Duitsers er op van wie er tien sneuvelden. De pantsertrein die de spoorbrug had moeten passeren, kwam niet verder dan het station Venlo. Meteen werd druk gevuurd. De compagnie die op de westelijke oever bij de gesprongen bruggen in stelling moest gaan, werd in Blerick tegenover Venlo in de kazerne verzameld, ‘velen raakten overstuurd zodat de compagniescommandant krachtig de orde moest herstellen.’¹ De Duitse aanslag was mislukt.

Dan waren er, verder stroomafwaarts (zie kaart X op pag. 75), nog twee andere spoorbruggen: bij Mook (spoorlijn Nijmegen-Venlo) en bij Ravenstein (spoorlijn Nijmegen-Den Bosch) en één verkeersbrug: bij Grave. Die bij Mook sprong om 4 uur 30,² die bij Ravenstein om 5 uur 15, die bij Grave (door onbegrijpelijk en gevaarlijk talmen van de plaatselijke commandant) pas om 6 uur 45.³ Op geen van die drie bruggen hadden de Duitsers aanslagen voorbereid.

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) V. E. Nierstrasz: *De verdediging van Noord-Limburg en Noord-Brabant, mei 1940* (1953), p. 94, 96–97. Verder aan te halen als Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*. ² A.v., p. 179. ³ A.v., p. 233.

Niet alleen de bruggen over de Maas waren onder bewaking gesteld maar ook de pontveren. Er waren tussen Maasbracht en Grave achttien van die oeververbindingen. Tevoren was opdracht gegeven, in elke veerboot explosieven aan te brengen; de boten moesten bij een Duitse aanval midden op de rivier tot zinken gebracht worden. Dat gelukte op de 10de mei met nagenoeg alle veerponten, helaas niet met die in Roermond waar vergeten was, voor de springlading te zorgen. De pont lag er aan de westelijke oever. Terwijl de Duitsers al aan de oostelijke oever zaten, poogde een moedige sergeant-majoor van de politietroepen met enkele korporaals alsnog de lading aan boord te brengen, 'halverwege wordt hij echter', aldus een verslag, 'door het razende vuur van de Duitsers getroffen en letterlijk uit elkaar getreten; de overblijfselen hangen als wasgoed aan de prikkeldraadversperingen.'¹

Waar (met uitzondering van Gennep) bruggen en veerponten ontbraken, moesten de Duitsers met andere middelen de Maas oversteken. Zij hadden daar een dertiental punten voor uitgekozen die meest dicht bij het eindpunt van de aanvoerwegen uit Duitsland lagen. De Nederlandse bunkers op de westelijke oever hadden zij zorgvuldig verkend en in kaart gebracht en voor het oversteken hadden zij als regel hun keuze laten vallen op sectoren waar door bochten in de rivier het vuur uit die bunkers het minst effectief zou zijn. Aan elke poging, de rivier over te steken, ging dan een zware beschieting vooraf waaraan bij het gedeelte van de Maas dat op enkele kilometers afstand van de Duitse grens lag, deelgenomen werd door zware houwitsers die op Duits gebied stonden. De uitwerking van het artillerievuur werd waargenomen uit kleine vliegtuigjes, bij Mook uit een kabelballon die boven het *Reichswald* hing. De Duitse opzet was, aan een bepaald riviergedeelte bunker na bunker buiten gevecht te stellen (de lichtste bleken niet bestand tegen de Duitse granaten) om daarna, soms onder dekking van een rookgordijn, in rubberbootjes (kleine voor een man of vijf, grote voor een man of twintig) troepen over te zetten; die bootjes werden door de inzittenden naar de overkant gepagaaid. Lukte die eerste overtocht, dan werd de rubberboot aan een lijn teruggehaald; zo kon men de Duitse troepen aan de westelijke oever versterken en die konden dan, zijwaarts uitzwermend, de Nederlandse bunkers en andere weerstandsnesten gaan opruimen.

Plaatselijk kwam het tot hevige strijd.

¹ H. H. A. Sengers: 'Herinneringen' (1946), p. 23 (Collectie dagboeken, no. 776).

Het uitbreken van de oorlog was voor de Nederlandse militairen aan de Maas en in de Peel-Raamstelling een enorme schok geweest. Keer op keer was hun ingeprent dat zij 'tot de laatste man' moesten standhouden – dat waren zo van die consignes die, zo lang het vrede was, geen enkele realiteitswaarde hadden. Op 7 mei was de alarmtoestand afgekondigd, in de twee daarop volgende nachten waren velen al slaap tekort gekomen – en nu op eens, 10 mei in alle vroegte, ratelend machinegeweervuur en kanongebulder aan de Maas, hier en daar laag overvliegende Duitse toestellen, brandende boerderijen, 'paarden en koeien die gek van angst door elkaar hollen, alles vertrappend.'¹ 'Er is geen twijfel meer mogelijk', aldus een in Asten ingekwartierd militair die zijn eigen reacties met prijzenswaardige zuiverheid beschreef,

'de hel van de oorlog is over ons losgebroken en ik zit er midden in! Ik krijg een huilbui en begin luidop te bidden, vervuld als ik ben met gedachten aan mijn vrouw en kinderen. Juffrouw Martens wekt Joosten die in de kamer naast de mijne slaapt en ik loop helemaal van streek naar beneden en de deur uit. Daar is half Asten al op de been. Iedereen weet iets en langzaam begint de situatie tot me door te dringen . . . Joosten komt nu ook doodsbleek en ontdaan beneden en ik word bij de bureu voorzien van een kop thee en een paar beschuiten die ik haastig naar binnen werk. 't Geraas en gedreun duurt voort, maar ik kom inmiddels wat tot bedaren. Als 't dan toch moet wezen, dan in Godsnaam en dan ken ik mijn plicht.

Op 't Koningsplein is 't precies als op de markt. Overal mensen in groepjes voor de huizen, zenuwachtige gesprekken en bleke gezichten. Bij 't Heilig Hartmonument loopt onze aalmoezenier op z'n centje heen en weer. Ik bedenk me geen ogenblik en vraag hem om te biechten. Heen en weer lopend regel ik mijn zaakjes met Onze Lieve Heer en vraag na afloop van de absolutie om zijn priesterzegen voor mij en mijn gezin. Ik was ongetwijfeld de eerste, maar aanstonds komen er meer die me op een afstand hebben bezig gezien. Ik voel me rustiger worden; er komt zelfs een soort vastberadenheid over me die ik niet had verwacht en waar ik zelf me inwendig over verbaas.'²

Bij hoevelen die aanvankelijk 'doodsbleek en ontdaan' waren maar in wie, tot eigen verrassing, 'een soort vastberadenheid' groeide, speelde zich een

¹ A.v., p. 13. ² J. H. Th. J. Westen: 'Relaas van mijn belevenissen tussen 10 mei en 11 juni 1940', p. 16–18 (a.v., no. 223).

overeenkomstig proces af? Wij mogen niet generaliseren. Nagenoeg alle militairen waren in den beginne bevreesd – bevlogen van de angst, gewond te raken of het leven te verliezen. De een at in zijn nervositeit alles op wat maar eetbaar was (om te beginnen het militaire noodrantsoen), de ander kon geen hap door de keel krijgen. Schokkend was steeds de vuurdoop – het fluiten der kogels en gieren der granaten, de ontploffingen, het *zien* van de eerste gewonden, de eerste gesneuvelden. Ergens bij de Maas in Noord-Brabant doken twee Duitse duikbommenwerpers op een Nederlandse luchtafweerbatterij neer. ‘Een van de mannen van het afweergeschut’, schreef een militair die met zijn compagnie langstrok,

‘was doodgeschoten. Het is moeilijk, de emotie te beschrijven die we voelden toen we hem zagen liggen. Je was verontwaardigd maar niet eens razend, meer nieuwsgierig dan iets anders. De eerste gesneuvelde! ‘Ik wou dat ik voorlopig een vogeltje was’, zei iemand. Het was de eerste keer in zijn leven dat hij een dode zag. Het was een schok, zoals de beschieting uit de lucht, waarvan geen van ons tevoren een voorstelling had. De rest van die dag lagen we langs de dijk, zoveel mogelijk onder de bomen. Wij waren al gedemoraliseerd.’¹

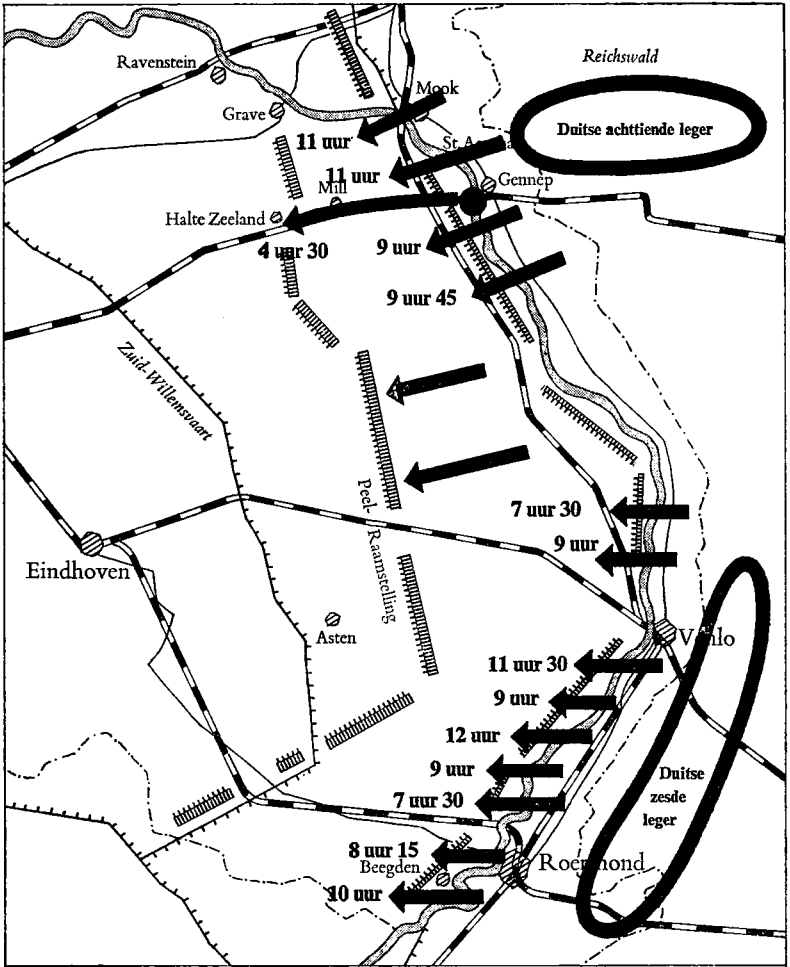
Men ziet: deze compagnie werd verder die eerste dag niet in de strijd betrokken. Bij vele van de onderdelen aan de Maas waar dat wèl het geval was, kwam men over de schok van de vuurdoop heen, aanvaardde de gevaren en risico’s van het gevecht en sloeg vastberaden van zich af. Het feit dat men (met slechte verbindingen!) in kleine groepjes bijeen zat (een paar man samen in één bunker of dicht naast elkaar in z.g. schuttersputjes) had, naast nadelen, het grote voordeel dat van het voorbeeld van één flinke kerel een onmiddellijk effect kon uitgaan. Neem die wachtmeester die bij een klein veerbootje over de Maas, dicht bij het klooster van St. Agatha (tussen Gennep en Mook: een punt waar de Duitsers de rivier wilden oversteken) een stokoud kanon bediende:

‘De omgeving van het voetveer . . . lag onder zwaar vuur, waarvan in het bijzonder het kanon van 8-staal, bediend door een wachtmeester en acht man, te lijden had. Deze flinke wachtmeester besloot af te wijken van zijn instructie om slechts op pantserwagens te vuren, deed de voorbereide hulpmiddelen voor nachtelijk vuur afbreken en het stuk omzetten, zodat hij vuur kon brengen op een vijandelijk mitrailleursnest in een schuur naast het veerhuis.

Hoewel het vijandelijk vuur het bijna onmogelijk maakte, het kanon te richten, slaagde hij daarin en wist de schuur met het mitrailleursnest te vernietigen. Hij zelf werd driemaal gewond en had daardoor een verlamde arm. Des-

¹ M. Smedts in *Den vaderland getrouwe. Een boek over oorlog en verzet . . . geschreven door mensen die beleefd hebben wat ze schreven* (1962), p. 18.

VRIJDAG 10 MEI

X. De val van de Maaslinie

Plaatsen en tijdstippen waarop de Duitsers op de ochtend van 10 mei de Maas overschreden, zijn in rood aangegeven. Alleen de Nederlandse troepen die zich aan het niet-aangevallen Maasgedeelte bevonden, konden naar de Peel-Raamstelling terugkeren.

niettegenstaande bleef hij in actie en wist hij zelfs een brandend stuk camouflage-net van de kruittouwen te verwijderen. Van zijn mannen werden er vier gewond en tenslotte moest het stuk worden verlaten, waarna de bediening met de karabijn verder streed.

De wachtmeester raakte bewusteloos, kwam eerst in de namiddag tot bewustzijn en sleepte zich toen naar het klooster waar hij werd verzorgd.¹

De Duitsers waren toen bij St. Agatha al over de rivier, maar dat was hun eerst om elf uur 's morgens gelukt.² Op sommige andere punten nam het hun nog meer tijd. Bij Venlo, waar zij zich in alle huizen aan de rivierkade genesteld hadden, wist één compagnie (ca. tweehonderd man) tot in de avond een heel Duits regiment (ca. vierduizend militairen) te beletten, over de Maas te komen – 'een resultaat dat voortreffelijk kan worden genoemd', aldus de zeer zorgvuldige en met zijn lof zeer spaarzame Nierstrasz.³ Bij Roermond hielden (terwijl een deel van de bevolking door nieuwsgierigheid gedreven, onbewust van gevaar, naar de gevechten stond te kijken⁴) honderd man een Duits regiment vier uur lang op – en waarlijk, ook hier zetten de Duitsers alles op alles om snel over de rivier te komen:

'Rubberbootjes glijden de Maas in, Duitsers er in, laag kruipend tegen het koele rubber dat hun geen bescherming bieden zal.

Granaten – granaten –

Treffers op onze bunker. De schietgaten brokkelen af na elke treffer – stofwolken verduisteren de felle schichten der wapens die het vuur beantwoorden.

Het rubberbootje is op de helft van de Maas gekomen – wordt gegrepen door een kogelbundel uit de mitrailleur van de kazemat. Daar achter brandt het dorp.

Langzaam glijden de Duitsers van het bootje in het rusteloze water van de Maas – aan een lijntje trekken de troepen aan de kant het bootje weer terug.

Lijken in de Maas – grotesk in hun houding. Ik tel er tientallen. Gewonden brullen en zinken.

Waarom zinken de gewonden en blijven de lijken drijven?

'n Vuurstoot van onze troepen – 'n vuurstoot van de Duitsers. Wéér wordt het bootje teruggetrokken. Driemaal – viermaal – vijfmaal. Duidelijk onderscheid ik de Duitse officieren die met de revolver in de hand de bootjes weer vol krijgen . . . Ze komen toch niet verder dan het midden – steeds acht tot tien Duitsers tegelijk.'

Dan wordt de Duitse artilleriebeschieting te zwaar; de bunker wordt verlaten:

¹ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 171. ² A.v., p. 188. ³ A.v., p. 107. ⁴ (Minist. van binnenl. zaken) J. Koolhaas Revers: *Evacuatie in Nederland 1939-1940*, p. 231. Verder aan te halen als Koolhaas Revers: *Evacuatie*.

‘We kunnen het niet houden – het is teveel. Slag op slag – dreun na dreun – de eentonige dood, en dan al dat stof . . . Waar blijft onze artillerie? . . .

Het is gruwelijk te zien hoe de granaten huishouden onder onze troepen; gewonden worden langs de weg gelegd – verminkte lichaamsdelen bij elkaar gezocht en netjes met een tentzeiltje bedekt. Daar tussen zitten de soldaten in geïmproviseerde schuilkelders, biddend bij de ene voltreffer, vloekend bij de volgende, gebogen om zo dicht mogelijk bij de grond te zijn, luisterend naar het gieren, dat onheilspellend gieren. Nooit hebben we de aarde meer gewaardeerd dan wanneer we onze angstige gezichten in de koele grond drukken, wachtend op het barsten van de granaten, de vingers in onze oren of diep in de grond geklauwd – blij, wanneer we het zachte ruisen van het stof op onze nek voelden neerkomen.’¹

Verscheidene, vooral kleinere bunkers waren er in de Maaslinie waar, door Duitse voltreffers, de gehele bemanning sneuvelde. Behalve bij Venlo waren de Duitsers aan het eind van de ochtend evenwel overal waar zij dat wilden, over de rivier gekomen – ‘met een geweldig élan en ontzag inboezemende doodsverachting’, schrijft Wilson. ‘Er werd gepagaaid onder de maatroep ‘*Sieg-Heil!*’ ’²

Was de overtocht eenmaal gelukt, dan kostte het de Duitsers op de meeste plaatsen niet veel moeite, de dunne Nederlandse linie op te rollen; menigmaal dreven zij daarbij Nederlandse krijgsgevangenen voor zich uit om zich te dekken.³ Op punten die goede wegverbindingen hadden, begonnen zij, was de westelijke oever eenmaal veroverd, onmiddellijk met de aanleg van oorlogsbruggen: bij Wessem, bij Roermond (waar ze eerst de niet-opgeblazen veerpont konden gebruiken⁴), ten zuiden en ten noorden van Venlo, bij Gennep (al genoemd) en bij Mook – al die bruggen kwamen in de loop van de rode mei gereed. Op de oostelijke oever waar de Nederlandse grensposten soms geen of weinig, soms hardnekkig verzet geboden hadden, was de mannelijke bevolking toen in menig oord al gedwongen, voor de Duitsers te werken: versperringen moesten opgeruimd worden,⁵ paarden en wagens werden gevorderd om de Duitsers bij hun transporten te helpen.⁶

Aan een gedeelte van de rivier, ongeveer halverwege Venlo en Mook, tussen de opmarsgebieden van zesde en achttiende leger, verschenen geen Duitsers. Het Nederlandse bataljon dat hier in stelling lag, kon samen met de aangrenzende compagnieën van andere bataljons in vrij goede orde op de Peel-Raamstelling terugtrekken; overigens waren er maar weinig Neder-

¹ H. H. A. Sengers: ‘Herinneringen’, p. 21–23. ² Wilson: *Vijf oorlogsdagen*, p. 111.

³ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 100, 113. ⁴ A.v., p. 67. ⁵ *Velden 1940–1945* (z.j.), p. 14. ⁶ A.v., p. 16.

landse militairen welke die stelling wisten te bereiken. Sommigen konden zich dagenlang schuilhouden, de meesten werden nog op de rode mei krijgsgevangen gemaakt. Hier en daar was van de commandant van de Peeldivisie (onder wie, na het vertrek van de commandant van het IIIde legerkorps, ook de Maaslinie ressorteerde) bericht gekomen 'dat de Fransen in aantocht waren'¹ – maar de Fransen waren niet te zien; zoveel te meer Duitsers. Waren die eenmaal over de rivier, dan was er, gegeven hun numerieke en materiële superioriteit, geen houden meer aan. 'Doorvechten tot de laatste man' leek zinloos. De meeste ondercommandanten gaven zich spoedig over. Bij Beegden kreeg een compagniescommandant

'een waarlijk lumineus idee. Hij doet een voorstel. Wat zullen we doen: ons overgeven of doorvechten? Doorvechten tegen wie? Moeten we soms guerrilla-strijders worden? Daarover zullen we stemmen: vóór of tegen overgave. Het resultaat is, dat het merendeel voor overgave stemt . . . Ordonnansen worden uitgestuurd om het bericht van overgave te verspreiden. Allen moeten direct de wapenen neerleggen en verzamelen in het dorpje Beegden.

Dit was dus het einde van zeven uur verbitterde tegenstand. Zeven uur? Het lijken mij eeuwen toe.

Het bericht van de overgave brengt overal verbittering teweeg. Hoewel de meesten doordrongen zijn van het hopeloze van de toestand waarin we verkeren en doorvechten pure zelfmoord is, geeft deze blote mededeling een bittere smaak in de mond . . . Uit machteloze woede worden de geweren stuk voor stuk kapot geslagen en de Maas in gegooid. Alle munitie verdwijnt eveneens in onze grootste verdediging, de Maas. Sommige soldaten lopen de tranen over de wangen nu alles voorbij is . . .

De café's zijn in een minimum vol. We zullen wel naar Duitsland moeten en dan zul je geen bier proeven. Maak dus van de gelegenheid gebruik, zo lang je kunt. En daar gáán de pullen bier. Met het bierschuim op de lippen komen de verhalen los – voelen we ons weer wat op ons gemak . . . Uit de soldatencantine wordt alle tabak, sigaren en sigaretten alsmede chocolade die er nog over is, onder ons verdeeld en alle flesjes bier worden netjes 'soldaat' gemaakt. Proost.²

Er waren aan de Maas, aldus Nierstrasz, 'op vele plaatsen bewonderenswaardige staaltjes van moed en volharding betoond'³; aan het opperbevel van het Duitse zesde leger werd des avonds door de staf van een der Duitse legerkorpsen een bericht gestuurd waarin sprake was van '*der teilweise starke und tapfere Widerstand*' aan het Julianakanaal en aan de Maas⁴ – het nam alles

¹ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 116. ² H. H. A. Sengers: 'Herinneringen', p. 34-35, 38. ³ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 188.

⁴ *Abendmeldung*, 10 mei 1940, van het XIde *Armeekorps* aan *Armee-Oberkommando* 6 (CDI, 2.0744-45).

niet weg dat de Maaslinie al aan het eind van de eerste oorlogsochtend had opgehouden te bestaan.

★

Wat was gebeurd met de Duitse pantser trein die tot achter de Peel-Raamstelling tot bij de halte Zeeland was opgestoomd en hoe was het het Duitse bataljon vergaan dat daar kort na half vijf de goederentrein die de pantser trein volgde, verlaten had?

De pantser trein reed, met een aantal vurende Duitsers er in, een klein uur later terug. Toen zaten bij de Peel-Raamstelling de stalen balken van de asperge-versperring in de voetstukken. De trein derailleerde; veel verder zou hij toch niet gekomen zijn, want tussen Peel-Raamstelling en Maas waren inmiddels de bruggen opgeblazen. Een deel van het bataljon dat uitgestapt was, snelde naar de stelling (hier niet veel meer dan een kanaal met flinke hindernissen en met bunkers aan de westelijke oever) en verdreef de totaal verraste en verbouwereerde Nederlandse verdedigers die geen seconde met een aanval in de rug rekening gehouden hadden, uit een stellingedeelte ter weerszijde van de spoorweg dat ongeveer drie kilometer lang was. Een ander deel van het Duitse bataljon rukte op in de richting van een afdeling veldartillerie die op enige afstand achter de Nederlandse stelling stond. Negen oude kanonnen waren het, van het type 8-staal dat wij al eerder noemden. Drie aan drie stonden ze opgesteld. Snel werden ze omgedraaid en, de twee achterste batterijen over de voorste schietend, losten ze salvo op salvo:

‘Wild wordt er gezwogd. Op zij! bangg! – achteruit steigert het kanon – ‘pak an, naar voren!’ – de kanonniers zwoegen hem weer op z’n plaats – tegelijk worden nieuwe brisantgranaten aangesleept – ‘Open dat sluitstuk!’ – hete walm slaat in ’t gezicht, kan niet verdommen – ‘laden!’ – er in die granaat – dèngg, dicht! – tegelijk geeft de richter al de richting – ‘gooi om die staart – naar rechts – nog iets – zo schiet ik net langs die boom’ – klaar – eraf! opzij! – ‘bukken jullie daar!’ – ruk – bangg!

– bångg bångg –

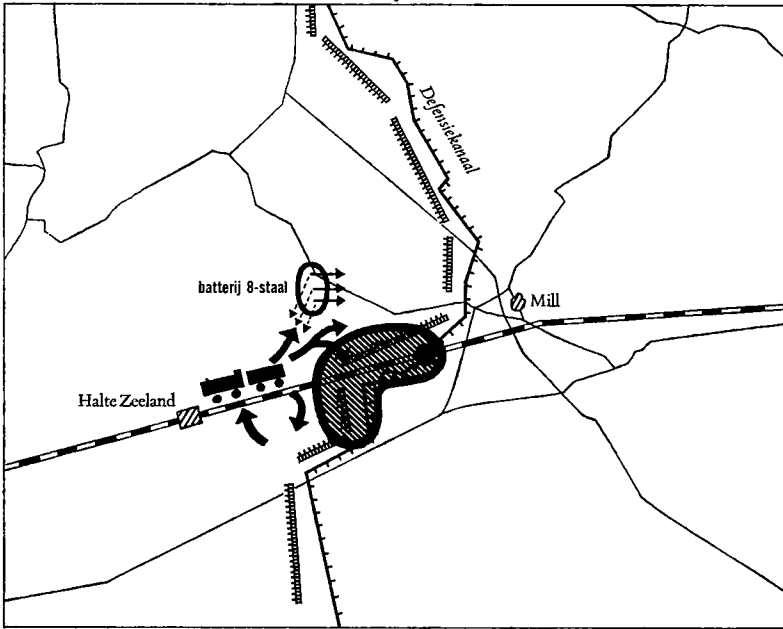
‘Vijftig meter terug’ . . .

Het begint goed te gaan – als we het maar halen –¹

Ze haalden het, de zwoegende artilleristen. Die aanval werd niet doorge-

¹ H. A. Robbé Groskamp in (RvO) *Dagboekfragmenten 1940–1945* (1954), p. 12.

DE DUITSE PANTSERTREIN

XI. Het gevecht bij Mill

Het uit de goederentrein uitgeladen Duitse bataljon viel in de aangegeven richting aan en werd daarbij door de batterij 8-staal afgeslagen waartoe de kanonnen moesten omzwenken als aangegeven door de stippellijnen. Het rood-gearceerde stellinggedeelte werd door de Duitsers veroverd. De pantser trein ontspoorde bij de rode punt.

zet, maar daarmee waren de andere Duitse infanteristen nog niet uit het stellinggedeelte bij de spoorweg verdreven. Lukte die verdrijving niet, dan zou de gehele Peel-Raamstelling spoedig opgerold worden.

Er ging in die kritieke situatie van de commandant van de Peeldivisie, kolonel L. J. Schmidt, niet veel leiding uit; die eerste ochtend ging een groot deel van zijn tijd verloren met verplaatsingen van zijn hoofdkwartier, eerst van Eindhoven naar de buurt van Helmond, daarna van Helmond, waar zijn verbindingsniet deugden, naar Vught waar hij betere had. Hij kreeg ook weinig inlichtingen. Om kwart over vijf, nog vóór zijn eerste verplaatsing, was door de commandant van het IIIde legerkorps, generaal-majoor A. A. van Nijnatten, met machtiging van generaal Winkelman besloten dat een deel van de Lichte Divisie (die met het IIIde legerkorps benoorden de

rivieren moest gaan), nl. het tweede regiment huzaren-motorrijders, uit de buurt van Vught waar die divisie gelegerd was, zo snel mogelijk naar het stellingedeelte tussen de halte Zeeland en het dorp Mill zou gaan waar de Duitsers zich genesteld hadden. Kolonel Schmidt bleef hier onkundig van.¹ Het werd overigens zeven uur, voor de vijfhonderd man van de huzaren-motorrijders met hun vier-en-twintig mitrailleurs en vier stukken licht anti-tankgeschut klaar waren voor vertrek. Toen zij later in de ochtend Mill naderden, hadden de Duitsers ruim de tijd gehad, zich stevig te verschansen in de Nederlandse verdedigingswerken die zij bezet hadden. Pas in de middag zetten de huzaren-motorrijders een slecht gecoördineerde aanval in. Het terrein was voor oprukken onder vijandelijk vuur veel te open, mortieren hadden zij niet, ook kregen zij veel last van de aangelegde hindernissen – ze schoten niet op. Wel werd de goederentrein die nog bij de halte Zeeland stond, eerst doorzocht en later in brand geschoten. Bij het doorzoeken trof men er een klein aantal Nederlandse uniformstukken in aan, zo goed als zeker buitgemaakt in de militaire barak bij de brug te Gennep – het Algemeen Hoofdkwartier kreeg evenwel iets later bericht dat in de trein ‘grote hoeveelheden Nederlandse uniformen waren gevonden.’² Sinistere mededeling! Blijkbaar wilden de Duitsers, in strijd met het oorlogsrecht, een aanzienlijk deel van hun troepen in Nederlandse uniformen steken!

In de loop van de middag kwamen er, van de Maas oprukkend, steeds meer Duitsers bij de Peel-Raamstelling aan, eerst bij Mill, later bij sectoren daar in de buurt. Spoedig regende het granaten op de Nederlandse stelling, de kleinste bunkers werden weer na korte tijd doorboord. Desniettemin hielden de verdedigers aanvankelijk stand. Maar waar, zo vroeg men zich in spanning af, bleven de bataljons van het IIIde legerkorps? Waar bleven de Fransen? Van uur tot uur werd de Duitse druk sterker. In het begin van de avond, om kwart voor zeven, verschenen enkele Duitse duikbommenwerpers. Ze doken omlaag, de duik deed een gefluit ontstaan van haast ondragelijke kracht en scherpte – bommen sloegen in, ritsen mitrailleurkogels flitsten over de grond. Slachtoffers vielen er aan Nederlandse kant niet maar de inzet van dat nieuwe wapen was, na de spanningen en verschrikkingen van een eindeloos lijkende dag, voor menigeen meer dan hij nog verdragen kon, ‘het moreel van velen (werd) volkomen gebroken.’³ Groepen militairen verlieten de stelling en renden westwaarts. Anderen hielden stand. De duisternis begon te vallen. Alle telefoonverbindingen waren verbroken. Geheimzinnige Duitse lichtsignalen kon men waarnemen. Geruchten gingen de ronde doen dat de vijand

¹ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 193. ² A.v., p. 208. ³ A.v., p. 217.

al op tal van plaatsen door de stelling heen was. En inderdaad: hoewel de Duitse commandant over veel minder artillerie beschikte dan hij wenste, besloot hij in het avondlijk duister aan te vallen. Om kwart over negen zette hij die aanval in. Van de bruggen over het defensiekanaal stonden alleen nog maar de jukken overeind maar men had aan Nederlandse kant verzuimd, de planken die het brugdek vormden, af te voeren: zo konden de Duitsers op verscheidene punten ter weerszijden van de doorbraak bij Mill over het defensiekanaal komen. Het betrokken stelling gedeelte werd 's nachts door de meeste Nederlandse troepen verlaten, pas 's morgens om acht uur keerde een deel der manschappen daar waar nog geen Duitsers waren, in de stelling terug. De order dat de gehele Peel-Raamstelling ontruimd moest worden, had hen niet bereikt.

Ongeveer om acht uur in de avond van de rode mei was kolonel Schmidt tot de conclusie gekomen dat de Duitsers bij Mill definitief door de Peel-Raamstelling heen waren; handhaafde hij zijn troepen in de gehele stelling, dan zouden deze, afgezien nog van mogelijke gevaren uit het zuiden waar de stelling aan de Belgische grens abrupt ophield en dus gemakkelijk omtrokken kon worden (hetgeen de Duitsers nalieten¹), vak voor vak van het punt van doorbraak uit opgerold worden. In de meeste vakken was geen schot gelost; het leek de kolonel niettemin aanbevelenswaardig, de troepen in de nacht terug te trekken achter de Zuid-Willemsvaart. Telefonisch stelde hij het Algemeen Hoofdkwartier voor, met die terugtocht om twee uur 's nachts te beginnen. Generaal-majoor van Voorst tot Voorst vond dat te laat: om vier uur zou het weer licht zijn. Afsproken werd, dat de terugtocht op de Zuid-Willemsvaart te middernacht een aanvang zou nemen en dat kolonel Schmidt zijn hoofdkwartier naar het telefoonkantoor te Tilburg verplaatsen zou: het vierde hoofdkwartier al dat hij binnen vier-en-twintig uur zou betrekken. De kolonel deed de orders voor de terugtocht omstreeks negen uur 's avonds uitgaan.²

In het stelling gedeelte waar gevochten werd, bereikten, gelijk gezegd, die orders de troepen niet. In de andere vakken kwamen zij wèl door, maar daar werden zij in enkele gevallen weer niet aan alle onderdelen doorgegeven. In het donker ontstond een enorme verwarring. Een deel van de Peeldivisie ging te voet naar de Zuid-Willemsvaart, een ander deel fietste er heen, sommige detachementen maakten gebruik van gevorderde autobussen en personenauto's. Wat er aan artillerie was (ook de stukken 8-staal) werd achtergelaten; zo ook een groot deel van de mitrailleurs en de munitie en bijna al het

¹ Wilson: *Vijf oorlogsdagen*, p. 63-64. ² Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 196-97.

verbindingsmateriaal. De stemming was gedeprimeerd, vooral bij de troepen uit de vakken waar geen schot gelost was. Daar was het de militairen een volslagen raadsel dat zij een stelling die goed ingericht was, verlaten moesten om terug te gaan achter de Zuid-Willemsvaart waar zich geen enkele bunker of loopgraaf bevond.

Aan de Duitse kant hadden de tanks van de 9de *Panzer-Division* in de loop van de middag de Maas bij Gennep bereikt. De pontonbrug was er klaargekomen, maar een eerste tank die er gebruik van maakte, reed haar stuk. De reparatie kostte tijd. Een verkeersregeling was er niet, het kwam op de oostelijke oever tot gigantische opstoppingen: 'drie colonnes naast elkaar, die ieder voorrang wilden hebben, trachtten over te gaan.'¹ In de avonduren liet de betrokken Duitse divisiecommandant die voortdurend op zijn fiets in de weer was, door de *Feldgendarmerie* de wegen vrijmaken. Toen konden de tanks eindelijk voorwaarts. 's Nachts om 1 uur 20 begon de 9de *Panzer-Division* in haar geheel de brug te passeren, tank na tank bereikte de westelijke oever – voorwaarts ging het: richting Mill, en daarachter: richting Moerdijk.

Van Mook tot Arnhem

De verkeersopstopping te Gennep was gevolg van het feit dat de 9de *Panzer-Division* hier de Maas passeren moest in plaats van (zoals oorspronkelijk de Duitse bedoeling was) bij Grave. Om Grave te bereiken moesten de Duitsers evenwel eerst over het Maas-Waalkanaal heen dat in de buurt van Mook begint en even ten westen van Nijmegen in de Waal uitkomt. Over het kanaal lagen verkeersbruggen bij Heumen, Malden, Hatert en Neerbosch; bij Neerbosch lag ook een spoorbrug (lijn Nijmegen-Den Bosch). Nu waren, zoals wij in ons vorig deel beschreven, door *Abwehr*-detachementen omstreeks *X-Zeit* aanslagen uitgevoerd op de bruggen bij Heumen, Malden en Hatert. Die bij Heumen en Malden vielen daarbij in Duitse handen. De brug bij Malden werd evenwel kort nadien met een stoutmoedige aanval heroverd en tot springen gebracht maar bij Heumen gelukte dat niet, en zulks sloot grote gevaren in. De afstand van Heumen naar Grave bedraagt slechts acht kilometer en, zoals wij reeds weergaven, ging de brug bij Grave pas om kwart voor zeven de lucht in, bijna drie uur nadat die bij Heumen in Duitse handen gevallen was. De twee Duitse bataljons evenwel die als *Gruppe Grave* over

¹ A.v., p. 169.

het Maas-Waalkanaal en bij Grave over de Maas moesten doorstoten, werden niet bijster energiek aangevoerd; de commandant, een majoor, buitte het voordeel dat hij door de verovering van de brug bij Heumen bereikt had, niet uit, hij werd 's middags door een verontrust officier van een hogere Duitse staf slapend aangetroffen.¹

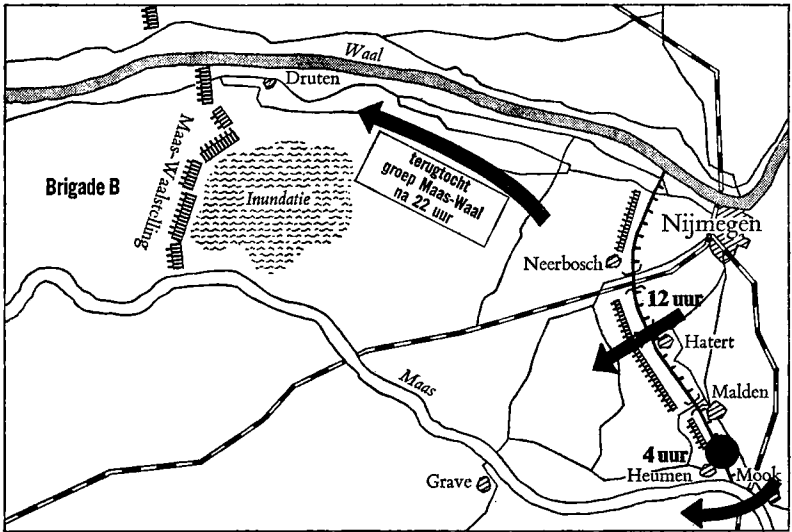
Dicht bij Nijmegen gingen de bruggen bij Neerbosch om 4 uur 17 de lucht in.² De Duitsers waren ze toen al tot op honderdvijftig meter genaderd. Van de westelijke oever van het Maas-Waalkanaal af werden hier twee Duitse lichte tanks onder vuur genomen.³

Bij de brug bij Hatert kwam het Duitse *Abwehr*-detachment te laat aan; de explosie werd opgewekt maar (hetzelfde verschijnsel deed zich bij enkele bruggen tussen de grens en het Maas-Waalkanaal voor) de lading was niet sterk genoeg en een deel van de brug bleef staan. Dus kon een Duitse stoottroep over het kanaal komen waar hij (weer onder dekking van Nederlandse krijgsgevangenen) de verdedigingslinie over een lengte van enkele kilometers oprolde.⁴ Bij Heumen sloegen, al was de brug verloren gegaan, de Nederlandse verdedigers moedig van zich af: uit enkele bunkers bleef men tot diep in de middag doorvuren. Helaas zat achter de pogingen om met versterkingen die aangetrokken werden, de brug te heroveren, weinig kracht; die pogingen werden ook slecht gecoördineerd en er ging daarbij van de bevelhebbende officieren weinig leiding of inspiratie uit. 'Het is', schreef Nierstrasz in dat verband, 'in 1940 bij tal van onderdelen voorgekomen dat commandanten van kleine aanvallende onderdelen deze niet rechtstreeks aanvoerden, maar van een commandopost uit dirigeerden en daardoor geen invloed op de gang van zaken konden uitoefenen.'⁵

De groepscommandant die met de verdediging van het Maas-Waalkanaal belast was, stelde 's middags om één uur zijn onmiddellijke chef, de commandant van de in het Land van Maas en Waal opgestelde brigade B, voor om wat er nog van zijn twee bataljons restte, terug te trekken achter de door inundaties gedekte stelling die, een twintigtal kilometers westwaarts, tussen Maas en Waal aangelegd was. De brigadecommandant gaf dat voorstel door aan de commandant van het veldleger, generaal van Voorst tot Voorst. 'Standhouden tot de laatste man', luidde diens barse order – maar nog geen uur later werd dat bevel gewijzigd: de groep Maas-Waal mocht, vertragende gevechten leverend, op de Maas-Waalstelling terugtrekken, mits die stelling

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) V. E. Nierstrasz en A. van der Wiel: *De verdediging van het Maas-Waalkanaal en de Overbetuwe, mei 1940* (1952), p. 67. Verder aan te halen als van der Wiel: *Maas-Waalkanaal en Overbetuwe*. ² A.v., p. 35. ³ A.v., p. 35-36.

⁴ A.v., p. 33. ⁵ A.v., p. 48.

XII. De strijd in het Land van Maas en Waal

Van de bruggen over het Maas-Waalkanaal bleef alleen die bij Heumen in Duitse handen. De Duitse commandant verzuimde door te stoten naar Grave. Op de avond van 10 mei trok het restant van de Groep Maas-Waal achter de Maas-Waalstelling terug.

niet vóór middernacht doorschreden werd.¹ Dat de groep Maas-Waal dat gepresteerd zou hebben indien ze inderdaad gevechtscontacten met de vijand had, is onwaarschijnlijk. 'Zou deze krachtig zijn nagedrongen, dan zou het strikt opvolgen van het bevel', aldus weer Nierstrasz, 'vermoedelijk vernietiging van de groep Maas-Waal ten gevolge hebben gehad'² – maar gelukkig: de Duitsers lieten de groep min of meer aan haar lot over. De terugtocht werd weinig gehinderd – hij nam niettemin een vrij verward karakter aan. Sommige eenheden vergat men te waarschuwen, andere kregen onoordeelkundig gekozen terugtochtroutes voorgeschreven; tot overmaat van ramp werd bij Druten aan de Waal waar de meeste troepen binnen de Maas-Waalstelling moesten komen, de aspergeversperring door zenuwachtige militairen te vroeg gesloten, zodat wat er aan auto's en ander omvangrijk materieel aankwam, niet meer passeren kon en in brand gestoken moest worden.³

De verdediging van het Maas-Waalkanaal had zeventien gesneuvelden geleverd, van wie er vijftien bij de brug te Heumen vielen.⁴

¹ A.v., p. 57. ² A.v., p. 67. ³ A.v., p. 58–62. ⁴ A.v., p. 71.

In de Overbetuwe sneuvelde op die eerste oorlogsdag in de strijd slechts één militair. Hier was van Nijmegen aan de Waal tot bij Huissen aan de Rijn (of Pannerdens kanaal) een verdedigingslinie aangelegd die in hoofdzaak met twee bataljons bezet was. Ten oosten van die linie lag een compagnie infanterie in het oude fort Pannerden bij de splitsing van Rijn en Waal. Al die troepen ressorteerden onder de commandant van de brigade A die, ongeveer ter hoogte van Rhenen, de eigenlijke Betuwestelling bezet hield welke, evenals de Maas-Waalstelling, inundaties in front had.

De grens bij Nijmegen werd omstreeks *X-Zeit* door aanzienlijke Duitse strijdkrachten overschreden. Hier hadden de Duitsers het vooral gemunt op de verovering van de bruggen over de Waal: de verkeersbrug en de spoorbrug. De poging om met een in rijnen verborgen compagnie die bruggen bij verrassing te nemen (operatie *Trojanisches Pferd*) hadden zij, zoals in ons vorig deel vermeld, niet kunnen doorzetten – en hun *Vorausabteilungen* kwamen net te laat. De explosieladingen der Nijmeegse bruggen konden electrisch ontstoken worden – om 4 uur 25 ging de machtige verkeersbrug voor de ogen der Duitsers de lucht in, enkele minuten later de spoorbrug.¹ Nadien vonden dwars over de Waal vuurgevechten plaats, waarbij de, met een kanon van 5 cm uitgeruste, grote bunker aan de Betuwe-kant al door de tweede serie van ‘tien of twaalf schoten snelvuur’ getroffen werd; twee kwamen achter elkaar in het schietgat tot ontploffing.

‘Bij de eerste daarvan werd ik’, aldus de sergeant van de politietroepen die in de bunker commandeerde,

‘terwijl ik gebogen voor de kijker stond, door de luchtdruk een halve slag naar rechts omgedraaid . . . De overige manschappen werden eveneens tegen de vloer of een muur gedrukt . . . Pijn had ik niet. Ik kneep in mijn verdoofde linkerarm. In mijn hoofd suisde het geweldig. Ik was doof en ten gevolge van de rook kon ik in de kazemat niets meer onderscheiden. ‘Gas’ dacht ik en zette mijn masker op.

Ik gaf het bevel ‘Gasmaskers op’ maar hoorde mijzelf nauwelijks spreken.

Aan mijn linkerhand en arm voelde ik iets kleverigs. Ik tastte naar de schutter. Hij was er niet. Ook achter het kanon werd ik niemand gewaar. Toen hoorde ik iemand roepen: ‘Sergeant, kom er uit!’ Afgaande op die stem trof ik buiten allen aan . . . De richter, Spijker, die tegenover mij gestaan had, lag op de trap en staarde met wijd opengesperde ogen maar recht voor zich uit. Op mijn vraag gaf hij echter te kennen dat hem niets mankeerde.

¹ A.v., p. 78, 89.

'Sergeant, u bent zelf gewond', zei korporaal Niers en wilde mij gaan verbinden.

Granaatsplinters waren in mijn linkerhand en door mijn oor gedrongen. Met een zakdoek bedekte ik de rode plaatsen, terwijl ik de bezetting beduidde dat wij, zodra de rook uit de kanonkamer was, weer naar binnen moesten gaan.

'Wat gaan we doen, sergeant?' vroeg er een.

'Schieten natuurlijk', zei ik. 'Van dat goedje hebben wij ook.'

'Ja maar – we gaan de lucht in!' vervolgde hij.

'Dan maar de lucht in', antwoordde ik en met verheffing van stem vervolgde ik:

'Er wordt niet verder over gesproken. Wie zijn plicht doet, gaat mee naar binnen!'

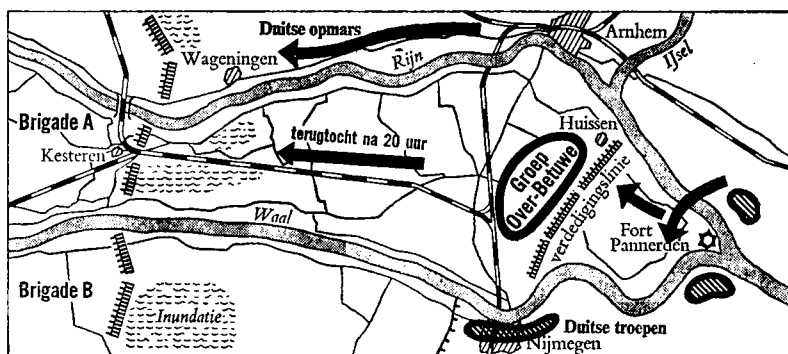
'Als u er in gaat, ga ik mee', zei korporaal Geerts en volgde mij op de voet. Allen hadden de eerste vuurproef doorstaan.¹

De Duitsers lieten aanvankelijk het fort Pannerden links liggen. 's Morgens om tien uur trokken zij iets stroomafwaarts van het fort met rubberbootjes, later met een militaire veerboot die ze uit Duitsland aantrokken, over de Rijn; tegen zes uur 's morgens stonden zij tegenover de groep-Overbetuwe. Tot strijd van enige omvang kwam het niet. Bezuiden de Waal en benoorden de Rijn trokken de Nederlandse troepen al terug; de groep-Overbetuwe ontving, na eerder vergeefs aandringen, 's avonds ca. half acht machtiging van de commandant veldleger om achter de Betuwestelling terug te trekken. Ook die terugtocht werd een verward geheel. De nadere bevelen werden slecht uitgewerkt, detachementen werden in der haast vergeten, de groepscommandant kreeg een auto-ongeluk, van de twee treinen die te Kesteren klaar stonden om een deel van de teruggetrokken troepen verder te vervoeren, vertrok één toen er nog bijna niemand was aangekomen – en bovendien moesten die troepen op enkele plaatsen dwars door velden met te vroeg op scherp gestelde mijnen marcheren. Daarbij kwamen twee militairen om het leven.²

Laat in de avond van de rode mei was de gehele Overbetuwe ontruimd. Het fort Pannerden gaf zich, met zware beschieting en luchtbombardement bedreigd, op de avond van de 11 de over; hier had zich bij de fortbezetting de bemanning gevoegd van de kanonneerboot 'Braga' die in de vroege ochtend van de rode op Rijn en Waal gepatrouilleerd had³ en het veer bij Pannerden vernield; het schip was nadien door de commandant tot zinken gebracht. Stroomafwaarts van Nijmegen waren de kanonneerboot 'Tyr', de torpedo-boat 'Christiaan Cornelis' en de sloep 'Cressy' op de rode naar Ochten

¹ Commandant van de bunker te Lent: 'Verslag over 10 mei 1940', p. 2-5 (Collectie naoorlogse verslagen). ² Van der Wiel: *Maas-Waalkanaal en Over-Betuwe*, p. 99-104. ³ A.v., p. 92-93.

OVERBETUWE

XIII. De strijd in de Over-Betuwe

Geen van de bruggen over de rivieren viel in Duitse handen. De Duitsers staken ten noorden van Fort Pannerden de Rijn over. Het fort gaf zich op de avond van 11 mei over. Op de avond van 10 mei trok de Groep Over-Betuwe zich terug tot achter de Betuwstelling.

gevaaren: het zuidelijk uiteinde van de Betuwstelling. Op de 11de voeren zij verder westwaarts en op zondag de 12de lagen de 'Tyr' en de 'Cressy' bij het kasteel Loevestein, de 'Christiaan Cornelis' lag toen voor Werkendam. Van de moedige prestaties van dat laatste scheepje op de 12de mei zal nog gewag gemaakt worden.

De IJsellinie

Het tot het 18de leger behorende Duitse legerkorps dat, benoorden de Rijn, door Gelderland en Overijsel moest trekken teneinde de sterkste Nederlandse verdedigingslinie, de Grebbelinie, te naderen en te doorbreken, bestond in hoofdzaak (wij verwaarlozen enkele kleinere eenheden) uit twee infanteriedivisies en twee SS-regimenten. Een van die twee infanteriedivisies moest via Apeldoorn aanvallen in de richting van Amersfoort, de andere (samen met de SS-*Standarte 'Der Führer'*) via Arnhem in de richting Rhenen. Die operaties zouden ondersteund worden door pantser treinen; er waren er drie: op de lijnen naar Deventer, naar Zutfen en naar Arnhem. De pantser trein naar Arnhem werd weer door een goederentrein met troepen gevolgd. De bedoeling was dat, als bij de Peel-Raamstelling, beide treinen brutaalweg op

de spoorlijn Arnhem-Utrecht dwars door de Grebbelinie zouden rijden om dan aan het zuidelijk gedeelte van de linie (waar de Duitsers hun hoofdstoot wilden uitvoeren) de troepen uit te laden.¹ Al die operaties vergden uiteraard dat eerst de Gelderse Achterhoek en Overijsel doorschreden waren en dat de IJsellinie (met de spoorbruggen intact!) doorbroken was.

In de Achterhoek en Overijsel stonden vijf zwakbewapende Nederlandse grensbataljons opgesteld, alle (evenals de vijf bataljons in de IJsellinie) ressorterend onder de territoriale bevelhebber Overijsel, kolonel J. Dwars, die zijn hoofdkwartier in Apeldoorn had. Van die grensbataljons had bijna de helft van de compagnieën tot taak om, bij het uitbreken van de oorlog, in de Achterhoek en Overijsel op tegen de tweehonderd punten versperringen aan te brengen, wegen te couperen, bruggen op te blazen. Vernielingen van de spoorwegen waren evenwel, behalve bij Zwolle, niet voorbereid. De eerste stoot van de Duitsers moest door de overige compagnieën opgevangen worden die, alleen al numeriek, een misschien wel twintigvoudige overmacht tegenover zich kregen.

Ook de IJsellinie was maar zwak bemand. Vijf bataljons vormden er niet meer dan een langgerekt scherm. Een deel van de troepen was hier weer in allerlei bunkers opgesteld. Ze hadden mitrailleurs; geschut was er nauwelijks. Hun opdracht was, tot het uiterste stand te houden. Volgens de plannen zou het hun trouwens moeilijk vallen, terug te trekken want in hun rug zouden de bruggen over het Apeldoorns kanaal dat van Dieren via Apeldoorn tot bij Zwolle loopt, onmiddellijk opgeblazen worden door de drie regimenten huzaren (troepen te paard en per fiets die per regiment ook over negen lichte pantserwagens beschikten) welke vóór de Grebbelinie de Veluwe dekten en onder rechtstreeks bevel stonden van de commandant van het veldleger.

Geen van de bruggen over de IJsel kregen de Duitsers in handen. Het *Abwehr*-detachement dat de bruggen bij Westervoort en Zutphen bij verrassing veroveren moest, liet zich, zoals wij in ons vorig deel al weergaven, midden in de nacht bij Didam gevangen nemen. Behalve in de richting-Arnhem verloren de Duitsers bovendien kostbare tijd – eerder evenwel door de wegen brugvernielingen van welke de meeste tijdig uitgevoerd werden, dan door het verzet van de grensbataljons. Heel wat detachementen aan de grens gaven zich zonder strijd over, sommige die ongemoeid gelaten waren, op 11 mei. Van andere detachementen die aan de terugtocht begonnen, leenden de manschappen ergens burgerkleding, deden hun uniform uit en gingen naar huis. Bij Oldenzaal bijvoorbeeld, besloot de commandant van een grenswachtdetachement, een sergcant-majoor,

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 209-12, 215-19.

IJSELLINIE

‘de terugtocht te aanvaarden. Hij gaf daartoe aan de bij de kern aanwezige acht manschappen bevel, terug te trekken naar een punt in de rondweg bij Oldenzaal, van waaruit gezamenlijk getracht zou worden, de IJsel over te steken. Op dit punt trof hij echter geen der manschappen aan, hetgeen volgens de sergeant-majoor te verwachten was, vermits de meesten hunner in de omgeving van de post woonachtig waren.’¹

Bij een ander detachement verzamelden de manschappen zich in burgerkleding en zonder wapenen bij Lemele. ‘Van hier uit is een der onderofficieren uitgezonden om een overgangspunt over de IJsel te verkennen, doch vóór het resultaat van deze verkenning binnenkwam, vond (op 14 mei) de capitulatie plaats.’² Slechts een klein deel van kader en manschappen der grensbataljons wist, sommigen individueel, anderen in kleine groepjes, een enkele compagnie nagenoeg intact, over de IJsel te komen. Veel gesneuvelden waren er niet: bij de twee grensbataljons van welke nadere gegevens bekend zijn, tezamen vijf. Sectoren waren er, waar nauwelijks geschoten werd, ‘er is op de hele uitgestrekte grens van Gendringen slechts één schot door een zenuwachtige Duitser gelost.’³

‘Een zenuwachtige Duitser’ – want merkwaardig was het, dat de Duitse infanteristen, beducht voor zware tegenstand, op menige plaats nerveus en behoedzaam oprukten. ‘Overal liepen ze’ (aldus bij Gendringen),

‘vóór het huis, achter het huis, op de wegen, in de weilanden, op de akkers, kortom op elke vierkante meter gronds, één of twee in looppas, bezweet, hijgend, het geweer in de hand, zenuwachtig, vermoeid. Allen lopend in dezelfde richting en angstig rondziend.’

Draadafrasteringen om weilanden knipten ze door; het werd ‘een chaos van rennende dieren, sjouwende soldaten, angstige mannen en vrouwen en schreiende kinderen.’⁴ In Terborg vroeg een Duitse militair aan het schoolhoofd, ‘of ze al gauw de zee konden zien’. Hier zetten mensen ‘de stoelen voor hun huis, lieten zich zonnen, terwijl de ene divisie na de andere aan hen voorbijtrok.’⁵ In diezelfde streek dachten sommigen aanvankelijk, dat de vreemde troepen die naderden, Nederlanders waren – het verhaal deed er de ronde dat een huisvrouw de *Wehrmacht* op bonbons getraceerd had met de

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) A. van der Wiel: *De krijgsverrichtingen ten oosten van de IJsel en in de IJsellinie, mei 1940* (1952), p. 26. Verder aan te halen als van der Wiel: *IJsellinie*. ² A.v., p. 32. ³ J. van Dorp in *Er op of er onder. Hoe Achterhoek en Lijmers de Duitse bezetting doorstonden en ervan werden bevrijd* (1946), p. 9. ⁴ J. W. Jansen in a.v., p. 25. ⁵ J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd* (1967), p. 29.

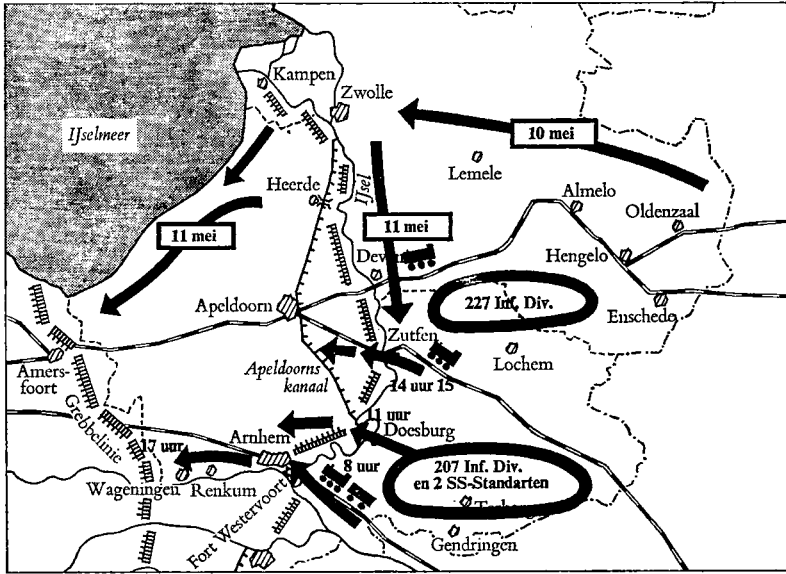
opmerking: 'Jongens, geef die Mofen maar flink op hun kop!'¹ Dat misverstand duurde niet lang. Om acht uur 's morgens kon men door de radio de proclamatie van de koningin horen – nadien werd in een deel van de Achterhoek de stroom uitgeschakeld en wanneer dan laat in de middag Duitse militaire vrachtauto's van de IJssel terugkeren, zeggen sommigen, althans in Aalten: 'Daar zijn de Engelsen! – Maar ook wordt gefluisterd dat de Mof het opgeeft, dat de toeleg is mislukt.'²

In menige plaats werden, via de burgemeester, onmiddellijk werklozen opgeroepen om versperringen op te ruimen.³ Lastig en hinderlijk bleek 'een uit de eerste wereldoorlog stammende regeringsinstructie' (sindsdien kenmerkend door niemand kritisch bekeken), 'waarin aan beheerders van rijks gelden niet altijd even duidelijke aanwijzingen werden gegeven voor het in veiligheid brengen van kassen en geheime archieven bij een vijandelijke invasie.'⁴ Opzet van die instructie was, dat de bezettende troepen zich niet meester konden maken van grote hoeveelheden Nederlandse betaalmiddelen. In Lochem overwoog de directie van de spaarbank, het aanwezige bankpapier te verbranden; de correspondent van de Nederlandse Bank te Zutphen en de directeur van de Nutsspaarbank te Kampen gingen beiden die vrijdagochtend inderdaad tot die verbranding over, nl. van de bankbiljetten van f 1000 waar ze evenwel eerst de nummers uit hadden geknipt.⁵ Nadeel berokkende men de Duitsers daar niet mee: die hadden hun eigen bankpapier meegebracht, de *Reichskreditkassenscheine*, en tekenend is het voor de, men mag wel zeggen: onnozelheid aan Nederlandse kant, dat verzuimd werd, te Hengelo in Hazemeyer's Signaalapparaten-fabriek (voor de Duitsers van veel belang voor de productie van vuurleidingsapparatuur) de vernielingen aan te brengen waarvoor de Nederlandse directeur met kolonel Dwars duidelijke afspraken gemaakt had.⁶

De politiek meer-bewusten in de grensgebieden beseften die 10de mei terdege, welk onheil over het land gekomen was. Onder hen bevond zich de Duitser J. Steinhage die zoveel jaren lang van Oldenzaal uit het principieel anti-nationaal-socialistische weekblad *Der deutsche Weg* uitgegeven had. Hij verliet onmiddellijk zijn huis (de Duitse politie deed er enkele uren later huiszoeking), fietste met zijn gezin, de kartotheek van abonné's meenemend (die werd in een tuin begraven), naar een bevriende familie en liep, na vrouw

¹ J. van Dorp in *Er op of er onder*, p. 9. ² B. de Joode: *Aalten in bezettingstijd* (1946), p. 15. ³ T. de Goede in: *Er op of er onder*, p. 101. ⁴ J. G. Visser: *PTT 1940-1945. Beleid en bezetting* (1968), p. 19. ⁵ A. C. Mijs: *Belevenissen van de Nederlandse spaarbanken in oorlogstijd* (1948), p. 20-21. ⁶ K. W. L. Bezemer: *Verdreven doch niet verslagen. Verdere verrichtingen der Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog* (1967), p. 505-06.

IJSELLINIE

XIV. De val van de IJsellinie

In rood: de tijdstippen waarop de Duitsers de IJssel overschreden. De spoorwegen zijn alleen weergegeven voorzover zij van belang konden zijn voor de Duitse pantser-treinen (die alle voor de opgeblazen spoorbruggen tot stilstand kwamen). Alleen op de Noord-Veluwe kwam het op 11 mei tot een ordelijke terugtocht.

en kinderen vaarwel gezegd te hebben, naar de pastoor van Vriezenveen, vandaar twee weken later naar Hillegom, toen naar Wijk bij Duurstede, tenslotte naar Amsterdam waar de arts J. Huf hem, ongeacht alle risico's, bijna vijf jaar lang verborgen hield. Geen van die onderduikadressen was aan zijn gezin bekend; wetend dat hij hoog op de lijst van gezochte personen stond, nam Steinhage veiligheidshalve al die jaren met zijn gezin ook geen enkel contact op. Mei '45 werd het voor hij, dood gewaand, vrouw en kinderen weer in de armen kon sluiten.¹

¹ C. J. F. Stuldreher: 'Enige bijzonderheden over het rooms-katholieke emigranten-tijdschrift *Der deutsche Weg*', p. 5-7 (RvO, notitie voor het geschiedwerk, no. 133).

In de loop van de ochtend van de 10de mei bereikten de Duitse troepen op verscheidene plaatsen de IJsel. Gelijk gezegd: de bruggen waren de lucht in gegaan – de twee bij Westervoort om 4 uur 45 (terwijl de pantsertrein er al voor stond!), de schipbrug bij Doesburg, de spoorbrug annex voetbrug te Zutfen en de schipbrug te Deventer tussen half vijf en half zes. In Deventer kostte het opblazen van de spoorbrug grote moeite: lading na lading ontplofte zonder voldoende effect te sorteren. Men wist dat een Duitse pantsertrein in aantocht was – eerst om 7 uur 14 had een laatste, in haast ondragelijke spanning afgewachte explosie succes: de brug werd grondig vernield. In Kampen ging nog meer tijd verloren: hier zonk een deel van de brug eerst om 9 uur 30 in de IJsel weg; de verkeersbrug en de spoorbrug bij Zwolle waren respectievelijk kort vóór en kort na 6 uur opgeblazen; het grootste deel van de telefonische verbindingen met het noorden des lands (de kabels lagen onder het brugdek) viel op slag uit.

De Duitse infanteriedivisie die naar Rhenen moest doorstoten, maakte die eerste dag snelle voortgang. Het oude fort te Westervoort werd van half zeven af beschoten; de barakken vlogen in brand, de verbindingen vielen uit, om acht uur staken de eerste Duitsers in rubberbootjes de IJsel over, ruim een uur later werd op het fort de witte vlag gehesen.¹ De Duitsers begonnen onmiddellijk naast de vernielde bruggen een pontonbrug te slaan; deze was tegen vier uur in de middag klaar.² Misschien hadden de pantserwagens van de regimenten huzaren juist op dit punt de Duitsers nog wat oponthoud kunnen bezorgen; dat die op de Veluwe rondreden (het was de bedoeling dat zij aan de reserves van de Grebbelinie toegevoegd zouden worden), had eigenlijk weinig zin.³ Hoe dat zij: al om half elf verschenen de eerste Duitsers, *Waffen-SS*'ers, in Arnhem waar de Rijnbrug kort na vijf uur de lucht in was gegaan (de spoorbrug te Oosterbeek een kwartier later). In de middag trok het *SS*-regiment verder, weinig tegenstand ontmoetend, maar hier en daar gehinderd door vernielingen die de huzaren tot stand gebracht hadden; bij het vallen van de avond had het Renkum bereikt. In die sector waren delen van het regiment huzaren niet zonder moeite binnen de Grebbelinie gekomen; in de vroege avond waren zij bij Wageningen zwaar onder vuur genomen door de voorposten en van de Grebbeberg af. Men kon voor noch

¹ Van der Wiel: *IJsellinie*, p. 43. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 220. ³ Van der Wiel: *IJsellinie*, p. 108.

achteruit. Dat vuren (typerend teken van slechte coördinatie, gebrekkige verbindingen en nervositeit) eindigde pas nadat enkele vrijwilligers der huzaren zich, met hun hemd als witte vlag aan het geweer, voorwaarts gevaagd en het misverstand opgehelderd hadden.¹

De uit 1877 daterende rivierkanonneerboot 'Freyr' (nog steeds in dienst, maar met een modern kanon) was die vrijdagmiddag van Arnhem westwaarts gevaren; het schip kon bij Oosterbeek waar de spoorbrug in de vaargeul lag, alleen verder komen door, met de machine op volle kracht, tegen een strekdam op te schuiven om er van de andere kant weer af te glijden. Met de nodige deuken en krassen in de ijzeren bodem bleef de 'Freyr' nadien ter hoogte van de Grebbeberg de Rijn bewaken.²

Bij Doesburg kwamen de Duitsers om half twaalf over de rivier. De schipbrug wisten zij er snel te herstellen.

Zutfen was aan de IJsellinie eigenlijk het enige punt waar door Nederlandse troepen stevig verzet geboden werd. Tal van rubberbootjes vol Duitsers werden er kapot geschoten. Eerst om kwart over twee 's middags bereikten de Duitsers de westelijke oever. Ook hier begonnen zij, terwijl zij voor het vervoer gebruik maakten van militaire veerboten, meteen een pontonbrug te bouwen. Die kwam eerst op de 11de klaar – een dag waarop des ochtends op het gerucht dat de Engelsen de brug zouden komen bombarderen, meer dan een derde van de bevolking overhaast uit Zutfen wegluchtte.³

Met die bruggen bij Westervoort, Doesburg en Zutfen was het Duitse brugmateriaal uitgeput. Gevolg was, dat alle troepen die via Deventer en Zwolle naar de Veluwe moesten doorstoten, op de 11de en 12de via Zutfen geleid moesten worden. Daar vloeide weer uit voort, dat de bataljons die de IJsellinie van Zutfen tot Kampen bemanden, het minder zwaar te verduren kregen dan de meer zuidelijke bataljons. Alleen bij Olst kwamen in de avond van 10 mei enkele Duitsers in drie rubberbootjes (meer waren er niet) de rivier over. Zwolle waren de Duitsers na een kort gevecht even na twee uur binnengetrokken. 's Morgens was het in de stad 'doodstil' geweest. 'Alleen staan er veel mensen in de deuren', tekende een Zwollenaar aan. 'Verder niets van de vertrouwde stadsgeluiden. O, wat valt dat op, angstig stil is het. Het lijkt wel of ieder in afwachting van iets is. Dat is het gekke, dat wachten op iets wat men zelf niet weet.' En dan komen ze, de indringers:

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) V. E. Nierstrasz en F. A. J. de Klerck: *De operaties van het veldleger en het oostfront van de Vesting Holland* (1955), p. 160. Verder aan te halen als Nierstrasz: *Veldleger*. ² Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 31–32.

³ A. C. Mijs: *Belevenissen van de Nederlandse Spaarbanken in oorlogstijd*, p. 21.

'Zo vreemd had ik me nooit voorgesteld. Ik dacht een zegevierende legermacht te zien binnentrekken bij duizenden, maar dit: in een straat met honderden mensen waaronder jammerlijk veel weerbare kerels komen drie Duitse kinderen van plus minus negentien à twintig jaar op hun gemak een kanon neerzetten.'¹

★

Bij de terugtocht van de IJselbataljons liep veel mis, vooral in de zuidelijke sectoren. Talrijke militairen werden (ten dele op de rode, ten dele op de 11de) nog aan de IJsel krijgsgevangen gemaakt, soms doordat de Duitsers zich weer dekten achter Nederlanders die al eerder gevangen genomen waren. 'Door een kijker zie ik de aanvallers naderen', schreef een Nederlandse militair die bij Dieren in stelling gelegen had,

'in zeer ijle orde, met camouflagejakken en beschilderde helmen, en verdomme, voor zich uit drijven ze onze mannen uit de opgerolde stellingen, sommigen moeten zelfs dwars door de sloten mortieren meeslepen.'²

Het kwam nogal eens voor, dat commandanten met hun staf haastig westwaarts trokken terwijl een deel van hun troepen nog doorvocht. Anderen sjouwden met hun onderdelen de hele nacht dwars over de Veluwe, waarbij telkens meer materieel achtergelaten werd. Niet allen wisten de Grebbelinie te bereiken. Sommige onderdelen verdwaalden. Eén compagniescommandant, een kapitein, hield zich met een geleidelijk slinkend aantal manschappen enkele dagen schuil bij de Imbosch en was op het moment van de capitulatie vrijwel als enige over.³

Bij de meer noordelijk opgestelde bataljons bij welke de verbindingen beter in stand gebleven waren, droeg de terugtocht (11 mei) een ordelijker karakter, zij het dat hier de moeilijkheid was, dat de terugvloeiende troepen alle over één niet-opgeblazen brug (die bij Heerde) het Apeldoorns kanaal moesten passeren.⁴ Van de vijf bataljons die getracht hadden, aan de IJsel stand te houden (vier-en-veertig militairen waren er gesneuveld⁵), kwamen tenslotte onderdelen ter sterkte van twee bataljons achter de Grebbelinie aan.

Daar stond, in het zuiden, op de avond van 10 mei een gehele Duitse divisie samen met de SS-*Standarte 'Der Führer'* gereed om, met sterke artilleriesteun,

¹ W. R. Feenstra: Dagboek, 10 mei 1940 (Collectie dagboeken, no. 616).

² A. Cuypers: 'Die dag in mei', *De Linie*, 12 mei 1950. ³ Van der Wiel: *IJsellinie*, p. 62. ⁴ A.v., p. 101. ⁵ A.v., p. 123.

de volgende ochtend in de richting van de Grebbeberg aan te vallen. Het SS-regiment zou vooropgaan. Het aanvalsuur was ook al bepaald: 7 uur 50.¹

De noordelijke provincies

De vijf bataljons die de provincies Drente, Groningen en Friesland verdedigen moesten, ressorteerden onder de territoriale bevelhebber Friesland, kolonel J. Veenbaas, die zijn hoofdkwartier in Leeuwarden gevestigd had. Hij had een vooruitgeschoven commandopost voorbereid in het Drentse Norg – daar blijkt al uit dat de kolonel de hoop koesterde, binnenrukkende Duitsers aanmerkelijk tijdverlies te kunnen berokkenen. Dat die hoop op de rode mei beschaamd werd, was niet gevolg van een grote numerieke overmacht der Duitsers: de 1ste *Kavallerie-Division* die tot taak had, de Afsluitdijk te veroveren en, van de haventjes van Makkum en Stavoren uit, landingsoperaties in Noord-Holland voor te bereiden, telde niet veel meer dan zes versterkte bataljons. De Duitsers waren evenwel aanzienlijk zwaarder bewapend en hadden tevoren precies kunnen bepalen, langs welke van de vele mogelijke routes zij hun troepen (een deel te paard, een deel per fiets) konden laten oprukken. De vijf Nederlandse bataljons moesten daarentegen een zeer zwakke, slechts hier en daar van kleine bunkers voorziene verdedigingslinie bemannen, die meer dan vijf-en-zeventig kilometer lang was. Reserves waren er niet; de telefoonverbindingen bleken gebrekkig te zijn. Bovendien waren die bataljons verzwakt doordat op tal van plaatsen kleine detachementen aan de grens stonden; het aantal militairen dat onmiddellijk aan een gevecht kon deelnemen, werd nog verder verminderd door de opdracht om bij een Duitse aanval niet minder dan tweehonderdacht-en-dertig bruggen op te blazen (afgezien nog van andere vernielingen die uitgevoerd moesten worden)² – men mocht zich wel afvragen of daar voldoende tijd voor zou zijn.

Inderdaad: die tijd bleek te ontbreken. Toen de Duitsers die vrijdagochtend door het noorden van Overijssel en het zuiden van Drente aanvielen, kon men van de acht bruggen over het kanaal Hoogeveen-Meppele slechts twee vernielen. Ook elders kwam van de vernielingen weinig terecht, soms door-

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 220–21. ² (Sectie krijgsgeschiedenis) A. van der Wiel: *De territoriale verdediging van de noordelijke provincies, mei 1940* (1952), p. 73–78. Verder aan te halen als van der Wiel: *Noordelijke provincies*.

dat de ladingen niet explodeerden. Er werd tegen de oprukkende Duitsers van Nederlandse kant niet veel weerstand geboden (in totaal sneuvelden acht man¹), met uitzondering van een punt aan de Hoogeveense vaart en van de sector bij Nieuwolda in de provincie Groningen. In die provincie hadden de Duitsers nogal last van de brugvernielingen. Hun pantsertrein die, van zwaar geschut voorzien, via Groningen tot dicht bij de Afsluitdijk moest opstomen om er de bunkers van Kornwerderzand onder vuur te nemen,² bracht het niet verder dan tot Winschoten.

Kolonel Veenbaas die zich op de ochtend van 10 mei om half zes van Leeuwarden naar Norg begeven had, kwam op grond van de berichten, hoe schaars ook, alras tot de conclusie dat er geen houden meer aan was. Om tien uur gaf hij order, terug te trekken naar de Afsluitdijk die, zoals wij in ons vorig deel vermeldden, gedekt werd door een zwakke stelling – de z.g. Wonsstelling, welke bezet was door een versterkt bataljon. De terugtocht verliep betrekkelijk vlot, zij het dat enkele van de meest oostelijk opgestelde detachementen niet meer wegkwamen. De Duitsers konden het tempo niet bijhouden; in gevorderde auto's of per fiets bleven de Nederlandse troepen hun vóór. Bij de Afsluitdijk ontstond in de namiddag van de 10de mei 'een geweldige opstopping'.³ Wat daar aan troepen aankwam, werd doorgezonden naar de Wieringermeerpolder; het bataljon in de Wonsstelling kreeg evenwel een aanvulling van twee compagnieën. Ook hier werd, als in de Grebbelinie, bij één gelegenheid een terugtrekkende Nederlandse colonne van de stelling uit door eigen troepen beschoten die haar voor Duitsers hielden. Het werd evenwel 11 mei voor de eerste Duitsers uit de richting Leeuwarden de Wonsstelling naderden. Zaterdagmorgen even na half acht hadden zij, van Groningen uit, de Friese hoofdstad bereikt.⁴ Daar was hun voorhoede door enkele politie-functionarissen verheugd begroet: zij dachten dat de Engelsen gearriveerd waren.⁵ Zo weinig wist men, zo groot was het optimisme.

De meeste Drenten, Groningers en Friezen werden door de snelle Duitse opmars totaal verrast. Drie gehele provincies (op de eerste maatregelen die het Duitse militaire bestuur hier en elders trof, komen wij in het volgende deel terug) waren vrijwel zonder slag of stoot prijsgegeven – in anderhalve dag bezet. Het was nauwelijks te verwerken. In Groningen liet het bestuur van de Nederlandse Christen-Studentenvereniging (NCSV) de leden door

¹ A.v., p. 69. ² Verslag, nov. 1940, 'Ontsporingen en vernielingen', p. 6 (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep III, pak 2-C, no. 2). ³ Van der Wiel: *Noordelijke provincies*, p. 53. ⁴ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 206. ⁵ Verslag: *Die 1. Kavallerie-Division im Westen, 10.5.40-29.6.40* (CDI, 3.0832).

middel van koeriers oproepen voor een bidstond in de kerkeraadskamer van de Martinikerk die 'op de avond van de verbijsterende rode mei' gehouden werd; verscheidene hoogleraren waren mede aanwezig.

'Buiten ronkten de motoren van vliegmachines en legerauto's en als zo nu en dan het gedaver een weinig temperde, drongen tot ons flarden door van het Wilhelmus en van andere vaderlandse liederen, afkomstig uit een Duitse propaganda-auto die de zeer wonderlijke opdracht had, ons tot de overtuiging te bewegen dat de bezetters niet als vijanden maar als vrienden gekomen waren.

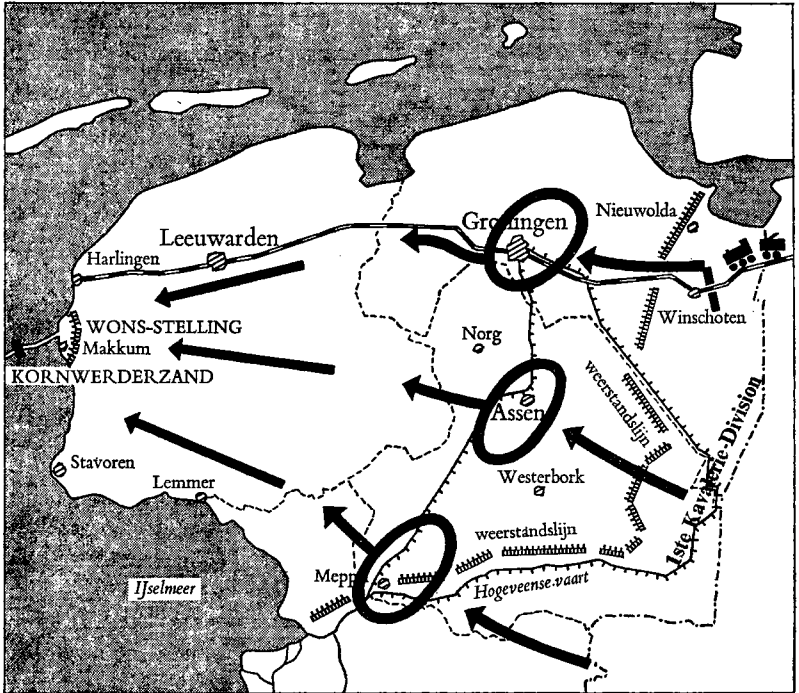
De bidstond werd geleid door professor Aalders. Bleek, bewogen stond hij achter de kathedraal. Nooit zullen degenen die daar waren, zijn woorden vergeten: 'Ik ben wel bang maar niet angstig. Voor u ben ik bang, niet voor mij. Want het is niet zo erg wanneer een herfstbloem sterft door een vroege nachtvorst, het is wel erg wanneer een lentebloem sterft door een late nachtvorst.'¹

Eerder op de dag waren twee vooraanstaande joodse figuren uit Groningen naar het westen gevlucht: de rector van het stedelijk gymnasium, dr. M. Engers, en de Groningse hoogleraar in de wijsbegeerte, prof. mr. Leo Polak; wij komen op die laatste in volgende delen nog terug. Dr. Engers had 's morgens vroeg getracht, per auto te ontkomen. Vergeefs! Alle auto's waren door de militairen gevorderd voor de terugtocht naar de Afsluitdijk. Dr. Engers was er (als zoveel Joden) zeker van, dat hij onmiddellijk door de Duitsers gearresteerd en naar een concentratiekamp gezonden zou worden – niettemin droeg hij 'met bewonderenswaardige rust' de leiding van zijn school aan de conrector over.

'Op het gymnasium kreeg hij bericht dat er nog een kans was om te ontsnappen. Samen met prof. Leo Polak en familie zijn dr. Engers en de zijnen toen eerst per fiets en vervolgens met een autobus gevlucht met het doel om achter de Waterlinie, waarvan wij Nederlanders zoveel verwachtten, te komen. In Genemuiden kon een sleepbootje worden gehuurd, daarmee werd het IJsselmeer overgestoken. 's Avonds laat werd Amsterdam bereikt.'²

Wellicht zijn anderen op overeenkomstige wijze ontkomen – wij hebben er geen nadere bijzonderheden van. Met name sinds de achttiende eeuw bestonden er joodse bevolkingsgroepen in tal van gemeenten in de noordelijke provincies. In de provincie Groningen alleen woonden meer dan vijfduizend joden. De intocht der Duitsers vervulde hen met ontzetting. Maar

¹ D. ter Steege in: *Het nevelgordijn opgetrokken. De classis Rotterdam der Nederlands-Hervormde kerk tijdens de oorlog* (1946), p. 50. ² (Gemeente Groningen, Praedinius gymnasium) P. J. van Herwerden: *Gedenkboek van het stedelijk gymnasium te Groningen, 1847-1947* (1947), p. 131.

XV. Groningen, Drenthe, Friesland op 10 mei

De Duitse pantser-artillerietrein die van Harlingen uit de versterkingen van Kornwerderzand had moeten beschieten, kwam niet verder dan Winschoten. In rood: de posities die de delen van de Iste Kavallerie-Division tegen de avond van 10 mei bereikt hadden. De meeste Nederlandse troepen waren toen via de Afsluitdijk naar Noord-Holland doorgezonden.

EVACUATIES

banger misschien nog, waren de voorgevoelens van de ca. zevenhonderdvijftig joodse vluchtelingen uit Duitsland die, in de vroege uren van die rode mei, in het kamp Westerbork door schieten in de verte gewekt werden en spoedig beseften dat de vervolgers en pijnigers aan wie zij met moeite waren ontsnapt, weer in aantocht waren.

De evacuaties

Het plan was, de kampbevolking van Westerbork per trein via Zwolle over te brengen naar Dordrecht en vandaar per schip naar Zeeuws-Vlaanderen. Meer dan eens had de ambtelijke Commissie Afvoer Burgerbevolking die, via haar bureau, deze en andere evacuaties in samenwerking met de militaire autoriteiten en de directie van de Nederlandse Spoorwegen grondig voorbereid had, er bij de regering op aangedrongen, geen risico's te nemen en de Duits-Joodse vluchtelingen van Westerbork tijdig naar een oord over te brengen dat niet zo dicht bij de Duitse grens lag. 'Uit vrees voor de indruk die de afvoer van het kamp in binnen- en buitenland zou wekken', had, aldus Koolhaas Revers in zijn gedetailleerde geschiedenis der evacuaties, de regering beslist dat het transport uit Westerbork eerst mocht plaats vinden na het begin van het Duitse offensief.¹

Mr. J. Cramer, voorzitter van de Stichting Opbouw Drente en tegelijk voorzitter van de commissie van toezicht op het kamp Westerbork, werd op die rode mei 's morgens vroeg gewekt door de opperrabbin van Leeuwarden, A. S. Levisson, die zich per auto onmiddellijk naar het kamp wilde begeven. 'Hij maakte', zei mr. Cramer ons achttien jaar later, 'een onvergetelijke indruk op mij. Hij was volkomen rustig en zei alleen, toen wij bij het kamp kwamen: 'God regeert.'² Een evacuatietrein stond bij het station Hooghalen gereed. Om kwart voor negen waren daar de laatste kampbewoners gearriveerd³ – maar vertrek in de richting Zwolle had geen zin. Daar was (dat bericht was naar Hooghalen doorgelopen) de spoorbrug even na zes uur opgeblazen. Wat te doen? Besloten werd, de trein met vluchtelingen naar Leeuwarden te dirigeren. Of nog pogingen ondernomen zijn, de vluchtelingen vandaar met autobussen over de Afsluitdijk verder te zenden, is niet bekend – vermoedelijk waren door de vorderingsmaat-

¹ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 267. ² J. Cramer, 16 april 1958. ³ Van der Wiel: *Noordelijke provincies*, p. 64.

regelen van het militair gezag (inmiddels was immers order gegeven tot de terugtocht naar de Afsluitdijk) geen autobussen meer beschikbaar. Hoe dat zij: de vluchtelingen bleven in Leeuwarden. Hun onderbrenging baarde veel zorgen. Zij zagen er, na hun overhaast vertrek uit Westerbork, haveloos uit; besloten werd, hen maar in de eenvoudigste wijken van Leeuwarden in te kwartieren, 'hetgeen', aldus Koolhaas Revers, 'de nodige moeilijkheden veroorzaakte.' Bovendien toonden, toen Leeuwarden een dag later bezet werd, 'sommigen met het oog op eventuele gevolgen' 'een zekere angst om onder de gegeven omstandigheden aan Duitse Joden huisvesting te verlenen.' Anders gezegd: een deel van de kampbewoners werd op straat gezet. 'Met gebruikmaking van kleine logementjes en van de Joodse school' werd toen het huisvestingsprobleem opgelost.¹

Zo ging er met de evacuaties in den lande meer mis.

In ons vorig deel zetten wij uiteen dat de uitvoering van een grootscheeps evacuatieplan voorbereid was – plan dat, nauw aansluitend bij generaal Winkelmans krijgsbeleid, de strekking had om uit alle gebieden die geïnnundeerd zouden worden of waar men zware gevechten verwachtte, mens en dier af te voeren; behalve de bevolking van zestig gestichten zouden uiteindelijk ca. vierhonderdveertigduizend personen en meer dan honderddertigduizend koeien naar elders verplaatst en als regel binnen de Vesting Holland gebracht worden. Die transporten zouden gedeeltelijk per trein, gedeeltelijk per schip geschieden. Vele van de slooptransporten zouden plaats vinden via Dordrecht dan wel naar Rotterdam – maar op 10 mei werd in de loop van de ochtend duidelijk, dat voorshands geen schip Dordrecht zou kunnen passeren of Rotterdam aandoen. De militairen die de evacuaties dirigerden, hadden toen evenwel, volgens plan, hun orders al doen uitgaan. 's Morgens om kwart over vijf had het Algemeen Hoofdkwartier namelijk gelast dat de burgerbevolking uit het gebied van de Grebbelinie, de Betuwstelling en de Maas-Waalstelling zo spoedig mogelijk afgevoerd moest worden, ruim een uur later kwam opdracht tot evacuatie van het zuidfront van de Vesting Holland en van de Zandijkstelling op Zuid-Beveland. Zo stond om half zeven al vast, dat meer dan honderddertigduizend burgers afgevoerd zouden worden, zulks met behulp van zes-en-veertig treinen, meer dan honderd binnenvaartschepen en meer dan tweehonderd botters.²

Het zou ons te ver voeren, de ervaringen van al deze en van andere groepen geëvacueerden gedetailleerd weer te geven. Laat ons één groep volgen: de inwoners van Wageningen – en dan kiezen wij een gemeente, 'waar de gehele

¹ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 266. ² A.v., p. 191-94.

EVACUATIES

gang van zaken', aldus Koolhaas Revers, 'sprak van deugdelijke voorbereiding en een vooruitziende blik.'¹

Wageningens burgemeester dan, ontving 's morgens om acht uur het telegram: 'Burgerbevolking afvoeren. Onmiddellijk inschepen'. Twee-entertig schepen lagen klaar; de evacuatie werd aangekondigd; de bevolking wist wat haar te doen stond; een ieder ging die ochtend inpakken wat hij, binnen de gestelde gewichtsgrens, mee wilde nemen. Huisdieren mochten de tocht meemaken maar velen gaven er de voorkeur aan, hun honden en katten bij het slachthuis te laten afmaken. 'Daar', zo wordt ons uit het evacuerend Amersfoort bericht, maar zou het niet ook voor Wageningen gegolden hebben? – 'daar liep iemand met zijn poes in de armen, daar weer een met een hond en allen gingen dezelfde weg: even het beest af laten maken. De mensen hadden soms tranen in de ogen of ze hadden erg gehuild omdat ze afstand van hun dier moesten doen.'²

Tegen half een in de middag kwam de eerste Wageningse wijk (het stadje was ter wille van de evacuatie in vijf-en-dertig wijken verdeeld) bij de haven aan; vier uur duurde het, voor de laatste wijk arriveerde. Al die tijd was het wachten – wachten met het bulderen van het geschut in de verte. Gehele winkelvoorraden levensmiddelen werden opgehaald en in een extra-schip gestouwd; een tweede extra-schip kreeg meel aan boord; een derde dat toevallig met een lading rogge voor de wal lag, werd gevorderd. Een groot gedeelte van de ziekenhuisinventaris werd meegevoerd; vier kisten met de belangrijkste archiefstukken van de gemeente gingen ook mee. Tenslotte zijn dan meer dan twaalfduizend mensen aan boord; enkele Wageningers hebben evenwel pertinent geweigerd, hun woningen te verlaten – men heeft geen dwang uitgeoefend: wie blijven wil, blijft, maar op eigen verantwoordelijkheid. Aan het eind van de middag vaart het Wageningse evacuatieconvooi weg. Het moet koers zetten naar IJselmonde – maar IJselmonde dient met het vliegveld Waalhaven door de Nederlandse troepen heroverd te worden. Er is geen sprake van dat het evacuatie-doel bereikt kan worden. Het convooi wordt bij Schoonhoven aan de Lek tegengehouden. Maar daar komen ook andere convooien aanzetten: uit Veenendaal, uit plaatsen in de Betuwe; vijftig schepen liggen er tenslotte, met twintigduizend mensen aan boord. Ze blijven aan boord, vrijdagnacht, de gehele zaterdag, zaterdagnacht, zonder voldoende eten, zonder voldoende drinkwater, met primitieve sanitaire voorzieningen, velen in doodsangst bij elk Duits vliegtuig dat men ziet passeren. Zondag wordt het, voor verlof gegeven wordt, de schepen te ver-

¹ A.v., p. 329. ² C. Ipenburg: Verslag over de evacuatie van Amersfoort, p. 3-4 (Collectie dagboeken, no. 427).

laten; dan worden de mensen in dorpen aan de Lek ingekwartierd. Komen zij kort na de capitulatie in Wageningen terug, dan zijn 'bijna overal' deuren en vensters geopend of geforceerd 'en er was zeer veel gestolen' – vermoedelijk door de Duitsers.¹ Maar in Rhenen (dat op de 10de mei op het belsegnaal van de brandweerauto ook al overhaast ontruimd werd) zag een Nederlandse militair 'die vrijdag en zaterdag' (10 en 11 mei), 'dat goudwinkels totaal geplunderd zijn door Nederlandse soldaten. Dat soldaten rondliepen met zes polshorloges aan de arm en de zakken vol gouden ringen.'²

Uit de Betuwe- en de Maas-Waalstelling moesten op de 10de mei in totaal bijna twintigduizend personen geëvacueerd worden, een deel via de Lek, een deel via Waal en Maas. Bij de burgerij van Kesteren en Opheusden die de Lek zou afzakken, ook al op weg naar IJselmonde (verder dan Lekkerkerk kwam men niet) 'was er een gemis aan flinkheid en kalmte; zowel onder de leiders als onder de bevolking heerste grote verslagenheid.' Men ging op weg maar velen meldden zich ziek; eerst moest men enkele uren lopen; de evacuatieschepen bleken kolenschuitten te zijn, nog niet eens schoongemaakt; stro was er niet; honden bevuilden het ruim; er was tekort aan drinkwater en voedsel; toen zaterdagmiddag levensmiddelen en melk aan boord gebracht werden, bleek spoedig 'dat sommigen der gezonden zich niet ontzagen, zich voedsel of drank toe te eigenen waaraan voor de hulpbehoevenden reeds gebrek bestond.'³

Tot zover dan de transporten over de Lek.

De dertig evacuatieschepen die via Maas en Waal westwaarts voeren, op weg naar Breskens, kwamen voor anker bij Krimpen aan de Lek. Ook hier mocht men eerst op zondagmiddag van boord gaan.⁴

Het waren die evacuaties via de rivieren welke, doordat de Duitsers zich bij Dordrecht genesteld hadden, van alle voorbereide verplaatsingen het meest in de war liepen. De zaak was eenvoudiger wanneer de bevolking uit de bedreigde gebieden slechts een vrij korte afstand te voet moest afleggen, zoals het geval was bij de Peel-Raamstelling (vele winkels en woningen bleken er bij de terugkeer der geëvacueerden 'volslagen leeggehaald'⁵), bij Blerick tegenover Venlo⁶, bij de gemeenten van Ede tot Nijkerk die vlak vóór de Grebbelinie lagen (men evacueerde de Veluwe op)⁷ alsmede bij de Wonsstelling waar de inwoners van Zurich per autobus over de Afsluitdijk naar Noord-Holland vervoerd werden.⁸

¹ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 329–36. ² H. van Heerde: *Tussen vuur en ijzer* (z.j.), p. 23. Het manuscript werd in september 1940 afgesloten. ³ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 307–10. ⁴ A.v., p. 198. ⁵ A.v., p. 275. ⁶ A.v., p. 233. ⁷ A.v., p. 508–14. ⁸ A.v., p. 265.

EVACUATIES

De evacuatietransporten per schip over het IJsselmeer, o.m. uit Spakenburg en Bunschoten, verliepen vrij vlot. Hier viel het op, dat verscheidene geëvacueerden al hun spaargelden in kinderwagens meevoerden; er waren van die vehikels welke men 'soms tot bijna aan de rand' met rijksdaalders en guldens gevuld had. Op één moment ontstond 'enige stagnatie doordat de bevolking niet wilde afvaren, voordat een paar zich in haar midden bevindende NSB'ers van boord waren verwijderd, hetgeen ter geruststelling der opgewonden gemoederen dan ook is geschied.¹

Ook de goed-voorbereide treintransporten ondervonden, althans wat het vertrek betrof (hoofdzakelijk uit delen van de provincie Utrecht die dicht bij de Waterlinie lagen), weinig hinder; voorzover die treinen naar het Westland en de bollenstreek moesten rijden, kwamen er moeilijkheden. De eerste transporten gingen evenwel meest naar Noord-Holland waar zich op de 10de mei geen Duitser bevond: alleen al uit Amersfoort in eerste instantie twintigduizend personen en uit Soest tienduizend.² Baarn evacueerde lopend, fietsend of per auto op 10 en 11 mei naar het Gooi.³ Op 12 en 13 mei werd Amersfoort nagenoeg volledig verlaten, duizenden fietsen bleven bij het station liggen.⁴ Veel katten zwierven er toen door de spookachtig-lege stad 'en de vogels uit volièrres en kooien had men de vrijheid gegeven, zodat Amersfoorts tuinen en plantsoenen een welhaast exotische aanblik opleverden door de plotselinge aanwezigheid van papagaaien, kanaries en andere bontgekleurde gevederde vrienden van de mens . . . In de straten bewogen zich vreemde verschijningen: kippen, ganzen, konijnen, marmotten enz., waarvan de hokken waren opengezet voor een laatste kans op lijfsbehoud.'⁵

Leest men het boek van Koolhaas Revers (meer dan vijfhonderd grote, dichtbedrukte pagina's, alleen handelend over de evacuaties vóór de capitulatie van 14 mei '40), dan krijgt men de indruk dat de meeste mensen het plotseling vertrek van huis en hof met gelatenheid over zich lieten komen. De organisatoren hadden bekwaam werk verricht; men werd als het ware door een grote, onzichtbaar werkende machinerie opgepakt en, terneergeslagen wellicht, ja ietwat verdoofd, maar toch in goede orde elders gedeponeerd waar de ontvangst over het algemeen van medeleven en hartelijkheid getuigde.

Wij willen kort blijven en erkennen dan ook grif dat de toewijding, door menigeeen bij voorbereiding en uitvoering der evacuaties aan de dag gelegd, in ons beknopt relaas onvoldoende tot uiting komt – en misschien denken wij dan in het bijzonder aan hen die voor de verplaatsing moesten zorgen van

¹ A.v., p. 349–52. ² A.v., p. 355. ³ A.v., p. 515–17. ⁴ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 547. ⁵ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 359–60.

verpleegden in ziekenhuizen en sanatoria of van vrij aanzienlijke groepen welker leden de wereld niet konden waarnemen of in die wereld totaal gedesorienteerd waren: de blinden, de zwakzinnigen. 'De blinde patiënten met hun fijne intuïtie voelden en hoorden', zo wordt ons met betrekking tot twee gestichten uit Grave bericht, 'dat er iets bijzonders aan het gebeuren was, en waar hun het vermogen om te kunnen zien wat zich rondom hen afspeelde, ontbrak, geraakten ze in een zenuwachtige spanning en vroegen honderd-uit.'¹ Bij de zwakzinnigen waren er die degenen die hen met zachte drang wilden wegvoeren, te lijf gingen; soms moest men de betrokkenen dwangbuizen aanleggen of hun een verdovende inspuiting geven.²

Nog zijn wij met het chapter der evacuaties niet klaar.

Wat de mensen betreft, zij vermeld dat twee evacuatieconvoien met directieleden en kernleden van de staf van de Philips-fabrieken te Eindhoven volgens goed voorbereide plannen al in de vroege uren van de 10de mei Eindhoven verlieten – één groep per trein, de andere groep per auto.³ Belangrijke archiefstukken werden meegenomen. De autocolonne wist eerst na een lange omweg via de Zuidhollandse eilanden op de avond van 12 mei Den Haag te bereiken.⁴

Wat het vee aangaat, moet nog opgemerkt worden dat, hoofdzakelijk via de grote rivieren en het IJsselmeer, tegen de vijf-en-veertigduizend runderen met veeschepen binnen de Vesting Holland gebracht werden, samen met een aantal paarden – een afvoer *en masse* waarbij 'de runderen zeer volgzaam bleken en, gehoorzaamend aan hun instinct van kuddedier, gemakkelijk volgden als eenmaal enkele kuddegenoten waren voorgegaan. De paarden toonden zich in dit opzicht heel wat minder handelbaar.'⁵

Het verstorend effect dat, naast de spanningen van de eerste oorlogsdag, van al die massale evacuaties uitging, willen wij niet onderschatten. Voor wie huis en hof verlaten moest, een op dat moment volstrekt onzekere toekomst tegemoet gaand, was de oorlog als het ware tastbare werkelijkheid. Het dagelijks bestaan lag aan duigen en dat bleef niet zonder psychisch effect. Maar de oorlog-zelf, het feit van de Duitse invasie, had een nog veel algemener psychische uitwerking, ook op honderdduizenden, ja op miljoenen die geen Duitser zagen en geen schot hoorden vallen.

¹ A.v., p. 218. ² A.v., p. 210. ³ P. F. S. Otten, 27 juni 1956. ⁴ A.v.; Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 262. ⁵ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 488.

Het begin van de Vijfde Colonne-paniek

'De Vijfde Colonne' was een begrip dat in de lente van 1940 nog slechts drie-en-een-half jaar oud was. Het dateerde, zoals wij in ons eerste deel beschreven, uit '36 toen in het begin van de Spaanse burgeroorlog een der rebellerende generaals in een radiotoespraak dreigend op de operaties van vier tegen Madrid oprukkende militaire colonnes gewezen had, daaraan toevoegend dat de aanval op het centrum van de republikeinse regering geopend zou worden door een vijfde colonne die zich al *in* de Spaanse hoofdstad bevond. 'De toevallige combinatie 'vijfde colonne' werd tot het begrip 'Vijfde Colonne' verheven.¹

Toen dat geschiedde, was in menig land reeds beduchtheid jegens Duitsland gewekt door de acties of intriges van drie met het Derde Rijk sympathiserende groepen: Duitse staatsburgers (Rijksduitsers) die in andere landen woonden; burgers van die landen welke van Duitse afkomst waren en min of meer grote nationale minderheden vormden (de z.g. Volksduitsers); en volledig inheemse nationaal-socialistische dan wel anderszins pro-Duitse partijen. Al vóór '36 was menigmaal op zijn minst de schijn gewekt dat Hitlers beleid er systematisch op gericht was, Duitslands buurstaten en potentiële tegenstanders te verzwakken door actie, niet alleen van buiten af, maar ook van binnen uit. Misschien was de staatsgreep der Oostenrijkse nationaal-socialisten in juli '34, hoewel mislukt, er wel het duidelijkst voorbeeld van geweest. Na '36 deden zich meer van die voorbeelden voor. In maart '38 leek de intocht van de Duitse troepen in Oostenrijk het directe gevolg van een daartoe strekkend verzoek dat (gelijk bekendgemaakt werd) de nationaal-socialistisch-gezinde Oostenrijkse minister van binnenlandse zaken, dr. Arthur Seyss-Inquart, tot Berlijn gericht had, en evident was het, dat in de maanden die volgden, in Tsjecho-Slowakije de Volksduitse minderheid (de z.g. Sudetenduitsers) precies deed wat in Hitlers kraam te pas kwam; medio september '38 kwam zij zelfs formeel in opstand tegen het gezag van de Tsjecho-Slowaakse regering. Deze en dergelijke verschijnselen deden in tal van landen, niet alleen bij de autoriteiten maar ook bij de publieke opinie, twijfel ontstaan met betrekking tot de loyaliteit van de daar woonachtige Rijks- en Volksduitsers; men raakte er steeds sterker van overtuigd dat zij met het Derde Rijk in geheim contact stonden en grif bereid waren, de directieven te volgen welke zij uit Berlijn ontvingen; diezelfde overtuiging ging zich uitstrekken tot de inheemse nationaal-socialisten. Al vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog werd Mussert in ons land door velen

¹ L. de Jong: *De Duitse Vijfde Colonne in de tweede wereldoorlog* (1953), p. 5.

als een pion van Hitler gezien. De propagandistische actie van de NSB was kennelijk pro-Duits – *dus*, zo concludeerde menigeen, bestond er een conspiratief contact tussen de leider van de NSB en zijn Duitse meesters.

Die overtuiging werd, zoals wij in ons tweede deel uiteenzetten, machtig versterkt, ja zij leek definitief bevestigd door het beeld dat, op 9 april '40 en volgende dagen, de gebeurtenissen in Noorwegen schenen te bieden: alle havens bij verrassing bezet, desorganisatie bij de Noorse verdedigers, Duitse intocht in Oslo – en een paar uur later maakte de leider van de Noorse nationaal-socialistische partij, Vidkun Quisling, door de radio bekend dat hij als leider optrad van een nieuwe Noorse regering: als dat geen afgesproken werk was! 'Noorwegens hoofdstad en Noorwegens zeehavens zijn', zo las men in een schokkende reportage in een onzer dagbladen,

'niet genomen door een gewapende macht. Zij zijn met grote snelheid door een reusachtige, koelbloedige samenzwering in handen van de vijand gevallen, een samenzwering die men tot een van de meest stoutmoedige en meest volmaakte politieke conspiraties van de laatste eeuw moet rekenen. Door het land te doordringen met Nazi-agenten en door verraad van enkele hooggeplaatste Noorse burgerlijke en militaire autoriteiten bracht de Duitse dictatuur haar Trojaans paard in Noorwegen. Toen het uur geslagen had, waren het de Duitse en Noorse verraders die de sterke Noorse forten onmachtig maakten . . . Men heeft dezelfde methode toegepast als tegen Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije.'¹

In hoeverre de in ons land woonachtige Rijksduitsers en de Nederlandse NSB'ers *werkelijk* vóór 10 mei '40 in geheime verbinding stonden met het Derde Rijk, bleek uit de eerste twee delen van ons werk. Van de Rijksduitsers was slechts een minderheid lid van de als *Reichsdeutsche Gemeinschaft* (RDG) gecamoufleerde *Landesgruppe Niederlande* van de *Auslands-Organisation der NSDAP*, en hoezeer Mussert in zijn hart ook hoopte, met Duitse steun aan de macht te komen, had toch zijn NSB veel minder contact met het Derde Rijk dan de buitenwacht aannam. Zeker, enkele individuele NSB'ers hadden in de herfst van '39 hulp verleend bij het naar Duitsland smokkelen van Nederlandse uniformen; anderen hadden ten behoeve van Duitsland spionage bedreven; en een kleine tweehonderd, in Duitsland woonachtige en daar veelal ook geboren Nederlandse nationaal-socialisten hadden zich ter beschikking van de *Abwehr* gesteld om, in nagemaakte Nederlandse uniformen, hulp te verlenen bij de overvallen op de bruggen over het Julianakanaal, de Maas, het Maas-Waalkanaal en de IJssel – maar geen van die smokkelaars, spionnen en *Abwehr*-helpers had volgens met Mussert gemaakte afspraken gehandeld. Van de *Abwehr*-operaties wist de leider der NSB niets af; dag en

¹ *De Telegraaf*, 16 april 1940. In die geest berichtten ook andere bladen.

DE 'VIJFDE COLONNE'

uur van de Duitse invasie waren hem en zijn volgelingen onbekend en van Duitse zijde waren noch met betrekking tot de NSB'ers, noch met betrekking tot de in ons land wonende Rijksduitsers (dat laatste wellicht met enkele uitzonderingen) operaties voorbereid die bij de inzet van het Duitse offensief tot uitvoering moesten komen en die men dus als zuiver militaire Vijfde-Colonne-activiteit zou kunnen aanduiden. Aldus de resultaten van het nooorlogs onderzoek.

Nooorlogs. De tijdgenoot dacht er anders over. Als twee, drie NSB'ers Nederlandse uniformen naar Duitsland gesmokkeld hadden of als Duitse spionnen veroordeeld waren, waren dan niet *alle* NSB'ers bereid, aan Hitler hand- en spandiensten te verlenen? Zorgden niet Duitsers en NSB'ers voor die geheimzinnige lichtsignalen waar in de eerste maanden van '40 onze pers vol van stond? Zou Hitler niet in Nederland trachten te herhalen wat hem in Noorwegen gelukt was? En moest men de op 4 mei bekendgemaakte arrestatie en internering van een-en-twintig staatsgevaarlijken, onder wie de voornaamste woordvoeder van de NSB in de Tweede Kamer, mr. M. M. Rost van Tonningen, niet als bewijs zien dat onze regering *wist* dat een echte, authentieke Vijfde Colonne in opbouw was?

Ik heb zestien jaar geleden in mijn proefschrift betoogd dat de angst voor de Vijfde Colonne bepaald niet alleen een fenomeen geweest is van de jaren '30 en '40 der twintigste eeuw maar dat integendeel in de geschiedenis nagenoeg elke oorlog (óók de Frans-Duitse van 1870-71, óók de eerste wereldoorlog) begonnen was met verschijnselen welke wij thans als Vijfde-Colonne-paniek zouden aanduiden. In Frankrijk geloofde men bij voorbeeld in augustus '14,

'dat talrijke Duitse arbeiders, reizigers en artisten die in de weken voorafgaand aan het uitbreken van de oorlog, Frankrijk waren binnengekomen om er, naar zij zeiden, werk te zoeken, in werkelijkheid spionnen waren; honderden hunner werden gearresteerd. Ook de Duitse dienstmeisjes golden als verdacht; het licht in hun zolderkamertje 'was een afgesproken teken'. Een speciale actie richtte zich tegen de Zwitserse, ten dele met Duits kapitaal werkende firma 'Maggi' die er van beschuldigd werd, vergiftigde melk te leveren en die bovendien al jaren te voren aan de achterkant van haar over het ganse land verspreide reclameborden geografische aanwijzingen voor het Duitse invasieleger aangebracht zou hebben . . . Het verwijderen der borden geschiedde ook in België . . . Het uit Frankrijk komend bericht van de 'Maggi'-borden leidde er toe dat in Londen 'schroevendraaier-groepen' gevormd werden om de achterzijde van alle emaille-reclameborden te inspecteren . . . Tal van personen werden er (daar) van verdacht, vijandelijk agent te zijn - ook gewone Engelsen, 'alleen maar omdat zij 'er vreemd uitzagen', omdat men gehoord had 'dat zij fluisterden', omdat zij 'stemmen hadden als Duitsers.'

In Duitsland daarentegen werd in diezelfde nerveuze augustusdagen van '14 aangenomen,

'dat talrijke Franse en Russische agenten zich, sommigen in Duits uniform, anderen als priesters of nonnen verkleed, in het land bevonden om spionage te plegen of aanslagen uit te voeren . . . In Berlijn en elders werden priesters en nonnen op straat gemolesteerd; men maakte jacht op hen. Berichten dat in normaal uitzierende auto's grote zendingen goud uit Frankrijk dwars door Duitsland naar Rusland onderweg waren, leidden er toe dat allerwege auto's aangehouden en doorzocht werden. Het ganse militaire verkeer dreigde vast te lopen . . . 'De ongevaarlijkste personen worden voor spionnen gehouden wanneer zij in hun uiterlijk iets van hun medemensen afwijken', schreef de Engelse echtgenote van een Duits edelman . . . In München moest officieel tetengesproken worden dat de waterleiding vergiftigd was.'¹

Hoe zijn nu al die, achteraf absurd lijkende reacties te verklaren?

Ik heb het in mijn proefschrift getracht.²

Oorlog wekt angst, wekt agressiviteit, wekt een gevoel van hulpeloosheid. Maar de door al die emoties ontstane innerlijke spanning 'zou zich kunnen ontladen zodra *in de eigen omgeving* een individu gevonden was waar men het stempel 'vijandelijk' op zou kunnen drukken: dan zou de angst haar geheimzinnig-vaag karakter verliezen; de onbestemde agressiviteit een doelwit krijgen; en hulpeloosheid en onzekerheid zouden opgeheven worden in een directe taak: de aanval op die 'vijand in eigen midden'. Die aanval uitvoerend, zou men 'iets doen', 'de oorlog helpen winnen.' Het 'noemen', 'scheppen', van 'vijanden in eigen midden' is dus, schreef ik, een wèl irrationeel, maar toch natuurlijk proces – 'een begrijpelijke en in tijden van hoogspanning haast onvermijdelijke vorm van verwerking van een als ondragelijk gevoelde realiteit.' Men *wil* vijanden zien – *daarom* ziet men ze; en de nietigste kleinigheid (een donkere bril, een extra-lange jas, een plotseling handgebaar) kan in de algemene opwindning voldoende zijn om als 'vijand' gedoodverfd te worden. De nuchtere realiteit (maar wie weet in die opwinding zijn nuchterheid te bewaren?) behoeft daar geen enkel reëel aangrijpingspunt voor te bieden.

Nu mag erkend worden, dat er in mei '40 met betrekking tot allerlei verdenking wèl enige reële aangrijpingspunten waren. NSB'ers hadden gesmokkeld en gespioneerd, Mussert had zijn beruchte 'gekruiste-armen'-uitlating gedaan, de NSB had zich in haar propaganda in vèrgaande mate met het Derde Rijk geïdentificeerd – en van de Rijksduitsers was nog geen

¹ L. de Jong: *De Duitse Vijfde Colonne in de tweede wereldoorlog*, p. 319-21. ² A.v., p. 326 e.v.

DE 'VIJFDE COLONNE'

maand tevoren door de vondst van de z.g. Butting-enveloppe gebleken dat kaderleden van de RDG een eigen spionage-organisatie gevormd hadden. Wie zich tegen een buitenlandse vijand verweert, kan geen binnenlandse dulden. Op zichzelf was het begrijpelijk, ja verstandig, dat de overheid, geen risico's nemend, besloten had om uit de rijen van hen die met het Derde Rijk sympathiseerden, de vooraanstaanden te interneren. Deze beperkte voorzorgsmaatregelen werden evenwel volkomen overspoeld en meegesleurd door een enorme golf van primitieve Vijfde-Colonne-angst welke in het gemoedsleven van miljoenen naar boven kwam. Die irrationele component werd niet door de rationele in toom gehouden – precies omgekeerd: beide componenten versterkten elkaar, en zulks in de dagen en weken waarin Hitlers legers West-Europa onder de voet liepen, niet alleen in Nederland maar, zoals ik certijds beschreef, ook in België en Frankrijk, in Engeland en de Verenigde Staten, ja in enkele republieken van Zuid-Amerika.

*

Die rode mei werd even na half zes boven Den Haag een Duits transporttoestel door granaten van een batterij luchtafweergeschut getroffen. Het verloor een vleugel en stortte brandend neer in een straat van het Bezuidenhoutkwartier, vlak bij het Centraal Luchtwachtbureau. De brandweer bluste het vuur, personeel van het Luchtwachtbureau ging in de resten van het toestel op onderzoek en trof er een leren tas in aan, een soort militaire kaartentas, waarin zich allerlei Duitse documenten bevonden. Die tas werd eerst doorgegeven aan de commandant luchtverdediging, generaal Best, vermoedelijk om kwart voor zes.¹ De generaal constateerde, dat zich bij de stukken een Duits aanvalsbevel met betrekking tot Den Haag bevond – een stuk dat in strijd met de geldende orders in het vliegtuig meegenomen was. Generaal Best was zich van de betekenis van de vondst terdege bewust. Spoedig werden de stukken naar de sectie inlichtingen (GS III) van het Algemeen Hoofdkwartier doorgegeven.

Het belangrijkste document dat er bij was, was het ongedateerde aanvalsbevel voor een van de bataljons die tot de 22ste *Lufilande-Division* behoorden – een bataljon dat op het vliegveld Ockenburg moest landen. Blijkens dit bevel had het als eerste taak, het vliegveld te veroveren en, ter verdediging, allerlei punten in de omgeving te bezetten, maar, zo heette het: '*Mit rest-*

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 70.

lichen, möglichst starken, am A-Tag gelandeten Kräften stellt es sich bereit, auf Befehl der Division vom Südwesten her in das Regierungsviertel vorzustossen.' Hoe dat geschied moest, was duidelijk: er bevond zich in de tas een lijst van garagebedrijven in de buurt van Ockenburg; daar moest men blijkbaar auto's vorderen (of waren die garagehouders soms Vijfde Colonnisten?). Ook de route naar het 'Regierungsviertel' was aangegeven; een aparte schets toonde een route die bij Ockenburg begon en bij het paleis Noordeinde eindigde. Kennelijk was het de Duitse opzet, koningin Wilhelmina, zo mogelijk de gehele koninklijke familie, gevangen te nemen.

Weer een ander stuk, de 'Allgemeine Anordnungen für den Einsatz', gedateerd 3 mei 1940, luidde onder punt zes:

'Im Einsatzgebiet sind deutsche Zivilpersonen mit Sonderaufträgen eingesetzt. Sie sind im Besitz eines Ausweises nach untenstehendem Muster. Ihnen ist durch die Truppe jede angeforderte Unterstützung zu gewähren. Eingehende Belehrung hierüber ist notwendig.'

Het model voor dit speciale identiteitsbewijs ontbrak, maar het sprak vanzelf dat, ook zonder dat identiteitsbewijs, dit punt uit het betrokken document door de officieren van GS III als onweerlegbaar bewijs gezien werd dat zich in Den Haag op het moment van de Duitse aanval reeds een, van geheimzinnige 'speciale taken' voorzien, uit Rijksduitsers (*deutsche Zivilpersonen*) bestaande Vijfde Colonne bevond. Generaal Winkelman werd ingelicht, en nu gebleken was dat de Duitsers het op het 'regeringscentrum' gemunt hadden, gaf hij (zoals wij al weergaven) de commandant van de Vesting Holland, generaal van Andel, opdracht, tot elke prijs te verhinderen dat Den Haag in 's vijands handen zou vallen.¹

In hoeverre was nu die uit Rijksduitsers bestaande Vijfde Colonne een realiteit?

Wij herinneren er aan dat het, zoals wij in ons vorig deel beschreven, de Duitse opzet was om met de *Fallschirmjäger* die op Ypenburg en Ockenburg zouden landen, een soort overval uit te voeren op de koningin, minister-president de Geer, minister Dijkhoorn, generaal Winkelman, het Algemeen Hoofdkwartier en enkele andere belangrijke militaire bureaus. Daarbij moest de *Abwehr* voor agenten zorgen die als gids zouden optreden. Dat die gids-agenten zich inderdaad op 10 mei in Den Haag bevonden hebben, staat niet onomstotelijk vast; het is wel plausibel. Daarenboven diende onmiddellijk een militaire arrestatieploeg, de *Einsatzgruppe Feldmann*, in actie te treden teneinde van Ypenburg uit allen op te pakken die, volgens de Duitse ge-

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 66.

vens, betrokken waren bij het werk van de Nederlandse, Engelse en Franse inlichtingendiensten. Ook die *Einsatzgruppe Feldmann* had helpers nodig, vooral in een later stadium. Er was in het algemeen van Duitse kant voorzien dat nogal wat in Den Haag wonende of verblijvende Duitsers bij het overbrengen van berichten en het inleveren van arrestanten Duitse linies zouden moeten passeren. Enkelen van die Duitsers waren wellicht op die rode mei al in het bezit van het aparte identiteitsbewijs; die documenten waren evenwel niet speciaal voor de actie in Den Haag vervaardigd maar droegen een algemeen karakter. Ze waren al gedrukt in 1939¹ en vermoedelijk ook al tijdens de Duitse veldtocht in Polen gebruikt. Dat die identiteitsbewijzen in het algemeen vóór het begin van enig Duits offensief aan de betrokkenen verstrekt werden, is niet waarschijnlijk: dat zou veel te riskant zijn. Regel was, schijnt het, dat stafofficieren van Duitse eenheden ze meenamen en ze, na het begin der gevechtshandelingen, naar behoefte uitreikten aan Duitse burgers met wie de troep in contact kwam. De inlichtingen-officier (*Ic*) van Graf von Sponeck, commandant van de 22ste *Luftlande-Division*, had een heel schrift bijgehouden, tot 200 doorgenummerd, waarin aangetekend was dat hij op 6 mei negentien identiteitsbewijzen aan de *Einsatzgruppe Feldmann* meegegeven had en zeventig aan de *Fallschirmjäger* die de overval moesten uitvoeren. Hij had er meer. Het exemplaar dat op 12 mei op het lijk van een Duitser op het vliegveld Ockenburg gevonden werd (op die tweede vondst van belangrijke Duitse stukken komen wij in een volgend hoofdstuk terug), droeg het nummer 206. Een van de Duitse officieren die op Ockenburg landde (hoogstwaarschijnlijk de bedoelde inlichtingen-officier), had in totaal 260 '*Ausweise zum Passieren der deutschen Linien*' bij zich; deze werden op Ockenburg '*am 10.5.40 durch Bomben-Volltreffer vernichtet*'.²

Onze conclusie luidt dat zich mogelijk in Den Haag op 10 mei '40 een beperkt aantal Duitse burgers bevonden heeft aan wie *tevorens* taken toebedeeld waren die zij bij een Duitse aanval op Den Haag moesten uitvoeren; voor dat aantal geeft het cijfer '206' op het gevonden identiteitsbewijs geen aanwijzing; of enkele van die Duitse burgers feitelijke steun verleend hebben bij de spoedig mislukkende pogingen der Duitse troepen om, van Ypenburg en Ockenburg uit, Den Haag binnen te dringen, is geheel onzeker. De militaire rapporten maken slechts melding van één, bovendien nog onopgehelderd geval: een man 'van een fors postuur' die in de buurt van Ockenburg

¹ Het drukmerk '13788 39 2 D' staat vermeld op het exemplaar dat op 12 mei in Nederlandse handen viel. ² '*Verzeichnis der Verschlusssachen die am 10.5.40 auf Landeplatz II durch Bomben-Volltreffer vernichtet worden sind*', 22. *Luftlande-Division*, Abt. Ic, Anlagen zum KTB Nr. 1 (CDI, 30.0948).

van een erker uit 'met een revolver of pistool' twee of drie schoten loste op de Nederlandse troepen. 'Voor we echter konden terugschieten, was hij verdwenen en in het huis was niemand meer te vinden.'¹

Mogelijk is ook, dat sommigen (maar dan denkt men toch eerder aan Nederlanders dan aan Duitsers) tevoren opdracht ontvangen hadden, in geval van een Duits offensief verwarrende en demoraliserende geruchten te verspreiden; bewijzen hebben wij daar niet voor en het feit dat er al op de rode mei een stroom van geruchten kwam opzetten, vele absurd van inhoud, mag men ook niet als zodanig bewijs zien. In de hoogst emotionele, nerveuze situatie die op die rode mei geschapen werd, was, schreef ik in '53,

'de sterke *neiging* om door het onmiddellijk aanvaarden dat er 'vijanden in eigen midden' zijn, een bedding te openen waardoor de innerlijke spanning kan afvloeien . . ., in heel veel mensen aanwezig; slechts zeer weinigen hoeven het te zijn die die 'vijand' het eerst 'noemen'. Een kreet, door één geslaakt, wordt door duizenden overgenomen en haastig aan tienduizenden doorgegeven. Pers en radio zorgen voor de verdere verspreiding onder miljoenen, ja tientallen miljoenen mensen.

Er zit in dit verspreidingsproces een lineair element; het overspringen van de verlossende vonk van de een op de ander; van veel wezenlijker belang is het feit dat de meeste mensen dermate geladen zijn dat zij als het ware op die vonk zitten te wachten. De vonken ontstaan dan ook op tal van punten tegelijk; de geleiding is razend snel, en wat de een als vermoeden uit, geeft de ander als zekerheid door. Staat het eenmaal gedrukt of heeft de radio het verkondigd, dan heeft het de onaantastbaarheid gekregen van een dogma.'²

Ziedaar het proces dat zich in de meidagen voordeed.

Het begon al op de rode.

★

Door de oorlog werd het dagelijks leven grondig verstoord. In Rotterdam en Den Haag heerste grote opwinding: het schieten was er niet van de lucht. In Amsterdam merkte men weinig van de gevechtshandelingen; hier sloot het gemeentebestuur onmiddellijk de scholen³; de gemeentelijke ar-

¹ Gevechtsverslag, aangehaald in E. H. Brongers: *De slag om de residentie, 1940*, p. 78. De betrokken burger heet door twee officieren waargenomen te zijn (Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 62). ² L. de Jong: *De Duitse Vijfde Colonne in de tweede wereldoorlog*, p. 326-27. ³ (Gemeente Amsterdam) *Jaarverslag van Amsterdam, 1940 II (Onderwijs)* (1942), p. 1.

beidsbeurs werd er 'bestormd door honderden en honderden die òf reeds door hun werkgever waren ontslagen òf zulks verwachtten òf hun werk niet konden bereiken.'¹ 'Velen hadden (niet beseffend wat oorlog was) de vlaggen uitgestoken en toen een draaiorgel vaderlandse liederen begon te spelen, leek die eerste oorlogsdag enigszins op een nationale feestdag.'²

Inderdaad: het element van nationale saamhorigheid was niet afwezig – eerder was die saamhorigheid op die eerste oorlogsdag sterker dan zij ooit op een van de traditionele nationale feestdagen geweest was. Men was één: één volk dat door dezelfde vijand besprongen werd. Rang en standen vielen weg – elk was Nederlander. De melkboer, de slager, de bakker, de burens met wie men misschien nooit meer dan een vage groet gewisseld had – zij werden opeens als lot- en landgenoten beschouwd. 'Beslist opvallend was', noteerde een Haags ambtenaar, 'dat nu de hoogste en de laagste ambtenaren broederlijk door elkaar liepen, waar anders een diepe kloof de rangen gescheiden hield. Van werken was geen sprake.'³

In dat veranderd bestaan viel een deel van de normale communicatiemiddelen weg. De gehele post kwam onder censuur te staan, maar aangezien daar op dat moment nog geen aparte organisatie voor opgebouwd was, kon men het eventueel doorgeven van staatsgevaarlijke berichten (van de Vijfde Colonne viel alles te verwachten!) slechts op één wijze voorkomen: de bestelling van brieven, briefkaarten en drukwerken werd gestaakt, zulks met uitzondering van kranten, periodieken en dienststukken.⁴ Bovendien werden 'met het oog op een zo vlot mogelijke behandeling van overheids gesprekken' (maar heeft ook niet hier de beduchtheid voor de Vijfde Colonne een rol gespeeld?) alle particuliere telefoonaansluitingen verbroken; alleen artsen (die overigens voor hun patiënten onbereikbaar werden) behielden met enkele andere groepen personen hun telefoon⁵; hun allen werd die rode door een bekendmaking van generaal Winkelman 'ten strengste verboden, hun toestel door derden te laten gebruiken.'⁶ Het binnenlands telegraafverkeer bleef vrij. Niemand had zich afgevraagd wat daar het effect van zou zijn. Dat openbaarde zich onmiddellijk: zoveel duizenden mensen wilden op die eerste oorlogsdag aan familieleden of bekenden per telegram

¹ (Ministerie van sociale zaken, gewestelijke arbeidsbeurs Amsterdam) *Gedenkboek Sleutels en Schakels, 1908-1958* (1958), p. 54. ² 'Herinnering aan tien jaar geleden', *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1950. ³ J. C. Herpel: 'Wij in de oorlog. Reportage van het leven in de oorlogsdagen begin mei 1940 in zuidoost 's Gravenhage', p. 6-7 (Collectie dagboeken, no. 232). ⁴ Op 12 mei werd de bestelling van briefkaarten weer toegestaan. (J. G. Visser: *PTT 1940-1945. Beleid en bezetting*, p. 25). ⁵ A.v., p. 32. ⁶ Tekst in *De Telegraaf*, 10 mei 1940.

berichten doorgeven, dat het aannemen van telegrammen 's middags stopgezet werd; op de 11de gebeurde hetzelfde.¹

Al die maatregelen hadden tot effect dat men binnen de eigen woonplaats of wijk geïsoleerd raakte en door dat isolement werd de vatbaarheid voor berichten en geruchten versterkt. Waarlijk: die waren schokkend genoeg! 's Avonds pas zouden de avondbladen verschijnen; wie een radiotoestel had (er waren, op ruim negen miljoen inwoners, meer dan een miljoen toestellen in het land) of aangesloten was bij de radiodistributie (ruim vierhonderdduizend aansluitingen²), 'hing' aan de luidspreker. Die eerste dag kwamen er drie z.g. legerberichten.³ Het eerste, 's morgens even na half negen⁴ omgeroepen, meldde dat 'de bruggen over Maas en IJsel vernield' waren (die bij Gennep was in Duitse handen gevallen), dat de Duitsers alleen bij Arnhem tot de IJsel waren opgerukt en dat de Duitse parachutisten 'die voor een deel in Nederlandse uniformen gekleed waren', omsingeld waren en hun vernietiging tegemoet gingen. Laat in de middag sprak het tweede legerbericht van een 'verbitterd weerstand' bieden aan IJsel en Maas (beide linies waren in werkelijkheid al doorbroken); vier Duitse pantsertreinen heetten buiten gevecht gesteld (in werkelijkheid: twee), 'waarvan één tegelijk met de spoorbrug bij Venlo in de lucht vloog' (hetgeen onjuist was); minstens zeventig Duitse vliegtuigen waren neergeschoten en 'van verschillende plaatsen' werd 'gemeld, dat Nederlandse krijgsgevangenen door Duitsers als dekking werden gebruikt.' Kort na middernacht voegde het derde legerbericht⁵ nog toe dat meer dan honderd Duitse toestellen vernietigd waren; veertien buitgemaakt; en alle vliegvelden in het westen 'op één na' (Waalhaven, het belangrijkste) heroverd.

Die nogal positief klinkende legerberichten werden met opluchting, ja veelal met enthousiasme begroet. De schrijver Antoon Coolen werd samen met een geheel gezelschap door

'een groots gevoel . . . meegesleurd als wij horen hoe de Maasbrug bij Venlo in de lucht is gevlogen, net op het ogenblik dat er een Duitse pantsertrein was opgereden . . . Wij stellen ons de katastrofe voor: de donderende explosie, de zuil van rook, de neerstortende brugdelen, de warreling van stalen binten, de in elkaar gedrukte of vaneengereten trein, de gedode Duitsers. We schreeuwen het allemaal uit, sommigen staan van hun stoelen op en zwaaien, al roepend, met de armen, puur van blijdschap. Dat is een geduchte klap voor de vijand! Hoeveel pantsertreinen had hij ingezet? Die ene is hij al vast kwijt. Zouden er

¹ J. G. Visser: *PTT 1940-1945*, p. 27. ² *Nieuwe Rotterd. Crt.*, 5 mei 1940. ³ Teksten in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 282. ⁴ J. Poortman: *De jaren 1940-1945* (1969), p. 175. ⁵ Het werd om 1 uur 3 per radio uitgezonden (*Vrijl.*, p. 29).

veel Duitsers in die trein hebben gezeten? Hoe meer, hoe liever, het zijn Duitsers, géén sentimentaliteit!¹

Aan de juistheid der legerberichten werd niet getwijfeld. Diezelfde dag waarschuwde het Algemeen Hoofdkwartier evenwel, dat de radioluisteraars uitsluitend geloof moesten hechten aan de bekende stemmen van de nieuwslezers van het ANP. Berichten en strooibiljetten die van 'onderhandelingen met de aanvaller' of van staken van het verzet gewaagden, zouden steeds, aldus het hoofdkwartier, 'van de vijand afkomstig zijn . . . Nooit ofte nimmer zullen opperbevel en regering zich inlaten met onderhandelingen met de vijand.'² Het was een waarschuwing die, terwijl ze zekerheid wilde scheppen, onzekerheid bevorderde: wat was dat voor duivelse vijand die van de Nederlandse golflengten gebruik kon maken om gefingeerde instructies te verspreiden! Het Algemeen Hoofdkwartier maakte overigens de fout om, ongeacht de algemene waarschuwing, de bekendmakingen met betrekking tot het militair gezag voor de radio te laten voorlezen door een van de officieren van het Centraal Luchtvaartbureau wiens stem uiteraard onbekend was – het was een handelwijze die, drie dagen volgehouden, heel wat extra verwarring wekte en op de rode al aanleiding gaf tot 'allerlei wilde geruchten omtrent verraad e.d.'³ Trouwens, er was meer: in de avondbladen van de eerste oorlogsdag kon men lezen, dat in Den Haag door mensen die aan de huizen aanbelden (kennelijk Vijfde Colonnisten!), het bericht verspreid werd dat het gevaarlijk was, het drinkwater te gebruiken.⁴

Het was vooral de verrassende inzet van het Duitse luchtlandingsleger die in het westen des lands bij militairen en burgers nervositeit wekte. De onzekerheid werd versterkt doordat niet alleen op Waalhaven (dat berichtten wij al) maar ook elders aan parachutes hangende stropoppen leken te dalen die voor parachutisten gehouden werden. De werkelijke parachutisten kwamen overigens in veel sterker mate verspreid neer dan met de Duitse plannen overeenkwam, ten dele doordat zij met de wind afdreven.⁵ Spoedig deden geruchten de ronde dat die parachutisten een sinistere bewapening hadden, 'de laarzen volgestopt met handgranaten. Naar werd beweerd, ook met een mechanisch pistool dat afging bij omhoogheffen der armen.'⁶ En dan waren deze lieden ook nog, aldus het eerste legerbericht, 'voor een deel in Nederlandse uniformen gekleed'! Welke Nederlandse militair die men niet persoonlijk kende, kon men nog vertrouwen? Ieder die

¹ A. Coolen: *Bevrijd vaderland* (1945), p. 17. ² Tekst in *De Telegraaf*, 10 mei 1940.

³ Molenaar: *De luchtverdediging*, VII, p. 7. ⁴ *De Telegraaf*, 10 mei 1940. ⁵ Getuige M. R. H. Calmeijer, *Eng.*, dl. I c, p. 309. ⁶ J. D. G. Poldermans: 'De maanden na 10 mei 1940' (10 mei 1940, Collectie dagboeken, no. 956).

een Nederlands uniform droeg, kon een Duitser zijn. Nerveuze wachtposten gingen er toe over, iedereen die passeren wilde, enkele woorden te laten zeggen ('Scheveningen en scheve schuiten' bijvoorbeeld), waardoor men onmiddellijk kon constateren of men misschien een verklede Duitser tegenover zich had. Die man hoefde niet eens in uniform te zijn! Druk werd rondverteld dat parachutisten (hun camouflagejak kan tot die misvatting bijgedragen hebben) zich als boer, pastoor of non verkleed hadden. Dat was een extra-enerverend element in de situatie van de eerste oorlogsdag die op zichzelf speciaal voor de militairen al zo enerverend was. Velen hunner werden wat men in het Engels *trigger-happy* noemt: zenuwachtig spiedden zij rond of zij iets verdachts zagen en was dat het geval, dan werd meteen gevraagd. In Rotterdam gebeurde het 'vele malen' dat op politieagenten geschoten werd door militairen, 'onbekend als deze waren met de uniformen en de uitrusting der politie.'¹ Binnen het militaire apparaat ontstond op menig punt nog méér verwarring doordat officieren, menend dat die geheimzinnige Vijfde Colonnisten in de eerste plaats op hen zouden schieten, hun onderscheidingsteken van hun uniform verwijderden.² Bij Leiden naderde die ochtend een autobus met militairen een Nederlandse compagnie die de huizen in een straat bezet had. Men ziet Duitse uniformen:

'Iemand schreeuwt: 'Daar zijn ze!' Van alle kanten knettert het los. Van de daken en vanuit de ramen. De bus wordt doorzeefd. Er komen twee Hollandse marechaussees uit: 'Houdt op! Krijgsgevangenen!' Met de schrik zijn ze er afgekomen. Onder de krijgsgevangenen vele gewonden en één dode. Een Duits vliegerofficier heeft een kogel door beide ogen.'³

Overall werd van verraad gerept. Namen van vooraanstaande Nederlanders deden de ronde (onder hen die van de directeur der KLM, A. Plesman) die alle geheimen van de landsverdediging aan de Duitsers doorgegeven zouden hebben. Voorts werd op die plaatsen waar de Duitsers een verrassend succes behaald hadden, voetstoots door velen aangenomen, dat alleen verraders dat succes mogelijk gemaakt hadden. Op het vliegveld Bergen waren de G-1 jagers begin mei verspreid en gedeckt opgesteld geweest, 'maar op 9 en 10 mei juist niet! Sommigen zagen daar een soort verraad in.'⁴ In Dordrecht deden omtrent het verloren gaan van de bruggen

'reeds terstond de wildste geruchten de ronde. Het publiek begreep het niet!

¹ H. de Jong: 'De Rotterdamse politie gedurende de oorlogsjaren 1939-1945', p. 110.

² I. Berends: 'Een compagnie uit de oude doos' (1966), p. 7. ³ 'Parachutisten, 10 mei 1940' in *Vrij! 'n Filmisch beeld van strijd en bevrijding in Nederland en Nederlands Oost-Indië, 1939-1945*, p. 61. ⁴ Getuige J. van den Werff, *Enq.*, dl. I c, p. 337.

Immers, men had zo dikwijls gehoord dat onder de bruggen springstoffen waren aangebracht, waarom werden ze niet opgeblazen? ... Daar moest verraad achter schuilen en al spoedig wist men te vertellen dat in plaats van springstoffen ladingen zand waren aangebracht.¹

Alles wat van het normale stadsbeeld afweek, wekte onmiddellijk verdenking. In Rotterdam was ten tijde van de algemene mobilisatie een alarmsysteem voor het politiekorps ontworpen: door middel van blauwe vlaggen die op zeven-en-dertig punten bij politieposten en woningen van buurtagenten uitgestoken zouden worden, zou men diegenen die niet in dienst waren, waarschuwen om onmiddellijk op te komen; toen die vlaggen op 10 mei bij enkele woonhuizen van agenten uitgestoken werden, schoolden meteen grote menigten samen die, 'menende dat er seinen aan de (Duitse) vliegtuigen werden gegeven', verontwaardigd eisten dat men die vreemde vlaggen zou verwijderen.² In Noord-Brabant wekten de reclameplaten van Duitse firma's die waren als 'Ata' en 'Vim' produceerden, verdenking: 'misschien dienden de platen als richtingwijzers' – richtingwijzers voor de Duitse troepen. Gelast werd, ze te verwijderen.³ In Lunteren kwam op de avond van de 10de mei in een kring van functionarissen van de luchtbeschermingsdienst het gesprek op het terrein waar de NSB op tweede Pinksterdag, 13 mei, haar z.g. Hagespraak wilde houden, en speciaal op de hoge vlaggemast die daar stond:

'Natuurlijk ook verraderswerk', oppert er een. En ik val ijverig in: 'Natuurlijk. Dat is een baken voor de hele Veluwe. De Duitsers weten drommels goed dat hier geen afweergeschut staat en ze vliegen allemaal hier over heen.' 'Dan moeten we 'm om gaan hakken', zegt de veldwachter. Er springen zes mannen op. Ah, nu kunnen we dan toch ook wat voor het vaderland gaan doen! Bij een timmerman worden haastig bijlen en zagen gevorderd voor de luchtbeschermingsdienst. Door het bos rijden we tegen de Goudsberg op. Het Hagespraak-terrein ligt natuurlijk verlaten en onder de deskundige aanwijzingen van de diender krijgen we het gevaarte werkelijk naar beneden zonder dat er iemand verongelukt. In de keten en barakken speuren we nog wat rond. Daar staat een microfoon, de draden lopen naar een kastje. We breken het open. 't Ziet er erg technisch uit en we vinden dat het een geheime zender moet zijn waarmee 't gespuis naar de Duitsers heeft geseind. De veldwachter neemt het *corpus delicti* onder zijn hoede. Straks, bij de grote afrekening, zal het te pas

¹ J. Blecker: *De buffer. Enkele aantekeningen van persoonlijke belevenissen en voorvallen van 10-14 mei 1940 en uit de tijd der Duitse bezetting* (z.j.), p. 6. ² H. de Jong: 'De Rotterdamse politie gedurende de oorlogsjaren 1939-1945', p. 25-26, 100.

³ W. Lenaers: *Oorlogskroniek van Stramproy en omgeving* (z.j.), p. 19.

komen! 'Maar, mannen, tot zolang je mond houden! En 't is ook beter dat we ieder op eigen gelegenheid teruggaan. En nog eens: kop dicht! De hand er op.'¹

De 'geheime zender' was een normale geluidsinstallatie. Kort na het begin der bezetting moest het gemeentebestuur aan de NSB f 800 schadevergoeding betalen voor de aangerichte vernielingen.²

De eerste arrestaties en interneringen

Die rode mei, 's morgens om vijf uur,³ had het Algemeen Hoofdkwartier een telexbericht doen uitgaan naar de hoogste militaire commandanten dat slechts twee woorden telde: 'Nico Vester'. Bij de staf van generaal van Voorst tot Voorst, commandant van het veldleger, wekten die woorden alleen maar verbazing: niemand wist wat zij betekenden, ook de generaal niet.⁴ Het misverstand (dat zich ook wel bij andere commandanten voorgedaan zal hebben) werd spoedig opgehelderd: de bedoeling was, dat alle staatsgevaarlijk geachte Nederlanders (aangeduid met de N van 'Nico') en vreemdelingen (aangeduid met de V van 'Vester') onmiddellijk gearresteerd en geïnterneerd zouden worden. Zulks was evenwel niet in de eerste plaats de taak van het militaire apparaat, maar eerder van de politie. Intussen viel te voorzien dat het militaire apparaat bij arrestatie, transport en internering der verdachten assistentie zou moeten verlenen.

In ons vorig deel beschreven wij, hoe de autoriteiten van de justitie (d.w.z. de procureurs-generaal bij de vijf gerechtshoven) zich tevoren reken-schap gegeven hadden, wie zij in geval van oorlog wensten te interneren. Van hen allen waren, met inschakeling van de politie in de verschillende gemeenten, lijsten met namen en adressen opgesteld. De procureur-generaal bij het Amsterdamse gerechtshof, mr. dr. J. A. van Thiel (onder wie de provincies Noord-Holland en Utrecht ressorteerden), had op die lijsten ca. vijfhonderd namen van vreemdelingen opgenomen en driehonderdacht-en-twintig van Nederlanders. Hoe die twee groepen precies samengesteld waren, weten wij niet. De vreemdelingen waren vermoedelijk hoofdzakelijk Duitsers die functionaris of gewoon lid waren van de *Reichsdeutsche Gemeinschaft*, de Nederlanders hoofdzakelijk functionarissen van de NSB en van

¹ "n Heideschoolmeester in de meidagen van '40', *Vrijheid*, 5 mei 1950. ² A.v.

³ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 67. ⁴ Hoofdkwartier commandant veldleger: Dagboek, 10 mei (*Eng.*, dl. 1 b, p. 155).

kleinere nationaal-socialistische partijen – hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend; ook een aantal voormannen van de Communistische Partij Nederland en van revolutionair-socialistische groeperingen moest opgepakt worden.¹ Mr. van Thiel had instructie gegeven dat de arrestaties in zijn ressort plaats moesten vinden in de nacht, volgend op de eerste oorlogsdag, en dat de ruim achthonderd gearresteerden dan overgebracht dienden te worden naar de voormalige rijkswerkinrichting te Hoorn.² Elders in den lande waren overeenkomstige voorbereidingen getroffen. Uit de drie noordelijke provincies zou men de te arresteren personen overbrengen naar een kamp in Gaasterland,³ uit Limburg, Noord-Brabant en Zeeland naar een kamp in Ellewoutsdijk dat op Zuid-Beveland gelegen was, recht tegenover Terneuzen.⁴

Voor wij nu weergeven hoe die arrestaties en interneringen in hun werk gingen, moet eerst melding gemaakt worden van enkele algemene bekendmakingen die het Algemeen Hoofdkwartier op de ochtend van de eerste oorlogsdag deed uitgaan. Dag- en weekblad van de NSB (*Het Nationale Dagblad en Volk en Vaderland*) en het dagblad van de CPN (*Het Volksdagblad*) werden verboden; verboden werd eveneens de verspreiding van alle 'pamfletten, vlugschriften en dergelijke drukwerken'.⁵ Voorts werd het aan alle 'hier te lande wonende of verblijvende Duitsers of vreemdelingen van Duitse oorsprong verboden, zich buitenshuis te begeven'⁶ – zulks betekende, dat de tienduizenden Duitse vluchtelingen die in ons land asyl gevonden hadden, hun woning niet mochten verlaten en dus voor de meest simpele inkopen op slag afhankelijk werden van de hulp van Nederlandse vrienden of bekenden. Al die regelingen werden door de radio en de pers bekendgemaakt en vergrootten de nervositeit: de binnenlandse vijand was wèl sterk als de autoriteiten het nodig achtten, zo drastische maatregelen te treffen!

Van de voormannen der CPN werd, voorzover bekend, slechts de vier-en-zestig jaar oude Wijnkoop gearresteerd die in de partij nauwelijks meer invloed had; hij kwam uit Amsterdam in Hoorn terecht.⁷ De leider der NSB, Mussert, ontsprong de dans. Al enkele weken tevoren had zijn adjudant een

¹ *Voor vrijheid en socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet-Herdenkings-Comité* (1953), p. 34. ² 'Algemene regeling tot internering van gevaarlijke Nederlanders en vreemdelingen in het ressort van de procureur-generaal, fungerend directeur van politie te Amsterdam', z.d. (*Enq.*, punt a, gestencilde bijl. 92). ³ J. J. Leeninga en E. J. Westra: *En tóch staat de Martini. Groningen onder Duits schrikbewind* (1945), p. 7. ⁴ E. L. M. H. Speyart van Woerden, 15 dec. 1955. ⁵ 'Algemene bekendmaking no. 37 van de opperbevelhebber van land- en zeemacht', 10 mei 1940, gepubliceerd in de dagbladpers van die datum. ⁶ 'Algemene bekendmaking no. 39', a.v. ⁷ A. J. Koejemans: *David Wijnkoop. Een man in de strijd voor het socialisme* (1967), p. 286.

eventuele schuilplaats voor hem gezocht en gevonden in het landarbeiders-huisje van een met een Duitse vrouw getrouwde NSB'er die in het Gooi woonde, tussen Naarden en Huizen. Hier werd Mussert in de ochtend van 10 mei door zijn adjudant per auto heengebracht. Toen er in de middag door de politie huiszoeking gedaan werd, had de leider der NSB zich, dicht bij het huisje, in een loopgraaf verborgen die nog uit de eerste wereldoorlog dateerde en nu met dicht kreupelhout afgedekt was. Met een verkoudheid kwam hij er uit te voorschijn. Nadien hield hij zich op zolder schuil, zich troostend met het denkbeeld 'dat', zo zei hij, 'deze oorlog hoogstens vier dagen kon duren.'¹ 'Ik heb dus', pochte hij na de oorlog, 'de eer te zijn Nederlands eerste onderduiker.'²

De algemeen secretaris der NSB, C. van Geelkerken, tweede lid der beweging, kon niet op de eer bogen, 's lands tweede onderduiker te zijn: verrast door het uitbreken van de oorlog, werd hij 's morgens omstreeks tien uur in zijn woning te Utrecht gearresteerd en met een groep anderen in de loop van de dag naar het fort Spijkerboor bij Purmerend gebracht.³ Hier was 'het eten en drinken goed, de ligging op strozakken behoorlijk. De behandeling', aldus een NSB'er uit Lunteren, 'was streng maar goed.'⁴

Fort Spijkerboor is een van de weinige interneringsplaatsen geweest, zo niet de enige, waar de verzorging en behandeling der geïnterneerden geen aanleiding gaf tot klachten. Als geheel liep het arrestatie- en internerings-systeem namelijk spoedig in het honderd. De snel groeiende angst voor de Vijfde Colonne leidde er toe dat men, eigenlijk al van meet af aan, de opgestelde arrestatielijsten uit het oog verloor: *alle* NSB'ers, *alle* Duitsers, ja soms ook *alle* Duits-Joodse vluchtelingen golden als verdacht, 'iedereen', zo verklaarde mr. van Thiel later, 'heeft toen maar gegrepen: de soldaten, de sergeanten, de luitenants, de burgemeesters.'⁵ Soms ging het bij de arrestatie rustig toe, soms was ook het politie-personeel dat de betrokkenen ophaalde, op die eerste oorlogsochtend al nerveus en geneigd tot excessief optreden. Zo werd 's morgens om half zeven door een brigadier van de Bloemendaalse recherche aangebeeld bij het huis van een NSB'er die zakelijk beheerder was van zijn NSB-district: 'Op dat moment was ik juist van plan', schreef de betrokkene korte tijd later,

¹ N. Went: *Hoe de leider voor volk en vaderland behouden werd* (1941), p. 8-10, 15, 26-29, 33, 37-39, 58. ² A. A. Mussert: 'De NSB in oorlogstijd' (ms., 1945), p. 10. ³ PRA-Utrecht, proces-verbaal verhoor van C. van Geelkerken (afgesloten 10 okt. 1948), p. 3 (Doc I-510, map c). ⁴ Verslag, 30 mei 1940, door N. J. A., p. 2 (Archief NSB, map 960). ⁵ Getuige J. A. van Thiel, *Eng.*, dl. I c, p. 203.

‘IEDEREEN HEEFT TOEN MAAR GEGREPEN’

‘in mijn bad te stappen, dus spiernaakt. Ik sloeg een badjas om, ging naar beneden en opende de voordeur. Brigadier S. toonde zijn penning en deelde mij mede dat hij mij mee moest nemen. Ik vroeg hem toen of hij een lastgeving had. Hij antwoordde hierop: ‘Nee, maar dat sodemietert niet.’ Waarop hij mij in de kraag van mijn badjas pakte en mij vervolgens tot lering en vermaak van de gehele buurt door mijn tuin sleurde en in een gereedstaande auto stopte . . . Tevens is mijn huis doorzocht en speciaal heeft men gespeurd naar vuurpijlen . . . Alle NSB-documenten, de gehele NSB-correspondentie met hoofdkwartier, kringen, groepen, bureau van de Leider enz. heeft men onaangeroerd laten staan. In beslag genomen is een briefopener waarop een hakenkruis stond. Verder heeft men als staatsgevaarlijke documenten menen te moeten meenemen een pak oude slagersrekeningen (betaald), alsmede enige rekeningen van de stoomwasserij’¹ –

daar zag men blijkbaar aanwijzingen in voor verraderlijke connecties. Achterdocht was spoedig gewekt. Toen in Leiden bij het gevankelijk wegvoeren van een Duitser enkele in beslag genomen zaken meegenomen werden in een doos waar ‘Philips’ op stond, had ‘een paar minuten later iedereen ‘gehoord’, dat in de Philipsdoos een geheime zender geborgen was.’² Later in de ochtend werden in Musserts geboorteplaats Werkendam enkele leden uit een NSB-gezin gearresteerd: ‘Heel het dorp was uitgelopen bij ons’, schreef later één hunner, ‘en met woeste kreten werden we ontvangen, zoals: ‘Kerven moesten we ze! Kapotschieten alle fascistten! Ophangen!’ enzovoort.’³

De behandeling na de arrestatie was verschillend. In Utrecht ging het rustig toe. Wel moest een grote groep gearresteerden, alvorens naar Hoorn gevoerd te worden, dassen, bretels en rookgerei afgeven.⁴ In Den Haag, wellicht ook elders, hadden vrouwelijke vrijwilligers van de Burgerwacht instructie, de Duitse vrouwen die opgepakt waren, met een zorgvuldigheid te fouilleren die even overbodig als vernederend was: zij moesten ze, schreef een dier vrijwilligsters, ‘naakt voorover op haar knieën laten liggen en zo konden wij ons werk aan alle kanten verrichten.’⁵

In de meeste gevallen waren de ruimten waar de gearresteerden ondergebracht werden, onvoldoende geoutilleerd. Veelal kwam men eerst op een politiebureau terecht – vandaar vond dan het transport naar een groter gebouw plaats. In Rotterdam werd dat ‘De Doelen’ (daar waren voldoende

¹ Brief, 21 mei 1940, van Ch. A. H. aan het hoofdkwartier der NSB (Archief NSB, map 941). ² E. Nickel (ps. voor N. de Haas): *Kameraden achter prikkeldraad* (1940), p. 13. ³ Verslag van een anonym NSB'er (zomer 1940), p. 1 (Doc II-944). ⁴ G. C. Hirsch: *Pfingsten im Gefängnis*, p. 2 (Doc I-701, map a-1). ⁵ E. Th. J. van Heemstra: *In hun greep* (1945), p. 21.

wc's), in Tilburg de Willem II-kazerne, waar, aldus een NSB'er, de behandeling op de rode mei al 'honds' was: 'Gelegenheid tot luchten werd niet gegeven . . . Voor slaapgelegenheid werd niet gezorgd.'¹ In Amersfoort werd ook een kazerne gebruikt,² in Amsterdam na enige tijd de Centrale Markthallen, in Den Haag al op 10 mei 'Filmstad': het studiocomplex van de filmproducent L. C. Barnstijn tussen Den Haag en Wassenaar. Hier waren 's avonds in de grote opnamestudio al tussen de vijf- en zevenhonderd verdachten bijeengebracht; als eerste en enige voedsel kregen zij toen 'één boterham (sneedje) van buitengewoon slechte kwaliteit . . . In de loop van de avond verscheen een vrachtauto met pakken geperst stro hetwelk los over de grond werd uitgespreid.'³

Misschien was de situatie in de voormalige rijkswerkinrichting in Hoorn wel het ongunstigst. Het gevangenisachtig gebouw had tien jaar lang leeg gestaan, was totaal vervuild en in het geheel niet berekend op het herbergen van geïnterneerden wier aantal in twee dagen de duizend overschreed. De smerige zalen vol stof en spinrag werden er eenvoudig volgepropt met

'vrouwen, mannen, oude en jonge, zieke en gezonde. Geen voedsel, geen ligging, geen gelegenheid tot afzonderlijke plaats voor menselijke uitscheiding, afgesloten in getraliede ruimten van ongeveer twee meter. Deze kooien waren bovendien nog op elkaar gebouwd, zonder vloeren, alleen traliewerk van bandijzer vormde de zolderafscheiding, zodat het gevolg was dat er een onbeschrijflijke, ondragelijke smeerboel ontstond.'⁴

En deze rijkswerkinrichting was tevoren nog wel aangewezen als interneringsoord! Elders moest men op die rode mei geheel onverwachts gaan improviseren, zulks in een situatie waarin de beduchtheid voor de Vijfde Colonne een steeds groter plaats ging innemen.

Juist deze beduchtheid was het die met name in het westen des lands storend ging inwerken op de pogingen der militairen om de Duitsers de prijzen te ontrukken welke hun door hun strategische verrassing in handen gevallen waren: de vliegvelden Valkenburg, Ypenburg, Ockenburg en Waalhaven en de grote bruggen in Rotterdam, bij Dordrecht en bij Moerdijk.

¹ J. G. B.: 'Rapport betreffende internering' (8 juni 1940) (Archief NSB, map 961).

² C. A. Mennicke: *Ons tijdsgewricht in de spiegel van een persoonlijk levenslot* (1947), p. 258.

³ L. Lindeman: Verslag, 31 mei 1940 (Archief NSB, map 961).

⁴ H. J. Woudenberg: 'Mémoires', dl. II, p. 55 (Doc I-1922).

Tussen Haarlem en Hoek van Holland

Enkele uren na het inzetten van het Duitse offensief stond reeds vast dat, wij schreven dit al, de gedurfde, ja ietwat overmoedige operatie van de 22ste *Luftlande-Division* in wezen mislukt was. Van uitschakeling van het Haagse zenuwcentrum der Nederlandse verdediging was geen sprake; wel hadden de parachutisten en luchtlandingstroepen de vliegvelden Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg in handen gekregen, maar het was de vraag of zij zich daar lang zouden kunnen handhaven. Van de Duitse toestellen hadden er alleen de eerste échelons kunnen landen; die waren op Valkenburg in de bodem weggezakt, Ypenburg, het best-geoutilleerde vliegveld van de drie, was versperd door de wrakken van de Duitse *Junkers-52*'s, vlak bij Ockenburg hadden de Nederlandse troepen zich kunnen handhaven. Het was de bedoeling geweest dat alle Duitse transporttoestellen van de drie genoemde vliegvelden weer naar Duitsland terug zouden vliegen om daar in vier nieuwe golven (twee op 10 mei, twee op 11 mei) de rest van de *Luftlande-Division* op te halen. Het zorgvuldig opgesteld transportschema viel evenwel in duigen: de meeste toestellen van de eerste golf kwamen niet eens terug. Wel kon men naar Waalhaven versterkingen sturen (hetgeen zowel op de rode als op de 11de en 12de geschiedde¹), maar Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg waren voor de *Luftwaffe* onbereikbaar geworden.

Bijna tienduizend militairen hadden in de '*Raum Den Haag*' aan de grond moeten komen, maar aan niet veel meer dan een derde was dat gelukt, sommigen inderdaad op de drie genoemde vliegvelden, anderen daarentegen vrij ver daarvandaan: in de polders tussen Gouda en Den Haag, op de autoweg tussen Delft en Rotterdam, op allerlei plaatsen in het Westland, op enkele punten aan het strand tussen Katwijk en Hoek van Holland alsmede op het eiland Rozenburg. De Duitsers waren dus verstrooid geraakt. Erger nog: er was bij hen sprake van een aanzienlijke mate van desorganisatie. De commandant van de *Luftlande-Division*, Graf von Sponeck, die op Ypenburg had moeten landen, kwam met zijn toestel op het strand bij Kijkduin terecht, terwijl zijn radio-afdeling op Ockenburg landde: Graf von Sponeck had dus geen mogelijkheid om contact op te nemen met de onderdelen van zijn divisie, met de commandant van het gehele *Luftlande-Korps*, generaal Student (die op Waalhaven zou landen) of met diens superieur in Duitsland, generaal Kesselring.²

Die spreiding van de luchtlandingstroepen werd (dat was in de verwarring

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p.193. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, VII, p. 12.

van de eerste oorlogsdag geheel begrijpelijk) aan Nederlandse kant niet onderkend als teken dat er bij de Duitsers iets misgegaan was; eerder was het tegendeel het geval: dat de Duitse troepen op zo talrijke en zo ver uit elkaar liggende plaatsen landden, zag men als opzet. Waar dan nog bij kwam dat in de loop van de dag abusievelijk gemeld werd, dat Duitse parachutisten, alleen al wat Noord- en Zuid-Holland betrof, nog in veel verder weg liggende oorden neergekomen waren, van Den Briel en Hellevoetsluis in het zuiden tot in de buurt van Alkmaar in het noorden.¹ Op elk van die meldingen moest gereageerd worden, d.w.z.: patrouilles werden uitgezonden. Was er niets aan de hand, dan keerden die na korte of lange tijd onverrichterzake terug. Waren er wél hier of daar Duitsers geïsoleerd geland, dan ontwikkelden zich gevechten; die duurden meestal maar kort. Van de Duitse toestellen die tussen Den Haag en Gouda noodlandingen uitvoerden, hoofdzakelijk doordat zij door Nederlands afweergeschut getroffen waren, gaven de meeste inzittenden zich spoedig over: in deze streek sneuvelden twee Duitsers, vijf raakten er gewond, niet minder dan drie-en-zeventig lieten zich krijgsgevangen maken² – die cijfers tonen aan, dat althans deze militairen niet bepaald blaakten van strijd lust. De behoefte om vóór alles dekking te zoeken (een behoefte die zich ook bij talrijke Nederlandse militairen manifesteerde) kwam ook bij andere Duitsers voor. Een Duits militair arts die op de autoweg naar Rotterdam even ten zuiden van Delft een paar honderd Duitsers onder zijn bevelen nam, was de gehele ochtend *'dauernnd damit beschäftigt, die grossenteils völlig verängstigten, kriegsungewöhnten Leute hochzubekommen . . . Es gehörte fast übermenschliche Energie dazu, die Leute zum Aufstehen zu bewegen, da sie des Strichfeuers völlig ungewohnt waren.'*³

Numeriek waren de Nederlandse troepen in de streek tussen Haarlem en Hoek van Holland verre in de meerderheid. Alles bij elkaar (maar dat wist men aan Nederlandse kant natuurlijk niet) waren nog geen vijf-en-dertig-honderd Duitsers geland – daar stond aan Nederlandse kant, afgezien nog van de bataljons die de vliegvelden, de voornaamste havens en de grote steden bewaakten, afgezien ook van de vele duizenden manschappen die in de depots in opleiding waren, het gehele Iste legerkorps tegenover dat negentien bataljons telde: met bijbehorende eenheden meer dan twintigduizend man. Maar op die cijfers alleen mogen wij niet afgaan. De Nederlandse troepen in het westen des land waren verspreid gelegerd en bij de tegenaanvallen

¹ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 4. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 634. ³ Oberfeldarzt dr. Wischhusen: *Bericht über den Einsatz der Kampfgruppe Wischhusen* (CDI, 30.1010-11).

op de Duitse luchtlandingstroepen kon men bezwaarlijk alles wat men had, in de strijd werpen: men moest bedacht zijn op nieuwe Duitse luchtlandingen. Van de beschikbare Nederlandse troepen kon dus slechts een gedeelte ingezet worden; die inzet vergde bovendien tijd, terwijl geen tijd te verliezen viel. Onvermijdelijk duurde het enkele uren voor de hogere staven in Den Haag een duidelijk beeld hadden, wáár zich eigenlijk Duitsers bevonden.

's Morgens om tien uur viel in een bespreking tussen de commandant van de Vesting Holland, luitenant-generaal van Andel, en de commandant van het onder hem geplaatste Iste legerkorps, generaal-majoor N. T. Carstens, het eerste belangrijke besluit: de tot dat legerkorps behorende Iste divisie (die tussen Leiden en Hoek van Holland gelegd was) zou de tegenaanval op Ypenburg en Ockenburg inzetten (kort na vijf uur 's morgens was al opdracht gegeven, tegen de Duitsers op beide vliegvelden alsmede op Valkenburg drie bataljons in het vuur te brengen) en die tegenaanval zou, wat Ypenburg betrof, na een inleidende artilleriebeschieting persoonlijk geleid worden door de commandant van de Iste divisie, kolonel W. F. K. Bischoff van Heemskerck.¹ Op dat moment namen de generaals van Andel en Carstens aan, dat voor de herovering van het vliegveld Valkenburg geen nieuwe, belangrijke versterkingen nodig waren; het besluit om die versterkingen toch aan te trekken, werd eerst later in de ochtend genomen: toen kreeg de 3de divisie, die van Velsen tot Sassenheim verspreid lag, opdracht, met achterlating van één bataljon in Haarlem op te rukken in de richting van Den Haag en onderweg Valkenburg aan de Duitsers te ontrukken.²

Het was alles eerder gezegd dan gedaan.

In het uitvoeren van grote troepenbewegingen hadden de Nederlandse commandanten en hun staven nauwelijks ervaring; alles was voorbereid om, bij een Duitse aanval, met het Iste legerkorps het oostfront van de Vesting Holland (de Nieuwe Hollandse Waterlinie) te bemannen; daar lagen de transportschema's voor klaar – men kon ze die ochtend in de prullemand werpen. Geheel nieuwe schema's moesten, meest door zwakbezette staven, opgesteld worden, orders uitgewerkt en doorgegeven, vervoermiddelen gevorderd (personen- en vrachtauto's, tussen Haarlem en Leiden werd ook de tram ingeschakeld) – het werd een geheel van geïmproviseerde maatregelen waarbij, in de opwinding van de eerste oorlogsdag, vergissingen en fouten voorkwamen; die leidden weer tot verwarring; de verwarring tot vertraging – en met elk uur dat verstreek, konden de Duitsers op de plaatsen waar zij geland waren, hun verdediging beter inrichten. Daarbij ontbrak het

¹ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 13. ² A.v., p. 58–59.

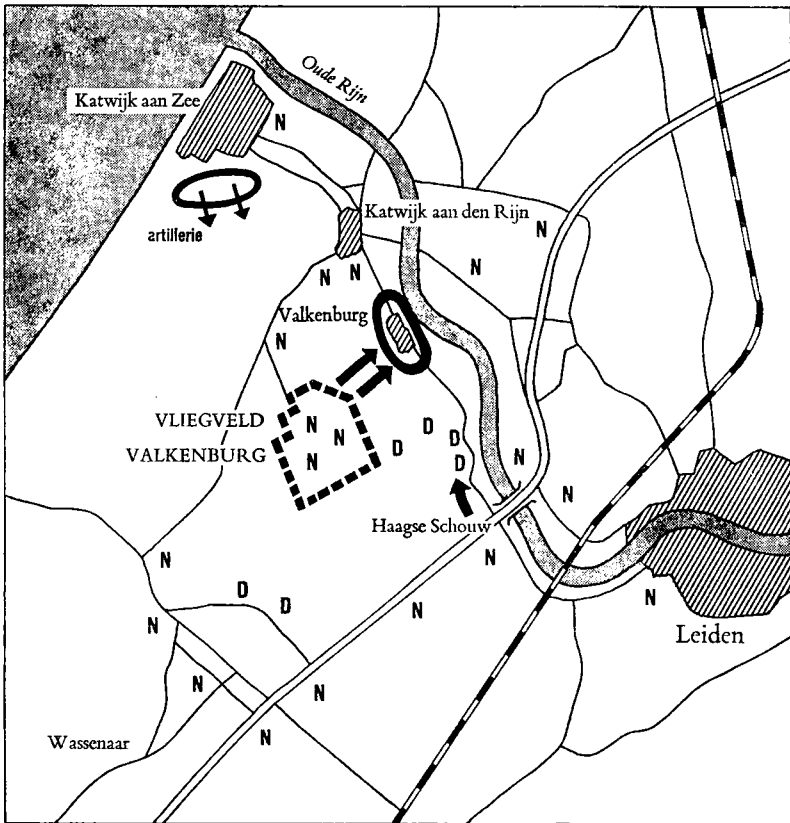
hun evenwel aan veldartillerie en die factor bleek bij de vliegvelden Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg de doorslag te geven.

Bij alle drie vliegvelden droegen de eerste tegenaanvallen waartoe men van Nederlandse zijde overging, een geïmproviseerd karakter. Wat zich aan commandanten van kleinere onderdelen in de buurt van die vliegvelden bevond, stuurde er, veelal zonder onderling overleg, haastig-gealarmeerde detachementen op af; van coördinatie door hogere staven was toen nog geen sprake. Het was een impulsief reageren – begrijpelijk, te waarden zelfs, maar het haalde weinig uit. Zodra de Nederlandse troepen de kogels om de oren floten, kwam hun opmars als regel tot staan; vielen dan de eerste doden en gewonden, dan werd menigmaal de terugtocht ingezet die op een enkele plaats ontaardde in een vlucht waarbij men, opgewonden gewagend van de formidabele kracht der Duitsers, andere eenheden met de eigen angst infecteerde.

Zo wist bij Valkenburg een uit Katwijk aan Zee komende compagnie het door de Duitsers veroverde vliegveld in eerste instantie tot op tweehonderd meter te naderen; toen vielen er doden; paniek ontstond; men holde terug, door de Duitsers tot in Katwijk aan de Rijn achtervolgd. Daar ontstonden vuurgevechten, 'op een gegeven moment . . . kwam de blauwe tram luid bellende het dorp binnenrijden, terwijl de inzittenden voor de ramen naar het schouwspel stonden te kijken.'¹ Pas laat in de middag trokken de Duitsers hier terug. Ze hadden zich namelijk op het vliegveld niet kunnen handhaven. 's Morgens om half negen waren enkele Nederlandse batterijen veldartillerie die men in de duinen bij Katwijk aan Zee opgesteld had, begonnen, zich op het vliegveld in te schieten – zulks ondanks het telefonisch overgebracht dreigement van een zich 'Kommandant Flugplatz Valkenburg' noemende Duitse officier dat het, in geval van die beschieting, de Nederlandse krijgsgevangenen (die zich in een loods op het vliegveld bevonden) 'schlecht vergehen' zou.² Het artillerievuur bleek effectief te zijn. De Duitsers verlieten het veld. Laat in de middag kwamen daar weer Nederlandse troepen aan om het, beducht voor Duitse bombardementen bij het aanbreken van

¹ D. A. van Hilten, aangehaald door K. Norel en L. D. Terlaak Poot: *De tyrannie verdrijven*, p. 114. ² Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 122. Van dit gebeuren werd in het derde legerbericht van 10 mei mededeling gedaan in de volgende bewoordingen: 'Een nieuwe laffe schanddaad werd door Duitse troepen begaan, toen de commanderende Duitse officier Hohendorff de gevangen genomen Nederlandse bezetting van een vliegveld dreigde te zullen afnaken, indien dit vliegveld onder artillerievuur genomen zou worden.' (tekst in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 282).

VALKENBURG

XVI. De situatie bij Valkenburg op de avond van 10 mei
 Alleen het dorp Valkenburg en enkele andere punten (vetgedrukte rode D's) zijn in Duitse handen. In Katwijk aan de Rijn, op het door de Duitsers ontruimde vliegvelde, in Wassenaar en bij de Haagse Schouw bevinden zich Nederlandse troependetachementen, aangegeven met vetgedrukte N's.

de dag, tegen middernacht te ontruimen; zij bleven natuurlijk in de buurt.¹

Inmiddels hadden de Duitsers in de loop van de middag het dorp Valkenburg met omgeving ter verdediging ingericht. Hier werden om twee uur alle mannelijke inwoners tussen achttien en vijf-en-zestig jaar in een garage opgesloten, later in een cafézaal. Bovendien werden 's avonds nog twaalf gijzelaars in een boerderij gevangen gezet.² Veel Duitsers waren het niet die zich in en bij Valkenburg genesteld hadden: ruim zeshonderd man. De belangrijke brug over de Oude Rijn bij de Haagse Schouw hadden ze al om acht uur 's morgens door het moedig optreden van de commandant van een der infanterie-depots uit Leiden, reserve-majoor H. Mulder, moeten prijsgeven (aan het hoofd van een klein detachement had de majoor de brug bestormd) maar bij het dorp Valkenburg konden de Duitsers zich handhaven. Ook konden zij de grote weg tussen Wassenaar en de Haagse Schouw, die ze vroeg in de ochtend een tijd lang afgesneden hadden, onder vuur houden. Wel kwamen daar in de buurt steeds meer Nederlandse troepen aan, maar de verwarring was er groot 'en meermalen werd op elkander geschoten.'³ Die verwarring werd trouwens nog aangewakkerd doordat zich ten westen van Wassenaar enkele honderden gewapende Duitsers in de duinen bevonden: inzittenden van de Duitse vliegtuigen die op het strand geland waren; men wist niet, hoeveel het er waren, evenmin waar zij zich precies bevonden, nog minder wat voor acties zij van plan waren te ondernemen. En hoe kon men ze tijdig herkennen? Elke Nederlandse soldaat had vernomen dat die luchtlandingstroepen misbruik maakten van het Nederlandse uniform.

Niet minder groot was de verwarring in en bij Den Haag.

Bij Ypenburg was, toen zich eenmaal het vliegveld in Duitse handen bleek te bevinden, het eerste wat van Nederlandse kant geschiedde dat langs de Voorburgse en Rijswijkse kant van de Vliet een afweerscherm opgebouwd werd: voorkomen moest worden dat de Duitsers Den Haag binnenrukten. Van tal van kanten trok men er troepen voor aan, tot uit het Westland en Leiden toe. Uit hun kwartier in Haagse scholen kwamen depottroepen, nauwelijks zes weken in dienst, in de loopas aangesneld, paarden draafden aan met stukken licht veldgeschut. Van het aantal Duitsers dat op Ypenburg zat, had men op het hoofdkwartier van de Vesting Holland vier uur na hun landing nog geen denkbeeld: men vernam dat het er zeventig of tachtig waren.⁴ Om hen te verdrijven werd aanvankelijk dus ook slechts een com-

¹ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 124. ² A. C. de Wilde: 'Uit de geschiedenis der gemeente Valkenburg (Zuid-Holland)', p. 9-10. ³ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 133. ⁴ A.v., p. 91.

pagnie (ca. tweehonderd man) ingezet, welker commandant op dat hoofdkwartier te horen kreeg: 'U gaat Ypenburg ontzetten. Veel succes.'¹ Succes was die compagnie evenwel niet beschoren, evenmin de andere eenheden die tot ongecoördineerde aanvallen overgingen. Pas om elf uur kon kolonel Bischoff van Heemskerck, commandant van de 1ste divisie, zijn commandopost in een politiebureau te Rijswijk vestigend, in de chaos enige orde gaan scheppen. Drie uit Naaldwijk aangetrokken batterijen veldgeschut waren toen al begonnen, zich op het vliegveld in te schieten, daarbij gehinderd door het ontbreken van goede kaarten. 'Pas van een gevangen Duitse parachutist konden wij', schreef later een der officieren, 'een volledig bijgewerkte van 1940 bemachtigen.'² Om kwart over één 's middags werd de beschieting eerst recht ingezet – nu lieten de Duitsers hun Nederlandse krijgsgevangenen (van wie verscheidenen gedood werden of gewond raakten) in de steek en weken in panische vlucht, de meesten naar de zuidwest- en zuidostrand van het vliegveld waar zij dekking zochten in bomkraters en verlaten loopgraven. Snel werkten de Nederlanders zich voorwaarts. Bij een stormaanval op parachutisten die zich aan de Vliet in een huis waar vier oude dames woonde, verschanst hadden, wist de jonge, van Curaçao afkomstige reserve-tweede-luitenant der cavalerie, George J. L. Maduro, met enkele dapperen elf Duitsers gevangen te nemen. De commandant van een compagnie grenadiers die tenslotte op Ypenburg zelf doordrong, reserve-kapitein W. O. J. Böttger, liep

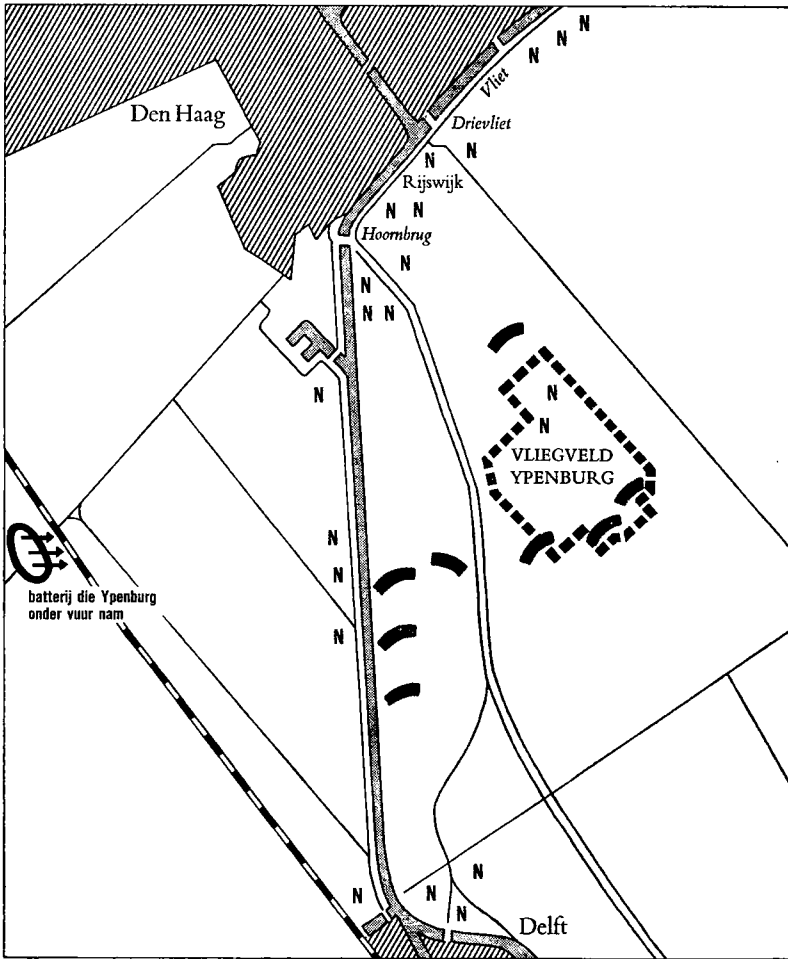
'gedurende de aanval rechtop, met een grote sigaar in de mond . . . Onder hevig vuur gaf hij staande zijn bevelen met de grootste kalmte . . . Dat iemand zo rustig kon blijven en ook nog een sigaar kon roken, maakte een enorme indruk . . . We vroegen hem of hij niet moest dekken, doch hij zei dat dat niet nodig was. Hij had dit juist gezegd toen hij getroffen werd door een schot in de hartstreek. Toen hij sneuvelde, rookte hij nog een sigaar. Dodelijk gewond, bleef hij even kalm als hij steeds geweest was en zei: 'Laat mij maar liggen en ga je gang.'³

's Avonds rukten Nederlandse troepen uit Rijswijk weer tot Delft op. Daar hadden allerlei kleinere eenheden (met inbegrip van een compagnie studenten van de Technische Hogeschool die in de voorafgaande maanden één dag per week geoefend hadden) in de loop van de 10de mei een defensief scherm om de stad gelegd en in snelle expedities tamelijk wat krijgsgevangene-

¹ A. v., p. 92. ² E. F. K. Michielsens: *Tegen de vlagen van de oostenwind* (1946), p. 25.

³ E. H. Brongers: *De slag om de residentie, 1940*, p. 128–29.

YPENBURG

XVII. De situatie bij Ypenburg op de avond van 10 mei

In rood: de posities die de Duitsers verdedigen, gedeeltelijk van boerderijen uit. Het vliegveld hebben zij vooral door het vuur van de batterij veldgeschut die bij de spoorbaan Den Haag-Delft opgesteld stond, grotendeels moeten ontruimen. Nederlandse troepen (aangeduid met vetgedrukte N's) hebben langs de Vliet tot bij Delft een afweerscherm opgebouwd.

nen gemaakt; hun pogingen om in de richting van Rotterdam op te rukken waren echter mislukt.

Rest het derde vliegveld bij Den Haag dat de Duitsers in handen gevallen was: Ockenburg.

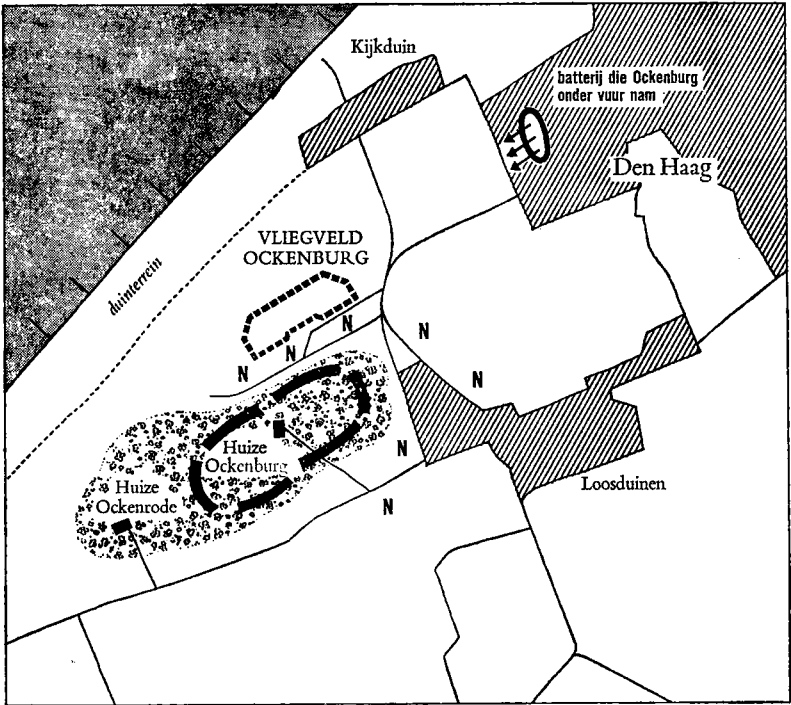
Ook hier vormden zich, toen men eenmaal hoorde dat op en bij het vliegveld gestreden werd, allerlei detachementen die uit eigen initiatief de Nederlandse verdedigers te hulp wilden snellen of, na hun verdrijving, het vliegveld heroveren. Voor het gevecht opgeleide militairen, administratief personeel, militaire werklieden, de muzikanten van de Koninklijke Militaire Kapel (dicht bij Ockenburg gelegd) – alles trok op, maar ‘zonder enig onderling verband’ en meest slechts met lichte wapenen.¹ Men slaagde er in, te verhinderen dat de Duitsers in Loosduinen doordrongen, veel meer bereikte men aanvankelijk niet – tot ook hier, van omstreeks acht uur af, Nederlandse artillerie, van Den Haag uit, het vliegveld onder vuur nam. Spoedig zochten de Duitsers, het veld nauwelijks verdedigend, het meer bedekte terrein ten zuiden van Ockenburg op. Een Nederlandse luitenant die het veld naderde, trof er talrijke gesneuvelde parachutisten aan:

‘Een zwaar gewonde kreunde en vroeg om water: ‘geen wijn en geen thee.’ Ik kon een gevoel van medelijden niet onderdrukken en zag om mij heen naar een uitrusting met een veldfles. Nu eerst bemerkte ik, dat er talrijke Duitse motorfietsen langs de weg stonden of lagen. Hieraan hingen veldflessen en zo kon ik de stakker het gevraagde geven. Een licht gewonde vroeg ik wat hij eigenlijk in Holland kwam doen. ‘*Das möchten wir auch wissen*’, antwoordde hij.’²

Aangevuld door groepen die uit de richting Hoek van Holland of van het strand kwamen (bij die laatste groepen bevond zich *Graf* von Sponeck), trokken de Duitsers zich in de loop van de middag op het zwaarbegroeide landgoed ‘Ockenburg’ terug. In de buurt van het landgoed vonden nog de gehele middag vuurgevechten plaats waarbij enkele tientallen Nederlanders sneuvelden.

Tenslotte zij dan vermeld dat, als gevolg van noodlandingen, een klein getal Duitsers tegenover Hoek van Holland op het eiland Rozenburg terecht kwam (de Nederlandse compagniescommandant ‘beloofde er veertig gulden uit eigen zak te betalen voor iedere Duitser die gevangen genomen zou worden. Dit werkte in hoge mate inspirerend³) en dat enkele kilometers ten oosten van de Hoek weer een andere groep zich in het Staalduinse

¹ Kamerling: *Vesting Holland... luchtlandingstroepen*, p. 62. ² Gevechtsverslag, aangehaald in E. H. Brongers: *De slag om de residentie, 1940*, p. 143-44. ³ A.v., p. 105.

XVIII. De situatie bij Ockenburg op de avond van 10 mei

In rood: de posities die de Duitsers verdedigen op de landgoederen Ockenburg en Ockenrode. Het vliegveld hebben zij vooral als gevolg van het artillerievuur moeten ontruimen. Posities van Nederlandse troepen aangeduid met vetgedrukte N's.

bos verzamelde. Laat in de middag werd een aanval op deze Duitsers ingezet die weinig resultaat boekte.¹

★

De zorgvuldige naoorlogse onderzoeken van de sectie krijgsgeschiedenis van het hoofdkwartier der Koninklijke Landmacht, aangevuld door die van de sectie luchtmacht-historie van de Koninklijke Luchtmacht, hebben aangetoond dat zich, toen het op de rode mei donker werd, in totaal (afgezien van

¹ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 44-46.

enkele minicm-kleine groepjes) vijf groepen Duitse militairen tussen Leiden en Hoek van Holland bevonden: ruim zeshonderd man in en bij het dorp Valkenburg; circa driehonderdvijftig in de duinen bij Wassenaar; een kleine tweehonderd op en bij de autoweg tussen Delft en Rotterdam; ruim driehonderdvijftig bij 'Ockenburg' (nu gecommandeerd door *Graf* von Sponeck die er zijn radio-afdeling aangetroffen had en dus in verbinding kon treden met generaal Kesselring¹); en ruim honderd man in de buurt van Hoek van Holland.² Aan gesneuvelden, gewonden en krijgsgevangenen waren de Duitsers bijna de helft van hun sterkte kwijt geraakt³ – aan Nederlandse kant waren, afgezien nog van de depottroepen, in de loop van de dag negen bataljons met de nodige zware wapens en batterijen artillerie tegen de ruim drieduizend man parachutisten en luchtlandingstroepen die aan de grond gekomen waren, ingezet⁴; daarbij waren een driehonderdvijftig Nederlanders gesneuveld.⁵

Wij repten van 'zorgvuldige naoorlogse onderzoeken', want waarlijk: het beeld, in de laatste alinea neergelegd, mag men niet zomaar naar de avond van de rode mei verplaatsen. Het gaf wel de werkelijke situatie weer, maar niet de situatie die toen door de geënerveerde, deels ook afgematte Nederlandse officieren, onderofficieren, korporaals en manschappen voor de werkelijke gehouden werd. Al die militairen wisten niet meer dan wat in hun onmiddellijke omgeving geschied was – en dat plaatselijke beeld was dan nog vertekend door geruchten, door angst. Niemand wist bovendien of de Duitsers voor de ochtendschemering van zaterdag 11 mei wellicht eenzelfde kwalijke verrassing in petto hadden als waarmee zij westelijk Nederland op vrijdagochtend de rode overvallen hadden.

Rotterdam

's Morgens tussen vijf en zes uur hadden, zoals wij eerder verhaalden, de Duitsers het vliegveld Waalhaven en de Maasbruggen in het hart van Rotterdam in handen gekregen. Het toestel dat generaal Student, commandant

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 194. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, IX, p. 24–25, 29. ³ E. H. Brongers: *De slag om de residentie, 1940*, p. 259. ⁴ Molenaar: *De luchtverdediging*, IX, p. 29. ⁵ Kamerling: *Vesting Holland... luchtlandingsstroepen*, p. 185. Bij Kamerlings opgave (328) moet men nog enkele gesneuvelden optellen van eenheden, behorend tot het veldleger of tot de positie-Hoek van Holland.

van de 7de *Flieger-Division* en tegelijk van het *Luftlande-Korps*, met zijn staf vervoerde, streek om zes uur op Waalhaven neer¹, gevolgd door tal van andere toestellen; daarbij waren er ook die op Valkenburg, Ypenburg of Ockenburg hadden moeten landen. Bij die drie vliegvelden was, gelijk weergegeven, het Duitse landingsschema spoedig in de war gelopen – op Waalhaven kom men er de hand aan houden. Daarbij was van veel belang dat, zoals wij beschreven, het Nederlandse luchtafweergeschut in de buurt van het vliegveld spoedig uitgeschakeld was. Er stonden nadien in en bij Rotterdam nog maar één batterij zwaar luchtafweergeschut (maar bij Vlaardingen, op vrij grote afstand) en vijf pelotons luchtdoelmitrailleurs alsmede negen stukken licht luchtafweergeschut; die luchtdoelmitrailleurs, twintig in totaal, waren oude Duitse mitrailleurs uit de eerste wereldoorlog die herhaaldelijk haperden, en het lichte luchtafweergeschut werd bediend door leden van het Vrijwillig Landstormkorps Luchtafweerdienst die nog nooit met scherp geschoten hadden² – gevolg van dat alles was, dat maar weinig Duitse toestellen geraakt werden.

Tussen Moerdijk en Rotterdam moesten volgens de plannen in totaal ruim achtduizend Duitsers neerkomen; het werden er ruim vijfduizend, op 10 mei aangevuld met negenhonderd man die voor de *Raum Den Haag* bestemd waren,³ op 11 mei nog eens met ca. zeshonderdvijftig, op 12 mei met driehonderdvijftig.⁴ Bij die eerste ruim vijfduizend behoorde (zie kaart VI op pag. 25) een bataljon infanterie waarvan een compagnie ca. zeven uur 's morgens naar het Noordereiland en de Maasbruggen oprukte om er de honderd-twintig Duitsers te versterken die met watervliegtuigen op de Maas geland waren en er de bruggen bij verrassing bezet hadden.

Rotterdam was in de mobilisatietijd een belangrijk militair centrum. Grote depots waren er gevestigd van de genie, de luchtsrijdkrachten en de marine alsmede een aanzienlijk deel van het bedrijf van de Etappen- en Verkeersdienst van het Algemeen Hoofdkwartier; de bewakingstroepen meegeteld, bevonden er zich op het moment van de Duitse overval meer dan zeventuizend Nederlandse militairen. Van die zeventuizend waren evenwel slechts ruim duizend (onder wie tweehonderd goed-geoeffende mariniers) voor het gevecht opgeleid en die gevechtstroepen beschikten samen slechts over 8 zware en 48 lichte mitrailleurs.⁵

Waren die zeventuizend man dan niet voldoende om de Maasbruggen en

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 185. ² Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 8. ³ Moleenaar: *De luchtverdediging*, Inleiding, p. XV. ⁴ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 186; brief, 28 april 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht. ⁵ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 1-8.

het Noordereiland te ontrukken aan de paar honderd Duitsers die er zich in eerste instantie genesteld hadden? Op papier: ja – maar de werkelijkheid was anders. De Nederlandse troepen, niet gealarmeerd op de avond van de 9de of in de nacht van 9 op 10 mei, waren volslagen verrast; hun commandanten hadden aanvankelijk geen idee wat er precies gebeurd was; spoedig gingen geruchten de ronde doen dat Duitse parachutisten ook ten noorden en ten oosten van Rotterdam geland waren, dat sommigen hunner in auto's al dwars door de stad reden, dat andere Duitsers met watervliegtuigen geland waren op de Kralingse plas, dat er op de Maas allerlei schepen lagen die ladingen Duitse wapenen aan boord hadden of waaruit zelfs Duitse militairen te voorschijn klauterden,¹ dat andere Duitse militairen zich vermomd hadden als politie-agenten, dat door Duitse burgers en NSB'ers uit de huizen druk op Nederlandse troepen geschoten werd – kortom: in de grote havenstad (wie had ooit gedacht dat *hier* in het eerste oorlogsuur gevochten zou worden?) greep de angst voor de Vijfde Colonne nog sneller om zich heen dan elders het geval was. De nerveuze militairen voelden zich geen seconde veilig; bewakingstroepen waren er en ook militairen uit het geniedepot die, door de stad patrouillerend, de 66k patrouillerende mariniers onder vuur namen wier donkerblauwe uniformen hun de indruk gaven: dat is de vijand!²

Aan Nederlandse kant kwam 's morgens om zeven uur een compagnie mitrailleurs met acht van die wapens het eerst in de buurt van de Maasbruggen aan; op de Boompjes ontstond een vuurgevecht waarbij de Duitsers ook van het Noordereiland op de Nederlandse troepen schoten. Langzamerhand naderden meer Nederlandse militairen de bruggen, ca. negen uur 's morgens drongen zij in het 'Witte Huis' door dat op de hoek van de Gelderse kade tegenover het Bolwerk gelegen was en goed uitzicht op de bruggen bood; mariniers installeerden er twee mitrailleurs waarmee zij intensief vuurden op de Duitsers die hunnerzijds op de spoorbaan enkele mitrailleurs in stelling gebracht hadden. Van coördinatie was bij die Nederlandse tegenacties geen sprake; de Rotterdamse kantonnementscommandant, de kolonel der genie P. W. Scharroo, gaf 's morgens om tien uur, vijf uur na de landing van de eerste Duitsers, aan een luitenant van de genietroepen die met twee-en-twintig man zou uitrukken, een opdracht waaruit duidelijk bleek hoe gebrekkig de informatie was waarover hij, de kantonnementscommandant, beschikte:

'Vijand is gesignaleerd in de omgeving van de Maasbruggen. Eigen patrouilles zijn daar in de buurt. Tracht zo spoedig mogelijk te berichten, waar de vijand

¹ H. de Jong: *De Rotterdamse politie gedurende de oorlogsjaren 1939-1945*, p. 94.

² Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 52, 54.

en eigen groepen zich bevinden in de buurt van de Maasbruggen en zo ver mogelijk naar de Willemsbrug op te dringen.¹

De orders die van kolonel Scharroo uitgingen, hielden in dat men de toegangswegen tot Rotterdam moest afsluiten, de voornaamste openbare gebouwen (de stations, het stadhuis, het postkantoor) onder scherpere bewaking stellen en de noordelijke Maasoever tot bij Schiedam bezetten; gegeven de berichten en geruchten dat de Duitsers zich op allerlei plaatsen om Rotterdam heen bevonden en dat Duitsers en Vijfde Colonnisten in de stad actief optraden, waren dat begrijpelijke reacties, maar er vloeide uit voort dat het gros der Nederlandse militairen defensief ingezet werd en niet, ter herovering van de Maasbruggen, offensief; dat laatste zou, gezien hun zwakke bewapening en het gebrek aan gevechtstraining van de meesten, ook wel moeilijk geweest zijn. Kolonel Scharroo had bovendien een ernstig tekort aan munitie; aanvulling arriveerde eerst 's avonds uit Den Haag, via een omweg over Gouda: de autoweg Den Haag-Rotterdam was immers gedeeltelijk in Duitse handen.

Met dat al kwamen de Duitsers die het noordelijk uiteinde van de Willemsbrug met omgeving bezet hadden (hoofdzakelijk de *Fallschirmjäger* die van Feyenoord opgerukt waren²) in een benarde positie te verkeren. Acties van eenheden van de Koninklijke Marine droegen daar toe bij.

In de ochtendschemering lag voor Hoek van Holland de vijf-en-twintig jaar oude torpedoboot 'Z 5'; het schip bezat twee kanonnen van 7½ cm en vier lichte mitrailleurs. Het kreeg van de marinestaf order om, gevolgd door vijf met lichte machinegeweren bewapende trawler-mijnenvegers, de Nieuwe Waterweg op te varen en de Duitsers op de Maasbruggen aan te vallen; bij Schiedam voegde de enige motortorpedoboot waarover de marine in Nederlandse wateren beschikte, de 'TM 51' (die voor de evacuatie van het prinselijk gezin gereserveerd was) zich bij de 'Z 5' - de 'TM 51' bezat twee mitrailleurs. Beide schepen stevenden onvervaard op de Maasbruggen af; de Duitsers brachten er snel zware mitrailleurs in stelling achter de stenen balustrade van het Prinsenhoofd op de westelijke punt van het Noordereiland; hevige vuurgevechten ontstonden. Daarbij werd de roerganger van de 'Z 5', matroos eerste klasse K. van der Zee, zo ernstig in zijn dijbeen gewond dat men de slagaders met een draagriem van zijn koppel moest afbinden,

'maar van der Zee weigerde, zijn plaats achter het roer te verlaten, ook toen de commandant zei: 'Kerel, ga liggen.' 'Op een gegeven moment', zoals van der Zee later verklaarde, 'werd ik duizelig en heb een stoker die bij het zoeklicht

¹ A.v., p. 66. ² A.v., p. 195.

stond, bij mij geroepen. Ik liet hem het roer vasthouden en ben op mijn knieën er bij gebleven om hem aanwijzingen te geven, hoe te sturen als de commandant de roercommando's gaf.' ¹

's Morgens om half elf kregen de 'Z 5', de 'TM 51' en twee van de vijf mijnenvegers (de andere drie waren voor de Waalhaven geposteerd om het oversteken van Duitse troepen te verhinderen) aanvallen van Duitse duikbommenwerpers te doorstaan; de bommen misten hun doel. De 'Z 5' en de 'TM 51' die herhaaldelijk van de wal af getroffen werden, bleven vuren tot ze al hun munitie verschoten hadden. De 'Z 5' (vijf man waren gewond geraakt) keerde toen naar Hoek van Holland terug, de 'TM 51' (één man gesneuveld, twee gewond) voer, om de opgelopen schade hersteld te krijgen, naar de werf 'Gusto' in Schiedam. De trawler-mijnenvegers werden aan de noordelijke Maasoever gemeerd; zij stonden nog in de rode menie en waren daardoor midden op de rivier een te gemakkelijk zichtbaar doel voor de Duitse bommenwerpers. ² Tezamen hadden al die schepen bewerkstelligd dat de Duitsers enkele uren lang van de Willemsbrug nauwelijks gebruik konden maken. Intussen landde nog steeds het ene Duitse vliegtuig na het andere op Waalhaven. De commandant van de 'TM 51' die zich op de werf 'Gusto', in een mand gezeten, aan een kraan omhoog liet hijsen, kon dat duidelijk zien; hij gaf het bericht telefonisch aan de marinestaf door en het gevolg was, dat de chef van die staf, vice-admiraal Furstner, besloot, een aanzienlijk zwaardere marine-eenheid naar Rotterdam te zenden ³: de torpedootjager 'van Galen' die bij Den Helder lag; uit Vlissingen waren toen de kanonneerbotten 'Flores' en 'Johan Maurits van Nassau' al naar Hoek van Holland onderweg; de bedoeling was dat zij zo spoedig mogelijk de 'van Galen' naar Rotterdam zouden volgen.

Om twee uur 's middags kwam de 'van Galen' voor Hoek van Holland aan na ten noorden van die plaats op het strand twee of drie Duitse vliegtuigen in brand te hebben geschoten ⁴; de commandant, kapitein-luitenant ter zee A. S. Pinke, twijfelde of hij er verstandig aan deed, de Nieuwe Waterweg binnen te lopen; zijn schip zou er zeer kwetsbaar zijn voor luchtaanvallen; het kon in het smalle vaarwater niet zigzaggen, het bezat geen dekpanter en de zware luchtafweerbatterij was onbruikbaar; geen der vier 40-mm mitrailleurs werkte in geheven stand – een euvel dat op de thuisvaart uit Indië (de 'van Galen' was op 7 mei in Nederlandse wateren aangekomen) ontdekt

¹ K.W.L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 20. ² A.v., p. 19–21; Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 75–78. ³ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hfdst. 7, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 34–35. ⁴ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 21.

was maar dat men nog niet had kunnen verhelpen. Zou het wel mogelijk zijn, Rotterdam te bereiken? Overste Pinke was 'niet optimistisch'.¹ Daar stond tegenover dat zijn scheepsgeschut (een 12-cm-batterij van vier stukken en een kanon van 7½ cm), als hij tot het vliegveld Waalhaven en de Maasbruggen kon doordringen, een geduchte uitwerking zou hebben. Hij besloot, zijn kans te wagen.

Bij Vlaardingen begon het. Duitse duikbommenwerpers gierden omlaag. Alleen met de mitrailleurs en het tegen vliegtuigen weinig effectieve 7½ cm-kanon kon de 'van Galen' van zich afslaan. Meer dan dertig series bommen ploften in het water, de laatste vlak bij het schip. 'Stoomleidingen sprongen, schotten scheurden open . . . dieptebommen rolden over het dek en buiten boord.' Haast brak er paniek in de machinekamer uit, maar een officier en een sergeant-machinist wisten te voorkomen dat men het dek op rende. Ten slotte moest de machinekamer die vol hete stoom kwam te staan, toch verlaten worden – drie korporaals-machinisten daalden er onverschrokken in af om gewonden te zoeken. Het schip vuurde toen nog en de officier van de wacht, luitenant-ter-zee tweede klasse E. H. Larive (van hem zal in volgende delen meer te verhalen zijn) zette de navigatie onverstoort voort hoewel hem en de roerganger de glasscherven van de brug om de oren vlogen. Overste Pinke die tijdens het gehele bombardement op de bovenbrug op post gebleven was, beseftte dat hij niet tot zijn doelen (die hij helaas nog steeds niet in zicht gekregen had) kon doordringen; zijn schip was er al te zwaar beschadigd voor: huidplaten waren ontzet en doorboord, het machinevermogen viel weg, het achtergedeelte begon vol te lopen. De overste liet luitenant-ter-zee Larive de getroffen torpedootjager in de Merwedehaven tussen Schiedam en Rotterdam aan de wal zetten; daar zonk de 'van Galen' over stuurboord weg; de bemanning (er was één gesneuvelde, er waren dertien gewonden) werd later in autobussen naar de marinierskazerne op het Oostplein vervoerd.²

Toen het bericht van de ondergang van de 'van Galen' de marinestaf bereikte, annuleerde admiraal Furstner de orders voor de 'Flores' en de 'Johan Maurits van Nassau'; beide kanonneerboten kregen opdracht om weer zee te kiezen. Daarbij raakte in het donker een van de schroeven van de 'Johan Maurits van Nassau' in de ketting van een gedooft lichtboei verward die, de gehele nacht door, lekken bonkte in de achterstevens; pas op 13 mei³ kwam de kanonneerboot (de romp was in Hoek van Holland met

¹ A.v., p. 22. ² A.v., p. 22–24; Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 78–80. ³ K. W. L. Beze-mer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 39.

cement gedicht) voor Den Helder aan. De 'Flores' was toen reeds naar Vlissingen teruggekeerd.¹

★

Op die 10de was, tot het donker werd, van de ochtend af in Rotterdam gevochten – gevochten, nagenoeg uitsluitend in de buurt van de Willemsbrug. Het aantal Duitsers dat van Waalhaven uit de Maasbruggen bereikte, nam geleidelijk toe, maar uiteindelijk bevond zich toch niet veel meer dan één versterkt bataljon (ruim duizend man) op het Noordereiland en in het aangrenzend deel van Rotterdam-zuid. Generaal Student had verreweg het grootste deel van zijn troepen voor andere taken nodig. De Rotterdamse bruggen vormden niet zijn enige zorg. Uit het gebied om Den Haag vernam hij niets (was met de operaties van de 22ste *Luftlande-Division* iets misgegaan?) – de bruggen bij Dordrecht en Moerdijk waren volgens plan veroverd maar het was de vraag of hij ze zou kunnen behouden. De generaal vestigde zijn hoofdkwartier te Rijsoord, halverwege Rotterdam en Dordrecht (eerst in de lagere school, daarna in een plaatselijk logement) (zie kaart XIX op pag. 150) – daar vernam hij tegen het einde van de middag, dat Nederlandse troepen zich opmaakten om bij Alblasserdam via de grote verkeersbrug over de Noord op het eiland IJselmonde door te dringen; door een onvolledigheid op zijn stafkaarten wist Student tevoren niet eens dat daar een brug lag² – ze was pas eind '39 gereedgekomen.³ Op zijn tegenmaatregelen komen wij nog terug.

Waalhaven had voor de Duitsers één groot voordeel: het lag, ten zuiden van de Nieuwe Waterweg en door dat brede vaarwater beschermd, in een gebied waar zich, na de overgave van de verdedigers van het vliegveld, haast geen Nederlandse troepen bevonden: een zwakke compagnie was ter hoogte van Vlaardingens geposteerd waar zich, bij Pernis, de installaties van de Bataafse Petroleum Maatschappij verhieven; van die compagnie hadden de Duitsers niets te duchten; een deel van die troepen stak trouwens des avonds naar Vlaardingens over.⁴ Het was, overwoog Student, niet erg aannemelijk dat de Nederlanders dwars over de rivier landingspogingen op de zuidelijke Maasoever zouden ondernemen; hield hij de Maasbruggen vast, dan zou hij,

¹ (Sectie krijgsgeschiedenis) C. D. Kamerling: *De strijd in Zeeland, mei 1940*, p. 12; verder aan te halen als Kamerling: *Zeeland*. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 187. ³ De brug was begin november 1939 in gebruik gesteld; hier was geen enkele publiciteit aan gegeven. ⁴ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 82–84.

althans van het noorden uit, Waalhaven effectief beschermen – beschermen tegen herovering door infanteristen. Hij kon niet voorkomen dat het vliegveld door verdragend geschut onder vuur genomen werd.

In Hillegersberg, vlak ten noorden van Rotterdam, bevond zich op de ochtend van die 10de mei een afdeling 10-veld: drie batterijen van elk vier stukken 10 cm-veldgeschut die een dracht hadden van ca. zestien kilometer. In de loop van de ochtend werd één van die batterijen naar de Maas gestuurd, ten westen van de Boompjes, met de opdracht, Duitse doelen op en bij het Noordereiland onder vuur te nemen – een opdracht welke o.m. door de te korte afstand niet goed uitgevoerd kon worden. Die batterij ging in de middag haar granaten op Waalhaven richten; hetzelfde deden de beide andere batterijen, eerst van Hillegersberg uit, later van punten aan de noordkant van de Kralingse plas. Dat vuur was natuurlijk niet voorbereid: men kende de precieze afstand niet. Een van de batterijcommandanten had evenwel in een winkel een kaart van Rotterdam laten kopen en op die kaart had men de afstand gemeten.¹ Aanvankelijk kon men de uitwerking van het vuur niet waarnemen – tot een marine-officier aan de Maas, vermoedelijk ten behoeve van de batterij die ten westen van de Boompjes stond, in een kraan klom:

‘Wat hij van de uitwerking van het vuur zag, riep hij naar beneden en van daar uit belden zij naar een kroegje in de nabijheid van de batterij, vanwaar het bericht per ordonnans naar de batterij werd gebracht. Dat was in het begin hun waarneming. Later gebeurde het vanaf het tunnelgebouw² –

d.w.z. van de ventilatietoren af die op de noordelijke oever gebouwd was ten behoeve van de Maastunnel die nog in aanleg was. In totaal werden op die 10de mei bijna zevenhonderd granaten in de richting van Waalhaven verschoten³ – evenwel met grote tussenpozen. Zij richtten veel schade aan, maar konden niet verhinderen dat de Duitsers het vliegveld bleven gebruiken.

’s Middags werkten Nederlandse infanteriepatrouilles zich samen met mariniers langzaam voorwaarts door de huizen langs de Boompjes. Uit het Maashotel dat bij de oprit naar de Willemsbrug lag (zie kaart V op pag. 23), werden de Duitsers verdreven; op die oprit hadden de Duitsers zich ingegraven; ze hadden er ook dekking gezocht achter trams en auto’s die ze ’s morgens aangehouden hadden. Van die oprit werden ze afgeschoten; in het viaduct eronder en in het gebouw van de Nationale Levensverzekeringsmaatschappij dat tegenover de brug lag, konden zij zich handhaven. Bovendien werd het door de Nederlanders bezette Maashotel van het Noordereiland af

¹ Getuige J. D. Backer, *Eng.*, dl. I c, p. 369.

² A.v. ³ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 74.

door mortiervuur getroffen; het vloog in brand; de brand breidde zich langs de Boompjes van pand tot pand uit – de Nederlandse infanteristen en mariniers moesten zich terugtrekken en bij het vallen van de schemering hadden de Duitsers de Maasbruggen nog steeds in handen. De noordelijke Maasover had toen een langgerekte bezetting gekregen van ca. dertienhonderd Nederlandse militairen die echter samen slechts de beschikking hadden over 9 zware en 24 lichte mitrailleurs. Mortieren bezaten zij niet en de inzet van het veldgeschut had hun optreden niet merkbaar gesteund. Ook was nog geen sprake van een eenhoofdig commando.

Zeker, Nierstrasz heeft gelijk wanneer hij opmerkt, 'dat, gelet op het volkomen verrassende van de overval en de heterogene samenstelling van het Rotterdamse garnizoen, de 10de mei voor de Nederlandse wapenen te Rotterdam niet onbevredigend was verlopen. De vijand was met zware verliezen in zijn eerste aanloop gestuit, de stad was in staat van tegenweer gebracht'¹ – maar nog steeds wapperde de hakenkruisvlag van de Willemsbrug.

Van Nieuwe Waterweg tot Hollands Diep

Met het oog op de komst van de 9de *Panzer-Division* was het voor de Duitsers voldoende indien zij van de Zuidhollandse eilanden slechts twee in handen kregen: IJselmonde en het Eiland van Dordrecht. De grote verkeersbrug over het Hollands Diep die Noord-Brabant met het Eiland van Dordrecht verbond, was 's morgens omstreeks zes uur door hen veroverd; ongeveer terzelfder tijd hadden zij zich meester gemaakt van de verkeersbrug over de Oude Maas bij Dordrecht. Uiteraard was hun bekend dat zich ten zuiden van IJselmonde (op Voorne-Putten en op Beyerland) Nederlandse troepen bevonden (bij elkaar ca. zes bataljons infanterie met bijbehorende artillerie); denkbaar was het dat die, om Waalhaven te heroveren, naar het noorden zouden oprukken. Dat moest voorkomen, althans bemoeilijkt worden. De simpelste oplossing was, te verhinderen dat zij gebruik konden maken van de bruggen die (afgezien van de grote brug bij Dordrecht) van het zuiden uit toegang gaven tot IJselmonde: de brug bij Spijkenisse en de brug bij Barendrecht (zie kaart XIX op pag. 150). Luttele uren na hun landing op Waalhaven waren de eerste Duitsers al bij beide bruggen aan-

¹ A.v., p. 90.

wezig; korte tijd later arriveerde een Nederlands detachement in allerijl bij de Barendrechtse brug; men was aan Nederlandse kant bevreesd dat de Duitsers over de brug op Beijerland zouden doordringen, maar dat was allerminst hun bedoeling: zij bleven aan de IJselmondse kant zitten. 's Middags liep een stormaanval van het detachement, over de brug uitgevoerd, dood op het afweervuur van de Duitse mitrailleurs.¹ Troepen om een sterkere aanval in te zetten, ontbraken. Waar kon men die vandaan halen?

In ons vorig deel beschreven wij dat generaal Winkelman voornemens was om, bij een Duits offensief, de twee grensbataljons die in westelijk Noord-Brabant bij de Belgische grens stonden, noordwaarts terug te trekken: het 3de grensbataljon uit de buurt van Roosendaal naar Willemstad, op de zuidelijke oever van het Hollands Diep, het 6de grensbataljon uit de buurt van Breda naar het bruggehoofd Moerdijk. Beide bataljons bestonden in hoofdzaak uit fietsers, het resterende deel van de manschappen en het zwaardere materieel werd in vrachtauto's vervoerd: de bataljons waren dus relatief mobiel. Zij bezaten echter niet veel mitrailleurs, en enkele compagnieën die uit kort tevoren opgeroepen dienstplichtigen bestonden, hadden nog niet één gevechtsoefening gehad. Bovendien moest de 10de mei, 's morgens vroeg, een deel van de bataljons zich eerst moeite geven om, volgens orders van het Algemeen Hoofdkwartier, de wegen te versperren die van België naar Nederland leidden.

In de loop van de ochtend kwam het 3de grensbataljon in Willemstad aan. Daar kreeg het kort na het middaguur bevel van de commandant van de Vesting Holland, generaal van Andel, om onverwijld via de Barendrechtse brug naar Rotterdam door te stoten. Dat ging niet zo gemakkelijk. De gehele middag duurde het voor het bataljon (verscheidene auto's moest men achterlaten), hoofdzakelijk via de veerpont Willemstad-Numansdorp, het Hollands Diep overgestoken was. In de avond werd het aanvalsbevel nader gepreciseerd. Generaal van Andel wist dat Engelse bommenwerpers tot na het middernachtelijk uur Waalhaven zouden bombarderen. Met het feit dat de militairen van het 3de grensbataljon een uitputtende dag achter zich hadden, hield hij geen rekening. '3 GB', zo werd gelast, 'overschrijdt de Oude Maas, rukt op naar Waalhaven en doet, na het einde van een door de *Royal Air Force* uit te voeren luchtbombardement (2 uur 20), een aanval op dit vliegveld teneinde dit, in samenwerking met aldaar strijdende mariniers' (die er niet waren), 'te hernemen.'²

Dit bevel was (maar dat geldt van zoveel bevelen welke tijdens de mei-

¹ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 42. ² A.v., p. 82.

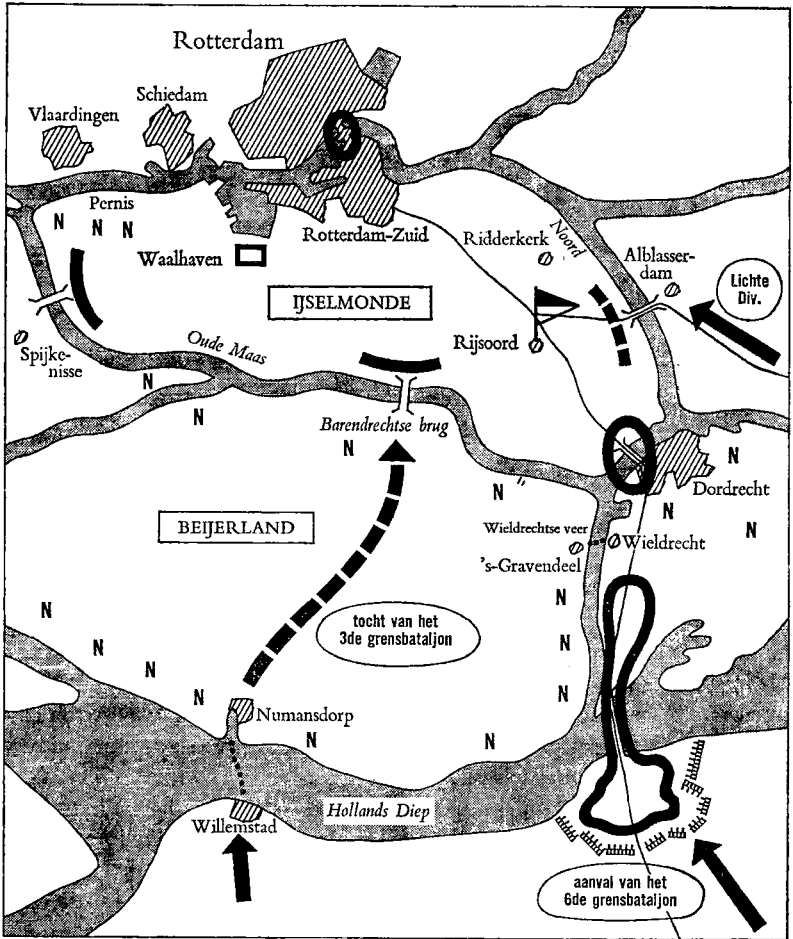
dagen door hogere Nederlandse commandanten gegeven werden) ten enenmale onuitvoerbaar. Om 2 uur 20, kort voor het bevolen aanvalsuur, brak de voorhoede van het 3de grensbataljon zich nog het hoofd over de vraag hoe en waar men (de Duitsers verhinderden het gebruik van de Barendrechtse brug) over de Oude Maas kon komen.

Nu het 6de grensbataljon.

Dit bataljon had, zoals wij eerder weergaven, op 10 mei, 's morgens om zes uur, order gekregen, de Duitsers uit het bruggehoofd Moerdijk te verdrijven. Met achterlating van de troepen die nog met het versperren der wegen bezig waren, verliet het de omgeving van Breda. Enkele uren later naderde de voorhoede het bruggehoofd. Daar hadden de Duitsers inmiddels in het terrein 'dat zo vlak als een biljartlaken' was,¹ post gevat in de Nederlandse verdedigingswerken. Hoe hen te verdrijven? De leiding die van de bataljonscommandant uitging, was niet alleen weinig inspirerend (hij bleef zes kilometer achter het gevechtsfront zitten) maar ook weinig doelmatig: nergens kwam het tot een geconcentreerde stoot; tegen de avond had het bataljon om het bruggehoofd heen een front van wel acht kilometer lengte ingenomen. Nadat Nederlandse vliegtuigen (daar komen wij nog op terug) in de middag enkele bommen afgeworpen hadden op de Duitse stellingen en nadat artillerie van Beyerland uit dwars over het Hollands Diep enkele malen getracht had, de Duitsers in het bruggehoofd onder vuur te nemen (daarbij vielen meer Nederlandse slachtoffers buiten het bruggehoofd dan Duitse er binnen), werd kort na middernacht een zwakke aanval op de *Fallschirmjäger* ondernomen; hij had geen succes. De poging om van het zuiden uit de Duitsers van de Moerdijkbrug te verdrijven, had gefaald.

Aan de noordkant kon op de 10de mei zelfs geen poging ondernomen worden: behalve bij Dordrecht bevonden zich, na de uitschakeling van het bataljon dat 's morgens in alle vroegte in zijn kwartieren door de komst der Duitse parachutisten verrast was, op het Eiland van Dordrecht geen Nederlandse troepen van betekenis. Ten westen van de Dordtse Kil stonden evenwel zes bataljons; zij ressorteerden onder twee verschillende commandanten. De dichtstbijzijnde commandant (de commandant van de Groep Kil) had twee infanteriebataljons onder zijn bevelen; daaruit had hij, zoals wij al zagen, één compagnie naar de Barendrechtse brug gezonden. De enige goede verbinding die hij met het Eiland van Dordrecht had, werd gevormd door het stoompontveer bij Wioldrecht, dicht bij Dordrecht. Uit die stad (waar de bevolking en de troepen aan een klimmende nervositeit ten prooi waren)

¹ 'Verslag der krijgsverrichtingen van 6 GB' (okt. 1940), *Enq.*, dl. I b, p. 173.

XIX. Zuidfront Vesting Holland op 10 mei

In rood: de Duitse posities aan het eind van de dag. Generaal Student (hoofdkwartier in Rijsoord) zond eerst tegen het begin van de avond een detachement naar de verkeersbrug over de Noord waar de Lichte Divisie naderde.

Vetgedrukte N's: Nederlandsche troepen.

bereikte hem van de zijde van de kantonnementscommandant, overste Mussert (kon iemand die zo heette, wel betrouwbaar zijn?), de ene telefonische kreet om hulp na de andere. Een nieuwe poging om de verkeersbrug over de Oude Maas te heroveren, was er in het begin van de middag mislukt: was het de Groep Kil niet mogelijk, de Duitsers van de brug te verdrijven?

Ondanks een reeks verwarrende berichten die van het landen van Duitse parachutisten in Beijerland gewaagden (alles 'gezichtsbedrog'¹), had de commandant van de Groep Kil daar des ochtends al toe besloten maar het werd zeven uur 's avonds voor een versterkt bataljon (ca. duizend man) via het Wioldrechtse veer op het Eiland van Dordrecht aan land gezet werd. Het enige voordeel van dit oponthoud was, dat de chef-staf van de Groep tijdens het overvaren aan de troepen mededeling kon doen van het derde legerbericht van het opperbevel, 'o.m. inhoudende dat alle door de Duitsers bezette Nederlandse vliegvelden op één na waren heroverd . . . hetgeen met hoerageroep werd begroet; het moreel van de troep was goed.'²

Dwars door de weilanden werd naar de autoweg Dordrecht-Moerdijk opgerukt. Geen Duitser te zien! Het werd donker. Bevel kwam van de commandant Groep Kil: doorstoten naar Dordrecht! De bataljonscommandant had een ander plan: doorstoten naar de verkeersbrug! Langs de oude straatweg die langs de autoweg loopt, zette het bataljon zich in beweging. Duitse mitrailleurs begonnen te ratelen. Het bataljon hield stil. Pikdonker was het. Waar zaten die Duitsers? Dat bleek bij het eerste morgenlicht: om half drie werd de voorste compagnie van het bataljon onverhoeds van twee kanten onder vuur genomen. De compagniescommandant en twintig andere militairen vielen dodelijk getroffen neer. 'Terug! Terug!' werd geroepen. De compagnie spatte uiteen: velen werden gevangen genomen; een handvol manschappen bereikte de hoofdmacht van het bataljon; anderen renden de velden in tot bij het Wioldrechtse veer en spoedig deed in Groep Kil het ontstellend bericht de ronde dat het gehele bataljon 'vernietigd' was.³

Intussen waren in de loop van 10 mei nog andere troepen naar Dordrecht gezonden.

's Morgens tegen zeven uur had, gelijk eerder vermeld, generaal Winkelman aan het gros van het IIIde legerkorps en aan het restant van de Lichte Divisie gelast, onmiddellijk uit Noord-Brabant achter de grote rivieren terug te gaan. De tocht van het IIIde legerkorps komt nog ter sprake, op die van de Lichte Divisie moeten wij hier ingaan.

¹ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 43. ² A.v., p. 48. Hoogstwaarschijnlijk is van het tweede legerbericht gewag gemaakt en niet van het derde dat eerst omstreeks middernacht opgesteld werd. ³ A.v., p. 51.

Deze divisie bestond oorspronkelijk uit twee regimenten wielrijders en twee regimenten huzaren-motorrijders; bovendien telde zij een eskadron pantserwagens en twee afdelingen veldgeschut, die laatste het Korps Rijdende Artillerie vormende, de z.g. 'gele rijders', die een generatie tevoren zo vaak, gedeeltelijk in stofwolken gehuld, de zon schitterend op de uniformen, door Breitner uitgebeeld waren. Breitners paarden waren evenwel verdwenen, de twaalf stukken veldgeschut van het Korps Rijdende Artillerie hadden nu motortractie.

De Lichte Divisie was, toen zij zich in beweging ging zetten (waarbij men in der haast vergat, de auto-herstellingsploeg te waarschuwen: die kwam in Utrecht terecht¹), niet meer volledig: in april was een van de twee regimenten huzaren-motorrijders met het enige eskadron pantserwagens binnen de Vesting Holland teruggetrokken en vroeg in de ochtend van 10 mei had, zoals wij al weergaven, het andere regiment order gekregen, de Duitsers bij Mill uit de Peel-Raamstelling te verdrijven. Desniettemin trokken, van half negen af, lange colonnes militaire fietsers en auto's uit de buurt van Eindhoven noordwaarts. De streek van Gouda was hun doel. Dat betekende niet alleen een lange maar bij klaarlichte dag ook een gevaarlijke tocht: het gebied bij de grote rivieren zou weinig dekking bieden, de hooggelegen wegen waren er vaak smal. Opstoppingen zouden niet uitblijven. Op één plaats vielen daarbij door een aanval van Duitse vliegtuigen zeven doden en elf gewonden. Intussen was de bestemming van de divisie gewijzigd. Omstreeks tien uur 's morgens namelijk, ontving de commandant, kolonel der wielrijders H. C. van der Bijl, terwijl hij zich nog met zijn staf in Boxtel bevond, telefonisch namens generaal Winkelman een bericht met een nieuwe opdracht:

'Brug bij Moerdijk in Duitse handen. In verband hiermee zal Lichte Divisie niet gaan naar Moerdijk, doch over Keizersveer en Heusden naar Gorinchem en omstreken en aldaar onder de bevelen van commandant Vesting Holland treden teneinde zo nodig te worden ingezet voor bezetting van het Merwede-front van Gorinchem tot Dordrecht . . .'²

Dit betekende dat generaal Winkelman, vermoedelijk aannemend dat het 6de grensbataljon samen met de Fransen de Moerdijkbrug zou heroveren en dat de troepen in en bij Dordrecht sterk genoeg waren om de brug over de Oude Maas aan de Duitsers te ontrukken, de meest mobiele eenheid waarover hij beschikte, in eerste instantie toch weer voor een defensieve taak reserveerde. Er lag tussen Gorinchem en Dordrecht geen enkele brug: waarom

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 117. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 67.

moest dat 'front' eigenlijk bezet worden? Ook uit die order blijkt weer, hoezeer het denken van de opperbevelhebber van land- en zeemacht in de eerste oorlogsuren beheerst werd door de conceptie dat via de Grebbelinie en de linie van de grote rivieren een 'gesloten front' opgebouwd moest worden.

Men moet intussen de hierboven weergegeven opdracht van generaal Winkelman goed lezen. Er stond niet, dat de Lichte Divisie onverwijd het Merwedefront bezetten moest – er stond, dat zulks 'zo nodig' diende te gebeuren. Of die twee vitale woorden bij het telefonisch overbrengen van de order weggelaten zijn dan wel door de staf van de Lichte Divisie over het hoofd gezien werden, staat niet vast¹ – in elk geval werd gehandeld alsof zij niet in de opdracht voorkwamen.² In de loop van de middag begon de voorhoede van de Lichte Divisie inderdaad aan de noordoever van de Merwede tussen Gorinchem en Dordrecht allerlei posities te bezetten – dat laatste feit was als gevolg van het ontbreken van radio-verbindingen weer onbekend aan de commandant van de Vesting Holland, generaal van Andel, die de divisie haar nadere orders moest geven.

Via de kantonnementscommandant te Gorinchem die er een ordonnans-officier op uit moest zenden, bereikte de eerste van die orders kolonel van der Bijl vermoedelijk omstreeks een uur of vier: hij moest het eiland IJselmonde op gaan en de Duitsers bij Waalhaven aanvallen; bovendien diende hij een bataljon wielrijders naar Dordrecht te zenden. De achtergrond van dat bevel was de kolonel niet duidelijk. Hij belde generaal van Andel op; deze herhaalde zijn order, er korte tijd later aan toevoegend dat de *Royal Air Force* in de nacht Waalhaven zou bombarderen (einde: 2 uur 20).³ De situatie bij de brug te Dordrecht kwam niet ter sprake. Vermoedelijk nam generaal van Andel aan, dat kolonel van der Bijl reeds wist dat de Duitsers ook die brug in handen hadden. Dit kapitale feit was de kolonel echter onbekend.

Om kwart voor vijf had de commandant van de Lichte Divisie zijn aanvalsbevel uitgewerkt⁴: de twee regimenten wielrijders moesten samen met het Korps Rijdende Artillerie bij Alblasserdam via de brug over de Noord op IJselmonde doorstoten; de brug gepasseerd zijnde, diende zich uit een van de twee regimenten een bataljon wielrijders los te maken om via de verkeersbrug over de Oude Maas naar Dordrecht te fietsen. 'Ik marcheer over brug Alblasserdam voorlopig naar Ridderkerk', deelde de kolonel optimis-

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 114. ² Aan de goederen- en levensmiddelencolonnen van de Lichte Divisie werd de nieuwe bestemming niet opgegeven; zij kwamen op 10 mei 's avonds op weg naar Gouda bij IJselstein aan (a.v.). ³ A.v., p. 117. ⁴ Tekst in Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 250.

tisch aan zijn eenheden mee. Hoewel hier troepen voor beschikbaar waren, verzuumde hij, die brug waar zich toen nog geen Duitser bevond, een veiligheidsbezetting te geven, 'zelfs werd nagelaten', aldus Nierstrasz, 'een officier van de staf bij de brug poolshoogte te doen nemen.'¹

Enkele uren later was het kolonel van der Bijl duidelijk dat de voor Dordrecht bestemde wielrijders een andere route moesten nemen. Ze werden met het veer bij Papendrecht naar het Eiland van Dordrecht overgezet waar zij 's nachts om één uur aankwamen. Dodelijk vermoeid als zij waren, konden zij op dat moment niets van belang ondernemen.

Wat was intussen met de brug bij Alblasserdam gebeurd?

Generaal Student reageerde heel wat sneller dan zijn Nederlandse tegenstander. Vermoedelijk als resultaat van luchtverkenning (tal van Duitse toestellen die op Waalhaven landden, kwamen over de Alblasserwaard aanvliegen) werd hem tegen het einde van de middag bericht dat Nederlandse troepencolonnies in de richting van de Noord oprukten. Lag daar een brug? Ja, bij Alblasserdam, werd hem nu gerapporteerd. Hij liet een auto vorderen. Een paar militairen gingen de brug (die door de brugwachter 's morgens na overleg met de burgemeester van Alblasserdam opgehaald was) verkennen; het was toen ca. half zes. De auto reed terug. Een uur later kwam ze weer aanrijden en nu begonnen de Duitsers een springlading aan te brengen. 'Verder zagen wij', zo schreef later de brugwachter, 'dat enige militairen, drie of vier, met hun geweer in de aanslag naar voren kwamen, roepende: 'brug neer! brug neer!', waaraan wij geen gevolg konden geven' – de brugwachter was namelijk zo slim geweest om het instrument waarmee hij de brugklep kon neerdoen, 's morgens naar zijn huis mee te nemen in Alblasserdam.'²

In die plaats kwam kolonel van der Bijl om negen uur 's avonds aan. Een veldwachter gaf hem van de sterkte van de Duitsers aan de overzijde van de Noord een onjuist beeld: er waren, schatte deze, wel twee- tot driehonderd man die mitrailleurs bij zich hadden. Onder de indruk van dat bericht, kwam de kolonel tot het besluit om maar niet te trachten met wat hij aan troepen had, via de brug (die de brugwachter kon neerlaten) of met bootjes (de Noord was niet zo breed) aan weerskanten van de brug over te steken; hij stelde die aanval tot het aanbreeken van de dag op 11 mei uit – waarmee hij generaal Student een volle nacht tijd liet om aan de IJselmondse kant de zeer zwakke Duitse bezetting te versterken. In die nacht kwamen ook meer onderdelen van de Lichte Divisie bij Alblasserdam aan, sommige na een vermoeiende rit in het donker die niet zonder ongelukken verlopen was: van

¹ A.v., p. 64. ² A.v., p. 64-65.

een van de afdelingen van het Korps Rijdende Artillerie waren een keuken-auto, een trekker met caisson en twee munitie-auto's ergens in de Alblasserwaard van de weg gereden en in diepe sloten terechtgekomen.¹

Niet gering waren zij, de successen welke de Duitsers rond IJselmonde geboekt hadden. In het begin van de eerste oorlogsdag hadden zij de bruggen in Rotterdam en bij Dordrecht bezet; korte tijd later de Nederlandse troepen het gebruik van de bruggen bij Spijkenisse en Barendrecht ontzegd, en in het begin van de avond hadden zij hetzelfde weten te presteren met betrekking tot de enige brug die toen nog toegang gaf tot IJselmonde: die over de Noord.

De opmars van de Lichte Divisie was tot staan gekomen.

De komst der Fransen

Fransé hulp was op komst. Dat had, tegen het einde van de ochtend van die rode mei, de militaire attaché in Parijs, overste van Voorst Evekink, telefonisch kunnen berichten aan het Algemeen Hoofdkwartier; misschien moeten wij eerder van 'bevestigen' spreken: het was generaal Winkelman immers al vóór de inzet van het Duitse offensief bekend dat, als de Duitsers in het westen tot de grote aanval zouden overgaan, het Fransé zevende leger dat, tegen het Kanaal aan, bij de Frans-Belgische grens stond, onmiddellijk noordoostwaarts zou oprukken tot in Zeeland en Noord-Brabant. Waar dat zevende leger dan precies positie zou kiezen, wist generaal Winkelman niet; de orders die de Geallieerde opperbevelhebber, generaal Gamelin, had doen uitgaan, waren hem niet meegedeeld. Die orders nu, hielden in dat de hoofdmacht van het zevende leger in eerste instantie de lijn Antwerpen-Mechelen moest bereiken; zou dan een nadere order gegeven worden om met die hoofdmacht Nederland binnen te gaan, dan moest zij zich in de lijn Antwerpen-Breda opstellen, zo mogelijk verder oostwaarts²; dat laatste zou afhangen van het verloop van het Duitse offensief, eventueel ook van het succes van de Belgische en de Nederlandse verdediging.

De verplaatsing van dat zevende leger was een gecompliceerde aangelegenheid. Het leger had een kern van zes divisies; daar kwam nog een zevende bij, de 68ste *Division d'Infanterie*, welke bij de Fransé kustverdediging ingedeeld was en als zodanig ressorteerde onder een vlagofficier van de Fransé marine: schout-bij-nacht Platon die zijn hoofdkwartier in Duinkerken had. Het trans-

¹ A.v., p. 69. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 157.

port van die zeven divisies was zorgvuldig voorbereid, maar zou niettemin vrij veel tijd in beslag nemen. Een deel van de troepen en van het materieel zou per trein vervoerd worden, een ander deel in allerlei gevorderde en gereedstaande, maar nogal wrakke vehikels; de schrijver A. den Doolaard zag ze in België langs komen: 'afgedankte Parijse autobussen, verhuiswagens, vrachtauto's die groenten naar de Hallen hadden vervoerd, en bestelwagens van de grote warenhuizen.'¹ De Franse artillerie werd, schreef een ander waarnemer, 'hoofdzakelijk getrokken door kleine paardjes, even kittig en vurig als de Franse soldaten.'² Daarnaast waren er troepen die een deel van de afstand van de Franse noordgrens tot in zuidelijk Nederland te voet moesten afleggen. Langs een gedeelte van de Belgische Noordzeekust zouden zij daarentegen weer gebruik kunnen maken van de tram. Ging alles goed, dan zou het zeker een week duren voor de hoofdmacht van het zevende leger het gebied bereikt zou hebben dat generaal Gamelin aangewezen had.

Dat wetend, had de generaal allerlei maatregelen laten treffen om te bereiken dat een stevige voorhoede van het leger zich lang voor het einde van die week al in Nederland zou bevinden. Van de al genoemde 68ste infanterie-divisie die de Belgisch-Nederlandse kust tot bij Breskens zou gaan bewaken, zou een regiment onder bevel van generaal Durand per vrachtschip, door oorlogsbodems gedekt, uit Duinkerken naar Vlissingen getransporteerd worden en van de tot het zevende leger behorende 60ste infanterie-divisie een compagnie per torpedoboot naar diezelfde havenstad; een veel groter deel van die divisie moest aan het einde van de eerste oorlogsdag Zeeuws-Vlaanderen bereikt hebben; voorts zou de eveneens tot het zevende leger behorende 1ste *Division Légère Mécanique*, een gemechaniseerde divisie dus, met twee afzonderlijke verkenningsgroepen naar Zeeland en Noord-Brabant vooruitgaan. Die divisie bestond, afgezien nog van de artillerie, uit motorrijders, lichte en zware tanks en pantserwagens – die laatste konden langs de weg een snelheid van tachtig km per uur halen.³ Van die verkenningsgroepen moest de westelijke, gecommandeerd door kolonel de Beauchesne, zo snel mogelijk naar Walcheren en Zuid-Beveland oversteken; was daar dan eenmaal het per vrachtschip aangevoerde regiment-Durand gearriveerd, dan zou die westelijke verkenningsgroep naar Noord-Brabant doorstoten waar zich op dat moment, naar aangenomen werd, ook al de oostelijke verkenningsgroep zou bevinden die door een overste Lestoquoi gecommandeerd werd.

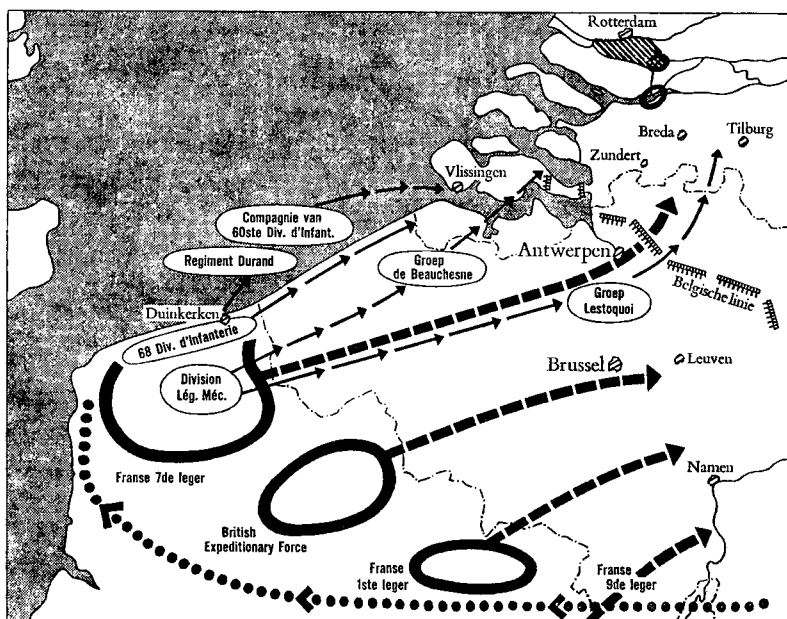
Ziedaar het schema dat klaar lag.

¹ A. den Doolaard: *Het leven van een landloper* (1958), p. 302. ² 'Mei 1940 in West

Zeeuws-Vlaanderen' in *Zeeland in bewogen dagen 1940-1945*, dl. V (1949), p. 155.

³ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 287.

HET FRANSE ZEVENDE LEGER

XX. De route van het Franse zevende leger

De hoofdmacht van het Franse zevende leger moet via Antwerpen in de richting van Breda gaan. Van de tot dat leger behorende Division Légère Mécanique gaan twee verkenningsgroepen vooruit, één richting-Tilburg, één naar Zeeland. De 68ste Division d'Infanterie trekt langs de Belgische kust. Uit Duinkerken worden twee troepenonderdelen over zee naar Vlissingen gevoerd. Rode stippellijn: de route die de Duitse tanks zullen volgen.

Uiteraard zou als eerste Franse eenheid in ons land diegene arriveren welke de kortste afstand moest afleggen en de snelste vervoermiddelen bezat: dat was de verkenningsgroep-de Beauchesne. Zij overschreed op 10 mei tegen het einde van de ochtend de Frans-Belgische grens en kwam, in België en Nederland begeleid door het gejuich van de bevolking, kort na drie uur 's middags in Breskens, Terneuzen en Perkpolder aan: de drie punten waar men de brede Westerschelde het gemakkelijkst kon oversteken. Onmiddellijk begonnen de Franse motorrijders zich in te schepen, de eerste pantserwagens volgden spoedig; de veel zwaardere tanks rolden nog ergens door België. Kolonel de Beauchesne was inmiddels naar Middelburg gereden, meldde zich bij de commandant Zeeland, schout-bij-nacht H. J. van der Stad, en vestigde zijn commandopost in de Zeeuwse hoofdstad.

De verkenningsgroep-Lestoquoi die naar de buurt van Breda moest gaan, diende een grotere afstand af te leggen. Op de straatweg van Antwerpen naar Breda kwamen de eerste eenheden eerst omstreeks tien uur in de avond bij Zundert aan. Daar konden zij niet verder. 's Morgens in alle vroegte had namelijk, zoals wij al vermeldden, in deze gehele streek het 6de grensbataljon de wegen versperd: stalen palen in het wegdek geplaatst, bomen opgeblazen, hier en daar ook bruggen vernield. Tot die voorzorgsmaatregel had generaal Winkelman opdracht gegeven omdat hij vreesde dat de Duitsers eerder dan de Fransen in westelijk Noord-Brabant zouden arriveren. Uiteraard zou het verstandig geweest zijn indien men later op die 10de mei getracht had, al die versperringen te verwijderen en de bruggen zo goed en zo kwaad als het ging, te repareren; generaal Winkelman besefte immers, dat Franse hulp dringend nodig kon zijn om de Duitsers van de Moerdijkbrug te verdrijven – maar in alle spanning die uit de plotselinge Duitse aanval en met name uit de verrassende inzet van het *Luftlande-Korps* voortvloeide, dacht in het Algemeen Hoofdkwartier op die 10de mei kennelijk niemand meer aan de obstakels welke op de uit België voerende wegen geplaatst waren, evenmin aan de opgeblazen bruggen. Alleen bij Bergen-op-Zoom werd hier iets aan gedaan: de stalen versperringspalen werden er op 10 mei uit het wegdek getrokken; ze werden naar de landengte tussen Noord-Brabant en Zuid-Beveland getransporteerd waar men voor de daar liggende Bathstelling die 'asperges' nog niet ontvangen had.¹ Op de weg naar Breda waren die 'asperges' evenwel blijven staan, hetgeen door de eerste Franse troepen die er aankwamen, als een duidelijk bewijs gezien werd, dat ook in Nederland een sinistere *Cinquième Colonne* aan het werk was. Op enkele plaatsen, zowel in Noord-Brabant als in Zeeuws-Vlaanderen, kwam het overigens voor, dat die Franse troepen door nerveuze Nederlandse militairen (die niet wisten dat de Fransen in aantocht waren en het Franse uniform niet kenden) onder vuur genomen werden.² Bij Hansweert op Zuid-Beveland scheelde het niet veel of men had de motorscheepjes die met de eerste échelons van de verkenningsgroep-de Beauchesne aankwamen ('niemand was hiervan op de hoogte gesteld'³), in de grond geboord.

Over land kwam de voorhoede van de Franse 60ste infanterie-divisie 's avonds in Zeeuws-Vlaanderen aan, 's nachts door andere delen van de divisie gevolgd. Voor de Zeeuwen was het een geruststellende gedachte dat de Franse bondgenoten ('*On les aura, les Boches!*') gearriveerd waren.

¹ Kamerling: *Zeeland*, p. 12.² Getuige H. F. M. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. I c, p. 482. ³ Rapport, 3 febr. 1942, van de res. kap. voor spec. diensten, F. V. de Groof, militair scheepvaartagent te Hansweert, a.v., punt p, gestenc. bijlage 489.

'Hoge eisen bleken ze niet te stellen. 'n Slok landwijn spoelde het droge kormiesbrood door de keel en bleek hun goed te smaken. Aan de tucht en de orde mankeerde niets.'¹

Over zee werden andere Franse eenheden aangevoerd. De torpedoboot met één compagnie van de 60ste infanteriedivisie meerde tegen half zes 's avonds in Vlissingen, ongeveer op het moment waarop zich in Duinkerken een groot vrachtschip in beweging zette dat, door vijf torpedoboten geëskorterd, met het eerste deel van de gevechtsgroep van generaal Durand aan boord ook al in de richting van Vlissingen koers zette; in de nacht van 10 op 11 mei zou het daar aankomen. Tevoren had men in de Scheldemond de magnetische mijnen welke de *Luftwaffe* daar 's morgens vroeg afgeworpen had, onschadelijk gemaakt.

Op de avond van de 10de had de commandant Zeeland, schout-bij-nacht van der Stad, in Middelburg een belangrijk maar enigszins teleurstellend gesprek met de Franse kolonel de Beauchesne. Het Algemeen Hoofdkwartier (geheel onkundig van hetgeen zich in de loop van de dag aan Franse troepenbewegingen afgespeeld had) had namelijk kort na negen uur uit Parijs telefonisch bericht gekregen van overste van Voorst Evekink dat, luidens inlichtingen die deze van generaal Gamelin persoonlijk ontvangen had, de eerste Franse troepen al bezig waren, de Westerschelde over te steken; voorts zou, zo meldde van Voorst Evekink, het Franse zevende leger 'zo spoedig mogelijk' naar de streek Breda-Tilburg gebracht worden en in verband daarmee drong, zei hij, generaal Gamelin er op aan, dat 'de troepen die de Peelstelling bezetten' (dat die stelling bij Mill doorbroken was en dat al de order was uitgegaan, haar geheel te verlaten, wisten Gamelin en van Voorst Evekink niet), naar het westen zouden terugtrekken om met het zevende leger contact op te nemen.²

Het bericht uit Parijs klonk hoopvol, en voor generaal Winkelman was speciaal de mededeling van belang dat zich op Walcheren en Zuid-Beveland al Franse troepen bevonden: konden die niet onmiddellijk naar de Moerdijkbrug oprukken, waar (dat was duidelijk) het 6de grensbataljon, van het zuiden uit aanvallend, geen vorderingen maakte? Schout-bij-nacht van der Stad kreeg instructie, die vraag voor te leggen aan de commandant van die eerste Fransen. Dat deed hij – maar hij kreeg negatief bescheid. Kolonel de Beauchesne 'antwoordde dat een dergelijk optreden in strijd zou zijn met de aan hem verstrekte opdracht, doch dat het geval-Moerdijk ongetwijfeld

¹ 'Mei 1940 in West Zeeuws-Vlaanderen', in *Zeeland in bewogen jaren, 1940-1945*, dl. V, p. 155. ² D. van Voorst Evekink: 'Memorandum over de Peel-Raamstelling' (19 mei 1946), *Enq.*, dl. I b, p. 44.

op 11 mei zou worden opgelost door de Franse troepen te Breda en omgeving.¹ Kon de opdracht aan de Franse kolonel dan niet gewijzigd worden? 's Avonds laat belde generaal Winkelman persoonlijk generaal Gamelin op; hem werd beloofd, dat naar het zevende leger order zou uitgaan om de Duitsers van de Moerdijkbrug te verjagen.² In ons volgend hoofdstuk zullen wij zien wat daarvan terecht kwam.

Vermelding verdient nu, dat op die 10de mei in Vlissingen niet alleen Franse maar ook Engelse militairen aan land gekomen waren.

Wat had zich die dag in Londen afgespeeld?

Londen

Dat het Duitse offensief in West-Europa, zodra het losbarstte, zich ook tot Nederland zou uitstrekken, was door de regering en de militaire leiding van Engeland voorzien. Men had evenwel (daar kwam het op neer) Nederland bij voorbaat afgeschreven. De enige militaire operatie die voorbereid was (de Nederlandse marine-attaché te Londen werd, zoals wij al eerder vermeldden, in de loop van de ochtend van 10 mei hieromtrent ingelicht), hield in, dat z.g. *demolition parties* per torpedobootjager naar IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen overgebracht zouden worden (een vierde vernielploeg zou in Antwerpen ontscheept worden), o.m. om er de haveninstallaties onbruikbaar te maken en de aardolietanks in brand te steken. Voorts had de *Admiralty* tevoren vastgesteld dat het transport van de goudreserve van de Nederlandse Bank over de Noordzee een eskorte zou krijgen van enkele Engelse marine-eenheden.

Er was aan Engelse kant nòg een voorzorgsmaatregel getroffen die, voorzover bekend, aan de Nederlandse marine-attaché niet meegedeeld was. Medio april hadden de Britten twee oude schepen van de Harwich-lijn, eigendom van de *London and North Eastern Railway Company*, de 'St. Denis' en de 'Malines', naar Rotterdam gezonden; daar lagen ze, voortdurend onder stoom, in een van de kleinere havens, de IJsselhaven, tussen Rotterdam en Schiedam³ – de bedoeling was dat zij, als de Duitsers aanvielen, het Engels

¹ Kamerling: *Zeeland*, p. 16. ² H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 108.

³ (Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directoraat-Generaal van Scheepvaart) W. E. van Popta: 'Feiten en gegevens met betrekking tot de Nederlandse koopvaardijvloot in de tweede wereldoorlog' (1959, stenc.), p. 41; verder aan te halen als van Popta: 'Koopvaardijvloot'.

consulaatspersoneel en de in Rotterdam, wellicht ook elders woonachtige Engelse burgers aan boord zouden nemen; uiteraard zouden zo, in geval van nood, ook allen die bij het werk van de Engelse geheime dienst betrokken waren, aan *Abwehr* en *Sicherheitspolizei* kunnen ontsnappen.

Tot die laatsten behoorde, zoals wij in ons vorig deel beschreven, de Nederlander A. J. J. Vrinten, 'firmant' van 'Zaal & Co', in werkelijkheid een van de naaste medewerkers van het in Den Haag gevestigde bureau van de *Secret Intelligence Service*. Vrinten werd sinds enkele jaren terzijde gestaan door de jeugdige F. A. van Koutrik die in de herfst van '38 zijn diensten mede aan de *Abwehr* ter beschikking gesteld had – feit, dat Vrinten uiteraard onbekend was. Op de ochtend van 10 mei snelden van Koutrik en zijn vrouw naar Vrintens woning. Vrinten (die zich bewust was dat hij, als hij in Duitse handen viel, zijn leven verbeurd had) was er haastig bezig, papieren te verbranden en koffers vol te stouwen. Tijd om alle documentatie te vernietigen, was er niet, maar Vrinten zei dat hij daar al maatregelen voor getroffen had. Men reed per auto naar de 'Malines'; de auto ging nog een keer terug om persoonlijke eigendommen van Vrinten op te halen; 'het gehele archief, en daarin stond een heleboel', bleef, aldus van Koutrik, liggen.¹ In totaal waren er ongeveer honderdzestig passagiers aan boord, allen Engelsen behalve Vrinten, van Koutrik en de hunnen, toen de 'Malines' omstreeks de middag de Nieuwe Waterweg opstoomde en koers zette naar Engeland.² De 'St. Denis' bleef achter – zo ook Vrintens documentatie.

Wat precies met die documentatie gebeurd is, weten wij niet; wèl, dat de *Abwehr* korte tijd later een medewerker van Vrinten, de Waalwijkenaar F. A. Hensen (wiens naam door van Koutrik aan de *Abwehr* doorgegeven was), over zijn relaties met Vrinten ondervroeg; Hensen deelde toen mee, in welk Brabants pension Vrinten zijn vakantie placht door te brengen en in dat pension trof men twee koffers met documenten aan, waarin zich o.m. 'een zeer nauwkeurige boekhouding' bleek te bevinden 'van alle door Vrinten in verband met zijn werkzaamheden gemaakte kosten en betalingen, gedaan aan zijn met name genoemde medewerkers.'³ Reeksen arrestaties en enkele doodvonnissen vloeiden hieruit voort.

★

¹ Getuige F. A. van Koutrik, *Enq.*, dl. IV c, p. 1522. ² Getuige A. J. J. Vrinten, a.v., dl. II c, p. 602. ³ Verhoor van T. A. R. Protze, a.v., punt f, gestenc. bijlage 335, p. 13.

In de morgen van 10 mei ging in Londen de order uit, dat de *demolition parties* moesten embarkeren. Het voor IJmuiden bestemde detachement werd in de torpedobootjager 'Whitshed' overgevaren. Onderweg en tot in de haven van IJmuiden toe, werd de 'Whitshed' door de Duitsers gebombardeerd. De *demolition party* van zeven officieren en honderd-een-en-twintig man, onder bevel van *Commander* M. G. Goodenough, bestond uit een landmachtploeg (militairen van de genie) die zich naar Amsterdam moest begeven (zij reisde per trein door), en een marineploeg die in IJmuiden bleef. *Commander* Goodenough had een reeks verstrekkende plannen bij zich, die evenwel door de commandant van de positie-IJmuiden, kapitein-luitenant-ter-zee C. Hellingman, ingrijpend gewijzigd werden. Zo was de Engelsman voornemens geweest, de IJmuidense sluizen in geopende stand te vernielen, hetgeen betekend zou hebben dat het Noordzeekanaal, met desastreuze gevolgen allereerst al voor de waterstand in de aangrenzende polders, in vrije communicatie zou komen te staan met de Noordzee.¹ Overste Hellingman wist de uitvoering van dat van weinig deskundigheid getuigende denkbeeld te voorkomen.

Met de torpedobootjager 'Wild Swan' kwam die 10de tegen het einde van de middag een tweede vernielingsploeg (negen officieren, zes-en-tachtig minderen) onder bevel van *Commander* J. A. C. Hill, de haven van Hoek van Holland binnen. De marineploeg begon met de voorbereiding van een reeks vernielingen en blokkeringen (een voorbereiding welke op 11 mei voltooid werd), een ploeg van de Britse genie had opdracht, de grote aardolievoorraden bij Pernis in brand te steken. Die ploeg voer 's avonds met een van de Hoek-van-Hollandse loodsboten ('Stoomloodsvaartuig 19', bij de marine in dienst als bewakingsvaartuig) naar Rotterdam; *Commander* Hill ging mee. Inmiddels had evenwel, zoals wij al vermeldden, generaal Winkelman gelast dat het onbruikbaar maken van de aardolievoorraden (door menging van de verschillende soorten) alleen maar voorbereid mocht worden; hij had het, terecht, prematuur geacht, de tanks in een zo vroeg stadium van de strijd in brand te steken. De militairen van de Britse genie keerden dus op 11 mei per trein naar Hoek van Holland terug.² 's Nachts hadden zij in Rotterdam geholpen bij het in de loodsboot laden van goudstaven van de Nederlandse Bank ter waarde van f 22 miljoen. Er was in het betrokken bijkantoor van de bank (de kluisen te Amsterdam waren niet groot genoeg geweest) nog veel meer goud aanwezig, maar doordat dat bijkantoor aan de Boompjes lag waar de Duitsers bij daglicht hun vuur op konden richten,

¹ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 9-10. ² K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 44.

had men voor het transport naar de loodsboot niet veel tijd.¹ Tot overmaat van ramp liep die boot, naar Hoek van Holland onderweg, bij Vlaardingen op een Duitse magnetische mijn; *Commander Hill* verloor hier, met anderen, het leven bij,² het goud kwam op de bodem van de Nieuwe Waterweg te liggen; het werd tijdens de bezetting in Duitse opdracht voor vier-vijfde geborgen, door de Duitsers tot oorlogsbuit bestempeld³ en in beslag genomen.

Een veel kleiner vernielingsdetachement (vijf-en-twintig man onder bevel van *Commander P. G. L. Cazelet*) arriveerde op 10 mei in Vlissingen, ook al per torpedobootjager.⁴ Die jager had mede een voor Den Haag bestemde Engelse militaire missie aan boord⁵; deze kwam voorlopig niet verder. De vernielingsploeg beperkte zich er toe, springladingen aan te brengen aan de werfkransen van de Koninklijke Maatschappij 'De Schelde' – ladingen die zo zwak waren, 'dat de grote kraan alleen maar scheef stond na de ontploffing': zij kon tijdens de bezetting spoedig gerepareerd worden.⁶ Andere activiteiten hadden ook de aandacht van de Britten. *Commander Cazelet* vervoegde zich op 11 mei bij een van de marine-officieren te Vlissingen 'met de mededeling dat hij onmiddellijk een voetbalveld moest hebben voor zijn manschappen.'⁷

Wij vermeldden de transporten van de goudreserves van de Nederlandse Bank.

De torpedobootjager 'Wild Swan' die de *demolition party* naar Hoek van Holland gebracht had, had pas te elfder ure opdracht gekregen, het uit Rotterdam afkomstige goud naar Engeland te brengen. Aanvankelijk wist men in Engeland namelijk niet, dat ook uit Rotterdam goud zou komen. 's Middags was minister van Kleffens te Londen hieromtrent ingelicht; hij had, vermoedelijk telefonisch, via de Britse minister van buitenlandse zaken, *Lord Halifax*, het transport kunnen regelen,⁸ maar, zoals wij zagen: op dat goud wachtte men vergeefs. Het transport van de belangrijkste goudhoeveelheid

¹ *Aide-mémoire*, 30 jan. 1948, van de Nederlandse Bank, *Enq.*, dl. III b, p. 102.
² Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 49. ³ Getuige A. M. de Jong, *Enq.*, dl. III c, p. 39; van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 41. ⁴ Kamerling: *Zeeland*, p. 16. ⁵ (*United Kingdom, Cabinet Office*) J. L. Ellis: *The war in France and Flanders 1939-1940* (1953), p. 51. Volgens de Nederlandse gegevens kwam de Britse missie pas op 11 mei in Vlissingen aan nadat zij eerst Hoek van Holland aangedaan had. (Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 51); blijkbaar meende men daar dat het niet mogelijk was, van de Hoek uit Den Haag te bereiken. ⁶ C. A. van Woerden: *Bijdrage tot de documentatie van de gebeurtenissen op 10 mei 1940 en volgende dagen te Vlissingen* (z.j.), p. 8. ⁷ H. J. van der Stad: 'Verslag over de gebeurtenissen na het uitbreken van de oorlog, deel I: Commando Zeeland', *Enq.*, punt p, gestenc. bijlage 676, p. 2. ⁸ A. de Booy: 'Het neutraliteitsbeleid in de periode september 1939 tot mei 1940' (22 jan. 1956).

(de voorraad uit Amsterdam die sinds het alarm van november '39 in de kluisen van de Nederlandse Bank in kistjes klaar stond) had een beter verloop. Kort na één uur 's middags had luitenant-ter-zee eerste klasse de Booy via de geheime radioverbinding tussen de Londense *Admiralty* en de Haagse marinestaf doen weten dat 'Britse kruisers vanavond schemering goudconvooi IJmuiden opwachten buitengaats' en later op de dag had de Britse marine-attaché in Den Haag de *Admiralty* ingelicht dat drie schepen, de 'Iris', de 'Titus' en de 'Perseus', 'all gold left at Amsterdam' aan boord zouden krijgen.¹ In eerste instantie werden alleen de twee eerstgenoemde schepen gebruikt.

De 'Iris' en de 'Titus' waren eigendom van de Koninklijke Nederlandse Stoombootmaatschappij. De directie wilde ze in elk geval wegsturen. De Nederlandse Bank bood voor het transport van f 166 miljoen aan goud een vrachtprijs aan van een kwart procent van de waarde: f 415 000. De betrokken directeur van de KNSM eiste en kreeg een half miljoen,² waarmee hij, aldus de Enquêtecommissie, 'op weinig loffelijke wijze gebruik (maakte) van de dwangpositie waarin de Nederlandse Bank zich bevond.'³ De geëskorteerde overtocht verliep zonder incidenten. Daarmee was, na de vroegere verschepingen van najaar '38 af, ruim 80% van de goudreserves van de Nederlandse Bank, zulks ter waarde van f 887 miljoen, aan de greep der Duitsers ontruk.⁴

★

Wat de maatregelen betreft die men aan Engelse zijde vóór de 10de mei voorbereid had, zijn wij nu uitgesproken – niet uitgesproken evenwel wat de gebeurtenissen aangaat die zich op die dag in Londen afspeelden.

De lezer herinnert zich wellicht dat de ministers van Kleffens en Welter, vergezeld door van Kleffens' echtgenote, kort na negen uur bij het Scheveningse strand opgestegen waren met een watervliegtuig van de Marineluchtvaartdienst, de R. 3. Tijdens dat opstijgen waren zij aan de dood ontsnapt. Ook de rest van de tocht bleek riskant te zijn. De commandant had geen kaart aan boord die zich tot Engeland uitstrekte. Op een gegeven moment schreef van Kleffens op een papiertje (door het motorlawaaï kon men elkaar in de overvolle cockpit niet verstaan): 'Welter, is het onderstaande niet wat Furstner ons zei? Koersleggen op Boulogne en vandaar gaan naar Calshot?'

¹ Telegrammen aangehaald in a.v. ² Getuige A. M. de Jong, *Enq.*, dl. III c, p. 39-40. ³ A.v., dl. III a, p. 27. ⁴ *Aide mémoire*, 30 jan. 1948, van de Nederlandse Bank, a.v., dl. III b, p. 102.

Calshot was een basis voor Engelse watervliegtuigen bij het eiland Wight. 'Ja. W.', antwoordde de minister van koloniën. Tweede vraag van de minister van buitenlandse zaken: 'Is er genoeg benzine? Zo niet, dan Boulogne?' De commandant kreeg van de minister te lezen dat hij de R 3, waar men ook aankwam, ter beschikking moest houden 'om, indien de situatie in Nederland dit mogelijk maakt, morgen of overmorgen terug te keren.' 'Waren er maar wolken om in te verdwijnen', schreef mevrouw van Kleffens. Haar man besloot, de tijd zo nuttig mogelijk te besteden. Met een potlood stelde hij in het trillende toestel de tekst voor een verklaring op die hij onmiddellijk na aankomst voor de radio zou kunnen afleggen: Nederland zou in bondgenootschappelijk verband doorvechten; de minister die ruim negen maanden lang in het publiek het neutraliteitsbeleid verdedigd had en nu rekening hield met de mogelijkheid van Engelse verwijten, voegde toe: '*There is no point in this case in looking back at what might have been if circumstances had been different.*'¹

De R3 vloog al boven het Kanaal toen het niveau in de brandstoftank onverhoeds snel ging dalen. Was die tank lek geschoten? Calshot kon niet gehaald worden. Het leek van Kleffens het verstandigst, naar Brighton te gaan; vandaar, herinnerde hij zich uit zijn Londense jaren, vertrok elk uur een trein naar de Britse hoofdstad. Men landde bij het strand van de grote badplaats; de sergeant klom snel op een vleugel om, een witte zakdoek zwaaiend, te voorkomen dat men onder vuur genomen zou worden en kort na elf uur stapten de twee ministers aan land. Het gehele gezelschap werd, aldus later van Kleffens, 'direct door een politieman ingerekend die zeide: '*Somewhat unusual way of arriving in England, Sir!*''² Men werd naar het hoofdbureau van politie gebracht. De *Chief Constable* belde voor alle zekerheid de Nederlandse gezant te Londen op en op grond van de beschrijving welke de politiefunctionaris gaf, kon jhr. Michiels van Verduynen bevestigen dat men in Brighton inderdaad de ministers van buitenlandse zaken en van koloniën van Englands bondgenoot Nederland voor zich had.³ Engels geld hadden zij niet bij zich; de *Chief Constable* schoot de treinkaartjes voor, de trein naar Londen werd zelfs enkele minuten opgehouden⁴ en even na half drie (plaatselijke tijd) arriveerden de twee ministers in de Engelse hoofdstad.⁵ De gezant stond er aan het station. Men begaf zich rechtstreeks naar het *Foreign Office*.

¹ Stukken in de collectie-van Kleffens. ² Getuige E. N. van Kleffens, *Eng.*, dl. II c, p. 294; brief, 9 april 1969, van E. N. van Kleffens. ³ Getuige E. F. M. J. Michiels van Verduynen, *Eng.*, dl. II c, p. 667. ⁴ E. N. van Kleffens: *Juggernaut over Holland* (1941), p. 109. ⁵ Ch. J. I. M. Welter: 'Aantekeningen', *Eng.*, dl. II b, p. 139. Deze aantekeningen, 'opgesteld in die dagen', zijn de betrouwbaarste bron omtrent dag en uur van de besprekingen die de beide ministers voerden.

Er vond daar een lang onderhoud met *Lord* Halifax plaats. Nederland was van neutrale mogendheid oorlogvoerende en bondgenoot geworden. Daar werd in algemene zin over gesproken. Een concreet punt van groot belang kwam aan de orde toen de Britse minister opeens vroeg of zijn twee Nederlandse ambtgenoten konden goedvinden dat Britse troepen onmiddellijk op de eilanden Curaçao en Aruba zouden landen ter bescherming van de aardolie-raffinaderijen die voor de Britse oorlogseconomie en speciaal voor de voorziening van de *Royal Air Force* met vliegtuigbenzine van eminent belang waren. 'Not over my dead body', zei van Kleffens; tegen de komst van die troepen hadden hij en Welter op zichzelf geen bezwaar, maar van Kleffens eiste uitdrukkelijk dat zij eerst formeel onder het opperbevel geplaatst zouden worden van de gouverneur van Curaçao, G. J. J. Wouters. Daar ging *Lord* Halifax accoord mee.¹ Ongelukkigerwijze had gouverneur Wouters diezelfde dag op Curaçao een proclamatie uitgegeven waarin hij verklaard had, 'zelf te blijven waken over het rechtsgebied, zo te land als ter zee. Hulp daartoe van buiten zal (van welke zijde ook geboden) als onwelkom worden afgewezen.'² Groot was op Curaçao de verontwaardiging, vooral bij de Nederlandse marine-officieren. Zij zorgden er voor, dat die onwijze passage een dag later publiekelijk 'weerlegd en rechtgezet' werd,³ hetgeen ook wel wenselijk was: Engelse infanteristen werden op diezelfde 11de mei op Curaçao ontscheept.

Na *Lord* Halifax hadden van Kleffens en Welter en gezant Michiels ca. half zes Churchill opgezocht, de Britse minister van marine. Lang duurde het gesprek niet⁴; het was vermoedelijk nog aan de gang toen de Britse staatsman bericht ontving dat de koning hem om zes uur in *Buckingham Palace* verwachtte.⁵ Chamberlain was afgetreden; Churchill zou opdracht krijgen tot vorming van een kabinet van nationale eenheid. De Nederlandse ministers konden hoogstens vermoeden dat de man die even massief als energiek tegenover hen zat, Englands nieuwe oorlogsleider zou worden – dat feit was hun nog onbekend.

Voor de hand lag het, dat na Churchill de Britse minister van scheepvaart

¹ Getuige E. N. van Kleffens, a.v., dl. II c, p. 293, dl. VI c, p. 572, dl. VIII c, p. 485, 1276. ² Tekst in 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hfdst. 7, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 84. A.v., p. 38. ³ W. S. Churchill: *The Second World War*, dl. I (1948), p. 598. Churchills nadere mededelingen over dit gesprek zijn niet juist; hetzelfde geldt voor die van Welter, *Enq.*, dl. II c, p. 129. Welter geeft hier de inhoud van het gesprek op 12 mei weer. ⁴ W. S. Churchill: *The Second World War*, dl. I, p. 599. ⁵ 'Overzicht van mr. E. N. van Kleffens van de reis van de heer Welter en hem naar Londen en Parijs op 10 mei 1940 en volgende dagen', *Enq.*, dl. II b, p. 140.

bezocht werd.⁶ De inschakeling van de Nederlandse koopvaardij in de Geallieerde oorlogsinspanning kon geen uitstel lijden. Hiertoe was, eerder op de dag, al het nodige voorbereid. Er bevonden zich die rode mei in Londen vier vooraanstaande Nederlandse reders: D. Hudig en S. M. D. Valstar (KNSM), P. Dijkstra (Holland-Afrika-lijn) en mr. C. C. Gischler (van Ommeren's Scheepvaartbedrijf). Valstar was op doorreis naar New York, Dijkstra stond op het punt, naar Nederland terug te vliegen, Hudig zou een dag later gaan¹ – maar Nederland was onbereikbaar. Hudig, Gischler en Valstar zochten die ochtend gezant Michiels op. Hem stelden zij voor (zulks knoopte bij een suggestie aan, enkele dagen tevoren gedaan door de Engelse minister van scheepvaart) dat zij een *Shipping Committee* zouden vormen dat, erkend zowel door de Nederlandse als door de Engelse regering, het beheer over de Nederlandse koopvaardijvloot zou krijgen voorzover deze zich buiten Duits bereik bevond of alsnog aan de greep der Duitsers zou kunnen ontsnappen; in Engelse havens lagen op dat moment ongeveer vijf-en-veertig Nederlandse schepen.²

Wat vonden de directies van de rederijen hiervan die toevallig geen tegenwoordiger in Londen hadden? Besloten werd, telefonisch contact op te nemen met Nederland, d.w.z. met de voorzitter van de Nederlandse Redersvereniging; deze keurde goed (tijd voor ruggespraak was er niet), dat Hudig, Gischler en Valstar 'tot nader order de controle over de vloot zouden overnemen', aldus mr. Gischler.³ Die formulering was niet geheel juist: de controle lag immers bij het Rijksbureau Zeescheepvaart van het ministerie van handel, nijverheid en scheepvaart. Dat bureau en de betrokken minister bevonden zich evenwel in Den Haag. Nieuw probleem! Het werd snel opgelost: diezelfde dag liet de gezant telefonisch vragen of de minister zijn bevoegdheden ingevolge de Wet behoud scheepsruimte en de Schepen-vorderingswet aan hem wilde overdragen⁴ – dat werd een dag later, 11 mei, goedgevonden.⁵ Nog vóór het goedgevonden was, had overigens het *Shipping Committee* na overleg met de gezant en de Britse minister van scheepvaart op 10 mei via de Britse *Admiralty* aan 'alle gezagvoerders van Nederlandse schepen geseind: *'Do not listen to your owners or to your government but cable your position to Netherlands minister, London'*⁶ – men deed die rode mei in Londen dus alsof Den Haag al bezet was; van de instructie die minister Steenberghe van 's morgens vroeg af had laten omroepen, wist men kennelijk niet af.

¹ D. Hudig: 'Eerste dagen van de oorlog in Londen', p. 1. ² A.v., p. 3. ³ Getuige C. C. Gischler, *Enq.*, dl. III c, p. 70. ⁴ D. Hudig: 'Eerste dagen van de oorlog in Londen', p. 2. ⁵ A.v. ⁶ A.v.

In de nacht van 10 op 11 mei kwam minister van Kleffens pas om één uur in zijn hotel. Na zijn bezoek aan de Engelse minister van scheepvaart had hij voor de BBC gesproken¹; daarna kreeg hij in het gezantschap Dijkhoorn aan de lijn: zijn ambtgenoot voor defensie vroeg hem, er bij de Engelsen op aan te dringen, de Moerdijkbruggen te bombarderen en 'een divisie en, als dit niet kon, een brigade' naar Den Haag te zenden.² Zei Dijkhoorn er bij, dat in de residentie al op hun komst gerekend werd? 's Avonds werden de militairen aan de kust geïnstrueerd 'dat Engelse troepen in de nacht van 10 op 11 mei te Scheveningen zouden landen.'³

Die instructie was prematuur.

Kort voor middernacht begaf van Kleffens zich naar het centrum van de Engelse militaire operaties: de z.g. *war room* die, met beton versterkt, diep onder het *Cabinet Office* gelegen was, tegenover de ambtswoning van de *Prime Minister*, *Downingstreet* no. 10. Hij ontmoette er de Britse *Chiefs of Staff* en bracht hun Dijkhoorns verzoeken over. Antwoord: de Moerdijkbruggen lagen te ver weg voor Engelse jagers en het was niet verantwoord, er bommenwerpers zonder jager-escorte heen te zenden; een divisie was niet beschikbaar, een brigade evenmin; zelfs als die troepen er waren, dan bestond er geen mogelijkheid, ze tijdig naar westelijk Nederland te vervoeren. 'I remember observing', schreef later Churchills persoonlijke vertegenwoordiger bij het hoge militaire college, 'that, alas, we had no magic carpet.'⁴

*

Vogden de Engelsen die rode mei dan niets toe aan de maatregelen die zij voorbereid hadden en die wij in het voorafgaande beschreven? Toch nog wel iets.

Wij vermeldden reeds dat het vliegveld Ypenburg 's middags kort na drie uur (toen het al heroverd was) aangevallen werd door lichte Engelse bommenwerpers. Er waren toen ook al door dit soort toestellen aanvallen uitgevoerd op Waalhaven: om half twaalf door zes (waarvan vijf door de Duitsers neergeschoten werden), in de middag door twaalf (geen verliezen).⁵ Kort na vijf uur deed de staf van de *Royal Air Force* bovendien aan de legatie te Lon-

¹ Getuige E. N. van Kleffens, *Eng.*, dl. II c, p. 294. ² A. Q. H. Dijkhoorn: 'De dagen van 9-13 mei 1940' (1941), p. 29 (collectie-Dijkhoorn). ³ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingsstroepen*, p. 15. ⁴ H. Ismay: *Memoirs* (1960), p. 125.

⁵ Molenaar: *De luchtverdediging*, VIII, p. 5.

den weten, dat Waalhaven in de avond en nacht van 9 uur 20 tot 2 uur 20 door zes-en-dertig zware bommenwerpers opnieuw aangevallen zou worden 'en verzoeken', zo berichtte de legatie aan Den Haag, 'onmiddellijk daarna opvolgen met aanval op de grond.'¹ Het Algemeen Hoofdkwartier was, toen dat bericht binnenkwam, nog vol goede moed dat het tot die 'aanval op de grond' zou komen: in Beyerland had het 3de grensbataljon, in de Alblasserwaard had de Lichte Divisie er bevel toe gekregen – maar die troepen waren, zoals wij zagen, nog verre, toen de laatste van de zes-en-dertig *Wellington*-bommenwerpers die alle bijna twee ton aan bommen afgeworpen hadden, zonder verliezen naar hun basis in Engeland terugkeerden.²

De staf van de *Royal Air Force* had op de rode kort na vijf uur nog een merkwaardig punt opgeworpen. 'Tevens wordt gevraagd', zo werd in de legatie te Londen vastgelegd, 'of het nu niet tijd wordt, de Duitsers die in Nederlandse of Britse uniformen neerkomen, op staande voet neer te schieten en dat te doen broadcasten.' Buitenlandse Zaken antwoordde: 'Zal gebeuren, maar niet broadcasten'³ – waarbij aangetekend zij dat zich, voorzover ons bekend, geen gevallen van het pardoes neerschieten van Duitse parachutisten hebben voorgedaan. Trouwens, dezen droegen nergens het Nederlandse of Britse uniform.

Tenslotte zij vermeld, dat dan toch 's avonds laat een klein getal Britse mariniers (ca. tweehonderd man) opdracht kreeg, op twee torpedobootjagers te embarkeren met als bestemming Hoek van Holland,⁴ en dat, volgens een afspraak die vice-admiraal Furstner 's morgens gemaakt had met de Britse marine-attaché in Den Haag, andere Britse torpedobootjagers de gehele dag door voor de Nederlandse kust kruisten om, aldus de admiraal, 'eventuele *raids* van Duitse oorlogsschepen tegen onze havens tegen te gaan.'⁵ Twee van die jagers liepen, toen het eenmaal donker geworden was, de haven van IJmuiden binnen 'om volgens hun zeggen', zo tekende een der Nederlandse marine-officieren aan, 'het prinselijk paar en schepen met kostbare lading te halen.'⁶ Inderdaad kwamen de 'Iris' en de 'Titus' later met hun kostbare lading uit Amsterdam aanzetten, maar van prinses Juliana, prins Bernhard en hun twee kinderen was geen spoor te bekennen.

¹ E. Teixeira de Mattos: Notities uit de meidagen van 1940 (ministerie van buitenlandse zaken, archief, collectie-Michiels, no. 1). ² Molenaar: *De luchtverdediging*, VIII, p. 7. ³ E. Teixeira de Mattos: Notities uit de meidagen van 1940. ⁴ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hfdst. 7, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 26. ⁵ Brief, 17 febr. 1956, van J. Th. Furstner. ⁶ L. A. R. J. van Hamel: Aantekeningen (collectie-van Hamel).

Balans

Zo was dan eindelijk de avond gevallen – gevallen na een dag vol schokkende gebeurtenissen, een dag, tegelijk, met mild lenteweer: weinig wind, veel zon. Van 11 tot 13 mei zou het frisser en bewolkter zijn – pas dinsdag de 14de zou opnieuw een stralende lentedag worden.¹ Speelden die weersomstandigheden een rol? Ja, toch wel. Zij waren op de 10de de Duitsers te stade gekomen – zij vormden tegelijk voor het bewustzijn van talloze Nederlanders een absurd en wreed contrast met de verschrikking die over land en volk gekomen was. Aanpassing vergt tijd. Eén dag, die ene vrijdag, was daarvoor te kort.

Voor het gehele militaire apparaat was die aanpassing het moeilijkst geweest: moeilijk voor de eenheden die in de directe strijd betrokken geraakt waren en in hun midden doden en gewonden hadden zien vallen: moeilijk voor de andere formaties die vrezen moesten dat morgen of overmorgen de stoomwals van het Duitse offensief over hen heen zou gaan; moeilijk voor de hogere staven aan welke het zwaar viel om, overstelpt als zij werden met verwarrende berichten en nog veel verwarrender geruchten, zich een duidelijk beeld te vormen van de situatie en daar adequaat op te reageren. Het Algemeen Hoofdkwartier had met name in de eerste uren van de strijd harde slagen moeten incasseren, de ene al even onverwacht als de andere: de eigen luchtmacht goeddeels uitgeschakeld, Valkenburg, Ypenburg, Waalhaven, de bruggen in Rotterdam, bij Dordrecht, bij Moerdijk in Duitse handen – en hoe lang zouden die Duitsers in staat zijn, hun luchtlandingen voort te zetten? Dat wist niemand.

Pas in de loop van de ochtend kwam er enige tekening in het beeld en groeide het vertrouwen dat de meest onmiddellijke, meest acute dreiging: de val van Den Haag, voorkomen kon worden. Tijd om een balans op te maken, ontbrak. Trouwens, de berichten welke het Algemeen Hoofdkwartier bereikten, waren als gevolg van de gebrekkige communicatiemiddelen vaak uren bij de gebeurtenissen ten achter, en door de nervositeit welke grote delen van het militaire apparaat bevangen had, veelal dan ook nog onjuist. Fel was de verontwaardiging wegens de zonder ultimatum of oorlogsverklaring ingezette invasie, feller nog werd zij wegens de listen en lagen, welke, naar gemeld werd, de vijand op grote schaal toepaste: gebruik van allerlei vermommingen, misbruik van het Nederlandse uniform, het zich dekken achter Nederlandse krijgsgevangenen. Die verontwaardiging leidde tot verbetering. Of de strijd die men te voeren kreeg, kort of lang zou

¹ Meteorologische gegevens voor 10 t.e.m. 14 mei 1940 in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 296.

duren, goed of kwaad zou aflopen, werd van geen belang geacht – hij werd aanvaard. Die aanvaarding ging met de begrijpelijke neiging gepaard om niet te lang stil te staan bij de consequenties van de eerste successen die de Duitsers geboekt hadden en om aan gunstige berichten die uit het eigen kamp binnenkwamen, meer gewicht toe te kennen dan verantwoord was. Orders gingen uit; dan werd niet alleen vertrouwd dat zij uitvoerbaar waren maar ook dat zij, uitgevoerd zijnde, het beoogde effect zouden hebben.

Onmiskkenbaar groeide in de loop van de middag in het Algemeen Hoofdkwartier een zeker optimisme. De vroege ochtend had de ene jobstijding na de andere gebracht, maar enkele uren later was de overrompeling van Den Haag kennelijk mislukt en was (dat wisten generaal Winkelman en zijn naaste medewerkers) Franse hulp in aantocht. Wij troffen dat optimisme reeds in de legerberichten aan die het Algemeen Hoofdkwartier op de rode mei deed uitgaan. Waren die berichten opzettelijk extra-gunstig geformuleerd? Strekten zij ter aanmoediging? Bepaald niet. De informatie die niet in het publiek doorgegeven werden, klonken even hoopvol. Zo werd 's middags tegen vier uur aan de Nederlandse legatie te Londen, zulks ter voorlichting van de Britse autoriteiten, door Buitenlandse Zaken op gezag van het Algemeen Hoofdkwartier telefonisch het volgende situatie-overzicht doorgegeven (de reële feiten vermelden wij, voorzover afwijkend, tussen haakjes):

'De 'van Galen' Nieuwe Waterweg opgestoomd na op het strand in Hoek van Holland troepen vernietigd te hebben evenals hun vliegtuigen' (twee of drie vliegtuigen waren in brand geschoten). 'Zijn op het ogenblik aan het bombarderen van Waalhaven' (drie Nederlandse bommenwerpers waren ingezet). 'Kunnen de Engelsen en Fransen ook jagers sturen naar Waalhaven hetgeen het sleutelpunt blijft? Ook Moerdijk in Duitse handen en het Eiland van Dordrecht . . . Ypenburg hernomen, meer dan 100 Duitse vliegtuigen neergeschoten. Zeer belangrijke troepenmacht rukt op naar Waalhaven' (maar moest de Oude Maas, respectievelijk de Noord nog passeren). 'De Fransen reeds op Walcheren geland' (uitsluitend de voorhoede van de voorhoede). 'Duitse eenheden bij Wassenaar langzamerhand overmeesterd' (in het dorp Valkenburg hadden de Duitsers zich verschanst). 'De Peel houdt stand en heeft zelfs Duitsers teruggeslagen' (de grote Duitse aanval op de Peel-Raamstelling was nog niet ingezet, de Nederlandse tegenaanval bij Mill was mislukt).¹

Wij komen op dat optimisme terug.

★

¹ Bericht opgenomen in E. Teixeira de Mattos: *Notities*.

In het zojuist weergegeven situatie-overzicht stond, dat het vliegveld Waalhaven 's middags gebombardeerd werd; drie bommenwerpers, voegden wij toe, voerden dat bombardement uit. En nu wij met ons relaas het einde van de rode mei genaderd zijn, wordt het tijd, de belofte in te lossen die wij eerder deden: te verhalen wat het wapen der Militaire Luchtvaart op de eerste oorlogsdag presteerde – nog *kon* presteren.

Met hun aanvallen op de vliegvelden in het westen des lands (zie kaart I op pag. 4) hadden de Duitsers, zoals wij gedetailleerd beschreven, 's morgens vroeg een aanzienlijke mate van succes geboekt. Aan de installaties van 'De Vlijt' (op Texel), 'De Kooy' (bij Den Helder) en Schiphol was zware schade toegebracht; de vier-en-twintig modernste jagers, eigenlijk de enige moderne welke de Militaire Luchtvaart bezat (de G-1's), waren nagenoeg alle uitgeschakeld: van de dertien te Bergen bleef één over, van de elf van Waalhaven wist één 'De Kooy' te bereiken. Van de D-21-jagers (minder snel dan de G-1's, maar door hun wendbaarheid nog goed bruikbaar) konden er meer in actie blijven: van de op 'De Kooy' geposteerde toestellen twee, van die van Schiphol acht; daarentegen werden de negen D-21's van Ypenburg op één na uitgeschakeld, samen met de elf Douglastoestellen. De op Schiphol gestationeerde bombardeerafdeling van het luchtwapen, negen T-5's tellend, was, voorzover nog in staat te vliegen, lelijk verstrooid geraakt; aan het eind van de ochtend stonden één toestel op 'De Kooy', één in Bergen, vier op Schiphol, één in Vlissingen. Wat restte dan nog? Oude tot stokoude verkenners (de C-10's en de C-5's), deels in Bergen, deels in Hilversum, deels op het vliegveld Ruigenhoek, deels in Haanstede. Deze verkenners welke rechtstreeks onder de commandant veldleger ressorteerden, hadden naar verhouding het minst geleden: bij Ypenburg waren er zeven uitgeschakeld die in de weilanden buiten het vliegveld opgesteld waren maar voor hun opstijgen van dat vliegveld, al was het dan heroverd, geen gebruik meer konden maken (het leek de commandant luchtverdediging, generaal Best, gezien het gevaar van nieuwe Duitse landingen, verstandig, het landingsterrein versperd te houden)¹, op Gilze-Rijen waren twee verkenners verloren gegaan. Er waren twintig over. Al bij al een schamele rest.² Waar moest men haar inzetten?

■ Bescherming van het hart des lands leek het meest urgent. 's Morgens tegen half elf bepaalde generaal Winkelman dan ook, dat de commandant lucht-

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 69. Later konden van die zeven toch nog twee van een weiland opstijgen. ² Vermoedelijk als gevolg van de algemene verwarring liet generaal Best na, één G-1 en twee D-21's die bij de hogere vliegschool op 'De Vlijt' ingedeeld waren, aan het strijdend gedeelte van de militaire luchtvaart toe te voegen (a.v., IV, p. 58).

verdediging, wat de inzet van zijn vliegtuigen betrof, onmiddellijk onder de bevelen kwam te staan van de commandant Vesting Holland.¹ Dat betekende, dat generaal Best voor wat er aan vliegtuigen over was, zijn opdrachten zou krijgen van generaal van Andel; het betekende óók dat de commandant veldleger, generaal van Voorst tot Voorst, op slag al zijn verkenners kwijt was en dus ten aanzien van de bewegingen en de voortgang der Duitse troepen althans op de rode mei nagenoeg in het donker tastte.

Er werd door de Militaire Luchtvaart met man en macht aangepakt. Toestellen die niet te zwaar beschadigd waren, begon men meteen te repareren. Twee in het geheim voorbereide en door de Duitsers inderdaad niet opgemerkte hulpvliegvelden werden in gebruik genomen: Middenmeer in de Wieringermeerpolder en Buiksloot bij Amsterdam. Op Ruigenhoek, dat evenmin door de Duitsers ontdekt was, waren 's morgens al van Schiphol afkomstige toestellen gedaald. Schiphol en Hilversum werden door de jagers verlaten², zoals al eerder het geval geweest was met Gilze-Rijen: van hier hadden de verkenners zich naar Haamstede teruggetrokken. Uiteraard moesten naar die nieuwe standplaatsen niet alleen de resterende toestellen overgevlogen worden maar diende ook hun grondorganisatie daarheen te worden verplaatst. Dat was een omvangrijke arbeid die vele uren in beslag nam.

Alle tegenslagen en daaruit voortvloeiende desorganisatie ten spijt werden er op de rode mei, met inbegrip van de al gememoreerde aanval van de vier T-5's waarbij luitenant Swagerman in zee terecht kwam, toch weer een-en vijftig aanvals- of verkenningsvluchten uitgevoerd; hierbij gingen, wederom met inbegrip van Swagermans bommenwerper, elf toestellen verloren. Dat verliespercentage was hoog – onvermijdelijk. Immers, waar juist de snelste en sterkst-bewapende Nederlandse toestellen goeddeels verloren gegaan waren, moest men wel, wilde men *iets* doen, de langzaamste en zwakst-bewapende in de strijd werpen. Daarbij werd men bovendien genoopt, dwars tegen alle normen in te handelen die tevoren opgesteld waren. De bommenwerpers, de T-5's, dienden eigenlijk bij elke vlucht een behoorlijk jager-eskorte te krijgen – er waren niet voldoende jagers; moesten die T-5's in een gebied doordringen waar de Duitsers het luchtruim beheersten, dan mochten ze eigenlijk slechts des nachts ingezet worden – ook aan die regel hield men zich niet.³ Waren ergens op een vliegveld weer enkele Neder-

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 69. ² De enige T-5-bommenwerper die over was, bleef op Schiphol gestationeerd en daarheen werden geleidelijk ook de G-1-jagers overgevlogen die op het vliegveld Bergen gerepareerd waren (brief, 28 april 1969, van het hoofd sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht). ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 38.

landse toestellen gereed voor de vlucht, dan werden ze er ter verkenning, beschieting of bombardering op uit gezonden. In de loop van de dag drong het tot elk lid van de bemanningen door, dat hij, gegeven de Duitse superioriteit, een gereede kans maakte om neergeschoten te worden. Op de eerste dag (een-en-vijftig vluchten, elf verliezen) bleek dat al een kans te zijn van ruim één op de vijf. Men kan er slechts naar gissen wat er omging in de geest van de hogere commandanten die hun ondergeschikten zo desperate missies moesten toevertrouwen, in de geest van het grondpersoneel dat de toestellen in koortsachtige haast gereed maakte voor weer een nieuwe vlucht, in de geest van de vliegtuigcommandanten en de bemanningen, meest jeugdige reserve-officieren en -onderofficieren, die zich geen illusies maakten over hetgeen hun te wachten stond – maar de vlieghelmen werden aangespott, de plaatsen in de toestellen ingenomen. Eén was er, reserve-tweede-luitenant-vlieger J. C. Plesman, oudste zoon van de oprichter en directeur der KLM, die in de invasiedagen tienmaal opsteeg, tienmaal het leven inzette, tienmaal terugkeerde.¹

De numerieke inferioriteit en de geringe snelheid van de meeste Nederlandse toestellen dwongen tot het toepassen van een gewijzigde tactiek. Dat geschiedde het eerst van het vliegveld Bergen uit. Hier waren, gelijk gezegd, nagenoeg alle G-1's buiten gevecht gesteld, maar de verspreid opgestelde C-10-verkenners waren gespaard gebleven. Haastig werd een nieuwe commandopost ingericht. 's Morgens om half elf konden acht verkenners opstijgen van welke vijf opdracht hadden, het vliegveld Waalhaven te bombarderen (alleen de leider van het eskadrille bezat een bommenrichtkijker). Zij werden bij Rotterdam door de veel snellere *Messerschmitts* ontdekt en aangevallen; twee maakten een noodlanding, drie konden, hoewel zwaar gehavend, Bergen weer bereiken. Daar kwam men in de nabespreking tot de conclusie dat men bij verdere vluchten het best zo laag mogelijk over de grond kon scheren, als het ware over elk huisje, boompje en beestje (dat 'hubobé-systeem' was al vóór de oorlog als oefening toegepast): dan was de kans op ontdekking door Duitse jagers het geringst. Vlak bij het doel moest men dan stijgen om, van ongeveer driehonderd meter hoogte, de bommen (zonder gebruik van de alleen bij grotere hoogten bruikbare bommenrichtkijker) 'over het handje' af te werpen.²

Van die nieuwe tactiek werd op het einde van de middag voor het eerst gebruik gemaakt door vier C-10's die, van Bergen uit, de door de Duitsers bezette stellingen bij de Moerdijkbruggen bombardeerden; er waren geen

¹ C. C. Küpfer: *Nederlands vliegers in het vuur*, p. 244. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 158-62; getuige J. A. van der Werff, *Enq.*, dl. I c, p. 336.

verliezen. Enkele uren eerder waren diezelfde stellingen aangevallen door drie C-5's die op Ruigenhoek opgestegen waren: toestellen die uit 1925 dateerden en die een snelheid hadden die misschien een derde was van die van de Duitse jagers welke zij konden tegenkomen; de drie hadden geluk: er kwamen geen *Messerschmitts* opdoemen. Duits afweervuur bij Moerdijk dwong één, een noodlanding te maken; twee keerden terug.¹

Gevaarlijker nog was de missie geweest die tegen het einde van de ochtend aan twee toestellen van datzelfde hopeloos verouderde type toevertrouwd was: zij moesten van Haamstede uit Waalhaven aanvallen, anders gezegd: de leeuw in zijn hol bestoken. Dat trachtten zij. Reeds op de heenvlucht werden beide C-5's door Duitse jagers onderschept. Eén maakte een noodlanding op Overflakkee, het andere toestel werd neergeschoten. Weerloos hangend aan zijn parachute, werd toen een van de twee inzittenden, de commandant van het eskadrille, door de Duitsers beschoten – kort na de meidagen zou hij aan zijn verwondingen bezwijken.²

Wat de op 10 mei ondernomen acties betreft, willen wij ons tot deze voorbeelden beperken.³ Die beperking lijkt ons ook daarom verantwoord omdat die acties, hoe moedig, hoe vermetel ook ondernomen, in militair opzicht weinig gewicht in de schaal wierpen. Wat aan bombardementen uitgevoerd werd, bracht, schijnt het, de Duitsers weinig, en zeker geen beslissende schade toe; misschien was het moreel effect op de Nederlanders die (eindelijk!) eigen toestellen in de lucht zagen, iets belangrijker, maar dat effect duurde maar kort. De Duitsers beheersten het luchtruim. En bleven het beheersen.

Zij beheersten het – maar dat betekende niet, dat zij er zonder ernstige verliezen gebruik van konden maken. Het was moeilijk, hun snelle jagers en bommenwerpers van de grond af neer te schieten, maar de transporttoestellen, de *Junkers-52's*, die het *Lufilande-Korps* naar westelijk Nederland moesten overbrengen, waren zeer kwetsbaar gebleken. Zij waren niet erg snel en ze moesten, dicht bij hun doelen, voor het afwerpen van parachutisten en voor hun eigen landingen laag gaan vliegen. Veel ervaring in het schieten op bewegende doelen hadden de bemanningen van de Nederlandse luchtafweerbatterijen niet – die ervaring deden ze in de eerste ochtenduren van de 10de mei genoegzaam op. Alleen al de ene batterij die bij Rhenen stond ('over de bebouwde kom keek men ver de Betuwe in'), wist vermoedelijk elf Duitse transporttoestellen neer te schieten. Bij twee andere batterijen, in de Betuwe opgesteld, werkten de vuurleidingstoestellen niet goed – hier ging men er na

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 90-94. ² A.v., p. 117-18. ³ Een volledige opgave geeft C. C. Küpfer: *Nederlands vliegers in het vuur*, p. 201-02.

enige tijd toe over, zonder mechanische hulpmiddelen, d.w.z. 'over de duim' te schieten en men kreeg daar spoedig zoveel routine in, dat treffers geboekt werden.¹

Hoever Duitse toestellen, hoofdzakelijk *Junkers-52*'s, in totaal op 10 mei neergeschoten werden, staat niet met zekerheid vast; de schatting die in het derde legerbericht van die dag voorkomt ('boven de honderd'), is bepaald niet te optimistisch geweest. Met inbegrip van de toestellen die niet meer konden opstijgen, verloren de Duitsers alleen al aan *Junkers-52*'s ruim tweehonderd vliegtuigen.² Wilson mocht terecht van 'een dag van glorie voor de luchtverdediging' gewagen, 'alleen iets verduisterd door het enorme munitieverbruik. Ik meen mij te herinneren', schreef hij, 'dat op die ene dag meer dan de helft van onze totale oorlogsmunitie werd verschoten'³ – munitie van het afweergeschut dan.

★

Op de avond van de 10de mei werd de opperbevelhebber van land- en zee-macht van één zorg verlost: de eerste fase van de terugtocht van het IIIde legerkorps uit Noord-Brabant (zie kaart VIII op pag. 62) was overdag goed verlopen, de tweede fase zou onder de bescherming van het nachtelijk duister plaatsvinden. Het legerkorps had niet snel kunnen opschieten; anders dan de Lichte Divisie, verplaatste het zich in hoofdzaak te voet. Met enkele onderbrekingen had het evenwel die gehele vrijdag, van de buurt van Den Bosch uit, doorgemarcheerd; om zeven uur 's avonds bevond het zich benoorden de Maas, te middernacht begon het verder te trekken, de brede Waal over. De *Luftwaffe* had de kwetsbare bruggen ongemoeid gelaten; zij had op de 10de mei in het westen des lands een veelheid aan urgente taken te verrichten; bovendien was het de Duitsers onbekend gebleven dat generaal Winkelman voornemens was, het IIIde legerkorps terug te trekken.

Voorlopig ging het korps achter de Waaldijk in stelling; in het gebied van de Linge waren de inundaties namelijk nog niet zo ver voortgeschreden dat men die als frontale dekking gebruiken kon. Nadelig was wel, dat aan de Waal niets ter verdediging klaar was. 'Wij kwamen daar', aldus een der staf-officieren, 'in een stelling . . . waar niets voorbereid was . . . Ik kwam daar

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 100-02. ² Brief, 28 april 1969, van het hoofd sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht. ³ Wilson: *Vijf oorlogsdagen*, p. 177.

midden in de avond aan en er was niets. Alles moest toen van voren af aan worden begonnen.¹ Daarbij werd ook overgegaan tot de overhaaste evacuatie van ca. dertigduizend burgers uit de Lingestelling naar Gouda en omgeving; van daaruit zond men alle vervoermiddelen die op korte termijn te vorderen waren, naar het Lingegebied: personen- en vrachtauto's, autobussen, opleggers. De dertigduizend kwamen op 12 en 13 mei te bestemder plaatse aan² – niet voor lang, zoals nog zal blijken.

Niet alleen het IIIde legerkorps werd benoorden de Waal teruggetrokken maar (volgens plan) tevens de brigade B die in het Land van Maas en Waal gestaan had. Ook die brigade was de 10de mei niet in de eigenlijke strijd gemengd geraakt, wel waren er op enkele punten mitrillerende Duitse jagers op neergedoken. Het was een nerveuze dag geweest. 's Morgens zag je 'overal soldaten in een hoekje zitten huilen, terwijl weer anderen hun testament in de zakboekjes zaten in te vullen.' 's Middags kwam er warm eten, 'kapucijners, waarvan ik er', aldus deze dagboekschrijver, 'nog geen tien door mijn keel kon krijgen hoewel ik 's morgens ook niets nog gegeten had Het was opvallend, zoveel er gerookt werd, zelfs door hen die vroeger absoluut nooit rookten.'³ 's Avonds bleek de verdediging langs het Maas-Waalkanaal geheel ingestort te zijn. Om zeven uur kwam bij de brigadecommandant, kolonel J. C. C. Nijland, telefonisch bericht binnen dat hij 's nachts om twee uur zijn eerste troepen de Waal mocht laten passeren, om acht uur werd dat aanvangsuur op middernacht bepaald. Er was dus maar weinig tijd – en er moest veel geschieden: munitie, levensmiddelen, dekens inleveren en opladen, geheime stukken en voorraden die men niet mee kon nemen, vernietigen; de telefoonverbindingen opnemen. Anders immers dan de militairen van het IIIde legerkorps bevonden die van de brigade B zich nog in een eigen stelling die zij ter verdediging ingericht hadden.

Negen maanden hadden zij er op gezwoegd – en nu opeens vertrekken, terwijl nog geen Duitser te zien was? Ze begrepen er niets van. Maar orders zijn orders. Veel materieel en munitie moesten de mannen van de brigade B achterlaten – men kan zich indenken dat zij, de terugtocht bevolen zijnde, gedeprimeerd in het duister voortsjokten. De nacht was overigens te kort om de overtocht over de Waal te voltooien. Een groot deel van de troepen moest bij daglicht ('met vliegtuigen boven je ronkend en schietend'⁴) de bruggen over de Waal passeren, de laatsten overschreden eerst op 11 mei 's middags

¹ Getuige F. W. J. M. Peters, *Eng.*, dl. I c, p. 189. ² Koolhaas Revers: *Evacuatie*, p. 386–90. ³ A. W. van Straaten: 'Vijf dagen oorlog, verteld door een soldaat', p. 3–4 (Collectie dagboeken, no. 201). ⁴ J. W. Franse: 'Mobilisatie 1939', p. 27 (Collectie dagboeken, no. 22).

om vier uur de schipbrug bij Tiel.¹ Die Tielse brug werd nadien, met nog een andere, naar Gorinchem versleept, de brughoofden op de naar de vijand toegekeerde oever stak men in brand.

Langs Maas, Waal en Bergse Maas was, na de voltooiing van de terugtocht van brigade B, IIIde legerkorps en Lichte Divisie, slechts één brug gespaard: die bij het Keizersveer, bij Geertruidenberg; zij kreeg een bewaking op de Brabantse wal.

★

Gelijk al aangeduid: het was generaal Winkelman een pak van het hart dat hij op de avond van de 10de mei hopen mocht dat hij voor de verdediging van het hart des lands mede beschikken kon over het IIIde legerkorps en straks ook over de brigade B. De conceptie die hij van maart af samen met de chef van de landmachtstaf, generaal-majoor H. F. M. van Voorst tot Voorst, uitgewerkt had, hield in, dat de hardnekkige verdediging gevoerd zou worden bij Kornwerderzand aan de Afsluitdijk, langs de Grebbe- en Betuwe-linie, langs Waal, Linge, Nieuwe Merwede en Hollands Diep. Zeker, de Duitsers waren volgens een geheel andere conceptie tewerk gegaan: zij hadden de Vesting Holland in het hart aangevallen – maar dat had hun niet glad gezeten! Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg waren heroverd; Den Haag was beveiligd; in Leiden waren drie reserve-bataljons van het veldleger aangekomen en generaal Winkelman gelastte die avond voorts nog, dat voor alle zekerheid in de nacht van 10 op 11 mei drie bataljons uit het oostfront van de Vesting Holland naar de omgeving van Amsterdam verplaatst werden² – kortom: de aanslag op de residentie was mislukt en een nieuwe luchtlanding bij Amsterdam zou op onmiddellijke weerstand stuiten.

Hoogst bedenkelijk was het, dat de Duitsers de Maasbruggen in Rotterdam en de bruggen bij Dordrecht en Moerdijk nog in handen hadden – maar naar Rotterdam waren ook al weer drie reserve-bataljons van het veldleger onderweg, naar Waalhaven de Lichte Divisie en het 3de grensbataljon, in Dordrecht kreeg de kantonnementscommandant steun uit Beijerland en voor de herovering van de Moerdijkbrug had generaal Gamelin persoonlijk de hulp van het Franse zevende leger toegezegd.

Teleurstellend was het, dat de Duitsers zo snel de noordelijke provincies

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 124, 127, 135. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 77.

HOOP

bezet en IJssel en Maas overschreden hadden – maar op de Friese wal was de Wonsstelling nog intact, op de Veluwe leek de vijand, behalve bij Wageningen, niet veel verder te zijn dan het Apeldoorns kanaal, en ten aanzien van Noord-Brabant mocht men aannemen dat de Peel-Raamstelling in goede orde verlaten zou worden; verder westelijk zouden de Nederlandse troepen dan de ruggesteun ontvangen van het Franse zevende leger. En wat de strijd in de lucht betrof: de eigen luchtmacht had een groot deel van haar aanvalskracht verloren, maar de meer dan honderd toestellen welke de Duitsers kwijtgeraakt waren, zouden stellig voor hen een lelijke streep door de rekening vormen.

Er was, *summa summarum*, aan het einde van die schier eindeloze dag bij het Algemeen Hoofdkwartier hoop; hoop dat het gelukken zou, via Rotterdam, Dordrecht en Moerdijk een vaste verbinding te leggen met de Fransen; hoop dat men er in zou slagen, de Duitsers in hun eerste stormloop te stuiten; hoop dat men tot de oorspronkelijke conceptie: de bij de Fransen aangeleunde, gesloten verdediging van het hart des lands, zou kunnen terugkeren – en zouden Londen en Parijs dan volharden in hun aanvankelijke weigering om aan die verdediging met eigen, belangrijke strijdkrachten deel te nemen?

★

Hoe zagen de Duitsers op de avond van 10 mei de situatie?

De luchtlandingen bij Den Haag waren, dat wisten zij, goddeels mislukt. Van de eerste golf transporttoestellen die naar Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg gestart was, was slechts een klein deel teruggekomen. Symptomatisch was hetgeen met de *Kampfgruppe zur besonderen Verwendung 9* was geschied: vijf-en-vijftig toestellen waren bij de inzet van *Fall Gelb* opgestegen, twee kregen motorstoring en moesten naar hun basis terugkeren; drie-en-vijftig vlogen dus Nederland binnen; daarvan werden er tien op weg naar Ypenburg en Ockenburg neergeschoten – rest: drie-en-veertig; van die drie-en-veertig (die alle in de buurt van Den Haag, maar lang niet alle op de aangegeven plaatsen neerkwamen), stegen weer vijftien op, één evenwel met de gehele oorspronkelijke lading nog aan boord; van die vijftien slaagden dertien er in, hun basis te bereiken.¹ Geen wonder was het dat generaal Kesselring, commandant van *Luftflotte 2*, in de loop van de dag van uur tot

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, IX, p. 26.

uur ongeruster werd: van Graf von Sponeck hoorde hij niets; in arren moede zond hij tenslotte het hoofd van zijn sectie operaties met een apart verkenningsvliegtuig naar de buurt van Den Haag – deze kon uit de lucht niets van belang waarnemen. Kesselring beschouwde zulks als bevestiging, dat de operaties van de 22ste *Lufilande-Division* in wezen mislukt waren.¹ Besloten werd om, wat er aan troepen doorvocht, bevel te geven, ‘*auf den Platz südlich Delft zurückzuziehen*’²; daarmee werd vermoedelijk het gedeelte van de autoweg tussen Delft en Rotterdam bedoeld waar zich een Duitse *Kampfgruppe* verschanst had. Het bevel kon aan Graf von Sponeck doorgegeind worden; met de groep die in Valkenburg zat, bestond vermoedelijk geen verbinding; zij was in elk geval niet in staat, de order op te volgen, zo min als de groepen dat waren die zich in de duinen bij Wassenaar bevonden.

In Rotterdam had de Duitse commandant op het Noordereiland, *Oberstleutnant* von Choltitz, een zware schok te verwerken gekregen. Generaal Student had hem in Rijsoord gezegd dat de 9de *Panzer-Division* nog geruime tijd op zich zou laten wachten – vermoedelijk was dat de conclusie die Student vastgeknoopt had aan het bericht dat nagenoeg alle aanslagen op de bruggen over de Maas mislukt waren. Misschien zou het, had Student verondersteld, wel veertien dagen duren voor de Duitse tanks Rotterdam bereikt hadden. ‘*Ich kann es nicht glauben*’, zo gaf von Choltitz later zijn reactie weer. ‘*Die Panzer werden kommen, die Verbindung mit der Armee wird hergestellt werden! Kein Wort von dieser Unterredung zu meinen Untergebenen.*’³

De staf van de *Heeresgruppe* waar de twee legers toe behoorden (het zesde en het achttiende) die het offensief tegen ons land ingezet hadden, *Heeresgruppe B* – die staf was over het verloop der operaties op de 10de mei niet ontevreden. Betreurd werd het dat de aanslagen op de bruggen over IJssel en Maas (met uitzondering van die bij Gennep) mislukt waren, maar beide rivieren had men desondanks overschreden, en ‘*vor allem durch den Einbruch in die Peel-Stellung*’ (bij Mill) ‘*und die Inbesitznahme der Brücken über den Albert-Kanal sind*’, zo legde die staf vast, ‘*die Voraussetzungen für die Fortsetzung des Angriffs in entscheidender Richtung geschaffen.*’⁴ Dat was goed gezien. Immers, via de bruggen over het Albertkanaal zou de 4de *Panzer-Division* de gehele Belgische verdediging kunnen desorganiseren, via het gat in de Peel-Raamstelling de 9de *Panzer-Division* kunnen doorstoten naar Rotterdam. Alles kwam op snelheid aan. Generaal von Bock, bevelhebber van de *Heeresgruppe B*, werd

¹ A.v., p. 31. ² Telefonisch bericht, 10 mei 1940, 20 uur 20 (Duitse tijd) van *Luftflotte 2* aan *Heeresgruppe B* (CDI, 32.1109-10). ³ D. von Choltitz: *Soldat unter Soldaten*, p. 64. ⁴ *Heeresgruppe B 11: Kriegstagebuch Nr. 4*, 10 mei 1940 (CDI, 34.0498).

niet moede, dat aan de onder hem geplaatste commandanten in te prenten. Hij had zich naar Maastricht begeven. *'Ich treibe, wo und wie ich kann'*, schreef hij in zijn dagboek,

*'denn ich muss die 4. Panzer-Division noch heute Nacht über die Maas und den Albert-Kanal herüberheben, damit der Feind nicht zur Besinnung kommt . . . Kückler (18. Armee) bitte ich, seine motorisierten Kräfte so früh und so weit wie möglich über Gennep vorwärts zu treiben. Nötig wird dieser leise Druck nicht sein . . ., ich darf aber nichts versäumen um die Sache vorwärtszupeitschen.'*¹

Er was voor dat opzweepen nog een extra reden: ook von Bock wist, dat bij de luchtlandingen in westelijk Nederland veel was misgegaan; de Moerdijkbrug was evenwel veroverd en *'das ist'*, schreef hij, *'zunächst einmal die Hauptsache.'*²

Zo was het. Op de as van hun voornaamste aanval (Rijnland-Rotterdam) hadden de Duitsers de belangrijkste, maar tegelijk hachelijkste punten (de bruggen bij Gennep, Moerdijk, Dordrecht, Rotterdam) stevig in handen.

¹ F. von Bock: Dagboekaantekeningen, 10 mei 1940, aangehaald door H. A. Jacobsen: *Dokumente zum Westfeldzug 1940* (1960), p. 10; verder aan te halen als Jacobsen: *Dokumente.* ² A.v.

Zaterdag 11 mei

Veel nachtrust werd aan generaal Winkelman en zijn naaste medewerkers bij het Algemeen Hoofdkwartier niet gegund. Zij werden op 11 mei 's morgens om half vier gewekt met het ontstellende bericht dat Duitse parachutisten op het Haagse Malieveld geland waren – hemelsbreed op nog geen vijfhonderd meter afstand van het gebouw aan het Lange Voorhout waar zich het zenuwcentrum van de militaire verdediging bevond. Terstond werd daar groot alarm gegeven; zou dan inderdaad de verwachting in vervulling gaan dat de Duitsers hun operaties op de tweede oorlogsdag met even grote en gevaarlijke luchtlandingen zouden inzetten als op de eerste? Angstig vooruitzicht! Er waren aan Nederlandse kant vrijwel geen reserves meer. Gelukkig bleek spoedig dat het bericht omtrent de landingen op het Malieveld onjuist was. Waar het vandaan kwam, was, aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst, 'een raadsel. Maar intussen was de hoognodige, te korte nachtrust van de officieren in het Algemeen Hoofdkwartier gestoord en was onrust gezaaid bij de troepen in Den Haag'¹; ook zij hadden van die z.g. luchtlandingen vernomen.

Afgezien van de versterkingen die naar Waalhaven gezonden werden alsmede van twee kleine groepen parachutisten die op de 11de mei bij Hendrik Ido Ambacht (bij de brug over de Noord!) en op het Eiland van Dordrecht daalden, zouden Duitse luchtlandingen op die 11de mei en volgende dagen uitblijven. Dat kon men aan Nederlandse kant niet weten. De nervositeit die op 10 mei gewekt was, bleef dan ook bestendig, ja ze werd aangewakkerd. Dit laatste klinkt vreemd. Immers, de schok: 'wij zijn in oorlog', lag achter de rug. Maar waar verrassing en schok op de 10de mei in eerste instantie bij sommigen onbegrip, bij anderen verbazing, bij weer anderen verdoofdheid gewekt hadden, daar was het of oorlog en oorlogsgeweld op de 11de eerst ten volle een realiteit werden – maar een realiteit die hoogst sinistere aspecten toonde. Vrijdag was in het eerste legerbericht al meegedeeld dat er Duitse parachutisten waren die in Nederlandse uniformen opereerden; vrijdag was al even officieel gewaarschuwd dat men, wat de radio betrof, uitsluitend geloof moest hechten aan hetgeen met de bekende

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 108.

stemmen der ANP-nieuwsllezers omgeroepen werd. Beide berichten hadden tot het ontstaan van een algemene sfeer van onzekerheid bijgedragen die de primitieve angst voor de Vijfde Colonne vergrootte – een angst die, met name van de tweede oorlogsdag af, op tal van plaatsen een uitzonderlijk hevig en acuut karakter kreeg en dus ook leidde tot redeloze gedragingen, grenzend aan, soms samenvallend met paniek.

Zin heeft het, om eerst die Vijfde-Colonne-paniek in haar groei en volle wasdom te beschrijven voor wij ons weer tot de militaire gebeurtenissen wenden. Immers, bij al die militaire gebeurtenissen ging, althans aan Nederlandse kant, de snel klimmende angst voor de Vijfde Colonne steeds sterker meespelen. Wat hier dan van te verhalen valt, willen wij, ook waar het zondag 12 en maandag 13 mei betreft (op dinsdag de 14de was althans *die* paniek geluwd), in ons relaas van de gebeurtenissen op zaterdag 11 mei opnemen. Men kan die Vijfde-Colonne-paniek bezwaarlijk naar dagen gaan indelen. Er stak, zoals nog blijken zal, een zekere climax in (paniek is haar eigen voedster), maar de manifestaties van de angst bleven op alle drie dagen essentieel dezelfde en werden ook door de oorlogshandelingen (die uiteraard van plaats tot plaats en van dag tot dag verschillend waren) slechts in beperkte mate bepaald. In de hoofdstad Amsterdam is tijdens de Duitse invasie geen gevecht geleverd en slechts één Duitse bommenwerper liet er (op 11 mei) zijn bommen vallen¹ – de angst voor de Vijfde Colonne was er niet wezenlijk zwakker dan elders.

De Vijfde-Colonne-paniek

Geen Duitse luchtlandingen dus op nieuwe plaatsen, behalve de twee die wij al noemden – des te talrijker werden de berichten omtrent *vermeende* luchtlandingen. Met zijn tientallen waarnemingsposten bleef de luchtwachtdienst op volle toeren draaien. De vrijwilligers die er deel van uitmaakten, hadden maar een primitieve opleiding ontvangen, ‘slechts enkele luchtwachters’ waren er die ‘de *Junkers-52*’ (het grote Duitse transporttoestel) ‘en de *Messerschmitt-109*’ (de kleine Duitse jager) ‘als zodanig herkenden en ook meldden.’² Zenuwen speelden menigeen parten zodra Duitse vliegtuigen in

¹ Deze troffen enkele huizen op de Blauwburgwal. Er waren een-en-vijftig doden. (H. Booltink: ‘Aan de mede-oogetuigen van 11 mei 1940, Blauwburgwal’, p. 3. Collectie naoorlogse verslagen). ² *Gedenkeboek voor de vrijwillige Landstormkorpsen* (1949), p. 68.

zicht kwamen; men keek slecht, men telde slecht. Menigeeen dacht bovendien dat hij zijn taak het best verrichtte door een maximum aan waarnemingen door te geven; er kwamen in vijf oorlogsdagen, 'een ongeteld aantal berichten van militaire commandanten, burgemeesters, politiefunctionarissen en particulieren' *niet* meegerekend, niet minder dan zestienduizend van die waarnemingen bij de centrale binnen¹ (gemiddeld dus meer dan twee per minuut) – daaronder vele die positief onjuist waren. Fictieve luchtlandingen waren op 10 mei al gemeld van minstens tien verschillende plaatsen, tot in Noord-Brabant en Zeeland toe,² op 11 mei werden het er minstens negenen-twintig,³ waarbij, wanneer de Duitsers ergens aan parachutes voorraden afwierpen, door de waarnemers van de luchtwachtdienst veelvuldig gemeld werd dat Duitse parachutisten daalden.

Al die onjuiste waarnemingen werden via de gewone radio omgeroepen en wekten dus allerwege ontsteltenis. En in welke vermomming hadden die parachutisten zich nu weer gestoken? In de ochtend van 11 mei ontving de commandant van het IIIde legerkorps, generaal van Nijnatten, bericht dat in de Betuwe 'parachutisten waren gedaald in blauwe kiel, bruine broek en op klompen'; prompt gaf hij dat aan de commandant van het veldleger door⁴ – en voor wie er later van vernam, was elke boer of landarbeider die, met een blauwe kiel en een bruine broek aan, op klompen liep, op slag een verdacht personage. Priesters, monniken en nonnen golden ook al als verdacht; in Rotterdam ging het gerucht de ronde doen, 'dat die parachutisten vermomd waren als predikanten; op de nuchter gestelde vraag hoe die er dan wel uitzagen, kon', aldus een politiefunctionaris, 'geen antwoord worden gegeven.'⁵

'Nog kwam van militaire zijde een opgave van wapenummers van agenten binnen, wier kleding zou zijn ontvreemd. Aangezien enige van die agenten in dienst waren en het was gebleken dat het dragen van die nummers de betrokkenen aan ernstig gevaar blootstelde, werden die nummers gewijzigd. Dit bleek evenwel nog gevaarlijker te zijn, omdat nu de ambtspenningen een ander nummer aanwezen dan de kraag.'⁶

Een soortgelijke verwarring deed zich in het militaire apparaat voor. Al

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, VII, p. 1. ² A.v., p. 12. ³ Molenaar vermeldt zestien plaatsen (a.v.), dertien andere worden nog vermeld in het enige, ons bekende overzicht van de radioberichten op 11 mei (*Vrijl*, p. 29–34). Molenaar vermeldt voor 12 mei vijftien fictieve luchtlandingen, voor 13 mei geen, voor 14 mei twee (Baarn en Leiden) (Molenaar: *De luchtverdediging*, VII, p. 12). ⁴ Hoofdkwartier Veldleger: 'Dagboek', p. 130a (11 mei 1940) (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep IV-2, pak M, no. 1). ⁵ H. de Jong: *De Rotterdamse politie gedurende de oorlogsjaren 1939–1945*, p. 130. ⁶ A.v., p. 130–31.

DE VIJFDE-COLONNE-PANIEK

op 10 mei hadden sommige officieren hun distinctieven afgelegd – op de 11de gebeurde hier en daar hetzelfde. Soms was daar het gevolg van dat de betrokken officieren door anderen die hen niet kenden, voor Vijfde Colonnisten gehouden werden. Want (die indruk kreeg men) die Vijfde Colonne bevond zich nagenoeg overal. Aan elk z.g. vreemd verschijnsel knoopte menigeen aanstonds een onheilspellende conclusie vast; angst kleurde de waarnemingen. Schitterde een raam in de zon, dan werd ‘een lichtsignaal gegeven’.¹ Een kaarslantaarn die in de hal van hotel ‘Huis ter Duin’ in Noordwijk stond te flakkeren, werd ook al voor een bron van ‘lichtsignalen’ gehouden.² In Rotterdam werden op 11 mei enkele zeilen die burgers op het dak van hun huis gelegd hadden om het uitstralen van licht te verhinderen (in het gehele land moest men van 10 mei af ‘verduisteren’, zoals dat heette), voor ‘waarschuwingsslappen voor vliegtuigen’ gehouden – een hele patrouille karabiniers van de politie werd er op afgezonden.³ Elders in Rotterdam had een burger de luiken voor zijn ramen gesloten; meteen werd verteld dat uit zijn huis geschoten was. Uit een badkamer woei stoom naar buiten – dat pand werd door militairen onder vuur genomen.⁴ Weer een andere Rotterdamse karabiniers-patrouille moest op 13 mei in een huis aan de Coolsingel inbreken waar, op zolder, ‘een zware mitrailleur in stelling was gebracht Het onderzoek leerde dat de mitrailleurmonding een ring was van een vlaggestok.’⁵

Zo werden af en toe corrigerende waarnemingen gedaan, maar die drongen naar verhouding slechts tot weinigen door. Vooral onder de militairen in de grote steden waren er velen die door angst beheerst werden. Overal lag, meenden zij, de Vijfde Colonne op de loer, nergens voelden zij zich veilig. Viel het deksel van een bakkerskar dicht, dan werd de klap, die in normale omstandigheden nauwelijks opgemerkt zou zijn, door wie het deksel niet had zien vallen, voor een schot gehouden. Kwam dan toevallig een militaire patrouille langs (en er werd op grond van de Vijfde-Colonne-berichten intensief gepatrouilleerd), dan begon zij menigmaal in het wilde weg te schieten; gevolg was dat andere patrouilles in de buurt, de schoten horend, meenden dat de Vijfde Colonne in volle actie was. Zagen die patrouilles in een bepaald huis kogels inslaan, dan dachten zij dat tevoren blijkbaar uit dat huis gevuurd was – soms werden ook de stofwolkjes van die inslaande kogels voor kruitdamp uit afgevuurde wapenen gehouden, en niet zeldzaam waren de gevallen waarin twee of meer patrouilles, onkundig van elkaars bewe-

¹ C. C. Küpfer: *Nederlands vliegers in het vuur*, p. 24. ² III-2-RA, 25 augustus 1939-14 juli 1940 (1950), p. 30. ³ H. de Jong: *De Rotterdamse politie gedurende de oorlogsjaren 1939-1945*, p. 120-21. ⁴ A.v., p. 113-14. ⁵ A.v., p. 135.

gingen en optreden, elkaar als verklede Duitsers of andere Vijfde Colonnisten gingen bestoken. Zo ontstonden straatgevechten van Nederlandse militairen tegen Nederlandse militairen welke in de betrokken buurt als een nieuw bewijs gezien werden voor het verraderlijk optreden van Hitlers helpers – zo ook door die militairen-zelf, tenzij en totdat het misverstand opgehelderd werd, hetgeen lang niet altijd het geval was. Bij Hoek van Holland kon op een gegeven moment de uitkijkpost op de vuurtoren waarnemen dat ‘op klaarlichte dag twee groepen Nederlandse militairen op elkaar schoten’¹ – hij kon van zijn hoge positie uit de absurditeit van het gebeuren onmiddellijk onderkennen.

Een ander voorbeeld. Het speelt op 12 mei in Lisse (waar zich geen Duitse militair bevindt):

‘Op een plein dicht bij onze straat staat een herenhuis dat opvalt. Als alle burgers bij luchtalarm zo ver mogelijk wegkruipen, blijven daar een paar heren rustig voor de ramen zitten. Er wonen Duitsers, zeggen de burens. Eerst in de middag wordt er verlof gegeven, het huis te doorzoeken. Weer een onbekende bezigheid voor infanteristen! We omsingelen het gebouw, ieder op eigen houtje. Ik ga een aangrenzend huis binnen, kijk wat in kamers en kasten, steeds het geweer tot schieten gereed, en kom tenslotte op een zolderkamertje waar schildersgereedschap her en der ligt. Vreemd. In ’t hele huis geen mens gezien. Ik zet een wankel stoel onder het enige dakvenster, steek eerst mijn geweer, dan mijn hoofd voorzichtig door het raam en werk mij op het platte dak. Het hoogste in de omgeving met een pracht uitzicht. Hadden we al eerder moeten bezetten. Ik kruip naar de rand en schreeuw naar beneden dat het dak bezet is. ‘In orde’, schreeuwt een onderofficier terug. Een kwartier later schrik ik van gestommel in het zolderkamertje. Met m’n geweer in de aanslag zie ik een helm langzaam uit het raam omhoog komen. ‘k Hoef niet te schieten, ’t is onze groepscommandant, die al even verbaasd is, mij daar boven aan te treffen. Beneden wordt geroepen dat alle ramen in de buurt gesloten moeten worden. Wij schreeuwen dapper mee. Als er nog één raam open blijft, lost de sergeant naast mij overmoedig een waarschuwingsschot. Nog geen seconde later vliegen de kogels ons van alle kanten om de oren. Eigen vuur! We blijven een minuut plat tegen het hete zinken dak liggen en weten ze dan beneden te beduiden dat het er in hun kersepit niet al te helder uitziet.’²

Dit incident liep zonder ongelukken af. Elders vielen door die onderlinge schietpartijen doden en gewonden. In Amsterdam-oost kon een eerste luitenant van de bewakingstroepen op 11 mei met eigen ogen zien dat zijn manschappen en infanteristen uit de Oranje-Nassaukazerne elkáár beschoten,

¹ A.v., p. 164. ² ‘Uit het dagboek van een korporaal’, *Nieuwe Courant*, 12 mei 1950.

‘het floot en gierde dat je er misselijk van werd’. Zelf kreeg hij een kogel in de rug¹. In Utrecht was op 12 mei op de Domtoren een opzichter met enkele helpers bezig, het klokkenspel te beveiligen; zij werden spoedig onder vuur genomen en kort nadien deed in de stad het gerucht de ronde dat parachutisten zich boven in de Domtoren genesteld hadden.² In Den Haag werd door militairen zo veelvuldig op alles geschoten wat zij niet vertrouwden, dat de burgemeester tenslotte de politie en de geneeskundige dienst verbood om ’s nachts uit te rukken. ‘Ik heb’, tekende mr. de Monchy later aan, ‘mijn hart wel vastgehouden voor het geval er brand zou uitbreken, maar dat is gelukkig niet het geval geweest.’³

★

De Vijfde-Colonne-paniek in Den Haag is vooral daarom van belang geweest omdat haar manifestaties op het beleid, maar vooral ook op de berichtgeving van het Algemeen Hoofdkwartier invloed gingen uitoefenen. Op 11 mei, ‘om ongeveer half één, wordt er’, aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst,

‘plotseling op het Lange Voorhout geschoten. Uit het raam ziet de opperbevelhebber van land- en zeemacht trams die plotseling stil houden en burgers die ijlings dekking zoeken in de schuilkelder tegenover het Algemeen Hoofdkwartier, kortom er is iets aan de hand, maar wat? De generaal gaat persoonlijk naar buiten. Het gehele dekkingsdetachement ligt plat ter aarde: één man wil schieten. De generaal vraagt, waarop hij wil schieten. De man antwoordt: ‘Op een man in het gebouw aan de overkant. Die komt telkens voor het venster, hij doet zo verdacht.’ . . . Het raam was gesloten. Een patrouille, zekerheidshalve in het gebouw gezonden (het departement van financiën nog wel), kon niets verdachts ontdekken.’⁴

In dit ene geval had generaal Winkelman persoonlijk kunnen constateren hoe nerveus door militairen gereageerd werd, maar middelen om de berichten te verifiëren die hem die 11de mei omtrent andere schietpartijen in Den Haag bereikten, had hij niet. Hem werd gerapporteerd dat Duitse

¹ Toen hij na de capitulatie zijn wedervaren vertelde aan de commandant veldleger, generaal J. J. G. van Voorst tot Voorst, antwoordde deze slechts met één woord: ‘Anarchisten!’ (W. G. Hellinga, 19 maart 1953). ² G. A. W. ter Pelkwijk: ‘Utrecht in de meidagen van 1940’, *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1949, p. 141. ³ S. J. R. de Monchy: ‘Dagboek’, p. 6 (15 juli 1940). ⁴ H. F. M. van Voorst tot Voorst: ‘Notities’, p. 109.

parachutisten of Vijfde Colonnisten een aanval uitgevoerd hadden op het hoofdbureau van politie en dat zij de hoge toren van een flatgebouw aan de Zeestraat bezet hadden (de commandant Vesting Holland zond er een heel detachement op af 'om de toren te heroveren'¹); hem werd óók gerapporteerd, 'dat honderdtwintig Duitsers in burgerkleding uit een huis aan de Suezkade' oprukten in de richting van het centrum² en, later, dat die honderdtwintig naar dat huis teruggejaagd waren en dat het huis door een pantserwagen in puin geschoten was, waarna de nog in leven zijnde Vijfde Colonnisten de wapens neerlegden.³ En was dit alles zo vreemd? Had niet in de op 10 mei buitgemaakte Duitse stukken gestaan, dat zich in Den Haag Duitse burgers bevonden die 'speciale opdrachten' gekregen hadden? Ongeacht zijn eigen waarnemingen trok generaal Winkelman de juistheid van de bij het Algemeen Hoofdkwartier binnenstromende berichten niet in twijfel. Alle beschikbare pantserwagens van het veldleger ontbood hij naar Den Haag en 's middags om één uur gaf hij persoonlijk per telefoon aan de commandant veldleger een beeld van de situatie waaromtrent deze de volgende aantekeningen maakte:

'Aanval op politiebureau 's-Gravenhage afgeslagen. Vijfde Colonne treedt op. Aanval op hoofdcommissaris. Duitse en Nederlandse geweren. Postbode doodgeschoten. Gevecht met honderd man in omgeving Suezkade. Mocht de ministerraad door opdringen vijand in handen van de vijand vallen, dan zal opperbevelhebber land- en zeemacht met alle middelen de verdediging verder voeren. Generaal-majoor Carstens heeft hedenmorgen Belvédère te Wassenaar genomen. Burgers en personen in Nederlands uniform nemen deel aan de strijd op korte afstand. Een motorordonnans is bij de boerderij 'Maaldrift'⁴ overvallen door twee als boeren verklede personen, heeft zich doodgehouden en daarna beiden neergeschoten, een derde gewond en deze vluchtte met een vierde. In de 'Maaldrift' werd een geweldige buit aan wapens gevonden.'⁵

Het gebeurde bij de Suezkade vond generaal Winkelman van voldoende belang om er nog diezelfde dag 's avonds een apart communiqué over uit te

¹ B. Rugers, 4 maart 1952. ² H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 109.

³ In werkelijkheid was hier een schoenmakerswinkelje op losse gronden onder vuur genomen door een Nederlandse pantserauto, 'waarvan de commandant blijkbaar door een oorlogspsychose was bezeten . . . Het schoenmakertje heeft het leven er af weten te brengen door zich terstond achter zijn toonbank op de grond te werpen' - aldus een auditeur-militair bij de krijgsraad in Den Haag die enkele dagen later dit gebeuren ging onderzoeken. (Brief, 18 dec. 1953, van D. J. Veegens).

⁴ Bij Wassenaar. Hier had zich op 10 mei een deel van de op Valkenburg gelande Duitsers geïnstalleerd. ⁵ Hoofdkwartier veldleger: 'Dagboek', p. 110 (11 mei 1940).

geven dat, door pers en radio verspreid, de Vijfde-Colonne-angst machtig aanwakkerde:

'Heden, 11 mei, hebben te 's-Gravenhage woonachtige Duitsers van een huis aan de Suezkade uit getracht, naar het centrum van de stad op te rukken. Een afdeling Nederlandse troepen heeft hen teruggejaagd naar de Suezkade waar zij zich in het evengenoemde huis vastzetten. Een van onze pantserwagens heeft dit huis met zijn kanon beschoten, waarna de Duitsers die nog in leven waren, zich hebben overgegeven. De opperbevelhebber van land- en zeemacht deelt mee, dat tegenover ieder huis van waaruit op Nederlanders zal worden geschoten, op overeenkomstige wijze zal worden opgetreden.'¹

Die laatste zin uit het communiqué had een voorgeschiedenis.

De berichten omtrent het optreden van de verraderlijke Vijfde Colonne hadden op de commandant van het in de zuidelijke helft van de Grebbelinie opgestelde IIde legerkorps, generaal-majoor J. Harberts, zoveel indruk gemaakt, dat deze (een zeer voortvarende, maar niet erg evenwichtige opperofficier) aan de onder hem staande troepen, wellicht nog op de 10de, maar in elk geval op de 11de mei² een order verstrekt had die op het volgende neerkwam: verdachte personen moesten onmiddellijk gearresteerd en wie hunner zich verzette, neergeschoten worden; trof men in een huis vermomde Duitse troepen aan, dan dienden niet alleen zij, maar alle mannelijke bewoners van dat huis van zeventien jaar of ouder ter plaatse gefusilleerd te worden; hetzelfde moest geschieden wanneer uit een bepaald huis zou zijn geschoten.

Die order was, voorzover bekend, nog nergens toegepast toen generaal Harberts haar op 11 mei 's middags om vier uur voorlegde aan zijn onmiddellijke superieur: de commandant veldleger, generaal van Voorst tot Voorst, die hij in het hoofdkwartier te Zeist opzocht.³ Daarbij sprak hij zo gejaagd dat generaal van Voorst tot Voorst hem vragen moest, de afgekondigde bepalingen nog eens langzaam te herhalen; de commandant veldleger schreef ze op en reageerde onmiddellijk met de mededeling dat generaal Harberts de uitvoering van zijn order moest opschorten. Zijnerzijds belde generaal van Voorst tot Voorst zijn broer op, de chef van de landmachtstaf; deze

¹ Tekst in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 285. ² In het kort na de meidagen geschreven verslag van een der tot het IIde legerkorps behorende artillerie-afdelingen wordt vermeld 'dat op 10 mei te 9.14 uur het bericht doorkomt dat krijgsgevangenen die geheel of gedeeltelijk in Nederlandse uniformen gekleed zijn, onmiddellijk moeten worden geëxecuteerd.' (Commandant I-12 R.A.: 'Verslag der werkzaamheden op 10, 11, 12, 13 en 14 mei 1940', 14 juni 1940, p. 1). Er zijn dus vermoedelijk twee orders van generaal Harberts geweest. ³ Hoofdkwartier Veldleger: 'Dagboek', p. 112 (11 mei 1940).

pleegde overleg met de juridische deskundigen van het Algemeen Hoofdkwartier. Hun conclusies die aan generaal van Voorst tot Voorst overgebracht werden, luiden: 'Executie van Nederlanders die met de wapens in de hand, dus *op heterdaad* worden betrapt. Wanneer een Nederlander wordt *verdacht* van verraderlijke handelingen, dan moet hij door een krijgsraad worden berecht' (op het instellen van krijgsraden had generaal Harberts aangedrongen; daar komen wij op terug). Duitse militairen mochten, aldus het Algemeen Hoofdkwartier, onder geen beding zomaar neergeschoten worden.

Die conclusies werden door generaal van Voorst tot Voorst op 12 mei in een proclamatie neergelegd¹ waarin toch ook weer gezegd werd dat wie bij arrestatie verzet bood of trachtte te ontsnappen, neergeschoten zou worden en waarin bovendien alle machtigingen tot het voorhanden hebben van vuurwapenen (voor de jacht b.v.) vervallen werden verklaard; wie een vuurwapen bezat, moest het onmiddellijk bij het gemeentehuis of het naastbijzind politiebureau inleveren.

In hoeverre deze proclamatie bekend werd en in hoeverre er naar gehandeld werd, viel niet meer na te gaan.

★

Op dezelfde dag, 12 mei, waarop generaal van Voorst tot Voorst zijn verstrekkende proclamatie uitgaf, werd op het lijk van een Duitse militair die op het vliegveld Ockenburg gesneuveld was, een vrij dik dossier aangetroffen met stukken die toebehoord hadden aan de inlichtingen-officier (de *It*) van de staf der 22ste *Lufilande-Division*. Weer vond men in een van die stukken (die haastig naar de sectie inlichtingen van het Algemeen Hoofdkwartier, GS III, gebracht werden) de vermelding dat in Den Haag '*deutsche Zivilpersonen mit Sonderaufträgen eingesetzt*' waren; nu lag er ook een identiteitsbewijs voor die *Zivilpersonen* bij; het droeg het nummer 206 – hetgeen de indruk wekte (beter: de al gewekte indruk bevestigde) dat het aantal van die Duitse Vijfde Colonnisten in de honderden liep. Uit andere stukken bleek, hoe grondig de Duitse spionage gewerkt had. Nòg een stuk was er: een

¹ J. J. G. van Voorst tot Voorst: 'Memorie inzake generaal Harberts' (30 juni 1949), p. 32-34 (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep IV-2, pak M, no. 1 c). Generaal van Voorst tot Voorst vermeldt hier meer bijzonderheden dan in zijn: 'Indrukken nopens persoonlijke verrichtingen op de gevechtsterreinen', *Enq.*, dl. I b, p. 141.

Fahndungsliste Holland, met in de linkerbovenhoek een stempel: 'Eins.-Gruppe Feldmann, Kdo I' – kennelijk was die *Einsatzgruppe* een apart detachement dat de op de opsporingslijst vermelde personen moest arresteren; het gehele detachement telde volgens weer een ander stuk een-en-vijftig personen: vijf officieren, zes-en-veertig minderen.

De lijst met namen werd met spanning gelezen. De officieren van GS III kenden er vele van. Trouwens, onder de plaatsnaam 'Wassenaar' stonden er de namen en adressen op van overste van de Plassche, chef van GS III A, en van zijn relatie dr. M. van Blankenstein; kapitein Olifiers, de organisator van de Nederlandse spionage in Duitsland, kwam er op voor met het adres van het Algemeen Hoofdkwartier ('Lange Voorhout 52, Dienststelle') en voorts las men de namen, vaak ook de adressen, van de leden van de Britse en Franse inlichtingendiensten alsmede van hun belangrijkste helpers en agenten, voorzover aan de Duitsers bekend – onder hen 'Adrian Vrinten, Avenue Concordia 6, Rotterdam'. In totaal somde de *Fahndungsliste* negen-en-negentig personen op,¹ daarvan echter elf zonder enige adresaanduiding – maar die adressen zouden de Duitsers kunnen vinden via de bevolkingsregisters.

Heeft men die negen-en-negentig personen gewaarschuwd? Misschien sommigen wel – anderen zeker niet. Het was trouwens moeilijk, zich in of buiten Den Haag te verplaatsen en de telefoon werkte niet. Wel ontvingen de buitenlandse militaire attaché's onmiddellijk een afschrift van de *Fahndungsliste*² – de functionarissen van hun geheime diensten konden dus de eigen relaties, voorzover bereikbaar, waarschuwen. Dr. van Blankenstein kreeg maandagochtend 13 mei op het Engelse gezantschap te horen: 'Bent u er nog? U wordt gezocht, u moet weg' – enige waarschuwing van GS III had hem toen nog niet bereikt.³ Alle stukken, met inbegrip van de *Fahndungsliste*, werden samen met de op 10 mei gevonden Duitse documenten kort na de capitulatie door ambtenaren van Buitenlandse Zaken aan het Amerikaanse gezantschap toevertrouwd; personeel van dit gezantschap nam ze in de zomer van '40 mee naar de Verenigde Staten; vandaar bereikten ze weer de regering te Londen. In Den Haag hadden de ministers niets over of uit die documenten te horen gekregen,⁴ zelfs de minister van defensie werd niet ingelicht.⁵

*

¹ *Eng.*, dl. II b, p. 158. ² Getuige J. C. Grootenhuis, a.v., dl. VIII c, p. 295. ³ Getuige M. van Blankenstein, a.v., dl. II c, p. 239. ⁴ A.v., dl. II a, p. 84-85. ⁵ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., dl. II c, p. 92.

Bij de overige militairen die wèl van de nieuwe documenten vernamen (in het Algemeen Hoofdkwartier raakte het voornaamste uit de inhoud spoedig bekend) werd de al bestaande neiging versterkt om zo stringent mogelijke voorzorgsmaatregelen te laten nemen. Maar waarlijk: de commandant Vesting Holland en de garnizoenscommandanten in steden als Rotterdam, Amsterdam en Leiden hadden geen aansporing nodig. Voor hen was de Vijfde Colonne een onbetwistbare realiteit. Militairen en burgers infecteerden elkaar met berichten, het ene nog alarmerender dan het andere. Om de Vijfde Colonne haar bewegingsvrijheid te ontnemen werd het op zaterdag 11 mei in Den Haag verboden, 's avonds na half negen op straat te zijn.¹ 's Middags hadden er auto's rondgeraasd met karabijnen uit de portieren, overal in de stad stonden agenten met de revolver in de vuist: 'Handen op, anders krijg je een kogel in je donder!'² Menigeen die op Pinksterzondag in Den Haag naar de kerk wilde gaan ('er waren weinig mensen'), moest er met de handen in de lucht heen lopen.³ Op elk kruispunt bevonden zich militaire wachtposten die de papieren van voorbijgangers nauwkeurig controleerden: een wandeling die normaal tien minuten in beslag nam, duurde nu één of twee uur. 'Toen ik', aldus Dijkhoorn, 'met mijn auto van het departement van economische zaken naar het Plein reed, werd ik wel dertig keer aangehouden, niettegenstaande er twee chauffeurs van de militaire politie op mijn auto zaten en de vlag van de minister van defensie voorop stond'⁴ – dat laatste leek natuurlijk extra verdacht: was dit niet de meest perfecte bescherming die een Vijfde Colonnist zich kon wensen?

Gerucht na gerucht verspreidde zich met onbegrijpelijke snelheid. 'Daar lopen enige opgewonden burgers' (Tilburg, 11 mei)

'Wat is er?'

'Heeft u het al gehoord? Italië heeft aan Duitsland de oorlog verklaard!'

'Wie zegt dat?'

'ANP in de radio, die meneer heeft het gehoord.'⁵

We geloven er nog niets van. Ik moet er meer van weten:

'U bent die meneer die het in de radio gehoord heeft?'

'Neen, ik niet. Dat was een dame die daar woont.'

¹ *Het Vaderland*, 12 mei 1940. ² A. van Boven (ps. van A. van de Kamp): *Jan Jansen in bezet gebied. Oorlogsdagboek van een ambtenaar (11 mei 1940) (1946)*, p. 6.

³ A.v., 12 mei 1940; H. Mees: *Mijn oorlogsdagboek, 10 mei 1940–8 mei 1945 (12 mei 1940) (1945)*, p. 9. ⁴ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, *Enq.*, dl. VIII c, p. 29. ⁵ Die ochtend was om kwart voor twaalf het bericht omgeroepen dat koningin Wilhelmina in een telegram een beroep op de koning van Italië gedaan had om zijn invloed ten gunste van Nederland aan te wenden. (*Vrijl.*, p. 31).

Ik ga er meteen naar toe en vraag: 'Heeft Italië aan Duitsland de oorlog verklaard? Is dat een radiobericht?'

'Ja! - neen, geen radiobericht, ik heb het van een soldaat gehoord.'

Ja, ja!'¹

Slechts weinigen waren er in wie zulk een behoefte tot kritische verificatie leefde. Wat de emoties raakte, werd geloofd - de tot pessimisme stemmende geruchten niet minder snel dan de tegengestelde:

'Engelsen zijn te Rotterdam aangekomen! Vijfduizend zijn er op de Cool-singel! Het wordt tegengesproken. Het zijn geen Engelsen maar Canadezen en het zijn er geen vijfduizend, maar tienduizend!! Nu ja, of het nu Engelsen zijn of Canadezen, dat doet er niet toe! Het is in ieder geval hulp!'²

Dat de commandant van de Duitse luchtlandingstroepen in Den Haag met zijn vliegtuig neergestort was, werd in alle grote steden van het westen rondverteld; zijn paard, een witte schimmel (reminiscentie aan Sinterklaas?), had er ook het leven bij ingeschoten - dat was een opwekkend detail.³ Maar de sinistere geruchten overwoogen toch verre; van meet af aan was de angst sterker dan de hoop. 'Je wist tenslotte niet meer', aldus een officier van een der Leidse depotbataljons,

'wat je moest geloven. Zo werd er verteld, dat de handtassen van alle vrouwen gecontroleerd moesten worden omdat daarin soms handgranaten vervoerd werden. Dan kwam er een bericht van de garnizoenscommandant dat uitgekeken moest worden naar een patrouille Duitse soldaten in Nederlandse uniformen doch zonder beenwindsels, die vrouwen en kinderen voor zich uit dreven. En voorts was daar het volgende merkwaardige voorval: terwijl wij zelf drie observatieposten bezet hielden op de gasfabriek, vanwaar we de gehele omgeving konden waarnemen, en terwijl zich totaal niets verdachts had voorgedaan in het omliggende terrein, komt er op 13 mei een bevel van de overste (garnizoenscommandant), alarm te maken, aangezien hij bericht had ontvangen dat er parachutisten achter de gasfabriek geland zouden zijn. Ik zeg: 'Maar overste, ik heb toch geen zand in mijn ogen!' Maar er was geen praten tegen' -

er werd gealarmeerd.⁴

¹ H. A. Robbé Groskamp: 'III-20 RA achter Mill' (Collectie dagboeken, no. 288, p. 77). ² H. van den Burg: 'Oorlogsherinneringen van een brandweerman, 10-14 mei 1940', in Gemeente Rotterdam: *Herinneringsboek luchtbescherming, wijk IV, vak 3a* (1946), p. 43. ³ Graf von Sponeck werd in een latere fase van de oorlog op last van Hitler een proces aangedaan omdat hij, in strijd met gegeven bevelen, een deel van de Krim ontruimd zou hebben. Kort voor het einde van de oorlog werd hij 'auf Grund eines summarischen Befehls Himmlers oder Hitlers' doodgeschoten (A. Kesselring: *Soldat bis zum letzten Tag* (1953), p. 71). ⁴ Aangehaald in W. A. Poort en Th. N. J. Hoogvliet: *Slagschaduwen over Nederland* (1946), p. 282-83.

Op 11 mei, 's avond om elf uur,¹ had generaal Winkelman een lange waarschuwing laten omroepen, gericht tegen het verspreiden van valse geruchten. 'Het verder vertellen van ongecontroleerd, alarmerend nieuws dient', zo was verklaard, zo kon men daags daarna in de pers lezen, 'met alle middelen te worden tegengegaan'. Had het Algemeen Hoofdkwartier (men denke aan het bericht over de Suezkade) zich niet zelf aan het doorgeven van 'ongecontroleerd, alarmerend nieuws' bezondigd? De waarschuwing hielp niet.

In een van de officiële z.g. voorschriften voor de velddienst die bij de instructie van de militairen jarenlang gebruikt waren, was er speciaal op gewezen dat de vijand, was eenmaal oorlog uitgebroken, de waterbronnen kon vergiftigen – op dat strijdmiddel moest elke militair bedacht zijn. Uit welk grijs verleden dateerde dat vermaan? Of sprak hier minder historische ervaring uit dan een primitieve beduchtheid? Merkwaardig was het, dat in de Vijfde-Colonne-paniek de specifieke vrees 'wij worden vergiftigd', niet ontbrak. Er was angst voor het gebruik van gifgas door de Duitsers – een mogelijkheid waar elke militair door zijn gasmasker aan herinnerd werd. Inbeelding deed de rest. Op de tweede oorlogsdag berichtte de commandant veldleger aan het Algemeen Hoofdkwartier dat bij Amerongen waargenomen was, 'dat uit een Duits vliegtuig twee glazen bollen vielen. Een officier kreeg prikkelende geur en vieze smaak in de mond. Door sterke wind alles direct weg.'² Op de vierde oorlogsdag, 13 mei, werd in Rotterdam een middelbare school op haar geschiktheid als militaire commandopost gekeurd:

'De gasofficier stak zijn deskundige neus in de lucht en geholpen door zijn overspannen zenuwen rook hij gas. Anderen meenden het al langer geroken te hebben. Zij die scherven van granaten hadden opgeraapt, voelden hun vingers erg jeuken, dus: mosterdgas. 't Woord 'gas' had een geweldige reactie, onmiddellijk kwamen de gasmaskers in actie. De mensen met jeuken vingers kregen grote verbanden met chloorkalk om hun handen . . .'³

Een dag tevoren, op 12 mei, werd aan de militairen in de Grebbelinie van hogerhand meegedeeld dat ze snoepgoed dat langs de weg lag, niet mochten oprapen of opeten, 'want het was vergiftigd. Het was door Duitse vliegtuigen uitgestrooid.'⁴ Hetzelfde consigne werd op 13 mei aan de militairen bij Amsterdam uitgegeven, met dien verstande dat zij niet alleen niets eetbaars

¹ *Vrijl*, p. 34. ² Hoofdkwartier veldleger: 'Dagboek', p. 107 (11 mei 1940).

³ 'Uit de mémoires van aalmoezener B. Verhoeven', *Vrijl*, p. 89. ⁴ A. W. van Straaten: 'Vijf dagen oorlog, verteld door een soldaat', p. 15 (12 mei 1940).

‘GEHEIMZINNIGE TEKENEN’

mochten oprapen maar ook totaal niets van burgers mochten aannemen, ‘daar er met vergiftigde bonbons gewerkt was.’¹ Dit laatste werd ook per radio omgeroepen; zulks leidde op enkele plaatsen tot gevallen van hallucinatie waarbij personen die ‘iets vreemds proefden’, op slag meenden dat zij vergiftigd waren.

De vijand, de Duitser, en speciaal de Vijfde Colonnist, werd tot alles in staat geacht. Wie zich beloerd en belaagd achtte, zag overal de tekenen van de duivelse activiteit dier Vijfde Colonne. Op sommige plaatsen in het land werd gemeend dat zij in de grond grote figuren ingebrand of uitgegraven had, ‘in de vorm van een hakenkruis, op bepaalde, door de Duitse vliegers blijkbaar aan te vliegen punten. Voorbeelden hiervan werden gemeld uit de omgeving van Maarsbergen en van Bergen-aan-Zee.’² In Amsterdam gingen op 13 mei sommigen er toe over, de straten schoon te maken van krijstreden waarin men route-aanwijzingen zag voor Duitse militairen of Vijfde Colonnisten, in Zeeland gaf schout-bij-nacht van der Stad op 14 of 15 mei instructie, ‘alle op percelen aangebrachte krijttekens, alsmede de reclames van bepaalde zeepfabrieken’ te verwijderen³; die reclames bestonden uit borden welker achterkant, naar men meende, ook al weer route-aanwijzingen toonde. Deze specifieke waanvoorstelling had zich, zoals wij in ons vorig hoofdstuk beschreven, al op 10 mei in het Noordbrabantse gemanifesteerd en, bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog, meer dan een kwart eeuw eerder, in Frankrijk, België en Engeland.

Het is mocelijk, gradaties van angst of paniek aan te geven. Wij willen wel aannemen dat er hier of daar ook in het westen des lands militairen en burgers waren die het hoofd koel hielden en zelfs de officiële berichten omtrent het optreden van de Vijfde Colonne met gezond scepticisme opnamen. Over het algemeen evenwel, grepen angst en verwarring van dag tot dag wijder om zich heen. Het hoogtepunt werd, dunkt ons, op de vierde oorlogsdag, maandag 13 mei, bereikt. Toen was het in Amsterdam verboden, op straat met de handen in de zak te lopen, in Den Haag mocht men op de openbare weg niet blijven staan, tegen ‘alle samenscholingen van drie of meer personen’ zouden onmiddellijk maatregelen genomen worden, deuren en ramen moesten hier (alsook in Rotterdam⁴) gesloten blijven.⁵

Elk van deze maatregelen, bedoeld om een *werkelijk* gevaar te keren, betekende dat de angst voor een *fictief* gevaar aangewakkerd werd. De enige

¹ H. Kamp jr.: ‘Dagboek 7-15 mei 1940’ (Collectie dagboeken, no. 166), p. 17 (13 mei 1940). ² W. A. Poort en Th. Hoogvliet: *Slagschaduw over Nederland*, p. 285. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 168. ⁴ H. Mees: *Mijn oorlogsdagboek*, p. 11 (13 mei 1940). ⁵ *Het Vaderland*, 13 mei 1940.

reële uitwerking was, dat in het militaire apparaat de zenuwachtigheid steeds groter werd, dat wat aan militaire krachten beschikbaar was, tot op zekere hoogte tegen een imaginaire vijand ingezet werd in plaats van tegen de Duitsers en dat de vermeende Vijfde Colonnisten bij duizenden hardhandig gearresteerd werden.

Arrestaties en interneringen

Op vrijdag 10 mei was het tot de eerste arrestaties en interneringen gekomen. Men was toen uitgegaan van de door de procureur-generaal opgestelde arrestatielijsten; die lijsten had men evenwel spoedig uit het oog verloren. Hoeveel Duitsers, NSB'ers en andere verdachten in totaal tijdens de meidagen opgepakt werden (wij zullen hier wederom niet alleen de 11de mei behandelen maar ook de volgende dagen), staat niet vast. Procureur-generaal van Thiel die in Noord-Holland en Utrecht ruim achthonderd te interneren personen op zijn lijsten had staan, kreeg 'voor het ressort Amsterdam alleen' met tienduizend gearresteerden te maken van wie hij er 'na schifting' vijf-en-zestig honderd liet opsluiten¹ – ook dat waren slechts schattingen en de 'schifting' kan niet veel om het lijf gehad hebben. Vrij veel mensen werden opgepakt uitsluitend doordat zij om de een-of-andere reden opgevalen waren, hetgeen bij de heersende angst voor de Vijfde Colonne voldoende was om gevangelijk weggevoerd te worden. Zo werden in Utrecht op 12 mei de vrouw van de dichter Martinus Nijhoff en een Engelse vriendin ingerekend (vermoedelijk hadden zij op straat Engels gesproken) in wie men als vrouwen verklede Duitse parachutisten gezien had.² Hoeveel Duits-Joodse vluchtelingen gearresteerd werden, is niet bekend – en er zullen nog wel meer nodeloze, ja zinloze arrestaties verricht zijn. Intussen staat wel vast, dat het gros der geïnterneerden gevormd werd door leden van de NSB en door Rijksduitsers.

In Rotterdam bleef het gebouw 'De Doelen' als een belangrijk verzamel-punt van gearresteerden in gebruik. Op 11 mei werd daarnaast het stoomschip 'Baloeran' van de Rotterdamse Lloyd dat in de Maas opgelegd was, als gevangenedepot in dienst gesteld. De rantsoenen waren er 'schamel', minstens één der geïnterneerden werd 'door minder marinepersoneel her-

¹ Getuige J. A. van Thiel, *Enq.*, dl. I c, p. 203. ² Ter Pelkwijk: 'Utrecht in de meidagen van 1940', *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1949, p. 141.

haaldelijk met de dood bedreigd¹ – dat zal wel niet alleen in dat ene geval voorgekomen zijn; daarvoor waren de emoties te fel.

In Den Haag werden de geïnterneerden in verschillende gebouwen ondergebracht. Uit Amersfoort kwamen de gearresteerde mannen (hun vrouwen en kinderen had men op 11 mei vrijgelaten²) in de Haagse Alexander-kazerne terecht, zo ook uit verscheidene plaatsen in Zuid-Holland waarbij zich bij het transport uit Gorinchem een baby van acht weken bevond.³ Evenwel werden in die kazerne ook personen opgesloten die eerst op 13 mei in Den Haag opgehaald werden. Er zaten, aldus een NSB'er uit Werkendam, 'veel Joden, en veel Duitsers . . . Er zijn zelfs Joden die zeggen dat de Duitse concentratiekampen veel beter zijn, daar is tenminste nog gelegenheid om te wassen.'⁴ De mensen lagen 'als beesten in 't stro, zonder dekens, in een grote, koude, houten ruimte'. Wie naar de wc wilde, moest eerst drie uur in de rij staan⁵ – 'voor zeshonderd mensen waren drie tonnen aanwezig waarop een dwarsbalk lag. Het geheel was walgelijk smerig.'⁶

Van de verdachten die in Noord-Brabant gearresteerd waren, kwam althans een deel ook al in Den Haag terecht, nl. in het KLM-gebouw,

'vele honderden opgesloten in één zaal, op één moment tussen de achthonderd en duizend man. Ramen dicht, alles op en neer lopend door het stro. Slapen op te weinig stro . . . later kwamen er wat dekens. Middageten werd er gebracht zonder borden, zonder eetgerei. We moesten maar met onze handen eten of desnoods een stuk karton van de grond scheuren en daarmee eten. Enkelens bemachtigden een etensblik, door enkele soldaten daartoe afgestaan.'⁷

Niet veel beter waren de toestanden in het studiocomplex 'Filmstad' bij Wassenaar waar tenslotte meer dan duizend personen opgesloten zaten, onder hen ca. tweehonderd Duits-Joodse vluchtelingen en ca. honderd 'democraten van diverse pluimage' (vermoedelijk communisten, links-socialisten en anarchisten, maar ook personen 'die van de straat opgepikt waren terwijl zij een handeltje uitoefenden').⁸

'Steeds werden uit alle richtingen der stad nieuwe arrestanten aangevoerd, mannen, vrouwen, kinderen met hun ouders, jonge meisjes en jongens, doch ook

¹ A. C. de Neeve: 'Rotterdam, 10-16 mei 1940' (Collectie dagboeken, no. 315), p. 41. ² C. A. Mennicke: *Ons tijdsgewricht in de spiegel van een persoonlijk levenslot*, p. 258. ³ 'Aantekeningen betreffende internering van NSB'ers uit Gorinchem' (anonym), p. 3 (Doc. II - 944). ⁴ A.v. ⁵ A.v. ⁶ P.T.M.S. van H.: 'Rapport der internering op 13-14 Bloeiemaand' (25 mei 1940), p. 1 (Archief NSB, map 961). ⁷ J. G. B.: 'Rapport betreffende internering' (8 juni 1940, a.v.). ⁸ H. C. van den Bos: 'Verslag van mijn ervaringen tussen de 10de mei en 14de mei 1940' (19 mei 1940), p. 2 (a.v., map 960).

grijsaards, waaronder die zich zelfs met behulp van twee stokken nauwelijks konden voortbewegen.¹

Zaterdag 11 mei was er overdag haast niets te eten of te drinken, 's avonds werd 'warm eten verstrekt van goede kwaliteit. Hierdoor werd de stemming beter.'² Zondagavond om zes uur moest men opeens het studiocomplex verlaten; men marcheerde naar het station Wassenaar op de lijn naar Scheveningen; vandaar reed een trein vol opgepakt eerst naar Den Haag, vervolgens van Den Haag naar het Centraal Station in Amsterdam. Niet ver daarvandaan stond hij stil. Een NSB'er die een onverwachte beweging maakte, werd toen door een nerveuze soldaat pardoes in een coupé neergeschoten, twee andere NSB'ers werden eveneens dodelijk getroffen, één werd zwaar gewond.³ Omstreeks middernacht reed men het Centraal Station binnen. Order werd gegeven, 'onbewegelijk te blijven zitten, daar', aldus een NSB'er, 'bij de minste beweging van buiten de trein op ons zou worden geschoten.'⁴ De volgende morgen werden de inzittenden in autobussen en 'één grote veewagen waar de personen ingegooid werden',⁵ naar de Cavaleriekerne overgebracht, waar marechaussees, gewond om met gevangenen om te gaan, voor de bewaking zorgden. 'Na twee uren wisten we reeds', schreef een der opgesloten, 'dat wij in een paradijs waren beland. De verzorging, de behandeling, het eten was er uitstekend.'⁶

Aanzienlijk minder gunstig was de situatie in de Centrale Markthallen te Amsterdam waar leden van de Vrijwillige Burgerwacht de dienst uitmaakten. Machinegeweren stonden constant van de omloop af op de massa der geïnterneerden gericht die voortdurend aanzwol. Tenslotte werden honderden uit de hallen overgebracht naar een loods van het Blauwhoedenveem,⁷ anderen naar een gebouw midden in de Jordaan ('waarvan ik', bekende procureur-generaal van Thiel later, 'eerlijk gezegd niet wist of die mensen er levend afgekomen zouden zijn, want de Jordaan was dermate geladen . . . dat ik dacht: ze gaan er nu aan'⁸), weer anderen (ca. vijftienhonderd) naar de loods 'Celebes' van de Maatschappij Nederland waar in zes uur hard werken

¹ Van Z.: 'Belevenissen van een nationaal-socialist bij zijn internering door de Nederlandse autoriteiten' (23 mei 1940), p. 4 (a.v., map 961). ² L. Lindeman: 'Verslag (31 mei 1940), p. 2 (a.v.)' ³ Mevr. v. L.: 'Rapport over onze gevangenneming van 10-15 mei 1940' (a.v., map 961); van Z.: 'Belevenissen van een nationaal-socialist', p. 6. ⁴ A.v. ⁵ H. Th. C.: 'Rapport houdende bevindingen . . . gedurende het tijdvak 10 t.e.m. 14 mei 1940' (23 mei 1940), p. 3 (a.v., map 960). ⁶ H. C. van den Bos: 'Verslag van mijn ervaringen tussen de 10de mei en 14de mei 1940', p. 3-4. ⁷ H. R. R. Herrmann: 'Fragebogen Hilfsausschuss für die Deutschen in den Niederlanden', 30 dec. 1940. ⁸ Getuige J. A. van Thiel, *Enq.*, dl. I c, p. 203.

door het personeel van de scheepvaartmaatschappij een primitieve behuizing opgetrokken werd, 'gezorgd is, dat baby's warme melk en pap kunnen krijgen'.¹ Niettemin was het er, 'eerlijk gezegd', aldus van Thiel, 'mensonwaardig'.²

Zo ook in de rijkswerkinrichting te Hoorn, waar in twee dagen duizend arrestanten terecht kwamen. Op 11 mei kreeg men er tot 's middags vier uur niets te eten; toen kwamen er boterhammen en wat slappe koffie; vervolgens ging men er weer in het pikdonker en het druipende vuil de nacht in. 'Unten', schreef later een Duitser die in een van de bovenkooien lag, '*sind drei Jungens von fünfzehn Jahren. Sie schreien: hilf uns doch!*'³ Zondag kon men nauwelijks in de holle zalen lopen, zoveel uitwerpselen en braaksel lagen er; zondagavond kreeg men voor het eerst enig warm eten en ontving men bovendien stro. Er had zich toen al een commissie van geïnterneerden opgeworpen, welker vertegenwoordiger, Paul Kiës, voorzitter van de z.g. Troelstrabeweging, contact opnam met de commandant van deze noodgevangenis die zich, ook naar het oordeel van het geïnterneerde Tweede-Kamerlid van de NSB, H. J. Woudenberg, alle moeite gaf om een dragelijker situatie te scheppen: hij vorderde werklieden, liet een waterleiding aanleggen en zorgde voor betere kost.⁴ 'In het zeer gemengde gezelschap van communisten en NSB'ers, Duitsers en zelfs Duitse Joden ontstond gedurende die korte tijd een zekere lotsverbondenheid door de gezamenlijk gedragen ellende. Ook Wijnkoop', aldus de biograaf van de CPN-voorman, 'droeg zijn lot in Hoorn ferm en opgewekt'.⁵

De Vijfde-Colonne-paniek eiste onder diegenen die gearresteerd werden, enkele mensenlevens. De drie slachtoffers die in de trein van Den Haag naar Amsterdam vielen, memoreerden wij al. Daarnaast werd in Rotterdam op 12 mei een NSB'er die naar een politiebureau overgebracht werd, dodelijk getroffen, wellicht per ongeluk; in Wassenaar werd op de 13de een NSB'er bij arrestatie neergeschoten door een reserve-kapitein van het leger, in Dordrecht werden, eveneens op de 13de, twee gebroeders gefusilleerd; uit hun huis (waar men geen wapenen vond) zou geschoten zijn; één van de twee was NSB'er; de lijken werden in de rivier gegooid.⁶ Volledigheidshalve voegen wij hier nog toe (maar wij komen er op terug), dat op de 14de overste Mussert, de Dordrechtse kantonnementscommandant, in Sliedrecht dood-

¹ (N.V. Stoomvaartmaatschappij Nederland) J. W. de Roever: *De Nederland in de tweede wereldoorlog* (1951), p. 31-32. ² Getuige J. A. van Thiel, *Enq.*, dl. I c, p. 203. ³ G. C. Hirsch: '*Pfingsten im Gefängnis*', p. 7 (Doc. I - 701, map a-1). ⁴ H. J. Woudenberg: '*Mémoires*', dl. II, p. 54-55 (Doc. I - 1922). ⁵ A. J. Koejemans: *David Wijnkoop*, p. 287. ⁶ J. Bleeker: *De buffer*, p. 12.

geschoten werd door een luitenant van een der tot de Lichte Divisie behorende regimenten wielrijders, en dat een dag tevoren, de 13de, te Durgerdam een oudere broer van mr. M. M. Rost van Tonningen, kapitein-ter-zee N. A. Rost van Tonningen, een militair van volstrekte integriteit, commandant maritieme middelen Amsterdam, levensgevaarlijk gewond werd door een kapitein der mariniers die in een soort vervolgingswaan zin meende dat Vijfde Colonnisten tegen hem samenspannden; twee burgers werden dodelijk door hem getroffen.

Mr. M. M. Rost van Tonningen zelf bevond zich toen als lid van de groep der een-en-twintig die op 3 en 4 mei gearresteerd waren, in Zijpe op Schouwen-Duiveland. De groep had het interneringsdepot te Ooltgensplaat op Overflakkee verlaten; de commandant van het depot had machtiging gekregen, de een-en-twintig buiten het bereik der Duitsers te brengen. Van Zijpe zouden zij doorgaan naar het centrale interneringskamp voor de Zeeuwse Vijfde Colonnisten te Ellewoutsdijk op Zuid-Beveland.¹ Dat zou hun volgende verblijfplaats in gevangenschap worden – niet hun laatste.

★

Is het nog nodig, aan deze beschrijving een beoordeling toe te voegen? De qualificatie van de Amsterdamse procureur-generaal haalden wij al aan: 'mensonwaardig'. Het is duidelijk dat de apparaten van justitie en politie vooral in Utrecht en Noord- en Zuid-Holland onvoldoende voorbereidingen getroffen hadden (men denke aan de staat van verwaarlozing waarin zich de als interneringsdepot aangewezen rijkswerkinrichting te Hoorn op 10 mei bevond) om de paar duizend personen die men als staatsgevaarlijken wilde opsluiten, onder te brengen op een wijze die met de tradities van het Nederlandse gevangeniswezen strookte. Toen de duizenden tienduizenden werden, moesten wel wantoestanden ontstaan. Zij hebben zich voorgedaan; wij hebben ze beschreven.

De beoordeling van procureur-generaal van Thiel handhavend, zouden wij niettemin willen wijzen op factoren die men als 'verzachtende omstandigheden' zou kunnen aanmerken. Ook in een normale situatie zou het niet eenvoudig geweest zijn, voor zoveel te interneren personen onmiddellijk redelijk onderdak te organiseren en redelijke hoeveelheden voedsel bijeen te brengen. De situatie was evenwel het tegendeel van normaal. Het land was

¹ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 262.

overvallen. Zowel de omvang der arrestaties als de ruwe en primitieve behandeling der gearresteerden kan men zien als door emoties bepaalde, buitensporige reacties – maar dan toch reacties; reacties, waarvoor de *primaire* historische verantwoordelijkheid bij de mogendheid lag die de overval pleegde: Duitsland.

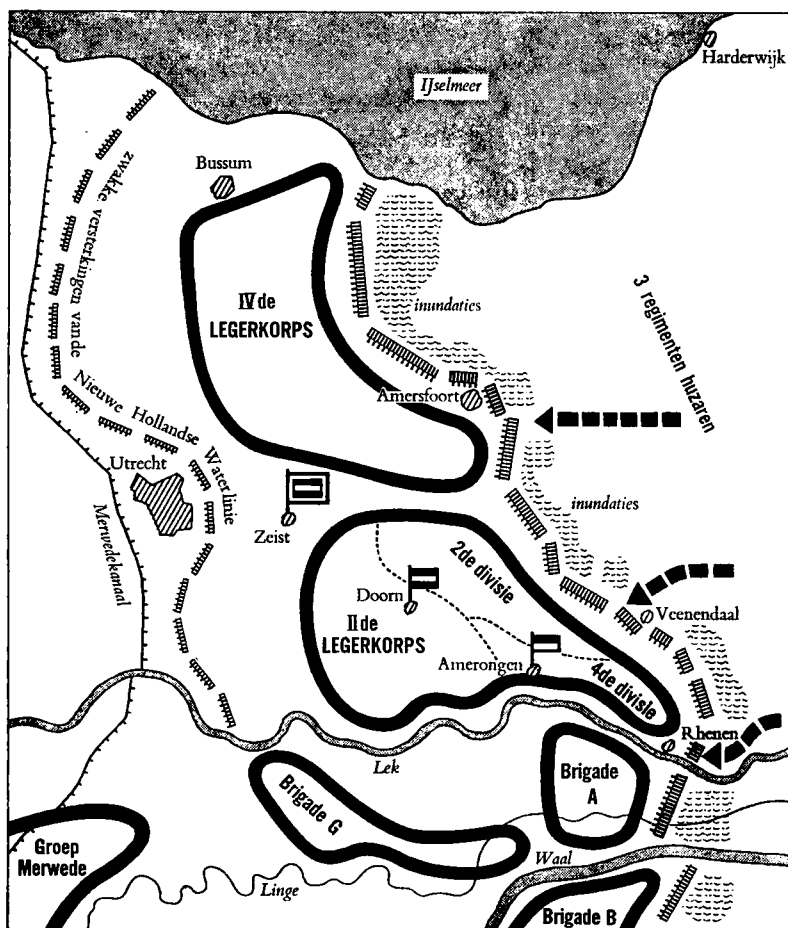
In menige geïmproviseerde gevangenis deden de betrokken autoriteiten spoedig hun best om de ergste noden op te heffen. Haalt men zich de door de overval gewekte intense verontwaardiging voor de geest alsmede de door officiële berichten aangewakkerde, hevige angst voor de Vijfde Colonne, dan mag men, dunkt ons, van een beperkt aantal slachtoffers spreken. Onder de duizenden militairen en politiemannen die met de opgepakten te maken kregen, waren er slechts zeer, zeer weinigen wier vinger te los aan de trekker zat. De Vijfde-Colonne-paniek heeft in Polen enkele duizenden mensenlevens gevergd en in België en Frankrijk samen vermoedelijk (definitieve cijfers zijn niet bekend) minstens enkele tientallen.¹ Zo werd de oprichter en leider van het Verdinaso, Joris van Severen, met een-en-twintig andere 'Vijfde Colonnisten' op 20 mei in het Franse Abbeville zonder vorm van proces gefusilleerd; van de in België geïnterneerde Rijksduitsers verloren eveneens een-en-twintig het leven.²

Wat ons land betreft, komen wij in ons slothoofdstuk op het politieke effect van de paniek terug; het al aangeduide militaire effect houde de lezer in gedachten wanneer wij nu weer zijn aandacht gaan vestigen op de eigenlijke krijgsverrichtingen.

De Grebbelinie

De Grebbelinie dekte het hart des lands. Globaal zou men kunnen zeggen dat ruim een derde van het Nederlandse leger als taak had, haar tot het uiterste te verdedigen. Uitgesproken sterk was zij niet; men had tijdens de mobilisatie te weinig middelen ingezet om de sinds lang verwaarloosde linie van voldoende bunkers en andere moderne defensiewerken te voorzien. Over een groot deel van haar lengte had zij intussen inundaties in front die het oprukken der Duitsers zouden verhinderen of althans bemoeilijken. Ter hoogte van Amersfoort, bij Veenendaal en ten oosten van de Grebbeberg

¹ Brief, 10 juni 1969, van J. Vanwelkenhuyzen (Brussel). ² L. de Jong: *De Duitse Vijfde colonne in de tweede wereldoorlog*, p. 115-16.

XXI. De Grebbelinie

Rood: mogelijke aanvalsrichtingen der Duitsers. In Zeist respectievelijk Doorn bevinden zich de hoofdkwartieren van de commandant veldleger (luitenant-generaal J. J. G. baron van Voorst tot Voorst) en van de commandant IIde legerkorps (generaal-majoor J. Harberts), in Amerongen bevindt zich het stafkwartier van de commandant van de 4de divisie (kolonel A. M. M. van Loon).

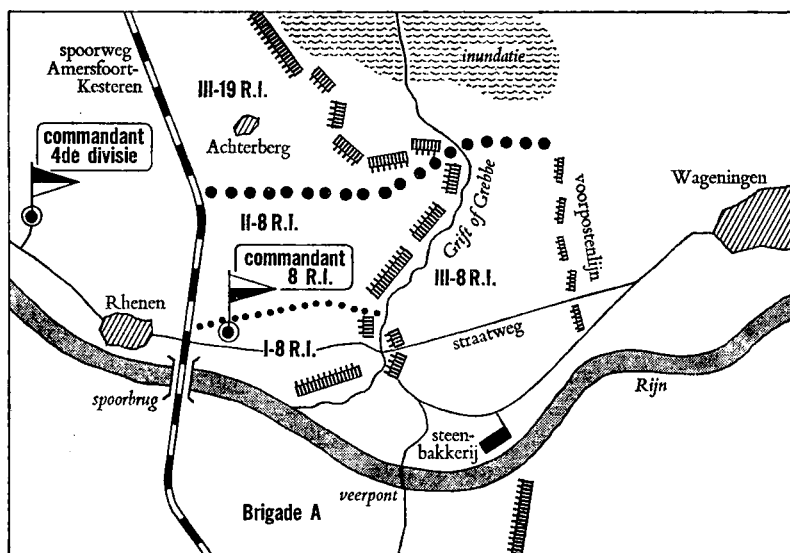
had men evenwel door de terreingesteldheid geen gebieden kunnen inunderen. Om dat euvel bij de Grebbeberg te ondervangen en om de rest van de inundaties tegelijk te verbeteren, was men in de winter van '39 op '40 bij die berg begonnen met de bouw van een bomvrij gemaal dat, ook bij lage waterstand, voldoende water uit de Rijn zou kunnen oppompen; dat gemaal was op 10 mei '40 nog niet gereed.

Twee van de drie legerkorpsen die de commandant veldleger, van andere formaties afgezien, onder zijn bevelen had, waren in de Grebbelinie opgesteld: het IVde legerkorps in het noordelijke, het IIde in het zuidelijke gedeelte. Het IIde legerkorps werd, van Doorn uit, door generaal-majoor J. Harberts gecommandeerd. Zijn kern werd gevormd door twee divisies, de 2de divisie ter hoogte van Veenendaal, de 4de ter hoogte van Rhenen. Commandant van de 4de divisie was kolonel A. M. M. van Loon. Generaal Harberts verwachtte (zoals spoedig blijken zou: ten onrechte), dat de Duitsers, wat zijn frontgedeelte betrof, hun hoofdstoot ter hoogte van Veenendaal zouden uitvoeren¹; daar was dus meer aan de stellingen gedaan dan ter hoogte van Rhenen; bovendien was de 2de divisie die bij Veenendaal stond, aanzienlijk sterker dan de 4de die de Grebbeberg en het aansluitend gebied verder noordelijk verdedigen moest. De 2de divisie had een sterkte ongeveer gelijk aan vier regimenten infanterie, de 4de divisie telde er slechts twee. Ook had de 2de divisie ongeveer tweemaal zoveel artillerie als de 4de.

Van die twee regimenten infanterie van de 4de divisie was er één, het 8ste, vóór, op en bij de Grebbeberg opgesteld. Het bestond in hoofdzaak uit dienstplichtigen uit de omgeving van Arnhem en uit de Achterhoek; die waren, aldus de divisiecommandant, 'niet slecht'² – zeker niet de minderen van de overige recruten. Regimentscommandant was luitenant-kolonel (overste) W. F. Hennink. Het regiment telde, zoals gebruikelijk, drie infanterie-bataljons. Bataljon I (commandant: majoor W. P. Landzaat) verdedigde de eigenlijke Grebbeberg, II (reserve-majoor J. H. H. Jacometti) het gebied vlak ten noorden daarvan en III (majoor C. J. Voigt) was nagenoeg geheel opgesteld in de z.g. voorpostenstrook: de strook tussen Wageningen en de Grebbeberg waar zich geen enkele inundatie bevond; die strook was ongeveer drie kilometer breed.

Op 10 mei werd de Grebbelinie door de Duitsers met rust gelaten; nergens voerden zij bombardementen uit. Toch was het voor de troepen in de linie een nerveuze dag. Bij het reserveregiment van het IIde legerkorps zaten, legde later een der aalmoezeniers vast, de stafofficieren 's morgens

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 218. ² Getuige A. M. M. van Loon, *Eng.*, dl. I c; p. 519.

XXII. De sector van het 8ste regiment infanterie

Het IIIde bataljon van het 8ste regiment infanterie staat in de voorpostenstrook opgesteld, de Grebbeberg wordt door het Iste en IIde bataljon verdedigd. Ten noorden daarvan sluit het IIIde bataljon van het 19de regiment infanterie aan.

Beide regimenten behoren tot de 4de divisie.

'lijkbleek om de radio heen. De luchtdienst meldt van overal parachutisten en intussen ronkt het steeds maar door . . . De troepen bereiken langzamerhand de verzamelplaatsen . . . Wandelend langs de verzamelde bataljons, komen de mannen een voor een even naast me lopen. Een korte, alles omvattende belijdenis, de absolutie, een ferme klap op de schouder en zij nemen hun plaats in de gelederen weer in. Zo gaat het uren achtereen . . . Nu en dan moet ik harder zijn dan me lief is, als een soldaat staat te huilen om gezin en familie. 'God zal voor je gezin zorgen, zorg jij voor je vaderland.' Een krampachtige handdruk is het bewijs dat ook een hard woord in goede aarde kan vallen.'¹

¹ 'Uit de mémoires van aalmoezenier Verhoeven', *Vrij!*, p. 66-67.

Hier en daar werd op 10 mei door infanteristen druk maar ineffectief op de overvliegende Duitse toestellen gevuurd. Een enkele kleine eenheid verschoot reeds die eerste dag alle beschikbare munitie.¹

Laat in de middag van de 10de rukten de Duitsers het geëvacueerde Wageningen binnen. De ruiters, fietsers en pantserwagens van twee regimenten huzaren bevonden zich toen nog op de noordelijke Veluwehelft. Hier lieten de Duitsers op zich wachten; verder noordelijk dan Zutphen waren zij immers de IJsel niet overgekomen; hun brug kwam er pas in de middag van de 11de klaar, bovendien waren ook alle bruggen over het Apeldoornse kanaal vernield en met het slaan van een noodbrug over dat kanaal bij Beekbergen, ten zuiden van Apeldoorn, konden de Duitsers ook eerst op de 11de beginnen – toen pas was de hoofdmacht van de 227ste *Infanterie-Division* in staat om westwaarts op te rukken. Intussen was de noordelijke Veluwehelft op de 10de al goeddeels door de huzaren ontruimd. Op de 11de werden hier evenwel door hen weer verkenningen uitgevoerd waarbij enkele pantserwagens in het begin van de middag nog ongehinderd de IJsel bij Zwolle alsmede Apeldoorn wisten te bereiken. Pas later in de middag kwamen de Duitsers met pantserwagens (hier en daar vonden schermutselingen plaats) in de buurt van Hoewelaken aan – en meteen verspreidde zich in en achter de noordelijke helft van de Grebbelinie, tot in het hoofdkwartier van het veldleger te Zeist, het door angst ingegeven gerucht dat de Duitsers in de stelling binnengedrongen waren.²

In Barneveld vertoonden de eerste Duitsers zich op de 11de omstreeks zes uur 's avonds. De radiozender van Kootwijk (vooral van belang voor de radioverbindingen met Nederlands-Indië) was die middag door hen bezet. De militaire autoriteiten en de PTT hadden tevoren besloten, die zender niet te vernielen; wel wilde men o.m. enkele vitale onderdelen wegnemen teneinde te verhinderen dat de Duitsers de apparatuur weer spoedig in dienst zouden kunnen stellen. De belangrijkste dier onderdelen werden 's morgens op last van de commandant van het Nederlandse bewakingsdetachement begraven, 's middags werd die commandant gedwongen, de plaatsen aan te wijzen waar men die onderdelen in de grond gestopt had.³

Dan werd voorts op die 11de de totale troepenmacht die de Duitsers tegen de Grebbelinie lieten aanrukken, iets verkleind. Van een van de twee SS-regimenten, de *SS-Leibstandarte 'Adolf Hitler'*, werd een deel naar het Rijnland gezonden om via de bruggen over de Maas in Noord-Brabant ingezet te

¹ Getuige A. M. M. van Loon, *Enq.*, dl. I c, p. 518. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 529.

³ A.v., p. 526.

worden¹; daar waren de Duitsers immers al door de stelling (de Peel-Raamstelling) heen – men kon er de SS-troepen die gemotoriseerd waren, goed gebruiken.

Er was aan de Grebbelinie maar één sector waar men het al op de 11de zwaar te verduren kreeg: de niet-geïndundeerde sector vóór de Grebbeberg. Het tweede SS-regiment, de SS-*Standarte 'Der Führer'*, had opdracht gekregen, de Grebbeberg aan te vallen en daartoe moest uiteraard eerst de voorpostenstrook veroverd worden. Die SS-troepen maakten, aldus een gevangen genomen Nederlands militair,

'een duivelse indruk in hun gecamoufleerde uniform en waren van top tot teen bewapend. Hun helm en uniformjas waren overdekt met een soort *waterproof*-stof, beschilderd in bostinten ('*getarn*') . . . In hun koppel en kaplaarzen staken handgranaten met handvat en losse dolken; sommigen droegen geweren met bajonetten, anderen lichte mitrailleurs die werkelijk licht waren en die een veel grotere vuursnelheid hadden dan de onze . . . Daarenboven droegen ze allemaal ook nog een pistool dat tot karabijn verlengd kon worden . . . De bewapening was volmaakt en de soldaten waren van alle markten thuis . . . Rondom mij klonken steeds korte bevelen die van man tot man met de grootste ernst, discipline en rust werden doorgegeven. Dat waren pas soldaten!'

Ook aan hun politiek fanatisme ontbrak niets. Zij, de 'Nieuwe Germanen', hadden, zo verklaarde een hunner officieren trots, 'met het Christendom afgedaan. '*Mein Kampf*' was hun bijbel en punt voor punt volvoerde de *Führer* zijn in dit boekwerk ontvouwde plannen.'²

Tegen deze uitnemend uitgeruste, uitnemend opgeleide en uitnemend geïndoctreerde vechtersbazen was overste Henninks 8ste regiment infanterie niet in de verste verte opgewassen. Dat hing ook hiermee samen dat de SS'ers bij hun aanval handig gebruik konden maken van de rijke dekkingsmogelijkheden die het terrein bood. De regering had in de mobilisatieperiode het uitvoeren van de nodige opruimingën waardoor een kaal, goed te verdedigen gebied zou zijn ontstaan, verboden; de Grebbeberg was goeddeels bosterrein gebleven, ten oosten daarvan strekten de boomgaarden zich tot de voet van de berg uit waar de Griftbeek liep, en ook de voorpostenstrook stond vol bomen, huisjes en schuren, hetgeen de aanvaller ten goede zou komen en de verdediger hinderen.

Bij het IIIde bataljon van het 8ste regiment infanterie bevonden zich in die voorpostenstrook enkele, helaas slecht opgestelde zware mitrailleurs (hun

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 215. ² J. Hogenhout: 'Mijn dagboek over de periode 9 mei–9 juni 1940' (Collectie dagboeken, no. 439), p. 18–19.

schootsveld was veel te beperkt) en een batterij licht veldgeschut. De gevechtopstellingen (vrij primitieve loopgraven) waren nog niet klaar; prikkeldraad en kippengaas lagen er nog overheen, 'dientengevolge waren het', aldus Nierstrasz, 'muizenvallen waarin goede uitkijk niet mogelijk was'.¹ Een klein deel van de troepen bezat bovendien niet eens handgranaten. Koeien die men niet meer had kunnen evacueren, zwierven in grote getale in de strook rond.²

In de nacht van 10 op 11 mei zetten de Duitsers om ca. half drie de artilleriebeschieting van de voorpostenstrook in. De onderlinge telefoonverbindingen vielen er uit, slechts een deel kon men herstellen. Nauwelijks werd het licht of de SS'ers begonnen met grote driestheid aan te vallen. Dekking was er genoeg. Zij sprongen van boom tot boom en van schuur tot schuur, een drooggelopen tankgracht konden zij bovendien als loopgraaf gebruiken. Op de noordelijke vleugel rukten zij het snelste op, een deel van de Nederlandse troepen trok hier overhaast terug naar de Grebbeberg, de bedieningsmanschappen van een van de twee stukken veldgeschut meeslepend die nog geen schot gelost hadden (het andere stuk loste er slechts enkele). Het was toen tien uur. Nadien konden de Duitsers de overige troepen niet alleen van het oosten maar ook van het noorden uit aanvallen. De bataljonscommandant, majoor Voigt, die zich in de voorpostenstrook bevond, wilde artilleriesteun van het westen uit aanvragen; eerst viel zijn eigen telefoonverbinding met overste Hennink uit, daarna de telefoonverbinding van de aan hem toegevoegde artillerie-officier-inlichter (die waarnemingen en verzoeken om artilleriesteun moest doorgeven aan de artillerie op en bij de Grebbeberg) en tenslotte bleek het radiozendertje van die officier onbruikbaar, want de accu was leeg. Wel mengden de artillerie van de Grebbeberg en zelfs een batterij uit de Betuwe zich af en toe in de strijd maar bij gebrek aan gegevens konden zij hun vuur niet uitbrengen op de plaatsen waar de Nederlandse troepen daar het dringendst behoefte aan hadden. Groepje na groepje werd omsingeld – enkele boden moedig verzet, de meeste gaven zich spoedig over. Hier en daar hees men nog vóór de komst der SS'ers de witte vlag. 's Middags om half vijf werd majoor Voigt met zijn staf krijgsgevangen gemaakt, om half zes was de weerstand geheel gebroken. Toen had zich van de in de voorpostenstrook opgestelde troepen naar schatting een derde tot de helft op de Grebbeberg teruggetrokken.

Daar voegden sommigen zich bij de strijdende troepen, anderen liepen of reden, hoog opgevend van de formidabele aanvalskracht der Duitsers, verder,

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 174. ² A.v., p. 175.

één groepje tot bij Utrecht. Weer een ander groepje was 's middags met de veerpont naar de Betuwe overgestoken; nog in de voorpostenstrook was het uit een bunker op de Grebbeberg met zware mitrailleurs onder vuur genomen; in die bunker meende men met Duitsers te doen te hebben, men bezat er geen kijker¹ – in het schamel uitgeruste Nederlandse leger waren kijkers zeldzaam.

★

Van de Grebbeberg af had men uiteraard al met het blote oog kunnen waarnemen dat er in de voorpostenstrook sinds de dageraad gevochten werd; 's middags kon men er de ene witte vlag zien verschijnen na de andere. Precieze gegevens had men evenwel niet. De hogere commandanten hadden op 10 mei gemeend dat niet meer dan een zwakke Duitse voorhoede tot Wageningen doorgedrongen was; luchtverkenningen had men op 10 mei niet kunnen uitvoeren en de paar verkenningsvluchten welke op de 11de ondernomen werden, leverden geen waarnemingen van belang op. Dus bleef, in strijd met de feiten, met name bij die hogere commandanten de indruk bestaan dat majoor Voigts bataljon (dat, weinig talrijk als het was, nog altijd een heel SS-regiment meer dan twaalf uur lang opgehouden had) nauwelijks weerstand geboden had – maar dan moest het toch mogelijk zijn, die voorpostenstrook met weinig moeite te hernemen! Dat werd uitsluitend als een zaak van moreel gezien.

In Zeist, in het hoofdkwartier van het veldleger, had men het 's morgens druk met het voorbereiden van allerlei bevelen tot reorganisatie: de commandant van het IIIde legerkorps dat nu ten noorden van de Waal stond, kreeg brigade A in de Betuwe onder zijn bevelen; de uit het Land van Maas en Waal afkomstige brigade B werd reserve van het veldleger en kreeg opdracht, naar de buurt van Amerongen door te marcheren (maar zonder haar artillerie); tot nieuwe evacuaties van mensen en vee werd opdracht gegeven; talloze alarmerende berichten omtrent vermeende landingen van Duitse parachutisten kwamen binnen; generaal Winkelman gelastte, als op de rode, verplaatsing van eenheden naar de Vesting Holland om de Duitse luchtlandingstroepen en de Vijfde Colonne te bestrijden (nu werden uit het oostfront van de Vesting Holland dat onder de commandant veldleger resorteerde, de laatste bataljons weggezonden) – en terwijl dat alles gaande was,

¹ A.v., p. 175-87.

kwamen uit het gebied van de Grebbeberg de eerste vluchtelingen binnen. Hun verhalen waren verward. Generaal van Voorst tot Voorst kon er geen touw aan vastknopen.

In Doorn wist de commandant van het IIde legerkorps, generaal Harberts, aanvankelijk niet veel meer dan generaal van Voorst tot Voorst in Zeist – tot hem om 13 uur 12 door de commandant van de 4de divisie, kolonel van Loon, meegedeeld werd dat de rechtervleugel geweken was; moest het terrein dat verloren gegaan was, hernomen worden? ‘Onmiddellijk’, gelastte generaal Harberts.¹ Kolonel van Loon, van de witte vlaggen in de voorpostenstrook vernomen hebbend, had toen al opdracht gegeven om tot elke prijs te verhinderen dat de Duitsers tegelijk met de wijkende voorposten op de Grebbeberg zouden doordringen (desnoods moest men daartoe op de eigen troepen vuren); aan alle manschappen moest voorts meegedeeld worden, ‘dat tot het uiterste moest worden standgehouden en dat hij die zijn opstelling verliet, zich aan de doodstraf blootstelde’² – doodstraf wegens desertie in oorlogstijd. Eind van de middag werd de kolonel naar Doorn ontboden; generaal Harberts die inmiddels in Zeist met generaal van Voorst tot Voorst gesproken had, eiste opnieuw dat de voorpostenstrook terstond heroverd zou worden, van geen uitstel wilde hij weten. Waar kon men de troepen vandaan halen om de tegenaanval uit te voeren? Het IIde legerkorps had op 10 mei een groot deel van zijn reserves naar Rotterdam zien vertrekken – één bataljon was over; het bevond zich in Rhenen. Dat bataljon kreeg ’s avonds om negen uur opdracht om naar de Grebbeberg te gaan en in het duister, te middernacht, hoofdzakelijk via de straatweg naar Wageningen de voorpostenstrook binnen te stormen; daarbij mocht niet gevuurd worden; men mocht louter van sabels en bajonetten gebruik maken; tegelijk zou de kanonneerboot ‘Freyr’ ergens in de voorpostenstrook een aantal manschappen aan land zetten. ‘Er bevinden zich’, kreeg de commandant van het reservebataljon te horen, ‘niet meer dan honderd man vijand voor u.’³ Wellicht had kolonel van Loon die geruststellende mededeling van generaal Harberts vernomen.

Men kwam met die tegenstoot al aanstonds in moeilijkheden. De ‘Freyr’ bezat geen kaarten of gegevens en kreeg ook geen troepen aan boord. Bovendien bleek in de loop van de avond dat de brug over de Grift tot springen gebracht was, ongeveer op het moment waarop kolonel van Loon gelast had dat het gros van het reservebataljon er drie uur later ‘met de blanke wapenen’ overheen moest stormen. In allerijl werd bij Rhenen een noodbrug vervaardigd die tijdig naar de Grift vervoerd zou worden.⁴

¹ A.v., p. 168. ² A.v., p. 208. ³ A.v., p. 209. ⁴ A.v., p. 208–09.

Intussen had het reservebataljon zich in beweging gezet. Tegen middernacht bevond het zich, nadat het door kolonel van Loon persoonlijk nog bemoedigend toegesproken was, op de straatweg ongeveer midden op de Grebbeberg.

Die troepen die daar lagen, waren in de nacht van 9 op 10 en van 10 op 11 mei niet aan veel slaap toegekomen. De 11de hadden zij, terwijl de voorpostenstrook opgeruimd werd, de gehele dag onder Duits artillerievuur gelegen dat niet erg hevig was, maar wel een groot deel van de telefoonverbindingen vernield en het moreel aangetast had. De verhalen van de militairen die uit de voorpostenstrook teruggetrokken waren, velen overhaast vluchtend, hadden nieuwe angst gewekt. Wel waren enkele pogingen van de SS'ers om op de Grebbeberg door te dringen, afgeslagen, maar wat zou de dag van morgen brengen? Het werd donker. Duitse granaten bleven vallen.¹ Er werd gerept van verraad en sabotage. Slopen er niet al Duitsers op de Grebbeberg rond? Elk geritsel bracht een schok teweeg. Sommigen vertelden dat uit Ouwehands Dierenpark dat midden op de Grebbeberg lag (majoor Landzaat had er zijn commandopost gevestigd) de verscheurende dieren als leeuwen en krokodillen losgelaten waren. Die waren in werkelijkheid al enige tijd tevoren afgemaakt maar de hokken van de exotische vogels en de apen had men op 10 mei geopend. Krijsend zaten die vogels 's nachts in de bomen, apen slingerden er schreeuwend van tak tot tak. Er werd urenlang 'zuiver uit angst, maar voor alle zekerheid, op dat door de bomen wriemelende gedoe, met mitrailleurs liefst, gevuid.'² Dat kostte veel munitie.

Zo was de situatie, zo de stemming, toen dan in het nachtelijk duister het reservebataljon kwam aanmarcheren. Dat het op komst was, was aan de troepen op de Grebbeberg (hier het 1ste bataljon van het 8ste regiment infanterie) onbekend. Waren het Duitsers van wie men de tred en het gedruis hoorde? Sommigen begonnen te vuren. Een uur lang kon het reservebataljon geen vin verroeren. Zijn commandant zag de zaak somber in. Van de 'Freyr' had hij niets vernomen; in de voorpostenstrook zag hij tal van lichtsignalen – en hoe moest hij die strook binnenstormen? De noodbrug was zoek en de straatweg aan de andere zijde van de Grift was met prikkeldraad versperd. Het leek hem zinloos, de bevolen aanval uit te voeren. Zonder overleg met kolonel van Loon maakte hij rechtsomkeert, 's nachts om drie uur was zijn bataljon weer in Rhenen terug. Intussen had overste Hennink bevolen om, ter voorbereiding van de stormaanval, 's avonds laat tot middernacht een

¹ A.v., p. 195, 200. ² J. Hogenhout: 'Mijn dagboek over de periode 9 mei–9 juni 1940', p. 36.

stevig vuur af te geven op de voorpostenstrook – gevolg hiervan was, dat de Duitsers die hunnerzijds een nachtelijke aanval gelast hadden, de betrokken order annuleerden.¹ De voorpostenstrook hielden zij in handen.

★

Er waren op de 11de mei niet alleen uit de voorpostenstrook militairen naar het westen gevlucht maar ook van de Grebbeberg. Hoevelen het er waren, weten wij niet, maar het waren zeker vele tientallen, onder hen een vaandrig die de manschappen van enkele zware mitrailleurs die niet eens onder zijn bevelen stonden, overgehaald had, de stelling in de steek te laten. Een deel van die vluchtelingen werd tussen Rhenen en Amerongen, een deel bij Doorn opgevangen. Hun desertie werd door generaal Harberts hoog opgenomen. Onmiddellijk moest, meende hij, een afschrikwekkend voorbeeld gesteld worden, anders gezegd: een dier vluchtelingen moest veroordeeld en gefusilleerd worden. Dat vergde een vonnis door een krijgsraad-te-velde – maar die krijgsraden had men nog niet ingesteld. Wel was de mogelijkheid daartoe op 10 mei bij koninklijk besluit geschapen en krachtens dat besluit waren ook al auditeurs-militair benoemd², die bij die krijgsraden de functie zouden hebben van een officier van justitie bij een rechtbank.

Op 11 mei 's middags om vier uur zocht generaal Harberts in Zeist generaal van Voorst tot Voorst op (wij memoreerden die bespreking al in verband met de anti-Vijfde-Colonne-order van generaal Harberts en met de opdracht die kolonel van Loon kreeg); aan de commandant veldleger stelde generaal Harberts tweeërlei voor: de vluchtelingen moesten zich rehabiliteren door middel van een tegenaanval in de voorpostenstrook ('C.V. keurt dit goed') en er moest onmiddellijk voor het tweede legerkorps een krijgsraad-te-velde in het leven geroepen worden.³ Over dat laatste wilde generaal van Voorst tot Voorst niet onmiddellijk beslissen; het genoemde koninklijk besluit waarbij niet alleen hij, maar ook generaal Harberts de bevoegdheid gekregen had, krijgsraden-te-velde in te stellen, was hem vermoedelijk nog onbekend. Hij nam contact op met het Algemeen Hoofdkwartier. Daar had men uiteraard geen bezwaar en nog in de late avond van 11 mei vernam generaal Harberts dat hij bij de 4de divisie van kolonel van Loon een krijgsraad-te-velde kon instellen; een auditeur-militair kwam zich samen met een officier-

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 252-54 en *Algemeen Overzicht*, p. 221. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 283-84. ³ Hoofdkwartier Veldleger: 'Dagboek', p. 112-13 (11 mei 1940).

commissaris (rechter-commissaris) en officier-secretaris (griffier) bij de generaal melden, de drie leden van de krijgsraad moest hij zelf benoemen.¹ Van desertie verdachten waren er, helaas, genoeg, maar aan meer dan één vonnis had de generaal geen behoefte. Nog in de nacht van 11 op 12 mei werd het geval van de gevluchte vaandrig uitgezocht. 'De volgende morgen bleken er', aldus de generaal,

'enkele haken en ogen aan te zitten waardoor het twijfelachtig was of de krijgsraad de doodstraf zou uitspreken. Dat had ik echter nodig. Er was in de tussentijd echter een veel duidelijker geval voorgekomen van een sergeant van de compagnie pantserafweergeschut van 19 R.I.² die onder het voortdurend verkondigen dat de Grebbeberg gevallen was, terugtrok en zijn terugtocht reeds had voortgezet tot Nieuwersluis . . . Hij had behalve zijn eigen kanon met trekker nog een andere trekker zonder kanon bij zich met kerels er op die zich er bij gevoegd hadden.'³

Het geval van de vaandrig werd terzijde gelegd; de sergeant moest het waarschuwend voorbeeld gaan vormen. Wat hij gedaan had, had generaal Harberts 'aanvankelijk niet willen geloven'.⁴ Wat waren dat voor troepen waaruit de 4de divisie bestond? Aan 'niet meer dan honderd man vijand' was, meende hij, de voorpostenstrook geheel nodeloos prijsgegeven; van de Grebbeberg vluchtte men eenvoudig weg – hier moest met harde hand, met harde woorden ingegrepen worden. Trad kolonel van Loon wel energiek genoeg op? In feite deed de kolonel wat hij kon, maar de ongeduldige, snel opgewonden generaal Harberts had een tegengestelde indruk, deelde die aan generaal van Voorst tot Voorst mee en het resultaat was dat de kolonel op de avond van 11 mei te horen kreeg, dat de voorpostenstrook persé op de 12de hernomen moest worden en dat de commandant veldleger hem persoonlijk verantwoordelijk stelde voor het behoud van de Grebbeberg met omgeving⁵ – hetgeen betekende dat de kolonel, ging de Grebbeberg verloren, op zijn minst uit zijn functie ontheven zou worden.

Met dat vooruitzicht ging hij de nacht van 11 op 12 mei in.

Noord-Brabant

Met het oog op de Duitse doorbraak bij Mill had, zoals wij in ons vorig

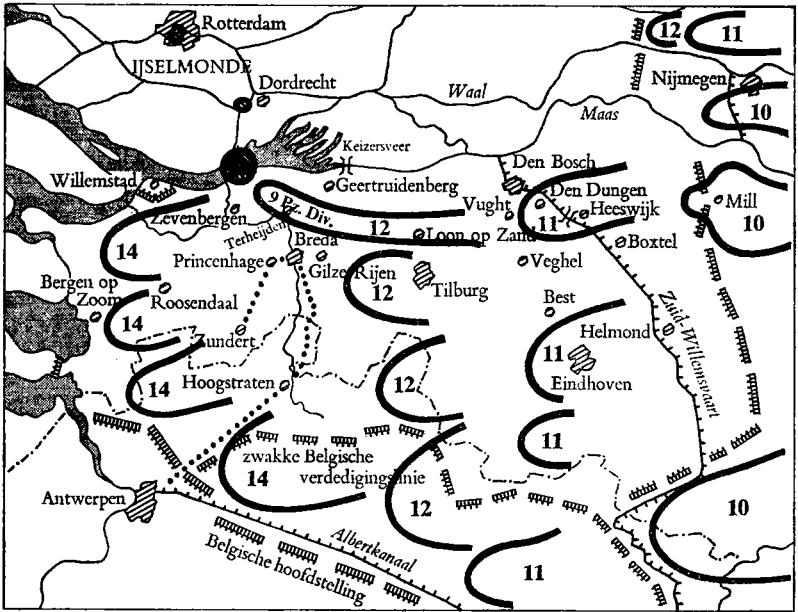
¹ A.v., p. 114. ² Het 19de regiment infanterie, dat samen met het 8ste de 4de divisie vormde. ³ Getuige J. Harberts, *Enq.*, dl. I c, p. 444. ⁴ A.v. ⁵ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 57.

hoofdstuk weergaven, de commandant van de Peeldivisie, kolonel Schmidt, vrijdagavond 10 mei om negen uur van Tilburg uit order gegeven, de Peel-Raamstelling te ontruimen en terug te trekken op de Zuid-Willemsvaart die van Den Bosch uit naar het zuidoosten loopt. Die terugtocht vond in de nacht plaats. Uitgevoerd werd hij door troepen die in de voorafgaande nacht al weinig geslapen hadden en op vrijdag de rode, ook als zij niet in gevechten gewikkeld waren, de spanningen van de eerste oorlogsdag te doorstaan hadden gekregen. Hun artillerie, de meeste zware mitrailleurs alsook nagenoeg al hun verbindingsmateriaal (de veldtelefoonposten en -leidingen) hadden zij achtergelaten. Psychologisch was voorts van veel belang dat zij, voorzover zij de Zuid-Willemsvaart bereikten (dat gold lang niet voor allen), de Peel-Raamstelling waar maanden aan gewerkt was, verruild bleken te hebben voor posities die totaal niet voor verdediging ingericht waren; deze waren daar door een toevallige omstandigheid ook bij uitstek ongeschikt voor: het grootste deel van de weg Den Bosch-Helmond en verder zuidwaarts lag namelijk op de oostelijke kanaaloever die hoger was dan de westelijke. Troepen die zich op die westelijke oever ingroeven, konden niet over de oostelijke heen zien, zodat de Duitsers, waar zij verschenen, zulks bij verrassing deden en ongeobserveerd hun aanvallen konden voorbereiden.

Daarkwam nog bij dat niet ver van Den Bosch één gedeelte van die westelijke kanaaloever in het geheel niet bezet werd; hier hadden volgens de orders van kolonel Schmidt de bataljons die vlak bij Mill opgesteld waren, in stelling moeten gaan, maar delen van die bataljons waren krijgsgevangen gemaakt, andere delen wisten van de orders voor de terugtocht niets af, nòg andere delen bevonden zich al in Den Bosch of nog verder westelijk; al die feiten waren zowel kolonel Schmidt als de commandanten van de onderdelen der Peeldivisie onbekend. Juist in dat onbezette vak lag, bij Heeswijk, een brug; zij werd niet vernield.

Op 11 mei, 's middags ca. één uur, begonnen de Duitsers van die brug gebruik te maken, elders trachtten zij met rubberbootjes of met aan elkaar verbonden binnenvaartuigen over te steken. Het was de voorhoede van de *SS-Verfügungstruppen-Division*, een gemotoriseerde en dus snelle, van goede pantserwagens voorziene divisie, die aan de Zuid-Willemsvaart met twee goed-getrainde regimenten aanviel: de *SS-Standarten 'Gross-Deutschland'* en '*Germania*'. Plaatselijk (bij Den Dungen, bij Veghel, bij Helmond) kwam het tegen het einde van de ochtend of in de loop van de middag tot gevechten waarbij een klein deel van de Nederlandse troepen moedig weerstand bood, soms mede op grond van het van kolonel Schmidt binnengekomen bericht¹,

¹ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 305.

XXIII. De Duitse opmars in Noord-Brabant, 10–14 mei

De rode cijfers geven de data aan waarop de Duitse voorhoeden de betrokken posities bereikten. De Nederlandse troepen die in de nacht van 10 op 11 mei de Peel-Raamstelling ontruimden, konden zich op de 11de aan de Zuid-Willemsvaart niet handhaven. Strategisch was vooral de opmars van de 9de Panzer-Division van betekenis die op de 12de de Moerdijkbrug bereikte. Zwarte stippellijn: de evacuatie routes van de bevolking van Breda.

‘dat binnen enkele uren een Frans pantserregiment te hulp zou komen’. Lang duurde die weerstand niet. Bij Helmond werd hij door de betrokken compagnie opgegeven onder de indruk van het Duitse dreigement

‘dat, als het vuur niet onmiddellijk werd gestaakt, de stad zou worden gebombardeerd en de burgemeester, de commissaris van politie en de compagniescommandant zelf tegen de muur zouden worden gezet. De compagniescommandant antwoordde dat hij zou ophouden met vuren, mits hij gelegenheid kreeg terug te trekken en de gewonde (de enige die er was), mede te nemen.’¹

¹ A.v., p. 320.

Zo geschiedde.

Nauwelijks aangevangen, zakte de verdediging van de Zuid-Willemsvaart dus over de volle lengte ineen. Kon men ergens anders in Noord-Brabant standhouden, hoe kort ook? Het terrein bood er geen gelegenheid toe: de Zuid-Willemsvaart was het enige obstakel dat van bij de Maas tot bij de Belgische grens dwars op de opmarsrichting van de Duitsers lag. Elke andere 'linie' zou alleen op de kaart bestaan en het Noordbrabantse land met zijn talrijke straatwegen waarvan verscheidene in de richting oost-west liepen, was bij uitstek geschikt voor een snel oprukken met gemotoriseerde eenheden en lichte pantserwagens; achter die Duitse voorhoede volgden de zware tanks van de 9de *Panzer-Division* die, met de Moerdijkbrug als doel, in de nacht van 10 op 11 mei knarsend de brug bij Gennep begonnen te passeren; op die *Panzer-Division* volgden infanterie-divisies die, om maar sneller voorwaarts te komen, waar zij het konden, in steden en dorpen auto's en fietsen vorderden. Duitse ordonnansen reden heen en weer met knetterende motoren, ook de Duitse radioverbindingen werkten goed. Boven die oprukkende strijdmacht beheerste de *Luftwaffe* het luchtruim. Geen Nederlands, geen Geallieerd toestel vertoonde zich. Pas in de nacht van 13 op 14 mei, op 14 mei overdag en in de nacht van de 14de op de 15de liet een handvol verouderde bommenwerpers van de *Royal Air Force* bommen vallen in de buurt van Eindhoven, Tilburg, Breda en Roosendaal¹ – die aanvallen hadden weinig om het lijf en de strijd was toen al beslist.

Beslist, ondanks de interventie van de Fransen, d.w.z. van generaal Girauds zevende leger.

Erkend mag worden dat dat leger zich van de 10de mei af met voor die tijd grote snelheid in de richting van Zeeland en Noord-Brabant was begonnen te verplaatsen. Het gros van de troepen werd per trein vervoerd en zou successievelijk in de buurt van Antwerpen uitstappen, maar van de tot het zevende leger behorende Iste *Division Légère Mécanique* kwam, zoals wij in ons vorig hoofdstuk meedeelden, de westelijke verkenningsgroep (de groep-de Beauchesne) al in de middag van 10 mei in Zeeuws-Vlaanderen en op Zuid-Beveland aan en de oostelijke (de groep-Lestoquoi) in de avond van

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, VIII, p. 15-16. De door de Duitsers gebouwde noodbrug bij Maastricht en de twee door hun parachutisten veroverde Belgische bruggen over het Albertkanaal werden, samen met Duitse tanks op de straatweg van Maastricht naar Hasselt, overdag zowel op 11 als op 12 mei aangevallen door Engelse en Franse bommenwerpers. De bruggen bleven intact. Wel werd de opmars van de tanks vertraagd, maar Fransen zowel als Engelsen leden zeer zware verliezen; op 12 mei gingen van de 38 ingezette Engelse bommenwerpers 22 verloren, van de 18 Franse 8 (a.v., VIII, p. 13-14).

diezelfde dag bij Zundert, op de grote weg naar Breda; daar kon men door de wegversperringen niet verder. Uit Breda en andere plaatsen werden arbeiders opgetrommeld om op 11 mei in alle vroegte die versperringen te verwijderen. Overste Lestoquoi was inmiddels op landweggetjes naar Breda vooruitgereden. Hij had daar in de nacht van 10 op 11 mei tegen drie uur een gesprek met kolonel Schmidt die zijn hoofdkwartier in Tilburg verlaten had. Kort tevoren had de kolonel telefonisch bij het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag gevraagd, hoe de coördinatie met Belgen en Fransen eigenlijk geregeld was; overste Wilson, hoofd van de afdeling operaties van de landmachtstaf, had hem, aldus de kolonel, geantwoord, 'dat deze coördinatie niet bestond en aan mij werd overgelaten om die tot stand te brengen.'¹ Wat de Belgen betrof, had de kolonel dat al geprobeerd: hij had vrijdagochtend vroeg een kapitein van zijn staf naar Hasselt gezonden; helaas had die kapitein onderweg het leven verloren doordat hij in België, terwijl hij een te vernielen brug passeerde, met auto en al in de lucht geblazen was.² Onkundig van dat feit, voelde de commandant van de Peeldivisie zich, wat het contact met de Belgen betrof, geheel verlaten. Jegens de Franse overste uitte hij zich pessimistisch: de Maaslinie, zei hij, was gevallen; uit de Peel-Raamstelling (hij moest het verloop eerst op een Michelinkaart tekenen, stafkaarten waren niet bij de hand) vloeiden de troepen terug, maar soms was, zei hij, van een bataljon van achthonderd man maar honderd man of nog minder over; reserves waren er niet; daarentegen waren Duitse parachutisten niet alleen bij Moerdijk geland, maar ook (die mededelingen waren onjuist) bij Eindhoven, Best en Boxtel – kortom: Franse hulp was dringend nodig; omgekeerd was hij natuurlijk bereid, zijn troepen zo op te stellen dat de Fransen er zoveel mogelijk profijt van zouden hebben.³ Hij zegde toe, dat hij zou trachten, het gebied van Tilburg tot de Belgische grens te behouden – dat was een verzoek van de Franse overste die zijnerzijds niet wist dat de voorhoede van de Iste *Division Légère Mécanique* juist bezig was, in dat gebied te arriveren. Kolonel Schmidt merkte dat vroeg genoeg want toen hij tegen half zes 's morgens in Tilburg terug was, ontmoette hij daar de Franse kolonel die die voorhoede onder zijn bevelen had.

Deze kolonel was het die enkele uren later, tegen negen uur, deed blijken dat het telefoongesprek dat generaal Winkelman de vorige avond met generaal Gamelin gevoerd had, niet zonder effect gebleven was: hij zond van Til-

¹ L. J. Schmidt: 'Verslag omtrent de gebeurtenissen van 10 t.e.m. 12 mei 1940 in het gebied van de territoriale bevelhebber Noord-Brabant' (19 juni 1940), *Enq.*, dl. I b, p. 56. ² Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 193. ³ A.v., p. 269-70.

burg uit een detachement van ca. tweehonderd man noordwaarts om in de richting van de Moerdijkbrug een verkenning uit te voeren. Het detachement bestond uit motorrijders met enkele lichte pantserwagens. 's Middags kwam het bij Terheijden, iets ten noorden van Breda, in contact met een overeenkomstig detachement dat overste Lestoquoi uitgezonden had om generaal Gamelins persoonlijke vertegenwoordiger bij generaal Winkelman, de Franse generaal Mittelhauser, die inmiddels in Breda gearriveerd was, naar Den Haag te begeleiden. De twee detachementen voerden samen een stoot in de richting van het Duitse bruggehoofd bij Moerdijk uit, werden daarbij uit de lucht gebombardeerd en gemitrailleerd en trokken terug toen zij vernamen dat bij de brug over de Mark bij Terheijden de explosielading door een Duitse toevalstreffer ontploft was. Hier vloede uit voort dat generaal Mittelhauser (die via de niet-vernieelde brug bij Geertruidenberg zonder moeite binnen de Vesting Holland had kunnen komen) naar Vlissingen reed, zich afvragend hoe hij Den Haag bereiken kon. De eerste Franse poging om de Moerdijkbrug aan de Duitsers te ontrukken, was door het ingrijpen der *Luftwaffe* verijdeld.¹

Eerder op de 11de, ca. één uur 's middags, had generaal Winkelman die zich over de positie van de Duitsers bij de Moerdijkbrug steeds meer zorgen was gaan maken, opnieuw telefonisch contact gezocht met generaal Gamelin; opnieuw had hij op herovering van de Moerdijkbrug aangedrongen. Gevolg hiervan was dat, via generaal Giraud, nu de verkenningsgroep-de Beauchesne opdracht kreeg, het Duitse bruggehoofd Moerdijk op te ruimen.² Die tweede Franse poging werd op de 12de ondernomen, weer met veel te zwakke krachten – maar nu bleek bovendien dat het 6de grensbataljon dat op de 10de vergeefs getracht had, de Duitse parachutisten uit het bruggehoofd te verjagen, laat op de 11de bijna al zijn posities om het bruggehoofd had prijsgegeven, vermoedelijk uit angst voor nieuwe Duitse luchtaanvallen. De Nederlandse troepen waren goeddeels verdwenen en de Fransen konden niet meer doen dan achter het riviertje de Mark met zijn opgeblazen bruggen een zwak afweerfront opbouwen.

Ver achter dit front werden toen in Antwerpen en omgeving steeds meer troepen en tanks van het Franse zevende leger per spoor aangevoerd. Een van de divisies welke gemotoriseerd was, bevond zich die 12de al met een groot deel van haar hoofdmacht in de zuidwesthoek van Noord-Brabant maar zij kreeg daar, aan voortdurende Duitse luchtbombardementen blootgesteld, een zo zware druk van de snel oprukkende Duitse troepen te doorstaan, dat zij met geen mogelijkheid naar de Moerdijkbrug kon doorstoten.

¹ A.v., p. 291. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 166.

In hun verdediging waren die Fransen vaak taai en moedig. Onwennig voelden ze zich in het vreemde, verre en vlakke land. Zeker, hier en daar waren ze bij hun aankomst uitbundig verwelkomd, in Tilburg, hoe 'bestoft en ongeschoren' zij ook waren, zelfs 'gefêteerd met sigaretten, sinaasappelen, chocolade'¹ – maar lang duurde hun vreugde over deze goede gaven niet. Het leek wel of dat Nederland hetwelk zij te hulp gesnelde waren, wemelde van Vijfde Colonnisten; trouwens, Nederlanders die Frans konden spreken, zeiden dat zelf, op gezag van hun eigen radio. Toen bovendien bleek dat de Nederlandse troepen in Noord-Brabant geen weerstand van betekenis boden, kwam bij menige Fransman de neiging naar boven, ook die troepen als Vijfde Colonnisten te beschouwen, '*les sales Boches du nord, les traîtres!*'² Even negatief was de reactie van de meeste hunner commandanten tot wie het door generaal Winkelman tevoren meegedeelde feit dat, bij een Duitse aanval, het IIIde legerkorps en de Lichte Divisie uit Noord-Brabant teruggetrokken zouden worden, niet doorgedrongen was; toen zij er van vernamen, beschouwden zij die manoeuvre als 'verraad': de Nederlanders hadden de Fransen te hulp geroepen en zelf waren zij er met het gros van hun troepen over de grote rivieren van door gegaan!³

De teruggaande bewegingen der Fransen in de richting van Antwerpen werden, aldus Nierstrasz,

'de omstandigheden in aanmerking genomen, goed uitgevoerd. Men moet bewondering hebben voor deze Franse troepen die in dagenlange acties, zonder voldoende rust, zich tegen de moeilijkheden opgewassen toonden. Het was een zware wissel op hun moreel dat de met zoveel élan begonnen opmars moest worden gestaakt en eindigde met een terugtocht.'⁴

★

Waar waren de bataljons van de Peeldivisie gebleven en waar de divisiecommandant, kolonel Schmidt? Wij hebben hen in het laatste gedeelte van de voorafgaande beschrijving niet genoemd, zulks ongeacht het feit dat wij in die beschrijving het overigens in dit hoofdstuk geldende tijds kader (11 mei) overschreden.

¹ Gemeente Tilburg: *Tilburg in de oorlogsjaren 1940-1945* (z.j.), p. 30. ² Getuige L. J. Schmidt, *Enq.*, dl. I c, p. 523. ³ Getuige P. W. Best, a.v., p. 130. ⁴ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 409.

Speelden zij dan geen enkele rol meer?

Inderdaad.

De restanten van de Peeldivisie die, zij het kort, aan de Zuid-Willemsvaart standgehouden hadden, vormden al geen divisie meer: in de ochtend van de 11de mei was kolonel Schmidt het contact met de meeste bataljonscommandanten kwijt geraakt. Trouwens, ook het bataljonsverband was in veel gevallen verloren gegaan. De troepen die de Zuid-Willemsvaart enkele uren lang verdedigden, hingen als los zand aan elkaar. Er was onder hun bataljonscommandanten één, reserve-majoor E. G. Döbken, een oud-officier van het Koninklijk Nederlands-Indisch leger, die bij Den Dungen door zijn persoonlijk voorbeeld de troep aanmoedigde en, het terrein intrekend om een Duitse mitrailleur tot zwijgen te brengen, dodelijk getroffen werd.¹ Andere bataljonscommandanten waren er evenwel die, terwijl de gevechten nog gaande waren, haastig naar het westen reden, als regel zonder duidelijk aan te geven waar men hen weer vinden kon. Dat bleef dus ook aan kolonel Schmidt onbekend.

In feite was de georganiseerde verdediging van Noord-Brabant met het verlaten van de Peel-Raamstelling ten einde gekomen, maar de kolonel, een impulsief man, bevorderde de desorganisatie door niet tijdig in te zien dat zijn eerste en voornaamste taak was, een nieuwe commandopost te kiezen, de plaats daarvan aan de commandanten van alle onderdelen, voorzover bereikbaar, zo spoedig mogelijk bekend te maken en duidelijke instructies te geven of althans achter te laten, in welke gebieden de terugvloeiende troepen opnieuw geconcentreerd moesten worden. Het ene moment (men denke aan zijn gesprek met overste Lestoquoi) was hij pessimistischer dan noodzakelijk, het andere (men denke aan zijn bericht naar de verdedigers van de Zuid-Willemsvaart, 'dat binnen enkele uren een Frans pantserregiment te hulp zou komen') optimistischer dan verantwoord was. De gebeurtenissen stormden over hem heen. Bovendien legden de Fransen hem tegengestelde verzoeken voor. Overste Lestoquoi had hem op 11 mei gevraagd, zijn troepen ten *zuiden* van Tilburg op te stellen – andere Franse commandanten met wie hij op die bezeten dag contact opnam, drongen er op aan, dat hij ze ten *noorden* van Tilburg zou houden, preciezer: tussen Tilburg en Den Bosch.

Welnu, op 'de lijn Den Bosch-Tilburg' (een streep op de kaart, meer niet) moest men, gelastte de kolonel in de middag, terugtrekken; die order bereikte vermoedelijk slechts één van de commandanten voor wie hij bestemd was. Voorts bepaalde hij dat de grote weg Breda-Tilburg vrijgehouden moest

¹ A.v., p. 298.

worden voor de Franse troepen; langs die weg trokken van de ochtend van 11 mei af ordeloze colonnes Nederlandse militairen overhaast naar het westen.

De kolonel realiseerde zich niet dat zich die ochtend in Breda, later in en bij Roosendaal, enkele honderden leden van het Korps der Koninklijke Marechaussee bevonden – een beroepskorps dat bij uitstek geschikt was om aan de hand van duidelijke instructies vluchtende troepen op te vangen en naar nieuwe verzamelplaatsen te verwijzen; de verschijnselen van verwarring en demoralisatie die hij waarnam en die hem gerapporteerd werden, maakten diepe indruk op hem. Hij kon geen greep meer krijgen op de situatie. Bovendien had hij nu in acht-en-veertig uur bijna geen oog dicht gedaan. 's Middags besloot hij een nieuwe commandopost te betrekken in Princenhage bij Breda (hij zond zijn staf vooruit), maar een van zijn ondercommandanten kreeg telefonisch niet meer te horen dan dat zijn commandopost naar 'ergens in Nederland' verplaatst werd¹ – een wel zeer cryptische mededeling, vermoedelijk samenhangend met de vrees dat elk telefoongesprek door de alom aanwezig geachte Vijfde Colonnisten afgeluisterd kon worden. 's Avonds vertrok de kolonel naar Princenhage. Zijn staf bleek, in strijd met zijn orders, al weer verder te zijn: naar Roosendaal. Tot diep in de nacht had de kolonel vervolgens in Princenhage ontmoetingen met officieren die toevallig langs kwamen – een korte rust, en hij zette zich weer in beweging; niet echter naar Roosendaal waar zijn staf bezig was zich te installeren, maar naar Tilburg dat hij de vorige avond verlaten had en van waaruit hij geen enkele leiding zou kunnen geven aan de in westelijk Noord-Brabant aankomende en aldaar rondzwervende troepen. Hij koos een parallelweg beoorden de grote weg Breda-Tilburg en stond bij Loon-op-Zand onverhoeds tegenover de eerste tanks van de 9de *Panzer-Division*.² Onmiddellijk werd hij als krijgsgevangene naar Den Bosch overgebracht waar hem een verhoor afgenomen werd: waar bevond zich de Lichte Divisie, waar het IIIde legerkorps? Dat wist hij niet, zei hij terecht.³ Hij werd correct behandeld. Zo groot was zijn opluchting dat hij nog diezelfde dag, blijkbaar gevolg gevend aan een plotselinge gevoelsofswelling, aan de bevelhebber van het in Noord-Brabant opererende Duitse legerkorps een brief schreef waarin hij voor die behandeling jegens '*Exzellenz meinen tiefgefühlten, ehrfurchtsvollen Dank*' uitsprak.⁴

De commandant van de Peeldivisie was dus uitgeschakeld. Dat maakte op

¹ A.v., p. 277. ² A.v., p. 280. ³ *Heeresgruppe B, Abt. I c: Meldung*, 12 mei 1940 (CDI, I.0218-19). ⁴ *Armee-Oberkommando 18, Führungsabteilung*: bijlagen bij *Kriegstagebuch no. 2*, 12 mei 1940 (a.v., 31.0964).

het moment van zijn gevangenneming nauwelijks meer verschil. Bij de Nederlandse troepen heerste van de avond van 11 mei af een volledige chaos. Kleine groepjes wisten zich, met name in de buurt van het zuidelijk uiteinde van de Zuid-Willemsvaart, in het terrein of bij boeren schuil te houden (twee officieren zouden eerst op 16 mei 'een krantenjongen' ontmoeten 'met *Het Dagblad van Noord-Brabant* waarin de capitulatie werd bekend gemaakt'¹), delen van sommige eenheden kwamen via de brug bij Geertruidenberg (die pas op 13 mei opgeblazen werd) de Vesting Holland binnen, maar het gros van de troepen die zich in de Peel-Raamstelling bevonden hadden, trok op die 11de en 12de mei zonder voorraden, zonder keukenwagens, zonder medische hulp, lopend, fietsend of in gevorderde auto's zo snel mogelijk naar het westen, nu eens hun weg zoekend over zandpaden, dan weer hokkend voor te vroeg opgeblazen bruggen, maar steeds en angstig wijkend voor het oorlogsgeweld.

Nieuw oorlogsgeweld ontmoetten zij daarbij in de vorm van de Duitse bombardementen en beschietingen vanuit de lucht die in Breda, Roosendaal en Zevenbergen, maar vooral op de grote weg Tilburg-Breda slachtoffers eisten. Lijken van militairen, cadavers van paarden, brandende auto's en andere voertuigen lagen er op en langs de weg – en de Duitse jagers kwamen weer aangieren.

'Het gaat maar door, al maar door', aldus een van de officieren van de afdeling 8-staal die bij Mill onvervaard standgehouden had,

'tèlkens weer, tèlkens opnieuw – telkens, goddank, *langs* ons heen. Ik krijg het gevoel dat het me niets meer kan schelen, dat ik blijf liggen en er verder mee ophoud, mee te doen met deze krankzinnige oorlog die geen strijd meer is, maar een zenuwlopend opgejaagd worden, verder, zonder tegenweer, zonder respijt, zonder rust, zonder een *ogenblik* herademing. Ik kijk op mijn polshorloge – het is zowat 19.00 uur. Al bijna een uur liggen we hier! Daar razen ze weer met hun mitrailleurs en bommen. Ik voel dat mijn zenuwen de paniekgrens bijna bereikt hebben – ik verdom het verder, ik blijf hier liggen tot het donker, als ik dan nog leef, moeten ze me maar vinden – Neen, goddorie, dat gebeurt niet! We moeten volhouden! We moeten hier weg! We liggen vlak bij het kruispunt Gilze-Rijen, daarom gaat het hier zo heftig toe. Gilze-Rijen is ondoenlijk als verzamelaarsplaats, het is zelfmoord!

Goed, dan gaan we door naar Breda! Daar moet toch eindelijk de volgende verdedigingslinie zijn . . .

Eindelijk! is het even rustiger. Terug naar onze auto's – de anderen klimmen al op de hunne:

¹ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 358.

‘Doorrijden naar Breda – we rijden door naar Breda, houdt ons in de gaten – doorrijden naar Breda!’

De meeste van onze auto’s hebben we gehad. De hele Peeldivisie vloeit overigens terug op Breda. Zullen maar hopen dat we ook de anderen nog oppikken. Vooruit! Profiteren van dit rustige moment – en weer razen we als gekken de weg af.

Het gaat een tijd lang goed – nee, alweer mis, daar komen ze weer – stoppen!!–

Twaalf maal hebben we deze uitstapmanoeuvre moeten houden – twaalf maal!¹

*

Op de avond van 11 mei toen de Nederlandse troepen al bij duizenden haastig door Breda getrokken waren, verkeerde het gemeentebestuur van de stad in rep en roer. ’s Middags was even plotseling als onverwachts instructie binnengekomen van de bevelvoerende Franse generaal dat heel Breda geëvacueerd moest worden. Twee wegen waren er, alweer op een Michelinkaart, voor aangewezen (zie kaart XXIII op pag. 214): de rechtstreekse weg naar Antwerpen, via Zundert, en de weg ten oosten daarvan, via het Belgische Hoogstraten. De Fransen, was gezegd, wilden Breda tot het uiterste verdedigen, ze zouden er zeker vijf tot acht dagen kunnen standhouden, zware Duitse beschietingen en bombardementen waren te verwachten: ‘*il faut évacuer*’, zo had het bevel geluid. Het was niet op schrift gesteld.

Aan de hand van een schema dat de burgemeester, een oud-beroeps-militair, tevoren had laten opstellen, werd de evacuatie nog die zaterdagavond 11 mei voorbereid; besloten werd dat de winkels op zondag open zouden zijn; maandagochtend zou de uittocht van tussen de veertig- en vijftigduizend inwoners beginnen; men zou moeten lopen, maar bagage zou gedeeltelijk op auto’s vervoerd kunnen worden; zaterdagavond werden de auto-colonnes al geformeerd – zondagmorgen waren de meeste auto’s verdwenen: een deel was door de Fransen gevorderd, een groter deel hadden doortrekkende Nederlandse militairen zich in de nacht toegeëigend. De vraag rees of evacuatie nog wel zin had. Maandagmorgen vroeg werd contact gezocht met de Franse stadscommandant: de Duitsers waren, had men gehoord, Tilburg al voorbij, kon de Bredase bevolking dan niet beter ter plaatse blijven? Neen, zei de commandant, Breda zou ‘*avec toute la force française*’ verdedigd worden.

¹ *Dagboekfragmenten 1940–1945*, p. 26–27.

's Morgens om tien uur zetten de eerste stoeten zich in beweging.

'Men dacht niet meer aan eigendom of goed, winkeliers deelden hun waren gratis uit, goederen hadden geen waarde meer, alleen nog maar het leven. Ter kerke gaan kon men niet meer, honderden waren op straat, beladen en bekapt, de meesten in hun beste kleren, men trok de kinderen voort, voort . . . we moeten weg, voordat de bommen vallen!'¹

's Avonds laat op 13 mei bevonden zich tegen de vijf-en-twintigduizend geëvacueerden in Hoogstraten en omgeving, bijna twintigduizend in de buurt van Zundert. De leider van de Zundertse groep (onderweg waren door Duitse beschietingen dertien doden gevallen) vernam de volgende ochtend dat Breda door de Duitsers bezet was; hij trok niet verder; zijn groep was binnen enkele dagen in de oude woonplaats terug. De groep uit Hoogstraten verwijderde zich daarentegen steeds verder van Breda² – haar zullen wij in ons voorlaatste hoofdstuk in België opnieuw tegenkomen, en niet als enige groep Nederlanders. Van de militairen der Peel-Raamstelling kwam namelijk ook een deel in België terecht. Zij werden er aanvankelijk veelal argwanend bekeken: uit de radio had men immers vernomen dat er Duitsers waren die in het Nederlandse uniform opereerden; verscheidene groepen werden, alvorens naar Antwerpen doorgezonden te worden, aan de grens ontwapend. 'De Belgen', verklaarde de commandant der ook al naar Antwerpen trekkende marechaussees, 'hielden ons eerst voor *franc-tireurs* en dachten dat wij verklede Duitsers waren. Ik werd met twee pistolen op mijn borst ontvangen.'³

Een deel van de troepen die Antwerpen bereikten, werd naar Zeeuws-Vlaanderen doorgestuurd, anderen kwamen uit Noord-Brabant rechtstreeks in andere delen van Zeeland aan: op Schouwen-Duiveland, op Tholen, op Walcheren; 'naar ruwe schatting' op laatstgenoemd eiland vijf-en-twintighonderd tot drieduizend man⁴, grotendeels 'als horden' arriverend:

'Zij kwamen op allerlei soorten militaire en burgervrachtauto's, in autobussen, personenauto's en op rijwielen. Sommige groepen waren geheel zonder kader, andere bestonden bijna uitsluitend uit officieren. Er waren volledig bewapende, gedeeltelijk bewapende en geheel ontwapende groepen en manschappen. Sommigen, waaronder vooral de officieren, maakten een vermoede en terneergeslagen indruk; de meesten echter waren opgeschroefd vrolijk en maakten grappen.'⁵

¹ K. van Waelre: *In de maalstroom van de oorlog. De lijdensweg van de burgers van Breda* (1940), p. 19–20. ² Koolhaas Revers: *Evacuatie*, p. 465–74. ³ Getuige D. J. H. N. den Beer Poortugael, *Enq.*, dl. VIII c, p. 118. ⁴ Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 430. ⁵ Kamerling: *Zeeland*, p. 22.

Bij de commandant Zeeland, schout-bij-nacht van der Stad, kwam zich een van de regimentscommandanten van de Peeldivisie melden; de man was 'volkomen overstuur'. Zijn troepen hadden, zei hij, 'gevochten als leeuwen' – maar niemand was gewond; 'het geheel maakte dan ook', schreef van der Stad, 'meer de indruk van gevluchte dan van verslagen troepen.'¹

Die indruk was juist.

Er is, enkele schaarse punten uitgezonderd, in Noord-Brabant niet veel slag geleverd. De cijfers tonen het aan. Het gevecht bij Mill meegerekend (waar acht-en-twintig Nederlandse militairen sneuvelde), hebben van alle verdedigers der provincie (tussen de twintig- en vijf-en-twintigduizend militairen) in totaal drie officieren en honderdvijftien minderen het leven verloren, een deel daarvan overigens niet in gevechten maar bij de overhaaste terugtocht.² De Duitse en Franse verliezen zijn niet bekend, maar evident is het, dat de Duitsers tegen een geringe prijs en zeer spoedig een militair succes bereikt hadden van grote, ja van doorslaggevende betekenis.

Zondag 12 mei om kwart voor vijf in de middag bereikten de eerste zware tanks van de 9de *Panzer-Division*, die Den Bosch en de Langstraat achter zich gelaten hadden, de Moerdijkbrug³; zij waren er nog maar tien kilometer verwijderd van Dordrecht, vijf-en-twintig van Rotterdam.

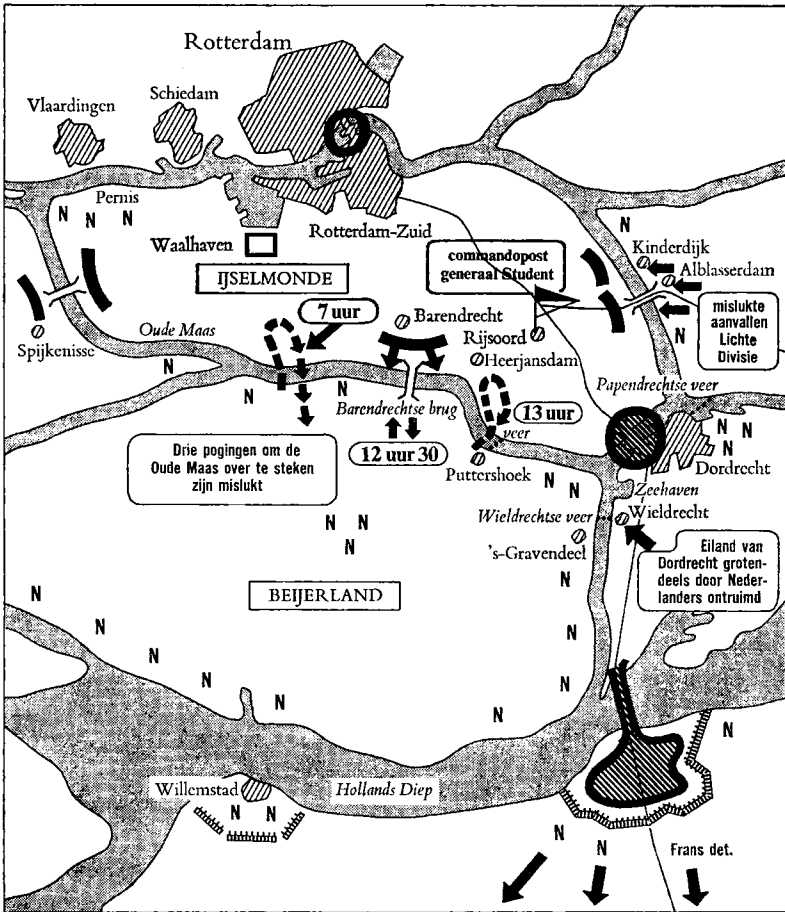
Vesting Holland

In ons eerste hoofdstuk betoogden wij dat, na het inzetten van de luchtlandingsacties, van alle Zuidhollandse eilanden slechts twee voor de commandant van het *Luftilande-Korps*, generaal Student, van belang waren: IJselmonde en het Eiland van Dordrecht. De grote verkeersbruggen bij Moerdijk en Dordrecht veroverd zijnde, had de generaal in de ochtend van 10 mei bij de bruggen over de Oude Maas bij Barendrecht en Spijkenisse een verdediging ingericht; bij de nieuwe verkeersbrug over de Noord bij Alblasterdam (waarvan hij aanvankelijk het bestaan niet kende) had hij kort na de middag hetzelfde gedaan; daarmee had hij aan de Lichte Divisie die

¹ H. J. van der Stad: 'Verslag over de gebeurtenissen na het uitbreken van de oorlog', deel I: 'Commando Zeeland', *Enq.*, punt p, gestenc. bijlage 676, p. 7.

² Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 482-85. ³ F. Halder: *Tagebuch* (12 mei 1940), aangehaald in Jacobsen: *Dokumente*, p. 17. Onder de dreiging van een bombardement gaf de bezetting van Willemstad zich eerst op 14 mei over (Nierstrasz: *Noord-Limburg en Noord-Brabant*, p. 390).

TUSSEN ROTTERDAM EN MOERDIJK

XXIV. Zuidfront Vesting Holland op 11 mei

In rood: de Duitse posities aan het eind van de dag. Vetgedrukte N's: Nederlandse troepen. Alle pogingen om de Noord en om de Oude Maas over te steken, zijn mislukt. 's Middags krijgt het grootste deel van de Lichte Divisie opdracht, via het Papendrechtse veer naar Dordrecht over te steken.

opdracht had, juist over deze brug in de richting van Waalhaven op te rukken, op het nippertje de toegang tot IJselmonde ontzegd. Op 11 mei ontving generaal Student door de lucht nog ruim honderdvijftig parachutisten en zeshonderd man luchtlandingstroepen en bovendien aanvullende voorraden. Hij besteedde die dag om wat hij aan troepen had, beter te groeperen. Twee bataljons stuurde hij ter versterking naar Dordrecht, één van Waalhaven en één van de Oude Maas; dat tweede bataljon werd door een ander vervangen want Student mocht de bruggen bij Barendrecht en Spijkenisse natuurlijk niet onbewaakt laten; het grootste deel van weer een ander bataljon werd met de nodige lichte artillerie (zwarte artillerie had men door de lucht niet kunnen meenemen) aan de Noord geposteerd, de rest ook al weer naar Dordrecht doorgezonden.¹ Alleszins waarschijnlijk is het dat Student, die in radioverbinding met Duitsland stond, in de loop van 11 mei vernam dat de Duitsers door de Peel-Raamstelling heen waren: misschien kwam de 9de *Panzer-Division* dus veel vroeger bij Moerdijk aan dan hij de vorige avond in zijn pessimisme gedacht had; des te belangrijker was het dan om niet alleen de Moerdijkbrug maar ook de grote brug bij Dordrecht vast in handen te houden.

In de ochtend van de 11de werd bij Alblasterdam door onderdelen van de Lichte Divisie op allerlei manieren getracht, de Noord, die ongeveer tweehonderd meter breed is en waar een flinke stroom in stond, te overschrijden. In de loop van de nacht hadden de Duitsers zich aan de IJselmondse kant in de oprit naar de brug stevig ingegraven; machinegeweren en mortieren stonden er in stelling, het lichte geschut arriveerde pas later, zo ook een nieuwe groep parachutisten. Nauwelijks was het licht of even ten noorden van de brug staken twee bootjes met Nederlandse militairen de rivier over; spoedig zaten zij, aldus Nierstrasz, 'vastgekleusterd in geheel vlak grasland'.² Ten zuiden van de brug liep een ander groepje vast tegen een breed water; het roeide weer terug.

Omstreeks acht uur werd een nieuwe methode toegepast. De brugwachters lieten van de Alblasterdamse kant af de brugklep tot ongeveer een meter van het brugdek zakken en een vaandrig, een sergeant en vijf militaire wielrijders sprongen naar beneden en renden voorwaarts. De brugklep werd meteen opgehaald. De sergeant stortte gewond neer; de zes andere mannen moesten een uur lang, tegen de spanten van de brug gedrukt, in dekking liggen tot, op een teken van de sergeant, de brug weer even neergelaten werd.

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 187. ² Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 69. 's Avonds trok dit groepje terug, onder achterlating van drie gesneuvelden; vier man waren krijgsgevangenen gemaakt.

De bestorming was mislukt. Om tien uur werd zij herhaald, nu door enkele tientallen militairen. Zij kwamen vijftig meter verder, voor zij op hun beurt onder Duits vuur weer over de brug terugrenden. Omstreeks diezelfde tijd bereikten ruim zestig man een kilometer ten zuiden van Alblasserdam met een ijzeren zeilschip de andere oever; daar liep het schip onwrikbaar op de wal. Hoe kon men de zestig versterken? De stormboten waar de Lichte Divisie over beschikte, werden aangetrokken maar al bij het afladen stortten vier militairen ter aarde, één dodelijk getroffen, drie gewond door Duits vuur van de IJselmondse oever; de overgangspoging werd daarop gestaakt.¹ Ten noorden van Alblasserdam werd gepoogd, met pontons over de rivier te komen, maar wie zich vertoonde, werd door de Duitsers weggeschoten. Tweehonderd man fietsten met een lange omweg naar het pontveer bij Kinderdijk, ten noorden van Alblasserdam – maar ook hier zaten de Duitsers al met hun machinegeweren. Alles mislukte. Erger nog: even na tien en vervolgens om twee uur 's middags werd Alblasserdam met omgeving van geringe hoogte gebombardeerd; de bevolking vluchtte na het eerste bombardement in paniek de polder in en een van de bataljons wielrijders van de Lichte Divisie deed na het tweede hetzelfde.

Aan het eind van de ochtend had de divisiecommandant, kolonel van der Bijl, aan de commandant Vesting Holland, generaal van Andel, gerapporteerd, dat hij geen kans zag, over de Noord te komen: de Duitsers waren te sterk. Gevolg was, dat (zie kaart XXIV op pag. 225) de generaal hem een nieuwe opdracht gaf: met een klein deel van zijn troepen moest hij aan de Noord blijven zitten, met de rest via het veer bij Papendrecht naar Dordrecht oversteken, het gehele Eiland van Dordrecht van Duitsers zuiveren om vervolgens via het Wieldrechtse veer, Beijerland en de Barendrechtse brug door te stoten op IJselmonde, richting Waalhaven.

Het was een opdracht die op onoverkomelijke moeilijkheden zou stuiten. Geen van de militairen van de Lichte Divisie is dan ook verder gekomen dan het Eiland van Dordrecht. Al het bereiken van dat eiland had heel wat voeten in de aarde. 's Nachts zou het gros van de Lichte Divisie bij Papendrecht de Merwede oversteken. Grote verwarring ontstond. In het donker stonden de naar het veer leidende wegen tot diep in de Alblasserwaard vol militaire auto's; eenheden raakten door elkaar of bleven achter; de stemming was nerveus; overal meende men lichtsignalen te zien, er werd weer gerept over nieuwe landingen van Duitse parachutisten. Doodmoe en uitgehongerd (na de broodmaaltijd van 10 mei 's morgens hadden de militairen althans via

¹ A.v., p. 74. De zestig man keerden 's middags naar de oostelijke oever van de Noord terug 'door een voorbijvarend schip te pressen tot bijdraaien' (a.v., p. 77).

ZATERDAG 11 MEI

de officiële verpleging twee etmalen lang niets te eten gekregen) kwam men tenslotte in Dordrecht aan waar men hoofdzakelijk in scholen ingekwartierd werd en als een blok in slaap viel. Ook de afdeling van het Korps Rijdende Artillerie wist met de veerpont Dordrecht te bereiken; bij de vergeefse pogingen om de Noord over te steken, was van die artillerie nauwelijks gebruik gemaakt.

★

Van Dordrecht uit was op 11 mei opnieuw getracht, de Duitsers van de grote verkeersbrug over de Oude Maas te verdrijven. Nederlandse troepen hadden opdracht gekregen, tot Zeehaven op te rukken (dat werd bereikt) – vandaar moesten zij naar de brug doordringen. Dat laatste mislukte: de Duitsers stichtten verwarring doordat zij een vijftigtal Nederlandse soldaten die zij 's morgens vroeg krijgsgevangen gemaakt hadden, dwongen voorwaarts te gaan, zwaaiend met witte vlaggen en een grote oranje-wit-blauwe vlag, 'Hup Holland!' en 'Niet schieten!' roepend. Nu vielen enkele officieren van de aanvallende troepen in Duitse handen; zij werden door de Duitsers in de richting van Dordrecht gevoerd en onder bedreiging werd ook aan hen gelast, voorop te lopen en de verdedigers van de stad toe te roepen, het verzet te staken – dat werd geweigerd. De Duitsers drongen toen niet verder aan.

Ook elders op het Eiland (waar die 11de een nieuwe groep Duitse parachutisten landde) boekten de Nederlandse troepen geen successen. Het bruggehoofdje bij het Wieldrechtse veer (van groot belang voor de opmars van de Lichte Divisie) werd in verwarring ontruimd en wat zich nog aan troepen tussen Dordrecht en de Moerdijkbruggen bevond, trok in de avond van de 11de en in de nacht van 11 op 12 mei op de stad terug.¹ Dat alles betekende dat de Lichte Divisie die volgens generaal van Andels bevel het Eiland van Dordrecht van Duitsers zuiveren moest alvorens via Beijerland op IJselmonde door te dringen, op de 12de mei op het Eiland voor een heel wat zwaardere taak gesteld zou worden dan de generaal op de 11de gemeend had.

★

¹ A.v., p. 53–59.

Op 10 mei, bij het invallen van de duisternis, had, zoals wij eerder weergaven, de voorhoede van het uit Roosendaal afkomstige 3de grensbataljon via Willemstad en Beijerland de Oude Maas bij Barendrecht bereikt. De Duitsers zaten aan de andere kant van de lange hefbrug. Dus werden tussen de Barendrechtse brug en Spijkenisse 's morgens om vier uur twee compagnieën uitgeputte soldaten met twee rociboten, later met een motorboot aangevuld, over de Oude Maas gezet. Dat vergde twee uur. Geen Duitser was te zien. Eén compagnie (zie kaart XXIV op pag. 225) marcheerde onmiddellijk in de richting van Waalhaven en was er nog maar twee kilometer van verwijderd toen een ordonnans haar met spoed terugriep. De andere compagnie die op brood en koffie was blijven wachten, was namelijk opeens door de Duitsers aangevallen. Beide compagnieën kwamen eerst onder Duits mitrailleurvuur te liggen; toen ook mortiergranaten ontploften, brak paniek uit: een groot deel van de militairen wierp de wapens weg, rende naar de Oude Maas, verdween in het riet of zwom naar de Beijerlandse oever; daar moesten enkele manschappen 'zelfs worden weerhouden, door de weilanden naar het zuiden te vluchten.'¹ De paar die, samen met de twee compagniescommandanten, aan de IJselmondse oever gebleven waren, werden tenslotte opgehaald door een soldaat die zich vrijwillig gemeld had, A. Wijker, die, op zijn buik liggend, met een klein motorbootje ondanks Duits vuur zo vaak heen-en-weer voer als nodig was. Vier militairen waren gesneuveld, twee dodelijk gewond.

Maar de Barendrechtse hefbrug dan? Het plan was, die brug van het zuiden uit met een compagnie te bestormen, nadat eerst een andere compagnie die in de nacht bij Puttershoek met het veer naar IJselmonde overgestoken was, de Duitsers bij de brug van het oosten uit in de flank zou hebben aangevallen. Op die andere compagnie werd vergeefs gewacht. In Heerjansdam van de burgemeester vernomen hebbend dat er veel Duitsers in Rijsoord en Barendrecht zaten, had de compagniescommandant besloten, de hem gelaste flankaanval niet door te zetten doch naar Beijerland terug te keren. Geen flankaanval dus. Desondanks werd de Barendrechtse brug na een inleidende artilleriebeschieting kort na half één bestormd. Vijfhonderd meter lang was de brug. Een hopeloze opgave! Zij die de brug oprenden, luitenant G. C. F. de Both vooraan, liepen recht in het Duitse vuur, de Both was de enige die zich niet onmiddellijk neerwierp. Noch hem, noch kapitein M. R. H. Calmeyer, chef-staf van de commandant van de troepen op het Eiland van Dordrecht en in Oost-Beijerland, gelukte het, de manschappen er toe te bewegen, zich weer te verheffen en voorwaarts te gaan. Hier en daar werden militairen

¹ A.v., p. 85.

getroffen (vier doden, vier gewonden); de overlevenden sprongen van de oprit af en renden terug. Het 3de grensbataljon, met te weinig artilleriesteun en veel te weinig geconcentreerd aanvallend (hoe bitter wreekte zich, ook hier, het tekort aan scholing bij de militaire leiding!), had niets bereikt.

★

Zo ook, die 11de mei, in Rotterdam.

Meer en meer troepen kwamen er aan: het eerst, met militaire vrachtauto's, via Gouda, laat in de avond van 10 mei en in de daaropvolgende nacht twee van de drie bataljons die, samen met een compagnie mortieren en een compagnie pantserafweergeschut, op order van generaal Winkelman aan de reserves van het IIde legerkorps in de Grebbelinie onttrokken waren; het derde bataljon bracht het met de auto's niet verder dan tot Gouda, daar keerde de autocolonne door onduidelijke instructies terug – het grootste deel van dit bataljon moest dus in de nacht de afstand Gouda-Rotterdam te voet afleggen. Uitgeput arriveerde het in een stad die trilde van de emoties. Nog een vierde bataljon kwam er aan, dat, uit de reserves van het IVde legerkorps afkomstig, eerst naar Leiden gezonden was. Al die versterkingen waren de nauwelijks getrainde troepen die zich bij de verbijsterende inzet van de Duitse aanval in Rotterdam bevonden hadden, van harte welkom. Eén colonne vond er bij een barricade

‘een piepjong soldaat, nog een recruit, huilend van angst, hij staat hier de gehele nacht alleen, weet niet eens wat te doen als er iets gebeuren zou. ‘We komen je helpen, jongen, we zijn hier met achthonderd man.’ . . . Onze mannen liggen dooreen op de wagens en slapen, zover de kou het toelaat.’¹

Al bij al kwam een vijf-en-dertighonderd man aan nieuwe troepen in Rotterdam aan – een veelvoud van de misschien duizend militairen waarmee *Oberstleutnant* von Choltitz Rotterdam-zuid, het Noordereiland en het kleine bruggehoofd aan het noordelijke uiteinde van de Willemsbrug bezet hield. Hoe kon men de Duitsers uit die tactisch sterke positie verdrijven? Enkele luchtbombardementen (wij komen er nog op terug) mislukten. Veldgeschut kon niet in stelling gebracht worden aangezien het van het Noordereiland onmiddellijk onder vuur genomen werd. De enige batterij die op 10 mei aan Nederlandse kant bij de noordelijke oever opgesteld geweest was

¹ ‘Uit de memoires van aalmoezenier Verhoeven’, *Vrijl.*, p. 71.

en weinig had kunnen uitrichten, werd naar Hillegersberg verplaatst. Daarmee verdween evenwel ook de uitkijkpost op de ventilatietoren van de Maastunnel. Gevolg was, dat de artillerie die op 10 mei van bij de Kralingse plas Waalhaven regelmatig onder vuur genomen had, een tijdlang nauwelijks observaties doorgetelefoneerd kreeg. 's Middags stond er vier uur lang een aantal Duitse toestellen op het vliegveld die door een ongeval niet konden opstijgen; de eerste granaten vielen echter pas weer nadat al die vliegtuigen op vier na opgestegen waren.¹

De meeste Nederlandse troepen die als versterkingen aankwamen, kregen, zoals ook op de 10de het geval geweest was, een defensieve rol toebedeeld. Zo groot was de beduchtheid dat de Duitsers op nieuwe punten de Maas zouden oversteken, dat het afweerfront dat daar op de eerste oorlogsdag tamelijk nodeloos opgebouwd was, op de tweede, even nodeloos, voortdurend aangevuld werd – dat alles in een nerveus gejacht. Duidelijke leiding ontbrak. Wel benoemde de kantonnementscommandant, kolonel Scharroo, een met de troepen uit de Grebbelinie meegekomen overste, T. J. Reeser, tot een soort infanteriecommandant voor Rotterdam, maar de overige aan kolonel Scharroo ondergeschikte troepen (van de marine, van de genie, van de bewakingseenheden, van de depots der luchtstrijdkrachten) die, aldus Nierstrasz, 'ten dele met en tussen de infanterie de verdediging voerden'², werden niet onder bevel van overste Reeser geplaatst. De overste vestigde zijn commandopost in het pand op de Veemarkt waar Scharroo al zetelde; de commandant van de maritieme middelen deed hetzelfde; het pand werd zodoende overvol, van rustig stafwerk kwam niet veel meer terecht.

De angst voor de Vijfde Colonne droeg daar het hare toe bij. In de stad meenden de troepen dat zij op tal van punten door burgers beschoten werden; schietpartijen van Nederlandse militairen op Nederlandse militairen kwamen veelvuldig voor; honderden huizen werden vruchteloos doorzocht. 's Middags deed het gerucht de ronde dat de Duitsers het stadhuis en het hoofdpostkantoor bezet hadden – nauwelijks hadden haastig naar de Coolsingel gezonden mariniers geconstateerd dat er niets aan de hand was, of er kwam een nieuw gerucht: Duitse parachutisten zouden in de Kralinger Hout gedaald zijn en de daar opgestelde artillerieposten bezet hebben; 's avonds heette het, dat andere parachutisten zich op de begraafplaats Crooswijk genesteld hadden; in de nacht van de 11de op de 12de, dat de Duitsers het Maasstation hadden

¹ Nierstrasz (*Rotterdam*, p. 94) spreekt van 100 op het vliegveld geparkeerde toestellen, maar het werkelijke aantal is hoogstwaarschijnlijk veel lager geweest (brief, 8 juli 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht). ² A.v., p. III.

veroverd. Dat alles leidde tot het ondernemen van tegenacties die uiteraard zinloos waren maar al door het feit dat zij plaats vonden, de algemene zenuwachtigheid vergrootten. Nergens in de stad voelde men zich veilig; wie er op straat liep, werd door telkens nieuwe wachtposten aangehouden. Bij de troep werd de neiging tot paniek voortdurend sterker. Toen het op de 11de donker werd, liet een deel van de militairen die ten zuidoosten van het Maasstation het Maasfront bemanden, hun posities in de steek, zuiver uit angst dat er Duitsers in aantocht waren. Ernstiger nog was, wat 's nachts geschiedde in het hoofdvluchtwachtbureau dat in het hoofdpostkantoor gevestigd was.

In hun angst zaten de groepscommandant en zijn plaatsvervanger er zich te bedrinken; om kwart over één kreeg het bedieningspersoneel van de telefooncentrale instructie, zich voor vertrek gereed te maken, 'de manschappen', schreef Molenaar, 'wisten niet beter of de vijand was de Coolsingel reeds genaderd.' Toen dan drie kwartier later 'opnieuw een wild gerucht rondging, dat de vijand langs de Coolsingel oprukte,' werd (nadat eerst nog aan de commandant luchtverdediging, generaal Best, bericht was dat het Rotterdamse bureau 'door Duitsers bezet' was) order tot de aftocht gegeven. De gehele telefooncentrale werd kapot geslagen: niets van waarde mochten die Duitsers aantreffen! Daarmee vielen niet alleen alle verbindingen in het waarnemingsgebied van het hoofdvluchtwachtbureau uit, maar ook alle rechtstreekse militaire telefoonlijnen, o.m. met de commandant Vesting Holland en het Algemeen Hoofdkwartier. De technische dienst van de PTT had de voornaamste verbindingen op 12 mei in het begin van de middag weer hersteld. Toen was het bureau ook weer bemand, deels overigens door militairen in burgerkleding: diegenen die op aanwijzing van enkele van hun officieren na hun vlucht haastig hun uniform thuis verbrand hadden.¹

Bij het noordelijk uiteinde van de Willemsbrug vonden ook de 11de weer gevechten plaats. Marine-eenheden grepen hier of bij Waalhaven niet meer in. In de ochtend deed de commandant van de Britse torpedobootjager 'Wild Swan' (die bij Hoek van Holland op het uit Rotterdam afkomstige goud lag te wachten) het aanbod om de Nieuwe Maas op te varen en Waalhaven met zijn scheepsgeschut onder vuur te nemen; het aanbod werd afgeslagen, 'daar', zo werd gezegd, 'Nederlandse troepen opdracht hadden, Waalhaven te heroveren.' Om half één 's middags kreeg de betrokken commandant desondanks uit Londen opdracht, de voorgestelde operatie uit te voeren. Zij ging toen niet door, 'daar er te Hoek van Holland geruchten waren dat Waalhaven was heroverd.'² De Nederlandse troepen aan de Maas

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 27-30. ² Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 51-52.

werden dus aan zichzelf overgelaten. In allerlei panden bij de Willemsbrug (zie kaart VI op pag. 25) werd opnieuw gevochten; het door zijn ligging belangrijke 'Witte Huis' werd daarbij door de Nederlanders ontruimd. De brand aan de Boompjes breidde zich uit; ook schepen in de Wijnhaven vlogen in brand, een verstikkende rook kwam boven dit deel van het Rotterdamse centrum te hangen.

's Middags brachten de Duitsers mitrailleurs in stelling op de 'Statendam' van de Holland-Amerika-lijn die ten westen van de Koningshaven aan de wal gemeerd lag; de bemanningsleden die aan boord waren, kregen aanzegging, benedende te blijven; zij slaagden er in, aan land te komen en renden weg. Spoedig werd het imposante en fraaie passagiersschip van de noordelijke oever af onder vuur genomen. Er ontstond brand op het voorschip. De directie van de Holland-Amerika-lijn deed een noodkreet uitgaan naar de militaire autoriteiten: kon men niet trachten, het schip met een granaatschot tot zinken te brengen opdat de omvang van de brand beperkt zou blijven? Onmogelijk. Een drijvende brandspuit voer naar de 'Statendam' en voer weer terug nadat de schipper door een Duitse kogel dodelijk getroffen was. 's Avonds stond het bijna 30 000 ton metende, nog geen elf jaar oude schip over de volle lengte in lichter laaie.¹ Andere schepen (de 'Dinteldijk', de 'Bosdijk', de 'Veendam') brandden onder overeenkomstige omstandigheden geheel of gedeeltelijk uit, op 13 mei was ook een groot deel van de loodscomplexen in de buurt van het Noordereiland één grote vlammenzee.²

Onvermijdelijk was het, dat speciaal de burgerij die op dat in de Maas gelegen eiland woonde, het zwaar te verduren kreeg. De hoofdleidingen voor gas en water waren er al op 10 mei getroffen. Op de 11de gingen alle gebouwen op de westpunt van het eiland in vlammen op. De kades werden ontruimd; enkele duizenden mensen werden in schoolgebouwen en andere grote ruimten bijeengebracht, bijna vijfhonderd alleen al in de katholieke school, 'mannen, vrouwen, kinderen, oude lieden, honden, katten, kanariepietjes, enzovoort'. Twee closets waren er, beide zonder water. Een noodgemeenschap ontstond onder zelfgekozen leiding en er werd, aldus de initiatiefnemer, 'geen enkele wanklank vernomen. Reeds onmiddellijk bleek', verhaalde hij,

'hoezeer de mensen van goeden wil waren. Daar trad bijvoorbeeld een man op mij toe die om een gevaarlijke opdracht verzocht. Hij vertelde dat hij Rijksduitser was die al jaren in ons land woonde en dat hij een felle tegenstander van het Nazibewind was. Zijn zaak was zo juist door het oorlogsgeweld verwoest; hijzelf leed aan een maagzweer en was vrijgezel en Jood. Waarde hechtte hij

¹ *Varen in oorlogstijd*, p. 33. ² Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 227.

dan ook niet meer aan het leven en daarom wilde hij zich door het uitvoeren van een gevaarlijke opdracht nog eenmaal verdienstelijk maken voor de zwaar-beproefde mensen die hier als opgejaagd wild waren samengedrongen.⁷

De man mocht water scheppen aan de Prins Hendrikkade, waar hij herhaaldelijk het leven voor waagde.¹ Brood en melk werden tenslotte aangevoerd van de linker Maasoever waar twee commissarissen van politie op last van burgemeester mr. P. J. Oud als tijdelijk bestuurshoofd optraden. Slechts weinigen vertoonden zich op het Noordereiland buitenshuis. Soms evenwel drongen de Duitsers de huizen en gebouwen binnen en gelasten zij mannen en jongens om buiten te komen teneinde op het eiland loopgraven aan te leggen.² Want één ding stond voor de Duitse bataljonscommandant, von Choltitz, vast: met het oog op de vurig verbeide komst van de gde *Panzer-Division* zou hij tot het uiterste trachten, Noordereiland en Willemsbrug in handen te houden. Op de avond van 11 mei kreeg hij bevel van generaal Student, het kleine bruggehoofd op de noordelijke oever te ontruimen; tweemaal zou dat bevel nog herhaald worden.

Driemaal weigerde von Choltitz er gevolg aan te geven.³

*

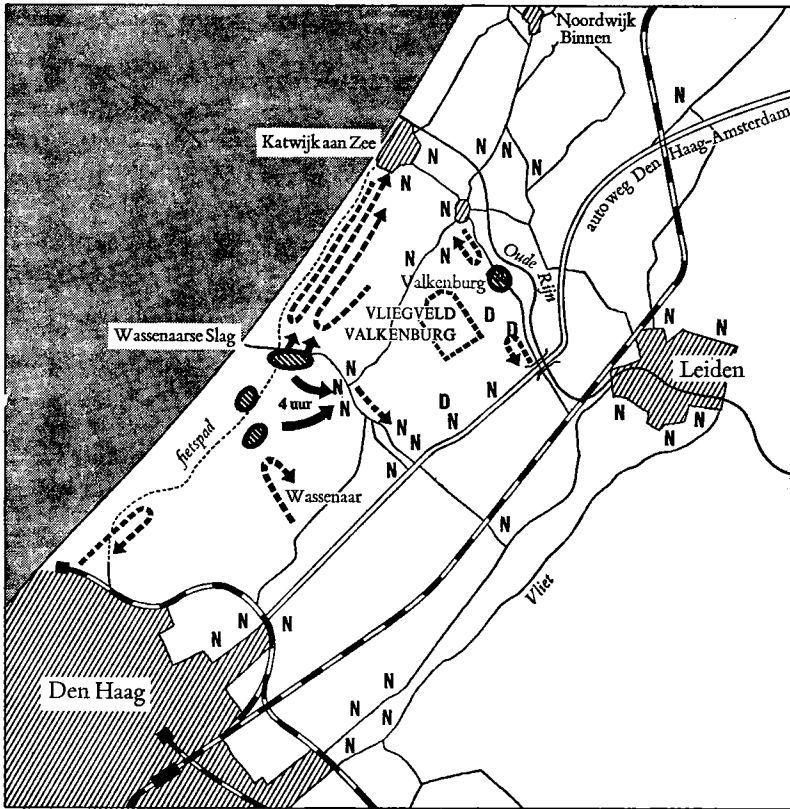
Hoe brachten de verspreide en doorengemengde eenheden van de 22ste *Luftlande-Division* het er die 11de mei af?

Daags tevoren waren zij er niet in geslaagd, in Den Haag binnen te dringen. Alle drie de vliegvelden die zij in eerste instantie in handen hadden gekregen (Valkenburg, Ypenburg, Ockenburg), hadden zij moeten prijsgeven, hoofdzakelijk door de uitwerking van het Nederlands veldgeschut. Van het vliegveld Valkenburg hadden zich ruim zeshonderd man in en bij het gelijknamige dorp teruggetrokken; van diegenen die op Ypenburg geland waren, had een deel zich kunnen aansluiten bij een groep Duitsers (in totaal een kleine tweehonderd) die zich even ten zuiden van Delft in en bij de autoweg naar Rotterdam ingegraven hadden; van het vliegveld Ockenburg hadden ruim driehonderdvijftig Duitsers zich onder bevel van de divisiecommandant, *Graf* von Sponeck, teruggetrokken in de dekking van het landgoed 'Ockenburg' – en dan zaten er nog ruim honderd Duitsers in het Stalduinse bos ten oosten van Hoek van Holland en omstreeks driehonderdvijftig in de

¹ Vraaggesprek met W. A. Keeman, *De week in beeld*, 6 mei 1950. ² C. J. Spermon: 'Bombardement op Rotterdam', *Voormalig verzet Nederland*, 7 febr. 1959.

³ D. von Choltitz: *Soldat unter Soldaten*, p. 64-65.

OMGEVING VLEGVELD VALKENBURG

XXV. De gevechten bij Valkenburg en Wassenaar op 11 mei
 In rood: Duitse posities. In de loop van de dag werden de Duitsers alleen bij het dorp
 Valkenburg en in het duinterrein aan het Wassenaarse Slag aangevallen. Alle aan-
 vallen leidden tot een terugtocht der Nederlandse troepen. Opmarsen uit Wassenaar
 en Scheveningen leidden niet tot contact met de
 Duitse luchtlandingstroepen.

duinen bij Wassenaar: groepen welker vliegtuigen noodlandingen uitgevoerd hadden in het Westland of op het strand.

Ondanks een enorme overmacht (op papier!) aan troepen en materiaal slaagde men er de 11de mei aan Nederlandse kant niet in, ook maar één van die groepen uit te schakelen.

Het dorp Valkenburg werd van 's morgens half acht af door Nederlandse artillerie beschoten. Driehonderd Nederlandse krijgsgevangenen zaten er opgesloten in de Nederlands-Hervormde kerk, driehonderd gijzelaars in een cafézaal. De kerk werd door granaten getroffen (vijf doden, tien zwaargewonden), het dak vloog in brand; ook het dak van de cafézaal stortte grotendeels in, de meeste gijzelaars drongen de kelder binnen. Op aanraden van een Duitse officier legde de burgemeester aan de bevelvoerende Nederlandse commandant, overste H. D. Buurman, de vraag voor of hij zijn geschut niet beter kon laten vuren op doelen buiten het dorp. De overste beloofde, de vraag aan hogere instanties te zullen voorleggen – de beschieting werd voortgezet.¹ Militair effect had zij niet. Toen de artillerie zweeg, drong de voorhoede van een Nederlands bataljon van Katwijk-aan-de-Rijn uit in Valkenburg door; Duitse mitrailleurs dwongen de aanvallers, dekking te zoeken; enkele granaten (vermoedelijk afkomstig van een batterij bij Oegstgeest die niets van de infanterie-aanval op Valkenburg afwist) sloegen bij de troepen die in dekking lagen, in – en zij vluchtten in paniek. Er waren drie gesneuvelden. 's Avonds om zes uur werd een nieuwe aanval ingezet, weer uit de richting Katwijk, maar door een ander bataljon – gedeeltelijk dwars door de velden. Het zette niet door; het trok terug. Twee gesneuvelden. Een poging om van de richting Leiden uit met een door drie pantserwagens ondersteunde compagnie tot Valkenburg door te dringen, liep omstreeks diezelfde tijd dood op eigen artillerievuur, afgegeven door een batterij die van die derde aanval onkundig was gebleven.²

De op de 11de mei ondernomen pogingen om de Duitsers in de duinen bij Wassenaar op te sporen en uit te schakelen, mislukten al evenzeer – ja, zij werden een deerlijk fiasco. Nog in de nacht van de 10de op de 11de mei was een bataljon uit Katwijk-aan-de-Rijn naar het Wassenaarse Slag gemarcheerd. Daar werd bivak gemaakt. 's Morgens om kwart over vier werd dat bivak door vechtgrage en slagvaardige Duitsers, samen niet meer dan honderdvijftig man, overvallen. 'De verwarring', aldus Kamerling,

'was onbeschrijflijk. In een ondeelbaar ogenblik waren de bataljonscommandant,

¹ A. C. de Wilde: 'Uit de geschiedenis der gemeente Valkenburg (Zuid-Holland)', p. 11-12. ² Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 232-37, 240-41.

de commandant van de tweede compagnie en een twintigtal manschappen gedood en een groot aantal gewond. Alle leiding ontbrak, weerstand werd nauwelijks geboden en vrijwel ieder trachtte door de vlucht of door overgave het vege lijf te redden. Negen officieren, twee vaandrags en ongeveer driehonderd onderofficieren en manschappen gaven zich aan de Duitsers over¹ –

honderden vluchtenden kwamen spoedig in en bij Wassenaar aan, schrik en ontsteltenis verspreidend met verwarde en angstaanjagende verhalen.

Later in de ochtend werd de voorhoede van een tweede bataljon dat dicht langs de kust door zwaar duinterrein van Katwijk-aan-Zee uit naar het Wassenaarse Slag opgerukt was ('de volledig bepakte troep was vermoeid en hongerig; er was geen ontbijt verstrekt'), door dezelfde Duitsers uiteengeslagen; bij die gelegenheid viel hun een welkome hoeveelheid pantserafweergeschut in handen.² De rest van het bataljon zou om twee uur 's middags samen met een derde bataljon dat uit de richting Wassenaar opgerukt was, een aanval inzetten; die was weer slecht voorbereid; hij kwam overigens niet eens tot uitvoering. Boven Valkenburg daalden namelijk kort voor twee uur parachutes (er werden voorraden afgeworpen) – die werden voor parachutisten aangezien die, zo vreesde men, de terugweg zouden afsnijden. Toen op dat moment de in de duinen verscholen Duitsers begonnen te vuren, vluchtte, 'met uitzondering van enkelingen', het gehele uit Katwijk-aan-Zee afkomstige bataljon in de grootste wanorde naar dit dorp terug. Het derde bataljon waagde geen aanval en marcheerde later in de middag weer in de richting van Wassenaar. Geen van beide bataljons had ook maar één man verloren.³

Van Den Haag uit werd zo mogelijk nog minder succes geboekt. In de middag van de 11de mei stelden twee bataljons zich bij Scheveningen op om noordwaarts de duinen in te trekken. Uren gingen verloren door een verwarde schietpartij met z.g. Duitsers en Vijfde Colonnisten die zich bij Scheveningen in een stilstaande trein zouden bevinden; de trein bleek leeg te zijn. 's Avonds om zes uur begon de eigenlijke opmars. Nog geen Duitser had men ontmoet toen die opmars om acht uur afgebroken werd.

Bij Delft werden de 11de enkele geïsoleerde groepjes Duitse luchtlandings-troepen krijgsgevangen gemaakt, maar de hoofdgroep op de autoweg wist zich te handhaven. Ook hier liep een Nederlandse aanval dood op eigen vuur. In de nacht van de 11de op de 12de trokken de Duitsers een eind in de richting van Overschie.

Zo ook, van 'Ockenburg' uit, *Graf* von Sponeck met zijn driehonderd-

¹ A.v., p. 227. ² A.v., p. 228–29. ³ A.v., p. 229–31.

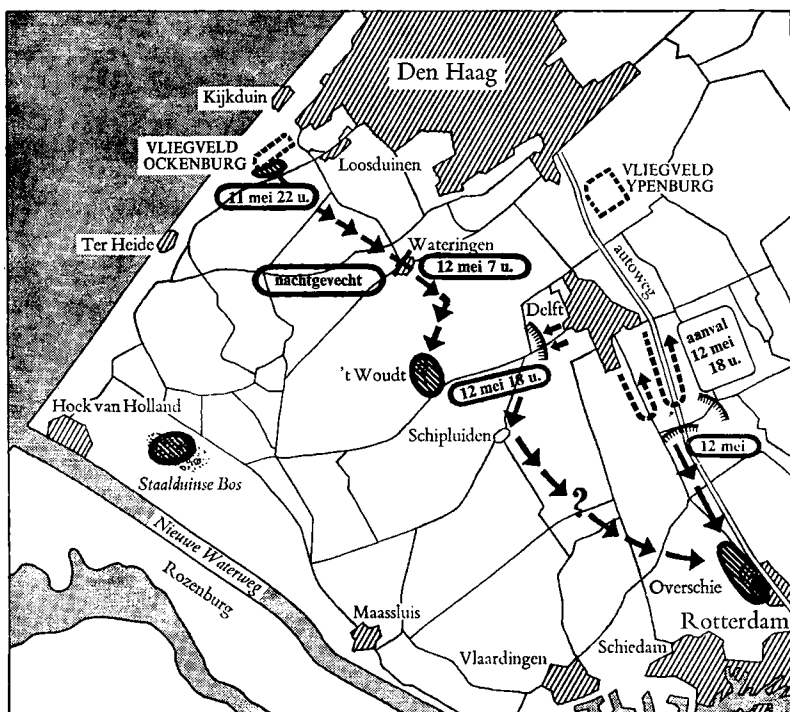
zestig man – dat was ook de order geweest die hij laat op de 10de radio-grafisch van generaal Kesselring ontvangen had. Stevige aanvallen werden op de 11de van Nederlandse kant op von Sponeck en de zijnen niet ingezet; zodra tegenvuur ontvangen werd, weken de Nederlandse troepen. 's Avonds laat konden zij evenwel ongehinderd het landgoed naderen en er in binnendringen. Alle Duitsers waren verdwenen. Omstreeks tien uur had *Graf* von Sponeck namelijk een nachtelijke mars ingezet. Snel ging het niet. Pas om half drie in de nacht was men, vijf kilometer verder, het dorp Wateringen genaderd. Daar bevond zich, zonder dat de Duitsers zulks wisten, het goed beveiligd stafkwartier van de onder de commandant Westfront Vesting Holland ressorterende commandant van de Groep 's-Gravenhage. De wacht sloeg alarm. Enkele uren lang vonden toen in en bij de kom van het dorp, aanvankelijk in het pikkedonker, verwarde vuurgevechten plaats. In een deel van het dorp wisten de Nederlanders zich te handhaven, maar in het centrum drongen de Duitsers tenslotte het stadhuis en de garage van de autobus-onderneming 'Vios' binnen; bij vier bussen sloegen zij de ruiten in; die bussen reden met ongeveer honderd man naar Den Hoorn, de overigen volgden te voet. *Graf* von Sponeck had in Wateringen tachtig burgers gevangen genomen die er door zijn troepen van beschuldigd waren dat zij aan de gevechten deelgenomen hadden. 'Er was echter', schreef later een Nederlandse luitenant die, met andere krijgsgevangenen, de gehele avontuurlijke tocht meemaakte, 'geen tijd om al deze mensen te verhoren en de generaal besloot daarom na enig beraad om hen vrij te laten.'¹

Uiteraard raakte het in Wateringen spoedig bekend dat de Duitsers er met een aantal Vios-bussen vandoor waren. Waarheen, wist niemand. Zulks leidde er toe, dat in de gehele streek tussen Hoek van Holland en Leiden geruchten de ronde gingen doen dat 'tal van Vios-bussen met Duitsers in burgerkleding of in Nederlandse uniform rondreden en verrassend hun slag sloegen'.² Zelfs door de radio werd voor die gevaarlijke bussen gewaarschuwd; dertig deden er dienst achter de Grebbelinie voor het vervoer van gewonden naar ziekenhuizen in Utrecht en Amsterdam; de chauffeurs kregen heel wat extra last door het radiobericht.³ Overigens kreeg de burgemeester van Den Haag, de Monchy, te horen, dat 'drie autobussen met Duitse militairen in de uniform van conducteurs der Gelderse Tram' uit het Westland naar Den Haag onderweg waren.⁴

¹ J. J. A. Polman: 'Bericht', p. 6 (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep III, map 2 C, no. 15). ² Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 257.

³ *Wateringen in mobilisatie- en oorlogstijd* (z.j.), p. 10. ⁴ S. J. R. de Monchy: *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (1946), p. 230.

HET WESTLAND

XXVI. De situatie tussen Den Haag en Rotterdam op 11 en 12 mei
 De groep-von Sponeck verliet Ockenburg op 11 mei om 22 uur, leverde in de nacht van 11 op 12 mei het gevecht in Waringen, verbleef op 12 mei het grootste gedeelte van de dag in 't Woudt en bereikte via Schipluiden op 13 mei Overschie. Daar bevond zich toen al een deel van de Duitse luchtlandingstroepen die zich op 10 mei dicht bij Delft op de autoweg verdedigd hadden. Enkele aanvallen door Nederlandse troepen van Delft uit zijn aangegeven. Tal van andere, kleinere aanvallen op de Duitsers werden uitgevoerd die niet op de kaart zijn aangegeven, evenmin als de posities der Nederlandse troepen op 11 en 12 mei. Vermoedelijk wisten ook enkele Duitsers, die zich op 10 mei in het Staalduinse bos bij Hoek van Holland verschanst hadden, samen met geïsoleerde luchtlandingstroepen uit het Westland Overschie te bereiken.

De angst waarde rond. Geen gerucht zo absurd of het werd geloofd. Elke commandant in het westen des lands voelde zich bedreigd, liet het gros van zijn troepen defensieve opstellingen innemen tegen *hypothetische* Duitsers (daarmee krachten onthoudend aan de aanvallen op de *werkelijke* Duitsers) en nam tal van andere nodeloze voorzorgsmaatregelen die stuk voor stuk bij de troepen en bij de burgerij de overtuiging versterkten dat een geheimzinnige vijand alom aanwezig was. In Amsterdam werd het garnizoen versterkt. In Leiden werden alle bruggen die tot de binnenstad toegang gaven, opgehaald of opengedraaid, alle overige bruggen afgesloten, alle vaartuigen uit de singels op één punt samengebracht; hier alleen werden drieduizend man in reserve gehouden om de stad te verdedigen tegen een aanval die uitbleef.¹ Ook in Den Haag werd de gehele binnenstad omgeven met militaire en politie-wachtposten die 's nachts geen uur mochten rusten (twee nachten achtereen!); het Haagse Bos werd er doorzocht op Duitse parachutisten – kortom: hier en elders werd een groot deel van de troepen voor even inspannende als zinloze operaties gebruikt, gelast door militaire staven die als regel zonder verstandig overleg impulsief op elk alarmerend bericht reageerden, maar al te vaak nauwelijks aandacht bestedend aan de voeding der troepen die aan hun zorgen toevertrouwd waren, evenmin aan de voor hen noodzakelijke rust.

'De op 10 mei ingezette aanvallen', zo had de commandant van de Vesting Holland 's morgens vroeg op de 11de gelast,

'moeten met kracht worden voortgezet, waarbij uit Delft een aanval moet worden gedaan in de richting van Rotterdam teneinde de kunstweg 's-Gravenhage-Rotterdam vrij te krijgen, terwijl tevens de wegen in het Westland naar Hoek van Holland van vijand moeten worden gezuiverd.'²

Geen van die operaties was gelukt.

★

In de morgen van de 10de mei was, zoals wij in ons vorig hoofdstuk weergaven, de commandant luchtverdediging, generaal Best, voor de inzet van zijn toestellen onder de bevelen geplaatst van de commandant Vesting Holland, generaal van Andel. Wat op die 10de door de schamele resten van de

¹ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 242. ² Aangehaald a.v., p. 188.

Militaire Luchtvaart aan offensieve operaties ondernomen was, had dan ook als functie gehad, de Duitsers op de vliegvelden Valkenburg, Ypenburg, Ockenburg en Waalhaven te bestoken, alsmede op het strand tussen Hoek van Holland en Katwijk en, tenslotte, bij de Moerdijkbrug. Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg behoeften op de 11de mei niet meer aangevallen te worden; Waalhaven was in de nacht van de 10de op de 11de door de Engelsen gebombardeerd en het Duitse bruggehoofd bij Moerdijk lag verder weg dan een ander object dat op de 11de prioriteit kreeg: de Willemsbrug, de verbinding tussen het centrum van Rotterdam en het Noordereiland; zou het lukken, die brug te vernielen, dan zou het, hoopte men, weinig moeite kosten, het Duitse bruggehoofd op de rechter Maasoever op te ruimen.

Na de op 10 mei geleden verliezen, waren op de 11de slechts twee T-5-bommenwerpers beschikbaar. 's Morgens kregen zij opdracht, van Schiphol op te stijgen teneinde, begeleid en beschermd door drie D-21-jagers van het hulpvliegveld Buiksloot, de Willemsbrug aan te vallen. Van ca. duizend meter hoogte vond de aanval plaats. De brug werd niet geraakt, maar een deel der bommen verwoestte een groot aantal panden op de westpunt van het Noordereiland en deed daar de brand ontstaan waar wij al melding van maakten. De vliegtuigen leden geen verliezen. Nauwelijks waren de bommenwerpers op Schiphol teruggekeerd of er kwam opdracht, de aanval te herhalen. Nu werd hij tegen half twee 's middags in duikvlucht uitgevoerd. Weer werd de brug gemist. Op de terugweg werd de Nederlandse formatie (twee T-5's en wederom drie D-21's) door twaalf Duitse jagers onderschept; één T-5, twee D-21's gingen verloren.¹ Daarmee was de bombardeerafdeling der Militaire Luchtvaart op de tweede oorlogsdag tot één toestel gereduceerd. De enige aanval die verder op die dag nog uitgevoerd werd, was er een van twee G-1's op Duitse transporttoestellen die op en bij de autoweg Delft-Rotterdam een noodlanding gemaakt hadden; was men bevreesd dat ze weer zouden opstijgen? De toestellen waren leeg en verlaten. 's Avonds waren er door de koortsachtige haast waarmee men op het vliegveld Bergen de minst beschadigde G-1's was gaan repareren, in totaal weer vier van die moderne jagers beschikbaar.² Op 'De Kooy' bij Den Helder wist men op 11 mei drie D-21-jagers te herstellen, op 12 mei nog een vierde.³

Daar stond tegenover dat de luchtmacht op de 11de nog meer verliezen

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 31-33, 60-62. Vermoedelijk werden bij deze gelegenheid vier Duitse toestellen neergeschoten (brief, 8 juli 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf der Koninklijke Luchtmacht). ² C. C. Küpfer: *Nederlands vliegers in het vuur*, p. 215. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 49-50.

leed dan wij al memoreerden. De lestoestellen die bij het vliegveld 'De Vlijt' op Texel verspreid opgesteld gestaan hadden en die op de 10de gespaard waren, werden in de middag van de 11de (de Duitsers hadden daags tevoren een fotografische verkenningsvlucht uitgevoerd) aangevallen; enkele vliegtuigen vlogen in brand, maar zes oudere Fokker-jagers van het type D-17 liepen geen schade op. Tegen het eind van de middag werd opdracht gegeven, die zes naar Buiksloot over te vliegen waar ook de D-21-jagers geconcentreerd werden. Nagelaten werd, het luchtafweergeschut bij de marinebasis Den Helder in te lichten; van die zes werden twee door dat geschut getroffen en gedwongen, een noodlanding te maken. Anderhalf uur later werden alle resterende toestellen bij het vliegveld 'De Vlijt' door de Duitsers in brand geschoten.¹

Tenslotte zij vermeld dat in de loop van de dag de stokoude C-5-toestellen van de vliegvelden Middenmeer en Haamstede uit (de eersten onder bescherming van enkele jagers) visuele verkenningsvluchten uitvoerden boven de Veluwe en het IJselgebied alsmede in het centrum van Noord-Brabant. Hun observaties waren van weinig waarde.² De minder oude C-10's van Bergen kregen, vreemd genoeg, op de 11de geen opdrachten en op de 12de pas weer om vier uur 's middags.³

Optimisme

Zo had de tweede oorlogsdag, 11 mei, voor de Nederlandse strijdkrachten een katastrofaal verloop gehad. Dat bij het Friese uiteinde van de Afsluitdijk de Wonsstelling nog intact was, had weinig te betekenen; de Duitsers waren er nog niet klaar voor de aanval. Daar evenwel, waar die Duitsers wél tot de aanval overgegaan waren, hadden zij zich duidelijk de sterksten betoond – en nu niet aan de IJsel- en Maaslinies waarvan het Algemeen Hoofdkwartier wist dat men er niet lang weerstand zou kunnen bieden, maar bij de twee stellingen die men, naar gehoopt was, geruime tijd zou kunnen verdedigen: Grebbelinie en Peel-Raamstelling. Ten oosten van de Grebberg was de voorpostenstrook verloren gegaan; de Peel-Raamstelling was verlaten, de verdediging van de Zuid-Willemsvaart ingestort, paniek had zich van de Nederlandse troepen in Noord-Brabant meester gemaakt.

¹ A.v., IV, p. 54-58. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 54-55. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 165.

Niet minder bedenkelijk, ja onheilspellend was het, dat van de aanvalsacties die aan Nederlandse eenheden gelast waren, niets terecht gekomen was. De Lichte Divisie was niet over de Noord gekomen, het 6de grensbataljon had bij het Moerdijkse bruggehoofd niets bereikt en was bezig terug te trekken, het 3de zat bij Barendrecht vast voor de Oude Maas. In Rotterdam hadden de Duitsers het kleine gebied dat zij bij het noordelijke uiteinde van de Willemsbrug in handen hadden, ietwat kunnen uitbreiden; alle aanvallen op hun luchtlandingstroepen bij Delft, Den Haag, Wassenaar en Valkenburg waren mislukt, zulks onder omstandigheden die het hoogst twijfelachtig maakten of men met nieuwe aanvallen succes zou hebben.

Wel waren Franse eenheden in westelijk Noord-Brabant doorgedrongen, maar de Duitsers die, ook in België, op een breed front oprukten, zouden naar het betrokken gebied zoveel sneller strijdkrachten kunnen overbrengen dan de Fransen, dat de terugtocht van die laatsten spoedig onvermijdelijk zou zijn. Op aanzienlijke Engelse hulp viel niet te rekenen. In de middag van de 11de deed luitenant-ter-zee eerste klasse de Booy in Londen weer een dringend beroep op de *Vice-Chief of the Imperial General Staff*, generaal Dill:

‘Met nadruk wees ik op de ernstig bedreigde positie van onze regering in Den Haag, omringd door parachutetroepen. Konden er dan in het geheel geen troepen gezonden worden opdat de uitgeputte Nederlandse soldaten tenminste enige rust zouden krijgen? *‘I have no troops’*. Ja, maar een paar honderd man aan de Hoek zouden reeds veel betekenen. *‘Send the best troops we have: The Guards’*, luidde zijn order¹

– het was een order die betrekking had op één bataljon: rond zevenhonderd man. Dat zou niet veel verschil maken.

En op nòg een punt waren de Nederlandse verzoeken om hulp onverhoord gebleven. Op de rode mei had de Nederlandse luchtdoelartillerie, zoals wij al vermeldden, ongeveer de helft van haar munitie verschoten. De moderne zware batterijen waren een product van *Vickers*. ‘Ik kreeg’, aldus de landmacht-adjutant van minister Dijkhoorn,

‘een noodkreet, bij te bestellen in Engeland. We dachten: straks komen de schepen met die munitie al binnen. Ik belde de Booy op, maar die moest enige tijd later laten weten dat Engeland niets kon leveren: wat wij nodig hadden, was van een afwijkend kaliber waarvan men niets voorradig had.’²

Een sombere balans dus – maar een balans die men eerst na jaren onderzoek kon opmaken. Van wat zich op zaterdag 11 mei in werkelijkheid op de

¹ A. de Booy: ‘Herinneringen’ p. 46. ² H. J. Kruls, 16 febr. 1956.

gevechtsterreinen afspeelde, vernam het Algemeen Hoofdkwartier nagenoeg niets; ook de hogere commandanten hadden daar geen denkbeeld van. Wel bemerkten generaal Winkelman en zijn medewerkers dat bij de troep in Den Haag grote nervositeit heerste; wel drongen ook tot hen nu eens dwaas-pessimistische dan weer dwaas-optimistische geruchten door ('s morgens, 'dat Delft in brand staat . . . en dat de Duitsers van drie zijden de stad binnendringen', 's middags, dat Waalhaven van Vlaardingen uit heroverd zou zijn, 'het is te mooi om waar te zijn en het is ook niet waar'¹) – maar dat alles verhinderde niet, dat in het Algemeen Hoofdkwartier aan het einde van de tweede oorlogsdag een tamelijk optimistische stemming heerste, bepaald door gebrek aan nieuws, door onjuiste interpretatie van het weinige dat men vernomen had en door een op zichzelf te waarden strijd lust.

Van dat optimisme vindt men de weerslag in het legerbericht dat op 11 mei uitgegeven werd, alsmede in het bericht van 12 mei dat op het verloop van de strijd op de 11de terugzag.² Omtrent de strijd in Brabant vermeldde het legerbericht van de 11de dat Mill heroverd was; dat van de 12de, dat Duitse troepen 'op verschillende plaatsen de Maas overschreden' hadden; 'onze grenstroepen zijn', zo heette het verder, 'gedeelteijk volkomen ongeschokt teruggenomen. Nederlandse luchtmachtstroepen hebben oprukkende Duitse troepen gebombardeerd. De Franse troepen zijn in het oostelijk deel van Brabant met de vijand in aanraking gekomen.'

Bij dit ene voorbeeld (geen regel was in overeenstemming met de werkelijke situatie) willen wij het laten.

Alweer: in die gebrekkige berichtgeving mag men, dunkt ons, geen poging zien tot misleiding van strijdkrachten en burgerij of van bondgenoot en vijand. Generaal Winkelmans rechterhand, generaal-majoor van Voorst tot Voorst, zag aan het eind van de 11de mei in alle oprechtheid geen reden tot pessimisme. Zeker, de Lichte Divisie was voor de Noord blijven steken, maar, zo legde hij later vast, 'de vindingrijkheid van de generaal van Andel' had 'een nieuwe uitweg' gevonden (de opmars via het Eiland van Dordrecht, Beijerland en de Barendrechtse brug); de poging tot herovering van de voorpostenlijn bij Wageningen was wel mislukt, 'toch was', meende generaal van Voorst tot Voorst,

'de toestand nog allerminst hopeloos. De verwachting werd zelfs gekoesterd dat de vijand er niet in zou slagen, de Grebbelinie-zelf (de hoofdverdedigingslijn) te doen vallen. De eigenlijke strijd moest hier nog beginnen. Dat de troepen in Noord-Brabant terug zouden moeten gaan, was bekend; deze terugtocht be-

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 109. ² Teksten in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 285-86.

hoefde ten opzichte van de algemene landsverdediging niet bepaald zorg te wekken. Hier waren bovendien sterke Franse troepen in opmars bij Breda. In Zuid-Holland scheen men de toestand meester . . . En als de Moerdijkbruggen of de bruggen van Dordrecht vast in onze handen waren, zou de vijand te Rotterdam geïsoleerd en, hoezeer hij ook uit de lucht versterkingen aanvoerde, ten ondergang gedoemd zijn . . . Werkelijk: met een hoopvol hart ging men die late avond ter ruste.¹

Minder hoopvol dan de chef van de landmachtstaf was zijn oudere broer, de commandant veldleger. 'Wanneer er geen groter weerstand geboden wordt dan thans', zo liet hij na één dag strijd om de Grebbeberg aantekenen, 'dan gaat de vijand er door.'²

Zo dacht die vijand er ook over.

Op de weg van Rhenen naar Elst had hij bij luchtverkenning gemotoriseerde kolonnes gezien. Opgevallen was voorts dat de Nederlanders bij de verdediging van het voorterrein van de Grebbeberg weinig artillerie ingezet hadden. Aan beide constateringen was door de staf van het legerkorps waartoe de tegen de Grebbelinie oprukkende Duitse troepen behoorden, de conclusie vastgeknoopt, dat er van hardnekkige verdediging van die linie geen sprake zou zijn. '*Der Widerstand noch haltender Nachhuten in und westlich der Grebbelinie ist*', zo luidde het aanvalsbevel voor zondag de 12de, '*mit allen Mitteln schnell zu brechen*'.³ Of de Grebbelinie al of niet hardnekkig verdedigd zou worden, werd overigens door de staf van de *Heeresgruppe B* terecht niet van beslissend belang geacht: alle reden was er, aan te nemen dat de 9de *Panzer-Division* via Moerdijk en Dordrecht tijdig Rotterdam zou kunnen bereiken (generaal Student stond al in direct radiografisch contact met die tankdivisie⁴) – en zulks zou betekenen dat, eventueel ver in de rug van Nederlandse troepen die nog de Grebbelinie of de Nieuwe Hollandse Waterlinie verdedigden, honderdvijftig zware Duitse tanks regelrecht naar Den Haag, zetel van regering en opperbevel, residentie der koninklijke familie, zouden oprukken.

Als het zo ver zou komen.

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 110. ² Hoofdkwartier Veldleger: 'Dagboek' (11 mei 1940), p. 115. ³ *Generalkommando X. Armee korps: Korps-Befehl*, 11 mei 1940 (CDI, 2.0346). ⁴ *Heeresgruppe B: Kriegstagebuch* no. 4, 11 mei 1940 (a.v., 34.0505).

Zondag 12 mei

Sinds lang hadden de Pinksterdagen in ons land een bijzonder karakter gedragen: feestdagen waren zij, niet alleen op de kalender, maar ook en vooral in de harten der mensen – feestdagen, van ouds, voor de Christelijke gelovigen die op de eerste Pinksterdag, de Protestanten veelal in drukbezochte kerkdiensten, de Katholieken in plechtige hoogmissen, bij de passages in de Bijbel aanknoopten waarin verhaald werd hoe, bijna twintig eeuwen eerder, in Jeruzalem de eerste volgelingen van de gekruisigde Jezus, in de woorden van de oude Staten-vertaling, ‘allen vervuld (waren) met de Heilige Geest en begonnen te spreken met andere talen, zoals de Geest hun gaf uit te spreken’; Petrus had toen zijn eerste toespraak gehouden, ‘en daar werden op die dag hun toegedaan omtrent drieduizend zielen’: het gold als het begin van de verkondiging van de heilsboodschap van het Evangelie door Jezus’ eerste volgelingen, als eerste aanloop tot de verbreiding van het Christelijk geloof over een groot deel der aarde.

Doch ook voor de niet-gelovigen hadden de Pinksterdagen een bijzondere betekenis gehad: twee dagen had men vrijaf in een bestaan waarin de periodes van vakantie voor velen kort waren – vrijaf, terwijl het, anders dan met Pasen, steeds volop lente of zelfs vroege zomer was; voor tienduizenden waren het dan de eerste dagen waarop men met vrienden of vriendinnen, met familieleden of clubgenoten de natuur introk. Viel Pinksteren vroeg, dan stonden de bollenvelden in bloei, spoedig gevolgd door de boomgaarden. En waren die Pinksterdagen zonnig geweest, dan keerden, laat op de tweede Pinksterdag, rijen auto’s en lange stoeten fietsers, velen met de tent achterop gebonden, bruinverbrand naar de steden terug waar school of werk weer wachtte. Het had alles tezamen Pinksteren in het nationaal bestaan en bij het verglijden der seizoenen een accent gegeven van rust niet alleen doch ook van bezinning en levensvreugde.

Hoe anders in ’40!

Op vrijdag 10 mei had, zoals wij eerder weergaven, het oorlogsgeweld in schril contrast bestaan tot de zonnige dag: het milde lenteweer had de abruptheid, de wreedheid, de tegennatuurlijkheid der Duitse invasie onderstreept. Een willekeurige zondag zou dat contrast reeds verscherpt hebben – de Pinksterzondag deed zulks in versterkte mate. Velen waren er overigens (de

militairen in de eerste plaats, daarnaast burgers die door de oorlog getroffen of anderszins uit hun normaal bestaan gestoten waren) die zich misschien nauwelijks meer bewust waren wat voor dag het was. 'Ten eerste wist je niet', schreef een van de tienduizenden die uit Amersfoort geëvacueerd waren, 'dat het zondag was en dan nog Pinksteren ook, je wist amper wat voor een dag het was.'¹ Anderen evenwel werden zich, veelal wellicht niet zonder een innerlijke schok, bewust dat de derde oorlogsdag Pinksterzondag was – maar een dag die wel in de scherpst denkbare tegenstelling stond tot wat Pinksteren voordien placht te zijn; een dag van oorlogsgeweld, van klimmende nervositeit, van angstig uitzien naar bondgenootschappelijke hulp.

Hoe lang zou het land, op eigen zwakke krachten aangewezen, de strijd kunnen volhouden?

Die 12de mei, die Pinksterzondag, bereikten, gelijk wij al vermeldden, de Duitse tanks de Moerdijkbrug. De Duitsers veroverden voorts de Wonsstelling die de Afsluitdijk dekte; zij voerden op enkele punten in de Betuwe en op de Grebbelinie zwakke aanvallen uit waar wij in een volgend hoofdstuk op terugkomen, maar met hun hoofdstoot ten westen van Wageningen wisten zij onder hevige strijd de helft van de Grebbeberg te veroveren. Dat alles hebben wij thans in bijzonderheden te schetsen alvorens weer te geven wat in het westen des lands geschiedde en welk effect het geleidelijk steeds somberder beeld van de strijd in de kring der ministers had alsmede bij de koninklijke familie.

De val van de Wonsstelling

Van de troepen die onder de territoriale bevelhebber Friesland ressorteerden en die de provincies Drente, Groningen en Friesland op de 10de mei zonder veel strijd ontruimd hadden, was een deel niet naar Noord-Holland doorgezonden maar in de Wonsstelling achtergehouden om er de bezetting te versterken; het was een versterking van twijfelachtige waarde, 'daar', aldus Nierstrasz, 'de vermoede, nieuw-aangekomen troepen allerlei overdreven verhalen over de vijand vertelden, hoewel een deel hunner niet eens met vijand in aanraking was geweest.'²

De Wonsstelling was zwak; haar lengte was ca. acht kilometer; deugdelijke bunkers ontbraken; wat in het open en vlakke terrein aan veldversterkingen

¹ C. Ipenburg: Verslag over de evacuatie van Amersfoort, p. 9. ² Nierstrasz: *Den Helder*, p. 53.

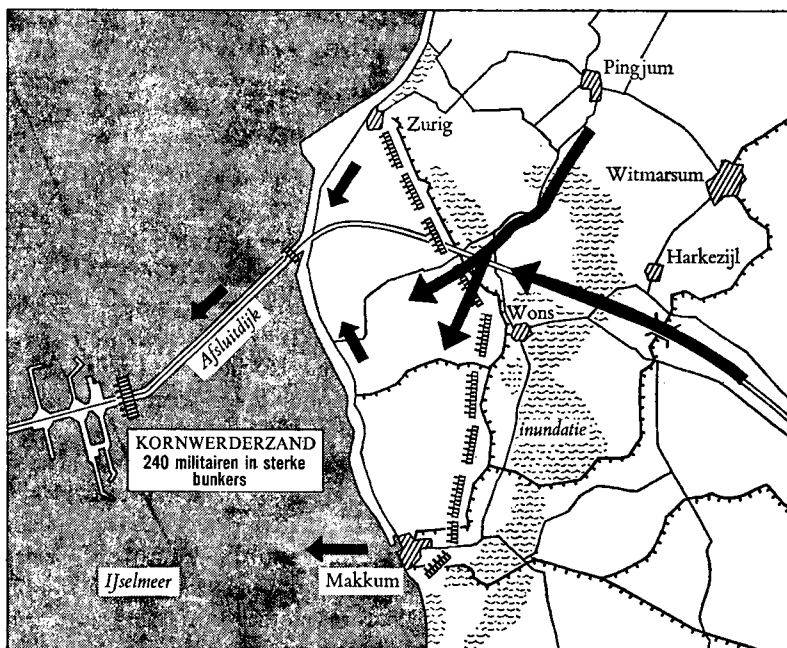
aangelegd was, droeg een vrij primitief karakter en ook hier hadden veelal de opgestelde stukken pantserafweergeschut en zware mitrailleurs een te beperkt schootsveld. Inundaties bemoeilijkten het naderen van de stelling, niet evenwel ter weerszijden van de betonweg die uit de richting van Sneek naar de Afsluitdijk leidde; bij gebrek aan voldoende springstof had men de verkeersbrug die bij Harkezijl in die weg lag, op 10 en 11 mei niet tot springen kunnen brengen.

Op 12 mei verschenen 's morgens Duitse vliegtuigen boven de stelling; met mitrailleurs beschoten zij de er opgestelde troepen die tezamen een sterkte hadden van ongeveer anderhalf bataljon. Geen enkel eigen vliegtuig kwam opdagen. Er was bij de stelling maar weinig geschut ingedeeld: ook tegen de Duitse artilleriebeschieting welke die ochtend ingezet werd, was men dus vrij machteloos. Dat werkte demoraliserend en toen de Duitsers kort na twaalf uur met hun troepen gingen oprukken, werd aan de meeste sectoren slechts korte tijd weerstand geboden. Niettemin konden de Duitsers, vooral als gevolg van de inundaties, met hun eerste aanval niet tot de Afsluitdijk doordringen. Zij pauzeerden enkele uren, waarbij zij overigens hun artilleriebeschieting voortzetten. Van die pauze werd door een groot deel van de Nederlandse troepen gebruik gemaakt om, veel wapens achterlatend, de stelling de rug toe te keren en per fiets of in gereedstaande vrachtauto's en autobussen naar de versterkingen van Kornwerderzand te rijden die een kilometer of vier uit de kust de Afsluitdijk versperden. Het kustwachtdetachement dat aan de kop van de dijk stond en opdracht had, niemand door te laten, trok óók terug: gezegd was (het bericht was onjuist) dat de commandant van de stelling-Den Helder (tot wiens bevelsgebied zowel de Wonsstelling als de positie bij Kornwerderzand behoorde) de algemene terugtocht uit de Wonsstelling gelast had.

Aldus verscheen laat in de middag voor de bunkers van Kornwerderzand 'een grote ordeloze groep militairen waarvan een groot gedeelte ongewapend was.' Geweigerd werd, hen door te laten; de brug die er lag, werd opgeblazen. Sommigen uit de ordeloze groep riepen: 'Jongens, wij gaan terug, wij gaan ons doodvechten', maar het slot van het lied was dat, na enige tijd en op gezag van de commandant van de stelling-Den Helder, allen die van de Wonsstelling uit Kornwerderzand bereikt hadden, via de daar liggende sluisen verder westwaarts mochten trekken; de ruim honderd auto's en autobussen waarmee zij gekomen waren, werden van de dijk af het water in gewerkt. Uit Den Helder zond men andere autobussen die de vluchtelingen naar de Wieringermeerpolder vervoerden.¹

¹ A.v., p. 58.

WONSSTELLING

XXVII. De val van de Wonsstelling
 In rood: voornaamste Duitse aanvalsrichtingen.
 Zwarte pijlen: terugtrekkende Nederlandse troepen.

Van de troepen die het zuidelijk gedeelte van de Wonsstelling bemand hadden, viel een deel in Duitse handen; een ander deel wist in de namiddag van 12 mei van het haventje van Makkum uit met zes scheepjes het IJsselmeer over te steken; vier voeren er naar Medemblik, twee naar Enkhuizen.¹

De Wonsstelling was sneller gevallen dan de Duitsers verwacht hadden. 'Hätte der Holländer', zo werd in het gevechtsverslag van de Duitse 1ste Kavallerie-Division opgemerkt, 'etwas energischer Widerstand geleistet' (van de misschien vijftienhonderd Nederlandse verdedigers was een twaalfstal gesneuveld²),

¹ A.v., p. 64. ² A.v., p. 126.

*'hätte die Einnahme dieser Stellung erheblich mehr Zeit und vor allem Blut gekostet. Das für den Angreifer völlig deckungslose Gelände und die umfangreichen Überschwemmungen machten die Verteidigungsstellung besonders stark . . . Die gefangenen Holländer waren froh dass der Krieg für sie zu Ende war. Sie wurden nicht müde, immer wieder zu erzählen, wie unerhört es doch von ihren Vorgesetzten sei, dass sie diese 'schlechte' Bunkerstellung verteidigen sollten. Aus dieser Einstellung heraus lässt sich denn auch ihr mangelnder Kampfwille erklären.'*¹

Met dat al had de betrokken Duitse divisie haar eigenlijke doel: de Vesting Holland, nog niet bereikt. De zware bunkers van Kornwerderzand waren intact, ja de bezetting ontving in de nacht van 12 op 13 mei nog enige versterking in de vorm van ruim zestig militairen die enkele luchtdoelmitrailleurs en enig licht luchtafweergeschut meebrachten. Toen was ook het gevaar al onderkend dat de Duitsers van haventjes als Stavoren en Lemmer uit het IJselmeer zouden oversteken om bijvoorbeeld op de kust van Noord-Holland te landen; om die oversteekpogingen (die inderdaad in de plannen voor het Duitse offensief voorkwamen²) tegen te gaan, werd de zwakke IJselmeerflottielje versterkt. Zij bestond uit een uit '17 daterende torpedoboot (de 'Z 3'), een iets oudere kanonneerboot (de 'Friso') en een stokoude, ruim zestig jaar tevoren in dienst gestelde overeenkomstige boot (de 'Hefring'), alsmede uit acht gevorderde, particuliere motorboten (die laatste van moderner makelij maar uiteraard zeer licht bewapend); nu werden er drie eenheden aan toegevoegd: een oude kanonneerboot (de 'Brinio') en twee van de modernste mijnenvegers, de 'Abraham van der Hulst' en de 'Pieter Florisz'. De flottielje (die onder bevel geplaatst werd van schout-bij-nacht E. A. Vreede met standplaats Enkhuizen) was dus wel aanzienlijk krachtiger geworden (de 'Friso' werd overigens die 12de mei na een Duitse bomaanval tot zinken gebracht, de 'Brinio' beschadigd) – maar zij zou ook, aldus Bezemer, 'zodra het slecht zou gaan met het verloop der oorlogshandelingen, eigenlijk als een rat in de val' zitten.³

Dat 'slecht gaan' liet niet op zich wachten.

Grebbelinie

Zoals wij in ons vorig hoofdstuk beschreven, was op zaterdag 11 mei de

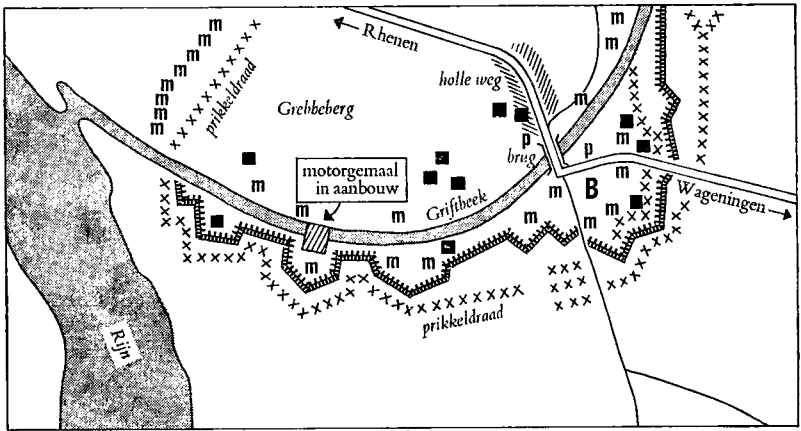
¹ *'Die 1. Kavallerie-Division im Westen, 10.5.40-29.6.40'* (CDI, 3. 0837). ² Nierstrasz: *Den Helder*, p. 96. ³ Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 35.

voorpostenstrook van de Grebbeberg door troepen van de *SS-Standarte 'Der Führer'* veroverd. Het daar opgestelde IIIde bataljon van het 8ste regiment infanterie dat tot laat in de middag weerstand geboden had, was door de SS'ers gedeeltelijk krijgsgevangen gemaakt maar uit dat bataljon waren ook velen vluchtend naar het westen getrokken, daarbij met name bij de hogere commandanten de indruk wekkend dat lafheid van enkelen de gehele voorpostenstrook had doen verloren gaan. Een nachtelijke tegenaanval was gelast waartoe, in het duister, een reservebataljon uit Rhenen de Grebbeberg op gemarcheerd was; het was daar onder artillerievuur van de Duitsers maar meer nog onder vuur van eigen troepen komen te liggen; zijn commandant had de aanval opgegeven en was met zijn bataljon naar Rhenen teruggegaan, zulks zonder overleg met de commandant van de 4de divisie, kolonel van Loon; tot die divisie behoorden de twee regimenten die de Grebbeberg en het gebied ten noorden daarvan hardnekkig verdedigen moesten: het 8ste en het 19de; het 8ste zou op Pinksterzondag de volle kracht van de Duitse aanval te doorstaan krijgen.

De bovenrand van de Grebbeberg maakte deel uit van de z.g. frontlijn: een geheel van loopgraven met een prikkeldraadversperring ervoor waarbij zich op tal van plaatsen stevige bunkers bevonden; ook op de hellingen van de berg waren prikkeldraadversperringen aangebracht. De berg werd doorsneden door een holle weg die via een brug over de Griffbeek oostwaarts in de richting van Wageningen liep. Die holle weg vormde een kwetsbaar punt, maar de toegang tot die weg (de brug was, gelijk al weergegeven, in de avond van 11 mei vernield) werd bemoeilijkt doordat zich hier een soort bastion bevond met negen mitrailleurs, van welke evenwel zes in een open opstelling geplaatst waren; de Duitsers zouden dat bastion moeten opruimen voor zij via de holle weg op de eigenlijke Grebbeberg (zie de kaarten op de volgende pagina) zouden kunnen doordringen.

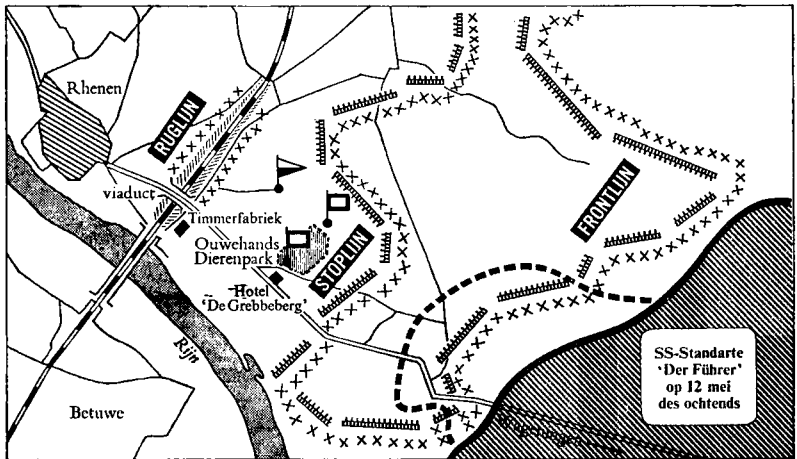
Dwars over de berg, een 800 meter naar het westen, liep de z.g. stoplijn: dat was ook al een met mitrailleurs en prikkeldraad versterkt loopgravenstelsel dat de functie had om, mocht de frontlijn doorbroken worden, de aanvaller vóór die stoplijn tot staan te brengen, en dan zou men eventueel, van die stoplijn uit tegenaanvallen kunnen ondernemen. Er was meer. De spoorlijn Amersfoort-Kesteren (die een spoorbrug over de Rijn had) lag ruim een kilometer verder westwaarts, dicht bij Rhenen, in een diepe insnijding: over die insnijding lag in de straatweg Rhenen-Grebbeberg-Wageningen een viaduct; op de hellingen van de insnijding waren prikkeldraadversperringen aangebracht; er lagen ook loopgraven. Zouden dus onverhoopt en de frontlijn en de stoplijn door een aanvaller doorbroken worden, dan zou men kunnen trachten, hem bij de insnijding van de spoorlijn (de ruglijn) tegen te

ZONDAG 12 MEI

XXVIII. De toegang tot de Grebbeberg

De posities der machinegeweren zijn met een m aangegeven. Ook in alle bunkers (aangegeven met zwarte blokjes) bevinden zich lichte of zware machinegeweren. Bij de brug over de Grifbeek of Grebbe staan twee stukken pantserafweergeschut (p) in open opstelling. B: bastion.

XXIX. De verdedigingslijnen op en bij de Grebbeberg

In de frontlijn en in de stoplijn bevinden zich tal van loopgraven en machinegeweeropstellingen. De rode stippellijn geeft de positie der Duitsers aan tegen het einde van de middag van 12 mei. De vlaggetjes geven de commandoposten aan – het driehoekige die van het 8ste regiment infanterie, de twee overige die van het IIde en van het Iste bataljon.

houden; die insnijding zette zich ongeveer een kilometer in noordelijke richting voort.

In de ochtend van 12 mei zetten de Duitsers van de buurt van Wageningen uit een artilleriebeschieting in die voor de troepen op en bij de Grebbeberg welke al twee nachten en één dag onder vijandelijk vuur gelegen hadden, een nieuwe zware beproeving betekende; waar de Duitse kanonnen precies opgesteld waren, kon men van Nederlandse kant nauwelijks waarmemen; men kon dus ook niet trachten om met de eigen artillerie door middel van z.g. tegenvuur de vijandelijke kanonnen tot zwijgen te brengen. De troepen hadden van de 10de mei af in spanning verkeerd; zij hadden weinig geslapen. Was nu de grote aanval komende? Somber gestemd, velen doodsbleek, trachtten zij zich die ochtend in hun schuilplaatsen tegen de rondvliegende granaatscherven te dekken. Oorverdovend waren de ontploffingen. Fonteynen van zand spoten op. Takken werden ontbladerd. Bomen vielen krakend om. Wie zich buiten waagde, riskeerde het leven.

Van de Nederlandse artillerie die op de berg geposteerd stond, werd die ochtend een klein deel teruggetrokken en ten westen van Rhenen opnieuw opgesteld; menigeen die de stukken zag verdwijnen¹, beschouwde zulks als een teken dat spoedig order gegeven zou worden voor een algemene terugtocht. Men benijdde de artilleristen die de Grebbeberg verlieten. Dat de SS'ers zich die ochtend opmaakten om opnieuw tot de aanval over te gaan, werd niet gemerkt; trouwens, de begroeiing en de bebouwing van de veroverde voorpostenstrook vergemakkelijkte het die SS'ers om in hun camouflagekleding ongezien voorwaarts te sluipen. Er werd van Nederlandse kant dan ook nagelaten om het betrokken gebied met de divisie- en legerkorps-artillerie te bestoken, hetgeen des te meer te betreuren was omdat die artillerie de avond tevoren, zoals wij zagen, met succes ingegrepen, namelijk een Duitse aanval verijdeld had.

Kort na twaalf uur werd de Duitse beschieting plotseling geconcentreerd op de rand van de Grebbeberg; sommige bunkers raakten door voltreffers onbruikbaar. Tien minuten over half één vielen de SS'ers aan: twee bataljons, ca. vijftienhonderd man; verliezen deelden hun niet; spoedig hadden zij het bastion grotendeels in handen en begonnen zij, Nederlandse krijgsgevangenen dwingend tot hulp², de brug over de Grift te herstellen. Van de rand van de Grebbeberg af kon men wel voorwaarts vuren maar niet benedenwaarts, naar de brug en het begin van de holle weg. Trouwens, het gedeelte van de

¹ Het grootste deel bleef staan doordat de trekkers en vrachtauto's niet opnieuw kwamen opdagen, maar werd niet meer gebruikt (Nierstrasz: *Veldleger*, p. 223-24).

² A.v., p. 355.

berg dat aan weerskanten van de holle weg lag, werd snel door de SS'ers veroverd waarbij deze, na van de holle weg af naar boven geklauterd te zijn, een reeks bunkers van achteren aanvielen. Van de Nederlandse verdedigers werd een deel krijgsgevangen gemaakt, anderen renden westwaarts de bossen in, naar de stoplijn, weer anderen noordwaarts. Een klein deel van het bastion en enkele bunkers op de zuidrand van de Grebbeberg werden door de Duitsers ongemoeid gelaten: daar zaten de verdedigers nog op de dag van de capitulatie, 14 mei.

Uit het gedeelte van de frontlijn dat van de Grebbeberg uit naar het noordoosten boog, werden de Duitsers terwijl zij van Wageningen westwaarts trokken, herhaaldelijk beschoten – ook dat gedeelte vielen zij dus aan; de troepen die hier lagen, behorend tot het IIde bataljon van het 8ste regiment infanterie, waren toen al ernstig gedemoraliseerd door de schokkende verhalen van militairen van het Iste die noordwaarts gevlucht waren: 'overal trok men terug', zeiden sommigen.¹ Snel werd dat via de veldtelefoons doorgegeven naar de commandant van het IIde bataljon, majoor Jacometti, en via hem naar de regimentscommandant, overste Hennink, wiens commandopost ingericht was in de bossen, niet ver van het viaduct over de spoorweginsnijding. Met het naar het noord-oosten buigend gedeelte van de frontlijn hadden de Duitsers niet veel moeite: 's middags tegen vier uur hadden zij de gehele lijn over een breedte van ongeveer anderhalve kilometer in handen.

Het was een beslissend succes.

Nog diezelfde middag werd met enkele haastig bijeengeschraapte troepen gepoogd, door middel van een tegenstoot het verloren gegane terrein te herwinnen. Men had geen denkbeeld, hoe sterk de Duitsers eigenlijk waren; de aangevallen troepen hadden nauwelijks berichten kunnen doorgeven; de meeste commandanten op en bij de berg dachten dat slechts enkele brutale rakkers door de frontlijn heengedrongen waren – één flinke aanval onder doortastende leiding moest toch voldoende zijn, hen te verdrijven! 'We zullen ze er wel even uitgooien en er met de blanke klewang op ingaan', zei majoor Jacometti, oud-officier van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch leger toen hij, persoonlijk leiding gevend, met enkele tientallen militairen de eerste tegenstoot ging inzetten.² Eigen troepen die niets van die tegenstoot wisten, namen van de stoplijn uit zijn groepje onder vuur. Gevaarlijker nog was het vuur van de SS'ers van wie enkelen in de bomen post hadden gevat. Doden en gewonden vielen, ook de majoor werd dodelijk getroffen – de eerste tegenstoot werd opgegeven.

Het was toen omstreeks half zes.

¹ A.v., p. 269. ² A.v., p. 272.

Voor generaal-majoor Harberts, commandant van het IIde legerkorps waartoe de 4de divisie behoorde, was het daags tevoren een volslagen raadsel geweest dat de Duitsers de door het 8ste regiment bezette voorpostenstrook zo snel hadden kunnen veroveren. Iets anders dan schandelijk falen had hij er niet in kunnen ontdekken. Voor hem stond vast dat zich in de voorpostenstrook slechts een gering aantal Duitsers kon bevinden – te lang had men al getalmd om hen op het lijf te vallen! Er moest een betere geest komen! De gevallen van desertie die hem gemeld waren, waren hem een gruwel – hier diende een waarschuwend voorbeeld gesteld te worden. Die zondagochtend beëdigde de generaal de uit drie officieren bestaande krijgsraad die een uitspraak moest doen in de zaak van de sergeant die op 11 mei met een stuk pantserafweergeschut van de Grebbeberg gevlucht en pas bij Nieuwersluis aangehouden was; een tweede stuk waarover hij ook het bevel voerde, had hij onbemand laten staan.¹ Slechts één straf was op haar plaats, vond de generaal: de doodstraf. In die zin sprak hij, rijkelijk voorbarig, de krijgsraad toe. 'Ik zeg dat nu', verklaarde hij na de oorlog aan de Enquêtecommissie,

'maar hoop dat de heren er geen misbruik van zullen maken, want ik ben mij er volkomen van bewust dat geen enkele autoriteit het recht heeft, een rechterlijke instantie te influenceren. Ik heb gemeend, het toch te moeten doen . . . Ik achtte het beslist noodzakelijk omdat ik mij realiseerde dat de officieren van onze vredesopleiding, opgevoed in de mentaliteit van (laat ik het populair noemen) 'het zachte eitje', er wel eens tegen op zouden kunnen zien, die militair ter dood te veroordelen.'²

De auditeur-militair begreep dat de generaal te ver gegaan was; de leden van de krijgsraad wees hij er op dat zij zich door de woorden van de generaal niet mochten laten beïnvloeden, maar naar eigen eer en geweten recht moesten doen.³ Nog diezelfde ochtend ging een van de leden op de Grebbeberg poolshoogte nemen; het ene stuk dat de sergeant in de steek gelaten had, stond er nog steeds. 'Algemeen' was men, aldus de officier-secretaris, 'van oordeel dat op de daad van de sergeant slechts met de doodstraf kon worden gereageerd.'⁴ De sergeant had geen jurist als verdediger doch slechts 'een

¹ H. H. A. de Graaff: 'Generaal en krijgsraad te velde in 1940', *Nederlands Juristenblad*, 1967, p. 820. ² Getuige J. Harberts, *Eng.*, dl. I c, p. 444. ³ H. H. A. de Graaff: 'Generaal en krijgsraad te velde in 1940', *Nederlands Juristenblad*, 1967, p. 819.

⁴ C. H. Beekhuis: 'Beïnvloeding van leden van een krijgsraad?', a.v., p. 823.

militair met rechtskennis¹; de doodstraf werd geëist, het vonnis uitgesproken, door generaal Harberts bekrachtigd en nog die zondag voltrokken – de eerste executie in den lande sinds in 1854 in Amsterdam een Duitser die een drievoudige moord gepleegd had, opgehangen was. De fusillering van de sergeant werd overigens niet bekend gemaakt; enig algemeen effect kon van het gebeuren dus niet uitgaan.

Met zijn toespraak tot de krijgsraad was de gramschap van de commandant van het Ilde legerkorps nog niet uitgewoed. Hij liet zich om te beginnen van Doorn uit naar de commandopost van de commandant van de 4de divisie rijden, kolonel van Loon – de post die zich even ten westen van Rhenen bevond (zie kaart XXII op pag. 204) – en vervolgens naar de commandopost van overste Hennink op de Grebbeberg. Het werd, als gevolg van de angst voor de Vijfde Colonne, een trage rit. 'Ieder ogenblik', aldus de generaal,

'werd ik door posten op de weg aangehouden die zich niets aantrokken van de, hun door de mij voorafgaande motorrijders gedane mededeling dat in de volgende auto de legerkorpscommandant zat, evenmin trokken zij zich iets aan van mijn uniform. Met het geweer tot schieten gereed en met door zenuwen vertrokken gezichten hielden zij mij aan en eisten het wachtwoord en het herkenningsteken. Het moet eigenlijk een wonder heten dat er daar geen ongelukken gebeurd zijn. Een persoon in de uniform van een Nederlands generaal was in hun ogen blijkbaar in de allerhoogste mate verdacht.'²

Wellicht extra geïrriteerd door al dat oponthoud kwam de generaal kolonel van Loons commandopost binnen, wetend (telefonisch had hij dat van de kolonel vernomen) dat in de nabijheid een groep van ruim honderd militairen bijeengebracht was welke, de vorige dag westwaarts vluchtend, aangehouden waren. 'Vreselijk ontdaan en gillend en schreeuwend over lafaards, die zich door een troepje kwajongens hadden laten teruggooien, vroeg hij mij,' aldus de kolonel, 'waar zitten die kerels? Ik zeide hem waar zij zaten waarop hij mij toevoegde: u gaat er heen en u zegt hun dat zij zullen worden ingezet; u zet hun de mitrailleurs in de rug, zodat zij niets anders hebben te doen dan te overwinnen of te sneuvelen.'³

Aan de kolonel was het, te bepalen hoe die nieuwe poging tot herovering van de voorpostenstrook ondernomen zou worden. Hij gaf order dat de ruim honderd gevluchten door de kanonneerboot 'Freyr' even ten oosten van de Grebbeberg aan land zouden worden gezet teneinde de steenbakkerij te heroveren die, tussen de berg en Wageningen, aan de Rijn lag (zie kaart XXII

¹ H. M. Voetelink: 'Pleidooi voor een sergeant', a.v., 1968, p. 319. ² J. Harberts: 'Aanvullend verslag' (okt. 1946), p. 11 (*Enq.*, punt a, gestenc. bijlage 92). ³ Getuige A. M. M. van Loon, *Enq.*, dl. I c, p. 518.

op pag. 204); tegelijk zou dan het bataljon dat in de nacht de uitval via de Grebbesluis niet doorgezet had, eindelijk en nu bij daglicht die uitval ondernemen. 'Met de meeste nadruk wijs ik er op', aldus de kolonel in zijn aanvalsbevel,

'dat vóór de frontlijn slechts zeer zwakke afdelingen van de vijand staan die echter brutaal optreden. Het Nederlandse prestige laat niet toe dat deze toestand blijft bestendig. Indien een ieder zijn plicht doet, moet deze actie slagen en kan de blaam van 4de divisie worden afgewist dat de voorpostenstrook verloren is gegaan.'¹

Het bevel opgesteld hebbend, zocht de kolonel de ruim honderd gevluchten op; het was maar 'een armzalig troepje'. Hij sprak hen vaderlijk toe, zei maar niets over de mitrailleurs die hun in de rug geplaatst zouden worden, maar maakte wel duidelijk, waar en hoe zij moesten aanvallen – waarop een van de militairen uit zijn gehoor dat de dood voor ogen zag, opmerkte: 'Maar wij hebben geen wapenen meer.'² Nu – wapenen wist de kolonel nog wel te vinden: die bevonden zich bij de bagage van de divisie die vlak bij Utrecht lag. In plaats van een ondergeschikt officier op te dragen, die wapenen op te halen, reed hij zelf naar de omgeving van Utrecht, werd vermoedelijk even vaak aangehouden als generaal Harberts en was zodoende vier volle uren lang van zijn commandopost afwezig, terwijl men op die commandopost niet eens wist waar hij was (generaal Harberts gaf zelfs een bevel tot zijn opsporing uit³) – toen hij dan eindelijk met de wapenen terugkwam, waren de Duitsers door de frontlijn heen en kon de dubbele aanval tot herovering van de voorpostenstrook met geen mogelijkheid meer uitgevoerd worden.⁴

Generaal Harberts was in de ochtend, kolonel van Loon gesproken hebbend, naar de commandopost van overste Hennink gereden. Deze was juist bezig, telefonisch aan zijn twee nog overgebleven bataljonscommandanten (de majoors Jacometti en Landzaat) te gelasten dat men onder geen voorwaarde mocht terugtrekken, toen de hoogst vertoornde legerkorpscommandant binnenstormde en hem, aldus de generaal, 'open en bloot, met luide stem, zodat een ieder die op de post was, het kon horen', uitmaakte voor 'de commandant van het regiment der lafhartigen, wiens voorposten bij nadering van de vijand weggelopen waren'⁵ – een 'striemende morele zweeps slag' waarmee de legerkorpscommandant, die 'buiten zichzelf van drift'

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 238. ² Getuige A. M. M. van Loon, *Enq.*, dl. I c, p. 519.

³ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 238. ⁴ De 'Freyr' kon niets meer uitrichten, voer op 13 mei naar Culemborg en vandaar naar Amsterdam (a.v., p. 300). ⁵ Getuige J. Harberts, *Enq.*, dl. I c, p. 450.

was¹, hoopte te bereiken, 'dat velen de tanden op elkaar zouden zetten om de smaad van het regiment uit te wissen'²: de voorpostenstrook *moest* heroverd worden.

Overste Hennink diep gegriefd achterlatend, reed generaal Harberts vervolgens naar het hoofdkwartier van de commandant veldleger, generaal van Voorst tot Voorst, in Zeist. Men begreep daar niets van zijn komst en vroeg zich af of al die striemende morele zweepslagen wel gepast en verstandig waren, maar generaal Harberts, aldus van Voorst tot Voorst, 'was te opgewonden om hem hierover veel te zeggen' – toen hij vertrokken was, belde de commandant veldleger overste Hennink op teneinde 'hem een hart onder de riem te steken'; hij, de commandant veldleger, 'rekende op een dappere houding van zijn regiment, bestaande merendeels uit Gelderlanders, een goed slag soldaten dat reeds had uitgemunt bij Waterloo.'³ Het was toen ongeveer één uur: de Duitse bestorming van de Grebbeberg was in volle gang – feit, dat aan de generaals van Voorst tot Voorst en Harberts, alsmede aan overste Hennink en uiteraard ook aan de wapens ophalende kolonel van Loon onbekend was.

'Als een donderslag bij heldere hemel'⁴ kwam om vijf minuten over drie bij generaal Harberts bericht binnen van de staf van kolonel van Loon, dat de Duitsers op enige punten door de frontlijn heen waren; onmiddellijk gelastte de generaal dat die punten heroverd moesten worden – de 4de divisie kreeg als versterking een regiment huzaren dat echter nog vrij ver van Rhenen bezig was, Duitse parachutisten op te sporen die her en der gedaald zouden zijn. Om kwart over drie vernam generaal van Voorst tot Voorst, 'dat de frontlijn bij 8 R.I. was doorbroken en dat de vijand zich op de Grebbeberg bevond.'⁵

Diepe ontsteltenis! Hoe was de zaak nog te redden?

De generaal besloot tot een groot opgezette tegenaanval die hij, over het hoofd van de legerkorpscommandant heen, zelf ging uitwerken.

De uit het Land van Maas en Waal afkomstige brigade B had hij daags tevoren legerkorpsreserve gemaakt; een deel van de brigade was in de nacht van de 11de op de 12de de Rijn overgestoken – nu kreeg de commandant order, ook met zijn overige troepen de rivier over te gaan en zo spoedig mogelijk in de richting Rhenen op te rukken; uit de Betuwe moest van de daar opgestelde brigade A een bataljon oversteken – en generaal van Voorst

¹ Dagboek van overste Hennink, aangehaald in J. J. G. van Voorst tot Voorst: *Memorie* (zomer 1949), p. 17 (*Enq.*, punt a, nagekomen stukken). ² J. Harberts: 'Aanvullend verslag', p. 13. ³ J. J. G. van Voorst tot Voorst: *Memorie* (zomer 1949), p. 18. ⁴ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 225. ⁵ A.v., p. 63.

tot Voorst zette nog meer krachten in. Aan de ter hoogte van Veenendaal met drie regimenten infanterie opgestelde 2de divisie onttrok hij de twee enige reservebataljons; die stelde hij onder bevel van twee van de drie regiment-commandanten die hij als onverschrokken en energieke beroeps-officieren kende; die twee bataljons moesten de Duitsers op de Grebbeberg van het noorden uit aanvallen waarmee zij dus in het bevelsgebied van kolonel van Loon, commandant van de 4de divisie, zouden komen te opereren; hem plaatste generaal van Voorst tot Voorst onder bevel van de commandant van de 2de divisie, kolonel mr. dr. J. S. Barbas, die dus ook al aan zijn eigenlijke taak onttrokken werd om een nieuwe ter hand te nemen: de coördinatie van alle pogingen om de Duitsers van de Grebbeberg te verdrijven. Met generaal Harberts pleegde de commandant veldleger, die bevelen opstellend, geen overleg (evenmin trouwens met zijn eigen staf¹): zijn bedoeling was, de legerkorpscommandant voor een voldongen feit te plaatsen² – de verhouding tussen de twee generaals was, vooral van de kant van generaal Harberts, sinds geruime tijd geprikkeld.

Toen nu tot generaal Harberts doordrong wat de commandant veldleger gelast had, liep hem de gal over; tegen de troepenbewegingen maakte hij geen bezwaar, maar het subordonneren van kolonel van Loon en de commandant van de brigade B onder kolonel Barbas (die al onderweg was en de rest van de dag vergeefs naar de commandopost van kolonel van Loon gezocht heeft³) wees hij af; hij wenste (op zichzelf een verstandig denkbeeld) coördinatie door kolonel van Loon die de Grebbeberg kende; in die zin wijzigde hij de bevelen van generaal van Voorst tot Voorst, niet nalatend deze (het was toen kwart over vijf) telefonisch toe te voegen: 'Ik heb uw bevel aan kolonel Barbas geannuleerd'⁴ – 'geannuleerd' was een kwetsende term die hij 'met opzet' bezigde, 'om te laten zien hoe ik er over dacht.'⁵ Generaal van Voorst tot Voorst presteerde waartoe generaal Harberts niet bij machte was: hij bedwong zijn geïrriteerdheid. 'Uit *ordre* en *contre-ordre* zou', schreef hij bijna tien jaar later, 'stellig *désordre*, zo niet chaos zijn ontstaan.'⁶

Nu, die chaos ontstond toch.

Inzicht in de kracht van de Duitse aanval had generaal Harberts niet. Toen hem die zondag iets later meegedeeld werd dat de commandant veldleger, afgezien van de eenheden die hij al ter beschikking gesteld had, uit de omge-

¹ A.v., p. 67. ² J. J. G. van Voorst tot Voorst: Memorie inzake generaal Harberts (30 juni 1949), p. 48 (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep IV-2, pak M, no. 1 C). ³ Nierstrasz: *Veldleger*. ⁴ J. J. G. van Voorst tot Voorst: Memorie inzake generaal Harberts, p. 54a. ⁵ Getuige J. Harberts: *Enq.*, dl. I c, p. 448. ⁶ J. J. G. van Voorst tot Voorst: Memorie inzake generaal Harberts, p. 54a.

ving van Amersfoort en uit het Gooi nog twee bataljons extra in de richting van Rhenen gezonden had (één per fiets, één met auto's) en bovendien, uit de buurt van Amersfoort, óók nog een afdeling zwaar veldgeschut, deed hij weten dat hij dat alles niet nodig had. Beide bataljons arriveerden in de nacht van 12 op 13 mei in Doorn, één werd naar Baarn teruggezonden, zo ook, naar de buurt van Amersfoort, de artillerie die nog onderweg was.¹ Anders gezegd: generaal Harberts was van mening dat de beschikbare krachten ruim voldoende waren om de Duitsers terug te werpen. Als die ellendige Nederlandse troepen maar vechten wilden! En wilden zij dat niet, dan zouden zij gedwongen worden!

Aan een kapitein van de Koninklijke Marechaussee, W. Gelderman, die op de rode met drie-en-twintig manschappen uit Arnhem naar Doorn getrokken was (daar bevond zich generaal Harberts' stafkwartier), gaf hij opdracht, met veertien man (negen bleven 'Huize Doorn' bewaken waar de in '18 gevluchte Duitse ex-keizer Wilhelm II woonde²) naar voren te gaan en, na overleg met kolonel van Loon, een positie in te nemen waar hij 'ieder die terugloopt en zich aldus aan zijn plicht tracht te onttrekken, onverbiddelijk' zou kunnen neerschieten. Laat ons de kapitein volgen:

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 544. ² Er waren generaal Harberts door de regering geen voorschriften gegeven met betrekking tot de behandeling van de ex-keizer. De commissaris der koningin in de provincie Utrecht, jhr. L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal, had daar herhaaldelijk bij de regering op aangedrongen, minister-president de Geer had tenslotte doen weten: 'Men zou daar eens over denken' (D. D. Vollgraff: Verslag van een onderhoud, 1946, met L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal, *Eng.*, punt g-h, gestenc. bijlage 88, p. 17). Dus had generaal Harberts op 10 mei op eigen verantwoordelijkheid (getuige J. Harberts, *Eng.*, dl. I c, p. 444) het gehele lagere personeel van 'Huize Doorn' laten arresteren (Hoofdkwartier veldleger: 'Dagboek', 10 mei 1940, p. 96) en van allen die niet gearresteerd waren, een verklaring op erewoord geëist en verkregen dat zij 'Huize Doorn' niet zouden verlaten en geen enkele tegen Nederland gerichte handeling zouden bedrijven (J. Harberts: Aanvullend verslag, p. 9) – de door de ex-keizer ondertekende verklaring bereikte minister Dijkhoorn nog voor zijn vertrek naar Engeland (Collectie-Dijkhoorn map 'originele stukken'). Een aanbod van koning George VI van Engeland om naar Engeland te komen, overgebracht via de Engelse legatie en de burgemeester van Doorn (in eerste instantie buiten medeweten van de Nederlandse regering) werd op 12 mei door de ex-keizer afgeslagen (S. von Ilseman: *Der Kaiser in Holland*, dl. II (1968), p. 341). Hitler had op 26 maart '40 opdracht gegeven, dat uit de eerste Duitse troepen die in Doorn zouden aankomen, een geschikte officier ('niet General') aan 's keizers hofmaarschalk berichten moest dat de ex-keizer voortaan, 'wie jeder andere deutsche Staatsangehörige', onder bescherming van de *Wehrmacht* zou staan; bezoeken aan de ex-keizer werden verboden (brief, 26 maart 1940, van generaal Keitel aan generaal von Brauchitsch, CDI, 2.0538-39).

'Reeds in de eerste straat van Rhenen aangekomen, trof ik troepen aan, gelegen tegen de huizen en, naar hun zeggen, teruggeslagen door de vijand; zij hadden geen moed meer, in de stelling terug te keren en hadden veel verhalen over Duitsers die uit de bomen op hen schoten en met handgranaten wierpen . . . Het gelukte eindelijk inderdaad, doch met veel moeite, deze totaal gedemoraliseerde massa ongeveer anderhalve kilometer aan te trekken, over het viaduct nabij het station Rhenen en verder omhoog in de richting van het Dierenpark . . . Er waren geen commandanten bij deze soldaten. Ik beval steeds, vooruit te gaan en ging vooraan; mijn personeel dreef de kudde naar boven, maar er zat geen geest en geen wil meer in; dekking zoekende in de tuinen van de villa's en achter zware bomen langs de weg, kwamen wij slechts langzaam vooruit. Het werd mij duidelijk dat ik deze soldaten zeker niet meer tot vechten zou kunnen krijgen; het werd bovendien donker; het gerucht nam toe: 'in de stelling vuurden de Nederlandse troepen nu al op eigen troepen' en iedereen zag wat bewegen en wist zeker dat in elke boom de vijand loerde.'¹

Inmiddels had generaal Harberts, nog vóór hij generaal van Voorst tot Voorst omtrent het 'annuleren' van diens bevel ingelicht had, een eigen nieuw bevel opgesteld. De tegenaanval stelde hij uit; eerst moesten onder leiding van kolonel van Loon de Duitsers 'definitief' tot staan worden gebracht - daarna moest de kolonel de tegenaanval gelasten waarbij de bataljons van de 2e divisie (hoeveel dat er waren, werd in het bevel niet vermeld) uit het noorden zouden oprukken. 'Alle doorgedrongen Duitse troepen', zo heette het kortaf, 'moeten worden vernietigd.'² Het nader uitwerken van het bevel werd aan kolonel van Loon overgelaten die, in zijn commandopost even ten westen van Rhenen, nauwelijks wist wat, luttele kilometers oostwaarts, op de Grebbeberg gebeurde.

Daar was, zoals wij al weergaven, omstreeks half zes de onder leiding van majoor Jacometti ingezette eerste tegenstoot mislukt. Inmiddels had, tegen vier uur, kolonel van Loon aan een compagnie van het zich weer in Rhenen bevindend bataljon dat aan het eind van de ochtend opdracht gekregen had, samen met de groep der vluchtelingen de voorpostenstrook te heroveren ('het gereedmaken van de compagnieën voor de afmars duurde enige uren'³), order doen geven, een tweede tegenstoot uit te voeren. Om ongeveer zes uur werd deze, even ten noorden van de straatweg over de Grebbeberg, van de stoplijn uit ingezet maar al 'bij de nadering van de doorgangen in de vóór het front lopende hindernissen werd zodanig vuur ontvangen, dat de aanvalsgroepen zich dekten en deels terugkropen.'⁴ Een derde tegenstoot werd

¹ W. Gelderman: 'Verslag optreden van een detachement marcheaussee op 12 en 13 mei j.l. op de Grebbeberg' (31 mei 1940), *Enq.*, dl. I b, p. 167. ² Bevel, aangehaald in Nierstrasz: *Veldleger*, p. 228. ³ A.v., p. 254. ⁴ A.v., p. 274.

(het was donker geworden) om kwart voor negen ondernomen en om kwart voor tien herhaald – niet alleen kwam men niet voorwaarts, maar soldaten uit de stoplijn renden in paniek terug, schreeuwend dat de groep in het gedeelte van de stoplijn dat vlak bij de straatweg lag, door de Duitsers onder de voet gelopen was. Het kostte de grootste moeite, te verhinderen dat de gehele stoplijn benoorden de straatweg verlaten werd. Angstaanjagend was het fluiten van de Duitse kogels – de Duitsers gebruikten projectielen waar een geperforeerd busje aan zat; het bracht een geluid voort, 'dat de haren te berge deed rijzen.'¹

Bezuiden de straatweg was om half zes een tegenaanval ingezet; een deel van een detachement dat ter versterking in de loopgraven van de stoplijn aankwam, 'zag de ten aanval voorwaarts rukkende mannen voor terugtrekkende Duitsers aan en opende daarop het vuur'; Duits vuur veroorzaakte zware verliezen: men trok terug. Weer een ander bataljon, door kolonel van Loon voorwaarts gezonden, marcheerde hier tot kort achter de stoplijn, rukte er door heen, maar trok in verwarring terug, 'in de bossen werd van alle kanten geschoten.'² Een restant verzamelde zich bij het hotel 'De Grebbeberg' dat aan de straatweg lag, ongeveer 300 meter ten westen van de stoplijn (zie kaart XXIX op pag. 252). Daar werd het in het donker om tien uur overvallen door een groep SS'ers die, met grote driestheid en onverwachts aanvallend, op de straatweg door de stoplijn heengebroken waren. Een van de bataljonscommandanten van de SS-*Standarte* 'Der Führer', SS-*Obersturmbannführer* H. Wäckerle (wij zullen hem in latere delen nog tegenkomen), had namelijk besloten, na het invallen der duisternis zo ver mogelijk westwaarts op te rukken; een man of honderd nam hij mee. Bij hotel 'De Grebbeberg' schoten zij enkele Nederlanders neer, vele anderen (onder hen officieren) maakten zij krijgsgevangen. Verder rukten zij, 'de gevangenen met zich voerend en wat er van het ter plaatse aanwezige deel van het bataljon niet was gesneuveld, gewond of gevangen genomen, verspreidde zich in het terrein of trok terug op het viaduct bij Rhenen.'³

Die laatste vluchtelingen kwamen daar midden in de resten terecht van weer een ander bataljon, oorspronkelijk ingedeeld bij de brigade B, dat kolonel van Loon uit de buurt van Amerongen aangetrokken had. Het had niets te eten gekregen, handgranaten waren niet uitgereikt, de commandant wist niet waar de stoplijn lag.⁴ In het begin van de avond was het bataljon de Grebbeberg op gemarcheerd. 'Er worden', aldus een militair,

'uitroepen gewisseld tussen bekenden als: 'Hou je maar taai – het beste – tot ziens – zet 'm op – witte muizen – etc.' De meesten echter gaan strak voor zich

¹ Wilson: *Vijf oorlogsdagen*, p. 211. ² A.v., p. 281. ³ A.v., p. 284. ⁴ A.v., p. 287.

PANIEK BIJ HET VIADUCT

kijkend vooruit. Een hevig bloedende officier komt, gedragen door een dokter en een ziekendrager, de berg af en wordt in een auto geholpen. Een voorproefje . . .

Direct na het viaduct wordt halt gehouden en wordt ons gezegd dat we achter de huizen om door een open veld in het bos moeten zien te komen. Tegelijk klinkt een hevig lawaai en komt een span op hol geslagen paarden de weg af-razen op ons toe. Er weerklinken schoten en de beesten storten dodelijk getroffen neer . . .

Nauwelijks bekomen van de sensatie of er komt een afdeling Hollandse wielrijders in volle vaart ook de weg af. Ze schreeuwen als gekken en zijn totaal overstuurd. Bij het viaduct worden ze echter door de marechaussee met blanke sabel en revolver weer teruggedreven.¹

Voorwaarts ging het bataljon, doch langzaam. Spoedig raakten de compagnieën en binnen de compagnieën de secties door elkaar. In het donker kon men elkaar niet zien; er werd gevuurd: men vuurde op elkaar. Op de straatweg wisten Wäckerle en de zijnen ook uit dit bataljon krijgsgevangenen te maken die zij voor zich uit dreven. 'Duitsers in aantocht!' Paniek ontstond bij velen die er van hoorden. 'Schreeuwend, huilend, gedeeltelijk zonder wapenen, kwamen', aldus kapitein Gelderman van de marechaussee,

'soldaten in wilde vlucht op het viaduct af. De eersten, ten getale van omstreeks een paar honderd, trachtte ik te verzamelen; er waren officieren bij; ik gaf hun opdracht, stand te houden en zich links en rechts van het viaduct in de loopgraven op te stellen . . . Het merendeel gehoorzaamde echter al niet meer en stormde in wanorde verder; een gedeelte van mijn detachement verzamelde hen verderop en schiep orde, zodat geen vluchtende bende later het gehele legerkorps kon verontrusten. Zelf sloot ik de brug met de aanwezige prikkeldraadruiters en stelde mitrailleurs hier achter op; daarna sprak ik tot de wilde massa aan de overkant van de spoorlijn en met mijn stem hield ik hen wellicht een kwartier in bedwang; ik bezwoer hen, stand te houden en steeds vooruit te gaan; zij konden niet terug, daar zij anders in mijn vuur lagen. Enige ogenblikken bleef het nog stil aan de overkant, toen begon een stormloop op het prikkeldraad, de zware mitrailleurs openden op mijn bevel het vuur; ogenblikkelijk week de donkere massa en de brug bleef toen vrij.'²

'Vele slachtoffers' waren gevallen.³ Anderen verdwenen in de bossen, weer anderen verscholen zich in de huizen ten oosten van het viaduct of kropen, buiten bereik van kapitein Geldermans mitrailleurs, dwars door het

¹ G. A. van der Hal: 'Vijfdaagse veldtocht', p. 6 (Collectie dagboeken, no. 399).

² W. Gelderman: 'Verslag optreden van een detachement marechaussee op 12 en 13 mei j.l. op de Grebbeberg', *Eng.*, dl. I b, p. 167. ³ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 291.

prikkeldraad de spoorweginsnijding over. Wäckerle slaagde er in, vlak bij het viaduct een timmerfabriek te bereiken (zie kaart XXIX op pag. 252), daar zette hij zich vast, daar bleéf hij zitten; tweemaal werd hij die nacht gewond.¹

Zo waren dus alle Nederlandse tegenaanvallen (alle ingezet zonder enige steun van de eigen artillerie, zonder coördinatie, zonder overleg) op niets uitgelopen. De stoplijn was nog grotendeels bemand, maar door onvolledige, als los zand aan elkaar hangende kleine eenheden (het artillerievuur had de meeste telefoonverbindingen vernield, soms hadden Nederlandse militairen dat gedaan door in de sleuven waarin de kabels lagen, dekking te zoeken²) en de Nederlandse artillerie vuurde uitsluitend op de voorpostenstrook, niet op de oostelijke helft van de Grebbeberg die de Duitsers in handen hadden – majoor Landzaat, commandant van het Iste bataljon van het 8ste regiment infanterie, had 's middags, toen de tegenstoten in voorbereiding waren, verzocht, niet op die oostelijke helft te vuren en dat verzoek werd nimmer ingetrokken.³

Met veel moeite, onder een immense verwarring, plaatselijk met kleine panieken slaagde men er tijdens de nacht in, enkele bataljons (waaronder de twee reservebataljons van de 2de divisie) in stelling te brengen achter de spoorlijn en in het gebied verder noordwaarts. Veelvuldig schoten zij op door het terrein terugtrekkende Nederlandse troepen die zij voor Duitsers hielden. Voorraden hadden die bataljons niet bij zich: geen voedsel, geen extra-munitie, geen verbindingsmateriaal; commandoposten werden om de haverklap verplaatst zonder dat ondercommandanten ingelicht werden; trouwens, vóór de troepen hun posities ingenomen hadden, was meestal hun moreel al aangetast door het gieren en de ontploffingen der granaten, door het vuren dat men hoorde, door de enerverende geruchten, door de lichtsignalen die men zag of meende te zien en, sterker misschien nog, door de zich allerwege openbarende symptomen van een snel om zich grijpende, totale desorganisatie.

Wat zou de dag van morgen brengen?

★

Voor kolonel van Loon, commandant van de 4de divisie, had die Pinksterzondag een katastrofaal verloop gekregen. 's Morgens hadden generaal Harberts en hij geen moment aangenomen dat de Duitsers die daags tevoren de

¹ A.v., p. 356. ² A.v., p. 296. ³ A.v., p. 295.

voorpostenstrook veroverd hadden, zo spoedig de Grebbeberg zouden bestormen. Toen 's middags bericht gekomen was, dat de frontlijn doorbroken was, had de kolonel, eindelijk in zijn commandopost teruggekeerd, wat hij aan eenheden bij de hand had, voorwaarts gezonden – tegelijk had hij van generaal Harberts order gekregen, met eenheden uit de brigades A en B en met twee bataljons uit de 2de divisie eerst de Duitse doorstoot af te grendelen en vervolgens tot de tegenaanval over te gaan. Daar moesten bevelen voor opgesteld worden. Het was moeilijk werken in de overvolle commandopost. De grote stellingkaart was in het stafkwartier te Amerongen achtergelaten, in zijn commandopost (waar geen ruimte was voor de stellingkaart) beschikte de kolonel slechts over een stafkaart met een schaal van 1 op 50.000 waar veel te weinig details op stonden.¹ Daar kwam bij dat hij bitter weinig van de positie van zijn eigen troepen wist en nagenoeg niets van die van de Duitsers. Onzeker was ook, wanneer de verschillende eenheden die hij voor afgrendeling en tegenaanval wilde gebruiken, hun uitgangsstellingen bereikt konden hebben. Nachtrust had hij nauwelijks gehad. Hij kon zich moeilijk meer concentreren. Gelukkig: hij kreeg hulp.

Laat op die zondagmiddag had generaal van Voorst tot Voorst besloten, een van zijn stafofficieren, de kapitein van de generale staf A. H. J. L. Fiévez, begeleid door de ritmeester van het Knil, E. Steenhouwer, met opdracht tot coördinatie naar generaal Harberts in Doorn te zenden alsmede naar de commandant van de brigade B in Amerongen. Kapitein Fiévez had beiden gesproken; generaal Harberts was wat optimistischer geworden: 'de vijand was tot staan gebracht', zei hij²; in Amerongen vertoevend, had ritmeester Steenhouwer telefonisch, maar veiligheidshalve in het Maleis (misschien luisterden Vijfde Colonnisten de telefoongesprekken van het hoofdkwartier veldleger af!), van overste V. E. Nierstrasz, hoofd van de sectie generale staf van dat hoofdkwartier (dezelfde wiens zorgvuldige onderzoekingen ons ook in dit deel weer tot grote steun waren), vernomen dat de *Royal Air Force* maandagochtend om kwart voor vier Wageningen zwaar zou aanvallen: dat leek een belangrijk gegeven.

Kapitein Fiévez besloot door te rijden naar kolonel van Loon.

Hij trof hem in de commandopost aan met de chef van zijn staf, de commandant van de brigade B en de chef van diens staf, alsmede met nog twee kapiteins en enkele officieren van lagere rang. 'Er heerste', aldus kapitein Fiévez in zijn verslag,

¹ A.v., p. 243. ² A. H. J. L. Fiévez: 'Verslag betreffende de vervulling van de mij door de commandant veldleger verstrekte opdracht in verband met de bevelen tegenaanval bij Rhenen' (20 mei 1940), *Enq.*, dl. I b, p. 156.

'een verwarde en gedrukte stemming; de gedachtenwisseling maakte op mij de indruk van een richtingloos, besluitloos en doelloos gepraat. Bevelen voor de aanvalstroepen (laat staan bevelen voor de tegenaanval) waren nog niet gegeven, er was zelfs nog geen besluit gevallen. Men confereerde o.a. nog over de vraag, wie nu eigenlijk bevelen moest geven.'¹

De chef van de staf van kolonel van Loon gaf toe, 'dat hij geheel òp was en niet meer geregeld kon denken' – kapitein Fiévez nam zijn taak over en kolonel van Loon vond goed dat de doortastende kapitein (die beweerde, 'gevolmachtigde' van de commandant veldleger te zijn) de nodige bevelen zou opstellen.² Veel inzicht in de situatie had ook kapitein Fiévez niet; alle bevelen had hij al uitgewerkt toen hij 'plotseling', van de Grebbeberg af, overste Hennink aan de lijn kreeg – 'ik wist niet anders of heel 8 R.I. was uiteengeslagen, ontbonden en verdwenen.'³ Goed, een deel van 8 R.I. was nog aanwezig: dan zou de tegenaanval (de afgrendeling van de spoorweg achtere kapitein Fiévez voldoende verzekerd) dwars door het gebied van het 8ste regiment infanterie heen gaan. Voor die aanval wilde de kapitein vier bataljons gebruiken: drie van de brigade B en één uit de reserve van de 2de divisie; die vier bataljons zouden in de nacht bij Achterberg geconcentreerd worden om dan, tegelijk met het Engelse bombardement, om 3 uur 45 (maar dat moest 4 uur 30 worden: eerder zouden de bataljons niet klaar staan), van het noordwesten uit de Grebbeberg van Duitsers te zuiveren – weer zonder veel hulp van eigen artillerie: 'geen inleidende beschieting', gelaste kapitein Fiévez, 'geen rechtstreekse steun'; wèl mocht gevraagd worden op het gedeelte van de frontlijn dat in Duitse handen was.⁴

's Avonds om tien uur was het bevel klaar.⁵ Toen had het telefoongesprek met overste Hennink plaats, gevolgd door reeksen andere gesprekken, door overleg met de artilleriecommandant van de 4de divisie, door instructies aan ordonnansen, enzovoort, enzovoort – één uur was het, voor kapitein Fiévez kolonel van Loons commandopost verliet. Een half uur later was hij weer bij generaal Harberts in Doorn. Diens stafkwartier kwam hij slechts met moeite binnen: overal, zo kreeg de kapitein van de wachtposten te horen, was de Vijfde Colonne in actie.

'De generaal was zeer terneergeslagen. Hij zeide mij dat, indien de tegenaanval geen succes zou hebben, alles afgelopen zou zijn . . . Voorts sprak de generaal over verraad. Zelfs officieren van zijn staf stonden onder verdenking . . . De

¹ A.v. ² A.v. ³ A.v., p. 158. ⁴ A.v., p. 157. ⁵ C. Steenhouwer: 'Verslag omtrent het optreden van de kapitein van de generale staf A. H. J. L. Fiévez op de 12de en 13de mei 1940' (3 juli 1940) (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep IV-2, map 1).

generaal scheen mij dermate ontmoedigd, dat ik mij genoopt voelde op te merken dat wij officieren toch in elk geval het vertrouwen moesten bewaren en de moed niet mochten laten zinken.¹

Pijnlijk was het dat een kapitein een generaal bemoedigend moest toespreken.

★

In de nacht van 12 op 13 mei werden de Duitse troepen op en bij de Grebbeberg gehergroepeerd. De *SS-Standardte* kreeg tot taak, op Pinkstermaandag aan te vallen in de richting Achterberg (zie kaart XXII op pag. 204): precies de richting waaruit de tegenaanval van de vier Nederlandse bataljons moest komen. Een nieuw infanterie-regiment werd naar voren gebracht; dit moest doorstoten naar Rhenen. Dat dit alles zou gelukken, stond voor de Duitsers niet vast. Alleen het detachement van Wäckerle was door de stoplijn heengebroken; van de verwarring, de angst, de demoralisatie aan Nederlandse kant was de Duitsers maar weinig bekend. Zeker, heel wat Nederlandse verdedigers waren hun in handen gevallen (de Duitsers hadden, op 11 en 12 mei tezamen, meer dan vijftienhonderd krijgsgevangenen gemaakt²) of waren er in kleine groepjes of individueel van doorgestaan, maar anderen, door moedige officieren en onderofficieren aangevuurd, hadden, alle verschrikkingen van de strijd ten spijt, hun doodangst en vermoedigheid overwonnen, de tanden op elkaar gebeten, de vuurdoop doorstaan en de stoplijn goeddeels weten te behouden – althans die zondag.

Vesting Holland

Op zaterdag 11 mei hadden de Nederlandse strijdkrachten in de Vesting Holland weinig weten te bereiken. De aanvallen op de Duitsers die zich in en bij het dorp Valkenburg vastgezet hadden, waren op niets uitgelopen en die welke men tegen andere Duitsers in het duingebied ten westen van Wassenaar

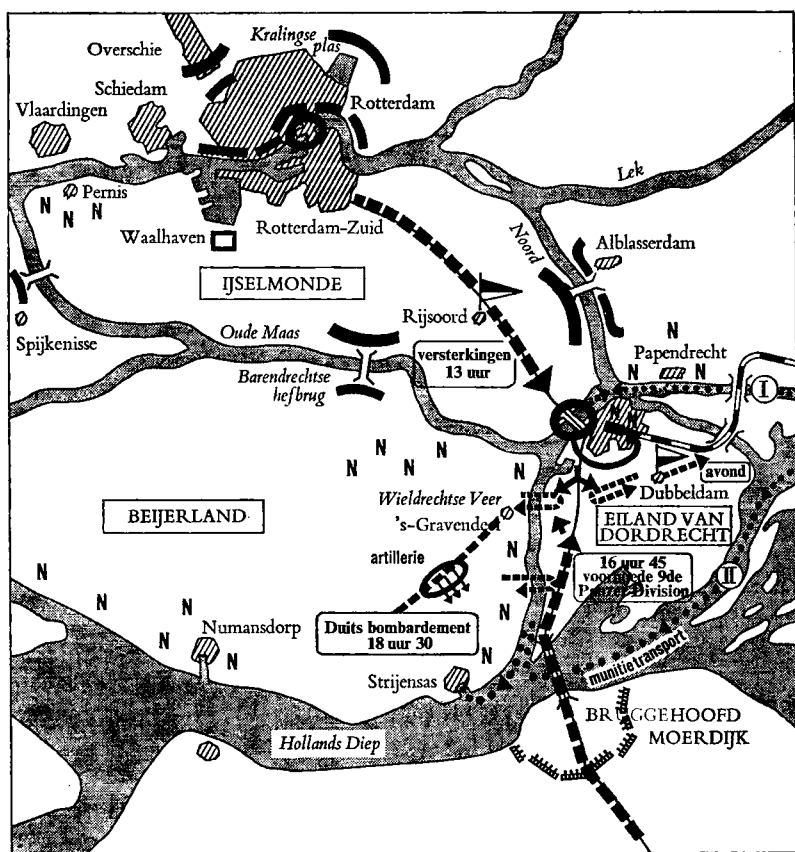
¹ A. H. J. L. Fiévez: 'Verslag etc.', *Enq.*, dl. I b, p. 159. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 356.

ingezet had, in een verwarde terugtocht geëindigd. Tussen Den Haag en Rotterdam had *Graf von Sponeck*, de commandant van de 22ste *Luftlande-Division*, in de nacht van de 11de op de 12de kunnen ontsnappen in de richting van Overschie, daarbij 's nachts in gevecht rakend in het dorp Wateringen. In Rotterdam had een klein groepje Duitsers het noordelijk uiteinde van de Willemsbrug met onmiddellijke omgeving nog steeds in handen. Alle Nederlandse pogingen om op het eiland IJselmonde door te dringen en in de richting van Waalhaven op te rukken, waren mislukt: het 3de grensbataljon was de brug bij Barendrecht niet overgekomen, de Lichte Divisie had de pogingen om bij Alblasterdam de Noord te passeren, opgegeven. Voor de z.g. hoofdgroep van deze divisie (een kleinere groep bleef de Noord bewaken) was, zoals wij vermeldden, een nieuwe route uitgestippeld die, naar gehoopt werd, tot Waalhaven zou leiden: zij moest eerst het Eiland van Dordrecht van Duitsers zuiveren, vandaar oversteken naar Beijerland om dan vervolgens via de Barendrechtse brug (die het 3de grensbataljon te machtig geweest was) op IJselmonde door te stoten.

In de nacht van 11 op 12 mei kwam de hoofdgroep van de Lichte Divisie (vier bataljons militaire wielrijders met enige artillerie) via de veerpont over de Merwede in de stad Dordrecht aan. Daar heerste een angstige nervositeit; geruchten deden de ronde dat de Duitsers van de grote verkeersbrug uit bruggen in de binnenstad bezet hadden; dan heette het weer, dat Vijfde Colonnisten zich in sommige huizen verschanst hadden – Nederlandse troepen werden 's nachts en 's morgens ingezet om al die z.g. dreigingen af te wenden. Een deel van die troepen kwam niet aan nachtrust toe. Dat was één factor die veroorzaakte dat op zondag 12 mei van de bevolen 'zuivering van het Eiland van Dordrecht' niet veel terecht kwam; een tweede factor was, dat de commandant van de hoofdgroep die 'zuivering' opzette als een soort drijfjacht waarbij hij met al zijn troepen van noord naar zuid over de volle breedte van het Eiland ging oprukken.

Ten zuidoosten van Dordrecht schoot men daarbij goed op: daar waren slechts weinig Duitsers; ten zuidwesten van de stad ging het evenwel mis. De bedoeling was, dat men van Dordrecht uit een vaste verbinding zou maken met Wieldrecht waar 's morgens kort na half elf een groep militairen die de Dordtse Kil overgestoken was (de compagnie die op de 11de uit Heerjansdam teruggekeerd was; zij moest zich bij Wieldrecht 'rehabiliteren') een bruggehoofdje gevormd had. Die opmars naar Wieldrecht deugde niet; men zou immers, hem uitvoerend, onder het vuur komen te liggen van de Duitsers die zich ten zuiden van de grote verkeersbrug ingegraven hadden. Bovendien liet die opmars lang op zich wachten. Door de verwarring, door hergroeperingen, door het maken van afspraken met de artillerie gingen uren

VESTING HOLLAND

XXX. Zuidfront Vesting Holland op 12 mei

In rood: posities en voornaamste bewegingen en aanvallen der Duitsers. 's Avonds bereikten hun luchtlandingstroepen Overschie. Het afweerfront om Rotterdam heen en aan de Maas is in zwart aangegeven. Zwarte stippellijn: het mislukte (I) en het gelukte (II) munitietransport van 'De twee gezusters'.

verloren – en toen het dan eindelijk tot strijd kwam, waren het de Duitsers, niet de Nederlanders die aanvielen.

In Rotterdam-zuid en elders op het eiland IJselmonde had generaal Student ongeveer honderd vrachtauto's weten te vinden; daar laadde hij een heel bataljon *Fallschirmjäger* in, drie batterijen artillerie en een hoeveelheid pantserafweergeschut gaf hij mee; ca. één uur 's middags passeerde de colonne de grote verkeersbrug over de Oude Maas en kort nadien gingen die versterkingen onder Students persoonlijke leiding tot de aanval over: zij veroverden het station Dordrecht met naaste omgeving.¹ Een gashouder vloog er in brand en verlichtte, toen het donker werd, de gehele omgeving. Richting Wioldrecht was er geen doorkomen meer aan.

Veel ernstiger nog was, dat 's middags om kwart voor vijf de uit lichte pantserwagens bestaande verkenningsafdeling van de 9de *Panzer-Division* de Moerdijkbrug begon te passeren. Een Nederlandse vaandrig die 's morgens krijgsgevangen gemaakt was, zag die pantserwagens ongeveer een kwartier later op de autoweg midden op het Eiland van Dordrecht langs komen. Die vaandrig kreeg van de Duitse commandant ter plaatse opdracht, zich naar de bevelhebber van de Nederlandse troepen op het Eiland te begeven en deze aan te raden, zijn verzet op te geven. Als bevelhebber trad toen de commandant van de Lichte Divisie op, kolonel van der Bijl, die inmiddels naar het Eiland overgestoken was en zijn commandopost in Dubbeldam gevestigd had, twee-en-een-halve kilometer ten zuidoosten van Dordrecht. Daar meldde zich de vaandrig.

Uiteraard legde de kolonel de Duitse raadgeving naast zich neer. Het binnengekomen bericht gaf hij telefonisch onmiddellijk aan de commandant van de Vesting Holland, generaal van Andel, door. Wellicht zei hij daarbij aan de generaal niet duidelijk, althans niet duidelijk genoeg, dat de vaandrig de Duitse pantserwagens met eigen ogen gezien had – in elk geval was generaal van Andel geen moment bereid aan te nemen dat zich inderdaad al Duitse pantserwagens op het Eiland van Dordrecht bevonden. Hij had van generaal Winkelman vernomen, dat *Franse* pantserwagens naar de Moerdijkbrug zouden doorbreken (dat de Franse pogingen op 11 en 12 mei mislukt waren, wist het Algemeen Hoofdkwartier niet) en hij meende dan ook met stelligheid te kunnen meedelen dat die Franse pantserwagens de volgende ochtend bij Moerdijk zouden verschijnen.² *Duitse* pantserwagens? Onmogelijk!

Had de vaandrig dan een gefingeerd bericht overgebracht? Er werd kolonel van der Bijl niet veel tijd gelaten, zich in die puzzle te verdiepen. Tegen

¹ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 111, 117. ² A.v., p. 118–19.

zeven uur werd hem namelijk bericht dat overste Mussert, de Dordrechtse kantonnementscommandant, op dringend verzoek nota bene van zijn eigen adjudant, wegens onbetrouwbaarheid afgezet was door de commandant van de Nederlandse troepen in Oost-Beijerland: kolonel van der Bijl moest onverwijld naar Dordrecht gaan om de overste zijn ontheffing mee te delen. Van die ontheffing werd ook generaal van Andel verwittigd; geen reden hebbend om aan de betrouwbaarheid van overste Mussert te twijfelen, maakte deze haar ongedaan – wel stelde hij de overste rechtstreeks onder bevel van kolonel van der Bijl.¹ De kolonel was inmiddels naar Dordrecht vertrokken. Geen eenvoudige opgave! Tussen Dubbeldam en Dordrecht zaten al Duitsers. Hij had dus besloten (zie kaart XXX op pag. 269) met zijn gevechtstaf via een omweg naar Dordrecht te gaan, namelijk via de spoorbrug ten westen van Sliedrecht, waarna hij met de Papendrechtse veerboot naar Dordrecht zou kunnen oversteken. 's Avonds laat kwam hij in Papendrecht aan, 'de pont bleek aan de Dordtse zijde te liggen en niet te varen.'²

Zulks betekende, dat de commandant van de Lichte Divisie gescheiden was van het Eiland van Dordrecht en van alle daar opgestelde Nederlandse troepen die, wel verre van tot de aanval te kunnen overgaan, op de 12de mei in de verdediging gedrongen waren en het op de 13de nog veel zwaarder te verduren zouden krijgen. Generaal van Andels ongeloof was namelijk op niets gebaseerd geweest; in de avond van Pinksterzondag bevonden zich op het Eiland van Dordrecht niet alleen de verkennende lichte pantserwagens maar ook de eerste zware tanks van de 9de *Panzer-Division*.

De Nederlandse troepen trokken zich in de nacht van 12 op 13 mei in de Dordrechtse binnenstad terug. Ze waren moe, uitgehongerd, gedemoraliseerd; ze begrepen er niets van, dat geen enkele aanvalsactie geslaagd was: zaten er dan overal verraders? Ze hadden van de *Luftwaffe* het ene toestel na het andere zien overkomen – geen enkel Nederlands, geen enkel Geallieerd vliegtuig was komen opdagen.

★

Uiteraard hadden de Nederlandse troepen die, tegenover Willemsdorp, op Beijerland aan de westelijke oever van de Kil lagen, in de namiddag de pantserwagens gezien die de Moerdijkbrug gepasseerd hadden. Waren het

¹ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 18. ² Nierstrasz: *Zuid-front Vesting Holland*, p. 121.

Franse of Duitse? Dat kon men niet waarnemen. Het zekere voor het onzekere nemend, besloot de betrokken commandant, zijn artillerie in te zetten. Generaal Winkelman had op 10 mei pogingen om de Moerdijkbruggen met kanonvuur te vernielen, verboden – niet verboden was, te vuren op de noordelijke landhoofden van die bruggen. Daartoe werd op 12 mei tegen half zes 's middags overgegaan en het vuur werd tot in de namiddag van 13 mei met inspanning van alle krachten voortgezet. Dat geschiedde ondanks het feit dat het gebied waar de batterijen opgesteld stonden (zie kaart XXX op pag. 269), in de vroege avond van 12 mei door ruim twintig Duitse bommenwerpers gebombardeerd en beschoten werd. Zulks was gevolg van het feit dat de Duitse commandant te Willemsdorp, toen 's middags enkele zwakke Nederlandse patrouilles korte tijd over de Kil op het Eiland van Dordrecht verschenen waren, meende dat, van Beijerland uit, een grootscheepse landing op het Eiland aanstaande was, waarbij een heel Nederlands regiment, versterkt met Engelse troepen, ingezet zou worden¹: onzekerheid wat de vijand in het schild voerde, kwam niet alleen bij de Nederlanders voor!

Wat de artillerie-beschieting betreft waar wij van repten, moet nog vermeld worden dat, bij het zenden van aanvullende munitie naar de betrokken batterijen, van Nederlandse kant een operatie ondernomen is die wij tot de stoutmoedigste rekenen die de meidagen kenden.

Op zaterdag 11 mei was twaalf ton munitie, bestemd voor de batterijen in Beijerland, met vrachtauto's in Gorinchem aangekomen. Hoe kreeg men die twaalf ton te bestemder plaatse? De munitie werd in een motorschip geladen, 'De twee gezusters', dat met schipper A. van Meeteren aan het roer, onder commando van de zeemilicien eerste klasse G. Fongers en met de zeemilicien tweede klasse M. de Vries als bemanningslid, trachtte, brutaalweg onder de door de Duitsers bezette spoorwegbrug en verkeersbrug tussen Dordrecht en Zwijndrecht door te varen. Hevig vuur dwong het schip, naar Gorinchem terug te varen waar inmiddels twee vaartuigen uit Numansdorp aangekomen waren die op de Nieuwe Merwede fel door de Duitsers waren beschoten. Weer stak 'De twee gezusters' van wal, opnieuw met de onverschrokken van Meeteren aan boord, maar ditmaal met een bemanning van militaire vrijwilligers: Fongers (die wij al noemden), de sergeant van de Vaartuigendienst J. H. van Haaften en pontonnier B. van den Berg als stuurman. De torpedoboot 'Christiaan Cornelis' (die op 10 mei bij Nijmegen gelegen had) voer mee, zulks onder bevel van de reserve-luitenant-ter-zee derde klasse H. Aschmoneit. Het gehele transport stond onder bevel van de

¹ A.v., p. 173.

‘DE TWEE GEZUSTERS’

reserve-eerste luitenant der torpedisten, H. Beusekamp, die zich met sergeant-schipper H. Koudenburg en vier torpedisten op de torpedoboot bevond.

Er werd koers gezet naar het Hollands Diep (zie kaart XXX op pag 269).

Met twaalf ton springstof aan boord was het schip ‘De twee gezusters’, dat geen enkele eigen bescherming had, niet veel meer dan een varende mijn: één Duitse granaat of één Duitse bom – en het zou exploderen. Elf dappere kerels speurden naar de oever en naar de lucht. Geen Duitse vliegtuigen. Merkwaardig genoeg werd bij de Moerdijkbruggen door de Duitsers geen schot gelost, maar op de Dordtse Kil (de twee schepen trachtten het haventje van ’s Gravendeel te bereiken) liep het mis: vuur van het Eiland van Dordrecht en mitrillerende Duitse vliegtuigen. De ‘Christiaan Cornelis’ moest zwaar beschadigd naar het Hollands Diep terugvaren waar zij, min of meer voortgeduwd door de ook al beschadigde sleepboot ‘Robur’ en nog steeds onder Duits vuur (nu van de Brabantse wal), tenslotte in Numansdorp binnenliep; daar werd zij de volgende dag opgeblazen. Het motorschip ‘De twee gezusters’ bereikte het haventje van Strijensas waar de munitie met spoed gelost werd. Schipper van Meeteren was gesneuveld, pontonnier-stuurman van den Berg ernstig gewond.¹

★

In Rotterdam was, zoals wij in ons vorig hoofdstuk vermeldden, in de nacht van 11 op 12 mei de telefooncentrale van het hoofdvluchtwaachtbureau in paniek vernield waarmee de directe verbindingen tussen de Rotterdamse kantonnementscommandant enerzijds en de commandant Vesting Holland en de opperbevelhebber anderzijds verbroken waren. Geen wonder dat men zich in het Algemeen Hoofdkwartier die zondagochtend met klimmende ongerustheid afvroeg wat in hemelsnaam in Rotterdam gebeurde. De garnizoenscommandant, kolonel Scharroo, had op 10 en 11 mei vijf bataljons versterkingen gekregen – hoe kwam het dan, dat de Duitsers de Maasbruggen nog steeds in handen hadden? Was Scharroo’s staf te klein? Ging van hemzelf te weinig leiding uit? Generaal Winkelman besloot in te grijpen. Hij deed dat in dier voege dat hij aan het hoofd van de sectie operaties van het Algemeen Hoofdkwartier, overste Wilson (in wiens kunde hij veel vertrouwen stelde), opdracht gaf, samen met twee andere stafofficieren naar Rotterdam te gaan teneinde als chef van de staf van kolonel Scharroo op te treden. Die

¹ A.v., p. 170–72; Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 32–33.

opdracht achtte Wilson te beperkt; hij kreeg op eigen verzoek een veel ruimere: hij werd gevolmachtigde van de opperbevelhebber¹; desgewenst kon hij kolonel Scharroo dus afzetten. Maar dat laatste leek de overste niet noodzakelijk toen hij, met een eskorte van drie pantserwagens en via een omweg tot bij Gouda (men dacht dat zich bij Delft nog Duitsers bevonden), in Rotterdam aangekomen was.

Daar was het voornaamste probleem dat wat er zich aan troepen bevond (vermoeide troepen meestal), gebruikt werd voor de beveiliging van de stad naar het westen, noorden en oosten, en voor het bemannen van het langgestrekte Maasfront (zie kaart XXX op pag. 269) – terwijl dan ook nog, en speciaal die Pinksterzondag, talloze detachementen huizen moesten doorzoeken en z.g. Vijfde Colonnisten opbrengen. Want de stad was als van geruchten bezeten. Angst en verwarring werden er versterkt toen de Duitsers tegen het einde van de ochtend een eerste bombardement uitvoerden: het Maasstation en het station Delftse Poort werden getroffen, de Marinierskazerne, het Ooglijdersgesticht en een reeks panden tussen Oostplein en Beursstation gingen in vlammen op. Honderden vluchtten in paniek naar andere wijken van de omstreden stad, kolonel Scharroo verplaatste veiligheidshalve zijn hoofdkwartier naar de wijk Blijdorp in het noorden van Rotterdam.

Overste Wilson had geconstateerd dat met de te Rotterdam aanwezige troepen geen aanval over de Maasbruggen ondernomen kon worden. Eén vers bataljon 'onder een energieke commandant' zou, meende hij, daarvoor voldoende zijn.² Telefonisch (de verbindingen waren inmiddels hersteld) drong hij op die versterking aan. Het bataljon werd hem toegezegd: het IIde bataljon van het regiment jagers dat zich in Hoek van Holland bevond. 's Middags om twee uur ontving de commandant opdracht, met zijn eenheid onmiddellijk naar Rotterdam te gaan. Eén van zijn compagnieën lag evenwel verspreid op het eiland Rozenburg. Zij moest gewaarschuwd, verzameld, over de Nieuwe Maas gezet, ingeladen worden. Het was half twee in de nacht van 12 op 13 mei voor het bataljon in auto's naar Rotterdam vertrok – bijna twaalf uur nadat de desbetreffende order ontvangen was.

Twaalf uur langer hadden de Duitsers tijd gehad, zich bij de Maasbruggen in te graven.

★

¹ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 131. ² A.v., p. 134.

Drie pantserwagens hadden, schreven wij, overste Wilson die zondagochtend naar Rotterdam begeleid. De overste was minder vatbaar voor geruchten dan andere officieren; hij vroeg zich af of zich op de autoweg Rotterdam Delft nog wel Duitsers bevonden; in het begin van de middag gaf hij een van de drie pantserwagens opdracht, via die weg naar Delft te rijden. De wagen werd ter hoogte van Overschie beschoten maar wist Delft verder ongehinderd te bereiken. Wat er aan wrakken van Duitse transporttoestellen op en bij de weg lag, was leeg en verlaten. Bij Delft was dat om ongeveer half drie bekend. Desondanks werd een order van de commandant van de 1ste divisie om langs de autoweg van Delft uit een aanval in de richting van Rotterdam in te zetten, niet gewijzigd; vermoedelijk was zulks gevolg van het feit dat parachutes die men tussen Delft en Rotterdam zag dalen, als bewijs gezien werden dat nieuwe parachutisten bezig waren te landen. In het begin van de avond (zie kaart XXVI op pag. 239) werd de opmars richting Rotterdam ingezet; men vorderde drie tot vier kilometer; op de parachutes werd druk gevuurd; Overschie werd niet bereikt.¹

Gelijk vermeld, had generaal Kesselring laat op de avond van de 10de mei aan de verspreide resten van de 22ste *Lufilande-Division* bevel gegeven, 'auf den Platz südlich Delft zurückzuziehen'; de Duitsers die zich toen op de autoweg bezuiden Delft bevonden, waren evenwel niet *südlich Delft* gebleven, maar op de 11de een eindweegs zuidwaarts getrokken om op de 12de in Overschie aan te komen – van daaruit hadden zij de door overste Wilson uitgezonden pantserwagen onder vuur genomen. Er waren in Overschie geen Nederlandse troepen aanwezig om verzet te bieden. 'Kein Widerstand seitens der Einwohner', noteerde later een der Duitse officieren, 'sondern nur erstaunte, verängstigte Gesichter.'² Op de 12de trokken ook andere Duitsers naar Overschie: kleine groepjes uit het Westland en de grotere, door generaal von Sponeck gecommandeerde groep. Deze had, zoals wij zagen, een nachtgevecht geleverd in Wateringen; op de 12de kon hij aan een omsingeling door Nederlandse troepen ontkomen; 's avonds werd Overschie bereikt waar men, tot wederzijdse verbazing³, op de volgende dag (13 mei) de van de autoweg bij Delft afkomstige groep aantrof.

De Duitse luchtlandingstroepen die nog tussen Den Haag en Wassenaar in de duinen zaten, werden die Pinksterzondag met rust gelaten. Op de groep die zich in het dorp Valkenburg verschanst had, werden daarentegen nieuwe aanvallen uitgevoerd. Van de richting Katwijk uit wist men eerst 's morgens, daarna 's avonds Valkenburg weer dicht te naderen voor men week voor het

¹ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 266–67. ² 'Bericht über den Einsatz der Kampfgruppe-Wischhusen' (CDI, 30.1014). ³ A.v., 30.1015.

Duitse vuur; tegen het einde van de middag werd, maar nu uit het zuidwesten, door weer een ander bataljon een aanval ingezet – dwars door de weilanden. Het bataljon stiet op een tochtsloot die zeven meter breed was; palen en hekken werden al uit de weilanden getrokken om een soort brug te improviseren toen onverwachts bericht kwam dat de commandant Vesting Holland, generaal van Andel, verboden had dat sterke eenheden aanvallen zouden uitvoeren op verspreide groepen Duitsers – bedoeld was: *kleine* groepen, maar dat verbod werd, al te mechanisch, ook toegepast op de actie die gevoerd werd tegen de *grote* groep bij Valkenburg. Het nog bij de tochtsloot in dekking liggend bataljon moest dus terug; het kwam bij die terugtocht onder zwaar Duits mitrailleurvuur te liggen. ‘Dit had ten gevolge’, aldus Kamerling,

‘dat de terugtrekkende manschappen het open polderterrein sprongsgewijze van sloot tot sloot doorschreden, dat talrijken lange tijd dekking bleven zoeken in de sloten, en sommigen zelfs, zolang het licht bleef, niet te bewegen waren, die dekking te verlaten . . . Dodelijk vermoeid, doornat en zonder dat een warme maaltijd en droge kleding werd verstrekt, ging men de derde oorlogsnacht in.’¹

Bij al die mislukte acties tegen de Duitsers in Valkenburg (enkele kleinere die ook niets uithaalden, slaan wij over) sneuvelden die dag aan Nederlandse kant tien militairen.

★

De 12de mei was (wij maakten er in een eerder hoofdstuk al melding van) in Den Haag een dag van intense verwarring. De angst voor de Vijfde Colonne naderde er een climax. Geen enkele *werkelijke* Vijfde Colonnist was er, voorzover bekend, in actie – des te talrijker waren de acties die men tegen *vermeende* Vijfde Colonnisten ondernam. Hoe druk er ook in de straten gepatrouilleerd werd, de berichten en geruchten omtrent de geheimzinnige activiteit van een blijkbaar alom aanwezige binnenlandse vijand bleven binnenstromen en tegen het einde van de dag leek het generaal van Andel geraden, alle in Den Haag opererende Nederlandse militairen ter verhoging van hun slagvaardigheid onder eenhoofdig bevel te plaatsen. Met dat bevel werd de inspecteur der infanterie belast, generaal-majoor W. F. A. Hackstroh, een

¹ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 276–77.

opperofficier die in zijn eigenlijke functie alleen troepen die in opleiding waren, onder zijn bevelen placht te hebben.

De eerste maatregel waartoe generaal Hackstroh besloot, was het arresteren van alle in Den Haag woonachtige Rijksduitsers die men nog niet gearresteerd en geïnterneerd had; het waren er, vrouwen en kinderen inbegrepen, een kleine tweeduizend en de bedoeling was dat zij allen door een gecombineerde actie van de militairen en van de politie in de vroege uren van Pinkstermaandag van hun bed gelicht zouden worden en naar 'Filmstad' overgebracht. Met het oog daarop werd, gelijk wij al vermeldden, dat complex ontruimd. Nadien bleef het evenwel leeg. In de nacht van 11 op 12 mei waren namelijk drie Haagse politiemannen als vermeende Vijfde Colonnisten door nerveuze Nederlandse militairen doodgeschoten; de Haagse hoofdcommissaris van politie voelde niets voor een grootscheepse ophaalactie die, naar hij vreesde, aan nog meer van zijn ondergeschikten het leven zou kosten. Dus werd die actie uitgesteld en van dat uitstel zou afstel komen.¹

Heviger nog dan in Den Haag was op 12 mei de angst voor de Vijfde Colonne in Hoek van Holland. Hier was op 10 mei een verbod voor de burgerij uitgevaardigd om zich na zonsondergang op straat te bevinden; op Pinksterzondag werd het verbod tot de gehele dag uitgebreid en tevens werd toen gelast (mariniers hielden op een-en-ander toezicht) dat niemand een raam in zijn woning mocht openzetten. Een logische consequentie was, dat besloten werd, de gehele burgerij te evacueren naar plaatsen in het Westland; met die evacuatie werd zondagavond begonnen – maandag werd zij voortgezet.² Vermoedelijk hadden al deze, door nervositeit ingegeven maatregelen te maken met het feit dat, naar gebleken was, Engelse strijdkrachten in Hoek van Holland arriveerden – een gebeuren dat, naar de opvatting der militairen, beschermd moest worden tegen de onbescheiden blikken van Vijfde Colonnisten.

Op 10 mei was in Londen besloten dat tweehonderd *Royal Marines* naar Hoek van Holland zouden vertrekken; een dag later was eenzelfde besluit genomen met betrekking tot zevenhonderd militairen van de *Guards* – een bataljon van de *Irish Guards* was daarvoor aangewezen. De *Royal Marines* arriveerden in de vroege ochtend van 12 mei aan boord van twee Britse torpedobootjagers die, na hen ontscheept te hebben, weer zee kozen. De *Marines* konden ingeschakeld worden bij de verdediging van Hoek van Holland, hun orders hielden evenwel in dat zij niet aan aanvalsacties mochten

¹ A.v., p. 270. ² Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 54.

deelnemen. Bij de nieuwe, overigens wederom vergeefse pogingen om het Staalduinse bos van Duitsers te zuiveren kon men op hen dus geen beroep doen. Dat was wel teleurstellend, maar hun commandant deelde aan de bevelhebber van de positie-Hoek van Holland, kapitein-luitenant-ter-zee J. van Leeuwen, mee dat de Engelse versterkingen die zouden volgen, opdracht hadden, zich desnoods vechtend een weg naar Den Haag te banen.¹

Aan boord van twee transportschepen die tot aan de aanlegsteiger door de torpedobootjager 'Hereward' beschermd werden, arriveerden die versterkingen (het bataljon van de *Irish Guards*) in de vroege ochtend van de 13de mei.²

Het zouden de laatste zijn.

Militaire Luchtvaart

Op de eerste en tweede oorlogsdag, vrijdag en zaterdag, had het wapen der Militaire Luchtvaart de aanvallen waartoe het nog in staat was, geconcentreerd op doelen binnen wat toen het meest bedreigde gebied leek: de Vesting Holland. Mogelijke doelen elders had men met rust gelaten. Die beperking leek op de derde oorlogsdag, Pinksterzondag, niet langer verantwoord; zowel aan het Friese uiteinde van de Afsluitdijk als bij de Grebbeberg waren noodtoestanden ontstaan en het werd van essentieel belang geacht dat althans een deel van de schaarse Nederlandse toestellen die over waren, zou trachten, bij de Wonsstelling en bij de Grebbe de druk op de Nederlandse verdedigers te verlichten.

Veel succes had men daar niet mee.

De Duitsers die zich voor de aanval op de Wonsstelling gereed maakten, werden 's morgens vroeg van het vliegveld Middenmeer uit verkend door twee C-5 toestellen, maar het werd vier uur 's middags voor vier andere C-5's van Ruigenhoek opstegen (een uur later van Schiphol af gevolgd door de enige bommenwerper die over was, een T-5, die door een D-21-jager begeleid werd) om de Duitsers bij de Wonsstelling te gaan bestoken; geen van die zes toestellen kon door het scherm van de Duitse jagers heenbreken³; op het moment dat zij dat trachtten, was de Wonsstelling trouwens al gevallen.

Op de Duitsers bij Wageningen werden wèl enige aanvallen uitgevoerd.

¹ A.v., p. 52-53. ² A.v., p. 55. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 70 en III, p. 100-01.

'Toestand ernstig', had generaal van Voorst tot Voorst 's middags om kwart over vier doen weten aan het Algemeen Hoofdkwartier, 'Verzoek voor morele ondersteuning aan eigen troepen op de grond een aanval op de gronddoelen in de westrand van Wageningen door alle beschikbare vliegtuigen' – wat beschikbaar was, werd ingezet: drie G-1's van Schiphol, één C-10 van Middenmeer, maar voor het overige konden van Middenmeer, Ruigenhoek en Haamstede slechts C-5's opstijgen: de totaal verouderde verkenners die, in de meeste vluchten weer zonder enige jagerbescherming, als primitieve aanvalstoestellen gebruikt werden. De toestellen uit Haamstede zagen geen kans, het verre Wageningen te bereiken; van de overige slaagde een deel daar wél in; van dat deel moesten enkele toestellen noodlandingen uitvoeren op het vliegveld Soesterberg, hoewel dat verlaten en versperd was (één vliegtuig botste op een betonnen obstakel), andere werden door Duits afweervuur of door vuur van de Nederlandse troepen (die de eigen toestellen niet herkend hadden) neergeschoten of gedwongen, dicht bij de Grebbeberg een noodlanding uit te voeren.¹ Laat ons een van de C-5's van Ruigenhoek volgen die, door sergeant-vlieger G. F. Roeloffzen bestuurd, de Duitse opstellingen bij Wageningen trachtte te bereiken welke, naar hij wel met zekerheid moest aannemen, door Duitse jagers gedekt werden die een driemaal zo hoge snelheid hadden als zijn eigen toestel en veel sterker bewapend waren:

'In de verte zie ik Wageningen al liggen. Overal op de grond rookt en brandt het . . . Noordoost van Wageningen moeten we zijn; ik stuur mijn kist nog wat bij, we gaan recht op het doel af.

Dan ineens: drie Duitse jachtvliegtuigen die in duikvlucht op me af komen! . . . Ik zie ze slechts één moment, 't zijn *Messerschmitts-109* of *Heinkels-112*. Drie razendsnelle, zwaar bewapende moderne jagers tegen één oude, langzame verkenners. Géén kans. Weg! Naar de grond! Het davert door mijn hoofd: in de lucht blijven en trachten te vluchten? Zelfmoord. Er uit springen? Als het lukt, zal ik met mijn parachute midden in de vuurlinie terecht komen en al dood zijn voor ik beneden kom. Een schop tegen het voetenstuur, een duw tegen het levier, in duikvlucht naar beneden, naar de grond!

Een van de Duitse jagers komt aanraken:

'Hij begint te vuren. Dat is ontzettend. Een sproeiregen van lood laat hij op me los. Ik zie het, want zij gebruiken, evenals wij, z.g. lichtspoorruitie waarbij iedere vijfde patroon 'n duidelijk zichtbaar lichtspoor nalaat in de lucht. Radeloos begin ik te schoppen, te duwen en te trekken; als een dolleman springt de

¹ A.v., II, p. 70 en III, p. 16-18.

kist door de lucht, slingerend en zwaaiend met dreunende motor. Het is of wij in een smederij zitten of bij een groot electrisch lasapparaat, links vuurstralen, rechts, boven en onder ons!

. . . Dáár is de grond! Ik begin te trekken. Moeizaam, onder hevig trillen van het toestel, komt de neus omhoog. We razen over de uiterwaarden en zakken nog steeds lager. Geweldig snel gaat het, véél te snel! In volle vaart, met voltoeren draaiende motor vliegen we tegen de dijk aan. Het toestel slaat over de kop, wordt weer meters omhoog gesmeten, over de dijk heen, en valt met een geweldige smak een heel eind verder tegen de grond, waarbij de hele kist in elkaar schuift, zodat er niet veel van over is. Het wordt me zwart voor de ogen en ik denk bij mezelf: daar ga je! nu is het afgelopen!

Even later dringt een geluid van wegstromende vloeistof tot mij door, ik ruik benzine en open mijn ogen. De tank waarin nog ca. 450 liter benzine moet zitten, blijkt zich boven in plaats van voor me te bevinden en loopt over me leeg. Ik ben van boven tot onder drijfmat van de benzine en hoor een sissend geluid dat eveneens van de benzine afkomstig blijkt te zijn die over de gloeiend hete uitlaatpijpen stroomt. Dan dringt het ineens tot me door: er uit! weg! Mijn linkervoet blijkt bekneld te zitten maar na enig wringen lukt het me, die vrij te krijgen en ik kruip uit de puinhoop.

. . . Onder het toestel zaten ook nog alle bommen die ondanks de verschrikkelijke klap waarmee we tegen de grond kwamen, niet ontploft zijn.¹

Weinig minder vermetel dan op Wageningen waren enkele aanvallen welke die 12de mei op het door de *Luftwaffe* goed-beschermd Rotterdam ondernomen werden door vier C-10's van Bergen van welke twee hun bommen lieten vallen op Waalhaven, twee op het parkeerterrein bij het Feijenoord-stadion waar de Duitsers, naar men meende, een soort hulpvliegveld wilden inrichten. Zes jagers vlogen mee. Weer werd de op 10 mei al gebezigde hubobé-tactiek toegepast, 'de aanvallers hadden geluk: geen van de beide groepen werd door vijandelijke vliegtuigen aangevallen.'²

In totaal werden op die Pinksterzondag door de gekortwiekte Militaire Luchtvaart acht-en-veertig vluchten uitgevoerd; zes toestellen gingen daarbij verloren.³ Op de avond van die dag werd Waalhaven bovendien voor de derde maal door de Engelsen gebombardeerd, en wel door vijftien toestellen van *Coastal Command* van de *Royal Air Force*. Verliezen leden zij niet⁴ – evenmin had hun operatie merkbaar effect.

¹ Verslag in *Vliegwereld*, aangehaald a.v., III, p. 102-05. ² A.v., II, p. 69-70 en 163-67. ³ F. J. Molenaar in *Een halve eeuw militaire luchtvaart*, p. 119. ⁴ Molenaar: *De luchtverdediging*, VIII, p. 10.

Het prinselijk gezin vertrekt

Op de avond van de 12de mei vertrok het prinselijk gezin naar Engeland. Met het geleidelijk slechter worden van de militaire situatie had dat vertrek niet te maken: al op de eerste oorlogsdag had de kroonprinses met haar twee dochttertjes onmiddellijk het land zullen verlaten. Dat bleek toen niet mogelijk – vandaar dat het gehele prinselijke gezin koningin Wilhelmina vergezeld had toen deze zich op aanraden van generaal Winkelman tegen het cinde van de ochtend van 10 mei van het Huis ten Bosch naar het midden in Den Haag gelegen paleis Noordeinde begeven had.

In de loop van die 10de mei (een nerveuze dag waarbij men van het paleis uit een er tegenover liggend pand dat door gewapende Vijfde Colonnisten bezet heette, onder vuur nam¹) werd via de radioverbinding met de Britse *Admiralty* afgesproken dat prinses Juliana, haar twee dochttertjes en haar gevolg 's avonds laat zouden embarkeren op het smaldeel dat de Britten naar IJmuiden zouden sturen, in eerste instantie om het transport van het goud van de Nederlandse Bank te beschermen.

Het kwam in verband met die afspraak tot een hooglopend conflict tussen koningin Wilhelmina en haar schoonzoon, prins Bernhard.

De koningin had de prins als een doortastend en vindingrijk man leren kennen; daar niet te voorzien viel, aan welke gevaren prinses Juliana en haar twee dochttertjes blootgesteld zouden worden voor zij veilig en wel in Engeland zouden arriveren, stelde de koningin zich op het standpunt dat het plicht van de prins was, zijn echtgenote tot over de Noordzee te begeleiden. 'Er moeten daar', zei zij min of meer, 'allerlei knopen doorgehakt worden, dat kun jij, dat kunnen andere mensen niet. Je moet de dynastie in veiligheid brengen. Ik overleef het niet als daar iets mis gaat.'² De prins was daarentegen van opinie dat schout-bij-nacht b.d. de Vos van Steenwijk die prinses Juliana vergezellen zou, mans genoeg was om eventueel zich voordoende moeilijkheden op te vangen; bovendien wees hij er op dat hijzelf officier in actieve dienst was: welk een deplorabele indruk zou het maken indien hij zich, terwijl het land in oorlog was en er voor de leden der strijdkrachten geen mogelijkheid bestond om met familiebelangen rekening te houden, naar Engeland begaf om vrouw en kinderen in veiligheid te brengen! Hij weigerde gedecideerd. Even gedecideerd hield de koningin vol: de prins, betoogde zij, was haar adjudant in buitengewone dienst, zij had het volste recht, hem in die kwaliteit bevelen te geven.³ De prins bleef weigeren. Was niet vol-

¹ A. Hatch: *Prins Bernhard*, p. 100-01. ² Koningin Wilhelmina, 18 februari 1956.

³ Koningin Juliana, 24 febr. 1969.

doende als hij tot IJmuiden meeding? Neen, zei de koningin: hij moest de tocht over de Noordzee meemaken.¹ Zij haalde er de vice-president van de Raad van State bij, jhr. Beelaerts van Blokland; deze hield de prins voor dat het zijn plicht was, de opdracht van de koningin uit te voeren, en de koningin harerzijds werd niet moede te betogen dat als haar dochter, haar oogappel, de zo riskante tocht niet zou overleven, zij zelf niet van plan was, in leven te blijven, 'ze zou zich een kogel door het hart schieten'² – waagde de prins het, daarvoor de verantwoordelijkheid op zich te nemen?

Hij zwichtte, doch node en met diepe ergernis; zwichtte, nadat de koningin goedgevonden had dat hij, zodra zijn gezin in Engeland ondergebracht was, naar Nederland zou terugkeren.

Of dit dispuut reeds op de rode alle hier weergegeven stadia doorliep, viel niet meer na te gaan; waarschijnlijk strekte het zich over enkele dagen uit en waarschijnlijk werden daarbij (als bij alle conflicten waarbij diepgewortelde overtuigingen op elkaar botsen) steeds dezelfde argumenten eindeloos en afmattend herhaald. Hoe dat zij: laat op de avond van de rode namen prinses en prins afscheid van de koningin – toen kwamen nieuwe berichten binnen dat het gehele gebied tussen Den Haag en IJmuiden nog steeds onveilig was door de aanwezigheid van Duitse luchtlantingstroepen: het vertrek werd uitgesteld.³ De gehele koninklijke familie ging daarop slapen in de schuilkelder die zich in de paleistuin bevond. Het was maar een kleine ruimte; men lag er als haringen in een ton, 'als één zich omdraaide, was iedereen anders wakker'⁴ – bovendien was aanvankelijk de telefoonverbinding met het paleis op het ene toestel aangesloten dat zich in die schuilkelder bevond: veel slaap kregen de volwassenen niet.

Voor de avond van de 11de werd opnieuw een afspraak met de Britse marine gemaakt: weer verschenen, toen het donker geworden was, twee kruisers met enkele torpedootjagers voor de monding van het Noordzeekanaal, twee van de jagers liepen de haven van IJmuiden binnen. Niet geheel vergeefs: in de loop van de tweede oorlogsdag waren de leden van de militaire missies die zich naar Londen en Parijs moesten begeven en die op de rode Den Haag niet hadden kunnen verlaten, er in geslaagd, IJmuiden te bereiken; de Britse kruiser 'Galathea' bracht hen naar Harwich vanwaar de voor het Engelse opperbevel bestemde missie (generaal-majoor van Oorschot en overste Zegers) doorreisde naar Londen en de voor generaal Gamelin bestemde (luitenant-generaal van de Vijver en kapitein Carp) via de Engelse

¹ Prins Bernhard, 27 jan. 1967. ² A.v., 6 april 1956. ³ Getuige C. de Vos van Steenwijk, *Enq.*, dl. II c, p. 606. ⁴ Koningin Juliana, 23 mei 1958.

hoofdstad naar Parijs.¹ Het prinselijk gezin had evenwel ook de 11de Den Haag niet verlaten; de twee missies hadden van gewone auto's gebruik gemaakt – die werden voor het prinselijk gezin niet veilig geacht: gewone auto's boden geen bescherming, elke Duitse militair of Vijfde Colonnist zou ze met een regen van kogels kunnen doorboren.

Op Pinksterzondag werd de Britse *Admiralty* ongeduldig: moest men nu voor de derde keer Britse marine-eenheden aan Duitse luchtaanvallen en aan het gevaar van magnetische mijnen blootstellen zonder dat het prinselijk gezin kwam opdagen? De Britse marine-attaché in Den Haag stelde Londen gerust: men mocht er op rekenen dat de derde tocht niet vergeefs zou zijn. Inmiddels was namelijk een vehikel naar Den Haag gekomen dat, naar vertrouwd werd, het prinselijk gezin op de tocht naar IJmuiden voldoende bescherming zou bieden: de geblindeerde auto die de Nederlandse Bank binnenslands voor het vervoer van goud placht te gebruiken; het was een denkbeeld van generaal Best geweest om dat voertuig bij de rit naar IJmuiden in te schakelen.² Een militair eskorte zou meegaan: militaire politie op motorfietsen en twee detachementen mariniers in open vrachtauto's die met een mitrailleur uitgerust waren.³

Het werd een moeilijk afscheid; 'je had het gevoel,' aldus later Juliana: 'we zien elkaar nooit terug.'⁴ Koningin Wilhelmina was volgens een ooggetuige 'zeer ontdaan'; 'de prinses hield zich goed . . . de prins trachtte met bemoedigende woorden de opgewektheid te bewaren.' Hij nam nog een foto van de prinses in de geblindeerde auto.⁵ Dat hij spoedig naar Nederland zou kunnen terugkeren, leed voor hem geen twijfel: generaal Winkelman had hem 's middags verzekerd dat het leger de strijd nog wel een aantal dagen zou kunnen volhouden, 'een dag of zes, zeven', herinnerde de prins zich later⁶; in IJmuiden zei hij tegen een marine-officier dat hij 'binnen uiterlijk vier dagen' terug hoopte te zijn.⁷ Persoonlijke bezittingen nam hij dan ook niet mee, niet eens het hem bij uitstek dierbare horloge dat hij bij zijn aanneming van zijn vader gekregen had.⁸

¹ Van de voor Frankrijk bestemde missie kwam kapitein de Broekert via de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden in België en vandaar naar Parijs. De missie voor het Belgisch opperbevel (generaal-majoor Noothoven van Goor en kapitein de Ruyter van Steveninck) vertrok op 12 mei met een Nederlands stoomschip uit IJmuiden (Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 11) en kwam tenslotte ook in Parijs terecht. ² Brief, 10 febr. 1949, van J. van Andel aan de voorzitter van de Enquêtecommissie, *Eng.*, dl. II b, p. 160. ³ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 47. ⁴ Koningin Juliana, 23 mei 1958. ⁵ Mededeling van een brigadier van de rijksveldwacht, aangehaald door J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 59. ⁶ Prins Bernhard, 6 april 1956. ⁷ L. A. R. J. van Hamel: *Aantekeningen* (collectie-van Hamel). ⁸ Prins Bernhard, 6 april 1956.

In de geblindeerde auto posteerde de prins zich bij een van de kleine raampjes, een pistool-mitrailleur tot schieten gereed; bij het andere raampje ging de marine-adjutant van de koningin staan, overste van Holthe: deze zou het prinselijk gezin vergezellen, samen met schout-bij-nacht de Vos van Steenwijk en diens echtgenote, alsmede een vriendin van de prinses, mevrouw M. Röell-del Court van Krimpen en haar dochtertje Renée (ongeveer even oud als prinses Beatrix) en, tenslotte, freule S. Feith, de verzorgster van de prinsesjes Beatrix en Irene. Op de banken die zich in de auto bevonden, was stro gelegd. Een chauffeur van de Nederlandse Bank stuurde; naast hem zat een rechercheur van de veiligheidsdienst van het koninklijk huis die een kartonnen doos op schoot had; daarin bevonden zich enkele familiejuwelen.¹

De rit duurde lang. Men vermeed de hoofdweg; talloze malen werd men aangehouden. Pas na meer dan drie uur had men IJmuiden bereikt. Daar moest men, om bij de Noordersluis te komen waar de Engelse torpedobootjager 'Codrington' samen met twee andere jagers gemeerd lag, met de Velser pont het Noordzeekanaal oversteken. Door de sterke stroom die in het kanaal stond, mislukte tot driemaal toe het aanleggen aan de noordelijke steiger. Juist op dat moment kwamen Duitse vliegtuigen over. Grote spanning! Zouden zij de pont aanvallen? Enkele leden van het eskorte begonnen te vuren. 'Niet schieten, niet schieten!' riep de prins.² Prinses Juliana zat met Irene op schoot 'en ik dacht: nu beleef ik iets wat ik aan mijn kleinkinderen kan vertellen. Het schieten maakte niet veel indruk op me. In Den Haag had ik al gezien dat schieten één ding was, raken een ander.'³

Even na elf uur vertrok de 'Codrington'. Nauwelijks was de jager buitengaats of honderd meter voor de boeg ontplofte een magnetische mijn.⁴ Enkele uren later liep het stoomschip 'Van Rensselaer' vlak bij de pieren op een andere mijn; het kon aan de zuidzijde van het vaarwater aan de grond gezet worden waar het later wrak sloeg.⁵

De overtocht van de 'Codrington' verliep zonder verdere incidenten. 's Morgens om acht uur bereikte het schip de haven van Harwich.⁶

¹ A. Hatch: *Prins Bernhard*, p. 103. De 'kroonjuwelen' waar Hatch in zijn biografie van prins Bernhard melding van maakt, zijn niet naar Engeland overgebracht (brief, 3 okt. 1969, van de directeur van het Koninklijk Huisarchief). ² Prins Bernhard in L. de Jong: *De bezetting*, p. 44. ³ Koningin Juliana, 24 febr. 1969. ⁴ Beze-mer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 47. ⁵ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 13. ⁶ A.v.

De ministerraad

Dat het prinselijk gezin het land zou trachten te verlaten, was aan de ministerraad bekend: toen aan dat vertrek ook op 11 mei allerlei haken en ogen bleken te zitten, had de koningin haar beide adjudanten (de al genoemde marine-adjudant, overste van Holthe, en haar landmacht-adjudant, overste H. J. Phaff) naar Bezuidenhoutseweg 30 gestuurd waar zij met minister-president de Geer en de minister van defensie, Dijkhoorn, overleg hadden gepleegd¹ – overleg, louter over de vraag *hoe* het prinselijk gezin kon vertrekken; dat vertrek werd op zichzelf door de koningin als een aangelegenheid beschouwd waar de ministerraad geen zeggenschap over had. Anders stond het, althans formeel, met haar eigen vertrek.

‘Formeel’, schrijven wij – want het is niet onze indruk dat, nu het land zich in een strijd op leven en dood gewikkeld zag, koningin Wilhelmina voornemens was, de beslissingen die op haar afstomden (blijven, maar dan hoelang? weggaan, maar dan waarheen?), afhankelijk te stellen van de goed- of afkeuring van enig kabinet, laat staan het kabinet-de Geer dat zij geen bijzondere achtung toedroeg. Ministers zag zij, gelijk wij in het eerste hoofdstuk van ons vorig deel betoogden, als essentieel tijdelijke gezagsdragers, in haar eigen visie personifieerde zij-zelf de Nederlandse natie; bij haar, bij niemand anders, lag, meende zij, de laatste, de historische verantwoordelijkheid voor het wel en wee des lands. Anders gezegd: in deze kritiekste situatie van haar leven zou zij doen wat zij, ongeacht ministeriële adviezen, zelf voor geboden hield.

Dat alles wil niet zeggen dat het vertrek van de koningin uit Den Haag, 13 mei, tegen de zin en het advies van de ministerraad geschied is. Integendeel: had het van de raad afgehangen, dan had de koningin de residentie reeds twee volle dagen eerder verlaten, op zaterdag 11 mei, toen zich nog geen Duitse aanval op de Wonsstelling afgetekend had, toen de hoofdweerstandsstrook van de Grebbelinie nog volledig intact was en toen omtrent de *débaclé* van de Peeldivisie in Noord-Brabant nog geen enkel bericht Den Haag bereikt had. Hieruit kan men reeds afleiden dat de beraadslagingen in de ministerraad op de tweede oorlogsdag in mineur gesteld waren.

Zo was het ook.

Besluitend, permanent bijeen te blijven in het departementsgebouw aan de Bezuidenhoutseweg 30, hadden, met uitzondering van Steenberghe, van Rhijn en van den Tempel wier ambtenaren in dat gebouw werkzaam

¹ Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 46.

waren, de ministers zich nagenoeg geïsoleerd van hun departementale werkzaamheden. Er was voor de meesten hunner weinig anders te doen dan telkens weer te praten over telkens hetzelfde verbijsterende nieuws. Dat nieuws was overigens schaars. Soms kwamen berichten binnen, meest weinig opwekkende, van minister Dijkhoorns adjudanten die het contact met het Algemeen Hoofdkwartier onderhielden, soms kon de secretaris-generaal van buitenlandse zaken, Snouck Hurgronje, doorgeven wat hij telefonisch uit Londen vernomen had, hetzij van minister van Kleffens, hetzij van de gezant – dat alles gaf geen beeld van hetgeen in Nederland, nog minder van hetgeen zich elders afspeelde. Wat berichtte de Duitse radio? Wat de Belgische, de Franse, de Engelse? Hoe werd in de Verenigde Staten gereageerd? De regeringspersdienst liet niets van zich horen en geen van de ministers dacht er aan, op die dienst een beroep te doen – het was de secretaris-generaal van het departement van handel, nijverheid en scheepvaart, Hirschfeld, die op het denkbeeld kwam, enkele particuliere radiotoestellen te vorderen en daarmee een luisterdienst te improviseren: nu kregen de ministers tenminste van tijd tot tijd een vel papier in handen waarop de belangrijkste berichten der buitenlandse zenders vermeld stonden.¹ Soms werd ook aan de hand van een eenvoudige Bos-atlas² uit de schuilkelder opgebeld naar de burgemeesters van verschillende gemeenten³: dan vernam men weinig meer dan dat de Duitsers de betrokken gemeente nog niet bereikt hadden.

Het gebrek aan nieuws bevorderde dat ook de ministers slachtoffer werden van de Vijfde-Colonne-paniek. Trouwens, zij hadden geen reden om te twifelen aan de juistheid van de berichten omtrent het ingrijpen dier Vijfde Colonne. Het gehele Haagse Bos heette van Vijfde Colonnisten vergeven, 'achter bijna iedere boom stond¹, aldus minister van den Tempel, 'een onzer soldaten met het geweer in de aanslag.'⁴ 'Als er 10 cm-veldgeschut voor het gebouw gezet wordt', zo Hirschfeld,

'en er wordt op de vraag waarom dat nodig is, gezegd: de Duitse parachutisten hebben een Nederlandse tank veroverd⁵ en die zal straks het kruispunt Bezuidenhout-Laan van Nieuw Oost-Indië passeren en dan zal het kanon gaan schieten (men heeft ook geschoten, maar de tank is nooit komen opdagen!), dan zijn dat toch dingen die het rustige werken in het departement niet bevorderen.'⁶

¹ H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd*, p. 24. ² T. P. van der Kooy, 8 nov. 1951. ³ Getuige H. M. Hirschfeld, *Eng.*, dl. II c, p. 366. ⁴ Getuige J. v. d. Tempel, a.v., p. 65. ⁵ Er is een pantserwagen bedoeld; tanks bezat Nederland niet. Het door Hirschfeld genoemde stuk geschut was overigens van het kaliber 7 cm, niet 10 cm (brief, 14 sept. 1969, van H. F. M. van Voorst tot Voorst). ⁶ Getuige H. M. Hirschfeld, *Eng.*, dl. II c, p. 367.

'MEN WAS TOTAAL OVERROMPELD'

Zo was er meer. Hirschfeld placht sigaretten te roken of te presenteren waar zijn monogram op stond; hij liet ze speciaal uit Egypte komen en ze hadden een ietwat scherpe smaak.¹ Honderd van die sigaretten gaf hij aan de militairen die het departementsgebouw bewaakten, cadeau:

'Een paar uur later kwamen er sigaretten terug en kwam het gerucht: er zijn vergiftigde sigaretten. Toen heb ik gezegd: die wil ik wel eens zien. Toen werden mij sigaretten met mijn eigen monogram gebracht!'²

'Op een gegeven ogenblik', aldus Dijkhoorn, 'werd er zelfs 'gas!' en 'brand!' geroepen. . . Vele dames' (typistes) 'zaten te snikken. . . De een enerveerde de ander.'³

Geestkracht en strijdbaarheid waren nodig om zich boven dit niet alleen enerverend, maar ook deprimerend milieu te verheffen. In dat opzicht schoten verscheidene ministers tekort. 'Afgezien van een enkele uitzondering, maakte', schreef Hirschfeld later, 'het geheel der gezagsdragers een uitermate zwakke indruk; men was totaal overrompeld.' Minister-president de Geer gaf hem een 'indruk van volkomen verslagenheid', 'een apathische indruk', '(hij) zag er nog bleker uit dan gewoonlijk.'⁴ Leiding ging van hem niet uit. Voor de minister van defensie, Dijkhoorn, gold (aldus Hirschfeld) hetzelfde⁵; deze kwam de schok van de Duitse luchtlandingen in het hart van de Vesting Holland nauwelijks te boven. 'Wie had ooit kunnen denken', verzuchtte hij nog op de 13de, 'dat er op het Eiland van Dordrecht gevochten zou moeten worden. . .'⁶

Van de besprekingen in de ministerraad weten wij in bijzonderheden weinig af – veel minder dan wij zouden wensen; aantekeningen werden niet bijgehouden, een verslag werd niet gemaakt. Of de belangrijke, reeds door ons weergegeven mededeling welke generaal Winkelman zaterdag 11 mei in het begin van de middag aan de commandant veldleger deed (hij, de opperbevelhebber van land- en zeemacht, zou de strijd voortzetten ook als de gehele ministerraad in Duitse handen zou vallen), op enig overleg met de ministers berustte, staat niet vast, maar is wel aannemelijk. De ministerraad had zich namelijk die ochtend de vraag gesteld of de veiligheid van de koningin voldoende verzekerd was als zij in Den Haag bleef; het ligt voor de hand, te veronderstellen dat de raad zich toen ook met zijn eigen positie bezig gehouden had.

¹ T. P. van der Kooy, 8 nov. 1951. ² Getuige H. M. Hirschfeld, *Eng.*, dl. II c, p. 367. ³ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., p. 89. ⁴ H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd*, p. 23. ⁵ A.v., p. 24. ⁶ G. A. van Pelje: 'Notitie over koningin Wilhelmina' (1966), p. 5.

Wat de koningin betrof, was de raad daarbij tot de conclusie gekomen dat zij er verstandig aan zou doen, het land onmiddellijk te verlaten. De Geer en Dijkhoorn zouden haar dat meedelen. Omstreeks het middaguur wilden zij zich daartoe naar het paleis Noordeinde begeven, maar 'de tocht er heen werd onveilig geacht' – dus bleven zij aan het Bezuidenhout zitten.¹ Daarheen kwam in het begin van de middag (voor de tweede maal al die dag) de landmacht-adjutant van de koningin, overste Phaff. Nu werd hij in de kelder toegelaten waar het kabinet bijeen was. De indrukken die hij van het gezelschap der ministers opdeed, waren niet verheffend. 'Verschrikkelijk was het, zoals die er bij zaten. Ze dachten dat ik, door naar het departementsgebouw te komen, een heldendaad had verricht. Ik werd op mijn schouders geklopt en gecompimenteerd. Ik heb daar de koningin ook wel van verteld'² – dat laatste zal haar bereidheid, het ministerieel advies te volgen, niet vergroot hebben. Phaff droeg zij op, naar generaal Winkelman te gaan: wanneer *hij* haar deed weten dat de militaire situatie daartoe noopte, zou zij *Den Haag* verlaten – niet later, maar bepaald niet eerder.³ Aan het denkbeeld, *het land* te verlaten, was zij nog niet toe; koning Albert I van België had zich in de eerste wereldoorlog in de uiterste zuidwesthoek van België kunnen handhaven – zou dat voor haar niet in Zeeland mogelijk zijn?

Het loont de moeite, bij het bovenstaande een moment stil te staan en er dan op te wijzen dat de ministers die de koningin aanrieden, het land te verlaten (d.w.z.: in eerste instantie naar Engeland over te steken), op dat moment met betrekking tot zichzelf niet tot eenzelfde besluit gekomen waren. Enerzijds kan hierbij het besef een rol gespeeld hebben dat twee der ministers (van Kleffens en Welter) zich al in de Engelse hoofdstad bevonden; anderzijds was van belang dat juist in die eerste dagen in de kring der ministers van fundamentele onenigheid gebleken was bij de beantwoording van de vraag: kan onze plicht met zich brengen dat ook wij de Noordzee oversteken?

Zaterdagavond werd die vraag, die kardinale vraag, met klem aan de orde gesteld. Minister Dijkhoorn gaf toen een exposé van de militaire situatie. Die achtte hij rondweg hopeloos. Hij hield het voor uitgesloten dat de Fransen de Moerdijkbrug zouden heroveren of dat men in Rotterdam de Maasbruggen aan de Duitsers zou ontrukken – maar dat betekende dat voor de Duitsers de weg naar het hart van de Vesting Holland open lag en dat niet alleen de Grebbelinie maar ook de Nieuwe Hollandse Waterlinie haar waarde verloren had, zodat 'aan een langdurige verdediging niet viel te denken.'⁴ Trouwens,

¹ G. Bolkestein: 'Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940', *Enq.*, dl. II b, p. 137. ² H. J. Phaff, 18 maart 1960. ³ Getuige H. J. Phaff, *Enq.*, dl. II c, p. 360. ⁴ H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd*, p. 25.

voor zodanige verdediging bezaten wij niet voldoende munitie. Als dus niet doorspoedige Geallieerde hulp 'een wonder geschiedde', was de strijd verloren.

Moest de regering dan op korte termijn haar zetel verplaatsen? Was dat juridisch mogelijk? Op verzoek van de Geer nam de minister van justitie, Gerbrandy, de Grondwet ter hand. Er nerveus in bladerend ('Gerbrandy was', vertelde Hirschfeld ons, 'af en toe zeer nerveus maar daarnaast ook zeer gedeceideerd'¹) vond hij artikel 21, tweede lid: 'In geen geval kan de zetel der regering buiten het rijk worden verplaatst.' Hoe moest men dat interpreteren?

Toen het betrokken artikel bij de Grondwetwijziging van 1922 aan de orde geweest was, was uitdrukkelijk vastgesteld dat het voor de regering nimmer een formeel beletsel mocht vormen om in geval van nood naar het buitenland uit te wijken² – aan die uitspraak werd die zaterdagavond, achttien jaar later, door geen der ministers gedacht. In artikel 21 meende men wel degelijk een formeel beletsel te zien, maar men meende óók dat de zin van de Grondwet nimmer kon zijn dat de regering, werd het land aangevallen, automatisch in 's vijands handen zou vallen. Anders gezegd: los van de vraag of daarmee nu ook formeel de regeringszetel verplaatst werd, zou de regering, mocht het landsbelang zulks vragen, naar het buitenland *kunnen* vertrekken.

Werd dat door het landsbelang geveerd?

De meningen botsten op elkaar, en niet alleen de meningen: ook de persoonlijkheden. *Als* men het land verliet, dan (zulks was enkele maanden tevoren *in abstracto* min of meer afgesproken) zou men het eigen gezin achterlaten. Alle ministers waren getrouwd: tezamen hadden zij een-en-dertig in Nederland wonende kinderen: Albarda en Dijkhoorn twee, de Geer, Gerbrandy en van den Tempel drie, van Boeyen, Bolkestein en van Rhijn vier, Steenberghe zes.³ Het denkbeeld, onder riskante omstandigheden en voor onbepaalde tijd vrouw en kinderen te moeten verlaten, was voor menige minister nauwelijks te verwerken. Van den Tempel was, schijnt het, de eerste die alle aarzelingen overwon. 'Mijn standpunt', verklaarde hij aan de Enquêtecommissie, 'was: als ik geen minister was, bleef ik bij mijn gezin, maar als minister laat ik mij niet gevangen nemen.'⁴ De enige die dat standpunt van meet af aan onderschreef, was, voorzover bekend, Gerbrandy. Anderen vroegen zich af of een uitwijken van het kabinet niet tot ongewenste reacties zou leiden bij de publieke opinie. 'Men zeide', aldus van den Tempel: 'Als

¹ H. M. Hirschfeld, 10 dec. 1960. ² B. M. Telders: 'Nota over het Duitse bestuur in Nederlands bezet gebied' (herfst 1940), *Verzamelde geschriften van prof. nr. B. M. Telders*, dl. IV (1947), p. 338. ³ Welter, die reeds in Londen vertoefde, had twee zonen in Indië, de Geer twee dochters. ⁴ Getuige J. van den Tempel, *Enq.*, dl. II c, p. 66.

wij midden in de strijd weggaan, zal het Nederlandse volk zeggen dat wij het in de steek laten; daardoor ontstaat een verzwakking van de gehele afweer; in de moeilijke tijd moeten wij bij het volk blijven en het volk bijstaan.¹ Zou die bijstand wel geboden kunnen worden? Albarda, de andere sociaal-democraat in het kabinet, twijfelde er aan; zich voor ogen stellend wat van '33 af in Duitsland met de leiders van de arbeidersbeweging geschied was, hield hij het persoonlijk voor waarschijnlijk dat hij, week hij niet uit, spoedig in een concentratiekamp zou belanden. 'Ik had besloten', verklaarde hij na de oorlog, 'dat zo moedig mogelijk tegemoet te gaan. Dat achtte ik mijn plicht.' Maar weggaan? Neen, dat zou 'een soort verraad aan het volk zijn'.²

Als de ministers evenwel niet weggingen, zouden zij dan nog ministers kunnen blijven? Hoogst onwenselijk was dat. Stellig zou men onder Duitse druk tot hatelijke maatregelen moeten besluiten. Zo was het ruim een jaar tevoren in Tsjecho-Slowakije, zo ruim een maand tevoren in Denemarken gegaan. Blevende ministers in het land, dan zouden zij dus als ministers moeten aftreden. Eventueel, zo betoogde Albarda, zou ook koningin Wilhelmina afstand kunnen doen van de troon; men mocht aannemen dat de kroonprinses er in zou slagen, Engeland te bereiken; zij zou dan koningin kunnen worden en naast van Kleffens en Welter zouden enkele andere vooraanstaande Nederlanders die zich in het buitenland bevonden, tot minister benoemd kunnen worden, 'zodat', aldus Albarda, 'zij het niet langs constitutionele weg, toch een volledige regering in het buitenland zou kunnen worden gevormd'.³ Anderen (wij weten niet wie) gingen nog verder: moest men niet aannemen dat de Duitsers in West-Europa een volledige overwinning zouden behalen en zou dan niet ook Engeland het hoofd in de schoot leggen? Met name op zondag kreeg, herinnerde Hirschfeld zich,

'een gevoel van teleurstelling over het gebrek aan Geallieerde hulp de overhand; de mening werd geuit dat de Geallieerden de oorlog zouden verliezen, zodat enigen van opinie waren, dat men onder dat soort omstandigheden zich moeilijk op Londen kon terugtrekken.'⁴

Nog weer anderen waren van oordeel dat het prematuur was om aan vertrek naar Engeland te denken: in eerste instantie zou het kabinet naar Zeeland kunnen uitwijken⁵ – daar zou het kunnen zien wat het verder te doen stond.

Men kwam er niet uit – die zaterdagavond niet, die zondag evenmin. De kardinale vraag bleef evenwel bestaan: klemmend, steeds klemmender drong

¹ A.v. ² Getuige J. W. Albarda, a.v., p. 510. ³ A.v., p. 111. ⁴ H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd*, p. 26. ⁵ A.v.

TEGENGESTELDE MENINGEN

zij zich op aan de leden van de ministerraad van wie geen enkele, toen hij negen maanden tevoren een portefeuille in het kabinet-de Geer aanvaardde, bevroed had dat hij ooit, laat staan zo spoedig, voor beslissingen geplaatst zou worden, zo belangrijk voor de nationale zaak, zo diep ingrijpend in het persoonlijk leven.

En de moeilijkheid was: die beslissingen moesten, zo enigszins mogelijk, eenstemmig genomen worden. Koningin Wilhelmina wenste slechts voor zichzelf tot een besluit te komen, maar voor de ministers was dat niet voldoende: in hun kring diende (alweer: zo enigszins mogelijk) eenstemmigheid te heersen. In de praktijk van het Nederlands kabinetsberaad had men steeds naar die eenstemmigheid gestreefd en haar nagenoeg altijd ook bereikt. Dat had als regel veel tijd gevergd alsmede de bereidheid om tot een voor allen aanvaardbaar compromis te komen. Veel tijd was er ditmaal niet en een compromis was niet mogelijk: men vertrok of men vertrok niet. Elk besluit, hoe ook luidend, zou niet te overziene, wellicht katastrofale consequenties hebben. Geen wonder, waarlijk, dat daar zwaar aan getild werd; geen wonder dat, niet voor het eerst in Nederlands kabinetsberaad, de neiging naar boven kwam, het probleem waarvoor men gesteld was, van zoveel kanten te bekijken dat er momenten waren waarop ook de besluitvaardigsten weer gingen aarzelen. Eén had, krachtens zijn functie, aan de discussie richting kunnen, ja moeten geven: de minister-president. Helaas was geen door de gebeurtenissen zozeer in een heilloze verwarring gestort als juist hij.

In de nacht van zaterdag op zondag ging de Geer thuis slapen. Een besluit was toen nog niet genomen. Zijn afwezigheid (pas zondagmiddag kwam hij terug) droeg er toe bij, dat meer en meer ministers er toe gingen neigen, het standpunt dat van den Tempel en Gerbrandy op zaterdag vertolkt hadden, tot het hunne te maken. De ministers wisten toen dat de koningin zich niet in Den Haag door de vijand zou laten verrassen en 'de overgrote meerderheid van het kabinet'¹ (sommigen bleven er dus anders over denken: vermoedelijk Steenberghe alsmede van Rhijn die als regel Steenberghe's standpunt onderschreef) was nu van opinie dat een scheiding tussen koningin en ministerraad voorkomen moest worden. Van den Tempel nam die zondag het naderend vertrek van het kabinet als vaststaand feit aan en bracht in Den Haag per militaire auto enkele afscheidsbezoeken.²

★

¹ Getuige J. van den Tempel, *Enq.*, dl. II c, p. 66. ² A.v.

In de loop van die 12de mei ging generaal Winkelman de situatie somberder inzien. Dat de Wonsstelling zo spoedig gevallen was, had hem ernstig teleurgesteld – het bericht omtrent die val was ‘een Jobstijding’ geweest¹; de voorpostenstrook van de Grebbelinie was niet heroverd; de bruggen in Rotterdam, bij Dordrecht en bij Moerdijk bleven in Duitse handen; ook beheersten de Duitsers nog steeds het luchtruim; voorts werden de Nederlandse troepen steeds vermoeider en tenslotte raakte de munitie op: de voorraden voor het luchtafweergeschut waren bij voorbeeld tot een vierde geslonken.²

De opperbevelhebber besloot, zijn zorgen aan het kabinet kenbaar te maken.

’s Middags om ongeveer één uur³ begaf hij zich naar Bezuidenhout 30 waar hij verslag uitbracht aan de Geer en Dijkhoorn, er, aldus eerstgenoemde, als conclusie aan toevoegend, ‘dat het binnen een paar dagen afgelopen zou zijn en dat hij zou moeten capituleren indien er niet tijdig hulp van de bondgenoten kwam.’⁴ ‘Zo kan het niet langer’, zei de opperbevelhebber.⁵

Weer volgde een lange discussie in het kabinet. De vraag werd gesteld of het zin had, de strijd voort te zetten. ‘Mogen wij’, zo gaf van den Tempel die vraag weer (zeker door Albarda, wellicht ook door anderen gesteld) – ‘Mogen wij verdere offers vragen als het einde toch mis is?’ Anders gezegd: was het moment niet gekomen om generaal Winkelman op te dragen, onmiddellijk capitulatie aan te bieden? Weer schoot van den Tempel, niet als enige overigens, uit zijn slof. ‘Het is verschrikkelijk voor ons volk’, betoogde hij, ‘maar laat ons niet vergeten dat elke dag dat wij langer weerstand bieden . . . een historisch feit is waarnaar de internationale positie van ons land wordt bepaald, voor nu en later.’⁶ Na verder beraad werd een compromis bereikt – compromis in dier voege dat besloten werd, de Engelse regering te doen weten dat alleen directe bijstand een spoedige overgave kon voorkomen. Een telegram werd opgesteld:

‘Situatie zo slecht dat wanneer niet onmiddellijk de Duitse opmars wordt gestuit door hulp Geallieerden, de strijd zal moeten worden gestaakt. Onmiddellijke hulp kan de zaak redden.’⁷

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: ‘Notities’, p. 110. ² H. H. Thoden van Velzen: ‘Mobilisatieverslag Etappen- en Verkeersdienst’ (sept. 1940), p. 7 (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep III, pak 2 C, no. 2). ³ G. Bolkestein: ‘Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940’, *Eng.*, dl. II b, p. 137. ⁴ Getuige D. J. de Geer, a.v., dl. I c, p. 62. ⁵ A. Q. H. Dijkhoorn: ‘De dagen van 9–13 mei 1940’ (1941), p. 34. ⁶ Getuige J. van den Tempel, *Eng.*, dl. II c, p. 67. ⁷ Tekst in G. Bolkestein: ‘Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940’, a.v., dl. II b, p. 137.

Dit telegram werd in code naar Londen geseind. Daarenboven ging Dijkhoorn naar het departement van buitenlandse zaken vanwaar hij van Kleffens in Londen aan de telefoon hoopte te krijgen. Dat lukte. Het was toen kort na vier uur en een gelukkig toeval wilde dat van Kleffens de afspraak gemaakt had om samen met zijn ambtgenoot Welter nog geen twee uur later Churchill te bezoeken – sinds 10 mei Englands *prime minister* en tegelijk *minister of defence*: als iemand de impuls kon geven tot de grootscheepse hulpverlening die door het Nederlandse kabinet van essentieel belang geacht werd, dan hij.

Kort na zes uur (Nederlandse tijd) werden de twee Nederlandse ministers (gezant Michiels van Verduynen vergezeld hen¹) door Churchill ontvangen. Van Kleffens vroeg, 'drie divisies' naar de Vesting Holland te zenden. 'Het antwoord daarop was,' aldus Welter, 'dat dit uitgesloten was. Toen vroegen we twee divisies. Uitgesloten. Eén divisie? Uitgesloten.' De enige troepen die men kon zenden, behoorden tot de *Territorial Army* – weinig beter dan een soort burgerwacht. '*I cannot send Territorials against Germans,*' legde Churchill uit, '*that would be sheer murder.*' Ik heb niets, zei hij² – niets, althans wat het leger betrof. Maar de *Navy* dan? Waar is het gevaar het grootst, vroeg Churchill. Van Kleffens wees op de Afsluitdijk en op het IJsselmeer dat de Duitsers van haventjes als Stavoren en Lemmer uit zouden kunnen oversteken. Daar kon iets aan gedaan worden, besliste Churchill. Hij ontbood *Rear-Admiral Phillips, Vice-Chief of the Naval Staff*; hem gaf hij opdracht, met alle beschikbare torpedootjagers de Waddenzee op te varen, van daaruit de Afsluitdijk onder vuur te nemen, '*and to take risks.*'³ Bovendien moest een aantal Britse motortorpedoboten via het Noordzeekanaal het IJsselmeer op gezonden worden.

Na Churchill bezochten de twee Nederlandse ministers en de gezant de Britse *Chiefs of Staff*. Deze konden slechts bevestigen wat Churchill gezegd had: troepen waren niet beschikbaar. En de *Royal Air Force* dan? Kon men niet bommenwerpers of jagers naar de Vesting Holland overvliegen? Men zou zien wat men doen kon.

Het enige resultaat van deze besprekingen was, dat (gelijk reeds vermeld) Waalhaven in de nacht van 12 op 13 mei opnieuw gebombardeerd werd; voorts voeren in die nacht drie Britse motortorpedoboten via het Noordzeekanaal naar het IJsselmeer⁴; op de Waddenzee die geheel door de *Luftwaffe* beheerst werd, verscheen evenwel op de 13de korte tijd slechts één Britse

¹ E. F. M. J. Michiels van Verduynen: 'Verslag over de meidagen', p. 6-9. ² Getuige Ch. I. J. M. Welter, *Eng.*, dl. II c, p. 129. ³ E. N. van Kleffens: 'Overzicht van de reis van de heer Welter en hem naar Londen en Parijs op 10 mei 1940 en volgende dagen', a.v., dl. II b, p. 140. ⁴ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 12.

torpedobootjager en het stationeren van RAF-toestellen binnen de Vesting Holland werd onverantwoord geacht.¹

Laat op de avond van die Pinksterzondag vernam Dijkhoorn telefonisch wat zijn ambtgenoten in Londen bereikt hadden.² Het was bitter weinig.

Avond

Het verzet in de Grebbelinie was de Duitsers die 12de mei tegengevallen: zij hadden gedacht dat de Nederlandse troepen al op die dag op de Waterlinie zouden terugvallen. 'Am Grebbeberg sehr starker Widerstand', werd 's avonds aan de staf van het Duitse achttiende leger gerapporteerd, 'stärker als erwartet'.³ De staf van de Heeresgruppe B (waar het achttiende leger toe behoorde) maakte zich evenwel, dat bericht ontvangen hebbend, niet veel zorgen: 'Der wider Erwarten zähe Widerstand der Holländer an der Grebbelinie ist', zo werd genoteerd, 'operativ nicht ungünstig, da der Hauptstoss gegen die Festung Holland von Süden zu führen sein wird' – en daar had de 9de Panzer-Division de Moerdijkbrug bereikt: 'der entscheidende Erfolg' van die 12de mei.⁴

Dat succes moest uitgebuit worden.

Zulks vergde nauwe coördinatie tussen de Duitse strijdkrachten die zich al binnen de Vesting Holland bevonden en die welke er van het zuiden uit in binnendrongen. Dus werden 's avonds de 22ste *Lufilande-Division* en de 7de *Flieger-Division* samen met de 9de *Panzer-Division* en de van de Veluwe naar Noord-Brabant verplaatste *SS-Leibstandarte 'Adolf Hitler'* tot een nieuw *Armee-Korps* samengevoegd, het XXXIXste.⁵ Boven die vier genoemde eenheden kwam daarmee een nieuwe staf te staan. Hij werd gecommandeerd door *Generalleutnant der Panzertruppen* R. Schmidt.

★

Generaal Winkelman was, schreven wij, in de loop van die Pinksterzondag de situatie somberder gaan inzien – somberder, toen hij nog niet eens wist dat

¹ Brief, 13 mei 1940, van *Air-Marshal* Sholto Douglas aan gezant Michiels van Verduynen (minist. van buitenl. zaken, archief, collectie-Michiels, no. 1). ² G. Bolkestein: 'Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940', *Enq.*, dl. II b, p. 137. ³ *Heeresgruppe B, Abt. I c/AO: Meldungen* (CDI, 1.0218). ⁴ *Heeresgruppe B: Kriegstagebuch Nr. 4* (9 mei–4 juni 1940), 12 mei 1940 (a.v., 34.0512). ⁵ A.v., 34.0510–11.

VORMING VAN HET XXXIXSTE ARMEE-KORPS

Duitse tanks dwars door Noord-Brabant het Eiland van Dordrecht bereikt hadden. Eerst was er in het Algemeen Hoofdkwartier nog hoop geweest: bij Vught, zo vernam men, zouden de Duitsers zijn teruggetrokken. 's Middags om vier uur werd evenwel uit Gorinchem bericht dat de directeur van het postkantoor te Oosterhout telefonisch had doen weten dat al van 's morgens af een Duitse colonne bezig was, de Langstraat te passeren. 'Dit bericht deed', aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst, 'daarom onwaarschijnlijk aan omdat men van Oosterhout uit bezwaarlijk kon constateren dat een colonne zes uur lang marcheert door de Langstraat die nota bene anderhalf uur noordelijker ligt.' Om zes uur kwam een tweede bericht, weer uit Gorinchem: twee vissers die bij Geertruidenberg in het riet verscholen hadden gezeten, hadden gezien, 'dat zeer vele Duitse militaire motorvoertuigen door Geertruidenberg trokken.'

Ook dat bericht werd gewantrouwd. Hoe vaak hadden burgers in de afgelopen dagen niet waarnemingen doorgegeven die van alle grond ontbloeet waren! En was het vreemd, te veronderstellen dat de twee weergegeven berichten van Vijfde Colonnisten afkomstig waren en ten doel hadden, de Nederlandse strijdkrachten er toe te brengen, 'de pogingen tot herovering van de Moerdijkbruggen te staken'?¹ 's Avonds om zeven uur deed generaal Winkelman persoonlijk aan kolonel Scharroo te Rotterdam weten dat een Franse pantserdivisie uit het zuiden naar die bruggen oprukte.²

Illusie!

Om half twaalf riep Radio Bremen om dat Duitse tanks via de Langstraat de Moerdijkbruggen bereikt hadden. Dus toch! De weg naar Rotterdam lag voor hen open. Generaal Winkelman die korte tijd later van het radiobericht in kennis gesteld werd³, besefte wat hem te doen stond: aan koningin en kabinet moest de volgende ochtend zo vroeg mogelijk meegedeeld worden dat de algemene situatie nog beduidend ongunstiger geworden was dan zij zich 's morgens al had laten aanzien.

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. III. ² Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 135-36. ³ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. III.

Maandag 13 mei

Van het moment af waarop de Duitse aanval ingezet was, had koningin Wilhelmina zich gestoten aan haar machteloosheid. Ze voelde zich in het paleis Noordeinde als opgesloten – ze wàs dat ook. Overal om Den Haag werd gevochten, tal van gewonden waren naar de ziekenhuizen overgebracht, ze brandde van verlangen, hen te bezoeken om hun moed in te spreken en om van waardering te getuigen voor hun dappere inzet. Geen kans! Gezien de berichten omtrent de overal ingrijpende Vijfde Colonne (berichten die de koningin ‘maar half’ geloofde¹), werd het door de militaire autoriteiten onraadzaam geacht dat zij het paleis zou verlaten waar zij beschermd werd door de compagnie van het regiment grenadiers die aanvankelijk het Huis ten Bosch beveiligd had. Wat kon zij doen om ‘s lands positie te versterken? Als hoofd van het Huis van Oranje achtte zij zich gerechtigd, rechtstreeks (d.w.z.: buiten de ministers om) contact op te nemen met de hoofden van andere Europese vorstenhuizen – dus stuurde zij op de tweede oorlogsdag een telegram naar de koning van Italië waarin zij een beroep deed ‘op de edele gevoelens welke te allen tijde het Huis van Savoye bezielde hebben . . . Ik hoop dat Uwe Majesteit haar invloed zal aanwenden opdat de rampen van de oorlog aan de burgerbevolking bespaard zullen blijven en de grondbeginselen der menselijkheid geëerbiedigd zullen worden door alle oorlogvoerenden zonder enige uitzondering’², ook dus door Italië’s politieke bondgenoot, Duitsland. Antwoord kreeg zij niet; koning Victor Emanuel was machteloos – even machteloos als paus Pius XII die op de 10de een telegrafische sympathiebetuiging aan de koningin gezonden had welke hem op een scherpe terechtwijzing vanwege de *Duce* te staan kwam.³

Wat kon de koningin nog meer doen? Op de 11de en op de 12de werd een deel van haar aandacht in beslag genomen door haar pogingen om het prinselijk gezin naar een veiliger oord te doen vertrekken – eindelijk, op de

¹ Koningin Wilhelmina: *Eenzaam maar niet alleen* (1959), p. 272. ² Tekst van het telegram in *Enq.*, dl. II a, p. 78. ³ De paus verdedigde zich, aldus de Duitse ambassadeur, met de opmerking, ‘*dass er nur als der über allen weltlichen Geschehen stehende oberste Priester gesprochen und jedes politische Wort wie zum Beispiel ‘Invasion’, das eine Stellungnahme enthalte, ‘ängstlich vermieden habe.’*’ (Telegram, 13 mei 1940, van de Duitse ambassadeur te Rome aan het *Auswärtige Amt*, FO/SD, 239433).

avond van Pinksterzondag, reed de transportauto van de Nederlandse Bank weg waarin zich prinses Juliana, de tegen zijn zin weggezonden prins Bernhard en de prinsesjes Beatrix en Irene bevonden. Begrijpelijk was het dat, na hun vertrek, de koningin in de nacht die tussen de eerste en de tweede Pinksterdag verliep, nauwelijks de slaap kon vatten, 'telkens, om het uur, kwam zij', aldus een ooggetuige, 'de schuilkelder uit en liep eenzaam de tuin op en neer.'¹ Zij was dan ook bij de hand toen generaal Winkelman in alle vroegte (vermoedelijk omstreeks half vier²) zijn opwachting bij haar maakte om haar mee te delen dat Duitse tanks via de Moerdijkbrug in opmars waren naar Dordrecht en Rotterdam en dat het algemene beeld van de strijd dus uitermate somber geworden was; alleen onmiddellijke, grootscheepse Geallieerde hulp zou een ommekeer teweeg kunnen brengen.

Hoe kon men die hulp stimuleren?

De koningin opperde het denkbeeld dat zij onverwijld de Engelse koning zou opbellen, generaal Winkelman had geen bezwaar tegen zulk een noodkreet³ – en zo geviel het dat koning George VI even na kwart over vier in zijn slaap gestoord werd door een sergeant van de politie die hem kwam medelen dat de koningin der Nederlanden voor hem aan de telefoon was. 'I did not believe him', schreef de koning in zijn dagboek,

*'but went to the telephone and it was her. She begged me to send aircraft for the defence of Holland. I passed this message on to everyone concerned and went back to bed. It is not often one is rung up at that hour, and especially by a Queen. But in these days anything may happen, and far worse things too.'*⁴

Uiteraard had koning George geen enkele toezegging kunnen doen. Misschien droeg dat er toe bij dat de emoties de koningin te machtig werden. Het land in dodelijk gevaar, dochter, schoonzoon, kleinkinderen verdwenen, misschien al omgekomen op de gevaarlijke tocht naar Engeland – een ordonnans-officier die onverwachts de schuilkelder binnenkwam waarin zij zich teruggetrokken had, trof haar in tranen aan.⁵

¹ Aangehaald in J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 58. ² In de verschillende getuige-verklaringen omtrent de gebeurtenissen op maandagochtend 13 mei worden nogal sterk afwijkende tijdstippen opgegeven; tijdstippen die wij met een begrip als 'vermoedelijk' aanduiden, berusten op een zo goed mogelijke schatting onzerzijds. ³ Koningin Wilhelmina, 18 febr. 1956. ⁴ Dagboek van de koning, aangehaald door J. W. Wheeler-Bennett: *King George VI. His life and reign* (1958), p. 450. ⁵ Th. Booy: *De levensavond van koningin Wilhelmina* (1965), p. 144.

Bezuidenhoutseweg 30

Het paleis Noordeinde verlaten hebbend, begaf generaal Winkelman zich naar het gebouw waar het kabinet vertoefde, Bezuidenhoutseweg 30. Minister-president de Geer was afwezig; deze was weer thuis gaan slapen. Minister Dijkhoorn die gekleed enkele uren te rusten lag en onmiddellijk gewekt werd toen de opperbevelhebber verscheen, ditmaal vergezeld door de chef-staf van de landmacht, generaal-majoor van Voorst tot Voorst (die boven in het gebouw bleef wachten¹), liet de Geer per auto ophalen² en toen deze gearriveerd was, herhaalde Winkelman de deprimerende mededelingen die hij aan de koningin gedaan had.

Was het moment aangebroken waarop de ministers de koningin opnieuw, maar nu nog klemmender dienden te adviseren, Den Haag te verlaten?

Een heftige discussie ontstond waaraan ook de directeur van het kabinet der koningin, jhr. mr. G. C. W. van Tets van Goudriaan, en een van haar adjudanten, overste Phaff (die zich beiden naar Bezuidenhout 30 begeven hadden), deelnamen. Er was bij Dijkhoorn geen twijfel meer: de koningin moest weg, elk uur uitstel kon fataal zijn. Maar generaal Winkelman verzette zich met klem van argumenten: 'dan zou, zodra bekend werd dat Hare Majesteit was vertrokken, de zaak in elkaar klappen en dan was het met verder weerstand bieden gedaan. Besloten werd', aldus Dijkhoorn, 'dat aan Hare Majesteit nog niet zou worden geraden, het land te verlaten.' Dijkhoorn was het met dat besluit, kennelijk met instemming van de Geer genomen, niet eens; toen jhr. van Tets en overste Phaff het gebouw verlieten, bezwoer hij de overste, aan de koningin mee te delen dat zij naar zijn oordeel 'het land moest verlaten, wilde zij niet riskeren, in handen van de Duitsers te vallen.'³ Dijkhoorn ging verder: hij meende dat ook het kabinet diende te vertrekken, ja hij was van oordeel dat het geen zin had, het gewapend verzet vol te houden.

In die geest sprak hij met de toevallig verschijnende chef van de marinestaf, vice-admiraal Furstner, aan wie hij tevens adviseerde, 'het restant van de vloot naar Zeeland te verplaatsen.'⁴ De admiraal, die bij gebreke aan inlichtingen uit het Algemeen Hoofdkwartier eigenlijk geen denkbeeld had hoe de zaak er voor stond⁵, beschouwde elk praten over een vertrek van koningin

¹ Brief, 14 sept. 1969, van H. F. M. van Voorst tot Voorst. ² Aldus mevr. de Geer korte tijd later tegen de oud-burgemeester van Den Haag (S. J. R. de Monchy: 'Dagboek', p. 22-23, 21 juli 1940). ³ A. Q. H. Dijkhoorn: 'De dagen van 9-13 mei 1940', p. 35-36. ⁴ A. Q. H. Dijkhoorn: 'Mémoires' (1941), p. 186. ⁵ Getuige J. Th. Furstner, *Enq.*, dl. II c, p. 592.

en ministers als laakbaar defaitisme; de tranen sprongen hem in de ogen, 'is dit het land van een Tromp en een de Ruyter', barstte hij los¹ – maar Dijkhoorn hield vol: waren er Nederlandse marine-eenheden die bij het vertrek der regering gebruikt konden worden? Neen, zei Furstner. Kon deze dan de Engelsen om torpedobootjagers vragen? Dat zou hij doen. Furstner stelde zich in verbinding met de Engelse marine-attaché en van deze ontving hij kort voor zeven uur bericht dat zich van 's morgens tien uur af vijf Engelse torpedobootjagers bij Hoek van Holland zouden bevinden; dat bericht gaf hij door aan minister Dijkhoorn alsmede aan de koningin.²

Inmiddels was de ministerraad bijeengekomen. De Geer en Dijkhoorn hadden de mededelingen van generaal Winkelman van zoveel belang geacht dat naar hun mening het gehele kabinet zich over de situatie beraden moest. Omstreeks zes uur zat men in de schuilkelder om de tafel. De opperbevelhebber herhaalde wat hij tevoren aan de minister-president en de minister van defensie gezegd had: Duitse tanks waren in opmars naar Rotterdam waar de Maasbruggen nog steeds in Duitse handen waren, de Vesting Holland werd dus in het hart bedreigd en het was de vraag of men die dreiging zou kunnen afwenden. De generaal sprak kalm en zakelijk, als steeds. 'Ik kan mij niet veroorloven, geëmotioneerd te zijn', had hij tegen een der ministers gezegd.³ 'Wat wenst u nu te doen?' vroeg de Geer. Kort maar krachtig kwam het antwoord: 'Doorvechten.' Dijkhoorn sprong op, 'heftig bewogen,' aldus Bolkestein, 'terwijl tranen in zijn ogen zichtbaar werden. 'Als het verloren is, dan laat ik die arme jongens zich niet langer doodvechten', riep hij uit, nerveus heen en weer lopend. De opperbevelhebber antwoordde niet.⁴ Albarda, even geëmotioneerd als Dijkhoorn, viel zijn ambtgenoot bij; het werd, betoogde hij, 'tijd om op te houden.'⁵ Dijkhoorn trok de lijn door: de koningin diende onmiddellijk Den Haag te verlaten, het kabinet ook. Protest van Winkelman: hij vond dat 'in één woord schandelijk'⁶; taak der regering was het, in het land te blijven, men moest weerstand bieden tot het uiterste, 'bij wijze van spreken tot de laatste man en de laatste patroon.'⁷

Het kabinet kon niet tot een besluit komen, behalve tot dat ene dat men de koningin zou aanraden, uit Den Haag weg te gaan. Het was de natuurlijke taak van de minister-president om haar dat mee te delen, maar de Geer was

¹ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., p. 89, en M. P. L. Steenberghe, a.v., p. 516.

² Proces-verbaal, 21 okt. 1946, van A. Q. H. Dijkhoorn (Bijzondere Raad van Cassatie, dossier-de Geer, proces-verbaal no. 39). ³ M. P. L. Steenberghe, 1 nov. 1955. ⁴ G. Bolkestein: 'Herinneringen en beschouwingen', p. 15. ⁵ Getuige H. G. Winkelman, *Enq.*, dl. I c, p. 557. ⁶ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., p. 89. ⁷ A.v., p. 44.

daar niet toe in staat of werd er niet toe in staat geacht – in elk geval belastte Dijkhoorn zich er mee, het kabinetsadvies aan de koningin over te brengen. Succes had hij niet. 'Ik heb hem', zei de koningin zestien jaar later, 'een snauw gegeven'.¹ Zou iemand anders meer invloed op haar kunnen uitoefenen? Om zeven uur verzocht Dijkhoorn admiraal Furstner telefonisch, het kabinetsadvies nog eens aan de koningin mee te delen. Furstners antwoord was: 'Dat verdom ik.' 'Hij zei verder: als de regering dit vindt, moet zij dit zelf aan de koningin mededelen, maar dit is niet het werk van de chef van de marinestaf'² – een juiste opvatting.

De koningin had dus het ministerieel advies naast zich neergelegd; wat zij in de loop der dagen van de beraadslagingen der ministers gehoord had, had haar vertrouwen in enig advies uit die besluiteloze kring niet versterkt; bij haar zou slechts één mededeling gewicht in de schaal werpen – een mededeling van de man die zij als een stoer krijgsman had leren kennen: generaal Winkelman.

Tegen het denkbeeld dat de koningin Den Haag verlaten zou, had, zoals wij zagen, de generaal zich verzet in het beraad dat hij die ochtend tegen vijf uur met de ministers de Geer en Dijkhoorn gepleegd had; welke factoren hem er toe brachten, zijn standpunt te herzien, weten wij niet. Het kan zijn dat hij meende, niet gerechtigd te zijn tegen het uitdrukkelijk advies van het gehele kabinet in te handelen; het kan ook zijn dat hij aan de beraadslaging in de ministerraad die hij van zes uur af een tijdlang bijgewoond had, de conclusie vastgeknoopt had dat er op ministerieel niveau weinig wil was, de strijd voort te zetten – in elk geval deed hij nu, vermoedelijk tegen zeven uur en nadat hij uit de kring der ministers vertrokken was, aan overste Phaff weten, 'dat het wenselijk was dat Hare Majesteit wegging.'³

Wegging waarheen?

De koningin vertrekt

Had de koningin uitsluitend naar haar hart geluisterd, dan zou zij die maandagochtend naar de Grebbeberg vertrokken zijn om er, schreef zij later, 'zoals Willem III het uitdrukte: als de laatste man te vallen in de laatste loopgraaf'.⁴ Dat, zo zal zij het wel gevoeld hebben, háár jongens zich dood-

¹ Koningin Wilhelmina, 18 febr. 1956. ² Getuige F. J. Heeris, *Enq.*, dl. II c, p. 473.

³ Getuige H. G. Winkelman, *Enq.*, dl. II c, p. 101. ⁴ Koningin Wilhelmina: *Eenzaam maar niet alleen*, p. 276.

vochten en zichzelf, hun koningin, buiten schot bleef, was haar onverdraaglijk – even onverdraaglijk was het haar dat zij niet bij machte geweest was, het land voor welks lot zij zichzelf verantwoordelijk stelde (had zij in de jaren '20 en '30 toen de defensie zo verwaarloosd werd, dan toch moeten aftreden?), het lijden te besparen dat er sinds die vrijdagochtend, drie eindeloze dagen geleden, over gekomen was.

De dood op het slagveld leek verkieslijk boven het verderleven.

Maar het gezond verstand verzette zich tegen die impuls bij welke, dunkt ons, enerzijds schuldgevoel een rol speelde, anderzijds de romantische behoefte, de Nederlandse historie in te gaan als de vorstin die de nederlaag van haar krijgsmacht niet overleefd had; die historie was het scherm waartegen Wilhelmina steeds haar daden geprojecteerd zag. Zij besepte evenwel op die 13de mei dat zij, zelfs als zij dat wilde, in de zich voordoende chaos de Grebbelinie niet eens zou kunnen bereiken. Blijven en zich gevangen laten nemen? Dat nooit! Had Willem de Zwijger de komst van Alva soms afgewacht? Was Hitler niet een even duivelse figuur als de Spaanse dwingeland? 'Het had geen zin', verhaalde zij ons, 'mij als gevangene naar Berlijn te laten voeren en van mijn volk gescheiden te zijn. Dan had ik niets meer kunnen doen. Dus moest ik weggaan.'¹

Was dat een vlucht? Zou dit niet zeker een vlucht *lijken*, en zou zulks, eenmaal bekend geworden, elke strijdende militair niet als een dolksteek treffen en haar de achting van het volk dat haar boven alles dierbaar was, op slag doen verliezen? Aan een gaan naar Engeland dacht zij niet: het moest toch mogelijk zijn, van Zeeland uit leiding te geven aan de voort te zetten Nederlandse weerstand, zoals koning Albert I van België in de eerste wereldoorlog zijn volk bezielde van het klein restant Belgisch gebied uit dat achter de IJzer lag! 'Bericht Winkelman', tekende de koningin vier jaar later aan, 'liet geen andere keus als een poging Albert.'² Poging – meer niet. Het stond niet vast dat zij Zeeland zou kunnen bereiken. Hoe dan ook: rondom Den Haag werd nog gevochten, Dordrecht en Rotterdam verdedigden zich, een veldslag was gaande bij de Grebbeberg – en zij verliet haar residentie, het zenuwcentrum der landsverdediging. Er stak voor haar gevoel een element van smadelijke desertie in dat zij niet kon verkroppen. 'Ik wist', zei zij ons, 'dat alles wat ik deed, fout was. Als ik bleef, was het fout. Als ik wegging, was het ook fout. Ik wist óók dat de mensen het verkeerd zouden begrijpen. Ik had natuurlijk ook de regering aan mijn dochter kunnen over-

¹ Koningin Wilhelmina, 17 maart 1956. ² Koningin Wilhelmina: 'Dagaanteekeningen' (vóór 17 juli 1944) (archief kabinet der koningin).

dragen¹ – maar waar bevond die zich op dat moment? Er was nog geen bericht van haar aankomst in Engeland.

En toch: een besluit moest genomen worden. De koningin besloot: Zeeland, Zeeuws-Vlaanderen, zou het reisdoel zijn. Zij stelde vast, door wie zij zich zou laten vergezellen: door de vice-president van de Raad van State, jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland, door de directeur van haar kabinet, jhr. van Tets van Goudriaan, door haar vertrouwde medewerker in particuliere aangelegenheden, F. van 't Sant, door twee van haar legeradjudanten, generaal-majoor jhr. W. C. M. de Jonge van Ellemeet en overste Phaff, door haar ordonnans-officier, luitenant jhr. G. J. A. A. van Lawick van Pabst, en door haar lectrice, mej. T. van Rijn van Alkemade – bij elkaar zeven personen. Haar effecten had zij in enkele koffers laten pakken.

Het vertrek naar Hoek van Holland had vele voeten in de aarde. Van 't Sant vertoefde al sinds 11 mei in het paleis Noordeinde² maar Beelaerts moest te zijnen huize gewaarschuwd worden, hetgeen 'tussen zeven en half acht' geschiedde.³ Bij hem stond een koffertje met toiletartikelen en kleren klaar. 'Het is niet onmogelijk dat wij naar Engeland zullen gaan', zei hij tegen zijn vrouw, 'mijn vrouw zei toen: als het Engeland wordt, maak ik er een tweede koffertje bij.'⁴ Enkele uren duurde het, voor een gemotoriseerd militair eskorte gevormd was, bestaande uit leden van het korps politietroepen; ook enkele pantserwagens zouden meerijden. Om kwart voor tien werd de commandant van de bewakingscompagnie van het paleis Noordeinde bij de koningin ontboden. 'Kapitein', zei zij, 'ik heb slecht nieuws. De opperbevelhebber heeft mij geadviseerd, me naar elders te begeven.' De man was zijn tranen nauwelijks meester. 'Houd maar goede moed, hoor', zei ze.⁵

Om tien uur reed men weg. In de auto van de koningin zaten haar twee adjudanten en haar ordonnans-officier, alle drie met het pistool geladen in de hand. Zo groot was de angst voor de Vijfde Colonne dat de nieuwsgierigen die bij het paleis Noordeinde het vertrek gadesloegen, gedwongen werden, met de handen in de hoogte te gaan staan ('een afschuwelijk gezicht'⁶) – hetzelfde geschiedde met de toevallige voorbijgangers wanneer de stoet, naar Hoek van Holland onderweg, halt moest houden. Af-en-toe werd dan van het eskorte uit geschoten – 'niet op onschuldige mensen schieten!' riep de koningin.⁷ Het duurde een uur voor het geëvacueerde Hoek van Holland be-

¹ Koningin Wilhelmina, 17 maart 1956. ² F. van 't Sant, 2 okt. 1956. ³ F. Beelaerts van Blokland: Verslag, 15 aug. 1942 toegezonden aan G. Bolkestein (Collectie-Bolkestein, map 'Koninklijke familie'). ⁴ Getuige F. Beelaerts van Blokland, *Eng.*, dl. II c, p. 326. ⁵ H. F. D. Oxenaar, in H. M. Felderhof en C. A. M. Middelhoff: *Temidden van haar volk. Ontmoetingen met koningin Wilhelmina* (1963), p. 142. ⁶ F. van 't Sant, 2 okt. 1956. ⁷ H. J. Phaff, 18 maart 1960.

reikt was waarheen de commandant luchtverdediging inmiddels enig extra afweergeschut gedirigeerd had.¹ Van de bij de mond van de Nieuwe Waterweg aanwezige Engelse torpedobootjagers (intussen viel nog een Duitse bom dicht bij de plaats waar de koningin en haar gevolg zich ophielden) kreeg de 'Hereward' opdracht, het hoge gezelschap naar Zeeland te brengen, maar men had aan de Hoek geen gegevens betreffende de ligging van de mijnevelden in Zeeuwse wateren. Telefonisch verkreeg men die van de marinestaf, voor alle zekerheid gaf de commandant van de positie-Hoek van Holland de chef van zijn staf, kapitein-luitenant-ter-zee J. J. Logger, opdracht, de 'Hereward' door de bedoelde mijnevelden te loodsen. Omstreeks twaalf uur ging men aan boord, 'bad day for you, Sir', zei een eenvoudige Engelse matroos zachtjes en tactvol tegen overste Phaff.² Het gezelschap was inmiddels uitgebreid; drie officieren van GS III wier namen op de Duitse *Fahndungsliste* stonden welke men op 12 mei gevonden had, hadden zich er bij gevoegd: overste J. G. M. van de Plassche, kapitein C. J. Olifiers en kapitein J. J. A. Schoonenberg, de eerste door zijn vrouw, de tweede door vrouw en dochter vergezeld.³

De 'Hereward' zette koers naar de Westerschelde, de Nederlandse kust op enige afstand volgend. Koningin Wilhelmina had een zwemvest om; ter verdere bescherming had de commandant van de jager haar een metalen hoofddeksel gegeven, een z.g. *tin hat*. De bedoeling was, in de haven van Breskens binnen te lopen – maar zou Breskens wel veilig zijn? Per radio werd vernomen dat de *Luftwaffe* zeer actief was boven Zeeland. De koningin zei, 'dat zij desnoods van boerderij naar boerderij zou willen verhuizen'⁴ – maar wat zou ze dan nog voor het land kunnen doen? Overleg met de commandant Zeeland, schout-bij-nacht van der Stad, leek geboden – helaas: teneinde het gevaar van ontdekking door de Duitsers te voorkomen, mocht de commandant van de 'Hereward' zijn scheepsradio niet gebruiken. Met elke mijl die afgelegd werd, leek het riskanter, ja zinlozer om naar Zeeuws-Vlaanderen te gaan. In de kajuit van de commandant pleegde de koningin overleg met Beclaerts, van Tets en haar adjudanten – ook overste Logger werd er bij gehaald. Wat te doen? Terugvaren was onmogelijk. Dus toch naar Engeland? Maar dat had de koningin niet gewild! De knoop werd doorgehakt: Harwich zou het reisdoel worden, niet Breskens. Weer werd het de koningin te machtig, weer barstte zij in snikken uit⁵ – zij vond steun in het denkbeeld dat zij van Harwich uit contact met Nederland zou kunnen opnemen 'en dáár

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 77–78. ² H. J. Phaff, 18 maart 1960. ³ C. J. Olifiers: 'Verslag vertrek koningin' (Collectie Bolkestein, map 'Koninklijke familie'). ⁴ J. J. Logger, in Felderhof en Middelhoff: *Temidden van haar volk*, p. 149. ⁵ Th. Booy: *De levensavond van koningin Wilhelmina*, p. 146.

kon ik dan beoordelen wanneer ik naar het vaderland kon terugkeren en naar welke plaats. Bovendien zou ik nu nòg een poging kunnen doen, meer militaire bijstand te verkrijgen.¹

Omstreeks vijf uur in de middag meerde de 'Hereward' in Harwich en voor de derde maal in de geschiedenis zette een hoofd van het Oranjehuis onder dramatische omstandigheden voet op Engelse bodem: stadhouder Willem III in 1688 als troonpretendent, Willem V in 1795 als door de Fransen verdreven vluchteling. Wilhelmina op 13 mei 1940 – vluchteling, balling als haar bet-overgrootvader.

De ministers

Dat de koningin besloten had, Den Haag te verlaten en naar Hoek van Holland te gaan, werd om negen uur van het paleis Noordeinde uit bericht aan het kabinet² – het kabinet kende evenwel niet het reisdoel van de vorstin: Zeeuws-Vlaanderen; 'niemand wist', aldus Dijkhoorn, 'waarheen Hare Majesteit was gegaan.'³ Penibele situatie! Sommigen veronderstelden dat de koningin Zeeland zou trachten te bereiken, Dijkhoorn nam aan dat zij direct of indirect in Engeland zou arriveren.⁴ Los van die onzekerheid, maakte het feit dat de koningin de residentie verlaten had, het voor de ministers dubbel-urgent om tot een besluit te komen wat zij zelf zouden doen: blijven of vertrekken? Vertrekken met een delegatie van ministers of als volledige ministerraad? Aan welke instantie moest in dat tweede geval het regeringsgezag overgedragen worden? Waarheen zou men gaan: naar Zeeland of naar Engeland? Zou men hoofdambtenaren meenemen en, zo ja, welke? Moest men nog maatregelen nemen om te bevorderen dat het kabinet of dat sommige ministers, waar zij zich ook zouden bevinden, konden beschikken over de tijds wijeggevoerde goudreserves van de Nederlandse Bank? Hoe zou men jegens volksvertegenwoordiging en volk de genomen besluiten toelichten? En naast dit alles was er de klemmende vraag of de krijgsmacht het verzet tegen de Duitse indringer moest volhouden. Zo ja, hoe lang? Maar wie moest, bij eventuele ontstentenis van de regering, het besluit tot capitulatie nemen en welke omstandigheden zouden dat besluit rechtvaardigen?

¹ Koningin Wilhelmina: *Eenzaam maar niet alleen*, p. 276. ² G. Bolkestein: 'Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940', *Enq.*, dl. II b, p. 137. ³ A. Q. H. Dijkhoorn: 'De dagen van 9 tot 13 mei 1940', p. 41. ⁴ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, *Enq.*, dl. II c, p. 547.

Van een minister-president die tegen de situatie opgewassen was, had men kunnen verwachten dat hij het, alle spanningen ten spijt, de toestand overziende, zou opbrengen, de hier weergegeven reeks vragen te formuleren om ze vervolgens successievelijk aan de orde te stellen, aldus een zo al niet snelle, dan doch duidelijke besluitvorming stimulerend. De Geer was hiertoe niet bij machte. Zijn wereld was onverhoeds ineengestort, zijn veerkracht gebroken. Zo nerveus was hij dat hij die maandagochtend nauwelijks meer in staat was, een telefoontoestel te bedienen, 'zenuwachtig zat hij maar aan het cijferrad te draaien.'¹ Er was geen orde meer in de vergadering – niet alleen de ministers, maar ook anderen namen aan de steeds verwarde besprekingen deel: van het departement van financiën de secretaris-generaal, jhr. mr. A. M. C. van Asch van Wijck, zeer met de Geer bevriend en door deze al die dagen naar Bezuidenhout 30 meegenomen², van het departement van buitenlandse zaken de secretaris-generaal, Snouck Hurgronje, en de kabinetschef van de minister, jhr. mr. H. F. L. K. van Vredenburg. Dan kwamen om tien uur de generaals Winkelman en van Voorst tot Voorst aan het beraad deelnemen (de eerste al voor de tweede keer) dat, wat de ministers betrof, eigenlijk van zes uur af gevoerd werd – gevoerd zonder onderbreking maar ook zonder vaste orde. Soms zat men om de vergadertafel, soms besprak men de situatie in kleine groepjes; de ene minister werd een tijdlang weggeroepen, de andere moest dringend telefoneren van de ruimte uit waarin de besprekingen plaats vonden – 'het was', aldus later Dijkhoorn, 'een ellende, al die besluiteloosheid aan te zien.'³

Voor al hij ergerde zich; zijns inziens was de strijd verloren en moest, ter voorkoming van verder bloedvergieten, overgave aangeboden worden. Het beroep op de Engelse regering had niets uitgemaakt: zij had die ochtend via haar gezant doen weten dat zij niet bij machte was, de grootscheepse hulp te verlenen waar het kabinet de vorige middag om gevraagd had – lag het dan niet op de weg van het kabinet (van 'de regering' kon men niet langer spreken: de koningin was vertrokken), de opperbevelhebber instructie te geven, onmiddellijk de strijd te staken? Of moesten eerst nog duizenden, tienduizenden wellicht, sneuvelen voor het einde kwam dat, gegeven de opmars van de Duitse tanks, toch onvermijdelijk was? 'Het is nu binnen afzienbare tijd afgelopen', betoogde Dijkhoorn met name jegens generaal Winkelman die pertinent weigerde, het hoofd in de schoot te leggen. 'Ik voelde er niets voor', zei de minister, later de discussie weergevend,

¹ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., p. 89. ² A. Q. H. Dijkhoorn: 'De dagen van 9-13 mei 1940', p. 40. ³ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, *Enq.*, dl. II c, p. 89.

'nu iedereen maar te laten afslachten, teneinde de oorlog nog een dag of een halve dag te rekken; daaraan hadden wij en ook onze bondgenoten niets. De generaal vroeg: wat wilt u dan? Waarop ik antwoordde: dan wil ik er mee uitscheiden zodra verder weerstand bieden nutteloos is. Dat wilt u misschien niet als militair, u wilt u uiteraard als militair verdedigen tot de laatste man en de laatste patroon en als ik in uw schoenen stond, zei ik misschien precies hetzelfde, maar hier is nog verantwoordelijkheid tegenover het Nederlandse volk en de regering wil niet nog een laatste bloedige *show* geven als er niets meer aan te doen is. Aan Churchill heb ik door van Kleffens doen vragen, nog iets te zenden, maar deze had niets meer.'¹

Zag Dijkhoorn de zaak niet te pessimistisch? Stond het wel zo vast dat men, ook als de Duitse tanks Rotterdam bereikten, aan de Maas geen afweersfront kon opbouwen? Was de Grebbelinie niet alsnog te verdedigen? Was Nederland niet juist jegens zijn bondgenoten verplicht, wel degelijk 'tot de laatste man en de laatste patroon' door te vechten? Sprak de minister van defensie niet te zeer in paniek? Had men wel voldoende gegevens om de militaire situatie te overzien? Dat er een moment kon aanbreken waarop het brengen van verdere offers geen zin meer had, werd niet betwist, nu ook door generaal Winkelman niet – maar was dat moment op maandagochtend 13 mei gekomen?

Slechts weinige ministers waren er welke die vraag positief beantwoordden, het gevoel van menigeen kwam er tegen in opstand – en Dijkhoorn hield niet vol.

Toen de generaals Winkelman en van Voorst tot Voorst Bezuidenhout 30 opnieuw verlieten, was wel een soort algemene overeenstemming bereikt dat het voortzetten van de strijd op een bepaald ogenblik zinloos kon worden, maar een nieuwe, duidelijke instructie was te dien aanzien niet aan de opperbevelhebber verstrekt. Dijkhoorn had dat punt laten vallen; hij 'durfde', schreef hij later, 'deze zaak' (waar geen overeenstemming over te bereiken viel) 'niet meer aan te binden om nog grotere vertraging te voorkomen'² – vertraging ten aanzien van het vertrek der ministers.

Daar drong hij onophoudelijk op aan, in tegenstelling tot Gerbrandy, die, op zichzelf voorstander van een uitwijken van het kabinet, van mening was dat men daarmee terwille van de indruk bij de publicke opinie minstens nog een volle dag moest wachten – maar Dijkhoorn zei: 'Het gaat niet langer.'³ Deze had ook al maatregelen genomen: voorziende dat in elk geval sommige ministers met hem Den Haag zouden verlaten, had hij om negen

¹ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., dl. I c, p. 44-45. ² A. Q. H. Dijkhoorn: 'De dagen van 9-13 mei 1940', p. 40. ³ Getuige P. S. Gerbrandy, *Enq.*, dl. II c, p. 630.

uur zijn adjudanten, kapitein mr. H. J. Kruls en luitenant-ter-zee eerste klasse J. E. A. Post Uiterweer, opdracht gegeven, zijn geheime stukken te verbranden, voor transport te zorgen (auto's moesten om elf uur voor Be-zuidenhout 30 gereed staan) en hem, de minister, te vergezellen.¹

Ongeveer op het moment waarop Dijkhoorn die opdrachten gaf, kwam gelijk vermeld, bericht binnen dat de koningin vertrekken zou naar Hoek van Holland. Zij alleen? Was niet volstrekt noodzakelijk dat de minister-president haar vergezelde? Ieder was het daarover eens, maar de Geer, aan wie alle besluitvaardigheid ontzonken was, zei: ik ga alleen als van Asch van Wijck meegaat (deze weigerde); toen zei hij: 'Ik sta er op dat de minister van justitie meegaat, want het is mogelijk dat we op de Hoek staatsrechtelijke handelingen moeten verrichten, waarbij we het advies van de minister van justitie nodig hebben.'² Dacht hij aan abdicatie van de koningin? Was daar in het kabinet ook van gerept? Het slot van het lied was dat de Geer noch Gerbrandy vertrokken. Eindeloos werd er over gedebatteerd of wel noodzakelijk was dat het *gehele* kabinet Den Haag verliet, 'eindeloos werd er gepraat, welke ministers zouden gaan en welke in Nederland zouden achterblijven, alle mogelijke combinaties werden gemaakt.'³ Wel te verstaan: sommigen der aanwezigen (Steenberghe, van Rhijn, Snouck Hurgronje, van Vredenburg⁴) waren op dat moment van mening dat, vooral nu de koningin vertrokken was, het kabinet het volk niet in de steek mocht laten – en men diende, aldus met name Steenberghe, zeker niet te vertrekken zonder het regeringsgezag behoorlijk overgedragen te hebben: hoe zou het volk reageren als men vernam dat de regering verdwenen was? 'Revolutie of onlusten' zouden, zei van Rhijn, kunnen uitbreken, 'als niemand zou weten in wiens handen het gezag op dat ogenblik berustte.'⁵ Steenberghe en hij zeiden dat ze er niet aan dachten, Den Haag te verlaten. Blijft ge, zo werd tegen hen betoogd, dan wordt ge werktuig in Duitse hand; 'wij hebben er', aldus van Rhijn,

'tegenover gesteld dat het toch in zekere zin ook wel weer aan onszelf lag, wat wij dan deden, en dat het zeker risico's met zich meebracht, maar dat we toch meenden dat die risico's zouden kunnen opwegen tegen de bezwaren die het weggaan zou hebben.'⁶

Men werd het niet eens.

¹ H. J. Kruls, 16 febr. 1956; A. Q. H. Dijkhoorn: 'Mémoires', p. 1-2; getuige A. Q. H. Dijkhoorn, *Enq.*, dl. II c, p. 90. ² Getuige A. M. Snouck Hurgronje, a.v., p. 171. ³ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., p. 90. ⁴ A. Q. H. Dijkhoorn: 'De dagen van 9-13 mei 1940', p. 38. ⁵ Getuige A. A. van Rhijn, a.v., dl. II c, p. 116. ⁶ A.v.

De tijd ging dringen.

Tegen elf uur stond vast dat het grootste deel van het kabinet Den Haag zou verlaten. Dat deel zou trachten, via Hoek van Holland Zeeuws-Vlaanderen te bereiken; er was overigens 'zeer veel over gedebatteerd of men naar Engeland of naar Zeeuws-Vlaanderen zou gaan.'¹ Dijkhoorn gaf zijn vrouw telefonisch in bedekte termen te verstaan dat men zich in Cadzand zou vestigen.² Toen duurde het toch nog anderhalf uur voor men Bezuidenhout 30 verliet – zonder Steenberghe, zonder van Rhijn.

Winkelman had ten aanzien van het eventueel staken van de strijd geen nieuwe, duidelijke instructie ontvangen, een kabinetsverklaring was (ondanks Gerbrandy's aandringen³) niet opgesteld, de voorzitters van Eerste en Tweede Kamer waren niet ingelicht, geen der ministers had zich afgevraagd welke hoofdamtbenaren hem dienden te vergezellen (bij van Asch van Wijck had de Geer eindelijk met zijn wanhopig soebatten succes: deze ging mee), de meeste ministers hadden geen woord meer met hun secretaris-generaal gewisseld (de secretaris-generaal van justitie, mr. J. R. M. van Angeren, die lijkwit naar Bezuidenhout 30 gesnel was, kreeg van Gerbrandy alleen te horen: 'Nu, sterkte, zie maar wat je ervan maakt'⁴) en de Geer had, ondanks herhaald aandringen van Steenberghe en anderen, verzuimd, de Nederlandse Bank opdracht te geven, het kabinet te doen vergezellen door een directeur met tekenbevoegdheid. De president van de bank, mr. L. J. A. Trip, had persoonlijk geweigerd te vertrekken; de Geer en Trip waren het er trouwens over eens dat de regering toch niet over het goud van de bank beschikken mocht: dat was eigendom van de bank.⁵ 'In mijn herinnering', aldus later Bolkestein,

'leeft nog sterk mijn eigen aarzeling. Toen de auto's voor Hoek van Holland reeds vóór het departementsgebouw stonden, aarzelde ik nòg; het argument van (Steenberghe en van Rhijn): het Nederlandse volk niet nú te verlaten, woog zwaar, ook bij mij. Reeds was ik bij de deur, toen ik nog weer terugging, niet wetende wat mijn plicht was. Tenslotte ging ik mee.'⁶

¹ Getuige A. M. Snouck Hurgronje, a.v., p. 172. ² G. A. J. Dijkhoorn-IJbes, 12 april 1956; getuige G. Bolkestein, *Eng.*, dl. II c, p. 75. ³ Getuige P. S. Gerbrandy, a.v., p. 630. ⁴ Getuige J. R. M. van Angeren, a.v., p. 181. ⁵ Getuige M. P. L. Steenberghe, a.v., p. 317; dezelfde, 1 nov. 1955. Trip had een ambtenaar van de afdeling buitenland van de bank, mr. A. W. R. baron Mackay, met schriftelijke opdracht, zich naar Londen te begeven, naar Den Haag gezonden. Mackay had geen tekenbevoegdheid. De Geer nam hem niet mee, Hirschfeld stuurde hem enkele uren later met een aparte auto naar Hoek van Holland waar hij zich bij de ministers voegde (H. M. Hirschfeld, 10 dec. 1960). ⁶ G. Bolkestein: 'Herinneringen en beschouwingen', p. 14.

Een zenuwachtig, een gejaagd vertrek was het geworden dat door zijn rommelig karakter en vooral door het feit dat men, gedeeltelijk door nervositeit, gedeeltelijk door fundamentele onenigheid, zaken van primair gewicht niet geregeld had, elementen leek te bevatten van een persoonlijke vlucht. Hirschfeld had zich aan het optreden van verscheidene ministers zo geërgerd dat hij, toen zij in de benedenhal op de auto's wachtten, instructie gaf dat niemand zich naar die hal begeven mocht. 'Toen ze weg waren, zeiden', vertelde hij later, 'Snouck en ik tegen elkaar: Goddank dat ze weg zijn! Wat hadden we met ze moeten beginnen?'¹ Hij riep in de middag het gehele departementspersoneel bijeen en legde het ten aanzien van de tonelen die in de dagen van het kabinetsberaad gadeslagen waren, een zwijgplicht op: 'Over wat u nu hebt gezien, moogt u nooit meer spreken.'²

★

De stoet der ministeriële auto's waarin zich ook jhr. van Vredenburg van Buitenlandse Zaken bevond, werd op de route naar Hoek van Holland door twee pantserauto's en een aantal huzaren-motorrijders beschermd.³ Ongeveer half twee kwam men bij de haven. De torpedobootjager 'Windsor' lag er gereed, de ministers wilden zich terstond inschepen, maar de commandant zei: 'Ik moet eerst mijn orders hebben, anders moogt U niet aan boord gaan.'⁴ Noodgedwongen werd dus een tijdelijke verblijfplaats gezocht waarvoor door de commandant van de positie-Hoek van Holland een ruimte in het fort Maasmond aangewezen werd; soms dreunde er het geschut. Hier kwamen de gemoederen wat tot bedaren; hier realiseerde men zich opnieuw, maar sterker dan tevoren, hoe onbevredigend het was, dat twee der ministers in Den Haag achtergebleven en dat zoveel belangrijke zaken niet naar behoren geregeld waren.

Wat het eerste betrof, waren van Boeijen en Gerbrandy, naar Hoek van Holland onderweg, tot de conclusie gekomen, 'dat als er ministers in Nederland zouden achterblijven, de staatkundige betekenis van het vertrek geen waarde meer had en wij besloten toen dat, als alle ministers niet naar Engeland zouden gaan, wij dit ook niet deden.'⁵ Wat het tweede aangaat, was

¹ H. M. Hirschfeld, 1 maart 1961. ² Getuige H. M. Hirschfeld, *Enq.*, dl. II c, p. 368.

³ Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 68; Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 105.

⁴ Getuige J. W. Albarda, *Enq.*, dl. II c, p. 510. ⁵ Proces-verbaal, 11 okt. 1946, van H. van Boeijen (Bijzondere Raad van Cassatie, dossier-de Geer, proces-verbaal no. 37, p. 3).

het vooral Dijkhoorn blijven hinderen dat generaal Winkelman geen duidelijke aanwijzing gekregen had, hoe te handelen. In de auto die hem naar Hoek van Holland bracht, had hij onophoudelijk op de Geer ingesproken en toen men eenmaal in het fort bijeen was en rustiger van gedachten kon wisselen dan in Den Haag, stelde hij tweeërlei voor: generaal Winkelman een instructie te geven die enige vastheid bood en (ook dat zat hem, Dijkhoorn, hoog) opnieuw een beroep te doen op Steenberghe en van Rhijn om zich bij hun ambtgenoten te voegen.

Beide voorstellen werden goedgekeurd.¹

Dijkhoorn formuleerde de opdracht voor de opperbevelhebber: deze diende de strijd voort te zetten, maar overgave aan te bieden, 'zodra verder weerstand bieden doelloos en nutteloos' was – nieuw was die formulering niet; nieuw was wel dat zij nu als uitdrukkelijke kabinetsinstructie door de Geer telefonisch aan generaal Winkelman doorgegeven werd.²

Nog voor dit geschied was, had de Geer Steenberghe en van Rhijn aan de lijn gekregen.

★

De twee ministers van het economische ressort die de tocht naar Hoek van Holland niet hadden willen meemaken, waren, toen hun ambtgenoten om half één weggereden waren, met de secretaris-generaal van buitenlandse zaken, Snouck Hurgronje, achtergebleven. 'Toen waren wij', aldus Steenberghe,

'een beetje over onze toeren heen. Ik had de kamerbewaarder gevraagd, de heer Hirschfeld te waarschuwen en zeide: waarmee moeten wij beginnen, waarop de heer Snouck Hurgronje antwoordde: met van der Straaten (de kamerbewaarder) binnen te roepen en te zorgen dat wij boterhammen met gebakken eieren en ham krijgen, want wij hebben sinds vanmorgen vier uur niets gegeten en kunnen zo geen behoorlijke beslissingen nemen.'³

Hirschfeld verscheen, men at wat – toen begon men te praten. Daarbij kwam men tot de conclusie dat Steenberghe en van Rhijn, in het land blijvend, hun ministeriële functie zouden neerleggen en zulks ook aan de Duitsers zouden meedelen⁴ en dat zij voorts het regeringsgezag aan een andere

¹ Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, *Enq.*, dl. II c, p. 90. ² A. Q. H. Dijkhoorn: 'Meidagen 1940', p. 2; G. Bolkestein: 'Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940', *Enq.*, dl. II b, p. 137. ³ Getuige M. P. L. Steenberghe, a.v., dl. II c, p. 312. ⁴ A.v., p. 518 en getuige A. A. van Rhijn, a.v., p. 117.

instantie zouden overdragen. Welke? De Raad van State? De secretarissen-generaal? Neen – er werd ‘direct aan generaal Winkelman gedacht omdat dat de man was die wij’, aldus van Rhijn, ‘hadden leren waarden om de uitstekende wijze waarop hij optrad.’¹ Besloten werd, alle overige secretarissen-generaal en de opperbevelhebber naar Bezuidenhout 30 te laten komen; Steenberghe zou dan met enkele woorden de overdracht van het regeringsgezag voltrekken.

Steenberghe en van Rhijn (het initiatief lag vooral bij de eerste²) hadden met dit alles een te waarden besluitvaardigheid aan de dag gelegd en het feit dat het regeringsgezag nu tenminste naar behoren overgedragen zou worden, bevorderde in belangrijke mate dat zij, toen de Geer, vermoedelijk tegen half drie, uit Hoek van Holland opbelde ‘en meedeelde dat men van plan was, naar Engeland te gaan, met elkaar, als kabinet, als regering en dat men het zeer op prijs zou stellen’, aldus van Rhijn (die meeluisterde op een tweede toestel), ‘als wij mee zouden gaan’, onmiddellijk besloten, zich bij hun ambtgenoten te voegen.³ ‘In deze tijden van crisis wil ik geen kabinetscrisis’, zei Steenberghe nu⁴ – men zou uit Hoek van Holland een auto naar Den Haag sturen om de twee ministers op te halen.

Nog voor het telefoongesprek met Hoek van Holland gevraagd werd, had van Angeren, de secretaris-generaal van justitie, Steenberghe gesmeekt, hem mee te nemen. Hoogst verontwaardigd was hij dat zijn minister, Gerbrandy, er niet aan gedacht had dat hij, van Angeren, bij de internering van de een-en-twintig (onder wie Rost van Tonningen) een leidende rol gespeeld had en dus, zo meende hij, extra risico’s liep.⁵ Steenberghe vroeg de Geer of van Angeren mee mocht komen; Gerbrandy keurde dat goed.⁶ Snel voorzorg van Angeren nog in zijn eigen opvolging; hij trachtte een der hoofdamtgenaren, mr. J. P. Hooykaas, te bereiken, deze was niet op zijn kamer, dus droeg hij, tot grote ergernis van Hooykaas, zijn functie aan mr. J. C. Tenkink over, een andere hoofdamtgenaar.⁷

Inmiddels waren, vermoedelijk kort na half drie, allen die bij de overdracht van het regeringsgezag aanwezig moesten zijn, naar Bezuidenhout 30 gekomen: generaal Winkelman, weer door generaal van Voorst tot Voorst vergezeld, en, behalve de al aanwezige secretarissen-generaal van buitenlandse zaken (Snouck Hurgronje), handel, nijverheid en scheepvaart (Hirsch-

¹ A.v., p. 121. ² Getuige H. M. Hirschfeld, a.v., p. 368. ³ Getuige A. A. van Rhijn, a.v., p. 117. ⁴ H. M. Hirschfeld, 10 dec. 1960. ⁵ Getuige J. R. M. van Angeren, *Enq.*, dl. II c, p. 182. ⁶ Getuige M. P. L. Steenberghe, a.v., p. 312. ⁷ J. R. M. van Angeren: ‘Nederlandse regering in Londen’, p. 9; getuige J. P. Hooykaas, *Enq.*, dl. VII c, p. 595.

feld) en justitie (van Angeren), de secretarissen-generaal van binnenlandse zaken (mr. dr. K. J. Frederiks), onderwijs, kunsten en wetenschappen (prof. dr. G. A. van Poelje), financiën (B. J. de Leeuw, waarnemend: van Asch van Wijck was immers vertrokken), defensie (C. Ringeling), waterstaat (mr. D. G. W. Spitzen), landbouw en visserij (ir. H. A. L. Roebroek, waarnemend: hij was nog niet definitief benoemd bij het vijf dagen tevoren ingesteld departement), sociale zaken (mr. dr. A. L. Scholtens) en koloniën (jhr mr. O. E. W. Six).

Men ging in een grote kring staan. 'Ik heb', aldus acht jaar later Steenberghe's relaas,

'de opperbevelhebber en de secretarissen-generaal meegedeeld dat ik dat gehele gezelschap verzocht (had), bij mij te komen in verband met het feit dat de oorlogstoestand buitengewoon ernstig was, zo ernstig, dat wij elk ogenblik moesten verwachten dat het einde van de vijandelijkheden zou aanbreken; dat in verband daarmee in de eerste plaats de koningin en in de tweede plaats het gehele kabinet besloten hadden uit te wijken; dat het, wanneer het gehele kabinet was uitgeweken, nodig zou zijn dat er een gezag bleef in de tijd tussen het weggaan van de regering en het optreden van een ander gezag, vermoedelijk dat van de bezettingsautoriteiten, en dat ik uit naam van de koningin en van het kabinet voor dat gezag aanwees de opperbevelhebber met het verzoek aan de secretarissen-generaal, zich in alle opzichten naar de aanwijzingen van de opperbevelhebber te gedragen en voor de rest de zaken van hun respectieve departementen zo goed mogelijk te behartigen. Ik heb daarbij nog iets gezegd over de ernst van het ogenblik . . . Het was op het eind heel moeilijk, zich goed te houden.'¹

Wellicht kwam die ontroering naar boven toen Steenberghe, aldus een der aanwezigen, zei 'dat dit het zwaarste moment van zijn leven was.'²

Generaal Winkelman reageerde sober: hij verzocht de secretarissen-generaal om medewerking 'voor de moeilijke taak', zei hij, 'die op mijn schouders (is) gelegd'; hij vertrouwde dat hij daarop mocht rekenen.³

Men ging uiteen, menige secretaris-generaal niet zonder verbittering jegens zijn minister die hem zonder één afscheidswoord verlaten had. 'Mijn indruk was', aldus Ringeling, 'dat zij hun hachje hadden gered en dat wij het maar moesten opknappen.'⁴ Iets op ons relaas vooruitlopend, willen wij hier vermelden dat de genoemde secretarissen-generaal (met uitzondering van de inmiddels vertrokken van Angeren) een dag later, 14 mei, onder voor-

¹ Getuige M. P. L. Steenberghe, a.v., dl. II c, p. 313. ² Getuige H. F. M. van Voorst tot Voorst, a.v., p. 480. ³ Getuige H. G. Winkelman, a.v., p. 102. ⁴ C. Ringeling, 6 juli 1960.

HET REGERINGSCOMMUNIQUÉ

zitterschap van de oudste hunner, Scholtens, bijeenkwamen en toen o.m. besloten (op hun overige besluiten komen wij in het volgend deel terug), de ministerskamers als eigen werkkamers te gebruiken teneinde te voorkomen, zo van Poelje, 'dat op een gegeven ogenblik een Duitser bij ons binnenwandelde en zei: die kamer vind ik zeer mooi, die convenieert mij, ik ga daar zitten.'¹

★

In de loop van de middag van 13 mei kwamen Steenberghe, van Rhijn en van Angeren in Hoek van Holland aan. De twee ministers deelden daar 'heel huiselijk, links en rechts' aan hun ambtgenoten mee, wat zij in Den Haag verricht hadden. Steenberghe had de opperbevelhebber en de secretarissen-generaal 'uit naam van de koningin en van het kabinet' toegesproken; de overdracht van het regeringsgezag werd *post factum* in Hoek van Holland door de ministers en op 15 mei in Londen door de koningin goedgekeurd, formeel overigens² – er werd niets op schrift gesteld. 'Men heeft er blijkbaar', aldus de voorzitter van de Enquêtecommissie, de zeer vormelijke mr. L. A. Donker, 'angstvallig op gelet om geen enkele onvolkomenheid over te slaan.'³

Eén onvolkomenheid was nog in Hoek van Holland weggewerkt: er was een communiqué opgesteld.

'In het stadium waarin de strijd thans is getreden', zo heette het daarin,

'heeft de regering het noodzakelijk geacht, in het belang van het land en zijn overzeese gebiedsdelen en ter bewaring onder alle omstandigheden van haar volledige vrijheid van handelen, de zetel van het bewind te verplaatsen. Hare Majesteit de Koningin en haar ministers hebben zich daarom naar elders begeben.'

Deze tekst werd telefonisch aan Snouck Hurgronje gedicteerd, zulks ter publikatie in de ochtendbladen van 14 mei. Nu werden door de secretarissen-generaal van binnenlandse zaken, Frederiks, ook de voorzitters van Eerste en Tweede Kamer schriftelijk er van verwittigd dat de regering uitgeweken was en de secretarissen-generaal met de zorg voor de departementen belast waren⁴ – merkwaardig genoeg, maakte Frederiks in zijn beide brieven geen

¹ Getuige G. A. van Poelje, *Enq.*, dl. VII c, p. 534. ² Getuige M. P. L. Steenberghe, a.v., p. 314. ³ A.v., p. 120. ⁴ Getuige J. R. H. van Schaik, a.v., p. 526–27; *Enq.*, punt g-h, gestencilde bijlage 75 a.

melding van de overdracht van het overheidsgezag aan generaal Winkelman.

In de vooravond gingen de ministers scheep op de 'Windsor', samen met de leden der legaties van België en Noorwegen.¹ Ook dr. M. van Blankenstein, gewaarschuwd door de Engelse legatie, kwam aan boord; hij was die dag uit Den Haag naar Hoek van Holland gefietst, zijn vrouw en schoondochter kwamen met twee kleinkinderen per taxi uit Wassenaar.² De oorlogsbodem vertrok om 7 uur 20.³ De commandant had de leden van de Nederlandse regering voor hun besprekingen de beschikking gegeven over zijn eigen kajuit.⁴ Nauwelijks was men buitengaats of een Duits vliegtuig viel aan. De 'Windsor' werd niet geraakt.

★

De Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' van de Tweede Kamer, over het algemeen karig, om niet te zeggen schriel met lof, heeft 'het op 13 mei 1940 te Hoek van Holland genomen besluit, de zetel van de regering naar Engeland te verplaatsen' 'een der belangrijkste beslissingen van de gehele oorlogsperiode' genoemd. 'Dit feit', aldus haar toelichting,

'heeft de gehele verdere oorlogvoering van Nederland beheerst; het heeft de invloed van Nederland in de bondgenootschappelijke beraadslagingen verzekerd; het heeft de organisatie van de activiteit van marine en koopvaardij in de strijd ter zee mogelijk gemaakt; het heeft het internationale prestige van Nederland hoog gehouden; het heeft aan het verzet in het bezette gebied een onontbeerlijke morele en daadwerkelijke steun verleend en tenslotte heeft het de mogelijkheid geschapen tot een effectieve voorbereiding van de bevrijding en het herstel van Nederland . . . Het wil de commissie dan ook voorkomen dat het tijdig verplaatsen van de zetel van de regering een daad is geweest van eminent politiek belang, zodat het besluit daartoe als een van de belangrijkste creditposten op de balans van de verrichtingen van het kabinet moet worden beschouwd.'⁵

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 105. ² Een week tevoren, op 6 mei, was bekend gemaakt dat het weekblad *De Haagse Post* aan van Blankenstein, schrijver van het buitenlands overzicht, 'om principiële redenen' ontslag verleend had. (*De Telegraaf*, 7 mei 1940): hij schreef te anti-Duits. Van Blankenstein was in die tijd ook al medewerker van het *Utrechts Nieuwsblad*. Hij moest in Hoek van Holland zijn identiteit bewijzen door te vertellen wat hij de laatste tijd in dat dagblad geschreven had (getuige M. van Blankenstein, *Enq.*, dl. II c, p. 240). ³ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 59. ⁴ Bolkestein: 'Kort overzicht van enige gebeurtenissen op 10 tot 13 mei 1940', *Enq.*, dl. II b, p. 137. ⁵ *Enq.*, dl. II a, p. 262.

Los van de vraag of de termen waarin deze toelichting vervat is, wellicht enigszins overtrokken zijn, zouden wij willen stellen dat de bewoordingen der Enquêtecommissie een doelbewustheid en een energieke wil tot de strijd suggereren die (het zal nog blijken) zeker in de begintijd in Londen verre van algemeen waren. Was het niet veeleer zo dat het, met name na het voorbeeld dat de Poolse regering gegeven had, eigenlijk de natuurlijkste zaak van de wereld was dat ook de Nederlandse ministers alle moeite zouden doen, uit handen van de vijand te blijven? Waarbij nog te bedenken valt dat het Poolse kabinet geen verantwoordelijkheid droeg voor overzeese gebiedsdelen.

Daarvan afgezien, achten wij de conclusies der Enquêtecommissie onvolledig. Zij spreekt van 'de regering'. Inderdaad, op 14 mei bleken koningin Wilhelmina en haar ministers zich in de Engelse hoofdstad te bevinden. Dat was evenwel van beide zijden toeval, geen opzet. Wat tonen de feiten? De koningin heeft zonder reëel overleg met haar ministers Den Haag verlaten, zich daarmee van die ministers en impliciet ook van haar grondwettelijke gebondenheid distantiërend. Van Hoek van Holland uit trachtte zij Zeeuws-Vlaanderen te bereiken, het *kabinet* Engeland. Zij wist op 13 mei niet waar zich het kabinet op de 14de zou bevinden, het *kabinet* niet, waar de koningin dan zou vertoeven. Hier openbaarde zich een spanning in het constitutioneel bestel (geenszins onbekend aan de Enquêtecommissie, maar door haar niet gememoreerd) waar in latere delen nog van te gewagen valt. Neen, wij hebben geen behoefte aan juichkreten, al zijn wij allerminst blind voor het zware offer dat op die 13de mei zowel van Wilhelmina als van de ministers gevergd werd.

Nog wist het Nederlandse volk, nog wisten vooral de tegen een wanhopige materiële overmacht strijdende troepen van niets.

'Tot de laatste man standhouden'

Tegen het vertrek van koningin en kabinet had, gelijk weergegeven, generaal Winkelman zich aanvankelijk verzet. Hij had eveneens het in de ministeraad door Dijkhoorn en anderen geopperde denkbeeld, de strijd onmiddellijk te staken, met kracht en niet zonder innerlijke verontwaardiging verworpen. Hield hij het nog voor mogelijk, die strijd geruime tijd vol te houden? Of meende hij dat het, gezien Nederlands bondgenootschappelijke banden en los van de afloop der gevechten, eenvoudig plicht was, zo lang

mogelijk weerstand te bieden aan de Duitse indringer? Wij kennen de precieze motieven van de opperbevelhebber niet, maar uit de feiten blijkt dat hij, de kring der ministers verlaten hebbend, vastbesloten was, de overgave die hem daar gesuggereerd was, *niet* aan te bieden.

Uiteraard realiseerde de generaal zich dat de nadering van een Duitse tankdivisie via de Moerdijkbrug nieuwe, grote gevaren schiep. Kort na het bericht van Radio Bremen had, nog in de nacht van 12 op 13 mei, het Algemeen Hoofdkwartier enkele urgente orders doen uitgaan: de artilleriebeschieting van de Moerdijkbrug moest van Beijerland uit versterkt worden en de laatst-overgebleven Nederlandse bommenwerper diende bij het krieken van de dag een bomaanval op de brug uit te voeren. Maar als dat alles niet hielp? Dan zouden, misschien al op die 13de, op Pinkstermaandag, zware Duitse tanks Rotterdam bereiken. Generaal-majoor van Voorst tot Voorst gaf in de nacht om half één telefonisch opdracht aan de Rotterdamse kantonnementscommandant, kolonel Scharroo, om een nieuwe poging te doen, de Duitsers van de bruggen tussen de Boompjes en het Noordereiland te verdrijven en, zo mogelijk, die bruggen voor vernieling voor te bereiden.

Maar als dat niet lukte? Dan zouden die Duitse tanks via Koninginnebrug en Willemsbrug de noordelijke oever en het hart van de stad kunnen bereiken. Generaal van Voorst tot Voorst gelastte dus tevens dat het oplazen van de belangrijkste bruggen om de stad heen voorbereid moest worden.¹

Was dat voldoende? Gemeend werd van niet.

's Morgens om vijf uur ontving de commandant van het Iste legerkorps (zonder dat zijn onmiddellijke superior, de commandant Vesting Holland, generaal van Andel, ingelicht werd) order van het Algemeen Hoofdkwartier, een pantserafweerfront te vormen² dat, van de Noordzeekust bij Loosduinen, via Delft en Zoetermeer liep om dan noordwaarts, niet ver ten oosten van Leiden de Oude Rijn te bereiken.³ Generaal Winkelman achtte dus Den Haag opnieuw bedreigd. Hij overwoog, het Algemeen Hoofdkwartier in de richting van Leiden te verplaatsen, maar dat leek onuitvoerbaar, al om technische redenen.⁴ Bleef het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag, dan bestond, meende de generaal, de kans dat de verbindingen met sommige delen van de landmacht verbroken zouden worden. Met het oog daarop deed hij, nadat hij de kabinetsvergadering verlaten had die hij van omstreeks tien uur af bijgewoond had, een geheime aanwijzing uitgaan naar zijn onder-

¹ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 152-53. ² Generaal Best ontving opdracht, in het betrokken gebied een luchtafweerfront te vormen. ³ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandingstroepen*, p. 286. ⁴ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 111.

commandanten waarvan de inhoud (de tekst is niet bewaard gebleven) op het volgende neerkwam: niet-afgesneden troepen zouden uitsluitend via de bestaande militaire verbindingen, met inbegrip van het rijkstelefoonnet, bevelen ontvangen die, als zij niet in cijfercode gesteld waren, volgens de geldende regeling met een dagelijks wisselend herkenningswoord zouden beginnen; afgesneden onderdelen moesten er van uitgaan 'dat de regering het verzet nooit en onder geen voorwaarde zou opgeven en dat berichten, in strijd met dit beginsel, derhalve onjuist en van de vijand afkomstig moesten zijn.' Die afgesneden troepen zou men door middel van de radio trachten te bereiken. 'Alle troepen moesten thans onvoorwaardelijk weerstand bieden en tot de laatste man standhouden.'¹

Aldus de geheime aanwijzing.

Laat ons dan nu weergeven wat op 13 mei, de vierde oorlogsdag, in de Vesting Holland en bij de Grebbelinie geschiedde. De beschrijving van sommige aspecten van het gebeurde zullen wij evenwel in dit hoofdstuk tot op de 14de mei voortzetten. Dat geldt ook voor het enige lichtpunt dat wij eerst nog aan te stippen hebben: de geslaagde verdediging van Kornwerderzand.

Kornwerderzand

Bij Kornwerderzand stonden de Duitsers, al hadden zij dan de Wonsstelling veroverd, voor een uiterst moeilijke opgave. De Nederlandse versterkingswerken op de Afsluitdijk waren intact; de toegangsweg (zie kaart XXVII op pag. 249) liep over een afstand van ruim vier kilometer over de dijk die geen spoor van bescherming bood. Artillerie die een aanval effectief kon inleiden, hadden de Duitsers niet; hun pantsertrein die een zware houwiter naar de buurt van Harlingen had moeten brengen, was op de 10de mei in Winschoten bij een vernielde spoorbrug blijven steken. En toch: de stormloop moest er op gewaagd worden!

Op de 13de begonnen Duitse vliegtuigen bij het aanbreken van de dag de versterkingen van Kornwerderzand te mitrilleren; vermoedelijk werden er vier neergeschoten.² De commandant van de 1ste *Kavallerie-Division* die opdracht had, aan te vallen, besloot te bluffen. Langs de Frieze zeedijk ('*eine Menge von Harlinger Bürgern*') begaf er zich heen om met het blote oog of met verrekijkers het komende gevecht gade te slaan) stuurde hij een van zijn

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 107. ² Nierstrasz: *Den Helder*, p. 66.

officiëren naar de burgemeester van Harlingen en eiste van deze dat hij de commandant van Kornwerderzand tot overgave zou bewegen; de *Kavallerie*-commandant vertrouwde dat de burgemeester voldoende onder de indruk zou komen van het Duitse oorlogstuig dat hij op weg naar Kornwerderzand zou passeren. De burgemeester weigerde evenwel; hij had, zei hij, verlof nodig van de commissaris van de koningin en deze, telefonisch geraadpleegd, antwoordde, aldus de Duitse officier: *'Wenn die Deutschen die Besatzung zur Übergabe auffordern wollen, sollen sie es doch allein versuchen.'*¹

Kort na vijf uur 's middags werd Kornwerderzand van de kop van de Afsluitdijk uit onder vuur genomen door het geschut dat de Duitsers bij de hand hadden; de uitwerking was minimaal. Desniettemin togen op persoonlijke last van de divisiecommandant tegen het invallen van de schemering vijf detachementen Duitse fietsers op pad; zij werden, toen zij een achthonderd meter van Kornwerderzand verwijderd waren, hevig onder vuur genomen. Vier detachementen reden ijlings terug, het voorste bleef, tot het donker geworden was, op de dijk liggen en reed toen eerst terug.²

De aanval was volledig mislukt. Kort tevoren waren bovendien bij de kop van de Afsluitdijk de eerste salvo's gevallen van zwaar Nederlands geschut: het scheepsgeschut van de kanonneerboot 'Johan Maurits van Nassau'.

Dit schip dat, gelijk eerder vermeld, op de 13de uit Hoek van Holland Den Helder bereikt had, had van de commandant stelling-Den Helder (onder wie Kornwerderzand ressorteerde) opdracht gekregen, de Duitse artillerie bij de kop van de Afsluitdijk met zijn drie 15-cm kanonnen onder vuur te nemen. Het was een riskante onderneming: de *Luftwaffe* beheerste het luchtruim boven de Waddenzee. Desondanks naderde de 'Johan Maurits van Nassau' het aangegeven punt tot op uiterste schootsafstand (ruim achttien kilometer); laat op de 13de mei vielen de proefsalvo's. Op de 14de (de Duitse artillerie begon om acht uur weer op Kornwerderzand te vuren) werd de beschieting hervat; door de lage nevel kon men van de 'Johan Maurits van Nassau' af het doel niet waarnemen, maar de enkele correcties die nodig waren, werden van Kornwerderzand uit telefonisch naar Den Helder en en vandaar radiografisch aan het schip bericht. Ongeacht het gevaar van Duitse luchtaanvallen, had de commandant, teneinde met zijn scheepsgeschut beter te kunnen richten, de 'Johan Maurits van Nassau' voor anker laten gaan. Ruim honderd zware granaten werden afgevuurd. Zij vielen in de Duitse opstellingen, zodat de Duitsers gedwongen waren, hun artillerie terug te trekken. Verliezen leden zij niet.

¹ 'Die 1. Kavallerie-Division im Westen 10.5.40-29.6.40' (CDI, 3. 0838-39). ² A.v., 3.0840.

Kornwerderzand werd in de middag van de 14de door Duitse duikbommenwerpers aangevallen. Hun bommen hadden nauwelijks effect; de materiële schade was gering, geen der goed-beschermden verdedigers werd ook maar gewond.¹ Deze hadden het gevoel, een belangrijke overwinning behaald te hebben.

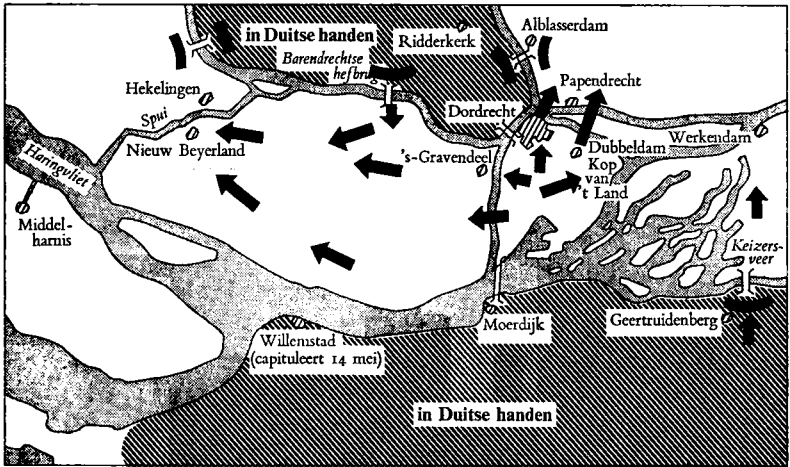
Vesting Holland

Wij keren terug naar 13 mei en gaan nu in de Vesting Holland van zuid naar noord, beginnend met het Eiland van Dordrecht en omgeving.

Hier had op de 12de een nieuw element zijn intrede gedaan in de strijd: de tanks van de 9de *Panzer-Division* die in het begin van de avond de Moerdijkbrug waren gaan passeren. Vergelijken met de types die later in de tweede wereldoorlog gebruikt werden, waren die tanks niet zo zwaar – intussen betekende hun ingrijpen dat de Nederlandse troepen op het Eiland keer op keer onverwachts gepantserde monsters zagen opdoemen waartegen zij, als niet pantserafweergeschut bij de hand was, goed opgesteld stond en tijdig afgevuurd kon worden, volstrekt machteloos waren. Daar kwam bij (het Duitse opperbevel realiseerde zich, van hoe groot belang het was, de as Moerdijk-Rotterdam te versterken) dat ook de *Luftwaffe* aan deze sector op de 13de weer met kracht, en ongestraft, ingreep. Zo groot was het kwalitatieve overwicht van de Duitsers dat de nieuwe pogingen tot herovering van het Eiland die door het gros van de Lichte Divisie ondernomen werden, volledig mislukten. Erger nog: het gehele Eiland werd, met inbegrip van de stad Dordrecht, op de 13de door de Nederlandse troepen ontruimd en die troepen welke ten westen van de Dordtse Kil stonden, op Beijerland (de Groep Kil), trokken tegen het einde van de dag in verwarring terug in de richting van Voorne-Putten.

Van Beijerland uit was, zoals wij eerder beschreven, op de 12de bij het Wioldrechtse veer een klein bruggehoofd gevormd. In de nacht van de 12de op de 13de werd door de chefs van de staven van de Lichte Divisie en van de Groep Kil een aanvalsplan ontworpen, dat in hoofdzaak een herhaling was van het plan van de vorige dag. De troepen van de Lichte Divisie zouden van Dordrecht en van het gebied tussen Dordrecht en de Kop van 't Land uit zuidwest- en westwaarts aanvallen, richting Wioldrecht, en de Groep Kil zou een sterk detachement naar het bruggehoofdje sturen om van daaruit oost-

¹ Nierstrasz: *Den Helder*, p. 68; Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 40-41.

XXXI. Zuidfront Vesting Holland op 13 en 14 mei

Rode pijlen: voornaamste aanvalsrichtingen der Duitsers op 13 mei. Zwarte pijlen: voornaamste terugtochtrichtingen der Nederlandse troepen.

waarts op te rukken; zou men met beide aanvallen succes hebben, dan zou men dwars over het Eiland een cordon gelegd hebben, waarmee de autoweg Moerdijk-Dordrecht versperd zou zijn.

Alles liep mis.

De aanvalsgroep die zich in de vroege ochtend ten westen van de Kop van 't Land formeerde, werd van half vijf af meer dan een uur lang door Duitse duikbommenwerpers bestookt; van de schaarse Nederlandse artillerie ging een deel verloren; de boerderij waarin zich de commandopost van de aanvalsgroep bevond, vloog in brand. Korte tijd later (men was net bezig, de door de luchtaanval uiteengeslagen compagnieën opnieuw te ordenen) naderden uit het westen enkele tientallen tanks, voorzien van gele herkenningsslappen (die werden door de Duitsers gebruikt om te voorkomen dat hun vliegtuigen de eigen tanks zouden beschieten of bombarderen) – het geel werd door sommige Nederlandse militairen voor oranje aangezien. Plotseling verspreidde zich het gerucht: 'De Fransen zijn er!' Enthousiast rende een deel van de troepen de z.g. bondgenoten tegemoet – tegelijk opende de voorste Duitse tank het vuur. Plaatselijk ontstond paniek; velen gaven zich over, anderen renden weg. Achterwaarts wist men uitbreiding van de

paniek te bezweren, ja de artilleristen van het Korps Rijdende Artillerie slaagden er in, twee Duitse tanks onschadelijk te maken, waarna de overige terugreden. Nieuwe luchtbombardementen volgden – zij 'sloegen de onderdelen uiteen en verwekten een gevoel van machteloosheid.'¹

De commandant van de Lichte Divisie, kolonel van der Bijl, was op de 12de tegen twaalf uur 's nachts tegenover Dordrecht vastgelopen bij het Papendrechtse veer dat niet in werking was. Om één uur kon hij oversteken. Hij begaf zich eerst naar de commandopost bij Dubbeldam die hij de vorige avond verlaten had, maar ging vandaar, nog in de nacht, op last van de commandant Vesting Holland, generaal van Andel, naar de Dordrechtse binnenstad waar hij zijn nieuwe commandopost vestigde in het bureau van de kantonnementscommandant, overste Mussert. Dat de aanval richting Wioldrecht mislukt was, werd de kolonel spoedig duidelijk; hij vreesde dat wat van zijn Lichte Divisie op het Eiland stond, door de Duitse tanks en vliegtuigen in de pan gehakt zou worden; aan generaal van Andel vroeg hij verlof, met zijn troepen noord van de Merwede terug te gaan; dat verlof werd verleend² – 's morgens om tien uur was de kolonel weer in de Alblasserwaard, 's middags om één uur had de aanvalsgroep waar men de Duitse tanks voor Franse aangezien had, met achterlating van veel materiaal en in grote verwarring (sommigen braken naar de Dordrechtse binnenstad door, anderen trokken naar Werkendam, één groepje bleef bij de Kop van 't Land zitten) zich via de spoorbrug over de Merwede ten noorden van deze rivier teruggetrokken. Het betrokken bataljon (oorspronkelijk ca. achthonderd militairen) was toen tot honderd zestig man gereduceerd, 'de manschappen waren dodelijk vermoeid en hadden sedert de morgen van 10 mei' (drie-een-halve etmaal geleden) 'slechts eenmaal warm gegeten'.³ De spoorbrug over de Merwede werd op de 14de opgeblazen.⁴

Vanuit de Dordrechtse binnenstad had men 's morgens op de 13de op enkele punten getracht, in de richting van het station en de spoordijk (de vorige dag in Duitse handen gevallen) door te breken. Telkens ging veel tijd verloren doordat de uitgehongerde en vermoeide troepen meenden uit huizen en tuinen door Vijfde Colonnisten beschoten te worden. Inmiddels werd de binnenstad ter verdediging ingericht. In alle straten die er toegang toe gaven, werden barricades opgeworpen, sommige bruggen werden opgehaald, niet evenwel de bruggen waar pantserafweergeschut opgesteld stond; dat kon moeilijk dwars door de brugklep heen schieten. Het wachten was op de Duitsers. Inderdaad, 's middags om drie uur trachtten ca. twaalf Duitse tanks in de

¹ Niczstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 133. ² A.v., p. 148. ³ A.v., p. 135.
⁴ A.v., p. 220.

binnenstad door te dringen. Eén van de bruggen werd, toen een dier tanks naderde, nog juist op tijd opengedraaid – toen kwam een ordonnans van overste Mussert meedelen dat *Franse* tanks in aantocht waren; de overste had dit van generaal van Andel vernomen.¹ De Nederlandse militairen begonnen daarop verheugd met rood-wit-blauwe vlaggen te zwaaien, 'de wagencommandant wuifde terug, de vechtwagen reed tot kort voor de brug en opende toen een overweldigend vuur.'² Intussen kwam die tank de brug niet over.

Elders reden, ondanks heldhaftig verzet van kleine detachementen wielrijders en speciaal van de bedieningsmanschappen van het pantserafweergeschut, enkele tanks wel de binnenstad binnen (het daverde er van het schieten, puin stortten in, huizen en winkels vlogen in brand) maar in de wirwar van straten en stegen voelden de Duitsers zich niet veilig: zij trokken terug. Snel werden de bruggen opnieuw bezet, de barricades verhoogd, prikkeldraadrollen aangevoerd. Terstond gelastte overste Mussert om, met het oog op het vervoer van de gewonden, een deel van de rijwegen open te laten. 'Julie ziet spoken', zei hij tot enkele officieren der wielrijders die hem op de Duitse tanks opmerkzaam maakten.³ Die officieren die de broer van ir. Mussert al enkele dagen lang als Vijfde Colonnist beschouwden, besloten daarop, zijn orders (kolonel van der Bijl had alle in Dordrecht nog aanwezige troepen onder zijn bevel geplaatst) in de wind te slaan.

Pas in het begin van de avond slaagde kolonel van der Bijl er in, de troepen van het tweede regiment wielrijders uit wier rijen velen in de Dordrechtse binnenstad die middag stevig van zich afgebeten hadden, telefonisch te bereiken. De regimentscommandant gaf hij opdracht tot de algemene terugtocht over de Merwede; deze waarschuwde overste Mussert. De overste had wellicht die dag, wellicht een der vorige dagen, tegen de commandant Vesting Holland gezegd: 'Generaal, ze denken dat ik een verrader ben omdat ik een broer van Mussert, de leider der NSB, ben, maar ik beloof u dat ik Dordrecht zal houden'⁴ – nu weigerde hij aanvankelijk kolonel van der Bijls order op te volgen; tenslotte verliet ook hij Dordrecht en in de nacht van 13 op 14 mei stak om drie uur de laatste pont met Nederlandse troepen de Merwede over; beide ponten werden nadien tot zinken gebracht. Er bevond zich toen nog 'een vrij groot aantal achterblijvers' in de stad: militairen die alle verband kwijtgeraakt of van uitputting ingeslapen waren.⁵

Het was een zeer gedund en gedemoraliseerd restant van de Lichte Divisie

¹ Vredegerechthof, arrest, 28 april 1942, inzake A. J. C. Bom en A. J. Kruithof, p. 12–13 (Archief NSB, map 1102). ² Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 144. ³ A.v., p. 148. ⁴ Vredegerechthof, arrest, 28 april 1942, inzake A. J. C. Bom en A. J. Kruithof, p. 12. ⁵ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 149.

dat zich de 14de mei in de Alblasserwaard bevond om er geleidelijk achter Noord en Merwede in stelling te komen. De twee dagen strijd op het Eiland van Dordrecht waren een onontwarbaar kluwen van raadselachtige gebeurtenissen geworden. Achter elk misverstand werd boos opzet vermoed. Dat overste Mussert een geslepen verrader was, stond voor velen als een paal boven water en om verder onheil te voorkomen, besloot die middag een kapitein der wielrijders op aansporen van een eerste luitenant, de overste te arresteren. Hij trof hem te Sliedrecht in een kamer aan, in gesprek met drie officieren. 'Handen omhoog!' riep hij. 'Ik laat me niet door een kapitein arresteren!' protesteerde de overste, 'Schiet me maar kapot als je een kerel bent!' De kapitein ging twijfelen aan de juistheid van zijn optreden maar toen overste Mussert, zich omdraaiend, de luitenant vroeg: 'Wie bent u?' en daarbij zijn handen liet zakken, loste deze vier schoten op hem; overste Mussert stierf enkele uren later.¹

Van Dordrecht uit had men op de 13de niets tegen de Moerdijkbrug kunnen ondernemen. Er was die ochtend nog één bommenwerper over, een T-5. Onder bevel van luitenant Swagerman (dezelfde die op 10 mei voor de kust van het Westland met zijn toestel in zee gestort was) kreeg dit vliegtuig opdracht om, onder bescherming van twee G-1-jagers, de Moerdijkbrug aan te vallen met twee mijnbommen. Om 5 uur 19 steeg Swagerman van Schiphol op. Hij wist de brug te bereiken, zijn eerste bom miste, zijn tweede kwam vlak naast een brugpijler in het water terecht, maar ontplofte niet. Het trof ongelukkig dat juist in die tijdsspanne de *Luftwaffe*, zoals wij al weergaven, zeer actief was boven het Eiland van Dordrecht. Samen met een van de jagers werd Swagermans toestel, door een groep veel snellere *Messerschmitts* achtervolgd en ingehaald, op de terugtocht bij Ridderkerk neergeschoten; de commandant en alle bemanningsleden kwamen om het leven. Het wapen der Militaire Luchtvaart was zijn laatste bommenwerper kwijt.²

Nog vóór de T-5 zijn hoogst riskante opdracht kreeg, had (om half twee 's nachts) generaal-majoor van Voorst tot Voorst van Den Haag uit gelast om de Moerdijkbrug met alle in Beijerland beschikbare artillerie onder vuur te nemen.³ Die beschieting was op de 12de al begonnen; zij werd nu voort-

¹ Vrederegerechtshof, arrest, 28 april 1942, inzake A. J. C. Bom en A. J. Kruithof, p. 12. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 35-36. ³ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 181.

gezet met inschakeling van nieuwe stukken. Echter werd van vier tot half zes een deel van de Nederlandse artillerie-opstellingen zwaar door de *Luftwaffe* gebombardeerd; dertig duikaanvallen werden voorts ondernomen op het Wioldrechtse veer – de veerboot werd niet getroffen. Het Nederlandse geschut bleef vuren op de Moerdijkbrug, maar de granaten (er waren er bij van een uit 1878 daterend model¹) hadden niet veel uitwerking; bovendien vielen steeds meer stukken door technische defecten uit.

Kon het water, zo vaak in de historie Nederlands bondgenoot, soms helpen om het de Duitsers moeilijk, zo niet onmogelijk te maken, de autoweg over het Eiland van Dordrecht te gebruiken? Op aanraden van de hoofdopzichter van het waterschap Hoekse Waard werd, met speciale machtiging van generaal Winkelman, met geschutvuur getracht, dwars over de Kil een sluisje van een van de westelijke polders op het Eiland te vernielen; dat mislukte. Een tweede sluisje bij Wioldrecht werd tegen het einde van de ochtend van het bruggehoofdje bij het veer uit wèl vernield, maar het was eb en de doorlaatopening was klein. Om vijf uur 's middags zou de vloed opkomen. Om de doorlaat te vergroten diende men enkele ijzeren platen door te branden. Geschoolde krachten en lasapparaten waren ter plaatse niet aanwezig.² Bovendien werd het bruggehoofdje (van de in de nacht afgesproken versterking der bezetting was niets terecht gekomen) om half twee door acht Duitse tanks weggevaagd.

Een half uur later stak, iets verder zuidelijk, een Duitse patrouille de Kil over en om drie uur zetten Duitse tanks met hun 10-cm geschut een hevige beschieting in van het dorp 's Gravendeel. Vlammen sloegen op uit huizen en uit de gashouder, de watertoren werd zwaar beschadigd, de spits van de kerktoeren stortte met waarnemingspost en al in, de vier waarnemers kwamen een kwartier later ongedeed uit het puin te voorschijn. De burgerij vluchtte weg en sleepte een deel van de troepen mee die met hun paniek de meer westwaarts opgestelde compagnieën infecteerden. Ook de artilleriecommandant van de Groep Kil, een overste, verliet 's Gravendeel. Het wegrijden van zijn auto deed een nieuwe paniek ontstaan. Militairen, in de voorafgaande nacht met vrachtauto's ter versterking aangevoerd, beklommen de auto's en verdwenen in de richting van Maasdam. Officieren en onderofficieren rukten zich de sterren en strepen af, 'een ieder deelde mee, dit op bevel van een ander te hebben gedaan.'³

's Avonds kwam het tot een overeenkomstige paniek bij de Barendrechtse hefbrug. Vier Duitse tanks waren vurend de brug opgereden; drie werden

¹ A.v., p. 182. ² A.v., p. 184–85. ³ 'Gevechtsbericht van de Groep Kil', *Eng.*, dl. I b, p. 171.

door de schutter van het voorste stuk pantserafweergeschut dat hier in stelling stond, A. van der Boom, vernield. Onvervaard op post gebleven, sneuvelde hij.¹ Maar ook hier was de moedige inzet van sommigen niet in staat, de paniek bij anderen te bezweren: toen zij de eerste schoten der Duitse tanks hoorden, vluchtte een deel van de militairen van het 3de grensbataljon dwars door de velden zuidwaarts. Aannemend dat nieuwe, maar dan onweerstaanbare Duitse aanvallen in de nacht zouden volgen, besloot de bataljonscommandant vervolgens, met zijn troepen de Oude Maas te verlaten. Gevolg hiervan was dat de flank van wat er nog aan Nederlandse strijdkrachten vlak ten westen van de Dordtse Kil stond, ontbloot werd. De Groepscommandant gelastte daarop dat het gros van de Groep Kil (zie kaart XXXI op pag. 320) zich moest terugtrekken achter het Spui. Er was al opdracht gegeven, daar de nodige schepen te concentreren om de troepen snel over te zetten, maar door een reeks van misverstanden staken nagenoeg al die schepen het Haringvliet over naar Middelharnis – daar vloeide weer uit voort dat zich bij de kleine veerpont tussen Nieuw-Beijerland en Heckelingen een formidabele opstopping ontwikkelde; de gehele 14de mei was men hier nog met het overzetten van troepen en materieel bezig.

Geen Duitser vertoonde zich.

Wat deed, in Rotterdam, kolonel Scharroo met de orders die hem kort na middernacht bereikt hadden? Hij moest de belangrijkste, om de stad gelegen bruggen op 13 mei voor vernieling voorbereiden; hij moest hetzelfde *trachten* te doen met de Willemsbrug en met de spoorbrug die het noordelijk stadsdeel met het Noordereiland verbonden. Daartoe was allereerst noodzakelijk dat de Duitsers die zich aan de Boompjes in het pand van de Nationale Levensverzekeringsmaatschappij bevonden (zie kaart VI op pag. 25), verdreven werden; die zaten daar nu al drie etmalen.

Overste Wilson, op 12 mei in Rotterdam aangekomen, had, gelijk wij eerder weergaven, het Algemeen Hoofdkwartier verzocht, voor een aanval op de bruggen de beschikking te geven over één vers bataljon 'onder een energieke commandant'; het IIde bataljon van het regiment jagers was er voor aangewezen. Om half twee in de nacht van 12 op 13 mei vertrok dat

¹ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 196.

bataljon uit Hoek van Holland. 'Doodop' kwam het in de vroege ochtend in Rotterdam aan, 'de soldaten zaten met een bord eten in hun hand te slapen.'¹ Aanvallen met die troepen? Uitgesloten.

Inmiddels waren in Hoek van Holland Engelse hulptroepen gearriveerd: het bataljon van de *Guards*. Deze beroepsmilitairen hadden motorfietsen en lichte pantserwagens bij zich. Generaal Winkelman wenste dat het bataljon onmiddellijk naar Rotterdam vertrok; ook de Engelse consul-generaal in de bedreigde Maasstad drong daar op aan, maar de commandant, zich beroepend op uit Londen ontvangen orders, weigerde: hij mocht desnoods naar Den Haag gaan, maar niet naar Rotterdam. Persoonlijk begaf hij zich in de middag inderdaad naar Den Haag waar hij beweerde dat de Moerdijk in Franse handen was² en Rotterdam dus geen bijzondere gevaren liep – zijn bataljon bleef in Hoek van Holland waarheen hijzelf in de nacht van 13 op 14 mei terugkeerde.

In die omstandigheden moest kolonel Scharroo voor de aanval op de Maasbruggen toch weer een beroep doen op Nederlandse troepen die van de rode mei af alle spanningen van de strijd doorstaan hadden. Twee detachementen mariniers, beroepsmilitairen, maar nu in khakiekleding en niet in hun al te opvallend donkerblauw uniform³, werden, nauwelijks was het die ochtend licht, in de strijd geworpen. Weer ontbrak veel aan de coördinatie; de detachementen rukten na elkaar op, niet gelijktijdig; effectieve artilleriesteun ontbrak; van mortieren, ter plaatse aanwezig, werd geen gebruik gemaakt. Desondanks wist een van de twee detachementen, na met een vlet de Scheepmakershaven overgestoken te zijn (die, als alle havens in dit stadsgedeelte, vol brandende schepen lag⁴), via de ruïnes van huizen de Boompjes te bereiken. Op de oprit van de Willemsbrug werden door de mariniers al mitrailleurs in stelling gebracht, toen plotseling van over de Maas en uit het gebouw van de levensverzekeringsmaatschappij een hevig vuur losbarstte. Doden en gewonden vielen – en de mariniers trokken terug. Zes raakten op de Willemsbrug geïsoleerd; één hunner sneuvelde, één werd gewond. De vier overigen vonden door het opzij schuiven van een ijzeren plaat een benarde schuilplaats onder het wegdek, op het landhoofd van de brug. Van daaruit konden zij af en toe Duitsers onder vuur nemen. Meer dan een dag lang bleven zij er zitten, beurtelings de gewonde verzorgend 'met niet meer dan de zuurtjes van enkele

¹ Getuige J. D. Backer, *Enq.*, dl. I c, p. 368. ² H. A. C. Fabius: Rapport, z.d., over de meidagen van 1940, p. 1-2 (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep III-2, pak A); Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 104-05. ³ D. Heijkoop: 'Rotterdam in de oorlogsdagen' (Collectie dagboeken, no. 115), p. 108. ⁴ B. Verhoeven in *Vrij!*, p. 87.

rollen frujetta', die één hunner 'uit een kapotgeschoten winkel had weten te grissen op weg naar de brug.'¹

Het had niet veel gescheeld of de Duitsers hadden het gebouw van de Nationale Levensverzekeringsmaatschappij prijsgegeven. Een man of vijftig, zestig had er zich verschanst; ze zaten er nagenoeg geïsoleerd²; in de nacht van zondag op maandag hadden ze enige versterking ontvangen van het Noordereiland maar doordat de Willemsbrug onder vuur lag, konden munitie en levensmiddelen hen alleen via een onder het brugdek gespannen kabel bereiken³ – veel was het niet. Ze stonden op het punt zich over te geven ('men had de witte vlag reeds gereed') – toen weken de mariniers.⁴ Door dat laatste feit was het kolonel Scharroo onmogelijk, de al klaar liggende springmiddelen naar de omstreden bruggen over te brengen. De uitvoering van generaal Winkelmans opdracht was mislukt.

Dat deed de vraag rijzen, wat nu verder de taak was der Nederlandse troepen.

Op de ochtend van de 13de wees overste Wilson er generaal-majoor van Voorst tot Voorst telefonisch op, dat voortgezette hardnekkige verdediging tot de geleidelijke vernietiging der stad zou leiden. Ten antwoord gaf generaal Winkelman 's middags kolonel Scharroo persoonlijk de instructie om het oprukken van Duitse troepen over de Maasbruggen tot elke prijs te voorkomen en 'desnoods tot de laatste man stand te houden.'⁵ Een eis tot overgave, na overleg met *Oberstleutnant* von Choltitz overgebracht door de kapelaan van de parochie op het Noordereiland en door een beambte van het Meteorologisch Instituut dat in dat zwaarbeproeft stadsdeel gevestigd was, werd door kolonel Scharroo afgewezen.⁶

Misschien luwde hier en daar in Rotterdam op die vierde oorlogsdag de algemene nervositeit; het kwam althans minder vaak tot schietpartijen van Nederlanders op Nederlanders. Een bange vraag van veel algemener betekenis was gerezen, al door overste Wilson gesteld: wat zou het einde zijn als men Rotterdam benoorden de Maas hardnekkig blééf verdedigen? Dicht bij de rivier woedden al felle branden, tramwagens stonden er verlaten, de straten waren er met glasscherven bezaaid. Zou de stad straks wijk voor wijk verdedigd, wijk voor wijk vernietigd worden?

Schuin over de rivier, ter hoogte van Vlaardingen, werden met machtiging van generaal Winkelman, de olie-installaties bij Pernis op de middag van

¹ P. Kleinjan: 'Terug naar de brug', *De Telegraaf*, 1 mei 1965; Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 157–59; Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 28–30. ² 'Lage bei 7. Fl. Div. am 13.5.1940', *Armee-Oberkommando 18, Führungsabteilung*: bijlage bij *Kriegstagebuch Nr. 2* (CDI, 31.1050). ³ 'Dagboek van een Duits soldaat die is gesneuveld' in Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 242. ⁴ A.v., p. 159. ⁵ A.v., p. 154. ⁶ A.v., p. 155.

Pinkstermaandag in brand gestoken door militairen van de Britse en Nederlandse genie.¹ Veel effect had zulks niet: de distilleerinrichting kon na enkele weken althans voorlopig weer in gebruik genomen worden en de branden in de olietanks werden na de capitulatie zo spoedig geblust dat slechts ruim 5% van de opslagcapaciteit verloren ging.²

★

Over de acties die op de 13de en 14de mei tegen de restanten van de 22ste *Luftlande-Division* ingezet werden, kunnen wij kort zijn.

Die restanten hadden zich in hoofdzaak op drie punten verschanst: in Overschie (zie kaart XXVI op pag. 239) ongeveer vijfhonderd man, bij het Wassenaarse Slag ongeveer driehonderdvijftig, bij het dorp Valkenburg ongeveer zeshonderd (zie kaart XXV op pag. 235).³ De groep bij het Wassenaarse Slag werd op de twee laatste gevechtsdagen naar verhouding met rust gelaten; men wist aan Nederlandse kant niet precies waar zij zich bevond en zulks bemoeilijkte het inzetten van offensieve acties. De twee andere groepen kregen het evenwel vrij zwaar te verduren, speciaal de groep te Overschie die op de 13de tot driemaal toe van Rotterdam uit aangevallen werd, soms met fanatisme, maar helaas steeds met slechte coördinatie, zodat de aanvallers per slot niet veel opschoten. Gevaarlijker zou het voor de Duitsers kunnen worden indien de 1ste divisie uit de buurt van Delft met kracht naar Overschie zou doorstoten. Om drie uur in de nacht van 12 op 13 mei werd die aanval ingezet. Toen vernam de divisiecommandant zowel van de commandant van het Iste legerkorps als van generaal Winkelman dat hij de actie moest afbreken en met zijn divisie een deel van het door de generaal gelaste pantserafweerfront moest gaan opbouwen; op dat punt komen wij terug. De commandant Vesting Holland, generaal van Andel, hoorde hier eerst van om twee uur 's middags. Hoogst verontwaardigd was hij – en zijn protest had succes: generaal Winkelman keurde goed, dat de actie tegen de Duitsers te Overschie door een deel der Nederlandse troepen hervat werd.⁴

Tot die hervatting kwam het op dinsdag 14 mei – niet zonder moeilijkheden. De ondercommandanten van het regiment jagers die hier moesten aanvallen, bleken nl. alleen de beschikking te hebben over oude stafkaarten

¹ A.v., p. 168–69. ² J. L. Veldman: *De voorziening van aardolieproducten in Nederland gedurende de tweede wereldoorlog* (1950), p. 41. ³ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtilandingsstroepen*, p. 338–39, gecorrigeerd door de brief, 6 okt. 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van het hoofdkwartier der Koninklijke Luchtmacht. ⁴ A.v., p. 20.

waar de autoweg Rotterdam–Den Haag en de nieuwe wijken van Overschie nog niet op stonden.¹ Van nog groter belang was, dat bij hun troepen (die gezien hadden hoe Rotterdam in het begin van de middag zwaar gebombardeerd was) in het algemeen de fut er uit was. Velen hielden zich schuil, anderen verdwenen in de richting van Delft. Tegen vijf uur 's middags kwam, vlak bij Overschie, ook die nieuwe opmars tot staan.²

Zo ook bij Valkenburg. Hier was pas tegen het einde van de middag van 14 mei een nieuwe, stevige aanval in voorbereiding; hij werd niet meer ingezet. Wel was op 13 mei de beschieting van het dorp hervat. Voor de ongeveer driehonderd Nederlandse krijgsgevangenen en voor de burgerij werd het een onhoudbare toestand. De krijgsgevangenen, in een garage samengeperst, moesten zelf zien hoe ze aan eten kwamen; soms mochten een paar man foudrageren. 'Hebben enige weckflessen met ingemaakte groenten gevonden', schreef één hunner op de 13de,

'De andijvie is, geloof ik, bedorven. Maar als je honger hebt, eet je alles, zelfs halfverrotte peen! Kippen worden geslacht. 'n Lammetje loopt rond, die zal ook wel gevild worden. Geloof dat artillerie weet dat we hier liggen, want alles om ons heen wordt platgeschoten. Boerderijen zien we door de raampjes der garage afbranden. Duitse soldaten gaan broederlijk met ons om . . .

Dinsdag 14 mei. Leef nog steeds en ben gezond, doch wederom slecht geslapen . . . Ik bemachtig een sigaar en een stukje kip . . . Hoera, om negen uur krijgen we brood. Het is wel niet veel, maar het stilt de honger enigszins. Twee uur: één fles inmaak snijbonen delen onder vijf-en-twintig man! We maken ruzie om het nat. Hoe lang nog?'³

Die laatste vraag stelden zich met name ook de mannelijke inwoners van Valkenburg die eveneens door de Duitsers gevangen werden gehouden. Zij die ouder waren dan vijf-en-zestig en alle vrouwen en kinderen kregen evenwel dinsdagmorgen verlof, naar Katwijk te trekken. 'Ouden van dagen die moeilijk lopen konden, zag men op handkarren zitten, één zat er zelfs in een kinderwagen.'⁴ De 'armzalige stoet' werd door misverstanden van Nederlandse kant nog beschoten ook – ja de vluchtelingen werden aanvankelijk door Nederlandse troepen met de bajonet tot halverwege Valkenburg teruggedreven voor ze zich dan toch naar Katwijk mochten begeven.⁵ Evacuatie van gewonden werd door de commandant van het Iste legerkorps niet toegestaan: eerst moest, zei hij, de Duitse bezetting van Valkenburg capituleren.

Dat weigerde zij.⁶

¹ A.v., p. 314. ² A.v., p. 311. ³ B. van Hemert: Dagaantekeningen vliegveld Valkenburg, p. 2–3. ⁴ A. C. de Wilde: 'Uit de geschiedenis der gemeente Valkenburg Z-H', p. 24. ⁵ A.v., p. 24–25. ⁶ Kamerling: *Vesting Holland . . . luchtlandings-troepen*, p. 329.

De val van de Grebbelinie

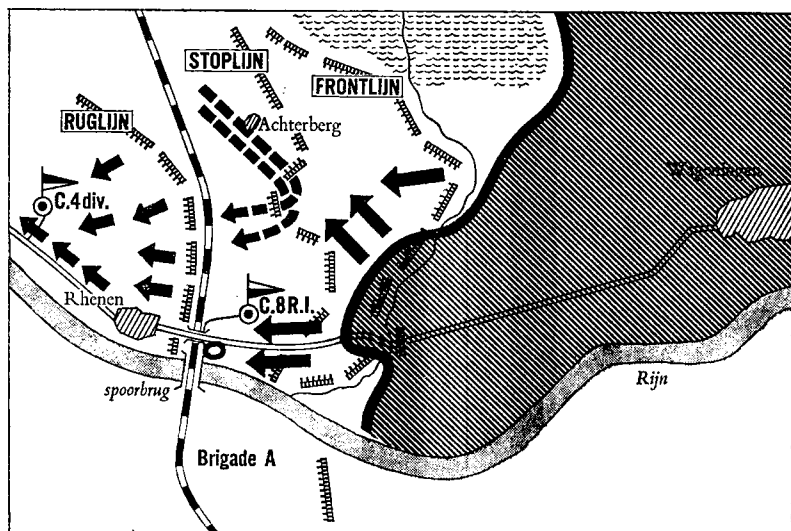
Op Pinksterzondag, 12 mei, was de SS-*Standarte* 'Der Führer' diep op de Grebbeberg doorgedrongen. Dit regiment SS'ers had, zonder tanks maar met sterke en effectieve steun van de Duitse artillerie, een deel van de frontlijn veroverd; in de dwars over de berg lopende z.g. stoplijn bevonden zich evenwel nog kleine Nederlandse eenheden; 's avonds was een der bataljonscommandanten van de SS, Wäckerle, bij de straatweg in de richting van Rhenen doorgebroken en had zich in een timmerfabriek genesteld die vlak bij het viaduct over de spoorlijn lag waar de kapitein der Koninklijke Marechaussee, Gelderman, Nederlandse troepen die in paniek van de Grebbeberg af vluchtten, met zijn mitrailleurs had trachten tegen te houden – uiteindelijk vergeefs. Alle tegenstoten die detachementen van het de Grebbeberg verdedigende, 8ste regiment infanterie, tenslotte ook onderdelen van andere haastig naar het bedreigde punt gezonden eenheden 's middags en 's avonds ingezet hadden, waren mislukt; bij de eerste tegenstoot was de commandant van het IIde bataljon van 8 R.L., majoor Jacometti, gesneuveld.

Zou het de Duitsers gelukken bij Rhenen de Grebbelinie geheel te doorbreken, dan zouden de verder noordwaarts opgestelde troepen niet alleen van het oosten maar ook van het zuiden, ja van het westen uit aangevallen kunnen worden. Anders gezegd: uit een doorbraak bij Rhenen zou voortvloeien dat het gehele IIde en het gehele IVde legerkorps op de Nieuwe Hollandse Waterlinie zouden moeten terugvallen; dan zou men ook de Betuwstelling, voortzetting van de Grebbelinie, moeten prijsgeven. Kon men de crisis op en bij de Grebbeberg nog bezweren en de Duitsers door een tegenaanval terugwerpen?

Langs de spoorweginsnijding bij Rhenen werd op de avond van de 12de en in de nacht van de 12de op de 13de de z.g. ruglijn door allerlei infanterie-eenheden bezet, maar in grote en toenemende verwarring. Op de avond van de 12de was voorts door het ingrijpen van kapitein Fiévez in de commandopost van de commandant van de 4de divisie, kolonel van Loon, een plan voor een tegenaanval opgesteld: drie bataljons van de uit het Land van Maas en Waal afkomstige brigade B zouden zich in de nacht samen met één bataljon van de 2de divisie bij het dorp Achterberg concentreren om in de vroegste schemering, om 3 uur 45 (het tijdstip waarop, naar bericht was, de *Royal Air Force* met bommenwerpers de Duitsers zou bestoken), naar de Grebbeberg op te rukken om deze, naar het zuidoosten doorstotend, van Duitsers te zuiveren. Het aanvalsuur werd later tot 4 uur 30 verschoven.

Juist in de richting waaruit die tegenaanval ingezet zou worden, zou volgens het Duitse operatieplan voor de 13de mei de SS-*Standarte* aanvallen;

STRIJD IN DE STOPLIJN

XXXII. De slag om de Grebbeberg op 13 mei

Rood gearceerd: het gebied dat de Duitsers op de ochtend van 13 mei in handen hadden. Van daaruit zetten zij een aanval in in de richting van Rhenen en een in de richting van Achterberg. Van Achterberg uit werd een tegenaanval ingezet door vier Nederlandse bataljons die goeddeels in verwarring vluchtten naar het westen. Intussen was de ruglijn aan de westkant van de spoorweginsnijding al door het grootste deel van de daar gelegen Nederlandse troepen verlaten. De zwarte pijlen geven de terugtocht der Nederlandse troepen aan.

richting Rhenen zou de taak van die SS'ers overgenomen worden door de infanteristen van de 207de *Infanterie-Division*.

De zwakke Nederlandse bezetting van de stoplijn was op die Pinkstermaandag doodop door gebrek aan slaap en door de spanning van de voorafgaande dagen. Waar bleven de versterkingen? Wanneer werd men afgelost? 's Morgens kwamen de Duitse infanteristen opzetten. Weer ratelden de mitrailleurs, weer floten de gelieimzinnige *Pfeispatronen*. Over en weer werd hevig gevraagd. Op sommige punten in de stoplijn raakte evenwel de munitie der verdedigers op; daar ging men zich overgeven; elders begonnen Nederlandse soldaten met witte lappen te zwaaien. Zo konden de Duitsers, aan sommige sectoren door de stoplijn heen, andere sectoren in de rug aanvallen. Menigmaal dreven zij daarbij Nederlandse krijgsgevangenen voor zich uit die

zij dwongen, hun uniformjasje, ja hun overhemd uit te doen (de mannen liepen dan in hun hemd), met de handen omhoog te lopen en hun strijdmakkers toe te schreeuwen dat zij hun verzet moesten staken. 'Vóór ons', schreef later een der Nederlandse verdedigers, de vorige avond eerst op de Grebbeberg aangekomen,

'stonden op 'n twintig meter afstand de Duitsers in twee rijen en voor elke rij 'n Hollandse soldaat. Het waren twee jongens van het 8ste die zich overgegeven hadden, nu werden ze als schild tegen hun eigen troepen gebruikt. We wisten niet wat we zagen, ze gilden huilend 'Niet schieten, geef je over!' en stonden met hun handen in de hoogte. 'Maar dat gaat zo maar niet', riepen verschillende van onze jongens en begonnen te vuren vlak langs de twee soldaten. Ik was in 't begin erg zenuwachtig geweest, nu was echter alles verdwenen, je dacht nergens meer aan, niet aan thuis of aan je eigen leven. Zou ik het ook wagen, vlak langs de jongens te schieten? Ja, 't moet, en daar ging het eerste schot . . . Zo waren we een tijd aan het vuren, toen ineens de man voor de linker rij naar zijn buik greep en viel. Zou die door onze eigen jongens geraakt zijn? Het kon niet anders.'¹

De toepassing van deze en dergelijke strijdmethoden² (wij komen er nog op terug) droeg er toe bij dat de Duitse infanteristen, ondanks verbitterd verzet op menig punt, in de loop van de ochtend de gehele stoplijn in handen kregen. Tegen één uur omsingelden zij de commandopost van majoor Landzaat, commandant van het Iste bataljon van 8 R.I. De majoor had zich (zie kaart XXIX op pag. 252) in het z.g. paviljoen van Ouwehands Dierenpark verschanst: een klein restaurant met dunne muurtjes. Hij had, met enkele officieren en manschappen, slechts de beschikking over één lichte mitrailleur, een paar geweren en pistolen en een beperkte hoeveelheid munitie. 'Wij geven ons nooit over', zei hij keer op keer. De mitrailleur werd op een tafel geplaatst, door de ramen werd gevuld. De Duitsers brachten een stuk veldgeschut in stelling; zware projectielen troffen het paviljoen dat spoedig begon te kraken. Majoor Landzaat werd gewond. Hij vond tenslotte goed dat zijn medeverdedigers zouden trachten, zich in de loopgraven bij het paviljoen in veiligheid te brengen. Hij bleef. Het paviljoen werd in puin geschoten. Na de capitulatie werden de verkoolden resten van de majoor door zijn echtgenote onder dat puin gevonden, aan de kant waar de Duitsers aangevallen hadden, buiten het gebouwtje.³

De commandopost van het IIde bataljon werd aan het eind van de middag omsingeld; majoor Jacometti's opvolger gaf zich over. Evenals majoor Land-

¹ A.W. van Straaten: 'Vijf dagen oorlog, verteld door een soldaat', p. 22. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 372. ³ A.v., p. 366-67.

zaat had evenwel de commandant van het 8ste regiment infanterie, overste Hennink, besloten, zich tot het uiterste te verdedigen. Zijn commandopost lag ten noordoosten van het viaduct, in de bossen, een eindweegs van de straatweg verwijderd. Ze was met loopgraven en prikkeldraad omgeven. Hij had er die ochtend enkele tientallen manschappen in opgenomen van een bataljon dat de vorige avond naar de Grebbeberg gemarcheerd was. Met één hunner, een soldaat, was de overste in fel dispuut geraakt. De man had gezegd, 'dat ze het verdommen, zich kapot te laten schieten, dat het toch geen nut heeft tegen die overmacht, dat ze vrouw en kinderen hebben, enzovoort' – de overste had verhinderd dat hij en gelijkgezinden er van door gingen.¹ Langzamerhand naderden de gevechten de commandopost en tegen vier uur 's middags besefte de overste (die toen al twee uur lang geen verbinding had kunnen krijgen met kolonel van Loon, commandant van de 4de divisie waartoe zijn regiment behoorde), dat zijn positie hopeloos was. Wij volgen zijn verslag:

'Ca. 16.00. Ik heb op een kaart enige afscheidswaardigheden geschreven aan mijn vrouw en kinderen en gevoel mij, nadat ik mij zelf ten dode opgeschreven heb, volmaakt rustig. De laatste geheime stukken die ik nog heb, worden in de keukenkachel verbrand. In mijn commandopost heb ik, behalve mijn eigen verbindingsafdeling en commandogroep, een groot aantal mensen gekregen (gedeelte-lijk reeds sinds de vorige dag) van andere onderdelen, totaal naar schatting zestig à tachtig vreemden . . . Een gedeelte van hen is reeds in het vuur geweest; het merendeel is moreel geschokt. Zij kruipen dicht bij elkaar in de schuilplaatsen. Voorzover niet gewond, jaag ik hen hieruit en doe hun plaats aanwijzen en bezetten in mijn commandopost die, voorzover niet reeds geschied, ter verdediging wordt ingericht. Ik neem maatregelen dat zij niet naar achteren kunnen ontsnappen, door een opstelling van een speciaal daarvoor aangewezen patrouille die, zo nodig, op hen moet schieten. Ik laat de mensen boven op de borstwering kruipen en wijs hun deze patrouille. Bovendien tracht ik hun angst weg te nemen voor de boven hun hoofden heengaan- de vijandelijke projectielen.

Later in de namiddag naderen vijandelijke afdelingen . . . Er ontwikkelt zich een hevig vuurgevecht waarbij o.a. in actie komen de lichte mitrailleurs die ik toevallig in mijn commandopost heb . . . Vijandelijke vliegtuigen die boven mijn commandopost vliegen, veroorzaken door mitrailleurvuur een dode en enige gewonden. Hoewel ik mij vlak bij hen bevind in hetzelfde loopgraafgedeelte, word ik niet getroffen. Als het reeds bijna donker is, wordt mijn commandant-vaandelwacht die met mij medegaat en achter mij loopt om de opstellingen van het personeel te verbeteren en handgranaten uit te delen, door een granaatscherf gewond. Nog weer iets later, als ik opnieuw een ronde doe met mijn

¹ G. A. van der Hal: 'Vijfdaagse veldtocht', p. 7 (Collectie dagboeken, no. 399).

regimentsadjutant, hoor ik een scherpe knal in mijn onmiddellijke nabijheid. Laatstgenoemde die links naast mij staat, is door een aantal scherven in de rug gekwetst. Een soldaat die rechts van mij staat, merkt rustig op dat ook hij getroffen is en dat zijn oog er uit hangt¹ –

desondanks hielp die soldaat de gewonde adjudant wegbrengen voor hij zelf medische hulp zocht.

Toen het donker was, gaf overste Hennink het regimentsvaandel aan een sergeant en een soldaat mee, met opdracht, het zo nodig naar de Vesting Holland over te brengen; dat gelukte. Zelf besloot hij op de avond van de 14de, na opnieuw een dag vol schermutselingen doorstaan te hebben, de regimentsarts en zes soldaten ter verzorging der gewonden achter te laten en met de overigen te trachten, de Rijn over te steken teneinde, weer bij de eigen troepen gekomen, de strijd voort te zetten. In de nacht van de 14de op de 15de wist hij met een deel der manschappen de rivier te bereiken. Een patrouille zwom naar de overkant maar kwam niet terug. In een kalkzandsteenfabriek richtte de overste zich ter verdediging in; op 15 mei hoorde hij omstreeks vier uur in de middag dat gecapituleerd was.²

Van het 8ste regiment infanterie waren twee van de drie bataljonscommandanten gesneuveld, samen met omstreeks honderdtachtig andere officieren en minderen.³ Velen hadden, ook die maandag, moedig standgehouden. Snel was de voortgang dan ook niet geweest die de Duitse infanteristen op 13 mei maakten. Zij bereikten de spoorweginsnijding, maar kwamen er niet overheen.

De SS'ers van Wäckerle hadden dat 's morgens al gepoogd. Die SS'ers joegen omstreeks tien uur Nederlandse militairen in hun hemd naar het viaduct, achter wie zij zelf volgden. Kapitein Gelderman bleef met de zijnen vuren. Om ongeveer half één poogde een groep SS'ers, in Nederlands uniform gekleed, de verdedigers van het viaduct te misleiden en te verrassen; zij werden tijdig aan hun kaplaarzen herkend en ook die aanval werd afgeslagen. De Duitsers riepen de *Luftwaffe* te hulp: tegen half twee doken zeven-en-twintig *Stukas* (duikbommenwerpers) op viaduct en ruglijn neer.⁴ De groep-Gelderman bestond op dat moment uit de kapitein, twee luitenants en twee marechaussees met één stuk pantserafweergeschut en twee mitrailleurs waarvan de patroontrommels door enkele manschappen in een schuilnis gevuld werden – zij bleef op post. Gelderman liet om half twee het viaduct opblazen: een sergeant was de gehele morgen bezig geweest om,

¹ Verslag, aangehaald door Nierstrasz: *Veldleger*, p. 375. ² A.v., p. 376. ³ A.v., p. 499. ⁴ In het aangevallen gebied kon men het juiste aantal niet tellen; dat werd van de Betuwe uit vastgesteld (a.v., p. 582).

ongeacht het Duitse vuur, springladingen onder de brug aan te brengen.¹

's Middags kwamen Wäckerle's SS'ers onder het vuur van één Nederlandse compagnie te liggen die, ten dele dwars tegen een stroom vluchtelingen in, even ten zuiden van het opgeblazen viaduct de spoorweginsnijding had weten te bereiken; de SS'ers verlieten toen de timmerfabriek.² Omstreeks vier uur trokken zij nog verder terug, aangezien de Duitse artillerie het gebied bij de insnijding met granaten ging bestoken³; kennelijk meende men aan Duitse kant dat daar een aanzienlijke Nederlandse weerstand gebroken moest worden. Geldermans groepje had toen de laatste patroon verschoten.

Dat de Nederlandse verdediging van de spoorweginsnijding nagenoeg over de volle lengte al in de ochtend en het begin van de middag ingestort was, hadden de Duitsers niet opgemerkt.

★

Het instorten van die haastig bemande verdedigingslinie was in hoofdzaak gevolg geweest van het Duitse artillerievuur. Al heel vroeg, om drie uur in de nacht, waren de zware Duitse houwitsers uit de omgeving van Wageningen begonnen te vuren. Met oorverdovende explosies sloeg de ene granaat na de andere bij de spoorweginsnijding en ten westen daarvan in. Huizen in Rhenen werden verpulverd, andere vlogen in brand. Waar kon men dekking vinden? Bij de meeste onderdelen kroop men in bestaande of geïmproviseerde schuilplaatsen, de commandanten konden nauwelijks meer toezicht uitoefenen; heel wat militairen maakten van die omstandigheid gebruik en renden, de wapens weggeworpen hebbend, individueel of in kleine groepjes westwaarts langs de straatweg naar Elst en Amerongen of door de bossen ten noorden daarvan: alles beter dan in of bij Rhenen te blijven!

Urenlang duurde de beschieting; meer en meer tastte zij het moreel van de troepen aan die de spoorweginsnijding te verdedigen hadden. Bij menige commandant kwam de neiging naar boven, de zaak als hopeloos op te geven: als het Duitse artillerievuur zo zwaar was, wat zou men dan wel te doorstaan krijgen als, na die inleiding, de Duitse infanterie kwam opdagen? Met dat al vertoonden de Duitsers zich niet, behalve bij het viaduct waar Gelderman met zijn detachement stand hield. Zulks verhinderde niet dat men door angst, door nervositeit, soms ook door vermoeidheid, Duitsers *meende* te zien. Artilleristen die iets ten noordoosten van Rhenen met hun stukken opgesteld

¹ A.v., p. 407. ² A.v., p. 406. ³ A.v., p. 378.

stonden, zagen omstreeks elf uur militairen naderen die zij voor Duitsers hielden; zij maakten hun stukken onbruikbaar en renden in loopspas weg; zelf werden zij, dit doende, onder vuur genomen door een van de eskadrons van het 4de regiment huzaren; het misverstand werd opgehelderd, met dien verstande evenwel dat de eskadronscommandant aan zijn regimentscommandant ging berichten dat de Duitsers in aantocht waren en de commandopost van het regiment groot gevaar liep, omsingeld te worden. De regimentscommandant die de gehele verdediging van de spoorweginsnijding moest leiden (niet wetend wat er in totaal aan troepen aanwezig was, zelfs onkundig van de uit Achterberg in te zetten tegenaanval¹), besloot daarop met zijn staf naar Elst terug te trekken; hij gunde zich de tijd niet om een in hetzelfde gebouw aanwezige bataljonscommandant te waarschuwen.² Aan de verdediging van de spoorweginsnijding kwam dus het laatste spoor van centrale leiding te ontvallen. Met elk kwartier dat verstreek, glipten meer militairen weg. Kapitein Gelderman dacht om elf uur dat zich in zijn onmiddellijke omgeving nog een man of zeshonderd bevond; van hen hadden 'velen reeds enige dagen niets gegeten' (althans via de intendance niets te eten gekregen) 'en zo stuurde ik', schreef hij later,

'een ordonnans weg met een dringend schriftelijk verzoek aan commandant 4de divisie om eten voor zeshonderd man; al schrijvend, moest ik '600' veranderen in '400', er waren zojuist naar bekomen inlichtingen weer een paar honderd man weggelopen; korte tijd daarna liet ik tellen en kwam tot de conclusie dat er in de gehele stelling nog slechts vijftien man aanwezig waren, iedereen liep blijkbaar weg.'³

Op hen die niet weggelopen waren, doken, gelijk reeds vermeld, tegen half twee Duitse duikbommenwerpers neer. Angstaanjagend fluiten – dàn de ontploffingen. Eén duik, een tweede, een derde – de bommen en de mitrailleurkogels veroorzaakten niet veel slachtoffers⁴, maar toen het gebrom der Duitse vliegtuigen verstomd was (de Duitse granaten bleven vallen), waren bij menige eenheid de mannen 'niet meer te houden en stroomden zij naar het westen terug'⁵, soms wanordelijk, soms in groepjes die de commandanten min of meer in de hand wisten te houden door bevel te geven tot de terugtocht, dat laatste meest op eigen gezag; slechts weinigen van die commandanten wisten op zulk een moment waar zich hun onmiddellijke superieur be-

¹ A.v., p. 379. ² A.v., p. 391. ³ W. Gelderman: 'Verslag omtrent het optreden van een detachement Koninklijke Marechaussee op de Grebbeberg', *Enq.*, dl. I b, p. 168. ⁴ Getuige V. E. Nierstrasz, a.v., dl. I c, p. 372. ⁵ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 392.

vond die zijnerzijds als regel zijn commandopost al voor de tweede of derde maal verplaatst had.

Zo werd de verdedigingslijn aan de spoorweginsnijding verlaten, hoewel, behalve bij het viaduct, nog geen Duitser gepoogd had, over de rails en het prikkeldraad te komen.

★

Hoe was het inmiddels met de tegenaanval gegaan?

De vier bataljons die zich bij Achterberg moesten opstellen (zie kaart XXXII op pag. 331) en die onder bevel van de commandant van de vroegere Groep Maas-Waal, overste G. Land, ten strijde zouden trekken, zouden aanvankelijk 's morgens om kwart voor vier met hun opmars naar de Grebberberg beginnen: het uur van het RAF-bombardement. Engelse toestellen kwamen evenwel niet opdagen – wèl Nederlandse: vier oude verkenners van het vliegveld Bergen (C-10's) die precies om half vijf Duitse artillerie-opstellingen bij Wageningen bombardeerden, begeleid door twee G-1-jagers, eveneens van Bergen, en door vijf D-21-jagers van het hulpvliegveld Buiksloot. Of het bombardement en de daarop aansluitende beschieting veel materieel effect had, is twijfelachtig, maar de morele uitwerking op de Nederlandse troepen was, hoewel kortstondig, reëel: eindelijk waren dan toch eigen toestellen verschenen! Sommigen dachten: nu gaat het goed! Want hoe groter de benauwenis, des te vuriger het geloof in een mirakuleuze ommekeer.

Om zeven uur liet de commandant veldleger, generaal van Voorst tot Voorst, zijn staf aan de commandant luchtverdediging, generaal Best, om een herhaling van de luchtaanval vragen. Generaal Best weigerde: vliegpersoneel en toestellen waren òp. Generaal van Voorst tot Voorst greep daarop persoonlijk de telefoon: de gehele Grebbelinie stond op het spel, betoogde hij. Generaal Best zwichtte – maar nieuwe *orders* wilde hij niet geven, *vrijwilligers* mochten opstijgen. Dat werd in Bergen aan de haastig gewekte vliegers en waarnemers meegedeeld – allen meldden zich voor de tocht die, nu in vol daglicht te ondernemen, met een zelfmoordpoging gelijk leek te staan. Maar kon men de wanhopig strijdende troepen de steun onthouden waar zij om gesmeekt hadden? Het lot van het land lag in de waagschaal; de 'oude kisten' zouden hun best doen. Bemanningen werden aangewezen en weer stegen vier C-10's op, ditmaal alleen begeleid door de vijf jagers van Buiksloot. Bombardement en beschieting werden, ondanks zwaar Duits afweervuur,

herhaald.¹ Het was toen omstreeks twaalf uur. Alle toestellen keerden behouden terug; de *Luftwaffe* kwam, zoals wij zagen, eerst ruim een uur later in dit gebied opdagen.

Juist daar die luchtaanvallen een zekere ondersteuning vormden voor de tegenaanval van overste Land's vier bataljons, was het zeer te betreuren dat de beschikbare Nederlandse artillerie, die nog veel nauwer met de infanterie had kunnen samenwerken dan de luchtmacht, bij die tegenaanval slechts in geringe mate ingeschakeld werd; vermoedelijk door misverstanden werd, de gehele ochtend door, de straatweg van Wageningen naar de Grebbeberg die voor de Duitse aanvoer van vitaal belang was, niet eenmaal onder vuur genomen.² Bij het gehele plan voor de tegenaanval had men trouwens de artillerie verwaarloosd. Dat was een eerste fout in een opzet die ook overigens niet deugde. Overste Land constateerde al in de nacht van 12 op 13 mei dat zijn vier bataljons om half vijf (het tijdstip waarop de opmars uiteindelijk ingezet moest worden) onmogelijk gereed konden staan; met moeite kreeg hij een kwartier uitstel. Hoe moest hij dat aan zijn troepen berichten? De overste was van meet af aan vrijwel geïsoleerd; hij had geen verbinding met kolonel van Loon en beschikte om contact op te nemen met zijn bataljons, slechts over één eigen motor-ordonnans en één motor met zijspan van een ander onderdeel.

Er was meer dat niet deugde.

Van de vier bataljons die de tegenaanval moesten uitvoeren, waren drie afkomstig van de brigade B die in de nacht van 10 op 11 mei het Land van Maas en Waal verlaten had. Die bataljons hadden zich op de 11de en 12de grotendeels te voet via de Betuwe naar de buurt van Amerongen begeven, soms onderweg door Duitse vliegtuigen beschoten. Overste Land's regiment was op de 11de bij Wijk bij Duurstede met door motorboten gesleepte pontons over de Rijn gezet. 'Om het gevaarlijke van deze overtocht nog eens te onderstrepen was', aldus een luitenant-sectiecommandant, 'een aalmoezener zo handig om vóór het vertrek van elke nieuwe ploeg naar de overkant, aan de zich daarbij bevindende katholieke soldaten de gelegenheid te geven, bij hem de absolutie te bekomen.'³ Gelukkig: de *Luftwaffe* was niet opnieuw komen opdagen. Van Wijk bij Duurstede was men, terwijl velen nerveus telkens naar de lucht speurden (waren ergens Duitse toestellen te zien?) over de smalle dijken oostwaarts gaan marcheren. De meeste militairen van de drie bataljons waren dan ook doodmoe toen zij in de nacht van 12 op 13 mei in vrachtauto's geladen werden om naar de omgeving van Achterberg

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 72-76 en 168-72. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 439-40. ³ J. Hogenhout: 'Mijn dagboek over de periode 9 mei-9 juni 1940', p. 6.

overgebracht te worden. Door elkaar gehotst stapten ze er in het pikdonker uit; ze moesten maar zien hoe ze op de vochtige en kille bosgrond nog iets van rust of slaap vonden. Er was niets te eten of te drinken.

Om kwart voor vijf stonden de vier bataljons nog niet gereed; één van de vier kwam pas om zeven uur opdagen. Men moest, de opmars ingezet zijnde, eerst door een gebied trekken waar nog eigen troepen lagen; door dat gebied kronkelde de stoplijn met zijn hinderlijke loopgraven en nog veel hinderlijker prikkeldraadversperringen. Vrijwel geen der officieren had een goede kaart; bovendien wist men niet precies waar zich nog Nederlanders, nog minder waar zich al Duitsers bevonden. Soms ploften granaten neer, soms werd men met geweren of mitrailleurs beschoten, als regel door meer westelijk opgestelde Nederlandse troepen die van geen tegenaanval gehoord hadden en automatisch op alles vuurden wat zich in het terrein vóór hen bewoog. 'Ik persoonlijk', aldus de luitenant-sectiecommandant die wij zojuist citeerden,

'voelde onmiddellijk aan dat dit een catastrofe voor ons moest worden: een troep in de strijd onervaren huisvaders van dertig tot vijf-en-dertig jaar die misschien in een goed te verdedigen stelling nog te gebruiken waren, maar absoluut ongeschikt om daarmee een aanval te ondernemen, in te zetten in doodvermoeide toestand, na in ongeveer twintig uur geen eten of drinken te hebben gehad en bijna twee dagen geleden voor het laatst van een warme maaltijd te zijn voorzien, en zonder in het bezit te zijn van handgranaten (deze zaten op de munitie- en gereedschapswagens die 'natuurlijk' niet meegegaan waren bij het autotransport), en op klaarlichte dag over open terrein, is een onverantwoordelijke onderneming die vooral tegenover een leger als het Duitse op een débacle moest uitlopen . . . Ik sprak hierover met mijn kapitein Walkate en met kapitein Termoten van de 1ste compagnie van ons bataljon die naast de onze zou optrekken; zij waren het beide volkomen met me eens en classificeerden het hele zaakje als een 'onverantwoordelijk rotzooitje', maar dienst is dienst, order is order, we hadden slechts te gehoorzamen en te zien wat we er nog van konden maken.

Bij de afmars die op een enkele uitzondering na (bij de 1ste compagnie van kapitein Termoten deden zich nl. een paar gevallen voor van plotselinge krankzinnigheid, waarbij de slachtoffers schril gingen lachen, wartaal uitslaan en akelig begonnen te dansen en springen) door de hele troep zonder morren, in absoluut doodse stilte, maar met loden schoenen en met een gevoel of we ter slachtbank werden gevoerd, werd ingezet, zag ik overal starre, strakke gezichten van mensen die blijkbaar allen met hun gedachten thuis waren en bij zichzelf reeds bezig waren, afscheid te nemen van het leven.¹

¹ A.v., p. 9-10.

En deze uitgeputte, slecht-uitgeruste, gedemoraliseerde troepen waren het die, nadat zij enkele uren lang door onbekend terrein geploeterd hadden, de *SS-Standarte 'Der Führer'* frontaal tegemoet liepen, soms in bossen, soms in bouwland dat nauwelijks dekking bood. Het vuuren begon. De tegenaanval kwam onmiddellijk tot staan – de SS'ers bleven zich daarentegen voorwaarts werken, menigmaal de eerste gevangenen die zij hier maakten, soms ook krijgsgevangenen uit de sector vlak ten noorden van de Grebbeberg die zij bezig waren te veroveren, als dekking voor zich uit drijvend. 'Twee in onze kazemat geworpen handgranaten', zo schreef later een van de krijgsgevangenen uit die tweede groep,

'deden ons naar buiten strompelen, nadat we eerst door de luchtdruk tegen en door elkaar werden geworpen. Wat buiten op ons stond te wachten, leek niet meer op mensen! Wilde figuren in camouflagepakken, berkentakken op de helmen, roetzwarte gezichten en met moderne pistolen en mitrailleurs in de handen. Brullend als wilde dieren!

Onze wapens werden afgerukt. Mijn geweer werd smalend bij de greep doormidden gebroken onder de uitroep: '*Schweinerei!*' Anderen brulden als Indianen: '*Wo sind die Engländer?*' en gingen tegen ons te keer alsof *wij Duitsland* binnen waren gevallen! . . .

De kogels vlogen nu om ons heen; we stonden blijkbaar precies in de vuurlijn. 'Jassen uittrekken en broekzakken omkeren!' werd er gebruld. In onze overhemden werden we, met onze handen omhoog, in linie gezet als vee, in de richting van onze eigen, nog bemande flankloopgraven gedreven. Achter ons, met handgranaten en pistolen in de hand, de Duitsers. Onze makkers daar schoten als duivels . . .

Eindelijk kwam het bevel '*Liegen!*' maar 't was al te laat. Links en rechts hadden de kogels hun werk gedaan. Arme jongens!'¹

Op weer een ander punt zagen bij de tegenaanval ingedeelde militairen een groep Duitsers naderen met de handen omhoog en voorafgegaan door enige Nederlandse soldaten. Men dacht: die Duitsers zijn krijgsgevangen gemaakt. Sommigen verlieten hun dekking en liepen die z.g. krijgsgevangenen tegemoet – tot plotseling een van de soldaten die tot vooroplopen gedwongen was, met de uitroep: '*Ze schieten, de schoften!*' kwam toerennen. Meteen vuurden de Duitsers – velen vielen getroffen neer.²

Ook de compagnie waartoe de luitenant-sectiecommandant behoorde die had horen zeggen dat de tegenaanval een 'onverantwoordelijk rotzooitje' was, kwam spoedig klem te zitten. "Toen wij", zo legde hij zijn herinneringen vast,

¹ D. A. de Korte: 'Actie 'Schapenscheerder', mei 1940', p. 9. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 429.

'niet goed meer wisten hoe wij ons tegen de verschillende richtingen van waaruit wij vuur ontvingen, allemaal moesten dekken, laat staan dat wij behoorlijk konden terugvuren, en ik van mijn bijna smekende jongens berichten ontving dat aan alle kanten onze soldaten terugstroonden en ik dat even later met mijn kijker en tenslotte ook met het blote oog zelf kon constateren (ik zag daarbij ook een groep terugkomen die hun veldjassen uit hadden gedaan en met witte lappen zwaaiden onder het geschreeuw van 'niet schieten!'), de gewonden langs gedragen werden of op kruiwagens naar achteren werden vervoerd met voornamelijk veel grote verwondingen aan hoofd en handen, steeds meer huizen en bomen in brand raakten, een ordonnans bij mij terugkwam met de jobstijding dat hij de sergeant-toegevoegd van de kapitein, die goede 'Franske' Doumen, voor zijn ogen, op een paar pas van hem vandaan, blijkbaar door een mitrailleurkogel getroffen, zonder verder een kík te geven, had zien sneuvelen, en dat bij soldaat Hafkamps van de derde sectie door een voltreffer van een granaat een groot gedeelte van zijn gezicht, ja nagenoeg het gehele hoofd van de romp werd gescheiden, tegelijkertijd door een scherf van diezelfde granaat ook één der manschappen van het pantserafweergeschut werd gedood, en bovendien plotseling geschreeuwd werd: 'Terug, terug, we worden omsingeld!', toen, ja toen kon ik mijn sectie niet meer tegenhouden' -

zij week, en het werd van de meesten 'een paniek en wilde vlucht', tot men bij een onderdoorgang kwam die even ten noorden van de spoorweginsnijding in de daar weer boven het maaiveld opgeworpen spoorbaan lag. Van alle kanten rende men naar die plaats die sommigen beschutting kon bieden. Officieren waren er nog doende, enige orde in de chaos te scheppen, toen ook hier de *Stukas* bombardierend en mitrillerend omlaag doken. 'Ik kon', aldus de luitenant-sectiecommandant,

'niets anders doen dan met mijn enige in de buurt overgebleven man gezichtsdekking zoeken in een bosje struikgewas vlakbij. We kropen daar in, op onze buik liggende, met opgetrokken benen, de handen voor ons gezicht, diep onder onze helm en met ons hoofd in de grond gedoken, voorzover als dat tenminste mogelijk was. Stof, zand, grint, misschien kleine bomsplinters raakten mij en verwonden mij heel licht met enkele schrammetjes over handen, vingers en neuspunt; zo trok het oordeel over ons heen, en weer eens, en nog eens; het was het ergste wat ik tot dusver die dag had meegemaakt; voorzover ik nog mijn gedachten kon concentreren, bad ik.'¹

Bij de meeste ook van deze troepen werd het laatste restje van het moreel door de *Stuka*-aanval gebroken. Duizenden renden 'in een panische vlucht' westwaarts² - resten van de vier bij de tegenaanval ingezette bataljons en

¹ J. Hogenhout: 'Mijn dagboek over de periode 9 mei-9 juni 1940', p. 14-15.

² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 423.

delen van het 19de regiment infanterie dat de Grebbelinie ten noorden van de Grebbeberg had moeten verdedigen, nu doorengemengd met eenheden die de vorige avond tussen de spoorweginsnijding en Achterberg in stelling gegaan waren. Sommigen bleven hun wapenen torsen, vele anderen wierpen ze weg. Vergeefs poogden hier en daar officieren en onderofficieren, de manschappen tegen te houden; ze werden veelal overspoeld en meegeleurd.

Op een van de wegen trachtte overste Land persoonlijk, de chaos te bezweren. 'Dit bleek', aldus Nierstrasz, 'monnikenwerk te zijn daar de paniek de troep zodanig te pakken had dat de meesten weer wegtrokken, zodra zij buiten onmiddellijk toezicht waren.'¹ Toen de overste korte tijd later door middel van een ordonnans een mondelinge order van generaal Harberts ontving om de tegenaanval met alle kracht door te zetten, beschikte hij nog maar over vier- tot vijfhonderd man, grotendeels ongewapend – hier viel niets mee te beginnen. Daarop kwam nog een schriftelijk bevel, weer van de generaal, waar de overste in las: 'Duitsers waarschijnlijk vrij zwak doch brutaal en doortastend.'² 'Vrij zwak' – 't mocht wat! De vier- tot vijfhonderd man dachten er niet aan, de aanval te hervatten; op een gegeven moment werd in hun midden een spreekkoor ingezet: '*Wir wollen kapitulieren.*' Later in de middag vertrok de overste; kort na half zes vroeg hij de commandant van het rode regiment infanterie (het meest zuidelijke regiment van de 2de divisie die ten noorden van de 4de de Grebbelinie verdedigde – zie kaart XXI op pag. 202) om versterkingen; deze konden niet beschikbaar gesteld worden.³ Overste Land beriep zich op de van generaal Harberts ontvangen order – geen succes. Woedend vertrok hij, vermoedelijk met de bedoeling bij de generaal zijn beklag te doen.⁴

Er werd die dag niets meer van hem vernomen.

Uit de resten van de bij de tegenaanval ingezette vier bataljons bevond zich twee dagen later, op 15 mei, nog een kleine groep in de bossen bij Driebergen; een andere groep had op de avond van de 14de Soesterberg bereikt. De overigen waren westwaarts verdwenen, meest individueel, soms in burgerkleding die zij ergens hadden weten te bemachtigen.

★

Op de straatweg die van Rhenen via Elst, Amerongen en Leersum naar Doorn liep waar zich generaal Harberts' hoofdkwartier bevond, bewogen

¹ A.v., p. 433. ² A.v., p. 434. ³ A.v., p. 476. ⁴ A.v.

zich sinds de vroege ochtend van die Pinkstermaandag tal van vluchtelingen westwaarts: militairen wien het Duitse artillerievuur bij Rhenen de schrik in de benen gejaagd had. Bij Elst werd op bevel van de generaal omstreeks tien uur een cordon gelegd om die vluchtenden op te vangen, te ordenen en opnieuw in te zetten.¹ Een hopeloze taak! Een deel trok door de bossen om het cordon heen en diegenen die men opving, lieten zich nauwelijks ordenen, laat staan weer naar Rhenen zenden. Wel vertrokken daarheen in de ochtend nog enkele colonnes met voorraden; zij botsten op andere colonnes die Rhenen verlaten hadden. Grote opstoppingen ontstonden. De stroom van vluchtelingen nam toe. 's Middags legde de commandant van de brigade B een tweede cordon bij Amerongen; een heel bataljon werd er voor gebruikt; hijzelf en de meeste van zijn stafofficieren waren urenlang bezig met terugtrekkenden op te vangen, te sorteren en weer tot kleine eenheden samen te voegen. Om te voorkomen dat de Duitsers zouden doorstoten, werden bij Elst, maar met gedesorganiseerde, ten dele zelfs ongewapende troepen, allerlei weerstandslijnen bezet die practisch waardeloos waren. Daarbij konden nu soms ook grotere eenheden gebruikt worden die op bevel van hun commandanten in groepsverband uit de buurt van het brandende Rhenen kwamen aanmarcheren.

Onder hen die in het begin van de middag in Elst arriveerden, bevond zich ook, vergezeld van de meeste van zijn stafofficieren, de commandant van de 4de divisie, kolonel van Loon.

De kolonel had zich die ochtend in zijn commandopost (zie kaart XXXII op pag. 331) geen beeld kunnen vormen van de strijd. Eerst meende hij dat de tegenaanval goed verliep, later dat de Duitsers de spoorweginsnijding al gepasseerd waren. Bericht kwam binnen (het was onjuist, als zoveel berichten) dat een groep verklede Duitsers een watertoren die ten westen van zijn commandopost lag, bezet had. Ook anderen vernamen dat. Een van de batterijen bij Rhenen ging op de toren schieten; de slechtgerichte granaten vielen dicht bij kolonel van Loons commandopost neer; enkele bewakingsmanschappen werden gewond en de kolonel kreeg de indruk dat zijn commandopost al van nabij door Duitsers beschoten werd.² Om half één gaf hij opdracht, de spoorbrug bij Rhenen te vernielen (een opdracht die niet uitgevoerd werd; de springploeg was er van door gegaan³) – een goed half uur later besloot hij zijn commandopost te verlaten, teneinde niet in handen te vallen van de Duitsers die hij al vlakbij waande. Dat verlaten vond overhaast plaats; de adjudant werd niet gewaarschuwd, de telefonische apparatuur niet vernield (de adjudant deed dat iets later op eigen gezag). Temidden

¹ A.v., p. 462. ² A.v., p. 443. ³ A.v., p. 457.

van 'een chaos van voertuigen, hollende paarden en auto's'¹ reed de kolonel naar Elst waar hij een nieuwe verdedigingslinie wilde vormen, maar, vertelde hij later aan de Enquêtecommissie,

'de mensen die mij daar gepasseerd zijn, waren in een dusdanige stemming, dat, als ik hun de revolver op de borst gezet had om hen neer te schieten, zij het ook goedgevonden hadden. Zij waren doodop. Als ik de een op een bepaalde plaats zette om te graven en in stelling te komen en ik ging naar een ander, dan liep de een weer weg. Zij waren òp.'²

In de loop van die middag werd de chaos op de straatweg van uur tot uur groter. Het aantal vluchtelingen en terugtrekkende eenheden nam toe. Rijen militaire vrachtauto's trachtten toeterend het westen te bereiken. Artilleristen, bezweet, het gelaat zwart van de kruitdamp, sloegen met de zweep op hun paarden in die stukken geschut trokken – andere artilleristen hadden hun vuurmonden onbruikbaar gemaakt en laten staan, zulks volgens bevel van de artillerie-commandant van de 4de divisie die om half twee telefonisch gelast had: 'Vuurmonden onbruikbaar maken, te voet terugtrekken op Elst bij het café.'³

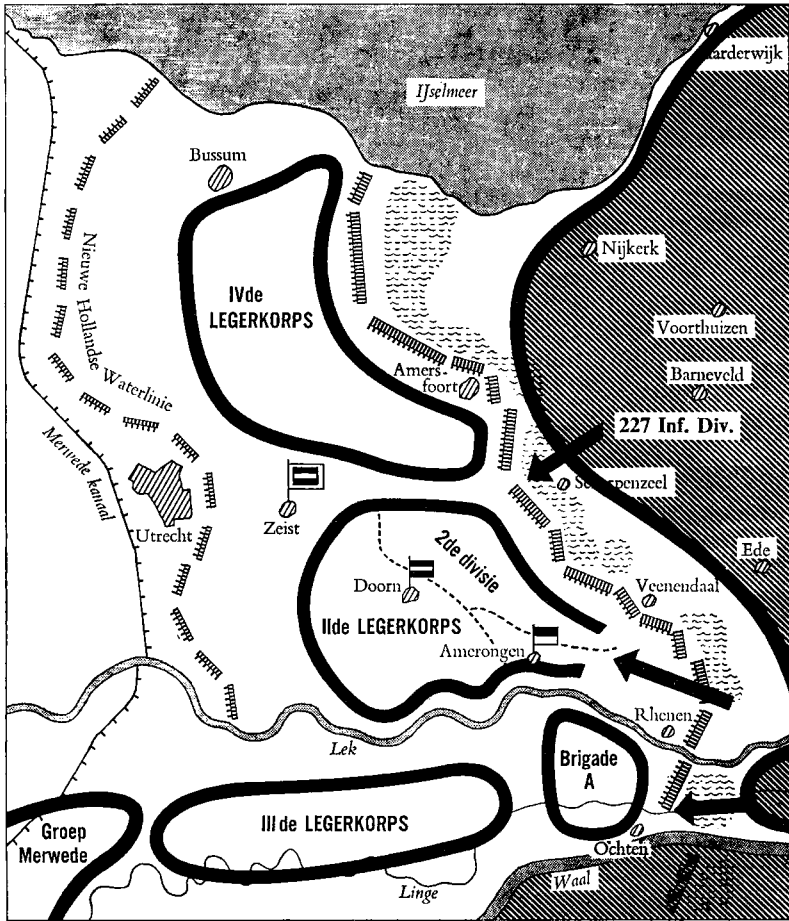
Vijf afdelingen artillerie waren voor de 4de divisie beschikbaar geweest, drie met veldgeschut, twee met 15 cm-houwiters. Als gevolg van het gebrek aan coördinatie hadden zij, voor bevel tot de terugtocht kwam, de gehele ochtend door veel te weinig vuuropdrachten ontvangen; twee afdelingen na 6 uur 40 zelfs geen enkele meer.⁴ Van die vijf afdelingen trok slechts één ('deze werd', aldus Nierstrasz, door de commandant, majoor W. P. van den Abeelen, 'zeer goed aangevoerd en heeft zeer goed gewerkt'⁵) met de gehele resterende munitievoorraad en alle houwiters op één na (die door Duits vuur defect geraakt was) naar het westen; om zes uur 's avonds verzamelde zij zich ordelijk in Amerongen; terecht ziet Nierstrasz hier een bewijs in, dat het achterlaten van de stukken allerminst noodzakelijk was.⁶ Misschien bevonden zich omstreeks zes uur enkele Duitsers in Rhenen; veel waren het er niet⁷ en zware wapenen konden zij niet bij zich hebben: over de spoorweg-insnijding waar het viaduct op last van kapitein Gelderman vernield was, had de Duitse genie eerst om kwart over twaalf de volgende nacht een noodbrug klaar.⁸

Het gehele gebied van de Grebbeberg was toen sinds vele uren door de verdedigers verlaten; ca. driehonderdtachtig hunner waren er op de dagen van 11 tot 13 mei gesneuveld.⁹

¹ A.v., p. 459. ² Getuige A. M. M. van Loon, *Enq.*, dl. I c, p. 519. ³ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 448. ⁴ A.v., p. 441. ⁵ A.v., p. 450. ⁶ A.v., p. 451. ⁷ A.v., p. 464.

⁸ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 227. ⁹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 499.

DE DUITSE DOORBRAAK

XXXIII. De rest van de Grebbelinie en de Betuwestelling op 12 en 13 mei
 Rood gestreep: gebied in Duitse handen. Op 13 mei worden de Duitse aanvallen bij
 Scherpenzeel en Ochten (Betuwestelling) afgeslagen.

Wij hebben over de gevechten aan andere sectoren van de Grebbelinie minder te berichten.

De noordelijke helft van die linie werd verdedigd door het IVde legerkorps. Vóór de linie was op de 12de mei o.m. bij Nijkerk, Voorthuizen en Barneveld met kleine Duitse eenheden gevochten, bij Barneveld zeer moedig. De hoofdweerstandstrook was geheel intact. Aanvankelijk waren de Duitsers van plan geweest, die dag met kracht in de richting van Amersfoort aan te vallen, maar zij lieten dat voornemen met het oog op de brede inundaties vallen. Die dag en op de 13de lieten zij de gehele, door het IVde legerkorps bezette sector vrijwel met rust.

Een nieuwe aanvalsrichting was gekozen: ter hoogte van Scherpenzeel.

Die aanval zou op de ochtend van de 13de ingezet worden maar het werd, doordat de Nederlandse artillerie in de nacht van de 12de op de 13de in Barneveld Duitse colonnes desorganiseerde, middag voor de Duitse infanteristen kwamen opzetten – militairen van de 227ste *Infanterie-Division*. Die divisie trad evenmin als de 207de die toen richting-Rhenen aanviel, met de brutale agressiviteit op die de *SS-Standarte 'Der Führer'* aan de dag gelegd had. De 227ste divisie wist op de verdedigers van de 2de divisie (die evenals de 4de deel uitmaakte van het IIde legerkorps) wel enige, maar geen beslissende terreinwinst te boeken. Anders dan bij de 4de divisie was bij de 2de de steun die de infanterie van de artillerie ontving, uitstekend geregeld. Zo effectief was het Nederlandse vuur dat de Duitsers, geheel ten onrechte, meenden dat in het terrein verborgen Nederlandse waarnemers voortdurend door Nederlandse burgers telefonisch over de uitwerking ingelicht werden, waarna die waarnemers de inlichtingen dan doorgaven.¹ De gehele bevolking van Ede werd, teneinde die berichtgeving te voorkomen, op Pinkstermaandag op Duits bevel naar plaatsen op de Veluwe afgevoerd.²

Bij de 2de divisie veroverden de Duitsers pas tegen de avond op een enkel punt de voorpostenstrook; de hoofdweerstandslinje was toen nog geheel intact, hoewel slechts bezet door zwakke detachementen die de aftocht van het gros van de divisie moesten dekken.³

Geslaagde verdediging dus; zij slaagde even goed in de Betuwstelling, waar de brigade A op de 13de des morgens bij Ochten aan de Waal een aanval van een kleine tweehonderd Duitsers afsloeg⁴ en daar des middags zes

¹ A.v., p. 485. ² Th. A. Boeree: *Kroniek van Ede gedurende de bezettingstijd (1947)*, p. 11–12. ³ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 482. ⁴ A.v., p. 577.

Duitse schepen waaronder een kanonneerboot deed afdeinzen (twee motorboten werden tot zinken gebracht).¹ Artillerie van de brigade wist ook nog tegen het vallen van de avond de spoorbrug bij Rhenen uit te schakelen. De brug was voor vernieling voorbereid, d.w.z. de middelste boog was van een springlading voorzien, maar de slagsnoerleiding was nog niet aangebracht. De springploeg, op de noordelijke oever gestationeerd, was er, gelijk reeds vermeld, vandoor gegaan; de Duitsers hadden op het noordelijke uiteinde reeds enkele mitrailleurs in stelling gebracht. Desondanks trachtten des middags eerst een opzichter van fortificatiën met drie geniesoldaten, daarna een luitenant en dertig manschappen van het korps pioniers met slagsnoeren tot de lading door te dringen; Duits vuur deed beide moedige pogingen mislukken. Afschuwelijk: de springstof lag ter plaatse en men kon er niet bij! Eén mogelijkheid restte: de lading tot explosie brengen met een artilleriegranaat. Drie batterijen begonnen te vuren. De brug bleef intact. Het bevel voor de terugtocht was al gegeven, toen één van de batterijcommandanten verzocht of hij een laatste poging mocht doen. Dat werd goedgevonden. Met dat laatste beschikbare projectiel werd de lading geraakt; het was toen kwart over zeven.²

Om ons overzicht af te ronden: op de middag van de 13de werd bij Geertruidenberg (zie kaart XXXI op pag. 320) geruime tijd weerstand geboden aan een aanval van de *SS-Leibstandarte 'Adolf Hitler'*. Hier trokken de verdedigers zich pas 's avonds terug waarbij de grote verkeersbrug bij het Keizersveer tijdig vernield werd.

Zo hadden de Duitsers die dag, wat de stellingen van het veldleger betrof, slechts op één punt succes geboekt: bij Rhenen.

Dat succes was beslissend.

Terugtocht

Voor de commandant veldleger, generaal van Voorst tot Voorst, stond, gelijk al gezegd, dit vast: werd de Grebbelinie aan één sector doorbroken, dan zou men de gehele linie moeten ontruimen en dan zouden uit de linie het IVde en IIde legerkorps en de brigade B en uit de Betuwe de brigade A moeten terugtrekken op het oostfront van de Vesting Holland, achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met alle mogelijkheden rekening houdend, had de ge-

¹ A.v., p. 579. ² A.v., p. 584.

neraal zijn staf op de avond van Pinksterzondag voorlopige aanwijzingen voor die terugtocht laten opstellen; verzonden werden die aanwijzingen eerst de volgende ochtend.¹ Zij gaven aan, welke sectoren van het oostfront door de genoemde legerkorpsen en brigades bemand moesten worden; ten oosten van het front zouden, ter dekking, de voornaamste wegen in een lijn van Culemborg naar Soesterberg bezet worden, vlak ten noorden van de Lek door een bataljon uit het IIIde legerkorps (dat dus eerst de rivier zou moeten oversteken), overigens door twee nieuwe infanterieregimenten; die regimenten waren onder commando van de voormalige territoriale bevelhebber Overijssel, kolonel Dwars, uit de troepen gevormd die van de IJsellinie uit de Grebbestelling hadden weten te bereiken²; onze lezer herinnere zich dat die terugtocht op de noordelijke Veluwchelft vrij goed geslaagd was. Tenslotte zouden de Lekdijken met omgeving bij het inundatiegebied (kwetsbare punten!) door detachementen uit het IIIde legerkorps bezet worden. Het IIIde legerkorps was nog niet in de strijd betrokken geweest en bevond zich, in de Waal-Lingstelling opgesteld (zie kaart XXXIV op pag. 345), verder westwaarts dan de andere onderdelen; het zou de Lekdijken dus eerder kunnen bereiken. Uiteraard zou een deel ook van die detachementen (twee bataljons) de rivier moeten oversteken.

Wij spraken van 'voorlopige aanwijzingen': ze zouden, al of niet gewijzigd, eerst van kracht worden op het moment waarop generaal van Voorst tot Voorst de algemene terugtocht zou gelasten. Op de ochtend van de 13de stond het voor de generaal nog geenszins vast dat dat moment spoedig zou aanbreken. Wel groeide er toen een gevoel van grote ongerustheid in het hoofdkwartier te Zeist. Gemeend werd zelfs dat Vijfde Colonnisten zich in de nabijheid genesteld hadden; de generaal gelastte de evacuatie van de burgerbevolking uit de bij het hoofdkwartier gelegen wijk: ruim achthonderd Zeistenaren werden 's middags per trein naar Voorburg overgebracht.³

's Morgens waren de schaarse berichten die generaal van Voorst tot Voorst vernam, steeds somberder geworden. Tegen half negen belde generaal Harberts op; benoorden Rhenen, berichtte hij, trokken troepen in wanorde terug, hij 'zeide dat met dergelijke sujetten niet viel te vechten'. Niet te vechten? Generaal van Voorst tot Voorst gaf 'de pertinente last, de vijand met alle middelen terug te werpen.'⁴ Hij deed meer: het IIIde legerkorps kreeg opdracht (een opdracht die niet meer uitgevoerd kon worden), niet met enkele bataljons, maar met twee gehele regimenten de Lek over te steken.⁵ Overigens kon men slechts afwachten; reserves waren er niet meer.

¹ A.v., p. 70. Gereconstrueerde tekst: p. 73. ² A.v., p. 721. ³ A.v., p. 77.

⁴ Hoofdkw. veldleger: Dagboek, 13 mei 1940, p. 127. ⁵ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 79.

DE VOORBEREIDING DER TERUGTOCHT

Om twee uur kwam generaal Harberts weer aan de lijn; generaal van Voorst tot Voorst tekende aan wat de commandant van het IIde legerkorps te berichten had:

'4de divisie onder tegenaanval baat niet meer.
Teruggaan naar lijn Elst-Veenendaal.
Troepen lopen alle weg bij eerste projectiel.
Ordeloze bende, chaos.

Langs twee wegen Land opdracht gegeven om aanval door te zetten. Land heeft order ontvangen.

De keizer, keizerin en kinderen suspect.¹

De 4de divisie verslagen, de tegenaanval mislukt – generaal van Voorst tot Voorst nam aan dat de Duitsers met kracht door de bres zouden stoten die zij in de Grebbelinie geslagen hadden. Het 'zwaarste en moeilijkste ogenblik' van zijn leven² was aangebroken. Hij liet de chef van zijn staf, kolonel A. H. Schimmel, het hoofd van zijn sectie operaties, overste Nierstrasz, en kapitein Fiévez (die het plan voor de mislukte tegenaanval opgesteld had) bij zich komen. 'Zo is de toestand', zei hij hun,

'dit is het laatste bericht van de commandant IIde legerkorps. Mijn besluit is, dat wij vannacht terug moeten op het oostfront van de Vesting Holland.' De eerste die toen iets zeide, was kapitein Fiévez die opmerkte: 'Daar komt niets van terecht.' Ik vroeg hem: 'Mijnheer Fiévez, weet u een andere oplossing?' Hij antwoordde: 'Neen, generaal.' Daarop zei ik: 'Dan gebeurt het.'³

Om half vier waarschuwde kolonel Schimmel de drie legerkorpscommandanten dat het veldleger 'hedenavond' terug zou gaan op de Vesting Holland. Ruim een uur later werd hun per telex een uitgewerkt bevel gesend dat nog schriftelijk bevestigd werd: de terugtocht moest 's avonds om half negen beginnen, voorposten of gelijkwaardige onderdelen moesten hem dekken door in de frontlijn van de Grebbelinie (voorzover niet doorbroken) achter te blijven, het hoofdkwartier veldleger zou naar het stafkwartier oostfront Vesting Holland, te Gouda, verplaatst worden.⁴

Om zeven uur 's avonds werd Zeist door generaal van Voorst tot Voorst verlaten.⁵ Hij reed naar Utrecht waar 'geschoten werd' (naar hij meende: door 'de vijfde colonne'⁶), gaf er de Groepscommandant, toevallig zijn oudere broer, de reserve-kolonel C. E. W. baron van Voorst tot Voorst,

¹ Hoofdkwartier Veldleger: Dagboek, p. 130. Deze laatste zin sloeg op ex-keizer Wilhelm II en zijn gezin. ² Getuige J. J. G. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. I c, p. 81. ³ A.v., p. 422. ⁴ Tekst van het bevel in Nierstrasz: *Veldleger*, p. 81. ⁵ A.v., p. 82. ⁶ Getuige J. J. G. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. I c, p. 422.

aanwijzingen voor het opvangen en doorzenden van troepen, en vertrok vervolgens naar het hbs-gebouw te Gouda waar het stafkwartier van de commandant oostfront Vesting Holland gevestigd was.

De strijd zou doorgaan.

★

De troepen die uit Grebbelinie en Betuwstelling terugstroomden, hadden vernomen dat zij achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie, in het oostfront van de Vesting Holland, opnieuw in stelling zouden gaan. 'De Waterlinie' – het was een haast magisch begrip: op zijn minst hoopte men achter brede inundaties enige tijd beschermd te zijn tegen nieuwe Duitse aanvallen. In het 'bevel voor de terugtocht' dat door de commandant van de 8ste divisie uitgegeven werd (de divisie die samen met de 7de tot het IVde legerkorps behoorde), stond zelfs te lezen dat 'het innemen van een betere stelling' het doel van de terugtocht vormde.¹

Die 'betere stelling' bestond slechts op papier.

Om de inundaties te stellen die tezamen de Waterlinie vormden, moest men eerst het water in de boezems die de te inunderen polders omgaven, een hoge stand geven; vervolgens kon dat water in de polders ingelaten worden. Uiteraard was het wenselijk, mensen en vee tevoren te evacueren: ca. drie-en-twintigduizend burgers en zestigduizend runderen. Voor die evacuatie (die nog gevolgd kon worden door de evacuatie van ca. honderd-twintigduizend burgers uit de hoofdweerstandstrook van het oostfront welke een groot deel van de stad Utrecht omvatte) lagen de plannen gereed, maar generaal Winkelman en zijn staf meenden op 10 en 11 mei, dat het prematuur was, tot die inundaties en evacuaties over te gaan; ook is mogelijk dat zij, door de gebeurtenissen overstelpt, zich van die wenselijkheid in 't geheel geen rekenschap gaven.² De nodige bevelen werden eerst gegeven, toen men in het Algemeen Hoofdkwartier wist dat de Duitsers de frontlijn van de Grebbeberg doorbroken hadden, d.w.z. op de late middag en op de avond van 12 mei.

De evacuaties werden nog met inspanning van alle krachten vrij vlot uitgevoerd, zij het dat men via ruim twintig, soms 'angstwekkend doorzweepende' noodbruggen, hoofdzakelijk bestaande uit vletten die uit de bollenstreek afkomstig waren, van de zestigduizend af te voeren runderen slechts iets meer dan de helft kon evacueren: vijf-en-twintigduizend bewesten

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 550. ² A.v., p. 728.

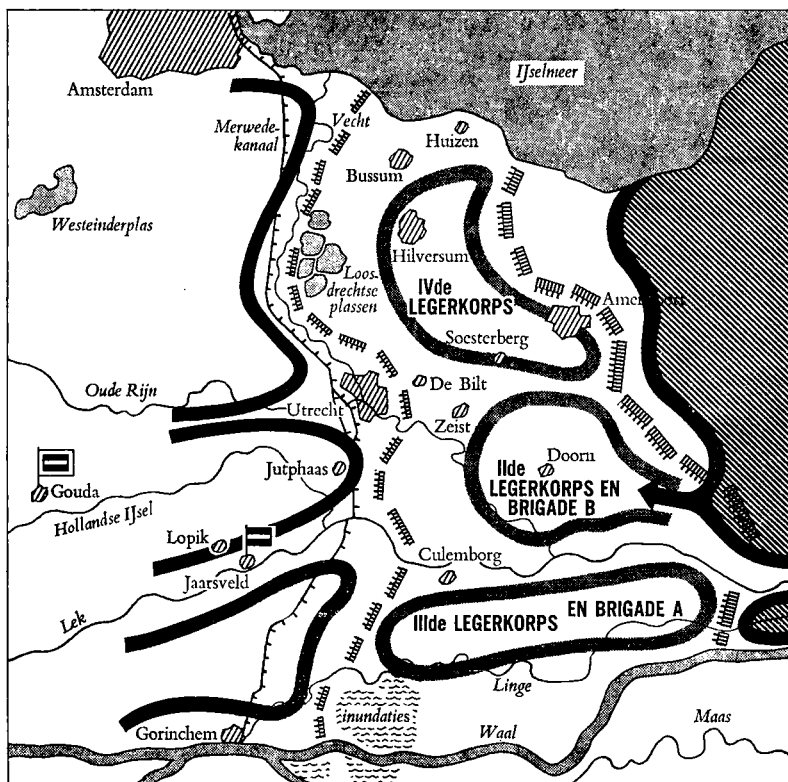
de Vecht, het Merwedekanaal en de Vaartse Rijn¹ en, bezuiden de Lek, ruim zesduizend naar de Alblasserwaard.² Naast dit alles moesten de vijfduizend inwoners van Jutphaas die niet in de oorspronkelijke evacuatie begrepen waren, op de ochtend van 14 mei binnen één uur hun woonplaats verlaten. Zij kwamen uiteindelijk in Alphen aan de Rijn terecht³ en naar diezelfde streek werd in de vroege ochtend van de 14de een deel overgebracht van de grote groep geëvacueerden uit de Waal-Lingestelling die ternauwernood in Gouda aangekomen waren; in Gouda zou, gelijk vermeld, het hoofdkwartier van het veldleger gevestigd worden: dat zou, naar men aannam, geen rustig evacuatie-oord blijven.⁴

Met de inundaties ging het minder goed. Het besluit crtoe had men één, misschien zelfs twee dagen eerder moeten nemen. De waterstand op de grote rivieren was naar verhouding laag: het water kwam maar langzaam opzetten. Benoorden Utrecht stond pas op de avond van 13 mei enig water op de velden, niet veel, ten oosten en ten zuiden van die stad evenwel, tot aan de Lek, waren de meeste terreinen toen nog droog.⁵ De terugtrekkende troepen begrepen er niets van: waren ook hier verraders aan het werk geweest?

Een tweede tegenslag werd gevormd door het feit dat het oostfront van de Vesting Holland dat de terugtrekkenden moesten bemannen, praktisch zonder versterkingen was: zonder loopgraven, zonder schuttersputten of mitrailleursnesten, zonder goed-afgewerkte bunkers, zonder telefoonverbindingen. Van een aantal bunkers bij Utrecht waren de sleutels zoek; toen men de toegangen geforceerd had, bleken de schietgaten te hoog te zitten voor de zware mitrailleurs; bovendien was in het schootsveld niets opgeruimd.⁶ Dat gold voor het gehele oostfront.

Daar kwam nog bij dat dat oostfront ook vrijwel onbemand bleek te zijn. Wat er tussen IJsselmeer en Lek op 10 mei aan troepen had gelegen, had generaal Winkelman op 10 en 11 mei naar Amsterdam, Leiden en Rotterdam gezonden; generaal van Voorst tot Voorst had op de 11e en 12de enkele eskadrons van de huzaren die de Veluwe ontruimd hadden, met gevorderde fietsen naar het oostfront gestuurd, maar die 'wisten', aldus de generaal, 'van toeten noch blazen. Die huzaren waren er nooit geweest.'⁷ Voorts had hij, gelijk vermeld, op de 13de nog enkele bataljons uit het IIIde legerkorps naar de Lek gezonden om de strook bij de rivierdijken te verdedigen – ook voor hen was dit totaal onbekend terrein.

¹ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 496–98. Nagenoeg al deze dieren keerden later 'heelhuids en in goede conditie bij de veehouders terug' (a.v., p. 499). ² A.v., p. 499–500. ³ A.v., p. 519. ⁴ A.v., p. 395. ⁵ A.v., p. 413. ⁶ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 705. ⁷ Getuige J. J. G. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. I c, p. 423.

XXXIV. De terugtocht van het veldleger, 13-14 mei

Grijze omranding: de gebieden waar zich op 13 mei de betrokken legerkorpsen en brigades bevonden. Zwarte omranding: de gebieden waar zij zich op 14 mei dienen te bevinden. De commandant veldleger vestigt zijn hoofdkwartier in Gouda, de commandant van het IIdde legerkorps het zijne in Jaarsveld. De inundaties die tezamen de Nieuwe Hollandse Waterlinie vormen, zijn niet aangegeven, aangezien het water slechts langzaam opkwam. De inundatie ten oosten van Gorinchem dateert uit april 1940.

TERUGTOCHT

De omstandigheden in aanmerking genomen, verliep de terugtocht-zelf niet onbevredigend. Slechts hier en daar, vooral op de Utrechtse heuvelrug, vielen kleine detachementen in Duitse handen. De *Luftwaffe* greep niet in; er hingen in de vroege ochtenduren van de 14de boven westelijk Utrecht zware grondniveaus ('welkom als een gave des hemels', aldus de commandant veldleger¹) – mede daardoor wist het gros van de troepen het oostfront van de Vesting Holland inderdaad te bereiken. Natuurlijk niet zonder verwarring. Soms kwamen in de gedetailleerde bevelen voor de terugtocht fouten voor, soms werden die bevelen verkeerd begrepen. Er was bovendien groot gebrek aan goede stafkaarten. Op de kaarten die men bezat, stonden als regel de in de jaren '30 aangelegde wegen en gegraven kanalen niet aangegeven, het 'blad Utrecht' van de stafkaarten, gedeeltelijk tot 1922 herzien, was 'geheel verouderd'² – één regimentscommandant moest, bij Jutphaas gekomen, nadere orders geven aan de hand van 'een wandelkaart die in een hotel werd aangetroffen.'³

Benoorden Utrecht slaagde de terugtocht het best. Hier kon een deel van de troepen met haastig gevorderde auto's en autobussen, uit Amersfoort ook per spoor, westwaarts getransporteerd worden. Het grote Amersfoortse treinemplacement werd grondig vernield, zo ook het vliegveld Soesterberg; opgeblazen werden voorts de zenders van Huizen en Hilversum. In en bij de stad Utrecht kwam het evenwel tot immense opstoppen; op de weg uit De Bilt 'zaten zeker acht colonnes naast elkaar: paarden, auto's, rijwielen, voetgangers.'⁴ Sommige soldaten die kwamen aanmarcheren, waren zo moe dat ze in de stad op straat in slaap vielen.⁵

Hoe dicht men de Lek naderde, des te groter werd de chaos. Geen wonder: hier trokken het IIde legerkorps en de brigade B terug die met de Duitsers slag geleverd hadden; vooral uit de troepen die bij Rhenen gestreden hadden, was practisch elk verband verdwenen. Angst had de vluchtenden bevangen; zware mitrailleurs, voorzover nog meegevoerd, lieten sommigen op een gegeven moment achter, colonnes raakten onontwarbaar door elkaar, paarden sloegen op hol – het werd een *sauve qui peut*: velen trachtten een plaatsje te krijgen op westwaarts rijdende vrachtauto's. Het gevaar was groot dat de Duitsers met name aan deze sector onmiddellijk zouden doorstoten. Inderdaad kwam een detachement uit de *SS-Standarte 'Der Führer'* op de ochtend van de 14de zo snel bij Culemborg aan dat het de spoorbrug over de Lek ongeschonden aantrof. In de nacht was het uit het IIIde legerkorps afkom-

¹ J. J. G. van Voorst tot Voorst: 'Memorie betr. generaal Harberts', p. 63. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 686. ³ A.v., p. 691. ⁴ Getuige A. H. Schimmel, *Enq.*, dl. I c, p. 150. ⁵ M. A. Tellegen, 7 febr. 1958.

stige bataljon dat ten noorden van de rivier de wegen moest afsluiten, nog met veel moeite grotendeels over die brug gemarcheerd; dat bataljon kwam op de middag van de 14de, toen de afsluitingsdetachementen elders zich al teruggetrokken hadden, onder Duits artillerievuur te liggen. Ook in en bij Culemborg ploften toen enkele granaten neer; 's middags om vijf uur vond nog een evacuatie van de gehele bevolking plaats naar het oosten.¹

Even overhaast was op de ochtend van diezelfde dag Gorinchem door de gehele burgerij verlaten²; daar vreesde men dat de Duitsers al vlakbij waren. De troepen van de brigade A en het IIIde legerkorps waren toen nog bezig, na lange marsen en transporten (de brigade A moest zich vijftig kilometer terugtrekken) iets ten oosten van het Merwedekanaal nieuwe, geïmproviseerde posities in te nemen achter de inundaties die grotendeels medio april, na de Duitse inval in Denemarken en Noorwegen, gesteld waren.

★

Op de 13de, 's middags om half vier, had generaal van Voorst tot Voorst de legerkorpscommandanten laten waarschuwen dat het veldleger 'hedenavond' achter de Waterlinie zou terugtrekken. Of generaal Harberts, de commandant van het IIde legerkorps, dat tijdstip te laat vond of de mededeling verkeerd begrepen heeft dan wel of hij van opvatting was dat bij een deel van zijn troepen (4de divisie en brigade B) de terugtocht al in volle gang was, zij in het midden gelaten – feit is, dat in de nadere orders die hij gaf, gelast werd dat die terugtocht *onmiddellijk* moest beginnen.³ Nauwelijks waren die orders uitgegaan, of de telefonische installatie van het hoofdkwartier te Doorn werd door een van de stafofficieren vernield. Generaal Harberts kon dus het gespecificeerde bevel dat hij uit Zeist per telex ontving en waarin gelast werd, de terugtocht 's avonds om half negen in te zetten, niet meer doorgeven. Met zijn staf verliet hij Doorn om vijf uur. Belangrijke stukken die hij moest meenemen, werden in de verwarring door stafofficieren vernietigd, andere stukken die vernietigd moesten worden, verzuimden zij in brand te steken.⁴

De generaal reed naar zijn nieuwe standplaats, Jaarsveld. Waren er troepen? Neen. Afgebouwde stellingen? Evenmin. Vuurplannen voor de artillerie?

¹ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 525. ² A.v., p. 528–29. ³ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 493. ⁴ J. Harberts: 'Aanvullend verslag' (okt. 1946), p. 39 (*Eng.*, punt a, gestenc. bijlage 92).

Ook niet. Kaarten? Niet van de frontlijn die het IIde legerkorps moest bemannen. De generaal reed naar Lopik, werd er door officieren die zich kwamen melden, met vragen bestormd, reed weer naar Jaarsveld terug, merkte niet op dat zijn 2de divisie verkeerde orders kreeg, werd overstelpt met telefoonberichten over aankomende onderdelen, liet een algemeen verdedigingsbevel opstellen, werd gealarmeerd door berichten omtrent de daling van Duitse parachutisten vlak bij zijn commandopost – en zo ging het in die bezeten nacht door, het ene uur na het andere.

Sinds de avond van 9 mei had generaal Harberts bij elkaar drie uur geslapen. Hij was op. Zijn legerkorps had gefaald. Zeker, hij had de neiging aan de dag gelegd, uitsluitend zijn troepen de schuld te geven ('lopen alle weg bij eerste projectiel'), maar onthief hem dat van zijn eigen verantwoordelijkheid? Niet alleen fysiek maar ook psychisch was hij een gebroken man. In Lopik had hij tegen de commandant van de 2de divisie, kolonel Barbas, die orders was komen vragen, gezegd: 'Er zijn geen orders te geven, morgen bestaat er geen IIde legerkorps meer en overmorgen geen veldleger. Dan ben ik dood, want de troep gaat muiten. Ik zit een afscheidsbrief aan mijn vrouw te schrijven'; de kolonel moest, zei hij ook, maar naar Gouda gaan: generaal van Voorst tot Voorst diende er voor te zorgen dat de regering nog in de nacht contact zocht met Duitsland om de overgave aan te bieden.¹

In die gemoedsgesteldheid trof hem 's morgens om negen uur een kapitein aan die door generaal van Voorst tot Voorst uitgezonden was om de toestand bij het IIde legerkorps op te nemen. 'Vraag mij maar niets', zei generaal Harberts hem, 'want ik beheers de situatie niet meer, vraag wat je weten wilt, maar aan mijn chef-staf.' 'Generaal', zei de kapitein vermanend, 'laat U toch niet uit het veld slaan en toon dit niet naar buiten!' Hij brak zijn inspectie af en reed haastig naar Gouda om generaal van Voorst tot Voorst verslag uit te brengen.² Deze was het duidelijk dat de commandant van het IIde legerkorps onmiddellijk vervangen moest worden. Dat stelde hij aan generaal Winkelman voor; kolonel Barbas kon de nieuwe legerkorpscommandant worden. De opperbevelhebber ging hier accoord mee en aan het eind van de ochtend belde de commandant veldleger generaal Harberts op. 'Ik verneem', zei hij, 'dat u uiterst vermoeid bent en dringend rust nodig hebt. U heeft dit het beste thuis. Daarom moet u het bevel over het IIde legerkorps overgeven aan kolonel Barbas.' 'Ja, generaal', waren de enige woorden die generaal Harberts

¹ Bijlage 3 bij J. J. G. van Voorst tot Voorst: 'Memorie inzake generaal Harberts', p. 1-4. ² J. J. G. van Voorst tot Voorst: 'Memorie inzake generaal Harberts', p. 29.

uitbracht. Van Voorst tot Voorst gaf hem nog advies, hoe hij het best Den Haag kon bereiken.¹

★

De berichten die op de 13de het Algemeen Hoofdkwartier bereikt hadden, waren met uitzondering van die welke op Kornwerderzand betrekking hadden, ronduit slecht geweest. 's Avonds besefte generaal Winkelman dan ook dat een uiterst moeilijke fase aangebroken was. Het vormde, aldus de chef-staf van de landmacht, 'een min of meer komische noot', dat juist toen, terwijl het veldleger zijn hoofdstelling prijs gaf, de Engelse militaire missie en de volgende morgen de Franse bij hem aangediend werd²; de Engelse was al op de 10de in Hoek van Holland geweest en daarna in Vlissingen, de Franse (die onder leiding stond van generaal Mittelhauser) op de 11de in Breda. De eerste had Den Haag nu toch via Hoek van Holland bereikt, de tweede (uit Vlissingen komend) via IJmuiden. De Engelse generaal was 'zeer hoffelijk', maar bracht geen troepen mee³ – wèl een luitenant die meteen naar Gouda vertrok. 'Ik heb hem', aldus de commandant veldleger, 'uitgebreid te woord gestaan en alles uitgelegd. Hij begreep er niet veel van en vroeg bijvoorbeeld of de inundaties, op de kaart aangegeven, vijf of acht meter diep waren! Maar hij sprak Nederlands.'⁴

Ook generaal Mittelhauser kwam met lege handen.

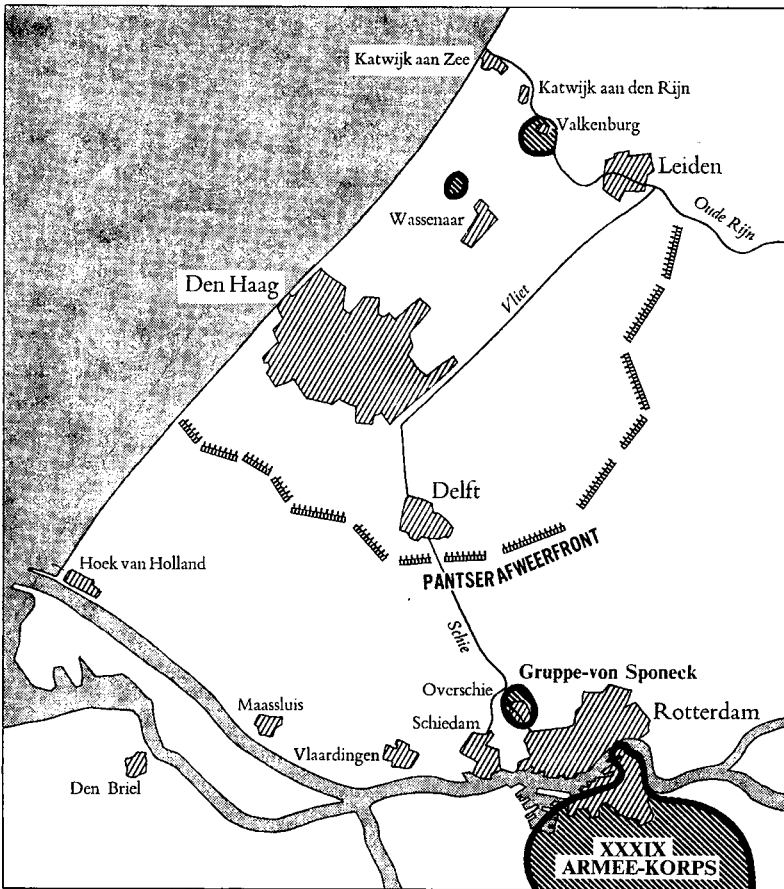
Dan zou Nederland op eigen kracht de strijd voortzetten!

Gelijk wij al vermeldden, had generaal Winkelman in de vroege ochtend van de 13de mei gelast dat in een wijde boog om Den Haag heen een pantserafweerfront gevormd moest worden. Op de 13de, ten dele in de nacht van de 13de op de 14de, namen troepen van het Iste legerkorps dus nieuwe posities in waar zij, als onderdeel van dat front, wegen konden versperren, bruggen opblazen, weerstandsnesten vormen. Om Den Haag werd nog een extra verdedigingsring gelegd; ook hier werden alle bruggen bezet. Daarenboven nam generaal Winkelman maatregelen in Noord-Holland benoorden het

¹ A.v., p. 30–31. Van alle hogere commandanten van de Nederlandse krijgsmacht is generaal Harberts de enige geweest die tijdens de meidagen van zijn commando ontheven werd. De noodzaak daartoe erkende hij in een openhartige brief die generaal van Voorst tot Voorst enkele weken later van hem ontving (a.v., bijlage I). Desondanks schreef hij, gekwetst als hij was, na de oorlog breedvoerige memories waarvan de strekking was dat niet hij, maar de commandant veldleger gefaald had.

² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 106, 109. ³ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 112. ⁴ Getuige J. J. G. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. I c, p. 422.

NIEUWE MAATREGELEN

XXXV. Het pantserafweerfront in Zuid-Holland
In rood: posities der Duitsers op 13 en 14 mei.

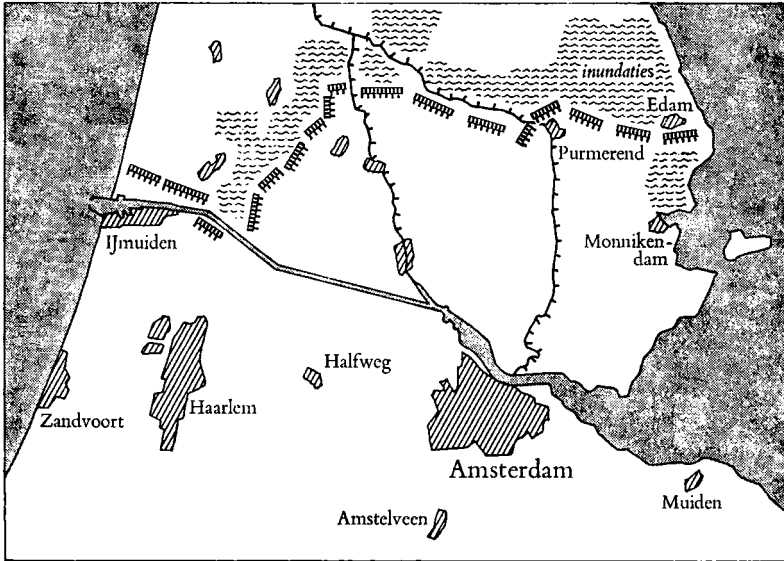
IJ, waar het gevaar dreigde van Duitse landingen dwars over het IJsselmeer.

Op dat meer had de marine zich niet onbetuigd gelaten. De kanonneerboot 'Friso' had op 12 mei (de dag waarop ook ca. 180 botters en andere schepen uit het haventje van Urk afgevoerd werden) het haventje van Stavoren effectief onder vuur genomen en o.m. de veerboot Stavoren-Enkhuizen die voor de wal lag, tot zinken gebracht. De 'Friso' was nadien door Duitse vliegtuigen aangevallen en zo zwaar beschadigd dat een andere marine-eenheid, de 'Pieter Florisz', haar in de grond moest boren. Een tweede kanonneerboot, de 'Brinio', ook aangevallen ('modderzuilen vielen over het schip, zelfs het wit van de topvlag was besmeurd'), had de *Luftwaffe* doen afdeinzen, ook niet zonder eigen schade; de gaten in de romp werden nog op zee gedicht met een combinatie van ouderwetse en moderne hulpmiddelen: spek en cement.¹ De volgende ochtend, 13 mei, werd de IJsselmeerflottielje met drie Engelse motortorpedoboten versterkt. Het gevaar van Duitse oversteekpogingen bleef evenwel bestaan: de Duitsers beheersten het lucht-ruim; zij konden een overtocht dekken, zij konden in Noord-Holland ook een nieuwe luchtlanding uitvoeren.²

Tegelijk met het onder water zetten van de Waterlinie had generaal Winkelman op de 12de de inundatie gelast van een strook van Noord-Holland die in een boog benoorden het IJ liep. In de nacht van de 13de op de 14de nam hij na overleg met generaal van Andel verderstrekkende maatregelen. Kuststadjes als Enkhuizen, Hoorn en Edam kregen een militaire bezetting, ook werd bezuiden de inundatiestrook het z.g. noordfront van de Vesting Holland bezet – bezet met ongeoeffende depottroepen.³ Maar beter iets dan niets. De luchtstrijdkrachten had men toen uit Noord-Holland benoorden het IJ teruggetrokken. De verkenners van Middenmeer waren in de ochtend van de 13de naar het hulpvliegveld De Zilk (bij Hillegom) overge-

¹ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 35–36. ² Het gevaar van oorlogshandelingen in West-Friesland bracht de directeur van het Amsterdamse Rijksmuseum, dr. F. Schmidt Degener, er toe, de belangrijkste in West-Friesland opgeborgen kunstschaten op de 13de mei te transporteren naar de betonnen schuilkelder die de gemeente Amsterdam, ijveriger dan het rijk, in de duinen bij Castricum gebouwd had. Wat te doen met Rembrandts 'Nachtwacht', opgeborgen in het kasteel Radboud te Medemblik? Daar laten staan was riskant. Was een transport dat niet ook? Toch besloot dr. Schmidt Degener tot dat transport, zij het 'na lang aarzelen'. Toen men vroeg op de 14de met het in dekzeilen verpakte meesterwerk in Castricum arriveerde, moest men het van zijn spieraam ontdoen en met de verf naar buiten over de grote cylinder rollen waar een regentenstuk van Cornelis Troost om gezeten had – anders kon het de schuilkelder niet in (H. P. Baard: *Kunst in schuilkelders* (1946), p. 25–26). ³ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 67.

NIEUWE MAATREGELEN

XXXVI. Het noordfront van de Vesting Holland

De aangegeven inundaties zijn gesteld wanneer het noordfront op 14 mei met zwakke troepen bezet wordt.

vlogen,¹ die van Bergen een dag later naar Ruigenhoek en de jagers van Buiksloot keerden toen naar Schiphol terug.² Een deel van die toestellen was op de ochtend van de 14de weer present. Vijf D-21-jagers gingen toen op patrouille boven westelijk Utrecht ('zij werden door eigen troepen zwaar beschoten', één toestel maakte een noodlanding³), vier jagers van het moderne G-1-type vielen bij de Lek Duitse troepen aan – drie keerden met zware beschadigingen terug. Ook werden op de 14de tot aan het eind van de ochtend enkele verkenningsvluchten uitgevoerd, weer met vrijwilligers. Eén toestel ging daarbij verloren.

Eén G-1-jager was toen nog over; de laatste bommenwerper was, gelijk reeds vermeld, de dag tevoren verloren gegaan.

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 19. ² A.v., II, p. 77. ³ A.v., p. 70.

Geen wonder waarlijk, dat generaal Winkelman en generaal-majoor van Voorst tot Voorst op de avond van Pinkstermaandag de situatie als 'kritiek'¹ beschouwden. Maar waren de hogere Duitse commandanten tevreden? Allerminst. De Nederlanders vochten door. Dat was een lelijke streep door de rekening. Aanvankelijk was gehoopt dat hun verzet op de rode in elkaar zou zakken. Nu lag de vierde oorlogsdag al achter de rug, en hoe was, volgens de binnenkomende berichten, de toestand?

De 1ste *Kavallerie-Division* zat muurvast voor Kornwerderzand en was aan het oversteken van het IJsselmeer niet toegekomen.² In het begin van de middag van de 13de was aan de bevelhebber van het achttiende Duitse leger, generaal von Kùchler, gemeld (echo van de geslaagde verdediging door de 2de divisie bij Barneveld en Scherpenzeel), dat de Nederlandse troepen in de Grebbelinie zich '*ausserordentlich geschickt*' verdedigden, '*der Angriff wird nicht leicht sein*.'³ De terugtocht van het veldleger op het oostfront van de Vesting Holland was door de Duitsers niet opgemerkt. Bovendien was met name de bevelhebber van de *Heeresgruppe B*, von Bock, bevreesd (een vrees die, nemen wij aan, door Hitler gedeeld werd) dat de Engelsen via de haven van IJmuiden sterke hulpstroepen zouden zenden. '*Es kommt darauf an*,' aldus de conclusie die von Bock op 13 mei om tien uur 's avonds telefonisch aan generaal von Kùchlers staf doorgaf, '*die Festung Holland schnell zu nehmen*.'⁴

Von Kùchler had 's middags bevolen dat op de 14de de Grebbelinie geheel doorbroken zou worden en dat generaal Schmidts XXXIXste *Armee-Korps* (kern: de 9de *Panzer-Division*) '*mit Schwerpunkt über die Linie Dordrecht-Rotterdam in allgemeiner Richtung auf Utrecht*' zou doorstoten; '*die um Den Haag noch eingeschlossenen Teile der 22. Division sind zu entsetzen*', had hij ook gelast.⁵ Grote bezorgdheid bij von Bock: Amsterdam, niet Utrecht

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 112. ² Toen op 16 mei de eerste poging daartoe van Lemmer uit met vier schepen ondernomen werd, liep bij sterke wind een van die vier bij Lemmer op de havendam; de overige drie konden eerst na geruime tijd tussen Hoorn en Enkhuizen landen (Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 68). ³ *Armee-Oberkommando 18, Führungsabteilung*, bijlage bij *Kriegstagebuch Nr. 2* (CDI, 31.1004). ⁴ Telefoonbericht van *Heeresgruppe B* aan *Armee-Korps X*, 13 mei 1940 (a.v., 3.0694). ⁵ Tekst van het gehele bevel in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 300.

‘VERNIETIGING VAN DE STAD’

moest het doel van de doorstoot worden! Dan alleen zou men verhinderen dat het Nederlandse veldleger zich in Noord-Holland benoorden het IJ terugtrok.¹ Maar of nu Amsterdam dan wel Utrecht aanvalsdoel werd van de Duitse tanks, die tanks moesten eerst in Rotterdam de Maas passeren – en dat deel van Rotterdam werd taai en hardnekkig verdedigd. Verdedigd, terwijl zich bij Overschie, Wassenaar en Valkenburg nog ingesloten en wanhopig strijdende resten van de 22ste *Lufilande-Division* bevonden. *General-feldmarschall* Goering liep rood aan bij de gedachte dat men te laat zou komen om ze te ontzetten.

Plausibel is, dat Hitler Goerings bezorgdheid en woede deelde. Op grond van de berichten van de 13de gaf hij althans op de 14de een algemene instructie uit waarin te lezen stond:

*‘Auf dem Nordflügel hat sich die Widerstandskraft des holländischen Heeres als stärker erwiesen als angenommen wurde. Politische wie militärische Gründe erfordern, diesen Widerstand in Kürze zu brechen.’*²

Voor dat ‘breken’ moest vooral gebruik gemaakt worden van de *Luftwaffe*. ‘*Unter bewusster Schwächung der bisher vor 6. Armee wirkenden Kräfte (der Luftwaffe)*’ (in België), was, aldus Hitler, ‘*die rasche Bezwingung der Festung Holland zu erleichtern.*’

Geen pardon meer!

Op maandagavond even na acht uur zond generaal Schmidt, bevelhebber van het XXXIXste *Armee-Korps*, via het achttiende leger een radiobericht naar generaal von Sponeck in Overschie, luidende: ‘*Entsatz durch Korps Schmidt am 14.5. Aushalten!*’³ Anders gezegd: de overtocht over de Maas moest en zou de volgende dag geforceerd worden. Von Küchler had daar Schmidt drie uur eerder al een instructie voor gezind:

*‘Widerstand in Rotterdam ist mit allen Mitteln zu brechen, nötigenfalls ist Vernichtung der Stadt anzudrohen und durchzuführen.’*⁴

‘*Vernichtung der Stadt*’ – het stond er, zwart op wit.

¹ *Heeresgruppe B, Kriegstagebuch Nr. 4* (9 mei–4 juni 1940), 13 mei 1940 (CDI, 34.0519–20). ² *Hitlers Weisung Nr. 11* (Jacobsen: *Dokumente zum Westfeldzug 1940*, p. 114).

³ *XXXIX Armee-Korps, Abt. Ia, Anlagenband 2 zum Kriegstagebuch Nr. 1* (CDI, 3.0690). ⁴ *Armee-Oberkommando 18, Führungsabteilung*, bijlage bij *Kriegstagebuch Nr. 2* (a.v., 31.1153).

Dinsdag 14 mei

In de ochtend van de 14de mei werd algemeen bekend, dat koningin en kabinet het land verlaten hadden.

De indruk was verpletterend.

Wat wist men tevoren van het verloop der krijgsverrichtingen? Nagenoeg niets. In de drie noordelijke provincies en in Overijssel, Gelderland, Limburg en het grootste deel van Brabant had men, althans op en bij de hoofdwegen, de Duitse indringers zien passeren, en in de oostelijke helft van de provincie Utrecht had men kunnen gadeslaan, hoe de Nederlandse verdedigers zich terugtrokken. Dat alles betekende niet dat diegenen die in die provincies woonden, enig reëel denkbeeld hadden, hoe het er met de strijd elders voorstond. Men was (en dat gold ook voor de delen des lands die de vijand nog niet bereikt had) geheel aangewezen op de communiqué's van het Algemeen Hoofdkwartier – communiqué's die ver bij de feiten ten achter liepen en in het algemeen zo geredigeerd waren dat krantenlezer of radioluisteraar, hetzij militair, hetzij burger, er niet de moed door zou verliezen. Maandagochtend 13 mei (de Duitsers waren de vorige dag in de Grebbelinie doorgedrongen, hun tanks hadden het Eiland van Dordrecht bereikt) berichtte het opperbevel o.m. dat de Duitse troepen 'op enkele punten in aanraking gekomen' waren met 'onze, door inundaties beveiligde stellingen in het westelijk deel van Gelderland' en dat zij 'met pantsertroepen de Langstraat bereikt' hadden.¹ 's Avonds, kort voor middernacht (de terugtocht op de Waterlinie was in volle gang, het Eiland van Dordrecht ontruimd), deelde het tweede legerbericht van 13 mei mee, dat 'een kleine sector van de Grebbelinie' verloren was gegaan; nu heette de Moerdijkbrug door 'de in de Langstraat gemelde Duitse troepen' gepasseerd, maar: 'de Franse troepen in Brabant nemen in sterkte toe.'² Wie wilde, kon daar nog hoop uit putten. Het enige legerbericht van de 14de, 's morgens vroeg uitgegeven, maakte, wat de gevechten te land betrof, slechts melding van de mislukte Duitse aanval op Kornwerderzand.³

Die twee laatste communiqué's werden volledig overspoeld, ja voorzover zij nog optimisme suggereerden, voor het gevoel der mensen gelogenstraft

¹ Tekst in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 287. ² Tekst a.v. ³ Tekst a.v., p. 288.

door het bericht dat koningin en kabinet vertrokken waren – ‘naar elders’, heette het in de in Hoek van Holland opgestelde bekendmaking die dinsdagochtend gepubliceerd en omgeroepen werd. ‘Naar elders’ – waarheen precies? Dat was geen geheim meer. Buitenlandse zenders (de BBC, de Zwitserse radiozender Beromünster) hadden de avond tevoren bericht dat koningin Wilhelmina in Londen aangekomen was. Duizenden wisten het die avond – vrijwel een ieder wist het de volgende ochtend. Er waren sommigen die terstond beseften dat de koningin wijs gehandeld had, anderen bij wie het medeleven met de bijna zestigjarige vorstin domineerde – de brede massa reageerde louter emotioneel en negatief. Zeer velen voelden zich door de landsmoeder in de steek gelaten. Menigeen herinnerde zich nu dat, nog geen week tevoren, in het avondblad van *De Telegraaf* van 8 mei, onder de trotse kop ‘Het Huis van Oranje verlaat zijn post nooit’, het bericht verschenen was dat prinses Juliana ‘namens haar moeder en prins Bernhard’ een asyl-aanbod van de bekende en veelgelezen Amerikaans-Nederlandse schrijver Hendrik Willem van Loon afgeslagen had: het Huis van Oranje was nimmer ‘op de vlucht geslagen’. ‘Onze plaats is hier in Nederland’, zou de prinses geschreven hebben. ‘Wij zullen nooit onze post verlaten.’¹

En nu dit!

Dat het prinselijk gezin vertrokken was, had men, dunkt ons, over het algemeen gebillijkt, zij het met enige wrok (en jaloezie) jegens prins Bernhard, door deze voorzien. Maar de koningin weg! Het was een verbijsterende slag voor de meesten van die Nederlanders welke zich steeds met haar verbonden gevoeld hadden, een slag ook voor zeer velen bij wie die verbondenheid geen rol gespeeld had. Want wat betekende dat vertrek? Dat het einde

¹ Volgens het bericht dat *De Telegraaf* met bronvermelding ontleende aan de Londense *Daily Telegraph* die ‘*Our own correspondent*’ in Greenwich, Connecticut, aan het woord gelaten had, had van Loon kennelijk kort tevoren prinses Juliana een telegram gestuurd en in antwoord daarop een brief van haar ontvangen. Noch in het koninklijk huisarchief noch in het archief van het kabinet der koningin, beide in goede orde bewaard, bevindt zich enig stuk terzake; hetzelfde geldt voor het archief van Hendrik Willem van Loon. Wel had deze prinses Juliana en haar kinderen asyl aangeboden in een telegram van 3 september 1939, gericht aan Colijn, hem goed bekend; Colijn had het in een brief van 6 september afgeslagen: ‘*We keep the grandchildren here and guarantee their safety.*’ Van Loon stuurde voorts op 13 mei een telegram naar prinses Juliana te Londen, ‘*repeating former offer*’ – enkelvoud, niet meervoud (brief, 11 aug. 1969, van G. W. van Loon, zoon van de schrijver). De meest plausible veronderstelling is, dat in de weergave van het gesprek van de correspondent van het Londense blad met de exuberante van Loon het aanbod van 3 september 1939 en enkele algemene beschouwingen, door van Loon ten beste gegeven, opgesierd zijn tot wat men ‘*a good story*’ noemt.

van de strijd naderde. Die conclusie werd door het bericht omtrent het vertrek der ministers slechts onderstreept. Een zakelijke en verstandige toelichting, vervat in een op dinsdag bekendgemaakte proclamatie van generaal Winkelman,¹ drong nauwelijks tot hoorders en lezers door, commentaren in gelijke geest die op aansporing van de Regeringspersdienst in enkele avondbladen verschenen,² wekten al evenzeer meer irritatie dan begrip. Het stond er blijkbaar slecht, zeer slecht voor. Wie nog illusies gekoesterd had (en wie had dat niet?), moest ze prijsgeven; wie vertrouwd had op langdurige weerstand, zag het perspectief van een snelle bezetting voor zich oprijzen; wie zich vastgeklampt had aan geruchten omtrent grootscheepse Geallieerde hulp (op Pinkstermaandag wist 'heel Amsterdam' dat er minstens dertig Engelse torpedobootjagers voor IJmuiden lagen³), greep opeens in het luchtledig. Plots ontwaarde men de werkelijkheid: de vijand was onweerstaanbaar. Dat wekte een mengeling van teleurstelling, angst en woede die zich tegen de regering richtte die vertrokken heette. Vertrokken? Er van doorgaan!

Druk en opgewonden werd er over gesproken, in de gezinnen, op het werk, met wildvreemden op straat. Er waren er die hun ridderorden demonstratief aflegden,⁴ officieren van het Algemeen Hoofdkwartier repten van 'compleet verraad, in de steek laten, enzovoort'.⁵ De burgemeester van Utrecht legde voor de plaatselijke radiodistributie uit, dat 'naar elders' niet behoefde te betekenen dat de regering ook het land verlaten had⁶ – het baatte niet. De schok was niet zo spoedig te verwerken en hij kwam vooral bij de militairen hard aan. Grote neerslachtigheid maakte zich allerwege van hen meester, op een enkele plaats wierpen zij verbitterd hun geweren weg.⁷ Bij Zoetermeer hoorde een korporaal in de keuken van een boerderij ('de boerin heeft doorendend de pan met eieren op het vuur; tien cent per stuk') het radiobericht dat de koningin het land verlaten had:

'Nooit ben ik méér geschrokken. We horen het met z'n zessen. Niemand durft de anderen aan te kijken. Als geslagen honden sluipen we naar buiten, naar onze loopgraven. Buiten willen ze het niet geloven, maar onze gezichten spreken een te duidelijke taal. Hier zullen wij dus sterven. De koningin weg; dan is de zaak hopeloos.'⁸

¹ Tekst in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 289. ² O.m. in *Het Vaderland*, 14 mei 1940. ³ L. de Jong: *Holland fights the Nazis* (1941), p. 17. ⁴ Getuige J. C. Roelofs, *Enq.*, dl. VII c, p. 469. ⁵ A.v., p. 468. ⁶ G. A. ter Pelkwijk: 'Utrecht in de meidagen van 1940', *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1949, p. 143. ⁷ A. C. de Neeve: 'Rotterdam 10-16 mei 1940', p. 32-33 (Collectie dagboeken, no. 315). ⁸ 'Uit het dagboek van een korporaal', *Nieuwe Courant*, 15 mei 1950.

Colijn

Colijn liep die ochtend de gal over – eigenlijk al eerder. Herinnerde hij zich dat de Geer hem tweemaal het minister-presidentschap aangeboden had en dat hij tweemaal had geweigerd? Het bestaan van de natie stond op het spel en hij was niet meer dan ambteloos burger. Hij kon het nauwelijks verkroppen. De Duitse invasie had ook hem in zijn Haagse villa verrast. Een oude strijdbaarheid brak in hem door. Wat kon hij anders doen dan zich hier en daar onder de troepen bewegen die bij Den Haag de strijd met de Duitsers aanbonden? De nervositeit, de slechte coördinatie die hij nagenoeg overal aantrof, schokten hem. Hij zag ze als bewijzen voor falend leiderschap, zowel bij de militaire als bij de burgerlijke overheid.

Wellicht had een innerlijk stilstaan bij het feit dat hij minister-president geweest was in de jaren waarin het Duits gevaar onderschat en de kans op tijdige herbewapening gemist was, hem tot terughoudendheid kunnen nopen, maar het was zijn aard niet, fouten bij zichzelf te zoeken. Daar was hij te zelfverzekerd voor. Nu jeukten hem de vingers om het roer van het schip van staat in handen te nemen – roer dat hij bij de Geer, geen man die tegen een storm kon optormen, in aarzelende en onzekere handen wist. Er bij voorbaat van overtuigd dat diens kabinet ondoordachte en schadelijke beslissingen zou nemen, had hij van meet af aan een sterke neiging tot het uitoefenen van kritiek; op Pinkstermaandag had die neiging rijkelijk voedsel gekregen toen zijn oude en hem bewonderende vriend, mr. W. L. baron de Vos van Steenwijk, hem ontzet telefonisch meegedeeld had dat koningin en kabinet het land verlaten hadden; als voorzitter van de Eerste Kamer was, gelijk vermeld, de Vos daaromtrent schriftelijk ingelicht door de secretaris-generaal van binnenlandse zaken. De Vos had Colijn aangespoord, het Nederlandse volk door de radio toe te spreken. 's Avonds laat had hij hem opgezocht; samen hadden zij een tekst opgesteld¹; samen waren zij het er over eens geweest dat het kabinet staatkundige verantwoordelijkheid aanvaard had voor een onvergefelijke blunder: nooit had de koningin het land mogen verlaten; zij had afstand moeten doen ten behoeve van prinses Juliana. En waarom waren *alle* ministers vertrokken? Was niet voldoende geweest indien alleen de minister van defensie zich gevoegd had bij zijn ambtgenoten van buitenlandse zaken en van koloniën die zich al in Londen bevonden? De overige ministers, 'waarbij vooral de ministers van binnenlandse zaken en van justitie', hadden moeten blijven

¹ J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 75.

‘om aan het volk leiding te geven in zijn houding tegenover de bezetters’.¹

Aannemelijk is het dat Colijn spoedig het nodige vernam omtrent de nerveuze tonelen die zich op Bezuidenhout 30 afgespeeld hadden, alsook dat hij ingelicht werd omtrent het feit dat de bevoegdheden van koningin en kabinet aan de opperbevelhebber overgedragen waren. Maar wie kende generaal Winkelman en welke staatkundige ervaring had deze? Het Nederlandse volk was, meende Colijn, in deze verbijsterende crisis van alle leiding verstoken. Wie kon dit volk dan beter opvangen dan hijzelf?

Hij was de enige niet die de figuur waarbij het staatsgezag exclusief bij generaal Winkelman was komen te berusten, minder gelukkig vond. De burgemeester van Den Haag, mr. S. J. R. de Monchy, was van oordeel dat de opperbevelhebber op zijn minst onmiddellijk een Raad van Advies naast zich moest krijgen, samengesteld uit bekende en vooraanstaande Nederlanders die òf geen functie hadden òf gemakkelijk uit hun werkkring gemist konden worden; hij dacht aan mr. J. B. Kan, jarenlang lid van de Raad van State, aan de Rotterdamse econoom prof. dr. P. Lieftinck,² ook aan een drietal anderen wier namen niet bewaardgebleven zijn. Met dit plan was hij dinsdagmorgen om half negen naar generaal Winkelman gestapt die gereserveerd reageerde – de Monchy wilde de opperbevelhebber juist op het moment verlaten waarop Colijn aangediend werd: alleen de opperbevelhebber kon Colijn toegang geven tot de microfoon om te zeggen wat hij op het hart had.

De zenders van Huizen, Hilversum en Jaarsveld waren die ochtend uitgevallen, maar Scheveningen-Radio was nog in de lucht, uitzendend op de gewone golfengte; er was een studio in het gebouw van het hoofdbestuur der PTT, er waren omroepers uit Hilversum gekomen. 's Morgens vroeg had men enkele grammofoonplaten geleend bij de secretaris van het hoofdbestuur, mr. J. F. van Royen, andere platen waren door het Algemeen Hoofdkwartier gevorderd bij een Haagse firma.³ Ook hadden, op uitnodiging van de secretaris van de Radioraad, al twee sprekers het woord gevoerd, onder wie de Haagse predikant ds. D. A. van den Bosch. Beiden hadden berusting gepredikt, daarmee wellicht sommigen troost schienkend, maar in elk geval bij anderen de nervositeit versterkend. Nauwelijks was ds. van den Bosch uitgesproken of de omroeper deelde mee dat, ‘waarschijnlijk na enkele minuten’ Colijn het woord zou voeren.⁴

¹ R. Hagoort: ‘Dr. Colijn als journalist en volksredenaar’ in *Een groot vaderlander. Dr. H. Colijn herdacht door tijdgenoten* (1947), p. 92. ² S. J. R. de Monchy, 9 okt. 1957; S. J. R. de Monchy: *Twee ambtsketens*, p. 235. ³ Overzicht, 20 mei 1940, van de secretaris van de Radioraad, p. 2 (Collectie-mr. B. de Gaay Fortman).

⁴ N. Buffinga: *Een koopmansstad in vuur!* (1942), p. 45.

Die mededeling was prematuur.

Colijn had tegen generaal Winkelman gezegd dat hij een toespraak wilde houden over het vertrek van koningin en kabinet; kon de generaal dat goedvinden? Het was geen gemakkelijk moment voor de opperbevelhebber. De man die hem dat verzoek deed, was zeven-en-twintig jaar tevoren minister van oorlog geweest, vijfmaal minister-president; hij was nog steeds in veler ogen de meest gezaghebbende vaderlandse staatsman. De opperbevelhebber was zich evenwel van zijn verantwoordelijkheid bewust. 'Dan wil ik graag de tekst zien', zei hij. Colijn (bevroedend dat de generaal die tekst niet voetstoots zou laten passeren) antwoordde: 'Dat kan niet, want hij moet over enkele minuten uitgesproken worden.' Winkelman repliceerde zonder een moment aarzelen: 'Dan gaat uw toespraak niet door.' 'Ik heb', aldus de Monchy, onvrijwillig toehoorder bij het gesprek, 'dat zeer in Winkelman bewonderd dat hij op dat moment iemand als Colijn de voet dwars zette. Colijn liep kwaad weg.'¹

Het kan zijn dat die kwaadheid en de er mee samenhangende gefrustreerdheid er toe bijdroegen dat Colijn op de avond van de dag die eindigde met de algemene capitulatie die hem, drager van de Militaire Willemsorde, ook al onbegrijpelijk was, het hoofdartikel schreef dat het anti-revolutionaire dagblad *De Standaard* daags daarna, 15 mei, publiceerde. Daarin sprak hij var 'de smadelijke vlucht der regering . . . 'Waarom moeten wij vechten', zo hoorden wij tal van militairen zeggen, 'als de regering de benen neemt?' . . . We zullen maar niet gewagen van de ongrondwettelijke daad om de zetel van de regering *buiten* het rijk te verplaatsen, hoewel er gelegenheid bestond, hem te verplaatsen naar veiliger gebied binnen het rijk. Omtrent dit alles zullen te zijner tijd de verantwoordelijkheden vastgesteld moeten worden. Maar voorlopig blijven wij zitten met een in het buitenland gevestigd kabinet dat, zo wij ons niet vergissen, het vertrouwen van 95 procent van het Nederlandse volk mist.'

Niet veel maanden zouden verstrijken voor Colijn zou beseffen dat deze emotionele reactie een ernstige politieke fout zijnerzijds geweest was; even waar is, dat die reactie op het moment waarop zij gepubliceerd werd, velen uit het hart gegrepen was: het betrokken nummer van *De Standaard* moest herdrukt worden.²

¹ S. J. R. de Monchy, 9 okt. 1957. ² R. Hagoort: 'Dr. Colijn als journalist en volksredenaar', in *Een groot vaderlander*, p. 92.

Doorvechten!

Generaal Winkelman, die dinsdagochtend tegen negen uur Colijn gedwars-boomd had, was, wat de militaire situatie betrof, op de avond van de vorige dag somber geweest. Geen wonder: de doorbraak door de Grebbelinie en het oprukken van de Duitse tankdivisie naar Dordrecht, misschien al verder, hadden diepe indruk op hem gemaakt; geenszins ondenkbaar was het, dat de terugtocht van het veldleger op het oostfront van de Vesting Holland een complete débâcle zou worden, een ongeorganiseerde warboel, waaruit zou voortvloeien dat men aan dat oostfront geen enkele weerstand zou kunnen bieden. Het kabinet had hem gemachtigd, ja opgedragen, tot de algemene capitulatie over te gaan zodra het brengen van verdere offers zinloos zou zijn. Wat zou die capitulatie inhouden? Maandagavond tegen middernacht had de chef van de marinestaf, vice-admiraal Furstner, hem opgezocht. De admiraal had besloten om, als de nood aan de man kwam, met een deel van de marinestaf naar Engeland over te steken. Was daar het moment voor gekomen? Bijzonderheden over de militaire situatie had de generaal, een zwijgzaam man, aan de admiraal niet meegedeeld, hij had gesproken over de kracht van het Duitse luchtwapen en van de Duitse tanks, 'wij zouden ons misschien bij het onvermijdelijke moeten neerleggen.'¹

Bij dit gesprek (wij komen er nog op terug) haakte Furstner aan toen hij dinsdagmorgen omstreeks acht uur generaal Winkelman telefonisch nog eens vroeg, 'of de toestand hopeloos was'; die toestand was, aldus het antwoord, 'zeer slecht.'² Overeenkomstige pessimistische inlichtingen kreeg de Britse marine-attaché, *Rear Admiral* Dickens, die ongeveer op hetzelfde uur generaal Winkelman bezocht, zulks in gezelschap van het hoofd van de afdeling inlichtingen van de marinestaf. 'Het is afgelopen', zei de opperbevelhebber.³ Hij gaf machtiging, behalve de aardolievoorraden te Pernis, nu ook die bij Amsterdam in brand te steken.⁴ Niet veel later evenwel, bereikten het Algemeen Hoofdkwartier informatie waaruit men kon concluderen dat het oostfront van de Vesting Holland geen onmiddellijk gevaar liep en dat nage-noege alle sectoren daarvan, in strijd met pessimistische verwachtingen, al bezet waren. 'Van de commandant veldleger wordt', schreef later generaal-majoor van Voorst tot Voorst,

'het mooie bericht ontvangen dat de terugtocht uit de Grebbelinie volkomen is geslaagd en dat de vijand slechts op enkele plaatsen nadringt. De Lichte Divisie dekt nu de rug van het IIIde legerkorps, dat in het oostfront van de Vesting

¹ Getuige J. Th. Furstner, *Enq.*, dl. III c, p. 233. ² A.v., p. 234. ³ C. Moolenburgh, 14 mei 1958. ⁴ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 120.

‘AAN CAPITULEREN WERD NIET GEDACHT’

Holland is teruggenomen en de moeilijke nachtelijke manoeuvre tezamen met brigade A in de Betuwe goed heeft uitgevoerd. Van een nadringen van de vijand wordt niet gerept. Men heeft dus blijkbaar nog tijd om zich ter verdediging voor te bereiden, troepen vrij te maken en om te wisselen, de rug van het veldleger ook west van Gouda te dekken, enzovoort.’¹

Zou dan toch een nieuwe ronde in de ongelijke strijd mogelijk zijn? Lieten de Duitsers één, twee dagen op zich wachten, dan waren alle inundaties van de Waterlinie op peil: die zouden een formidabel obstakel vormen. De commandant van de stelling-Den Helder belde op. Werd er over capitulatie gedacht, vroeg hij. ‘De opperbevelhebber gaf toe dat de vorige dag niet succesvol was geweest, doch iedereen was weer vol goede moed en aan capituleren werd niet gedacht.’² Een geest van vastberadenheid sprak dan ook uit de al eerder gememoreerde proclamatie waarvan de opperbevelhebber de tekst vermoedelijk omstreeks tien uur goedkeurde. Na een toelichting op het vertrek der regering luidde het slot:

‘De militaire toestand kan thans als volgt worden geschetst:

In de noordelijke provincies heeft de vijand zich vastgezet. Een poging om de Afsluitdijk te forceren, is tot nu toe verijdeld. Het noordelijk gedeelte van Rotterdam is vast in onze handen. Het veldleger is hedennacht teruggenomen op onze bekende Nieuwe Hollandse Waterlinie. De stelling van Den Helder is volkomen intact. In Brabant is de toestand onzeker. Zeeland is vast in onze handen. Onze luchtverdediging blijft, niettegenstaande de geleden verliezen, paraat. De strijd is zwaar. Hij is echter waard gestreden te worden, omdat het gaat om ons zelfstandig volksbestaan dat wij eeuwen geleden onder leiding van Oranje hebben veroverd.

Leve Hare Majesteit de Koningin!

Leve het vaderland!’³

Aan deze aankondiging van voortgezette strijd lag beraad ten grondslag waarbij, aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst, ‘de ernstige (maar nog niet hopeloze) toestand van alle zijden bezien’ was.

Toen kwam om vijf minuten over half elf bericht binnen dat van de Rotterdamse garnizoenscommandant geëist was, binnen twee uur de stad over te geven op straffe, mogelijkerwijs, van haar ‘volledige vernieling’. Dit brute ultimatum trof de opperbevelhebber en de chef-staf van de landmacht ‘gelijk een donderslag.’⁴

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst: ‘Notities’, p. 112. ² H. Jolles: Verslag over 14 mei 1940, p. 5 (*Eng.*, punt p, gestenc. bijlage 846). ³ Tekst in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 289 en *Eng.*, dl. II b, p. 145. ⁴ H. F. M. van Voorst tot Voorst: ‘Notities’, p. 112.

Rotterdam: ultimatum

Generaal Schmidt, commandant van het XXXIXste *Armee-Korps*, had, gelijk wij aan het slot van het vorig hoofdstuk deden uitkomen, van zijn onmiddellijke superieur, generaal von Kùchler, bevelhebber van het achttiende leger, zijn orders ontvangen: het verzet in Rotterdam moest 'mit allen Mitteln' gebroken worden, 'nötigenfalls ist Vernichtung der Stadt anzudrohen und durchzuführen.'

Het heeft zin, bij dit bevel een moment stil te staan en er dan allereerst op te wijzen dat von Kùchler na de oorlog beweerd heeft dat hij dat bevel geheel op eigen verantwoordelijkheid en zonder ruggespraak met anderen heeft doen uitgaan.¹ Dat moge zo zijn, maar daar moet onmiddellijk aan toegevoegd worden dat dat bevel dan midden in een reeks maatregelen viel, ten dele genomen op een hoger niveau dan waarop von Kùchler werkzaam was, ten dele op een lager.

Wat dat hogere niveau betreft, denken wij in de eerste plaats aan Hitler en de staf van het *Oberkommando der Wehrmacht*. Aannemelijk is het dat Hitler, die speciaal in de kritieke eerste dagen van de grote veldtocht in West-Europa, het verloop der oorlogshandelingen in de grootst mogelijke spanning volgde, op de 13de mei ernstig bezorgd was over de militaire situatie in Nederland; hij had vernomen dat bij de Grebbelinie nog zware strijd geleverd moest worden en hij was, niet als enige, hogelijk bevreesd voor de landing van sterke Engelse contingenten in IJmuiden en Hoek van Holland. Vandaar de al door ons aangehaalde algemene instructie waarin hij de noodzaak onderstreepte, het verzet in Nederland 'in Kürze zu brechen' en waarin hij opdracht gaf, de luchtstrijdkrachten die op dat moment in België opereerden, aan een 'bewusster Schwächung' te onderwerpen. Die instructie draagt de datum van 14 mei en is vermoedelijk in de eerste uren van die dag uitgegaan. Plausibel is intussen dat zij niet de stoot gaf tot *nieuwe* maatregelen maar veel eerder een samenvatting en tegelijk een bevestiging was van maatregelen die reeds *de dag tevoren*, 13 mei, genomen waren. Het staat namelijk vast² dat op die 13de mei het IVde Duitse *Fliegerkorps* dat in België de operaties van het zesde leger ondersteunde, een aantal duikbommenwerpers en een sterke afdeling zware bommenwerpers (*Kampfgeschwader 54*) moest afstaan die onder onmiddellijk bevel geplaatst werden van de *Luftwaffe*-generaal Putzier die alle operaties van de *Luftwaffe* welke in Nederland uitgevoerd werden, met een aparte staf coördineerde. Duikbommenwerpers zouden voldoende zijn geweest om, met precisie aanvallend op de Nederlandse

¹ Brief, 10 okt. 1969, van H. A. Jacobsen. ² Brief, 30 okt. 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de staf der Koninklijke Luchtmacht.

WIE LIET ROTTERDAM BOMBARDEREN?

posities bij het Duitse bruggehoofd aan het noordelijk uiteinde van de Willemsbrug, de doorbraak van generaal Schmidts tanks mogelijk te maken.

Maar daar ging het Hitler niet om.

Hem ging het niet om een doorbraak door Rotterdam of om de capitulatie van de stad – hij wenste de capitulatie van Nederland. Die moesten de bommenwerpers van het *Kampfgeschwader 54* afdwingen; afdwingen met een vernietigende aanval in de eerste plaats op Rotterdam en, als die niet voldoende effect sorteerde, op andere grote Nederlandse steden: Utrecht, Den Haag, Amsterdam, Haarlem. Men vindt die vijf steden in geen enkel uit die tijd daterend Duits stuk uitdrukkelijk genoemd, maar daarbij moet bedacht worden dat juist de archiefstukken van de *Luftwaffe* hoogst onvolledig bewaardgebleven zijn en dat in kritieke situaties die snelle beslissingen vergden, druk getelefoneerd werd – en van die telefoongesprekken ontbreken alle nadere gegevens. *Oberstleutnant* von Choltitz zei kort na de 14de mei tegen het Rotterdams gemeentebestuur dat, als Nederland niet gecapituleerd had, na Rotterdam inderdaad de vier andere genoemde steden gebombardeerd zouden zijn en dat de eskaders daarvoor al klaar hadden gestaan.¹ Het volkenrechtelijk verweer, door sommige Duitsers gevoerd, als zou het bombardement van Rotterdam geoorloofd zijn geweest aangezien de stad verdedigd werd, is dan ook irrelevant, want dat bombardement vormde slechts onderdeel van een veel wijder plan waarbij de vraag of een stad al of niet ‘verdedigd’ werd (gold dat soms voor Amsterdam of Haarlem?), geen enkele rol speelde. Wij onderschrijven dan ook de conclusie van L. J. Hartog dat het bombardement van Rotterdam voortgevoeld is uit ‘een misdadige mentaliteit’² – de mentaliteit van het aggressieve, er-op-los-slaande, elke tegenstand met alle middelen (geoorloofde en ongeoorloofde) ‘brekende’ nationaal-socialisme.

Wij spraken tot dusver slechts van Hitler. Er is evenwel alle reden, aan te nemen dat Goering, de *Oberbefehlshaber der Luftwaffe*, op 13 mei niet minder geëmotioneerd was dan zijn *Führer*. Goering had, verklaarde hij tijdens het grote Neurenbergse proces, zijn *Luftlande-Korps* (Sponeck, commandant van de *Luftlande-Division*, was een persoonlijke vriend van hem³) tevoren beloofd dat, als het in het nauw kwam en als geen zware Duitse artillerie het kon bijstaan, de *Luftwaffe* tijdig te hulp zou komen⁴; van de benarde positie

¹ M. Smeding: ‘Het bestuur van Rotterdam onder de Duitsers en NSB’ers’, p. 4. Dit is de tekst van een lezing, gehouden voor het gemeenschap Roteradamum. ² L. J. Hartog: ‘Het bombardement van Rotterdam’, *De Gids*, 1959, p. 237. ³ Brief, 30 okt. 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van de staf der Koninklijke Luchtmacht. ⁴ Getuige H. Goering, *IMT*, dl. IX, p. 380 (Duitse tekst).

van zijn groepje *Fallschirmjäger* bij het noordelijke uiteinde van de Willemsbrug was hij precies op de hoogte, 'ich könnte heute noch hier', zei hij, bijna zes jaar later voor zijn rechters staande, 'die Situation haargenau aufzeichnen' – en het beeld dat hij vervolgens schetste, was in hoofdtrekken juist.

Tegen een terroristische ingreep had de *Draufgänger* Goering bepaald geen principiële bezwaren – misschien *Luftwaffe*-generaal Kesselring, commandant van de tweede *Lufiflotte*, onder wie Putzier ressorteerde, wèl.

Kesselring schreef in 1953, 'dass zwischen Goering und mir vor dem Start des Kampfeschwaders' (d.w.z. vóór twaalf uur, Nederlandse tijd¹) 'stundenlang erregte telefonische Auseinandersetzungen stattfanden über die Frage, wie und ob überhaupt die angeforderten Angriffe durchzuführen seien.'² Beschouwde Goering het ultimatum dat Schmidt in opdracht van von Kùchler moest stellen, als een overbodigheid en als tijdverspilling? Drong hij er onophoudelijk op aan dat Rotterdam onmiddellijk geteisterd moest worden, en betoogde Kesselring dat men toch minstens het antwoord op de capitulatie-eis kon afwachten? Wenste hij dat het bombardement een zo groot mogelijk deel van het centrum zou treffen, en zette Kesselring uiteen dat het voldoende was indien men, eventueel met *Stukas*, het stadsgedeelte vlak bij de Willemsbrug trof? Het moeten toch wel principiële en belangrijke vragen als deze geweest zijn waar 'urenlang opgewonden discussies' over plaats vonden. Wij weten van die discussies niets naders af; de feiten tonen aan dat Kesselring het onderspit dolf.

Nu is het van belang, er ook op te wijzen dat Hitlers besluit, zo nodig *alle* grote steden in de Vesting Holland te teisteren, naar de tijd gerekend, vermoedelijk samengevallen is met een initiatief dat van generaal Schmidt is uitgegaan. Hier komen wij dan bij het niveau dat lager was dan waar von Kùchler stond. Ook Schmidt maakte zich namelijk zorgen op die 13de mei. Hij had bij de Oude Maas drie tanks verloren, zware verliezen in Rotterdam wilde hij voorkomen – derhalve was hij het die op de middag van de 13de (hoogstwaarschijnlijk vóór von Kùchlers order hem bereikte) radiografisch hulp van zware Duitse bommenwerpers vroeg voor een tankaanval op de 14de, dwars door Rotterdam. Dat verzoek leidde er toe dat de commandant van de inmiddels ter beschikking gestelde *Kampfgruppe 54* maandagavond 13 mei een verbindingsofficier naar Rijsoord zond waar hem een kaart overhandigd werd, 'in der', aldus die commandant in '52,³ 'genau die holländischen Widerstandszonen eingezeichnet waren die durch Bombenteppiche ver-

¹ Brief, 10 okt. 1969, van H. A. Jacobsen. ² A. Kesselring: *Soldat bis zum letzten Tag*, p. 74. ³ H. A. Jacobsen: 'Der deutsche Luftangriff auf Rotterdam', *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, 1958, p. 276-77.

nichtet werden sollten.' Onzerzijds tekenen wij daarbij slechts aan dat het bombardement, zoals het uitgevoerd werd, met die 'Widerstandszonen' niets te maken had. Juister drukte zich een Duits officier uit die, aan het eind van de ochtend van 14 mei op het stadspanorama wijzend, tegen een functionaris van de Holland-Amerika-Lijn zei: 'Sehen Sie das noch mal an, heutmittag steht nichts mehr davon.'¹

Onze conclusie is dat in de namiddag van 13 mei een zwaar bombardement van het centrum van Rotterdam zowel verlangd werd door Hitler en Goering als door de generaals Schmidt en Student – maar door de twee eersten om andere redenen dan door de twee laatsten. Schmidt en Student begeerden een zo gemakkelijk mogelijke voortzetting van de veldtocht in Nederland – Goering en in nog sterker mate Hitler begeerden zijn einde.

★

Het ultimatum dat generaal Schmidt in de vroege ochtenduren van de 14de mei in zijn hoofdkwartier te Rijsoord definitief vaststelde, was gericht, niet alleen 'aan de Kommandant van Rotterdam', maar ook 'aan Burgemeester en Wethouders en die autoriteiten van de staat in Rotterdam'; Schmidt wilde het gemeentebestuur de gelegenheid geven, de stad desgewenst te evacueren. Vier kopieën van het stuk werden aan de inlichtingen-officier (de *Ic*) van de 9de *Panzer-Division* ter hand gesteld die zich, in het gezelschap van een tweede officier en van een tolk, bij *Oberstleutnant* von Choltitz kwam melden. Von Choltitz gaf hun een witte vlag mee; daardoor gedekt overschreden de drie Duitsers de Willemsbrug.

En als Rotterdam niet capituleerde?

Dan zou Schmidts strijdmacht op twee punten de Maas oversteken: via de Willemsbrug naar het centrum en, met boten, iets verder zuidoostwaarts, naar Kralingen. Om 13 uur zou een artilleriebeschieting beginnen ('*Schwerpunkt beiderseits der Brücken*'), om 13 uur 20 het luchtbombardement volgen, om 13 uur 50 de dubbele aanval over de rivier ingezet worden; daarna zou de ene Duitse colonne, de sterkste, met steun van tanks en vlammenwerpers tenslotte in de richting van Gouda en Utrecht oprukken, de andere in die van Overschie en Den Haag.² Met het oog op de hevige strijd die zich kon ontwikkelen, gaf *Oberstleutnant* von Choltitz de burgerij op het Noordereiland verlof, over de Koninginnebrug naar Rotterdam-zuid te gaan, mannelijke personen echter alleen voorzover zij jonger dan zestien

¹ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 227. ² A.v., p. 243-44.

of ouder dan zestig jaar waren. Om één uur zou die uittocht beginnen. 'Veel vrouwen,' aldus een ooggetuige,

'willen hun mannen niet alleenlaten, doch met sterke aandrang en zelfs met geweld moeten zij toch het eiland verlaten . . . Daar komen jongelui van ongeveer twintig jaar met een korte broek aanlopen . . . en flinke mannen van ongeveer vijftig jaar trachten zich als veel ouder voor te doen door met gebogen ruggen, feestsnorren en baarden de Duitse soldaten te verschalken . . . Dat lukt wel enigen.'¹

★

Hoe laat precies de Duitse parlementair de Willemsbrug overschreed, is niet zeker. Nederlandse bronnen maken melding van tien uur, de parlementair-zelf schreef in zijn rapport, diezelfde dag opgesteld: negen uur.² Vast staat, dat men hem en zijn twee begeleiders blinddoekte en dat de drie Duitsers te voet een eindweegs kris-kras door de stad gevoerd werden voor zij per auto kolonel Scharroo's hoofdkwartier in Blijdorp in het noorden van Rotterdam bereikten.³ Wij zijn geneigd de Duitse informatie voor juister te houden dan de Nederlandse; in elk geval bereikte de parlementair eerst om half elf Scharroo's hoofdkwartier.⁴

Een half uur tevoren had een Rotterdams burger het stadhuis opgebeld en aan burgemeester Oud meegedeeld dat Duitse militairen met een witte vlag van over de rivier gearriveerd waren en dat hij hen had horen roepen: '*Holland in Ehren, wir haben parlamentäre Briefe für den Bürgermeister.*' Burgemeester Oud had toen onmiddellijk telefonisch contact gezocht met kolonel Scharroo. Die had bars gezegd: 'U heeft hier niets te vertellen', maar hij had er geen bezwaar tegen gemaakt dat Oud zich een half uur later bij hem vervoegde. Dat was toevallig het moment waarop ook de Duitse parlementair kwam opdagen. 'Ik ontvang hem alleen', zei Scharroo tegen Oud, 'want het is een militaire zaak.' Oud bleef wachten. Enkele minuten later kwam Scharroo te voorschijn met twee gele enveloppen⁵ welke adressering wij al weergaven. Onder dagtekening 'Den 14. Mei 1940' lazen Scharroo en Oud:

¹ C. J. Spermon: 'Bombardement op Rotterdam', *Voormalig Verzet Nederland*, 7 febr. 1959. ² XXXIX Armee-Korps: 'Tätigkeitsbericht der Abt. I c, Holland', 14 mei 1940 (CDI, 3.0812). ³ A.v., 3.0818. ⁴ A.v., 3.0813, en Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 173. ⁵ P. J. Oud: 'Herinneringen van een burgemeester van Rotterdam aan een bewogen tijd', *Rotterdams Jaarboekje*, 1965, p. 137; verder aan te halen als Oud: 'Herinneringen'.

'De weerstand, die in het open stad Rotterdam tegen de offensieve der Duitse troepen getoont wordt, noodzaakt mij indien uwe weerstand niet onmiddellijk gestaakt wordt, die doelmatige maatregelen te nemen.

Dit kan de volledige vernieling van het stad ten gevolge hebben. Ik verzoek u als een man die verantwoordingsgevoel bezit, daarop aan te dringen, dat het stad niet dit zware verlies lijden moet.

Als teeken van overeenstemming verzoek ik u dadelijk een parlementaire te sturen, welke die noodige vollemacht bezit. Indien ik binnen twee uren na de overhandiging van deze mededeling geen antwoord ontvang, ben ik genoodzaakt die scherpste maatregelen van vernieling te nemen.¹

Onder het ultimatum (er waren, gelijk gezegd, vier exemplaren: twee voor Scharroo, twee voor Oud²) stond Schmidts functie getypt, in vage aanduiding: 'De Kommandant van de Duitse troepen.' Schmidt had het stuk niet ondertekend, misschien omdat hij vreesde dat men uit een volledige vermelding van zijn rang en functie (*Generalleutnant*, commandant van het XXXIXste *Armee-Korps*) conclusies zou trekken ten aanzien van de sterkte van de strijdmacht die hij onder zijn bevelen had. Geen enkele volkenrechtelijke regel schreef overigens voor, dat zodanig ultimatum met naam, rang en functie ondertekend moest zijn³; trouwens, wie garandeerde de authenticiteit van dergelijke gegevens?

Overhandigd was het ultimatum om half elf; daar het een looptijd had van 'twee uren', liep het dus af om half één: een half uur vóór de artilleriebeschieting, vijftig minuten vóór het luchtbombardement, tachtig minuten voor de dubbele aanval met tanks en vlammenwerpers ingezet zou worden.

Hoe zwaar moest men dat stuk laten wegen?

Overste Wilson, twee dagen tevoren als Winkelmans gemachtigde in Rotterdam aangekomen, vond het een waardeloos document: een ultimatum zonder naam, rang, precieze functie en handtekening van de steller – 'een vodje papier', schreef hij twintig jaar later.⁴ Kolonel Scharroo die diezelfde ochtend het aanwezige pantserafweergeschut naar de omgeving van de Willemsbrug gezonden en de vernieling van het spoorwegviaduct bij het Beursstation voorbereid had⁵ (het Algemeen Hoofdkwartier had hem gewaarschuwd dat, via Dordrecht, een Duitse pantsertrein in aantocht was⁶), zag, om te beginnen, geen enkele militaire noodzaak om te capituleren,

¹ Nederlandse tekst in Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 173; Duitse: p. 198–99. ² Volgens de aantekeningen op de Duitse tekst in XXXIX *Armee-Korps*, *Abt. I a*, *Armee- und Korpsbefehle*, 10.5.–15.5. 1940 (CDI, 3.0659). ³ L. J. Hartog: 'Het bombardement van Rotterdam', *De Gids*, 1959, p. 216–17. ⁴ Wilson: *Vijf oorlogsdagen*, p. 262. ⁵ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 172. ⁶ Getuige P. W. Scharroo, *Enq.*, dl. I c, p. 643.

'er waren geen Duitsers in Rotterdam'¹, d.w.z. in het stadsgeedeelte benoorden de rivier; bovendien deelde hij de opinie van overste Wilson met betrekking tot het waardeloos karakter van het overhandigde stuk. Hij belde generaal Winkelman op en zei hem dat hij 'persoonlijk niet van plan was op een dergelijk ongetekend verzoek in te gaan', daar was 'geen enkele reden voor.' Intussen erkende hij dat de beslissing bij de opperbevelhebber lag. Wat wilde deze, vroeg hij. Generaal Winkelman antwoordde dat hij nader van zich zou laten horen. Burgemeester Oud liet toen vragen of hij zijnerzijds iets tegen de opperbevelhebber mocht zeggen; dat werd door deze geweigerd.² 'Daarop heb ik', aldus Oud,

'van het militaire hoofdkwartier uit de commissaris der koningin, van Karnebeek, opgebeld. Ik lichtte hem in omtrent het ultimatum en gaf hem als mijn oordeel te kennen dat als het algemeen landsbelang met zich bracht, dat Rotterdam met de grond gelijk zou worden gemaakt, de stad dit zou hebben te ondergaan, doch dat, als de zaak toch hopeloos was, de stad behoorde te worden gespaard. De heer van Karnebeek deelde mijn oordeel. Hij raadde mij aan, de generaal nogmaals op te bellen; van zijn kant zou hij eveneens trachten, hem te bereiken.'³

Het kostte Oud moeite, met generaal Winkelman verbonden te worden. Deze zei hij, wat hij jhr. van Karnebeek gezegd had; ook hem antwoordde de opperbevelhebber, 'dat hij alles zou overwegen en tijdig zijn beslissing zou kenbaar maken.'⁴

Wij weten van dit 'overwegen' weinig af. Generaal-majoor van Voorst tot Voorst schreef later, dat 'het lot van Warschau ons' (generaal Winkelman en hemzelf) 'nog helder voor de geest' stond⁵ – van Karnebeek daarentegen, die zich spoorslags naar de opperbevelhebber begeven had, deelde een dag later aan een lid van de Raad van State mede, dat de generaal 'niet overtuigd' geweest was, dat de Duitsers hun 'vreselijke bedreiging' zouden uitvoeren.⁶ Die bedreiging was overigens nog geaccentueerd doordat de Duitse parlementair in de loop van het verdere gesprek tegen kolonel Scharroo gezegd had, 'dat, wanneer ik', aldus de kolonel, 'niet capituleerde, Amsterdam, Den Haag, Utrecht en Haarlem hetzelfde lot zouden ondergaan als Rotterdam'⁷ – een informele uitbreiding van het ultimatum die de kolonel niet aan generaal Winkelman doorgaf.

De generaal maakte het formele argument van de Rotterdamse garnizoenscommandant tot het zijne. Het minste wat men zodoende won, was tijd;

¹ A.v. ² Oud: 'Herinneringen', p. 138. ³ A.v. ⁴ A.v. ⁵ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 112. ⁶ P. J. M. Aalberse: 'Dagboek', 15 mei 1940. ⁷ Getuige P. W. Scharroo, *Eng.*, dl. I c, p. 644.

tijd om het pantserafweerfront in Zuid-Holland sterker te maken, tijd om oost- en noordfront van de Vesting Holland in betere staat van verdediging te brengen. Misschien zou een tweede ultimatum duidelijker zijn, het eerste kon heel wel een soort krijgslist, 'een mystificatie' wezen.¹ Om kwart voor twaalf kreeg Scharroo van het Algemeen Hoofdkwartier instructie, 'dat hij op het ultimatum moest antwoorden, dat slechts een behoorlijk ondertekend geschrift, dat bovendien de kwaliteit van de afzender vermeldde, in verdere overweging kon worden genomen.'² Vijf-en-twintig minuten later, om 12 uur 10, vertrok derhalve een van Scharroo's stafofficieren, kapitein J. D. Backer, met de volgende schriftelijke, aan de anonieme Duitse commandant gerichte, maar door 'Der Oberst-Kommandant der Truppen in Rotterdam, P. W. Scharroo' persoonlijk ondertekende mededeling:

'Ich habe Ihren Brief empfangen. Dieser war nicht unterzeichnet und erwähnte nicht Ihren militärischen Rang. Bevor einen derartigen Vorschlag in Überwägung nehmen zu können, muss dieser mir erreichen mit Ihrem militärischen Rang, Ihrem Namen und Ihrer Unterzeichnung versehen.'

Dit antwoord werd om kwart over twaalf op het Noordereiland door kapitein Backer aan *Oberstleutnant* von Choltitz overhandigd: een kwartier dus vóór het ultimatum afliep.³

★

Twee bezoekers hadden enige tijd tevoren kolonel Scharroo's hoofdkwartier verlaten: burgemeester Oud en de Duitse parlementair (met de hem begeleidende officier en de tolk). De burgemeester was naar het stadhuis teruggekeerd. Hij lichtte er de wethouders in: de Duitsers hadden met de vernietiging van de stad bedreigd en hun ultimatum liep om half één af; wat generaal Winkelman zou laten antwoorden, wist hij niet. Wat te doen? De burgerij waarschuwen? Dat zou (men kon de stad nauwelijks meer uit) tot een panische vlucht en gigantische opstoppingen in de open lucht leiden, waardoor het aantal slachtoffers van beschieting of bombardement, kwam het daar toe, nog zou kunnen toenemen.⁴ Er werd dus niet gewaarschuwd. Kwartier na kwartier verstreek; in de kamer waar het gemeentebestuur bij-

¹ Aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst 'een week of zes daarna' tegen Oud (getuige P. J. Oud, a.v., dl. II c, p. 405). ² Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 174. ³ A.v., p. 174-75. ⁴ Oud: 'Herinneringen', p. 138-39.

een was (de burgemeester, de wethouders, de gemeentesecretaris) steeg de spanning tot het ondragelijke.¹

De Duitse parlementair had zich om tien minuten voor twaalfen weer bij zijn opdrachtgever kunnen melden²; vijftig minuten later, om 12 uur 40, zo berichtte hij, zou een Nederlandse parlementair bij de Willemsbrug verschijnen; zijn eigen indruk was voorts (waarom stuurde men anders antwoord?), 'dat er wel neiging voor het onderhandelen over de overgave bestond.'³ Gehoord dit rapport, nam generaal Schmidt te Rijsoord twee belangrijke beslissingen. Hij stelde de artilleriebeschieting die om één uur ingezet zou worden, uit en stelde een radiobericht op dat luidde: '*Bombangriff Rotterdam wegen Übergabeverhandlungen aufgeschoben. Neue Startbereitschaft melden.*'⁴

Het was toen twaalf uur: de eerste helft van de bommenwerpers van het *Kampfgeschwader 54* was juist bezig, op te stijgen van de vliegbases: één bij Bremen, twee in Westfalen.⁵ De vlucht naar Rotterdam zou bijna anderhalf uur in beslag nemen. Aan de commandanten van de twee colonnes van het *Kampfgeschwader* was meegedeeld dat, als het bombardement van de stad niet moest doorgaan, op het Noordereiland rode lichtkogels afgeschoten zouden worden.

Door de artilleriebeschieting van Waalhaven had Student de helft van zijn radio-apparatuur verloren. Zijn verbindingen werkten niet erg snel: meer dan een half uur duurde het voor het radiobericht van generaal Schmidt in code doorgegeven werd aan de staf van generaal Kesselring. Het was toen vijf over half een. Kesselring moest het bericht doorgeven aan de staf van generaal Putzier; Putzier moest de drie vliegbases waarschuwen; van die bases uit zou men de bommenwerpers van het *Kampfgeschwader* kunnen terugroepen.

Wat is toen precies gebeurd? Wij hebben geen zekerheid.

Denkbaar is het dat Kesselring die, zeker na de twistgesprekken van die ochtend, Goering moest inlichten, van deze het formele verbod kreeg om het bericht door te geven (Schmidt had immers slechts kunnen seinen dat er over overgave *onderhandeld* werd, niet dat de overgave al een *feit* was); denkbaar is het voorts dat het bericht van échelon naar échelon wél doorgegeven werd maar dat daarbij zoveel tijd verloren is gegaan dat de radio-waarschuwing niet meer opgevangen kon worden door de bommenwerpers die, dicht bij Rotterdam gekomen, de sleepantennes van hun radio binnen-

¹ M. Smeding: 'Het bestuur van Rotterdam onder de Duitsers en NSB'ers', p. 2.

² XXXIX Armee-Korps: 'Tätigkeitsbericht der Abt. I c, Holland' (CDI, 3.0813).

³ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 199. ⁴ A.v. ⁵ Molenaar: *De luchtverdediging*, IX, p. 60.

getrokken hadden; denkbaar is het tenslotte dat in Duitsland althans door Kesselring en Putzier vertrouwd werd dat generaal Schmidt van wie even na half één een verzoek om uitstel van het bombardement binnengekomen was, er zeker voor zou zorgen dat een klein uur later de rode seinkogels afgevuurd zouden worden. Hoe dat alles zij – Schmidt ontving geen nader bericht en mocht dus aannemen dat de bommenwerpers om welke steun hij verzocht had, niet zouden komen opdagen. De artilleriebeschieting, het luchtbombardement en de dubbele aanval met tanks en vlammenwerpers hield hij in reserve voor het geval de indruk van zijn parlementair niet juist zou blijken te zijn.

★

Wij verlieten kapitein Backer toen deze om kwart over twaalf met kolonel Scharroo's antwoord voor *Obersteutnant* von Choltitz stond. Von Choltitz waarschuwde zijn commandant, generaal Student. Gevolg was, dat Student en zijn superieur, generaal Schmidt, vergezeld van de commanderende generaal van de 9de *Panzer-Division*, twintig minuten later, om 12 uur 35, per auto uit Rijsoord voor de ijssalon arriveerden waar kapitein Backer zich ophield. Schmidt las Scharroo's antwoord. Wel, als de Rotterdamse commandant persé een ondertekend ultimatum wenste, kon hij dat krijgen. Aan de achterkant van Scharroo's brief schreef Schmidt, op een kist gezeten, in Duitse schrijffletters een nieuwe tekst¹, waarin o.m. geëist werd dat de Duitse troepen nog bij daglicht Rotterdam benoorden de rivier zouden kunnen binnenrukken; 'die tapferen holländischen Truppen' zouden hun wapens moeten afleggen, officieren zouden de hunne mogen behouden. Schmidt las die tekst voor (waar geen enkel dreigement meer in stond), kapitein Backer las hem toen ook nog één keer zelf.²

Welke looptijd moest dit nieuwe, dit tweede ultimatum krijgen?

Kapitein Backer betoogde dat kolonel Scharroo opnieuw contact moest opnemen met het Algemeen Hoofdkwartier en dat men, als het Algemeen Hoofdkwartier accoord ging (ook hem werd gezegd, dat, als Rotterdam zich niet overgaf, behalve die stad ook Utrecht, Den Haag, Amsterdam en Haarlem gebombardeerd zouden worden³), alle troepen aan het langgerekte Maasfront moest waarschuwen; voor dat alles was tijd nodig. Generaal

¹ Tekst in Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 200. ² Getuige J. D. Backer, *Enq.*, dl. I c, p. 370.

³ Getuige P. W. Scharroo, a.v., p. 644.

Schmidt die kennelijk de indruk had dat de zaak de goede kant uitging, bleek bereid, die tijd te geven: drie uren; vóór 16 uur 20, zei hij, moest hij Scharroo's tweede antwoord ontvangen. Hij ondertekende het geschreven stuk met zijn naam en rang, er aan toevoegend: 'Kommandierender General eines Armee-Korps.' Het was toen kwart over één. Kapitein Backer kreeg twee Duitse officieren mee om hem naar de Nederlandse linies terug te brengen.

Enkele minuten later zag men dat van het zuiden en oosten uit ongeveer honderd Duitse vliegtuigen in twee colonnes naderden: *Heinkels*, bommenwerpers.¹ 'Um Gotteswillen', riep generaal Schmidt, die uiteraard aangenomen had dat zijn bericht over het uitstel van het bombardement doorgegeven was, 'das gibt eine Katastrophe!'² 'Mein Gott, mein Gott', hoorde een Nederlander hem zeggen, 'was wird jetzt geschehen? Das wird ein zweites Warschau!'³ Haastig werd het waarschuwingsteken gegeven dat aan de colonne-commandanten bekend was: rode seinkogels gingen de lucht in, eerst om 13 uur 22, vervolgens om 13 uur 25.⁴ In allerijl liet generaal Schmidt tevens een paar balen wit katoen (wit is het algemene teken voor capitulatie) die uit magazijnen van Vroom en Dreesmann gehaald waren, op straat uitrollen.⁵ De commandant van de uit het zuiden komende colonne zag de seinkogels op het laatste moment en draaide met zijn toestellen af (de drie voorste hadden hun bommen al laten vallen), de commandant van de oostelijke colonne, de sterkste van de twee, vloog met zijn bijna honderd ton aan bommen⁶ door. Dat kon men van het Noordereiland af duidelijk zien. 'Er wordt niet meer gesproken', schreef een bewoner, 'de Maas en de Koningshaven schitteren in het zonlicht . . . Iedereen vlucht nu naar de kelders of gaat plat op straat liggen, ook de enkele Duitse soldaat, die niet tijdig in een huis kan komen.'⁷

*

¹ Brief, 30 okt. 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van het hoofdkwartier der Koninklijke Luchtmacht. ² F. Kurowski in *Ruhr-Nachrichten* (Dortmund), 13 maart 1964. ³ Interview met W. A. Keeman, *De week in beeld*, 6 mei 1950. ⁴ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 175. 'De kardinale fout van de Duitsers is geweest', aldus L. J. Hartog, 'dat ze de vliegtuigen hebben laten opstijgen met de instructie dat moest worden gebombardeerd *tenzij* men lichtkogels zag, terwijl men had moeten instrueren dat eerst zou moeten worden gebombardeerd *nadat* men lichtkogels zou hebben gezien.' (L. J. Hartog: 'Het oorlogsrecht in onze krijgshistorie', *De Gids*, 1961, p. 224). ⁵ Interview met W. A. Keeman, *De week in beeld*, 6 mei 1950. ⁶ (*United Kingdom, Cabinet Office*) *History of the second world war. Military series*. J. R. M. Butler: *Grand strategy*, dl. II (1957), p. 570. ⁷ C. J. Spermon: 'Bombardement op Rotterdam', *Voormalig Verzet Nederland*, 7 febr. 1959.

Van de drie zware batterijen Nederlands luchtafweergeschut die bij Rotterdam stonden, waren twee in de eerste uren van de Duitse aanval, 10 mei, verloren gegaan. De derde batterij die zich dicht bij Rotterdam bevond, stond, ter bescherming van de olie-installaties van Pernis, iets ten westen van Vlaardingen opgesteld. Die installaties waren op de 13de in brand gestoken. De batterijcommandant vroeg dus 's morgens vroeg op de 14de aan de commandant van de luchtverdedigingskring Rotterdam, 'of hij een nieuwe opstelling bij Rotterdam mocht innemen. Deze achtte dit niet nodig.'¹

Nòg een batterij had men naar Rotterdam kunnen aantrekken: die welke op 10 mei op Beijerland bij het Hollands Diep gestaan had en op de 13de, toen zij zich in Maasdam bevond, opdracht gekregen had, via Den Briel naar Maassluis te gaan.² Zij verplaatste zich op 14 mei naar Den Haag om daar het luchtafweerfront te versterken.

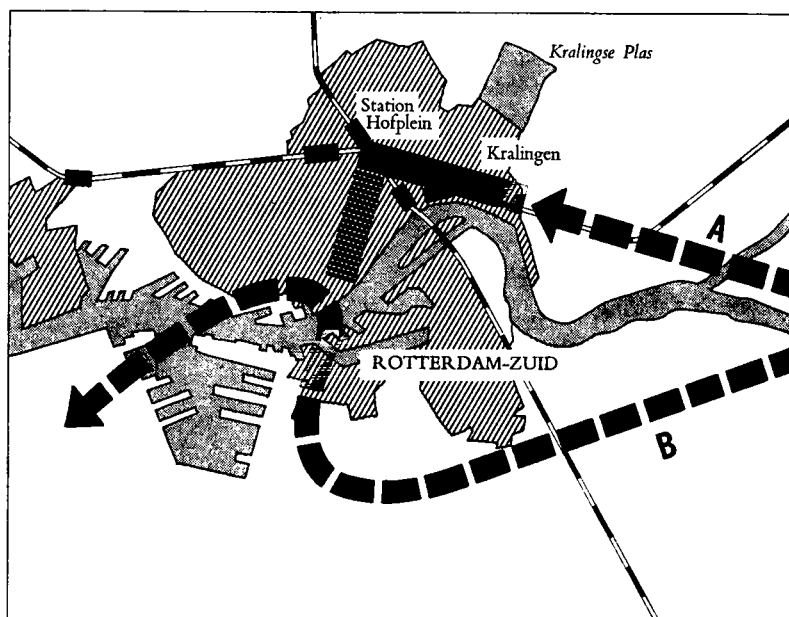
Gevolg van dit alles was, dat zich op de ochtend van de 14de in en bij Rotterdam slechts veertien stukken licht luchtafweergeschut bevonden: die welke, bij de havens tussen Rotterdam en Schiedam opgesteld, bemand werden door het Vrijwillig Landstormkorps Luchtafweerdienst. De commandant van die lichte batterijen kreeg van zijn korpscommandant in Den Haag (die daar geen enkele bevoegdheid toe had!) 's morgens opdracht, zo lang mogelijk ter plaatse te blijven maar er voor te zorgen dat zijn stukken niet in Duitse handen zouden vallen. Hij lette meer op de tweede dan op de eerste helft van die opdracht. Buiten medeweten van de Rotterdamse militaire autoriteiten trok hij in de loop van de ochtend met al zijn stukken en manschappen haastig in de richting van Gouda weg.³

Zo was Rotterdam, toen tegen half twee de Duitse *Heinkels* naderden, van alle luchtafweer verstoken.

Rotterdam: bombardement en brand

Tussen één uur en kwart over één was in de stad luchtalarm gegeven. De sirenes loeiden; ze bleven, aldus een Rotterdammer tien jaar later, 'ongewoon lang doordrenzen, minuten achtereen bleef het door merg en been dringende gehuil sidderen.' Velen zochten zo goed en kwaad als het ging, een schuilplaats op. De man die wij zojuist citeerden, vluchtte de Passage binnen:

¹ Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 82. ² Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 190. ³ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 179-80; Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 59.

XXXVII. Het bombardement van Rotterdam

Eskader A heeft als opdracht, het met een rode rechthoek aangegeven gebied te bombarderen en zet de aanval door, waarbij ook tal van bommen buiten het aangegeven gebied vallen. Eskader B heeft als opdracht het rood gearceerde gebied te bombarderen, alleen de voorste toestellen laten hun bommen vallen - daarna draait het eskader af om met de resterende bommenlast naar het zuidwesten te vliegen.

'We waren er met nog een tiental, misschien twintigtal anderen. En nòg vandaag de dag kan ik me zo goed voorstellen: die twee giechelende bakvisjes die hun zenuwen niet anders konden bedwingen dan door maar vreemde, hoge lachgeluidjes uit te stoten, de sombere man die verklaarde: 'De hele stad gaat er aan', de man die met fiets en al door een soldaat werd binnengebracht ('Ge moogt niet op straat met alarm!') en nog enkele andere, door het onveilig signaal overvallen.

Toen zagen we opeens, eerst nog héél hoog, in de lucht een formatie bommenwerpers een kring draaien boven de stad. 'Daar zijn ze!' riep iemand en geschrokken staarden we naar de monsters.'¹

¹ 'Moordende uren van een fatale oorlogsdag', *De Maasbode*, 13 mei 1950.

‘DAAR ZIJN ZE!’

De commandant van de uit het oosten komende colonne die het bombardement doorzette, had opdracht, de bommen te laten vallen in een brede strook tussen Kralingen en het station Hofplein, dat bij het noordelijke uiteinde van de Coolsingel lag. Het was een strook waar enkele dichtbevolkte volksbuurten in lagen. De piloten van de *Heinkels* namen het echter niet te nauw met hun opdracht; hun brisantbommen kwamen ook buiten die strook terecht. In nagenoeg alle delen van Rotterdam was het zware gebrom der motoren recht boven de huizen te horen. Waar men niet getroffen werd, hoorde men elders de bommen inslaan; de schokken zetten zich in de slappe veenbodem voort; ook ver van de getroffen plaatsen, tot aan de overkant van de rivier, golfdde de muren.

Omdat de sirenes geloeid hadden, waren straten, pleinen en kades aanvankelijk leeg of nagenoeg leeg toen de eerste bommen vielen. In een kelder onder een winkel bij het Oostplein zaten meer dan dertig mannen, vrouwen en kinderen opengeperst. ‘Bommen, bommen hoorde ik weer’, schreef later één hunner, een man,

‘O lieve God! O gottegot, help ons!’ riepen verschillende lotgenoten, ik hoorde de muren in de kelder kraken alsof het een aardbeving was, de kinderen begonnen hevig te huilen, de vrouwen angstig te gillen, steeds de lieve God aanroepend die hier alleen redding kon brengen, de mannen trachtten, door zichzelf tegen de vrouwen en kinderen aan te dringen, deze te beschermen, maar waartegen en hoe? dat wisten zij zelf niet.

Zie-zie-iet – boem! God almachtig! daar stortte het gehele achtergedeelte van onze kelder in, een verschrikkelijke wolk van stof vulde de kelder waardoor wij enige ogenblikken geen adem konden halen. Ik hoorde enige mannen en vrouwen gillen, een vreselijk gekerm kwam uit het achtergedeelte, het was niet om aan te horen, dit maakte ons geheel radeloos, wij zaten allen als lamgeslagen.

Zie-zie-iet – boem! O God! O God! daar ging het elektrische licht in de kelder ook uit, wij zaten nu geheel in het donker.¹

Groepering na groepering kwam aandaveren, nieuwe rijen bommen vlogen omlaag met een gefluit dat mensen deed verstijven van schrik. Werd het gedonder der motoren iets zwakker en waande men zich al veilig, dan zwol het opnieuw aan. Een minuut of tien duurde het bombardement, misschien iets langer, maar menigeen verloor alle begrip van tijd. Het leek wel ‘een uur, een dag, een week, een jaar, een eeuwigheid.’² Grote waterleidingsbuizen werden getroffen en deden aanvankelijk enorme fonteinen opsputten.

¹ D. Heijkoop: ‘Rotterdam in de oorlogsdagen’, p. 114–15. ² H. Hermans: *Van mensen en dingen die mij voorbijgingen* (1945), p. 242.

De gasleidingen en het elektrische net vielen uit. Alle elektrische klokken bleven stil staan. De telefoon werkte niet meer. Van straten waar bommen neervielen, zag men de plaveisels instorten, 'waaivormig', Rotterdammers die er voorthouden, 'werden gewoon vermorzeld. Elders kropen de mensen over de grond. Waanzinnig van angst.'¹ Zwaargewonden vielen op straat neer, sommigen huilend en jammerend; mannen, vrouwen en kinderen renden, toen in hun nabijheid huizen instortten, veelal gillend weg. Sommigen drukten zich, toen de bommenwerpers weer kwamen aanrazen, tegen de pui van grote gebouwen aan, anderen, midden op straat in hun vlucht verrast, kropen weg onder vrachtauto's of autobussen. Weer anderen renden verder in uitzinnige angst. De eerder geciteerde Rotterdammer die de Passage binnengevlucht was, kon het onder het glazen dak niet uithouden en snelde naar een katholiek gesticht 'en meteen glipte met mij een man naar binnen die ik kende en van wie ik alles had gedacht, maar nooit dat hij zo hartverscheurend kon bidden.'² Ergens stond 'een politieagent, zonder helm, zonder uniformjas, met armen en benen uitgestrekt tegen een muur, met dolzinnig uitpuilende ogen. Bij elke bom of bij ieder naderen van een vliegtuig greep hij naar de plaats waar zijn revolvertas gezeten had. Hem stond het schuim op de mond.'³

Daar kwamen zij weer!

Zware bommen troffen aan of bij de Coolingsel het gebouw van 'De Bijenkorf', het Gemeenteziekenhuis, het hoofdbureau van politie, het gebouw 'De Doelen', de alarmcentrale van de brandweer, het hulpziekenhuis Raampoort, elders de strafgevangenis aan de Noordsingel. In het hoofdbureau was de schuilkelder stampvol, er ontstond paniek toen 'Gas!' geroepen werd. Wild rende men weg, hoofdcommissaris Eindhoven vrijwel alleen achterlatend.⁴ Ook de schuilkelder onder het stadhuis was 'eivol. Een ogenblik', aldus Oud, 'dreigde er paniek. Er viel een voltreffer op de binnenplaats waardoor stukken steen en kalk in de kelder vielen die enige mensen verwonden. Wij wisten een paniek te bezweren door te roepen dat de kelder zeer solide gestut was.'⁵ Uit 'De Doelen' vluchtte een groot deel van de geïnterneerde Duitsers en NSB'ers de straat op, zich de handen openrijtend aan het prikkeldraad,⁶ uit de strafgevangenis (een vleugel was getroffen) werden alle gevangenen vrijgelaten.⁷ Dodelijk beangst wachtten velen af tot het gebrom der bommenwerpers verstomd zou zijn – velen, niet allen. 'Ik

¹ J. D. G. Poldermans: 'De maanden na 10 mei 1940' (Collectie dagboeken, no. 956; het dagboek is ongepagineerd). ² 'Moordende uren van een fatale oorlogsdag', *De Maasbode*, 13 mei 1950. ³ J. D. G. Poldermans: 'De maanden na 10 mei 1940'. ⁴ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 222. ⁵ Oud: 'Herinneringen', p. 139. ⁶ B. Trunz in *Deutsche Schulpost*, Rotterdam, juli 1940, p. 813-14. ⁷ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 222.

dacht waarlijk dat het einde gekomen was en dat ik', schreef één, "t volgend ogenblik zou staan voor Gods rechterstoel. De gedachte dat ik altijd goed gebiecht had, gaf mij grote troost en rust. Ik was volstrekt niet zenuwachtig."¹ 'In dit uur', aldus een predikant, 'hebben we er iets van doorvoeld wat het betekent als de Schrift zegt: 'En de boeken werden geopend' (Openbaring 20 : 12), de boeken der consciëntiën."²

Van de door brisantbommen getroffen huizen en gebouwen (brandbommen gebruikte de *Luftwaffe* nog niet) vlogen sommige in brand, soms woningen waar hele gezinnen zich schuil hielden. Niet allen konden dan tijdig wegvloeden, men had mensen 'als levende fakkels naar een verschrikkelijke dood zien rennen.'³ De brandweer kon men niet waarschuwen doordat de telefoon niet werkte; de getroffen alarmcentrale stond spoedig in lichterslaai; waar brandweerwagens nog op eigen initiatief de branden trachtten te bereiken, waren de straten veelal door puin versperd – bovendien was er geen druk op de waterleiding. Brandende stukjes hout en vonken dwarrelden rond, gordijnen aanstekend die uit geopende ramen wapperden waaruit het glas verpulverd of in scherven op straat lag. De branden konden zich dus vrij uitbreiden, aangewakkerd door een straffe westenwind. Toen het stadhuis kort na het einde van het bombardement verlaten werd, brandde de Cool-singel al 'aan alle kanten, de brede straat lag totaal verlaten, geen levende ziel bevond er zich, tot we plotseling, terwijl om ons heen niets te horen was dan het knisteren van het steeds voortvretende vuur, waardoorheen zo nu en dan het dompe geraas van een vallend stuk puin, een uit de dierentuin ontsnapte ree' (in de Diergaarde die vlak bij het station Delftse Poort lag, had men op 12 mei de verscheurende dieren afgemaakt maar nu de hokken en voliëres van de overige opengezet) 'over de barricades zagen huppelen en springen. En over dat vreemde, sprookjesachtige tafereel scheen, verduisterd door as en smook, een gouden zon.'⁴

Angst voor een herhaling van het bombardement of voor een snelle uitbreiding der branden of ook redeloze paniek (weg! weg uit dit oord des onheils!) deed in de getroffen stadsgedeelten spoedig duizenden, tienduizenden vluchten uit huizen en schuilkelders. 'Toen we boven kwamen', aldus een vrouw, 'wisten we niet waarheen we moesten gaan, want alles om ons heen brandde. Gordijnen en kleren uit de huizen lagen te branden op straat. Mijn man moest het vuur van zijn broekspijpen trappen.'⁵ Het was mocilijk

¹ F. C. Wisse: 'Oorlogsdagboek 1940-1945', p. 10 (Collectie dagboeken, no. 810).

² N. Buffinga: *Een koopmansstad in vuur!*, p. 48. ³ K. Hazelzet: *Beelden uit een verwoeste stad*, p. 15. ⁴ 'Hoe Rotterdam na de brand van mei 1940 aanpakte', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 17 mei 1950. ⁵ Nederlandse Vrouwen Beweging: *Opdat de kinderen leven* (1956), p. 25.

ademhalen: de scherpe rook prikkelde in mond, neus en keel, de ogen traanden. Men vluchtte de brandende huizen langs, voor één 'lagen zes doden, een heel gezin, en in de puinhoop hing een kleine jongen met het hoofd naar beneden, vastgeklemd tussen neergestorte balken. Half onder puin bedolvenen hadden de vlammen op zich zien toekruipen, in de onmogelijkheid verkerend zich te bevrijden.'¹ Huiveringwekkende beelden zag men: 'een kinderhand uit een puinhoop stekend, resten van een menselijk lichaam tegen een deur geplakt, een dode voor een raam.'² Wèg uit deze baaierd van verwoesting – een verwoesting waarmee de door de toenemende hitte plots uitlopende bloesemkronen der kastanjabomen vreemd en huiveringwekkend contrasteerden.³

Soms vluchtte men zonder iets mee te nemen (autobezitters waren er die hun auto ongebruikt lieten staan⁴), soms liet men het meest waardevolle huisraad achter en torste men wat men toevallig bijeen had kunnen grissen. 'En dan lopen we maar mee', aldus een priester, 'als in een uittocht van Egypte. In een eindeloze, stomme stoet van mannen, vrouwen, kinderen, met babies in de armen en zuigelingen in het wagentje en daar bovenop de schamele resten die ze nog konden meepakken uit hun vernielde woningen'⁵ – daarnaast, op de rijweg, 'een onafgebroken file van auto's, vrachtwagens, carriers, motorrijwielen, fietsen, handkarren, alle op- of volgeladen met de meest vreemdsoortige goederen: meubels, keukengerei, vogelkooitjes, boeken, wandversieringen, schilderijen, etenswaren, kleren, lakens, dekens, matrassen, bedden, ledikanten en wat niet al.'⁶ 'Hartverscheurend was het', aldus de man die uit de Passage weggevluht was,

'wagens te zien met deerlijk gewonde mensen, met lijken, met waanzinnige mensen; verwoelingen mee te maken die zich zelfs in deze ogenblikken niet ontzagen, verlaten huizen binnen te dringen en alles wat van hun gading was, te stelen. We zagen ze lopen met radiotoestellen, dozen met schoenen: ze hadden geen tijd om zelfs stervenden bij te staan. We hebben het met eigen ogen gezien in de schuilloopgraven op het Land van Hoboken waar flessen met drank, buitgemaakt in slijterijen, van hand tot hand gingen.'⁷

Niet allen hadden kunnen vluchten. Ergens was een slager tijdens het bombardement in zijn angst in een ijskast gekropen (hij werd er dood uitgehaald⁸), elders hadden drie vrouwen hun toevlucht gezocht in de kluis van een

¹ K. Hazelzet: *Beelden uit een verwoeste stad*, p. 15. ² A.v., p. 11. ³ D. Elffers, 10 juni 1959. ⁴ K. Hazelzet: *Beelden uit een verwoeste stad*, p. 15. ⁵ H. Hermans: *Van mensen en dingen die mij voorbijgingen*, p. 242. ⁶ N. Buffinga: *Een koopmansstad in vuur!*, p. 54. ⁷ 'Moordende uren van een fatale oorlogsdag', *De Maasbode*, 13 mei 1950. ⁸ K. Hazelzet: *Beelden uit een verwoeste stad*, p. 15.

pastorie (zij stikten).¹ Koortsachtig werd op tal van plaatsen door hulpploegen gegraven om slachtoffers die in het puin beklemd zaten, te bevrijden of om een toegang te openen tot bedolven schuilkelders waar men nog mensen in vermoedde. Soms sloeg men van de schuilkelders uit aan het graven. Zo onder de winkel aan het Oostplein waar de kelder half ingestort was en maar een sprankje licht door gaten in het puin scheen:

‘Het is een verschrikkelijk werk geworden. Na veel moeite hadden we de keldertrap gevonden en konden wij de grote stukken steen gaan verwijderen. Wij hadden echter nauwelijks enige stukken van de trap afgehaald of het hoofd van een jong meisje werd zichtbaar, geheel platgedrukt, een bloederige massa, het was een ontzettende vondst, wij waren ineens geheel terneergeslagen.’

Het werk moest doorgaan. Na een uur graven had men in zenuwslopende spanning een geul gemaakt naar de kelderopening. Eén man, de kleinste, kon er door. De geul stortte in. Men begon met de moed der wanhoop een nieuwe geul te graven, maar schoot niet op. Pas laat in de middag kwam hulp opdagen: leden van de Vrijwillige Brandweer. Bebloed, gehavend, grijs van het puin, stond onze dagboekschrijver met zijn dochter op straat:

‘In het eerst zag ik niet anders als dikke wolken puinstof waardoorheen ik een vuurrode bal zag, ik dacht aan een natuurverschijnsel, maar al spoedig bemerkte ik dat dit de zon was, ik kon zo recht tegen de zon inkijken.

Wij klauteren op een berg puin, glijden uit op een berg glas, de splinters dringen in onze handen en veroorzaken bloedige verwondingen, wij letten er niet op, wij moeten hier uit zien te komen, met veel moeite komen wij eindelijk aan de overzijde van de straat. Hier zie ik in een zo goed als geheel vernield huis nog een oude man en vrouw handenwringend voor de ramen staan. ‘O, mijnheer, help ons toch, help ons toch’, schreeuwen de oudjes, ‘wij kunnen hier toch niet zo sterven, God zal u daarvoor belonen, help ons hier toch uit!’

Met de hulp van mijn dochter heb ik ze door het raam heengetrokken. De oudjes konden bijna niet lopen, toch kon ik ze niet alleen in deze ruïne achterlaten. Een eindje verder was een dwarsstraat, als wij deze konden bereiken, zou dat onze redding kunnen zijn. Juist waren we de dwarsstraat gepasseerd of met een hevig geweld stortte een geheel blok huizen in, wolken van stof achterlatend waardoor we geen hand voor de ogen konden zien, hoe we ook daar weer uitgekomen zijn, ik weet het zelf niet, het is de voorzienigheid geweest die ons ook hier heeft gered, ik zelf heb niets gedaan, er was hiertegen niets te doen, alleen weet ik nog dat wij zo hard hebben gelopen als wij maar konden, ik had

¹ (Oud-Katholiek Kerkgenootschap) H. J. W. Verhey: ‘De Oud-Katholieke kerk van Nederland tijdens de Duitse bezetting 1940-1945 en de Oud-Katholieke parochie van de H. Willebrordus te Batavia tijdens de Japanse bezetting 1942-1945’ (1954), p. 3.

mijn dochter stevig vastgehouden en zonder te weten welke kant wij waren heengelopen, stonden wij in de Nieuwe Plantage. Daar kwamen wij weer enigszins bij onze gedachten en het eerste waaraan ik toen dacht, was aan die twee oude stumpers, ik zag ze niet meer.¹

*

Het Gemeenteziekenhuis aan de Coolsingel was, schreven wij, een der gebouwen die door bommen getroffen werden. Het raakte in brand, de brand bleek niet te stuiten. Voor doktoren en verpleegsters telde toen maar één ding: de patiënten redden! Mannen die kort tevoren geopereerd waren, wankelden hun bed uit om bij dat reddingswerk te helpen,² de zusters keken niet naar hun eigendommen om die in het zusterhuis door de vlammen bedreigd werden. Toen het er naar uitzag dat men tijd tekort kwam, werden uit de burgerij helpers opgeroepen – dat ging van mond tot mond. ‘Mensen die hiervoor hun auto ter beschikking stelden, zagen hun auto achter zich wegstelen terwijl zij zelf zich in het brandende gebouw waagden.’³ Een deel der zieken (ca. honderd; het ziekenhuis was tevoren al goeddeels ontruimd) werd naar een katholieke kerk gebracht waar een noodhospitaal ingericht werd; hetzelfde geschiedde in de St. Laurenskerk. Beide kerken raakten in vlammen toen de brand zich uitbreidde, ‘zo zijn er mensen driemaal verplaatst. Nergens was meer veiligheid. De binnenstad stond overal in brand.’⁴

Begonnen waren die branden in en bij de strook waar de meeste bommen gevallen waren. In Kralingen en van de Coolsingel uit begon het vuur verder te vreten in oostelijke richting, huizenblok na huizenblok vloog in brand. Aan het zuidelijk uiteinde van de Coolsingel kroop de vuurzee in de richting van de oudste havens waar al van de rode mei af door Duitse mortiergranaten grote branden ontstaan waren. In hele wijken zag men die vuurzee naderen – langzaam maar onweerstaanbaar. Soms trachtte men nog de eerste brand die in een overigens ongeschonden straat ontstond, met emmertjes water uit een gracht of een vijver te blussen, soms liet men ook dat na. Er was geen beginnen aan. De handen stonden bovendien velen verkeerd, vele anderen waren als verlamd en moesten zelfs het redden van hun eigen inboedel aan burens en bekenden overlaten. Er waren er echter ook die, in paniek gevluucht voor het bombardement, weer helder konden denken en dan besloten, naar

¹ D. Heykoop: ‘Rotterdam in de oorlogsdagen’, p. 118–25. ² N. Buffinga: *Een koopmansstad in vuur!*, p. 57. ³ J. D. G. Poldermans: ‘De maanden na 10 mei 1940’. ⁴ A.v.

het eigen huis of de eigen woning terug te gaan om te zien wat men nog in veiligheid kon brengen.

‘En wat moeten we meenemen? Ik haal een brood en de kaas uit de kast’, schreef een meisje dat met haar vader, broer en zuster naar het bedreigde ouderlijk huis teruggekeerd was,

‘denkend dat je toch het eerst eten nodig hebt, maar aan de voorraad in de kelder denk ik geen moment. Uit alle kamers gaan we nu kleren verzamelen. We gooien het goed op de bedden, slaan de lakens en dekens er om heen en krijgen zo grote pakken die we naar beneden slepen. Alles gaat in de auto. Het kost veel tijd om de boel steeds door de bomtrechter te sjouwen. En je weet niet wat het beste is mee te nemen. In alle kamers kijk je rond, wetend dat het allemaal verbranden zal. Het is zo hopeloos dat je het niet zo kunt oppakken en naar veiliger plaatsen brengen. Steeds gaan we weer naar binnen als we iets bedenken dat beslist niet *kan* blijven liggen, maar er is zoveel dat *moet* blijven liggen. Het tafelzilver doen we haastig in een koffertje, de blauwe borden blijken voor het grootste deel nog heel te zijn en we gooien ze schots en scheef in de auto zonder dat er een breekt! Was er maar water! Wat zouden we een massa kunnen redden!

In de Teilingerstraat en overal zitten mensen buiten, hele families met al hun hebben en houwen, meubels, tapijten, kanariepietjes en poezen. Allemaal wanhopig. Wat moet er nou? Hoe kan er nog ooit iets goed komen? Daar gaat het levenswerk van zoveel mensen. Ze dachten dat ze er waren en nu ligt alles in puin. Hopeloos is het. Nu is er niets meer te redden. Voor het laatst zien we ons huis daar staan, laag tegen de hoge buurhuizen. We hebben nooit een ander huis gekend. We zijn er geboren en hebben er alles beleefd. Het is maar niet een huurhuis waar je zo uittrekt; het is van ons en je houdt er van. Je zei altijd dat je er nooit weg zou willen en nu moet het. Vader gaat achter het stuur van de volgepropte auto zitten en wij nemen onze fietsen die nog in de stalling staan.’¹

Het gezin waar deze schrijfster toe behoorde, vond elders veilig onderdak. Tallozen waren er evenwel die òf geen onderdak konden vinden òf zelfs geen huis meer durfden en wilden betreden en dus de nacht doorbrachten onder de blote hemel. Anderen schuifelden ‘gebukt, gebogen, moe’, over de polderwegen die noordwaarts leidden. Daarlangs

‘staan de mensen van de polder en hebben emmers water en emmers melk en brood en stoelen en al wat ze maar geven konden, neergezet en helpen, helpen verder, en kunnen toch de last niet afnemen: de last van kinderen die om de ouders roepen en van een vrouw die gaat van huis naar huis en heel haar gezin

¹ J. C. M. Knüppe: ‘Oorlogsdagboek I’, p. 14–16 (Collectie dagboeken, no. 872).

mist, de last van oude mensjes, door 'n dochter met haar kleintje in de kinderwagen geladen en zo de stad uitgereden.¹

Dichter bij Rotterdam waren duizenden de Kralingerhout in gevlucht. Aan de rand kwamen hier tegen het begin van de avond vrachtauto's aanrijden met brood, met flessen melk, met worst, met ingemaakte vruchten – resultaat van een snelle inzamelingsactie van het Vrouwelijk Vrijwilligerscorps. 'Ik gaf mijn dochter enig geld', schreef de Rotterdammer die uit de kelder uitgegraven was,

'ze behoefde echter niets te kopen, eerst kregen we ieder een fles melk, had je geen trek meer in brood, dan kreeg je een stuk kaas of worst, mijn dochter kreeg een pot met heerlijke sappige vruchten, 'doe dit maar in je zak, pa', zei ze tegen mij, 'kom hier', zei een dame die behulpzaam was bij een der wagens, 'steek dit stukje Gelderse worst nog in je mond, het is lekker hartig, daar zul je van opknappen . . . wie volgt? . . . kom maar hier, er is voor allen genoeg', werd er geroepen. De tranen sprongen mij in de ogen bij deze hartelijkheid, bij dit medeleven van vreemde mensen met ons verschrikkelijke lot.'²

Vader en dochter trokken de Hout in. De gehele nacht door was het er een dwalen van mensen en een roepen – 'en het is niet te beschrijven welke tonelen zich afspeelden wanneer een vrouw haar man of de ouders hun kinderen hadden teruggevonden, leden van hun gezin die zij reeds doodgewaand hadden.'³

★

Die avond en nacht draaide de wind. Had hij eerst uit het westen geblazen, nu blies hij met verdubbelde kracht uit het oosten. Een deel van Kralingen bleef zodoende gespaard maar bewesten de Coolingsingel en bij de oude havens vond het vuur nieuw voedsel. Een geweldige gloed kwam boven de brandende stad te hangen. Was aan het eind van de middag al tot in de Betuwe de zon 'op een eigenaardige manier verduisterd' ('niemand hecht er bijzondere waarde aan, achteraf horen we dat het de rook en het stof van Rotterdam is'⁴), nu zag men tientallen kilometers in de omtrek een angstaanjagende vuurgloed in de richting van de grote havenstad. Het gehele centrum en naaste omgeving vormde, keek men van dichterbij, één reusachtige vuurzee. Helrood was de

¹ G. van Veldhuizen: *Zeven dagen Rotterdam* (1940), p. 109. ² D. Heykoop: 'Rotterdam in de oorlogsjaren', p. 136. ³ A.v., p. 135. ⁴ M. Volbeda: 'Verslag van de oorlogsberichten en journaal 9 mei t.e.m. 13 mei', p. 20 (Collectie dagboeken, no. 92).

lucht, soms leek zij paars. Dikke zwarte rookkolommen stegen kolkend op, flarden halfverschroeid papier met zich voerend. Hevige ontploffingen zag men waarna de loeiende en bulderende vlammen met immense vonkenregens hoger oplaaiden dan tevoren, 'werkelijk huizenhoog'.¹ 'Rotterdam', schreef een toeschouwer, 'leek voor mij één grote vuurspuwende berg!'²

Ontzet, geslagen, murwgebeukt door deze onvoorziene, onverwachte, niet-te-verwerken katastrofe staarden tienduizenden die nacht naar een tafereel van verwoesting dat alle menselijk begrip te boven leek te gaan. Had de wereld ooit zo iets aanschouwd? Haast tegennatuurlijk was het, dat de volgende ochtend de zon weer opkwam. Tegen vijf uur hoorde een vluchteling, pater Hyacinth Hermans, zijn jongste broer tegen diens zoon zeggen: 'Willen we naar de stad gaan en zien wat er van geworden is?'

'Uren en uren bleef hij uit. Maar toen wij hem in de namiddag weder zagen, hief hij als een Jobsbode z'n armen in ontzetting omhoog en terwijl hem de tranen over de van schrik verbleekte wangen stroomden, riep hij ons snikkend toe: 'Ons Rotterdam bestaat niet meer. Er is niets meer van over!'³

*

In de middag van het bombardement had de Rotterdamse brandweer, voorzover daartoe in staat, onmiddellijk de ongelijke strijd aangebonden. Blussen kon men alleen waar men water vond in kanalen, grachten, vaarten, vijvers. Een deel van het blusmateriaal was in de getroffen wijken verloren gegaan, uit Rotterdam-zuid kon de brandweer eerst 's avonds de Maasbruggen passeren. Veertig motorspuiten van de Luchtbeschermings-Brandweer konden ingeschakeld worden, zelfs de negentiende-eeuwse handbrandspuiten bewezen nog goede diensten. Meer dan duizend onverschrokken vrijwilligers kwamen zich melden.⁴ Uit alle omringende gemeenten en voorts uit Delft, Den Haag, Leiden, Haarlem, Wormerveer, Amsterdam werden brandweerkorpsen aangetrokken.⁵ Op de 15de slaagde men er in, een verdere, gevaarlijke uitbreiding van de vuurzee te voorkomen, een dag later mocht men aannemen dat de voornaamste branden geblust waren. Veel brandweerlieden

¹ 'Moordende uren van een fatale oorlogsdag', *De Maasbode*, 13 mei 1950. ² D. Heykoop: 'Rotterdam in de oorlogsdagen', p. 145. ³ H. Hermans: *Van mensen en dingen die mij voorbijgingen*, p. 243. ⁴ 'Verslag van de (vrijwillige) Brandweer over 1940', p. 5 (Bijlage 17 bij Gemeente Rotterdam: *Verslag van de toestand der gemeente Rotterdam, 1940 (1942)*). ⁵ 'Verslag van de Vervoer- en Motordienst', p. 5 (Bijlage 12 a.v.).

waren langer dan een etmaal onafgebroken in touw geweest, trap-op, trap-af lopend, klauterend over puinhopen, telkens geschokt door de lijken die men ontdekte.

Lang duurde het, eer in de zwaarstgetroffen stadsdelen, waar kleine branden telkens weer oplaaidden, het vuur geheel gedoofd was. Aan het Haringvliet stonden ruïnes van pakhuizen met erwten na tien weken nog te smeulen,¹ de tabaksvoorraden smeulden het langst²; half augustus werd het voor de blussingswerkzaamheden geheel ten einde waren.³ Zo immens was de verwoesting, 'dat men', aldus een journalist, 'na een tocht langs de rivier en dwars door de oude stad te hebben gemaakt, thuishkomende niet meer geloofde dat het waar was wat men gezien had.'⁴

★

Rotterdam, dat in 1340 de volledige stadsrechten gekregen had, bestond in het jaar van bombardement en brand officieel dus juist zes eeuwen. Meer dan vijf daarvan had de stad, ontstaan op het punt waar Rotte en Schie in de Maas stroomden, min of meer het beeld getoond van de andere Hollandse steden; zij werden alle tijdens de Republiek verre overvleugeld door het machtig Amsterdam. De twee eerste generaties van het Koninkrijk der Nederlanden kenden Rotterdam als een bezige provinciestad ('Nederlands grootste provinciestad', schrijft L. J. Rogier) welker bevolking gestaag groeide en die zich, mede door vestiging van kundige immigranten uit de Duitse landen en uit Engeland, tot een belangrijk handelscentrum begon te ontwikkelen. Het station 'Delftse Poort' werd in 1847 in gebruik genomen, het Maasstation (verbinding, via Utrecht, met het Rijnland) in 1855.⁵

Nog geen twintig jaar later, in 1872, werd de Nieuwe Waterweg geopend.

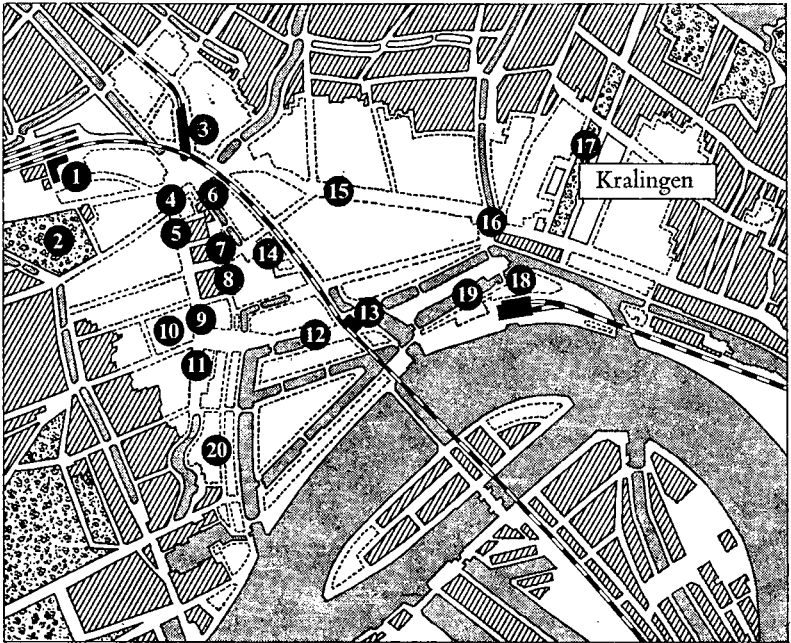
Daarmee zette een opwaartse ontwikkeling in die in drift en tempo haar weerga niet kende in de vaderlandse geschiedenis. Voor het moderne verkeer was de ligging van de stad gunstiger dan die van Amsterdam; zij had betere verbindingen met de zich snel uitbreidende Duitse markt. Meer dan een mogelijkheid tot snelle groei gaf zulks overigens niet; van die mogelijk-

¹ H. van den Berg: 'Herinneringen van een brandweerman in oorlogstijd, 10-14 mei 1940' in Gemeente Rotterdam, luchtbeschermingsdienst, wijk IV, vak 3 a: *Herinneringsboek luchtbescherming, vak 3 a* (1946), p. 73. ² J. D. G. Poldermans: 'De maanden na 10 mei 1940'. ³ 'Verslag van de Vervoer- en Motordienst', p. 5 (Bijlage 12 bij Gemeente Rotterdam: *Verslag van de toestand der gemeente Rotterdam, 1940*). ⁴ A. C. de Neeve: 'Rotterdam, 10-16 mei 1940', p. 109. ⁵ L. J. Rogier: *Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw* (1948), p. 55.

heid werkelijkheid gemaakt te hebben, was de verdienste (in dubbele zin!) van Rotterdamse ondernemers, minder aan traditie gebonden, rijker aan fantasie, energiever van aanpak dan hun Amsterdamse collega's: het was of die Rotterdammers met hun plannen steeds tien of twintig jaar vóór lagen op de economische ontwikkeling.

De stad was snel uit zijn voegen gebarsten. Naast de oude havens die in de zeventiende eeuw tussen de oudste stadskern en de brede rivier aangelegd waren (Maarten Harpertszoon Tromp, Piet Hein en Witte de With hadden er gewoond, een eeuw later was Gijsbert Karel van Hogendorp er geboren), waren nieuwe, grotere havens gegraven, eerst tussen Rotterdam en Schiedam op de noordelijke oever van de Maas, daarna op de zuidelijke. Kades werden gebouwd, kraaninstallaties gingen hun armen omhoog steken, pakhuizen, silo's en vertrekhallen verrezen, scheepvaart- en handelsbedrijven breidden hun kantoorruimten uit, industrieën werden aangetrokken. Van de jaren '70 der negentiende eeuw af lieten zich tienduizenden arbeiders, afkomstig met name uit het Brabantse, van de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden en uit België, door die nieuwe bedrijvigheid aantrekken. Aan de randen van de oude stadskern rijden zich de grauwe huurkazernes aan elkaar, elders verrezen stadsgedeelten waar zich de gezeten middenstand en de meer welgestelden vestigden wien het in de binnenstad te druk en te benauwd geworden was.

Die binnenstad had een dualistisch karakter gekregen. Enerzijds was zij het centrum van het openbare en zakenleven gebleven, hetgeen de uitvoering van forse doorbraak- en dempingsplannen vergde waaraan veel stadsschoon uit de tijd der Republiek ten offer viel. Statige panden aan de Boompjes en aan de oudste havens, schilderachtig in het stadsgeheel opgenomen, vele voorzien van de vloedplanken die bij stormvloeden het hoge water buiten kelders en gangen moesten houden, werden de een na de ander als kantoren in gebruik genomen; ook moderne kantoorgebouwen verrezen er. Rederijen en handelskantoren met hun aanleve van verzekeringsbedrijven, advocatuur en notariaat behielden er hun oude of vonden er een nieuwe behuizing. De geheel gedempte, imposante Coolsingel, de gedeeltelijk gedempte Blaak vormden de toegangsweg of een deel van de toegangsweg naar de stations waar men verbinding had met Hoek van Holland, Den Haag en Amsterdam, met Dordrecht, Brussel en Parijs, met Utrecht. Een spoordijk doorsneed de oude stadskern, de reizigers een niet bijster opwekkend uitzicht biedend op het gedeelte van de kern dat (ziedaar de tweede functie), achtergebleven en vervallen, behuizing geworden was van de armsten en allerarmsten; vooral gold dat voor de driehoek tussen Goudse Singel en spoordijk, waar de helft van de woningen, krotwoningen vaak, bewoond werd door wat men 'onvolledige gezinnen' noemt.

XXXVIII. Het verwoeste centrum van Rotterdam

In het verwoeste gebied werden behalve de aangegeven panden nog enkele andere gespaard. Alleen de voornaamste verbindingswegen zijn aangegeven. Verklaring der cijfers: 1 Station Delfse Poort; 2 Diergaarde; 3 Station Hofplein; 4 De Doelen; 5 Stadhuis; 6 Hoofdbureau van politie; 7 Hoofdpostkantoor; 8 De Beurs; 9 Coel-singel; 10 Gemeenteziekenhuis; 11 De Bijenkorf; 12 Blaak; 13 Beursstation; 14 St. Laurenskerk; 15 Goudse Singel; 16 Oostplein; 17 Nieuwe Plantage; 18 Maasstation; 19 Haringvliet; 20 Schiedams Dijk.

Nagenoeg die gehele stads-kern, aan de rivierkant toch al zo geschonden door de gevechten van 10 tot 13 mei, viel aan bombardement en brand ten offer. Meer dan vier-en-twintigduizend woningen werden verwoest, van welke echter een tweeduizend leeg stonden. Bijna tachtigduizend Rotterdammers, rond dertien procent van de toenmalige bevolking, verloren hun behuizing,¹ de meesten ook nagenoeg al hun meubilair. Verwoest werden voorts ca. vijf-en-twintighonderd winkels (waaronder meer dan honderd

¹ W. E. Boerman en G. H. L. Zeegers: *Bevolkingsverschuivingen in Rotterdam ten gevolge van het bombardement van 14 mei 1940* (1946), p. II.

waterstokerijen: kleine, typisch-Rotterdamse bedrijfjes in de arme wijken waar men warm water verkocht om de was te doen¹), twaalfhonderd fabrieken, fabriekjes en werkplaatsen, vijfhonderd café's (waaronder die van de bij zeelieden over de gehele wereld beroemde, bij bedaaide burgers eerder beruchte Schiedamse Dijk), bijna zeventig scholen, een-en-twintig kerken, twintig grote bankgebouwen, twaalf bioscopen, vier ziekenhuizen, twee schouwburgen. Op kunstgebied waren, met name uit particulier bezit, onvervangbare schatten teloorgegaan. Intellectueel Rotterdam betreurde het verlies van de rijke boekerij van het Rotterdams leeskabinet. De uit de vijftiende eeuw daterende Grote- of St. Laurenskerk was goeddeels in vlammen opgegaan, met nog zes andere kerkgebouwen uit de zeventiende en achttiende eeuw, waaronder de oudste plaatselijke kerken van Oud-Katholieken, Luthersen en Doopsgezinden, de katholieke St. Rosaliakerk (een in ons land weergaloos Rococo-monument, pas gerestaureerd), alsmede de stijlvolle, uit 1725 daterende synagoge aan de Boompjes.

Wie het verwoeste en geblakerde oppervlak aanschouwde (meer dan tweehonderdvijftig hectare puin waar, samen met de eenzame, roodgeschroeide toren van de St. Laurens, hier en daar een gebouw was blijven staan), moest wel aannemen dat duizenden, zo niet tienduizenden Rotterdammers om het leven gekomen waren; spoedig ging men van dertigduizend spreken en die schatting vond nationaal en internationaal grif geloof. Het werkelijk aantal slachtoffers staat niet precies vast; het bedroeg volgens kapitein Backer negenhonderd-een-en-tachtig, 'U kunt', zei hij tegen de Enquêtecommissie, 'gerust zevenhonderdvijftig van dezen als gevolg van het bombardement rekenen'² - de overigen waren slachtoffer van de brand. Officieel heeft men in 1940 en later van achthonderdveertien slachtoffers gesproken; de journalist Ad Wagenaar kwam evenwel in 1969 tot de conclusie dat de juistheid van dit cijfer aan twijfel onderhevig is. Hij durfde niet verder gaan dan te zeggen dat er meer dan zeshonderd en minder dan negenhonderd slachtoffers geweest zijn.

Waarlijk: veruit de meesten van hen die op de middag van de 14de mei het vege lijf, en vaak niet veel meer dan dat, hadden kunnen redden, hadden het niet breed gehad: de armste Rotterdamse volkswijk was het zwaarst getroffen. Maar ook wie uit sloppen en stegen gevlucht was, had huis en haard achtergelaten: de woning, de plaats waar men at en sliep, soms ook

¹ (Gemeente Rotterdam) Commissie voor de economische documentatie over de wederopbouw van Rotterdam: *Rapport betreffende de door het Rotterdamse bedrijfsleven geleden verliezen tengevolge van oorlogshandelingen in de jaren 1940-1945* (1949), p. 20. ² Getuige J. D. Backer, *Enq.*, dl. I c, p. 370.

werkte. En meer dan dat: de buurt waarin het eigen bestaan geworteld was, verweven met het verleden, heenwijzend naar een toekomst die men er als de ongebroke voortzetting van zag. En nòg meer: *heel* Rotterdam was getroffen door het verlies van het bezige, gezellige, vertrouwde centrum, nu verworpen tot een troosteloze en grillige, hier en daar nog rokende baaierd van puin. Het hart was uit de stad gebrand.

Rotterdam: overgave

Wij keren terug naar de gebeurtenissen van die dinsdagmiddag.

Kapitein Backer die van generaal Schmidt om kwart over één het tweede ultimatum in ontvangst genomen had, was niet verder gekomen dan het noordelijke uiteinde van de Willemsbrug toen de eerste bommen vielen. Daar lieten de twee begeleidende Duitse officieren hem hollend in de steek. Het nam de kapitein drie kwartier om dwars door het centrum waar de grote brand tot ontwikkeling begon te komen, kolonel Scharroo's hoofdkwartier in Blijdorp weer te bereiken. De kolonel was ten einde raad, 'over zijn zenuwen', schreef Oud, die zich samen met wethouder J. Brautigam in een aangehouden auto opnieuw naar het hoofdkwartier gespoed had: 'wij waren tegenover elkander', aldus Oud, 'altijd 'kolonel' en 'burgemeester' geweest. Nu echter sloeg hij mij met beide handen op de schouders en riep: 'Oud, zeg toch dat het niet *mijn* schuld is. Ik kòn niet anders.'

¹

Kapitein Backer kwam opdagen met het tweede ultimatum. Het stuk was moeilijk te lezen, 'niet alleen omdat het ouderwetse Duitse letters waren, maar bovendien slecht geschreven.'² Overgave werd dus geëist – vóór twintig over vier moest die aangeboden worden.

Het viel de kolonel zwaar om tot een besluit te komen. Burgemeester Oud en wethouder Brautigam drongen er, al werd in dit tweede ultimatum niet met een nieuw bombardement bedreigd, met klem op aan dat de kolonel de Duitse eis zou inwilligen: was één bombardement niet voldoende geweest? Was niet zonneklaar dat de Duitsers Rotterdam inderdaad compleet zouden vernietigen als men doorvocht? Moesten er nog meer slachtoffers vallen? Een discussie ontwikkelde zich waaraan de twee officieren deelnamen, die zondag ter begeleiding van overste Wilson naar Rotterdam gezonden waren, alsook twee kolonels der mariniers; overste Wilson zweeg.

Scharroo's voornaamste probleem was dat hij geen telefonische verbinding

¹ Oud: 'Herinneringen', p. 139. ² Getuige P. W. Scharroo, *Enq.*, dl. I c, p. 644.

meer had met het Algemeen Hoofdkwartier en betwijfelde of hij tijdig vandaar instructies zou kunnen krijgen. Rotterdam was een chaos en de militaire situatie leek hopeloos (kapitein Backer die eerst niet geloofd had dat Duitse tanks klaar stonden, had ze met eigen ogen kunnen zien¹) – hoe kon Scharroo met zijn vermoeide troepen weerstand bieden aan een Duitse aanval over de bruggen? Zwaar drukte evenwel op de kolonel de herinnering aan de opdracht die hij de vorige middag persoonlijk van generaal Winkelman ontvangen had, alsmede het besef dat hij, capituleerde hij, voor de Duitsers de deur naar de Vesting Holland wijd openzette. Anderzijds wist hij, en wist generaal Winkelman niet, dat (kapitein Backer kon het bevestigen), als Rotterdam zich niet overgaf, óók Utrecht, óók Den Haag, óók Amsterdam, óók Haarlem gebombardeerd zouden worden. Hij moest de knoop doorhakken.

‘Kolonel’, vroeg overste Wilson plotseling, ‘ik ben hier als gemachtigde van de opperbevelhebber. Namens de opperbevelhebber vraag ik u, welke beslissing u, afgesneden van uw chefs, neemt.’

‘Capituleren.’ Het was gezegd.

‘Gelet op het feit’, zei toen Wilson, ‘dat de verbinding met de chefs is verbroken en dat alle middelen der verdediging thans zijn uitgeput, verklaar ik als gemachtigde van de opperbevelhebber, dat ik uw beslissing goedkeur en de verantwoording daarvan overneem. Indien ik te’ (hij noemde een uur dat niet meer bekend is) ‘niet terug ben, machtig ik u, de capitulatie aan te gaan.’²

Het was toen even na half drie.

Met de twee officieren die hem begeleid hadden, sprong overste Wilson in een auto en reed in de richting van Den Haag. De autoweg moest hij vermijden (de Duitsers zaten bij Overschie). Noordwaarts reed hij; daarbij stiet hij bij Bleiswijk, dicht bij de autoweg Gouda-Den Haag, op een wegversperring die onderdeel was van het pantserafweerfront. ‘Ik heb daar staan stampvoeten’, vertelde hij ons ruim vijftien jaar later. Zijn auto kon niet verder; de drie officieren klommen over de versperring. Aan de andere kant vonden zij een vrachtauto die hen naar het Algemeen Hoofdkwartier kon brengen.³

★

¹ D. von Choltitz: *Soldat unter Soldaten*, p. 67–68. ² Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 176; brief, 30 juni 1949, van P. J. van Gijn aan de Enquêtecommissie (*Enq.*, punten b-c-d-e, nagekomen stukken). ³ J. J. C. P. Wilson, 20 nov. 1955.

Vrij kort na het vertrek van overste Wilson had kolonel Scharroo besloten, niet te wachten. Hij behoefde de capitulatie eerst om twintig over vier aan te bieden, maar hij arriveerde, van kapitein Backer vergezeld, een half uur eerder, om tien voor vier op het Noordereiland, nadat hij om drie uur precies een bevel aan zijn ondercommandanten ondertekend had, waarin hun gelast werd, 'het vuren te staken en ter plaatse op nadere orders te wachten.'¹ Onder het tweede ultimatum had Scharroo, met rang, functie en naam ondertekenend, slechts één woord gezet: 'Angenommen'.² Met de generaals Schmidt en Student alsmede met de commandant van de Duitse tankdivisie vond een gesprek in een autobus plaats. Scharroo was diep verontwaardigd; hij die nu met eigen ogen de catastrofe gezien had die Rotterdam had getroffen, beschuldigde generaal Schmidt van woordbreuk. 'Ich verstehe, Herr Oberst', zei Schmidt, 'dass Sie bitter sind'; zelf betreurde hij, zei hij, het bombardement; hij had getracht het te voorkomen; hij droeg er geen verantwoordelijkheid voor.³

Enkele zaken moesten geregeld worden.

Schmidt eiste dat nog vóór het invallen van de duisternis alle Nederlandse troepen bezuiden de rivier geconcentreerd zouden worden; om tien voor zeven zouden de Duitsers de brandende stad binnentrekken. 'Laat mij dan onmiddellijk teruggaan', zei Scharroo. Dit werd goedgevonden, maar de Rotterdamse garnizoenscommandant kwam, terugkerend, in zulk een inferno terecht dat hij zijn hoofdkwartier eerst om half zeven bereikte.⁴ Hij wist niet dat toen al bommenwerpers onderweg geweest waren om Rotterdam voor de tweede maal te bombarderen.

Goering was des duivels geworden.

Misschien waren ook die middag radioberichten binnengekomen dat von Sponeck zich met de zijnen in Overschie nog steeds in een hoogst benarde positie bevond, misschien zweepte ongeduld hem weer op – in elk geval verdroeg hij het niet langer dat door al die hem onbegrijpelijke capitulatie-onderhandelingen getalmd werd met het ontzet van de resten van von Sponecks divisie. Was er al bericht dat Rotterdam zich overgegeven had? Neen. Dan moest de stad opnieuw gebombardeerd worden en de tanks moesten onverwijld naar Overschie doorbreken. Kesselring stelde een radiobericht op waarin hij deed uitkomen dat het gegeven bevel niet van hem afkomstig was:

¹ Bevel geciteerd in Molenaar: *De luchtverdediging*, VI, p. 32. ² XXXIX *Armee-Korps, Abt. I a, Armee- und Korpsbefehle*, 10.5.-15.5.40 (CDI, 3.0661). ³ P. W. Scharroo: 'Algemene gang van de gebeurtenissen op 14 mei 1940', *Enq.*, dl. II b, p. 167. ⁴ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 177.

'Feldmarschall befiehlt noch heute ohne Rücksicht auf Kapitulation Durchbruch zu Sponeck. Kampfgeschwader angreift zwischen 19 und 20 Uhr mit drei Gruppen und wirft Bomben wenn ich nicht sofort Meldung über Beginn Durchbruch erhalte.'¹

Het tweede bombardement zou dus tussen vijf uur twintig en zes uur twintig Nederlandse tijd uitgevoerd worden. Anders gezegd: de *Heinkels* waren misschien al omstreeks half vier opnieuw opgestegen. Hoe laat precies generaal Schmidt van het aangehaalde radiobericht in kennis gesteld werd, weten wij niet. Zijn gevoelens kan men zich indenken. Hij gunde zich de tijd niet om zijn antwoord te coderen; om kwart over vijf liet hij een ongecodeerd telegram verzenden: '*Nordteil Rotterdam besetzt*' (hetgeen op dat moment nog niet waar was) '*Keine Bomben werfen*'.² Dit antwoord had het door de generaal gewenste effect: het tweede bombardement werd afgelast en anders dan aan het eind van de ochtend werden ditmaal de *Heinkels*, die al dicht bij Rotterdam waren, radiografisch van hun bases uit teruggeroepen.³

Ongeveer om kwart voor vier waren delen van Students *Flieger-Division* met hun opmars over de Maasbruggen begonnen, bijna een uur later gevolgd door de *SS-Leibstandarte 'Adolf Hitler'*. Pas in het begin van de avond bereikten de SS'ers Sponecks gevechtsgroep in Overschie. Generaal Student en *Oberstleutnant* von Choltitz zaten toen in Scharroo's hoofdkwartier (de kolonel-zelf was verbitterd naar huis gegaan⁴) bijzonderheden van de overgave te bespreken; ook burgemeester Oud was er aanwezig.

Het gesprek vond plaats in een kamer aan de voorkant, op de eerste verdieping. Plots werd buiten geschoten; Student herkende de klank van Duitse wapenen, liep onmiddellijk naar het raam om aan dat nodeloze geschiet een einde te maken, werd er door een kogel in het hoofd getroffen, stortte neer. Honderden Nederlandse militairen en burgers stonden op dat moment voor het hoofdkwartier. Opgewonden Duitse militairen ('*Student ist erschossen!*') grepen hen, stelden hen in rijen op, zetten de uit het hoofdkwartier geleurde Nederlandse officieren er naast, plaatsten er machinegeweren voor – en het zou hoogstwaarschijnlijk tot een massa-executie gekomen zijn, ware het niet dat von Choltitz, zijn kalmte bewarend, opdracht gegeven had, de voor fusillering opgesteld in de loopas naar een nabijgelegen kerkgebouw te brengen.⁵

¹ *Heeresgruppe B, I a, Akte VII b, Heft 1 zum KTB, Nr. 4* (CDI, 32.0974). ² A.v., 32.0976. ³ A. Kesselring: *Soldat bis zum letzten Tag*, p. 76. Men heeft omstreeks vijf uur boven Zevenaar een formatie Duitse bommenwerpers in noordwestelijke richting zien vliegen die opeens omdraaide en terug vloog. (Z. de Groot: *Wat de oorlog bracht over Zevenaar* (1947), p. 7–8) Vermoedelijk waren dit toestellen die opdracht hadden, Utrecht te bombarderen. ⁴ Getuige P. W. Scharroo, *Enq.*, dl. I c, p. 646. ⁵ Von Choltitz: *Soldat unter Soldaten*, p. 69–70.

Een dag later bleek dat er in de muur van het hoofdkwartier alleen Duitse kogels zaten.¹ Student was toen in het Gemeenteziekenhuis aan de Bergweg waarheen Oud hem onmiddellijk had laten overbrengen,² met succes geopeerd, overigens eerst nadat 'een zeer jong Duits doktertje' dat in allerijl uit Rotterdam-zuid gehaald was, er bedeesd zijn toestemming voor had gegeven.³

Zo nerveus waren de Duitsers dat menigeen hunner op de avond van de 14de, in de niet-getroffen stadsgedeelten zijn dorst lessend, zijn superieuren kwam waarschuwen dat het drinkwater vergiftigd was. Oud kreeg voorts opdracht, onmiddellijk een proclamatie te laten verspreiden waarin hij moest opnemen, dat hij met zijn leven borg stond voor de rust in de stad en waarin hij diende te verklaren 'dat de Duitsers als vrienden kwamen'. Tegen het eerste had hij geen bezwaar, het tweede weigerde hij. Er kwam in zijn proclamatie die ijlings op een door politie-agenten gedraaide handpers gedrukt werd (stroom was er niet), wat dat tweede punt betrof, niet meer te staan dan dat aan de Duitse troepen bevolen was, 'een welwillende houding tegenover de bevolking aan te nemen. Van mijn kant zal ik voorts alles doen, wat in mijn vermogen is, om de rechtmatige belangen der bevolking bij het Commando van het bezettingsleger te verdedigen en te bevorderen.'⁴

Het was voor de burgemeester een voorproefje van de conflicten waarvoor hij in de maanden die volgden, gesteld zou worden – en hij niet alleen; *alle* Nederlandse gezagsdragers.

Winkelman capituleert

De drie officieren die Rotterdam verlaten hadden, kwamen tegen half vier in het Algemeen Hoofdkwartier aan,⁵ overste Wilson 'bleek als een lijk',⁶ maar 'kalm als altijd'; hij begon, aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst, met tegen de opperbevelhebber te zeggen: 'Generaal, ik kom uit een hel.'⁷

¹ Getuige P. J. Oud, *Enq.*, dl. II c, p. 406. ² Oud: 'Herinneringen', p. 143. ³ P. H. Kramer: 'Het Gemeenteziekenhuis aan de Bergweg', *Rotterdams Jaarboekje*, 1947, p. 229. ⁴ P. J. Oud: 'Herinneringen', p. 144-46. ⁵ Generaal-majoor van Voorst tot Voorst schrijft: 'tegen drie uur' (H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 112). Dat kan niet kloppen aangezien zij Rotterdam niet vóór kwart voor drie verlieten. Wij hebben t.a.v. verscheidene gebeurtenissen op de bewogen 14de mei zo goed mogelijke schattingen gedaan wat de tijdstippen betreft waarop zij zich afspeelden. ⁶ H. F. M. van Voorst tot Voorst in L. de Jong: *De bezetting*, p. 55. ⁷ H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities', p. 112.

HET ULTIMATUM AAN UTRECHT

In korte woorden berichtte hij wat in Rotterdam geschied was: het centrum was zwaar gebombardeerd en stond in brand; hij, Wilson, had kolonel Scharroo gemachtigd, zich over te geven; kon de generaal dat goedkeuren? Ja. Het eerst nodige was dus, dat kolonel Scharroo ingelicht werd; een van de officieren die met Wilson uit Rotterdam gekomen was, werd naar de Maasstad teruggezonden (hij kwam er pas aan toen Scharroo al vertrokken was). In de tweede plaats rees de vraag: wat nu?

Winkelmans eerste reactie was, het bij de capitulatie van Rotterdam te laten. Zeker, er was een gevaarlijk gat gekomen in de verdediging van de Vesting Holland, maar het pantserafweerfront was in volle opbouw, 'er waren', aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst, 'orders gegeven, nieuwe fronten en weerstandslijnen te vormen.'¹ Berichtte overste Wilson óók dat de Duitsers, zij het mondeling, met de vernietiging van Utrecht, Den Haag, Amsterdam en Haarlem bedreigd hadden? Vermoedelijk niet. Het kwam voor generaal Winkelman althans als een volledige verrassing dat hij, enkele minuten na Wilsons verslag, vernam dat de Duitsers, alweer op straffe van een verwoestend bombardement, de capitulatie van Utrecht geëist hadden. Wat was geschied?

Ruim twee uur tevoren, om één uur twintig, was een Duitse parlementair voor een van de forten bij Utrecht verschenen; hij had de overgave van de stad geëist 'onder bedreiging met totale vernietiging indien daaraan geen gevolg werd gegeven.'² Generaal Winkelmans order ('standhouden tot de laatste man') indachtig, had de commandant van de Groep Utrecht, kolonel van Voorst tot Voorst, geweigerd, de parlementair te ontvangen of ook maar diens brief te lezen. Het ultimatum was herhaald en opnieuw afgewezen, waarbij de kolonel aan de betrokken fortcommandant opdracht gegeven had, geen parlementair meer toe te laten³: Utrecht zou verdedigd worden. In het begin van de middag waren evenwel door Duitse vliegtuigen vierduizend pamfletten⁴ boven de stad uitgestrooid waarin van de 'Commandant te Utrecht' overgave geëist werd 'om de stad zelf en de inwoners het lot van Warschau te besparen'; 'sterkste Pantser- en luchtmacht' (Bommenwerpers en Stuka's) stonden, heette het, al klaar (Duitse tanks waren overigens in dit gebied niet aanwezig).

De staf van de Utrechtse commandant lichtte het Algemeen Hoofdkwartier telefonisch over het afgewezen ultimatum en de inhoud van het luchtpamflet in. Generaal Winkelman werd, gelijk vermeld, in kennis gesteld. Wij

¹ Getuige H. F. M. van Voorst tot Voorst, *Eng.*, dl. II c, p. 481. ² Nierstrasz: *Veldleger*, p. 91. ³ A.v. ⁴ *X. Armee Korps, Abt. I c, Anlagen zum KTB 'Feldzug in Holland'*, map A (CDI, 2.0312).

moeten wel aannemen dat hij zich innerlijk toch al afvroeg of het verantwoord was, de conceptie te handhaven die hij in de eerst enkele uren tevoren opgestelde proclamatie neergelegd had. Het bombardement van Rotterdam had hem geschokt maar niet doen buigen – het tegen Utrecht geuite dreigement betekende kennelijk dat, vocht hij door, alle grote steden door de *Luftwaffe* geteisterd zouden worden.

Dat gaf de doorslag.¹

In zijn werkkamer bevonden zich alleen generaal-majoor van Voorst tot Voorst en overste Wilson² – in hun aanwezigheid kwam hij tot het voorlopig besluit dat hij, hoe zwaar het hem persoonlijk ook viel, gelet vooral op de opdracht die het kabinet hem verstrekt had (capitulieren, ‘zodra verder weerstand bieden doelloos en nutteloos was’), de strijd tegen de brute indringer had te staken; aan die opdracht herinnerde hij.³ Ook realiseerde hij zich onmiddellijk dat Zeeland buiten de capitulatie moest vallen: die was daar niet noodzakelijk; de provincie was, op initiatief van de koningin, bovendien apart genoemd in de in april door de regering vastgestelde opdracht voor het krijgsbeleid; tenslotte mocht men de Fransen die er zich al bevonden, niet in de steek laten.⁴

Aldus het voorlopig besluit waartoe generaal Winkelman kwam, gelijk-opdenkend met zijn toegewijde chef-staf landmacht, generaal-majoor van Voorst tot Voorst. ‘Het waren’, aldus deze, ‘voor ons heel moeilijke momenten, maar we beheersten ons. Dat werd ook van ons verwacht. Er is geen traan gevloeid.’⁵

Voorlopig besluit: bedachtzaam man als hij was, stelde de opperbevelhebber het definitieve uit tot hij anderer mening ingewonnen had. Hij belde de commandant veldleger op, luitenant-generaal van Voorst tot Voorst; deze was het met hem eens dat voortzetting van de strijd in de gegeven omstandigheden niet verantwoord was. Luitenant-generaal van Andel, commandant Vesting Holland, bleek dezelfde mening toegedaan.⁶ Vervolgens riep de opperbevelhebber de leidende officieren van het Algemeen Hoofdkwartier⁷

¹ ‘Het ultimatum tegen Utrecht’, aldus van Voorst tot Voorst, ‘heeft de deur dichtgedaan.’ (Getuige H. F. M. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. II c, p. 481). ² Wilson: *Vijf oorlogsdagen*, p. 268. ³ H. F. M. van Voorst tot Voorst, 16 febr. 1967. ⁴ Brief, 5 april 1949, van H. G. Winkelman aan de Enquêtecommissie, *Enq.*, dl. II b, p. 171. ⁵ H. F. M. van Voorst tot Voorst, 16 febr. 1967. ⁶ A.v. ⁷ Nierstrasz vermeldt (*Algemeen Overzicht*, p. 112) dat in der haast verzuimd werd, overleg te plegen met de chef van de marinestaf – een punt dat ook bij de marine is blijven hangen. Uit ons verder relaas zal evenwel blijken dat de waarnemend-chef van de marinestaf, schout-bij-nacht Heeris, omstreeks half vier een kort gesprek voerde met generaal Winkelman en dat hij zichzelf nadien onbereikbaar gemaakt had door alle telefoonverbindingen van het stafkwartier te vernielen.

bijeen; zij waren al evenzeer van opvatting dat capitulatie onvermijdelijk was.

In de loop van al dit overleg was het voorlopig besluit ongemerkt een definitief geworden. Wat diende nu te geschieden? 'Het vreemde was', aldus generaal-majoor van Voorst tot Voorst, 'dat we eerst niet wisten, wat te doen. Wat doet men als men wil capituleren? Wij hadden daar nooit les in gehad.'¹

De eerste les liet niet op zich wachten: de les dat het soms bij uitstek moeilijk is, bij een bevel tot capitulatie gehoorzaamheid af te dwingen.

Voor generaal Winkelman kwam namelijk plotseling een spoedgesprek binnen van de commandant stelling-Den Helder, schout-bij-nacht Jolles. Deze had enkele minuten tevoren op de telex van de marine de volgende instructie van de chef van de marinestaf ontvangen (wij komen op die instructie terug):

'Havens versperren, vernielingen uitvoeren, zoveel mogelijk personeel en materieel, behalve wat nodig voor handhaving orde en bewaking, naar Engeland zenden, meeste spoed, dit is laatste telexorder. Wij verbreken verbindingen en vernietigen telexmachines.'

Onbegrijpelijk! Wat was in hemelsnaam in Den Haag gaande? De schout-bij-nacht begreep er niets van. De opperbevelhebber had hem die ochtend nog gezegd dat aan capituleren niet gedacht werd! Was de marinestaf nog te bericen? Neen: alle verbindingen waren verbroken. 'Toen ben ik', aldus Jolles,

'onmiddellijk naar de telex van de landmacht gegaan en ik heb de opperbevelhebber aan de telefoon gekregen. De opperbevelhebber was op dat ogenblik zeer geëmotioneerd en hij deelde mij mede dat hij genoodzaakt was te capituleren. Ik heb toen gezegd dat ik het niet deed, omdat ik er geen reden voor had, mijn stelling was intact. *Ik* was er binnen en de *vijand* was er buiten. De opperbevelhebber heeft toen gezegd dat ik het wèl moest doen en dat hij bevel daartoe gaf. Ik heb toen gezegd dat ik eerst eens moest overwegen, in hoeverre ik daaraan gehoorzamen moest. Dat ging mij te ver. Ik wist van niets en plompverloren kreeg ik dit bericht! De opperbevelhebber zei mij, te doen wat er gecommandeerd werd en na een uur zou ik de schriftelijke bevelen krijgen.'²

Misschien droeg dit bewogen gesprek (het enige waarbij van een 'geëmotioneerde' opperbevelhebber sprake is) er toe bij, dat besloten werd, de hoogste Nederlandse commandanten persoonlijk in te lichten. Vermoedelijk belde generaal Winkelman generaal van Andel op; generaal-majoor van

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst, 16 febr. 1967. ² Getuige H. Jolles, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1188.

Voorst tot Voorst belaste zich met de bittere taak, zijn twee oudere broers te informeren – als eerste Cuno, de commandant Groep Utrecht die het bombardement van die stad diende te voorkomen, daarna Godfried, de commandant veldleger. ‘Je spreekt met Herman’, begon hij tegen Cuno. ‘Die zei: ‘Wat is het wachtwoord?’ En ik: ‘Houd toch op met die onzin, je kent mijn stem toch!’¹

De commandant Zeeland kreeg over de telex bericht dat hij met zijn troepen buiten de capitulatie viel.² ‘Zal ik er met een vliegtuig heengaan en namens u de leiding nemen’, had generaal-majoor van Voorst tot Voorst nog aan de opperbevelhebber gevraagd. ‘Neen, laat het maar’, had deze geantwoord.³

Vervolgens werd een lang telexbericht opgesteld (de door generaal Winkelman al aangekondigde ‘schriftelijke bevelen’) dat bestemd was voor de commandanten van het veldleger, van de Vesting Holland, van de luchtverdediging en van de stelling-Den Helder, alsmede voor de directeur van de Etappen- en Verkeersdienst.⁴ Van het op de 14de mei geldende wachtwoord voorzien (‘gramschap’, toepasselijker kon nauwelijks) werd het bericht om tien voor vijf verzonden. Het instrueerde de commandanten dat zij hun troepen bevel moesten geven, de strijd te staken; vóór dat geschiedde, moest men, waar men met de vijand in aanraking was, een parlementair met witte vlag door de linies zenden. ‘Voorzover zulks mogelijk is,’ aldus de slotpassage, ‘moeten wapens, munitie en materiaal worden onbruikbaar gemaakt of vernietigd; in het bijzonder geldt dit voor kustgeschut.’ De toevoeging van die passage was een denkbeeld geweest van generaal-majoor van Voorst tot Voorst, ‘Winkelman voelde daar eerst niet voor. Ik zei ‘Maar we kunnen toch niet hebben dat de Engelsen met ons kustgeschut beschoten worden!’ Dus kwam die passage er in.’⁵

Daarna gelastte de generaal nog dat een algemene order tot het vernietigen van alle militaire archieven moest uitgaan.⁶ Vervolgens gaf hij opdracht, het capitulatiebesluit kenbaar te maken aan de in Hôtel des Indes geïnterneerde Duitse gezant; dat geschiedde om vijf uur twintig.⁷ Vermoedelijk had de generaal toen reeds de tekst geformuleerd van een veel belangrijker bekendmaking: de proclamatie waarmee hij het genomen besluit aan de bevolking kenbaar wilde maken; dat zou een kort stuk worden. Hij beseftte dat het noodzakelijk was, er een toelichting op te geven die hij persoonlijk in de

¹ H. F. M. van Voorst tot Voorst, 16 febr. 1967. ² Getuige H. J. van der Stad, *Eng.*, dl. VIII c, p. 808. ³ Getuige W. J. C. Schuurman, a.v., dl. II c, p. 595.

⁴ Tekst: a.v., dl. I b, p. 113. ⁵ H. F. M. van Voorst tot Voorst, 16 febr. 1967.

⁶ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 112. ⁷ A.v., p. 114.

studio van de PTT zou uitspreken. Hij beseftte óók dat het zijn vak niet was, een radiotekst op te stellen – hij had daar ook geen tijd voor. Twee ervaren journalisten, dr. H. B. Wiardi Beckman, hoofdredacteur van *Het Volk*, als eerste luitenant verbonden aan de persafdeling van GS III, en mr. M. Rooy, waarnemend hoofdredacteur van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, kapitein bij het regiment jagers, maar die middag toevallig in het Algemeen Hoofdkwartier aanwezig, kregen opdracht voor een concept te zorgen; generaal Winkelman gaf met enkele woorden de hoofdlijnen aan.¹

Op het telexnet van het Algemeen Nederlands Persbureau werden de laatste woorden van de proclamatie even voor kwart voor zeven doorgegeven: de radiuitzending waarin, na een korte aankondiging van de capitulatie, generaal Winkelman sprak, was toen juist begonnen en eindigde voor zeven uur. Laat ons gemakshalve zeggen dat omstreeks of kort na zeven uur de meeste Nederlanders via de radio of, mondeling, van anderen het schokkende, het aanvankelijk nauwelijks te verwerken bericht vernamen, dat Nederland gecapituleerd had. Wij zullen later in dit hoofdstuk op Winkelmans radio-toespraak terugkomen en dan ook weergeven hoe daarop gereageerd werd.

Landmacht en marine waren dus enkele uren eerder omtrent de capitulatie ingelicht dan het volk als geheel. Wij willen derhalve eerst beschrijven wat, als uitvloeisel daarvan, binnen het militaire apparaat geschiedde; zulks zal er ons dan tegelijk toe brengen, stil te staan bij een proces dat al enkele dagen aan de gang was en dat wij tot dusver niet behandelden, niet eens memooreerden: het vertrek, naar Engeland, van de marine en van de koopvaardij.

Landmacht

Wij moeten ons hoden voor generalisaties.

Er zijn, nemen wij aan, vele militairen geweest die aan het einde van de middag of in het begin van de avond het capitulatiebericht met grote opluchting vernamen omdat het einde van de strijd betekende dat hun leven geen onmiddellijk gevaar meer liep. Merkwaaardig is het dat men die opluchting nergens duidelijk in het bewaardgebleven documentatiemateriaal terugvindt terwijl omgekeerd veelvuldig gewag gemaakt wordt van tegen-gestelde reacties: teleurstelling, verontwaardiging, verbittering, woede, ja een positief weigeren om het capitulatiebericht voor waar aan te nemen en er zich naar te gedragen. Schaamde men zich er voor, die opluchting te tonen of vast

¹ Brief, 22 juli 1968, van M. Rooy.

te leggen? Misschien. Maar wanneer wij dus noodgedwongen vooral die tegengestelde reacties doen uitkomen, dan vergete de lezer niet, dat veler stille en onmiddellijke innerlijke aanvaarding van het capitulatiebericht óók een deel van de realiteit vormde – wellicht het overheersende deel.

Dat aan de betrouwbaarheid van het capitulatiebericht getwijfeld werd, sprak eigenlijk vanzelf. Nog geen vier weken tevoren (19 april) had de opperbevelhebber, teneinde misleiding door Vijfde Colonnisten te voorkomen, de gehele krijgsmacht geïnstrueerd 'dat bij een vijandelijke inval de regering het verzet nooit en onder geen voorwaarde (zou) opgeven' en 'dat berichten, in strijd zijnde met vorenstaand beginsel, derhalve onjuist (zouden) zijn en van de vijand afkomstig'; dezelfde richtlijn was vervat in de radiobekendmaking van het Algemeen Hoofdkwartier die vier dagen tevoren (10 mei) omgeroepen was: 'Nooit ofte nimmer zullen opperbevel en regering zich inlaten met onderhandelingen met de vijand'; een dag tevoren (13 mei) had de commandanten een geheime instructie bereikt waarin de passage van 19 april woordelijk herhaald was. Geen wonder, dat menige militair het bericht dat tòch gecapituleerd was, aanvankelijk als misleiding opvatte. Op het eiland Voorne-Putten weigerde de commandant van de Groepen Kil en Spui geloof te hechten aan het bericht; wat hij hoorde omtrent generaal Winkelmans radiorede, overtuigde hem al evenmin; in het dorp waar hij zich bevond, liet hij de straatverlichting die op last van het gemeentebestuur ontstoken was, weer doven.¹ Bij Overschie werd aan het eind van de middag de eerste officier die met het capitulatiebericht kwam, als verrader gearresteerd.² Overste Hennink die zich met een rest van het 8ste regiment infanterie in de buurt van Rheden ter verdediging ingericht had in een steenfabriek, was (op de 15de!) eerst bereid te geloven dat inderdaad gecapituleerd was, nadat drie burgers, ambtenaren van de Nederlandse Buurtspoorwegmaatschappij, bereid gebleken waren, onder ede te verklaren dat generaal Winkelman inderdaad de capitulatie bekendgemaakt had ('Eén van hen zegt, de generaal Winkelman en zijn stem persoonlijk te kennen. Hij staat op en zweert diep-bewogen dat misverstanden, bedrog, zijn uitgesloten.')³ Andere officieren waren er die op de 14de naar het Algemeen Hoofdkwartier toe snelden om liet bericht dat hen bereikt had, te verifiëren; zelfs onderofficieren en soldaten deden dat 'en zeiden: wat is dat voor een onzin? Wij moeten doorvechten! Nu begint het pas goed te worden!'⁴

¹ Nierstrasz: *Zuidfront Vesting Holland*, p. 209. ² Kamerling: *Vesting Holland luchtlandingstroepen*, p. 316. ³ W. F. Hennink: 'Gereconstrueerd dagboek van het 8ste regiment infanterie over het tijdvak 9 t.e.m. 16 mei 1940', *Enq.*, dl. I b, p. 152.

⁴ Getuige R. Römer, a.v., dl. I c, p. 530.

LANDMACHT EN CAPITULATIE-BESLUIT

Waarom weigerden dezulken de capitulatie te aanvaarden?

Te bedenken valt, dat grote delen van het veldleger, met name het IIIde en IVde legerkorps en de brigade A, nauwelijks met de Duitsers in strijd gewikkeld geweest waren. Omgekeerd, dat zich bij verscheidene eenheden die wèl gevechtscontacten gekend hadden, iets van gewinning aan de oorlogssituatie ontwikkeld had. Wie de vuurdoop doorstaan had, was nadien een beter militair en dan had tegelijk, de angst bedwongen zijnde, het feit dat men kameraden gewond had zien raken of had zien sneuvelen, een strijdbaarheid gewekt, waarmee men op het moment dat men van de capitulatie vernam, innerlijk geen raad wist. Ook overzag, behalve de opperbevelhebber en zijn allernaaste medewerkers, niemand de gehele situatie. De voornaamste staf-officieren van de commandant veldleger protesteerden dan ook 'unaniem, spontaan', toen generaal van Voorst tot Voorst hun het bericht overbracht dat gecapituleerd was.¹ Bij Delft vielen militairen flauw en één 'werd zo wild, dat twee man hem amper konden bedwingen'.² 'Het scheen mij toe', schreef een eerste luitenant in Hoek van Holland, 'alsof de zon nu voorgoed zou wegzinken en nooit meer terug zou komen.'³ 'Allen kregen het te kwaad' in de forten van Kornwerderzand toen er het besef doordrong dat de verdediging waar men zo trots op was, vergeefs gevoerd was.⁴ In Rotterdam kwam een van de regimentscommandanten 's middags om half vijf met de capitulatie-order uit het hoofdkwartier van kolonel Scharroo terug:

'Als een gebroken man strompelt hij uit de auto de trappen op, zakt scheef op een stoel en laat een opgevouwen papier op de tafel vallen. 'Heren, het is uit met alles. De stad heeft zich overgegeven. Wij zijn krijgsgevangenen.'

De reactie op dit bericht is tragisch. Eerst geen enkel woord, dan zie je de bleke gezichten spannen, er moet een uitbarsting komen. Er komt een uitbarsting, heel verschillend. 'Overste, we gaan elders vechten, laat ons gaan!' 'Niemand mag de stad verlaten.' Grote kerels huilen krampachtig en machteloos. Woede en spijt vervormt hun gezicht. 'Ik wil niet levend in hun handen vallen!' en vier handen zijn nodig, een wanhopige zijn wapens te ontwringen . . .

Daar komt een officier binnenstormen. Loopt allen voorbij. 'De overste, waar is de overste? Hij moet het me zelf zeggen, ik geloof jullie niet meer!' 'Ja, jongen, het is waar, alles is uit.' Huilend holt de man weg.'⁵

'Dan moeten we allen' (wij zijn weer in de buurt van Zoetermeer) 'bij de boerderij komen' (de boerderij waar de boerin druk bezig geweest was met het verkopen van eieren voor tien cent):

¹ Hoofdkwartier veldleger: Dagboek, 14 mei 1940, p. 133. ² E. H. Brongers: *De slag om de residentie, 1940*, p. 254. ³ A.v., p. 255. ⁴ Nierstrasz: *Den Helder*, p. 91. ⁵ B. Verhoeven in *Vrijl*, p. 97.

‘Tussen het woonhuis en de hooischaar wordt de sectie opgesteld, drie aan drie, de onderofficieren vooraan, de korporaals aan het eind. De vaandrig ziet doodsbleek als hij ons de houding laat aannemen. Dan wil hij iets zeggen. Hij kan geen woord uitbrengen. Tenslotte komt het: ‘We hebben ons overgegeven.’ Niemand weet of hij moet huilen of lachen. Zoeven dachten we dat we ten dode waren opgeschreven, nu zullen we blijven leven. ‘De wapens moeten worden ingeleverd’, zegt de vaandrig, ‘wij zijn allen krijgsgevangenen.’ Dan pakt hij zijn revolver uit zijn broekzak en drukt haar tegen zijn slaap. Maar voor hij kan afdrucken, heeft een van de groepscommandanten het ding uit zijn handen geslagen. Volkomen overstuur barst de vaandrig in snikken uit.

We besluiten de wapens niet af te geven. Onze sectie zal zich op de boerderij terugtrekken. We kunnen niemand en niets vertrouwen. Ook het bericht van de capitulatie niet.¹

Schreeuwend: ‘We zijn verraden! We vechten door!’ fietsten en reden die avond troepjes soldaten door Den Haag.² Een van de legerpredikanten sprak hier in de Nieuwe Alexanderkazerne alle militairen, op het voorplein verzameld, toe: ‘honderden mannen stonden te huilen als kinderen’.³

★

Een deel van de woede, van de schaamte, van het verdriet kon zich ontladen in het uitvoeren van de opdracht waarmee de telex-order van het Algemeen Hoofdkwartier geëindigd was: alle wapens te vernielen. Bij menig onderdeel gaf men zich grote moeite, er voor te zorgen dat niets van waarde de Duitser (vandaag nog overweldigder, morgen bezetter) in handen zou vallen. Munitie liet men in de lucht vliegen, geweren werden kapotgeslagen, mitrailleurs wierp men in het water, van stukken geschut (moeilijker te vernielen) werden vitale onderdelen zoekgemaakt, bij Scheveningen pantserwagens de zee in gereden.⁴ Soms gebeurde dat nog diezelfde avond, soms in de nacht van de 14de op de 15de.

De order die men naar verhouding het gemakkelijkst kon uitvoeren, was die welke betrekking had op het vernietigen van alle militaire archiefstukken: een stapel papier, een lucifer er bij – meer was niet nodig. Van grote hoeveelheden aan dergelijke documenten ging de vernietiging natuurlijk minder eenvoudig. Alle stukken van het Algemeen Hoofdkwartier verdwenen in de

¹ ‘Uit het dagboek van een korporaal’, *Nieuwe Courant*, 15 mei 1950. ² S. J. R. de Monchy: *Twee ambtsketens*, p. 237. ³ L. D. Terlaak Poot in K. Norel en L. D. Terlaak Poot: *De tyrannie verdrijven*, p. 130. ⁴ Getuige J. D. Scheepers, *Enq.*, dl. II c, p. 578.

ketels van de Haagse vuilverbranding.¹ Generaal-majoor van Voorst tot Voorst verbrandde persoonlijk het dagboek dat hij van het begin van de oorlog af bijgehouden had en waarin allerlei aantekeningen stonden over de geheime contacten met België en Frankrijk.² Een collega van van Oorschot, het naar Engeland vertrokken oud-hoofd van GS III, snelde naar diens huis om te zien of van Oorschot nog papieren achtergelaten had die voor de Duitsers van belang konden zijn; hij moest nog 'heel wat verbranden waaruit bleek van contacten met Engelsen en Fransen; er waren ook lijsten met namen bij.'³ Wij vermelden in dit verband dat bij de departementen, vooral bij defensie en buitenlandse zaken, tal van geheime dossiers verbrand werden; bij koloniën vernietigde men uit die groep 'in overmaat van ijver zo goed als alles', met inbegrip van de 'Aanwijzingen' die juist voor de bezettingsperiode golden.⁴ Verzuimd werd, opdracht te geven tot vernietigen van het archief van de in Den Haag gevestigde Topografische Dienst waar de Duitsers dankbaar gebruik van zouden maken.⁵

Dat wapens vernield werden, was aan de militairen onder de leden van de Duitse legatie (onder wie *Generalleutnant* Wenninger en *Oberstleutnant* Otzen) spoedig duidelijk: zij konden in Hôtel des Indes horen dat op het nabije Malieveld munitie de lucht inging. Spoorlags begaven Wenninger en Otzen zich naar het Algemeen Hoofdkwartier en eisten dat onmiddellijk instructie zou uitgaan om het vernietigen van oorlogstuig te staken. Aldus geschiedde,⁶ maar die nieuwe order werd lang niet overal opgevolgd. Vermoedelijk had de interventie van de twee Duitsers wel in ander opzicht een belangrijk effect: de Artillerie-Inrichtingen vielen de bezetter ongeschonden in handen.

De Artillerie-Inrichtingen, bij de Hembrug over het Noordzeekanaal gelegen, vormden 's lands grootste wapen- en munitiebedrijf. Opggericht in 1893 en aanvankelijk alleen bestemd voor het vervaardigen van geweren, was 'de Hembrug' in '38 en '39 sterk uitgebreid en gemoderniseerd; zeventuizend mensen vonden er werk.⁷ Het bedrijf werd toen geleid van het in Den Haag gevestigde hoofdkantoor uit. Als directeur fungeerde sinds enkele jaren ir. F. Q. den Hollander die in Nederlands-Indië carrière en naam gemaakt had bij de Staatsspoorwegen. Hij was het die laat in de middag van de 14de mei van zijn contactofficier bij het Algemeen Hoofdkwartier het 'zeer vertrouwelijk bericht' kreeg, dat tot capitulatie besloten was. Onmiddellijk

¹ O. J. Siersema, 28 april 1955. ² H. F. M. van Voorst tot Voorst, 16 febr. 1967.

³ J. C. Roelofsen, 16 febr. 1967. ⁴ Getuige O. E. W. Six, *Enq.*, dl. VII c, p. 554.

⁵ W. M. K. Kalis: 'Utrechts intermezzo' in *Pittige verhalen uit onveilige tijden* (1947), p. 125. ⁶ H. F. M. van Voorst tot Voorst, 16 febr. 1967. ⁷ Getuige F. Q. den

Hollander, *Enq.*, dl. VII c, p. 633, 635.

zond hij zijn adjunct-directeur naar het bedrijf om 'alles gereed te maken voor vernietiging'; springstoffen waren er genoeg. Intussen had zijn contactofficier de mogelijke vernieling van de Artillerie-Inrichtingen met zijn directe chef besproken; beiden waren het er over eens, dat generaal Winkelman verlof diende te geven. Enkele uren verlieden, voor hem de zaak voorgelegd kon worden en zijn beslissing, tegelijk zijn order, was dat het bedrijf *niet* vernietigd mocht worden.

Twee motieven werden later door de contactofficier vastgelegd: ten eerste kon het zijn, dat het getij alsnog zou keren en dat de capaciteit van de Hembrug dan voor de Geallieerden van belang was; die capaciteit (tweede motief) was daarentegen in verhouding tot de totale capaciteit die Duitsland bezat, gering.¹ Het wil ons voorkomen dat die twee motieven elkaar min of meer opheffen en wij menen dan ook dat een derde motief een rol, wellicht de belangrijkste rol, gespeeld heeft: na het protest van Wenninger en Otzen was het voor de opperbevelhebber, wilde hij de verhouding met de Duitsers niet van meet af aan grondig bederven, wel heel moeilijk, opdracht te geven tot het opblazen van de machinerieën der Artillerie-Inrichtingen. Hoe dit zij – eerst om tien over elf 's avonds kreeg ir. den Hollander telefonisch bericht. 'Alles intact', tekende hij in wanhoop aan; zijn adjunct-directeur aan wie hij die instructie doorgaf, nam er (de vernielingsploegen stonden klaar!) 'diep verslagen' kennis van; 'die mensen waren kapot!'²

Even dramatisch waren de tonelen die zich op enkele militaire vliegvelden afspeelden, met name op Schiphol.

De commandant luchtverdediging, generaal Best, had op een van de eerste oorlogsdagen bezoek gekregen van de Franse militaire attaché die hem meegedeeld had, dat de gehele Nederlandse Militaire Luchtvaart desgewenst verplaatst kon worden naar vliegvelden in noordwest-Frankrijk. Aan de inspecteur van de Militaire Luchtvaart, onder wie de drie vliegscholen Souburg, Haamstede en 'De Vlijt' (Texel) ressorteerden, had generaal Best toen opdracht gegeven, de eerste twee vliegscholen te evacueren.³ De instructeurs en leerlingen van Souburg vlogen op de 14de met meer dan twintig kleine lestoestellen in de richting van een Frans marinevliegveld bij Duinkerken; het overige personeel en het materieel van de school vertrok een dag later per auto.⁴ Dat laatste geschiedde op diezelfde dag ook met de instructeurs, de leerlingen en het technisch personeel van Haamstede; hun lestoestellen waren door Duitse bombardementen en beschietingen

¹ Brief, 28 dec. 1955, van O. J. Siersema aan F. Q. den Hollander (Doc I-734).

² Getuige F. Q. den Hollander, *Eng.*, dl. VII c, p. 633. ³ Getuige P. W. Best, a.v., dl. VIII c, p. 1342. ⁴ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 133.

onbruikbaar geworden.¹ Op dit alles komen wij in een volgend hoofdstuk nog terug. De vlieschool op Texel kreeg géén opdracht om te evacueeren; vermoedelijk nam generaal Best aan dat evacuatie niet mogelijk was, doordat een groot deel van de aanwezige toestellen op 10 en 11 mei door de Duitsers in brand geschoten of anderszins beschadigd was en de rest op de 11de naar Buiksloot overgevlogen. Konden de instructeurs, de leerlingen en het personeel dan niet per schip naar Engeland gaan? Schepen genoeg in Den Helder! De commandant van de vlieschool drong herhaaldelijk bij de inspecteur op verlof aan om met zijn mensen te vertrekken. Dan werd 'steeds gereageerd met de mededeling dat hieromtrent nog richtlijnen zouden worden opgesteld. De zozeer begeerde richtlijnen bleven echter uit.'²

Inderdaad was men in Den Haag op de 13de en 14de druk met die richtlijnen bezig geweest. De commandant van het 1ste luchtvaartregiment op Schiphol kreeg althans op de 13de mei opdracht, een opgave in te dienen van personeel dat voor vertrek in aanmerking kwam. Twee verkeersvliegtuigen van de KLM stonden op Schiphol klaar. 'Mogen mijn mensen niet weg', vroeg de commandant op de 14de 'enige malen' aan zijn superieuren in Den Haag; 'hij ontving steeds ten antwoord: 'Afwachten en gereedhouden.'³ Laat in de middag kwam de algemene order dat alle toestellen van de Militaire Luchtvaart vernietigd moesten worden. Ze werden in brand gestoken. Nog steeds stonden er de twee verkeersvliegtuigen van de KLM. Veel officieren en onderofficieren van het luchtvaartregiment hadden slechts één verlangen: instappen, wegvliegen en van Engeland uit de strijd voortzetten. Dat werd hun tot hun ergernis en woede door de staf van generaal Best alsook door hun eigen commandant verboden.⁴ 'Wij hebben die dag de tijd verbeuzeld', zei later, bitter; een van de stafofficieren van Schiphol.⁵

Niet anders ging het op het vliegveld Ruigenhoek. Van hier vlogen evenwel twee officieren, in strijd met de gegeven bevelen, met een C-10 naar Walcheren waar zij op het strand landden.⁶ Van het vliegveld De Zilk vertrokken alle officieren en onderofficieren met machtiging van hun commandant naar IJmuiden; in de verwarring konden zij daar evenwel geen schip vinden.⁷

★

¹ A.v., p. 138. ² Molenaar: *De luchtverdediging*, IV, p. 58. ³ A.v., II, p. 36-39.

⁴ A.v., p. 82. ⁵ Getuige P. J. C. Vos, *Enq.*, dl. VIIIc, p. 309. ⁶ (Molenaar: *De luchtverdediging*, II, p. 177-78.) Vandaar vlogen zij op 15 mei naar Frankrijk. Een van de twee officieren wist Engeland te bereiken. ⁷ Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 23.

In het telexbericht betreffende de capitulatie dat het Algemeen Hoofdkwartier die middag om tien voor vijf verzonden had, was aan de commandanten opgedragen om, waar zij Duitse troepen vlak tegenover zich hadden, een parlementair met witte vlag door de linies te zenden teneinde de overgave aan te bieden. Zulks geschiedde aan verscheidene sectoren en dit leidde enkele malen tot locale capitulatie-overeenkomsten; die werden op de 15de mei ook op de eilanden Vlieland en Terschelling gesloten. Schiermonnikoog werd pas op de 18de bezet, waarbij een Duits officier, zijn fantasie de vrije loop latend¹ en intussen blijkbaar zijn geweten ontlastend, plechtig verklaarde: *'Der Bürgermeister von Schiermonnikoog hat um deutschen Schutz gebeten; ich habe ihm diesen gewährt.'*²

Vermeldenswaard is voorts, dat van de commandant van de stelling-Den Helder, schout-bij-nacht Jolles, geëist werd, dat hij zich persoonlijk bij de commandant van de 1ste *Kavallerie-Division, Generalmajor* Feldt, te Sneek kwam melden.³ In een stemming van grote verbittering (hij had willen doorvechten! Meer dan tienduizend man had hij onder zijn bevelen!) ondertekende ook Jolles een aparte capitulatie-overeenkomst.⁴ Eén van de bepalingen was dat drie officieren, vijf onderofficieren en twee manschappen gijzelaar zouden worden in Duitse handen als waarborg voor de naleving der overeenkomst. Ter verklaring zei generaal Feldt, 'dat zijn divisie uit Polen kwam en dat dit de reden was waarom hij gijzelaars vroeg. Ik kon alleen antwoorden', aldus Jolles, 'dat hij hier in Holland en niet in Polen was.' Indruk maakte dat niet.⁵ De tien gijzelaars, de meesten bij loting aangewezen (enkel en enkele hadden evenwel vrijwillig de plaats van een collega ingenomen), werden naar Sneek gevoerd en hielden er ernstig rekening mee dat zij met hun leven voor de een-of-andere overtreding zouden boeten. 'Wij hadden afgesproken', schreef later één hunner, 'dat indien men voor het vuurpeloton zou komen te staan, allen tegelijk vooruit zouden stormen om te proberen, althans een paar vijanden mee te krijgen.' De gijzelaars werden op 17 mei vrijgelaten.⁶

De opperbevelhebber, generaal Winkelman, had op de avond van 14 mei via generaal Wenninger het *Oberkommando der Wehrmacht* verzocht, vertegenwoordigers naar Den Haag te zenden *'zur Besprechung über Massnahmen*

¹ Brief, 15 okt. 1969, van de streekarchivaris van Noordoost-Friesland. ² Nierstrasz: *Den Helder*, p. 93. ³ A.v., p. 101. ⁴ Tekst: a.v., p. 135. ⁵ H. Jolles: 'Verslag van de capitulatiebesprekingen te Sneek, opgemaakt door de commandant van de stelling-Den Helder', a.v., p. 136. ⁶ 'Lotgevallen van tien gijzelaars uit de stelling-Den Helder', *Legerkoerier*, okt. 1956.

gebied in Europa met uitzondering van Zeeland¹ en dat zijn bevelen zouden worden nagekomen.' Von Kùchler:

'Bevor ich Ihnen, Herr General, die Übergabebedingungen mitteile, möchte ich Sie der Hochachtung versichern die Ihre Truppe in den abgeschlossenen Kämpfen bei unseren Soldaten gefunden hat. Die niederländischen Soldaten haben auf dem Kampffeld ihre Pflicht getan. Mit Achtung werden unsere Soldaten ihrer Gegner in den abgeschlossenen Kämpfen gedenken.'

Volgens het Duitse verslag bepaalde generaal Winkelman zich er toe, even het hoofd te neigen, volgens generaal-majoor van Voorst tot Voorst zei hij tevens: *'Ich danke.'* Von Kùchler verwachtte misschien nog meer, maar de generaal hield zich stijf.²

Vervolgens las von Kùchler de capitulatievoorwaarden voor.³ Op de in Rijsoord en die dag verder in Den Haag getroffen regelingen komen wij in het volgende deel terug. Zij lagen, wat Rijsoord betrof, in hoofdzaak in het militaire vlak, zij het dat von Kùchler een vertegenwoordiger aanwees niet alleen *'für die Verhandlungen über Versorgung der Wehrmacht'* maar ook voor die betreffende de *'Verwaltung des Landes'*; dat werd zijn *Oberquartiermeister, Generalmajor Schlieper*.

Een scherp conflict deed zich nog voor.

Eén voorwaarde die von Kùchler wilde stellen, was dat generaal Winkelman er voor moest zorgen dat personeel van de Militaire Luchtvaart en van de Marineluchtvaartdienst, naar België, Frankrijk of Engeland ontkomen, niet meer aan de oorlog zou deelnemen; werden leden van dat personeel krijgsgevangen gemaakt, dan zouden zij, aldus von Kùchler, als *franc-tireurs* behandeld, anders gezegd: gefusilleerd worden.

'Neen', zei Winkelman, 'dat kan niet, dat accepteren wij niet, want wij sluiten geen vrede, wij zetten de oorlog door', waarop (aldus een der Nederlandse officieren) 'de Duitser zei: 'Ja, maar dat kan niet; als het Nederlandse volk met de Duitsers in vrede leeft, dan kunnen de Nederlandse vliegers ook niet vechten.' 'Ja, maar wij zijn niet in vrede, wij sluiten alleen maar wapenstilstand met de troepen die in Nederland-zelf zijn, en wat daarbuiten is, dat staat buiten mijn bemoeienis, die vechten door.'⁴

Het punt verdween onder tafel.

Vijf over tien was het, toen de gewijzigde, in het net overgetypte exem-

¹ Dat Zeeland buiten de capitulatie viel, had generaal Wenninger de vorige avond ook al via Jaarsveld laten omroepen. (Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 114).

² Getuige H. F. M. van Voorst tot Voorst, *Eng.*, dl. II c, p. 482. ³ Tekst in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 124-25. ⁴ Getuige J. D. Schepers, *Eng.*, dl. II c, p. 577-78.

zur Aufrechterhaltung von Ruhe, Sicherheit und Ordnung.’¹ Vroeg in de ochtend van de 15de werd generaal Winkelman evenwel opgeroepen, om twintig over acht bij de Maasbruggen in Rotterdam te verschijnen. Hij vertrok daarheen, in gezelschap van generaal-majoor van Voorst tot Voorst, van het hoofd van de juridische sectie van het Algemeen Hoofdkwartier en van zijn marine-adjutant. Men leidde de vier Nederlandse officieren naar de school te Rijsoord waar generaal Student aanvankelijk zijn hoofdkwartier gevestigd had (zie kaart XXX op pag. 269). De vier troffen er nog twee andere Nederlandse officieren aan: de commandant van een van de divisies van het IVde legerkorps en de chef-staf van de Groep Utrecht die samen de Duitse generaal Hansen, bevelhebber van het Xde *Armee-Korps* (dat de Grebbelinie aangevallen had), met zijn stafchef op hun verzoek per auto naar Rijsoord gebracht hadden. Van Duitse kant (de bevelhebber van de *Heeresgruppe B*, *Generaloberst* von Bock, kwam net te laat²) was alleen het hoofdkwartier van het achttiende leger vertegenwoordigd (de bevelhebber, generaal von Küchler, met zes officieren, onder wie de *Oberquartiermeister*, *Generalmajor* Schlieper); dan waren er een Duitse oorlogsverslaggever en een Duitse tolk, ‘die slecht Hollands sprak.’³

Men ging in een van de schoollokalen aan een lange tafel zitten, de Nederlanders aan de ene, de Duitsers aan de andere kant. Het was kwart voor negen. ‘Herr General’, hief von Küchler aan,⁴

‘Sie haben gesternabend durch den niederländischen Rundfunk die Waffenstreckung der niederländischen Wehrmacht angeboten. Ich nehme an, dass Sie bevollmächtigt sind, im Namen der Niederlande verantwortlich die nachfolgenden Bedingungen abzuschliessen. Ich nehme ferner an dass Sie, Herr General, als Oberbefehlshaber der Wehrmacht, also des Heeres, der Marine und der Luft, hier sind und die Versicherung abgeben können dass die genannten Wehrmachtsteile Ihren Befehlen folgen werden.’

Generaal Winkelman, onmiddellijk de nodige beperkingen aanbrenghend, ‘verklaarde, gerechtigd te zijn, op te treden voor de weermacht in het rechts-

¹ De betrokken tekst, door Wenninger opgesteld, werd per telex naar de radiozender te Jaarsveld geseind en daar omgeroepen waarbij Duitse luisteraars aangespoord werden, terstond de tekst aan het *Oberkommando der Wehrmacht* of het *Auswärtige Amt* door te geven. (Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 114). ² Jacobsen: *Dokumente*, p. 34. ³ Getuige H. G. Winkelman, *Enq.*, dl. II c, p. 104. ⁴ Er is van de besprekingen een Duits verslag (*X. Armee-Korps, Abt. I c, Anlagen zum KTB ‘Feldzug in Holland’*, map A (CDI, 2.0283-88)) en een beknopt Nederlands, opgesteld door het hoofd van de juridische sectie van het Algemeen Hoofdkwartier, kapitein mr. J. D. Schepers (*Enq.*, dl. II b, p. 169). Wij citeren uit beide verslagen, tenzij anders aangegeven.

plaren van de overeenkomst door de generaals von Kùchler en Winkelman ondertekend werden. Elk nam het door de ander ondertekende exemplaar mee. Een goed half uur later verlieten de Nederlandse officieren Rijsoord. Hen volgde *Generalmajor* Schlieper. Deze was voor verdere besprekingen door generaal Winkelman verwezen naar de directeur van de afdeling materieel landmacht van het departement van defensie, generaal-majoor H. D. S. Hasselman, en de waarnemend chef van de marinestaf, schout-bij-nacht F. J. Heeris. Zij beiden zouden nog diezelfde middag, buiten medeweten van de opperbevelhebber, aanvullende overeenkomsten ondertekenen¹ die in menig opzicht wezenlijk verder gingen dan de overeenkomst van Rijsoord

★

Het bericht dat generaal Winkelman gecapituleerd had, had de commandant van de *Heeresgruppe B*, generaal von Bock, op de avond van de 14de bereikt. *'Durch den holländischen Sender'*, schreef hij in zijn dagaantekeningen, *'wird ein Aufruf des holländischen Oberkommandierenden bekannt, wonach er den Widerstand aufgibt! Nur in Zeeland . . . soll weitergekämpft werden.'* Het uitroep-teken toont aan dat de capitulatie voor von Bock een welkome verrassing was. Geen wonder! Hij wist dat von Kùchler voor de 15de de doorbraak door de Waterlinie en een stoot via Gouda in de richting van Amsterdam gelast² en met het oog daarop zelfs een speciale oproep gericht had tot het achttiende leger, eindigend met de woorden: *'Wenn der Kampf auch hart ist, unser ist der Sieg!'* Die harde strijd was niet meer nodig. Zeer teleurgesteld was von Bock dan ook dat generaal von Brauchitsch, de *Oberbefehlshaber des Heeres*, aan wie hij persoonlijk de even belangrijke als blijkbaar onverwachte tijding van Winkelmans capitulatie overbracht, niet meer zei dan een droog *'Ja'*.³

Ook Hitler werd diezelfde avond nog ingelicht. Hij gaf bevel dat delen van de 9de *Panzer-Division* en de gehele *SS-Leibstandarte 'Adolf Hitler'* zo spoedig mogelijk een demonstratieve rit moesten maken door Amsterdam of Den Haag; voorts betuigde hij de *'Soldaten des holländischen Kriegsschauplatzes'* zijn dank in een speciale oproep, hen prijzend voor het feit dat zij *'eine starke, wohl vorbereitete Armee die sich hinter fast unüberwindlich erscheinenden Hindernissen und militärischen Befestigungen zähe verteidigte'*, verslagen hadden; *'den*

¹ Teksten in Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 125-37. ² *Armeeoberkommando 18, Abt. I a: 'Armeebefehl für die Fortsetzung des Angriffs gegen die Festung Holland am 15.5.40'*, 14 mei 1940, 16 uur 20 (CDI, 2.0302-3). ³ Jacobsen: *Dokumente*, p. 30.

heroischen Einsatz der todesmutigen Fallschirm- und Lufilandetruppen' memoreerde hij in het bijzonder.

De oproep werd in de Duitse pers gepubliceerd. Deze kreeg verder instructie, het Nederlandse kabinet '*schärfer als bisher geschehen*' aan te vallen, niet evenwel koningin Wilhelmina. Haar aankomst in Engeland mocht niet bekendgemaakt worden. Ook prinses Juliana moest door de Duitse pers ontzien worden; prins Bernhard werd daarentegen '*für Karikaturen freigegeben*.'¹

Marine

Wij moeten nu weergeven hoe een groot deel van de eenheden van de Koninklijke Marine op 14 mei, na generaal Winkelmans besluit om te capituleren, wist te ontkomen. Voor wij dat doen, is het nodig, te onderstrepen dat een aantal oorlogsschepen al vóór die dag naar Engelse havens vertrokken was. Zij vielen in twee categorieën uiteen: schepen die voor onze defensie niet nodig waren (de *Kriegsmarine* kwam niet opdagen en de *Royal Navy* was sterk genoeg om de Noordzee te beheersen) en schepen die nog niet in dienst genomen of zelfs in het geheel niet afgebouwd waren maar van welke men in Engelse havens een volwaardig oorlogsschip kon maken.

Wat de eerste categorie betreft: hiertoe behoorden de oude kruiser 'Sumatra' die in de nacht van 10 op 11 mei van Vlissingen wegvoer, en drie oude onderzeeboten² die samen met de moderne mijnenveger 'Jan van Gelder' en een bewakingsvaartuig³ op 10 en 12 mei Den Helder verlieten. Van de 'Sumatra' waren op het moment van vertrek de elektrische kabels in reparatie; die werden op 13 mei in Den Helder meegegeven aan de mijnenlegger 'Willem van der Zaan'.

Wat de tweede categorie aangaat: op 10 mei begon men twee grote boven-water-eenheden in veiligheid te brengen, op 10 en 13 mei telkens twee onderzeeboten. De boven-water-eenheden waren de flottieljeleider 'Jacob van Heemskerck' die, nagenoeg gereed, in Amsterdam lag, en een torpedo-bootjager waarvan, in Vlissingen, alleen nog maar de romp klaar was (de 'Isaac Sweers').

Bij de afbouw van de 'Jacob van Heemskerck' was van de herfst van '39 af door het hoofd van de afdeling materieel zeemacht van het departement van defensie, schout-bij-nacht L. A. C. M. Doorman, en door de aangewezen

¹ *Presseanweisungen*, 14 en 15 mei 1940 (collectie-Sänger). ² De 'O 9', 'O 10' en 'O 13'. ³ De 'BV 5'.

commandant, kapitein-luitenant-ter-zee van Holthe, rekening gehouden met de mogelijkheid, dat men met het schip nog voor het in dienst gesteld was, de Noordzee zou moeten oversteken. Op de avond van 10 mei was overste van Holthe die het prinselijk gezin naar Engeland moest begeleiden, als commandant niet beschikbaar; zijn plaats werd door de eerste officier, luitenant-ter-zee eerste klasse, jhr. A. van Foreest, ingenomen. De 'Heemskerck' had nooit gevaren. Een extra-moeilijkheid was, dat van de vier-en-negentig man lager personeel van de machinekamer, die avond door de verwarring en het uitvallen der verbindingen slechts achttien present konden zijn. Men kreeg niettemin de turbines aan het draaien; om half negen stak de 'Heemskerck' van wal. Toen het schip midden op de Noordzee door twee Engelse jagers gepraaid werd, had men slechts een zaklantaarn om de eigen identiteit bekend te maken.¹

De romp van de 'Isaac Sweers' werd in de nacht van 10 op 11 mei door de 'Zwarte Zee' bij de werf te Vlissingen op sleeptouw genomen; ook dat was moedig werk: men zou overdag op de 11de, langzaam varende, nog een flink deel van de Noordzee geheel onbeschermd moeten oversteken. Dat lukte. Twee uit Vlissingen afkomstige, moderne onderzeeboten (de 'O 21' en 'O 22') waren toen juist, geëskorteerd door een bewakingsvaartuig,² bij de *Downs* aangekomen, ook alweer met als seinlamp 'een gewone zaklantaarn waarvan het licht door enige velletjes carbonpapier getemperd was'³; voor de navigatie had men slechts over een oude Duitse *Fischereikarte* beschikt, die men bij het schutten in de zeesluis te Vlissingen van een kustvaarder overgenomen had.⁴ Torpedo's hadden de 'O 21' en 'O 22' nog niet aan boord; een stuk of vijf-en-zeventig werden hoofdzakelijk aan enkele kustvaarders meegegeven die IJmuiden verlieten.⁵

De 'O 23' en 'O 24' lagen op het moment dat de Duitsers aanvielen, voor de werf te Rotterdam; de 'O 23' had juist haar eerste proeftocht beëindigd, de 'O 24' was daar nog niet aan toe gekomen – deze onderzeeboot had dus nimmer gevaren, laat staan gedoken. Dat was niet de enige moeilijkheid. Overdag waren bij Rotterdam voortdurend Duitse vliegtuigen in de lucht; zij hadden op 10 mei de 'van Galen' tot zinken gebracht. Bovendien lagen er tal van magnetische mijnen in de Nieuwe Waterweg; een van de loodsboten uit Hoek van Holland die het in Rotterdam aanwezige goud van de Nederlandse Bank aan boord had, was door zulk een mijn getroffen. Niet-

¹ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 94-96. ² De 'BV 37'. ³ J. F. van Dulm: *Onder de bloedvlag van de 'O 21', 1940-1945* (z.j.), p. 16. ⁴ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 53. ⁵ Getuige W. Boreel, *Enq.*, dl. VIII c, p. 607.

temin waren schout-bij-nacht Doorman en vice-admiraal Furstner het er volkomen over eens dat de 'O 23' en 'O 24' moesten trachten weg te komen; '*coûte que coûte*', zei Furstner in de nacht van 12 op 13 mei tegen luitenant-ter-zee eerste klasse G. Koudijs die hij uit zijn stafkwartier naar Rotterdam gezonden had om het commando over de 'O 23' op zich te nemen.¹ De 'O 24' zou gecommandeerd worden door de luitenant-ter-zee eerste klasse G. B. M. van Erkel die op de afbouw van beide eenheden toezicht gehouden had.

Op de 13de gaf schout-bij-nacht Doorman 's morgens om tien uur order, onverwijld van wal te steken. Van Erkel en Koudijs riepen al hun officieren bijeen; gemeenschappelijk concludeerden zij dat vertrek bij daglicht nodeloos riskant was. Men besloot te wachten tot het donker geworden was; dan was althans het gevaar van Duitse luchtaanvallen op de Nieuwe Waterweg bezworen. Maar de magnetische mijnen? Twee onverschrokken loodsen namen de taak op zich, de twee boten zo dicht mogelijk onder de noordelijke oever, buiten het vaarwater op het echolood varende, naar Hoek van Holland te brengen. Dat liep goed af, zij het dat de 'O 24' onderweg herhaaldelijk door nerveuze Nederlandse troepen beschoten werd. Buitengaats vorderde men, toen het donker was, een flink eind in de richting van Engeland. Bij dagworden gingen beide boten onder water stil liggen. In de daarop volgende nacht bereikte de 'O 23' de *Downs*, hoewel de navigatie niet meegevallen was: er waren geen kaarten aan boord. De 'O 24' had het moeilijker gekregen. Het schip lekte stevig en lag nog zo vol kurk, krullen en ander afval van de werf dat de pompen spoedig weigerden. Na een tijdsverloop van vier uur was de toestand onhoudbaar: van Erkel ging, alle risico's ten spijt, weer boven water. Ook hij wist Engeland te bereiken.²

Zo kwam het op 11 en 12 mei vast te staan, dat in elk geval een aantal Nederlandse marine-eenheden van Engelse havens uit zou gaan opereren. Op de 12de deed de marine-attaché te Londen dus het dringende verzoek, hem de nodige officieren te sturen teneinde een kleine staf te vormen. Op dat verzoek werd aanvankelijk niet gereageerd. Wel zag admiraal Furstner in, dat het wenselijk was, onverwijld deskundigen op materieel gebied naar Engeland te zenden. De chef van de afdeling materieel, schout-bij-nacht Doorman, weigerde te vertrekken³ en doordat deze onder de minister van defensie resorteerde, behoefde hij zich van admiraal Furstners orders niets aan te trekken.

¹ Getuige J. Th. Furstner, a.v., dl. II c, p. 207. ² K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 54-56. ³ Getuige J. Th. Furstner, *Eng.*, dl. III c, p. 235. Tijdens de bezetting wist schout-bij-nacht Doorman onder grote moeilijkheden Engeland te bereiken; hij erkende toen dat hij op 13 en 14 mei '40 een beleidsfout gemaakt had (J. Th. Furstner, 10 nov. 1955).

Wel wees de admiraal acht officieren van Doormans afdeling aan om, met medenemen van belangrijke tekeningen, naar Engeland te gaan.¹ Met veel moeite bereikten zij op de 13de Den Helder waar zij nog drie andere marine-officieren aantroffen die opdracht hadden, aan schout-bij-nacht Jolles hun diensten aan te bieden²; die had niets voor hen te doen. De elf staken in de nacht van 13 op 14 mei over, gebruik makend van de motorboot die bij het beproeven van torpedo's als volgboot gebruikt werd.³

Nog op de 13de hadden voorts de resterende vliegtuigen van de Marineluchtvaartdienst opdracht van de marinestaf gekregen, naar Frankrijk te vliegen. De dienst had op 10 mei over vijftig toestellen beschikt. Op 'De Mok' op Texel waren evenwel alle operationeel bruikbare toestellen op 11 en 12 mei door de *Luftwaffe* onherstelbaar beschadigd; met gebruik van de twee snelle motorboten van het vliegveld alsmede van de bommendoelboot wisten niettemin enkele officieren en onderofficieren aan de Duitse greep te ontsnappen.⁴ Ook te Veere waren op 12 mei enkele watervliegtuigen lek geschoten, maar nog vóór het op de 14de dag was, stegen de vier resterende op, volgeladen met personeel. Bij hen voegden zich de meeste van de toestellen van de steunpunten op het Alkmaardermeer en de Westeinderplas (die steunpunten waren aan de Duitsers onbekend gebleven) plus nog enkele van Schellingwoude, zodat zich tenslotte op 17 mei vijf-en-twintig toestellen van de Marineluchtvaartdienst met een overcompleteet aan vliegpersoneel in Cherbourg en Brest bevonden.⁵

*

Men moet bij dit alles bedenken dat het officieren van de marine niet alleen materieel (een schip was als regel wel te vinden, zij het met moeite), maar ook psychologisch gemakkelijker viel, het land te verlaten dan officieren van de landmacht: de marineman leeft met het gezicht naar zee gekeerd; het grootste deel van de marine lag in Indische wateren; de oversteek naar Engeland werd dan ook door de meesten (niet door allen!) als een natuurlijke aangelegenheid beschouwd: de strijd zou doorgaan.

¹ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 7 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 39-40). ² Getuige W. Harmsen, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1199. ³ Getuige O. de Booy, a.v., p. 1209; K. W. L. Bezemer: *Verdreven doch niet verslagen*, p. 507-08. ⁴ J. F. van Dulm en F. C. van Oosten: 'De Marineluchtvaartdienst, 1917-1967', *Marineblad*, 1967, p. 524-25. ⁵ A.v., p. 525 en 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 7 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 56).

Zo dacht ook vice-admiraal Furstner er over.

De admiraal hoorde maar weinig van de gevechten te land; in het Algemeen Hoofdkwartier aan het Lange Voorhout waren van de marinestaf, die aan de Badhuisweg te Scheveningen gevestigd was, geen officieren gedetacheerd.¹ De admiraal was dan ook diep verontwaardigd ('Is dit het land van een Tromp en een De Ruyter?') toen hij, gelijk al vermeld, vroeg in de ochtend van 13 mei vernam dat capitulatie overwogen werd. Overwogen – er was geen besluit gevallen. Aan het eind van die dag werd de admiraal evenwel opgebeld door een van de officieren van de Marineluchtvaartdienst, vermoedelijk van het steunpunt Westeinderplas of Brasemermeer,² die hem vroeg: 'Admiraal, wat is er loos? Wij zien hier allemaal Nederlandse soldaten koers west, met weggegooide geweren, enzovoort, enzovoort.' De chef van de marinestaf besloot, onmiddellijk naar de opperbevelhebber te gaan. Bij het gesprek (dat wij in ander verband al memoreerden) trad onenigheid aan de dag. 'Wij spraken', aldus Furstner,

'verschillende talen . . . Op een gegeven ogenblik kwam dit: 'Als het ergste komt, zal ik aanvragen een integrale capitulatie.' Ik zei: 'Dat is een mooi woord, maar wat bedoelt u daarmee, generaal?' 'Ja, als het ergste komt, veronderstellen-derwijs gesproken, dan capituleer ik als opperbevelhebber, het leger onder generaal van Voorst, de legercommandant, en de marine met u als hoofd.' Ik zei: 'Ik begrijp helemaal niet, waar dit voor nodig is en wat de bedoeling daarvan is, want per slot van rekening, als dit stukje van het koninkrijk verloren gaat, dan is dat natuurlijk ontzettend beroerd, maar per slot van rekening is daarmee de oorlog niet afgelopen; wij hebben toch nog Indië en West-Indië, wij hebben de koopvaardij, wij hebben het grootste deel van de marine al in Engeland zitten.'

Het was een moeilijk gesprek geworden.³ 'Ja, admiraal', zei Winkelman, toen hij Furstner naar de deur bracht, 'ik kan u niet bij uw arm blijven vasthouden als u weg wilt.' *Helemaal* eenvoudig was intussen ook voor Furstner de zaak niet: 'Je wist niet', zei hij later, 'of je deserteur was dan wel het landsbelang goed zag.'⁴

De admiraal overlegde nog eens met de sous-chef van zijn staf, die er

¹ 'Zij hadden bij ons één of meer officieren moeten detacheren', zei later generaal-majoor van Voorst tot Voorst (*Enq.*, dl. II c, p. 478). Dit verweer overtuigt niet. Het had op de weg van generaal Winkelman gelegen, tot die detachering opdracht te geven. ² 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 7 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 40). ³ 'Een uiterst onverkwikkelijk gesprek', zei Furstner op 7 april 1948 (*Enq.*, dl. III c, p. 233), twee weken later: 'Het ging zeer vriendschappelijk' (a.v., dl. II c, p. 205). De eerste karakterisering lijkt ons plausibeler dan de tweede. ⁴ A.v., dl. II c, p. 205-06.

terecht op wees (hij had dat al eerder gedaan¹) dat de in Engeland aangekomen schepen leiding behoefden. Weggaan dus. Maar wanneer? De volgende ochtend belde Furstner generaal Winkelman op. 'De generaal', zo vertelde hij later, 'zei toen met een soort *sneer*: 'Ik dacht dat u al weggelopen was.' Furstner reageerde hier niet op; hem interesseerde alleen hoe de toestand was, en nadat Winkelman geantwoord had: 'Die is zeer slecht', zei Furstner slechts, 'dat dit dan wel de laatste keer zou zijn dat hij mijn stem zou horen.'²

De admiraal droeg zijn functie als chef van de marinestaf aan zijn plaatsvervanger, schout-bij-nacht Heeris, over. Hij mocht aannemen dat deze in zijn geest zou verder werken, d.w.z. bij de blijkbaar op handen zijnde capitulatie aan schepen wegzenden wat nog hier te lande aanwezig was en de schepen die in aanbouw waren, vernietigen; uitdrukkelijke orders tot dat alles gaf hij niet. Schout-bij-nacht Jolles, de commandant van de stelling-Den Helder, oudste vlagofficier na hemzelf, lichtte hij niet in over zijn vertrek.³ Wèl gelastte hij dat zoveel mogelijk officieren van de marinestaf met hem mee moesten gaan.

Maar het gezelschap werd nòg groter.

Onverwachts kwam namelijk de delegatie aanrijden welke generaal Garmelin naar Den Haag gezonden had: de Franse generaal Mittelhauser en drie andere Franse officieren. Zij hadden zich, zoals wij al vermeldden, vroeg in de ochtend van de 14de bij generaal Winkelman vervoegd. Generaal Fabius, chef van GS III, had toen op verzoek van de opperbevelhebber een uiteenzetting gegeven over de militaire situatie; Mittelhauser had slechts gezegd: '*Vous n'allez pas nous laisser ici dans cette souricière. Je vous prie de me procurer les moyens de quitter la Hollande au plus vite.*'⁴ Het Franse gezelschap was naar de marinestaf verwezen.

Admiraal Furstner gaf die ochtend opdracht, de torpedoboot 'Z 5' welke zich nu bij Den Helder bevond (het schip had op 10 mei de Duitsers bij de Maasbruggen bestookt), naar het strand bij Scheveningen te dirigeren; via de marine-attaché te Londen werd de *Admiralty* om jagereskorte gevraagd. De 'Z 5' noch de jagers kwamen opdagen. Dan maar wegvaren met de Scheveningse reddingboot? Die werd te opzichtig geacht.⁵ Het slot van het lied was, dat de admiraal, van vijftien marine-officieren en de Franse delegatie vergezeld, ca. half twee door de reddingboot buiten de haven gebracht werd en daar overstapte op een Scheveningse botter, de 'Johanna'; 'de

¹ Getuige F. J. Heeris, a.v., p. 198-99. ² Getuige J. Th. Furstner, a.v., dl. III c, p. 234. ³ Getuige H. Jolles, a.v., dl. VIII c, p. 1190. ⁴ H. A. C. Fabius: 'Besprekingen met generaal Mittelhauser', a.v., dl. I b, p. 177. ⁵ C. Moolenburgh, 14 mei 1958.

schipper en zijn personeel die meenden, slechts voor een uurtje weg te zullen blijven' (misschien zou de 'Z 5' of een Engelse jager alsnog verschijnen), 'werden noodgedwongen meegenomen.'¹ De botter voer naar Duinkerken. Uit een verboden richting naderde men daar de haven. Van alle kanten kwamen de Franse motorboten aanzetten, hun machinegeweren schietgereed; 'toen zij echter zagen dat hun bloedeigen generaal met zijn rode *képi* voor hen stond, werden wij', aldus Furstner, 'natuurlijk direct goed ontvangen.'² Hij en de andere Nederlanders konden spoedig naar Engeland oversteken.

In dit verband vermelden wij nog, dat de Britse marine-attaché, *Rear Admiral* Dickens, enkele uren voor het vertrek van de 'Johanna', wèl met een Engelse jager van Scheveningen weggekomen was, zulks in gezelschap van de Britse missie bij generaal Winkelman en van de Nederlandse radarspecialist jhr. ir. J. L. W. C. von Weiler die zijn nieuwste plannen voor een vuurleidings-radarinstallatie meenam; twee van dergelijke apparaten die op zijn laboratorium gebouwd waren, werden uit IJmuiden per schip naar Engeland overgebracht en later in de 'Isaac Sweers' ingebouwd.³

★

Zo berustte na het vertrek van admiraal Furstner de leiding over de marine in Nederlandse wateren bij schout-bij-nacht Heeris. Deze begaf zich die dinsdagmiddag om twee uur naar het Algemeen Hoofdkwartier om persoonlijk te rapporteren dat hij de functie van chef van de marinestaf overgenomen had. Overste Wilson was daar nog niet uit Rotterdam aangekomen; men wist er dus ook van het grote bombardement niets af, niemand sprak er over capitulatie.⁴ Heeris was evenwel maar kort op de Badhuisweg terug toen hem meegedeeld werd dat de Duitsers bij geruchte Delft al voorbij waren. Meteen belde hij generaal van Voorst tot Voorst op. 'Ik kan je door de telefoon geen inlichtingen geven', zei deze. Heeris stapte dus weer in zijn auto en hoorde, op het Algemeen Hoofdkwartier gekomen, uit generaal Winkelmans eigen mond, 'dat hij bezig was te capituleren.' Het was toen vermoedelijk half vier: overste Wilson had juist rapport uitgebracht. 'Maar God, generaal, dan stuur ik de marine toch weg', zei Heeris. Hij snelde heen.⁵

¹ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 7 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 43). ² Getuige J. Th. Furstner, *Enq.*, dl. III c, p. 234. ³ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 7 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 41). ⁴ A.v., p. 44. ⁵ Getuige F. J. Heeris, *Enq.*, dl. II c, p. 200.

SCHOOT-BIJ-NACHT HEERIS

Vijftien minuten later (om 15 uur 46) ging over de marinetelex de order uit die wij al eerder vermeldden:

‘Havens versperren, vernielingen uitvoeren. Zoveel mogelijk personeel en materieel, behalve wat nodig voor handhaving orde en bewaking, naar Engeland zenden, meeste spoed, dit is laatste telexorder. Wij verbreken verbindingen en vernietigen telexmachines.’

Men ziet: het codewoord ‘gramschap’ was vergeten.

Schoot-bij-nacht Heeris had snel gereageerd en wat het vernietigen van zijn communicatie-apparaat betreft, te snel. Daardoor had hij zichzelf immers van de mogelijkheid beroofd om, waar nodig, in te grijpen en nadere orders te geven. Tien uur verlieden nog voor de eerste Duitsers zich bij hem kwamen presenteren: de marine-attaché en zijn adjudant die, vrijgelaten uit Hôtel des Indes, kwamen informeren waar zich de Nederlandse marine-eenheden bevonden; ‘zij waren’, aldus Heeris, ‘natuurlijk buitengewoon in hun wiek geschoten dat de marine weg was.’ Zelf had hij ’s avonds om negen uur ‘de laatste adelborsten en laatste telegrafisten’ die nog in het stafgebouw werkzaam waren, naar Scheveningen gezonden.¹

Als wij nu nagaan hoe Heeris’ telexorder uitgevoerd werd, dan willen wij beginnen met de marine-eenheden die het moeilijkst konden weggelaten: de oude rivierkanonneerboten en de schepen van de IJsselmeer-flottielje.

De oude rivierboten hadden geen verbinding met de marinestaf. De ‘Tyr’ en de sloep ‘Cressy’, van Nijmegen teruggetrokken, bleven bij het slot Loevestein liggen en werden niet tot zinken gebracht.² Slagvaardiger was de commandant van de ‘Freyr’ die aan de verdediging van de Grebbeberg deelgenomen had; hij kwam op de avond van 14 mei aan de Oranjesluizen bij Amsterdam aan en bracht zijn schip de volgende ochtend eigener beweging op het IJsselmeer tot zinken.³

De schepen van de IJsselmeer-flottielje kregen op de morgen van 14 mei opdracht om, via de sluisen in de Afsluitdijk bij Den Oever, de Waddenzee op te varen. De kanonneerboot ‘Brinio’ was al doorgeschoot, toen opeens order kwam van de flottieljecommandant dat alle schepen naar Enkhuizen moesten terugkeren. Aldus geschiedde. Toen die order herroepen werd, meende men dat het te laat was om te vertrekken; alle eenheden van de flottielje werden tot zinken gebracht,⁴ met uitzondering evenwel van de kanonneerboot ‘Gruno’ welke commandant het sluispersoneel te Den Oever

¹ A.v. ² K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 32. ³ A.v. ⁴ ‘Marine ... tweede wereldoorlog’, dl. I, hoofdstuk 7 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 36-37).

(dat bevreesd was voor Duitse represailles) met de revolver dwong, zijn schip door te laten.¹ De Duitsers konden later de mijnnevigers 'Abraham van der Hulst' en 'Pieter Florisz' lichten en in dienst stellen.²

Nu resten ons drie havens: Den Helder, IJmuiden en Hoek van Holland. Van die drie willen wij IJmuiden overslaan aangezien wat daar op de avond van de 14de mei geschiedde, alleen begrepen kan worden wanneer wij eerst het vertrek van de koopvaardij behandeld hebben. Die koopvaardij speelde in Den Helder en Hoek van Holland geen rol – in Hoek van Holland niet, omdat de in Rotterdam aanwezige passagiers- en vrachtschepen nagenoeg alle voor de wal bleven liggen.

★

Den Helder was de grootste marinehaven. Toen schout-bij-nacht Jolles, de commandant van de stelling-Den Helder, de telexorder van de marinestaf ontving, braken bezeten uren aan. Voor zichzelf stelde hij vast dat hij, in hoofdzaak op grond van het feit dat hij meer dan tienduizend man van de landmacht onder zijn bevelen had, niet zou uitwijken – een later aangevochten besluit dat door de Enquêtecommissie, ons inziens terecht, gebillijkt is.³ Op het moment dat de order binnenkwam, lagen drie torpedoboten, de 'Z 6', de 'Z 7' en de 'G 13', in de marinehaven. Jolles gaf opdracht, ze vol te stouwen met adelforsten (die hun vaandel meenamen⁴) en met al het technisch personeel dat te bereiken was: machinisten, monteurs, vliegtuigmakers, torpedomakers.⁵ Wel te verstaan: dat personeel kreeg *order* om te vertrekken en aangezien die technici in veel gevallen lang op de wal geplaatst waren, viel het menigeen hunner moeilijk, vrouw en kinderen in de steek te laten en die order op te volgen. Daarnaast waren er verscheidenen die, horend dat er schepen naar Engeland voeren, uit eigen beweging megingen.

Toen de 'Z 6', de 'Z 7' en de 'G 13' vertrokken,⁶ hadden ook al enkele andere eenheden opdracht ontvangen, naar Engeland over te steken: de mijnenleggers 'Jan van Brakel', 'Douwe Aukes' en 'Nautilus' alsmede de

¹ De 'Gruno' was van Terschelling het IJselmeer opgezonden om de 'Friso' te vervangen. (Nierstrasz: *Den Helder*, p. 84; Y. N. Ypma: *Friesland*, p. 25). ² K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 37-38. ³ *Enq.*, dl. VIII a, p. 46-47. ⁴ Het vaandel van het korps mariniers werd onmiddellijk na de capitulatie in het Algemeen Rijksarchief opgeborgen ('Marine... tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 8, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1956, no. 5, p. 27). ⁵ Getuige H. Jolles, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1189. ⁶ De 'Z 8' voer van Terschelling naar Engeland.

'Johan Maurits van Nassau' die de verdedigers van Kornwerderzand zo moedig geholpen had. Twintig kilometer uit de kust werden deze schepen door twee Duitse bommenwerpers aangevallen die zich, als wilde de *Luftwaffe* wraak nemen, op de 'Johan Maurits van Nassau' concentreerden. Twee bommen waren raak; in een munitiebergplaats ontstond brand, de brand leidde na tien minuten tot een explosie en nogmaals tien minuten later zonk het schip in de golven weg, acht opvarenden meesleurend. Het viel, aldus Bezemer in *Zij vochten op de zeven zeeën*, de commandant van het schip, kapitein-luitenant-ter-zee P. Kronenberg, op 'hoe uitstekend de bemanning zich ook onder deze omstandigheden gedroeg. Tijdens het rondrijven in het water' (practisch iedereen had een zwemvest aan) 'werden gewonde kameraden geholpen en hoorde men kreten dat eerst de gewonden gered moesten worden . . . De laatste die van boord sprong, was de scheepshond die prompt door een der in de buurt zwemmende schepelingen op een rondrijvende matras werd gezet.'¹

Uiteraard schoot men van de andere schepen af de drenkelingen te hulp. De meeste gewonden kwamen op de 'G 13' terecht welke behalve de eigen bemanning ook tien onderofficieren aan boord had die op last van schoutbij-nacht Jolles weggezonden waren. De commandant van de 'G 13', luitenant-ter-zee eerste klasse E. C. Wessels, kreeg tot zijn schrik opdracht, de tocht naar Engeland af te breken en de gewonden naar Den Helder te brengen. Zou hij dan opnieuw van wal kunnen steken? Hij vreesde van niet – maar hij moest zijn opdracht uitvoeren. 'Het was', vertelde hij later, 'een vreselijke toestand aan dek. Er lagen daar allerlei mensen die geheel en al onder de olie zaten en drijfmat waren. Verschillende mensen waren zwaar gewond, anderen hadden een ontzettende *shock* gekregen.'

Gelukkig kwam de 'G 13' spoedig de reddingboot 'Dorus Rijkers' tegen die de gewonden kon overnemen. De twee schepen kwamen dus langs zij te liggen. 'Door iemand werd toen', zo vertelde Wessels aan de Enquêtecommissie,

'de opmerking gemaakt: 'De zaak is nu toch afgelopen, het is gekkenwerk om nog naar Engeland te gaan. Wij kunnen beter allemaal teruggaan.' Daarop heb ik de aan dek aanwezige leden van mijn bemanning bij elkaar geroepen en hen toegesproken. Wilt u van mij vernemen, wat ik bij die gelegenheid werkelijk gezegd heb?'

De voorzitter: 'Zeker.'

'Ik heb tegen de mannen gezegd: 'Ik ga nu terug en naar Engeland. Als er

¹ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 41-42.

klootzakken zijn die zich liever willen overgeven aan de moffen, dan kunnen ze oplazeren; daar stel ik geen prijs op.''

De tien onderofficieren bleken op de 'Dorus Rijkers' te zijn overgestapt. De 'G 13' voer naar Engeland; behalve de eigen bemanning waren vier officieren en enkele matrozen van de 'Johan Maurits van Nassau' aan boord gebleven.¹

Met het wegzenden van wat nog varen kon, was de taak van schout-bij-nacht Jolles niet afgelopen. Wat bleef, moest tot zinken worden gebracht. Dat gebeurde o.m. met drie oude onderzeeboten.² Voorts werden dokken en draaibanken vernield, kanonnen en munitie onbruikbaar gemaakt, de resten van de hangars van 'De Kooy' opgeblazen – dat alles, terwijl Den Helder om kwart over acht onverhoeds en per vergissing door de *Luftwaffe* gebombardeerd werd. Het bombardement vergde acht-en-twintig mensenvens en leidde tot een panische uittocht uit de stad.³

★

Nu Hoek van Holland.

In de Rotterdamse havens lag op 10 mei een groot aantal zeeschepen waar- onder er verscheidene waren die de scheepvaartmaatschappijen beter in Indië hadden kunnen opleggen. Ook Engelse schepen lagen in Rotterdam: o.m. de 'Malines' en de 'St. Denis' die tevoren gezonden waren om Engelse vluchtelingen aan boord te nemen. De 'St. Denis' werd door de bemanning tot zinken gebracht, de 'Malines' voer, zoals wij in ons eerste hoofdstuk vermeldden, op 10 mei de Nieuwe Waterweg af; een tweede Brits stoom- schip liep evenwel op een magnetische mijn en zonk⁴ – het tweede slachtoffer van dat Duitse wapen op de Nieuwe Waterweg. Zulks droeg er toe bij dat de Rotterdamse havenautoriteiten, mede op advies van de commandant van de positie-Hoek van Holland, overste van Leeuwen, aan de directies van de scheepvaartmaatschappijen ontrieden, schepen naar Engeland te zenden. Gevolg hiervan was, dat, afgezien nog van de vier grote schepen die volledig uitbrandden (waaronder de 'Statendam'), niet minder dan zeven-en-veertig zeeschepen, zeven kustvaarders en zeven zeesleepboten de Duitsers in handen vielen.⁵

¹ Getuige E. C. Wessels, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1171. ² De 'O 8', 'O 11' en 'O 12'.

³ Nierstrasz: *Den Helder*, p. 91–92; A. van Kampen: *De burgers van Den Helder. De geschiedenis der stad tijdens de Duitse bezetting, mei 1940–mei 1945* (1946), p. 52–56.

⁴ Van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 41. ⁵ Ms. Milo-van Popta I, p. 522 e.v.

Volledigheidshalve zij hier vermeld, dat (met uitzondering van het stoomschip 'Prinses Juliana' van de Maatschappij Zeeland dat, als troepenschip in dienst genomen, op 12 mei voor Hoek van Holland tot zinken gebracht werd) alle zeeschepen die op 10 mei op en bij de Schelde lagen, naar Engeland wisten te ontkomen, samen met een aantal kustvaarders,¹ en dat zich in totaal bijna twee-en-een-half miljoen brutoregister-ton aan Nederlandse schepen (van wie veruit de meeste op 10 mei niet in Nederlandse wateren waren) bij de Geallieerde koopvaardij wist te voegen; ca. 90% van het totale Nederlandse tonnage.² Dat sluit de schepen in die via IJmuiden wegkwamen.

Anders dan zijn IJmuidense collega had de positie-commandant te Hoek van Holland dus niet veel bemoeienis met vertrekkende passagiers- en vrachtschepen of kustvaarders. Intussen werd ook voor hem de 14de mei een dramatische en nerveuze dag. Hoek van Holland werd herhaaldelijk door de *Luftwaffe* gebombardeerd en de verdediging, ook tegen die luchtaanvallen, werd zwakker: het bataljon van de *Irish Guards*, de Engelse vernielingsploeg en het detachement van de *Royal Marines* vertrokken, met achterlating van een groot deel van hun materieel, 's middags tussen één en drie uur aan boord van twee Britse torpedobootjagers, de laatsten aan boord van de 'Malcolm'. De commandant van deze jager had opdracht, torpedo's te lanceren op de pieren van de Nieuwe Waterweg; gehoopt werd dat zo een gat zou ontstaan waardoor de toegang tot de Nieuwe Waterweg spoedig zou verzanden. De commandant vergat, die order uit te voeren. Later in de middag vuurden andere Britse jagers enkele tientallen torpedo's op de pieren af, evenwel zonder duidelijk resultaat.³

Intussen was om 15 uur 46 op het telexapparaat van overste van Leeuwen de order verschenen die schout-bij-nacht Heeris had doen uitgaan. Het code-woord 'gramschap' ontbrak. De overste vertrouwde de zaak niet, trachtte de marinestaf telefonisch te bereiken (hetgeen natuurlijk mislukte), belde generaal Winkelman op (die toen pas van de telexorder vernam) en zond op diens verzoek een officier naar het Algemeen Hoofdkwartier. Vóór deze terugkwam, kreeg overste van Leeuwen via de landmachtverbindingen bericht dat gecapituleerd was. Nu gaf hij opdracht, de kanonnen van alle kustbatterijen te vernielen en wapens en munitie in het water te werpen; hij overwoog de Nieuwe Waterweg met schepen te versperren, doch zag daar van af, omdat niet voldoende materieel beschikbaar was; hij verzuimde de bewakings- en onderzoekingsvaartuigen van de Koninklijke Marine opdracht te geven, naar Engeland over te steken; hun bemanning werd in een kamp verzameld,

¹ A.v., p. 489-91. ² *Enq.*, dl. III a, p. 210. ³ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 61.

doch enkele officieren bleken bereid te zijn, naar Engeland te gaan. Zij, de overste en zijn stafofficieren maakten voor die oversteek gebruik van het enige scheepje dat in de avondschemering, mijnen of geen mijnen, de Nieuwe Waterweg kwam afzakken: onze enige motortorpedoboot, de 'TM 51', die op 10 mei aan de aanval op de Maasbruggen deelgenomen had.¹

De 'TM 51' was na die aanval beschadigd naar de Schiedamse werf 'Gusto' teruggekeerd: het schip kon dus nog varen. Bovendien waren van de andere motortorpedoboten die op de werf in aanbouw waren, nog wel vier of vijf zo ver dat men ze te water kon laten. Op 10 mei al had werfingenieur P. A. van Hecking Colenbrander bij schout-bij-nacht Doorman op dit te-water-laten aangedrongen; hij zag wel kans, die vier of vijf weg te slepen. Op 14 mei had hij nog niets vernomen; bovendien was de commandant van de 'TM 51' de vorige avond op last van de marinestaf met de 'O 23' vertrokken. De marine had de 'TM 51' dus opgegeven. Dat een gevechtssklare motortorpedoboot niet verder aan de strijd zou kunnen deelnemen, leek evenwel ir. van Hecking Colenbrander, al was hij geen militair, een aanfluiting. Weer toog hij naar Den Haag. Nu gaf Doorman hem machtiging, zelf de mtb over te varen; ir. van Hecking Colenbrander zei, 'dat hij er mee kon lezen en schrijven.' Om zes uur (nog bij daglicht!) stak hij onvervaard van wal, met acht man van de marine aan boord, en hij was het, die overste van Leeuwen met zijn marine-officieren (en twee mariniers) in het begin van de avond buitengaats bracht.² 'Op het laatste moment', aldus de overste, 'kwam er nog een marinier aanlopen. Ik vond het toen zo zielig om die man te laten staan en heb toen gezegd: Vooruit, ga maar mee.'³

Later die avond liep toch nog een ander schip de haven van Hoek van Holland binnen: de Britse torpedobootjager 'Keith', die Engelse vluchtelingen op kwam halen. Enkele Nederlandse officieren, vaandrags en burgers gingen toen mede aan boord, maar de in het kamp verzamelde manschappen van de bewakings- en onderzoekingsvaartuigen weigerden te vertrekken.⁴ Enkele van die officieren en de vaandrags waren die avond in twee auto's komen aanrijden uit Haarlem. Verlof om elders de strijd voort te zetten, hadden ze niet gekregen, maar hun meerdere had gezegd: 'Je doet maar wat je niet laten kunt.' Aan boord van de 'Keith' werden zij 'werkelijk keurig' ontvangen. 'Iemand vroeg: 'Als het zo gemakkelijk gaat, mag ik dan die-en-die in Den Haag gaan halen?' De commandant zeide weer: 'Dan wacht ik wel.' Hij vertrok eerst geruime tijd later.'⁵

¹ A.v., p. 62-63. ² K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 56-58. ³ Getuige J. van Leeuwen, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1263. ⁴ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 63. ⁵ Getuige C. Sisselaar, *Enq.*, dl. VIII c, p. 269.

Met inbegrip van enkele scheepjes te IJmuiden die straks aan de orde komen, was dus het grootste deel van de varende eenheden van de Koninklijke Marine ontsnapt: één oude en één nieuwe kruiser, één torpedobootjager-in-aanbouw, zeven onderzeeboten, twee kanonneerboten, zes torpedoboten, zes mijnenleggers, één mijnneveger, één motortorpedoboot. Meer dan driehonderd marine-officieren, bijna negentig adelborsten, ruim tweehonderd-zeventig onderofficieren, meer dan een-en-twintighonderd korporaals en manschappen en bijna driehonderd personeelsleden van de loods-, bewakings- en onderzoekingsdiensten bleken zich later in Engeland te bevinden. Dit sluit evenwel bijna vierhonderd officieren en schepelingen in die op 10 mei met een schip uit Amerika onderweg waren. Men kan stellen, dat het bijna zeven-en-twintighonderd leden van de Koninklijke Marine gelukt was, uit Duitse handen te blijven.¹ Met hun eenheden vormden zij voor de Geallieerde marine een bescheiden maar welkome aanwinst. Hetzelfde gold voor de ruim veertig ontsnapte vissersschepen (veertig van de ca. achthonderd²) van welke de beste spoedig dienst zouden doen als mijnneveger.

Het vernietigen van het moderne marine-materieel dat op Nederlandse werven en bij Nederlandse fabrieken in aanbouw was, gelukte maar zeer ten dele. De casco's van twee op stapel gezette kruisers vielen onbeschadigd in Duitse handen, zo ook die van twee onderzeeboten, drie kanonneerboten, negentien motortorpedoboten, één mijnneveger en één marinetanker. De mijnneveger bevond zich evenwel voor het Noordereiland te Rotterdam en de twee onderzeeboten stonden op een helling aan de zuidelijke Maasoever: men kon die punten niet meer bereiken. In Vlissingen werd het casco van een torpedobootjager op 17 mei vernietigd, bij Schiedam werden twee al te water gelaten torpedobootjagers op 15 mei tot zinken gebracht³ zonder dat, alle pleidooien van ir. van Hecking Colenbrander ten spijt, ook maar een poging ondernomen was, ze naar Engeland te slepen; één van die jagers wisten de Duitsers in dienst te stellen.⁴ Tenslotte werden bij 'Fokker' in Amsterdam negentien in aanbouw zijnde watervliegtuigen (T-8-W's) onbeschadigd door de Duitsers buitgemaakt, bij 'Aviolanda' in Papendrecht

¹ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 8 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1956, no. 5, p. 77-78). ² Van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 168. ³ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 2 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 5, p. 127-31). ⁴ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 58.

het materiaal voor een-en-dertig Dornier-vliegboten waarvan bijna de helft in verschillende stadia van afbouw was; van die vliegboten werden wèl de motoren vernield.¹ Wij stippen nog aan dat, bij het buitmaken van de casco's der onderzeeboten, aan de Duitsers ook de werktekeningen in handen vielen van de z.g. snuiver of *Schnorkel*: dit was een vinding van de Nederlandse luitenant-ter-zee eerste klasse J. J. Wichers waardoor het voor onderzeeboten mogelijk zou zijn, onder water op de dieselmotoren te varen. Een verbeterde versie van die vinding werd van begin '44 af door de Duitsers voor hun *U-Boote* gebruikt.²

Dit overzicht wettigt, dunkt ons, de conclusie dat het vernietigen van het in aanbouw zijnde materieel noch van generaal Winkelman (bij wie het regeeringsgezag berustte), noch van schout-bij-nacht Doorman, noch van schout-bij-nacht Heeris voldoende aandacht gekregen heeft. Formeel ressorteerde het materieel rechtstreeks onder Doorman. Dacht Heeris, nadat zijn telex-order van 15 uur 46 uitgegaan was, nog aan al die in aanbouw zijnde schepen en watervliegtuigen? De verbindingen verbroken hebbend, kon hij niemand meer opbellen. De werf- en fabrieksdirecties beschikten (los van de vraag of zij bereid waren, niet te overziene financiële risico's te aanvaarden) niet over springmiddelen. Ook is het opblazen van omvangrijke objecten minder eenvoudig dan de leek meent. Men mag tenslotte bij dit alles de immense verwarring niet uit het oog verliezen welke zich op die 14de mei voordeed. Nagenoeg alle particuliere telefoonverbindingen waren sinds 10 mei verbroken en wie zich op die 14de in het westen des lands van het ene punt naar het andere begaf, liep grote kans om door zenuwachtige wachtposten aangehouden te worden.

De vluchtelingen

Voor het wegzenden van personen die bij een Duitse bezetting gevaar liepen, hetzij hun vrijheid, hetzij bovendien hun leven te verliezen, was van overheidszijde niets voorbereid. Voorzover men er zich op regeeringsniveau rekenschap van gegeven had dat hier toch wel een probleem lag, werd vermoedelijk vertrouwd dat het verloop der krijgsverrichtingen zou toelaten, dat probleem althans gedeeltelijk op te lossen: men rekende op een behoorlijke mate van

¹ 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 7 (*Mededelingen van de Marine-staf*, 1955, no. 6, p. 54). ² K. W. L. Bezemer: *Verdreven doch niet verslagen*, p. 519-22.

weerstand, eerst aan de linies van IJssel en Maas, daarna aan de Grebbelinie en in de Peel-Raamstelling, tenslotte aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een worsteling evenwel waarvan vagelijk gemeend was dat zij weken, zo niet maanden in beslag zou nemen, werd in dagen beslist. Aan grootscheeps improviseren kwam het door de gebeurtenissen totaal overrompelde overheidsapparaat niet toe. Wij deden al uitkomen, hoeveel moeite de vertegenwoordigers van de opperbevelhebber hadden om reisgelegenheid te vinden. Nagenoeg elk die het land (op 14 mei het westen des lands geworden) wilde verlaten, diende op eigen initiatief en met eigen vervoermiddelen naar de kust te gaan. Speciale hulp kregen slechts twee groepen: de burgers van Franse respectievelijk Belgische of Engelse nationaliteit en directie en stafleden van Philips alsmede van de Koninklijke Petroleum Maatschappij, en bovendien enkele ambtenaren. Zelfs aan de Duits-Joodse vluchtelingen die onder regeringstoezicht stonden, werd niet gedacht. Vijf-en-tachtig hunner zaten in een kamp te Hoek van Holland en werden op de middag van 14 mei naar de bloemenveiling in Naaldwijk geëvacueerd.¹ Tot in de nacht van 14 op 15 mei voeren schepen van de Hoek weg, de Engelse torpedobootjager 'Keith' het laatst. Niemand was op het denkbeeld gekomen, de vluchtelingen naar een van die boten over te brengen.

De evacuatie van de burgers van Franse of Engelse nationaliteit (er werden ook Belgen meegenomen, maar lang niet alle buitenlanders kwamen weg) werd, met hulp van de Nederlandse autoriteiten, door hun legaties dan wel consulaten geregeld. Het vertrek der Engelsen uit Rotterdam memoreerden wij al. Andere Franse en Engelse vluchtelingen wisten op maandagavond 13 mei samen met leden van de Franse en Engelse legaties Hoek van Holland met twee Engelse oorlogsschepen te verlaten; één schip alleen al, de torpedobootjager 'Mohawk', had vierhonderd évacués aan boord.² Te IJmuiden haalden op 10 en 12 mei Britse, op 12 mei bovendien Franse oorlogsschepen vluchtelingen op; van hier vertrokken voorts in de nacht van 12 op 13 mei driehonderdvijftig Engelse en negentig Franse burgers aan boord van een Engels stoomschip dat uit Rotterdam weggekomen was.³

Wat de Philipsgroep betreft: deze had, gelijk eerder beschreven, op 12 mei Den Haag bereikt. De volgende ochtend vernam ir. P. F. S. Otten dat men de Engelse évacués naar Hoek van Holland kon volgen. Dr. Anton Philips en zijn echtgenote moesten behalve hun zoon Frits die reserve-officier was, nog andere familieleden achterlaten. In Hoek van Holland werd het gezel-

¹ A. Th. C. Kersbergen: 'Hoek van Holland tijdens de Duitse bezetting', *Rotterdams Jaarboekje*, 1952, p. 159. ² Nierstrasz: *West- en Zuidfront Vesting Holland*, p. 59.

³ A.v., p. 12-13.

schap dat van veel belang geacht werd voor de Britse oorlogsproductie, over enkele oorlogsbodems verdeeld, dr. Philips en ir. Otten kwamen met hun echtgenoten aan boord van de *'Mohawk'*; 'toen het gezelschap afdaalde naar de onderofficiers-messroom die de Nederlanders als verblijf was toegewezen, zag men daar enige matrozen bezig, afbeeldingen van *pin-up-girls* van de wand te halen.'¹

De directie van de Koninklijke Petroleum Maatschappij was voornemens geweest, belangrijke archiefstukken via Rotterdam naar Engeland te brengen. Dat bleek niet mogelijk, maar op de ochtend van de 14de kreeg een van de directeuren, J. M. de Booy, van de marine een requisitiebevel voor een logger. 'Ik stuurde toen', vertelde hij ons,

'een van mijn mensen met een hoop geld naar Scheveningen om een bemanning te krijgen, maar niemand wilde heengaan. Toen zei de Kok²: 'Ga jij naar Engeland.' Ik stuurde mijn vrouw bericht: 'Trek twee jurken aan en neem je juwelen mee, we gaan naar Engeland. Zeg maar dat je naar het kantoor gaat.' Ik werd toen gemilitariseerd en een luitenant-ter-zee gaf me zijn revolver. Van de Koninklijke haalde ik een eerste en een derde stuurman en een eerste machinist bij elkaar; de eerste stuurman bedankte.'³

Gevorderd was de logger *'Alida'*. Hier kwamen in het begin van de avond ook nog twee marine-officiëren, twee adelborsten en enkele minderen aan boord alsmede drie kapiteins van de landmacht, en tenslotte een ambtenaar van de code-afdeling van Buitenlandse Zaken.

Nu dus de ambtenaren.

Van Londen uit had minister van Kleffens zijn best gedaan, enkele hoofdambtenaren er toe te bewegen, zich bij hem te voegen; er was, zoals wij weergaven, telefoonverbinding, soms rechtstreeks, soms via New York. Veel succes had de minister niet, 'sommigen beriepen zich op familieomstandigheden, anderen zagen geen kans om er uit te komen.'⁴ Dr. J. H. van Royen, chef van de afdeling diplomatieke zaken, voelde zich, vertelde hij ons, 'teveel verbonden met de andere mensen die ook moesten blijven',⁵ jhr. van Vredenburg vertrok, gelijk al verhaald, wél. Nòg een ambtenaar van Buitenlandse Zaken verliet Den Haag – die welke wij zojuist bedoelden: dr. J. R. van der Schrieck. Aan boord van de *'Alida'* nam hij o.m. al het code-materiaal mee van de departementen van buitenlandse zaken en van koloniën.⁶

¹ P. J. Bouman: *Anton Philips, de mens, de ondernemer* (1956), p. 240-41. ² J. E. F. de Kok, president-directeur. ³ J. M. de Booy, 9 dec. 1955. ⁴ Getuige E. N. van Kleffens, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1527. ⁵ J. H. van Royen, 12 aug. 1960. ⁶ Brief, 22 maart 1949, van J. R. van der Schrieck aan de Enquêtecommissie, *Enq.*, dl. II b, p. 15.

HULP BIJ VERTREK NAAR ENGELAND

Wat laatstgenoemd departement betreft: minister Welter had met het aantrekken van krachten meer succes dan zijn ambtgenoot van Kleffens. Vier van zijn hoofdambtenaren verlieten op 14 mei op zijn verzoek Den Haag. Met een gerequireerde auto die door marechaussees begeleid werd, bereikten zij IJmuiden waar zij zich 's avonds op de Engelse torpedobootjager 'Havock' (op dit schip komen wij terug) konden inschepen.¹ Van hun vertrek uit Den Haag vernomen hebbend, nam een uit zes officieren bestaande militaire missie van het Koninklijk Nederlands-Indisch leger die voor allerlei bestellingen hier te lande vertoefde, het initiatief om ook uit te wijken; dit geïni-formeerd gezelschap kon in IJmuiden een trawler vinden.²

Van de economische sector verlieten twee hoofdambtenaren in opdracht van de minister het land: een referendaris van de afdeling nijverheid, drs. A. B. Speekenbrink, deskundige op het gebied van de brandstoffen- en textielvoorziening, en een hoofdambtenaar van de landbouwcrisisdienst, D. M. de Smit, deskundige voor het broodgraan; minister Steenberghe meende dat hun aanwezigheid in Engeland wenselijk was, als het tot een langdurig beleg van de Vesting Holland zou komen.³ Hirschfeld zond hen op de 14de weg; 'met een pasje van de heer Snouck Hurgronje' vond de Smit vervoer in IJmuiden,⁴ Speekenbrink in Hoek van Holland, zulks tezamen met een collega, dr. H. van Blankenstein, die naar Hirschfelds oordeel speciaal gevaar liep vanwege zijn vaders relaties met GS III en de *Secret Service*.⁵

*

Wij komen nu tot de veel grotere en veel verwardere groep van individuele vluchtelingen. Ons overzicht kan niet op volledigheid bogen; wij weten slechts dat, volgens de betrouwbaarste schatting, tegen de drieduizend hunner Engeland wisten te bereiken.⁶ Voor wij nu weergeven hoe dat een aantal gelukte, loont het de moeite, er op te wijzen dat van 10 tot 13 mei een groot aantal passagiers- en vrachtschepen uit de haven van Amsterdam via IJmuiden buitengaats kwam. Dat was niet eenvoudig. IJmuiden werd herhaaldelijk gebombardeerd en in de haven en in het Noordzeekanaal waren mijnen gestrooid. Vier primitieve mijnnevgers van de marine trachtten die

¹ Getuige W. G. Peekema, a.v. dl. II c, p. 247. ² Getuige J. Hardeman, a.v., dl. III c, p. 223. ³ Getuige M. P. L. Steenberghe, a.v., p. 174. ⁴ Getuige D. M. de Smit, a.v., p. 326. ⁵ H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd*, p. 28.

⁶ *London Committee of the Netherlands Red Cross Society: Report for 1940* (1941), p. 9.

tot ontploffing te brengen door er met een stalen lichter waaronder een ijzeren plaat hing en met een zolderschuit die van een onder stroom staande kabel voorzien was, overheen te varen. Het enig resultaat was dat één van die mijnenvegers op 13 mei door een mijn getroffen werd: zeven doden.¹

Gelukkig waren maar weinig mijnen op plaatsen terecht gekomen waar zij kwaad konden doen: nagenoeg alle schepen die het Noordzeekanaal afvoeren, bereikten onbeschadigd de zee, op 10 t.e.m. 13 mei in totaal vijftien zeeschepen, van welke twee de Hoogovens te Beverwijk, dertien Amsterdam verlaten hadden. Die dertien hadden een gemeenschappelijk tonnage van bijna veertigduizend brt² (vijf stoomschepen met een gemeenschappelijk tonnage van bijna vijftienduizend ton bleven achter³). Een veertiende schip, de 'van Rensselaer', liep daarentegen, zoals wij al vermeldde, bij de pieren van IJmuiden op een mijn. De gezagvoerder overleed aan een hartverlamming, er waren nog twee doden. Van de bemanning en de passagiers (hoofdzakelijk nautisch en technisch walpersoneel van de KNSM) kon een deel op een ander schip overstappen.⁴ Voorts werd het stoomschip 'Bussum' van de Stoomvaartmaatschappij Oostzee buitengaats door een Duitse bom getroffen; een Engelse mijnenveger sleepte het naar Engeland.

Andere ongevallen deden zich niet voor, al werden wel verscheidene schepen op de Noordzee door Duitse vliegtuigen beschoten of gebombardeerd.

Tot de schepen die Amsterdam verlieten (de bovenbedoelde zeeschepen alsmede elf kustvaartuigen⁵), behoorden de 'Iris' en 'Titus' die wij al noemden in verband met het goudtransport van de Nederlandse Bank; voorts de 'Johan de Witt' (10 500 brt) van de Stoomvaartmaatschappij Nederland die op 13 mei Amsterdam verliet met passagiers voor Indië en, als aanvulling (niet alle passagiers die geboekt hadden, hadden de plaats van afvaart kunnen bereiken), 'een aantal, voornamelijk Joodse landgenoten'⁶; het precieze uur van vertrek was als gevolg van de angst voor de Vijfde Colonne geheim gehouden; op het achterdek bevond zich een houten imitatie van een stuk afweergeschut.⁷

Twee schepen verdienen nog extra vermelding: de 'Phrontis' en de 'Texelstroom', zulks op grond van het feit dat zij samen, tot *Generalfeldmarschall* Goerings intense ergernis, ca. twaalfhonderd Duitse krijgsgevangenen meenamen, behorend tot de élitetroepen van het *Lufilande-Korps*.

¹ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 33-34. ² Lijst bij van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 43-47. ³ Ms. Milo-van Popta I, p. 526. ⁴ A.v., Bijl. IV, p. 5. ⁵ Van de 428 Nederlandse *coasters* staken 104 de Noordzee of het Kanaal over (a.v., I, p. 526). ⁶ J. W. de Roever: *De Nederland in de tweede wereldoorlog*, p. 35-38. ⁷ *Varen in oorlogstijd*, p. 27.

AFVOER VAN DUITSE KRIJGSGEVANGENEN

Het denkbeeld, deze krijgsgevangenen naar Engeland te zenden (zij werden vandaar spoedig naar Canada doorgestuurd), was, voorzover bekend, het eerst bij minister Dijkhoorn gerezen; hij althans had op 10 mei generaal Winkelman een daartoe strekkende opdracht gegeven.¹ De organisatie van de transporten viel niet mee. De eerste zeshonderd krijgsgevangenen kwamen op 12 mei 's middags per trein in IJmuiden aan, maar het schip waarmee zij moesten vertrekken, daagde niet op. De krijgsgevangenen werden toen in de kelders van de vishallen ondergebracht. 's Avonds laat arriveerden er per vrachtauto nog eens driehonderd. Dus werden op 13 mei negenhonderd Duitse militairen aan boord van een nieuw ontboden schip gebracht, de 'Phrontis'.² Tegen de zestig marinemannen gingen als bewakers mee.³ Een van de transporten dier krijgsgevangenen had onder commando gestaan van een officier van GS III, kapitein dr. J. M. Somer; nog in Den Haag had Somer aan zijn directe chef, overste van de Plassche, gevraagd of hij verlof had, ook de naar Haarlem geëvacueerde cadetten van de Koninklijke Militaire Academie aan boord te laten gaan; dat verlof was hem geweigerd: op 12 mei nam niemand in het Algemeen Hoofdkwartier aan, dat de strijd binnen enkele dagen beslecht zou zijn. Toen Somer evenwel één dag later in Den Haag was, bleek van de Plassche naar Engeland vertrokken te zijn.⁴

De 'Texelstroom', het tweede schip dat krijgsgevangenen meekreeg (driehonderd, ook alweer per trein aangevoerd, aan boord bewaakt door veertig man van de kustartillerie onder bevel van twee officieren⁵), kwam even na het moment waarop generaal Winkelman voor de radio de capitulatie toegelicht had, buitengaats. Het schip dat 1600 brt mat, had op 10 mei in Amsterdam in droogdok gelegen. Pas maandagochtend 13 mei was het vaargereed, zij het zonder tweede en derde machinist (de tweede machinist zat in Rotterdam vast, de derde was met een ander schip vertrokken).

De volgende ochtend lag de 'Texelstroom' in een 'uithoek' van de IJmuidense haven waar het schip zonder sleepboot niet uit zou kunnen komen. Van uur tot uur werd de gezagvoerder, A. J. E. Leverings, dan ook ongeruster. Tweemaal ging hij op inlichtingen uit. Er werden hem door het bureau zeeverkeer van de marine sleepboten beloofd. 'En weer wandelde ik', schreef hij in het verslag dat hij kort nadien samenstelde,

'door onze mooie zandduinen terug naar mijn schip, en het was deze keer voor de laatste maal dat ik onze Nederlandse bodem betrad. Of ik daar een voorgevoel

¹ A. Q. H. Dijkhoorn: 'Meidagen 1940', p. 2. ² Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 12. ³ *Varen in oorlogstijd*, p. 29. ⁴ Brief, 23 sept. 1960, van J. M. Somer. ⁵ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 15.

van had, weet ik niet, wel weet ik dat ik zeer, zeer weemoedig gestemd was. De dag tevoren had ik zo 's morgens in de vroege, toen alles nog stil en rustig was, over onze Amsterdamse grachten gelopen; de bomen getooid met het frisse voorjaarsgroen, afhangende tot bijna aan het water en de weerspiegeling daarin van deze. En dit waren mijn gedachten: wat is ons Amsterdam toch mooi, wanneer zal ik het weerzien en hoe.

Terug op het ijzeren dek van het schip en de vragende gezichten van de bemanning om je heen, laat je geen tijd meer tot dromen, niet meer is het 'wat het was', 'wat zijn kon', maar 'hoe het nu verder moet'. En door de bemanning wordt van mij dat 'hoe het moet' verwacht. Dus plant de voeten vast op het dek, tanden op elkander, en zo is men weer in de werkelijkheid.'

Die werkelijkheid werd moeilijk genoeg.

Papieren die voor de Duitsers van belang kunnen zijn, worden veiligheids-halve verbrand ('en dan brandt er ook iets in je binnenste'). Vluchtelingen, hoofdzakelijk Joodse, komen met motorbootjes aan boord ('en heb je weer een brok te verslikken'). De komst van krijgsgevangenen wordt aangekondigd: daar moet de 'Texelstroom' op wachten. Het schip wordt gedraaid, aan één van zijn ankers liggend, maar als dat anker boven water komt, hangen er kettingen van Nederlandse mijnen omheen. Intussen komen Duitse vliegtuigen over ('kranen kantelden en zonken, kolenlichters vlogen de lucht in') – die kettingen moeten los. Van de morrende bemanning wordt gehoorzaamheid geëist ('ook al kwamen er duizend bommen uit de lucht!'). Ja – de kettingen zijn los. Nu nog een sleepboot! Ze arriveert. De 'Texelstroom' komt aan de goede steiger. Vluchtelingen bestormen het. Soldaten van de kustartillerie komen aanmarcheren plus twee officieren, onder wie een kapitein van het Algemeen Hoofdkwartier. Het wachten is op de krijgsgevangenen. De kapitein beweert dat het schip met of zonder krijgsgevangenen om vijf uur moet vertrekken. Gezagvoerder Leverings laat hem praten, gaat de chef van het bureau zeeverkeer zoeken of de positie-commandant. Beiden zijn niet aanwezig. Leverings keert terug. De kapitein herhaalt: 'Wij moeten weg! Winkelman heeft gecapituleerd!' Leverings gelooft hem niet, laat hem die tijding herhalen in het bijzijn van de eerste officier van het schip. Weer zegt de kapitein: 'Er is gecapituleerd!' Leverings zwicht. Zijn schip steekt van wal. Lange manoeuvres: eindelijk ligt de open zee voor hem. Daar komt een marinesloep: terug! de krijgsgevangenen zijn er! Terug dus. Driehonderd Duitsers worden ingescheept ('een zeer zeker niet gunstig uitzienend zootje'), maar

'buiten de gevangenen om kwamen er nog meer burgers aan boord. Zelfs op het laatste moment, toen het schip al los was, zag ik nog dat er kinderen en vrouwen door de soldaten aan boord getrokken werden, elk ogenblik vrezende

DE 'TEXELSTROOM'

dat zij tussen de steiger en het schip zouden vallen. En hoeveel zullen er nog te laat gekomen zijn! Veel, heel veel ging er in die ogenblikken in mij om, maar ik mocht mijn gevoel niet laten werken, ik liet zelf immers ook zoveel achter wat mij lief en dierbaar was.

En zo werd dan de order gegeven om weg te varen, nu voor het laatst. Om ongeveer zeven uur 's avonds waren wij in zee.¹

Nog geen tien maanden later lag de 'Texelstroom' met zijn gezagvoerder op de bodem van de Atlantische Oceaan.

★

Evenals vrijdag de rode was dinsdag de 14de mei een stralende lentedag. De zon kwam in het westen des lands aan een nagenoeg wolkenloze hemel te staan; het werd haast zomers warm. In de oude stadskernen van de Hollandse en Westfrieze steden, in Delft, Gouda en Leiden, in Amsterdam en Haarlem, in Alkmaar en Hoorn, speelden zonnevlekjes, door wiegelend water weerkaatst, op gevels van huizen die, toen Rembrandt en Vermeer er langs liepen, nog het gehele stadsbeeld bepaald hadden. Zwartbont vee lag in met bloemen bespikkelde weiden te herkauwen of stond aan de rand van sloten en vaarten in de schaduw van uitbottende bomen: als het ware tot leven gekomen schilderijen van Mauve of Maris. Een onuitsprekelijke mildheid lag over dat ganse landschap, gebaad als het was in een gezeefd zonlicht dat aarde en hemel, land en water verbond.

Wreed, vlijmend wreed was het contrast met hetgeen de mens onderging.

De koningin zat in Londen! Ook het kabinet was vertrokken! De strijd liep dus ten einde! Als de legerleiding gemeend had dat de Vesting Holland nog enige tijd verdedigd kon worden, zou de regering toch nooit zijn heengegaan! Duister en peilloos onheil leek onweerstaanbaar te naderen. Een toenemende beklemming maakte zich van de harten meester. Hoeveel dagen, hoeveel uren wellicht, zouden nog verstrijken vóór, mèt de *Wehrmacht*, de sinistere Gestapo haar intocht zou doen? Talloze Joden duchtten een onmiddellijke, bloedige pogrom. Diegenen hunner en vele anderen die in woord of geschrift, als sprekers op vergaderingen of als schrijvers van artikelen in de pers of van brochures, in de jaren sinds '33 Derde Rijk en NSB bestreden hadden en in Duitse bladen dan wel in de organen van Musserts

¹ 'Herinneringen van kapitein A. J. E. Leverings aan de reis van het s.s. 'Texelstroom' Holland-Engeland' (1940), ms. Milo-van Popta, Bijl. III.

beweging als onverzoenlijke tegenstanders gesignaleerd waren, namen niet anders aan dan dat zij, onmiddellijk of spoedig gearresteerd, in de Duitse concentratiekampen zouden belanden, blootgesteld aan vernedering, pijniging, de dood. Wat voor zin had het, dat lot af te wachten? Beter leek het, althans te *trachten*, naar Engeland te ontkomen.

Maar waar vond men transport? Slechts weinigen bezaten een auto.

Het liberale oud-lid van de Tweede Kamer mr. G. A. Boon ('ik was in de *Essener Zeitung* speciaal gesignaleerd') begaf zich die dinsdag met zijn echtgenote uit Den Haag naar Hellevoetsluis.¹ Gehoord zijn (gefantaseerde) verklaring dat hij door minister van Kleffens naar Londen geroepen was, gaven de plaatselijke marine-autoriteiten hem permissie, aan boord te gaan van een kustvaarder die 's avonds naar Engeland vertrok.²

In Den Haag werd de katholieke publicist prof. dr. J. A. Veraart, rector magnificus van de Delftse hogeschool, er door vrouw en kinderen van overtuigd dat hij er op grond van zijn anti-nationaal-socialistische publikaties wijs aan deed, het land te verlaten. In Scheveningen vernam hij van een kapitein die hem kende: 'Als u het stil houdt: er gaat vanavond nog een bootje naar Londen.' Dat was de door de marine voor de Booy gevorderde 'Alida'. Bij Veraart voegde zich dr. P. A. Kasteel, parlementair redacteur van *De Maasbode*; 'ik kende de man nauwelijks', zei Veraart later, 'maar in ieder geval: zo ging het.'³

De Booy evenwel kende Veraart noch Kasteel. Hij vertrouwde hen niet en wilde hen eerst niet meenemen, hoewel beiden introductiebrieven toonden die zij, blijkbaar één of twee dagen eerder, van minister Steenberghe gekregen hadden. De Booy's dochter zei tegen haar vader, 'dat ik maar medelijden met ze moest hebben'⁴ – ze mochten aan boord. De 'Alida' stak om half acht 's avonds met ruim dertig opvarenden van wal. Bij aankomst in Engeland, de volgende ochtend, hoorde een van de twee adelporsten die van het gezelschap deel uitmaakten, zich door een Engelse visser toevoegen: '*Don't worry, we 'll give you your country back.*'⁵

Zo kwamen er, op het nippertje, uit Scheveningen nog wel meer vluchtelingen weg. Tegen negen uur 's avonds maakten vier studenten zich meester van de Scheveningse reddingboot. Enkele tientallen personen, hoofdzakelijk tot Duits-Joodse families behorend, sprongen aan boord.⁶ De reddingboot

¹ Getuige G. A. Boon, *Enq.*, dl. II c, p. 215. ² 'Marine . . . tweede wereldoorlog', dl. I, hoofdstuk 7, *Mededelingen van de Marinestaf*, 1955, no. 6, p. 80. ³ Getuige J. M. Veraart, *Enq.*, dl. II c, p. 340. ⁴ J. M. de Booy, 9 dec. 1955. ⁵ *The Times*, 29 dec. 1967; brief, 12 jan. 1968, van G. W. Bendien. ⁶ 'De Noord- en Zuidhollandse Reddingmaatschappij in oorlogstijd', *De Reddingboot*, 1945, p. 2078.

kreeg midden op zee motorstoring, maar werd door een Nederlands sleepbootje dat IJmuiden verlaten had, op sleep genomen. Dat was de 'Atjeh'.¹ De lezer prente zich die naam in.

★

W. Drees, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de SDAP, had op maandag 13 mei met zijn Joodse fractiegenoot prof. J. van Gelderen afgesproken dat hij de volgende dag nader overleg zou plegen. Op de 14de kwamen vele vooraanstaande Haagse socialisten in zijn woning bijeen. 'Verscheidnen van ons verwachtten', aldus Drees,

'dat ze dadelijk zouden worden gevangen genomen. Moesten wij blijven of zouden wij nog trachten, naar Engeland te komen? Dit laatste achtte ik voor politieke figuren niet geoorloofd zolang de strijd nog kon worden voortgezet. Ik heb getracht, bij het Algemeen Hoofdkwartier inlichtingen in te winnen over wat te verwachten was. Uit mededelingen van een officier zowel als door de voorbereiding voor het vertrek van Britse en Franse officieren bleek dat het einde nabij werd geacht. . . Ik lichtte daarna telefonisch² mr. van Schaik als Kamervoorzitter in over de mogelijkheid dat sommigen van ons het land zouden trachten te verlaten. Gepoogd is, een schipper van een Schevenings vissersvaartuig te vinden die de overtocht wilde wagen. Die poging is niet geslaagd.'³

Door een militair begeleid vertrok Drees samen met de secretaris van de fractie, A. W. IJzerman, per auto naar IJmuiden (hij zou vandaar niet verder komen). Contact met de besturen van SDAP en NVV had hij niet kunnen opnemen: alle interlokale telefoonverbindingen waren voor de overheid en het militaire apparaat gereserveerd.

Delegaties uit de genoemde besturen zaten die dinsdag van 's morgens af in Amsterdam te vergaderen. Men kwam niet tot een besluit. Geremd voelde men zich vooral door de vrees dat de leden van desertie zouden reppen.

In de bureaus van de Arbeiderspers in de hoofdstad kwam 's morgens de redactieraad bijeen. De directeur, Y. G. van der Veen, en Koos Vorrink, voorzitter van de SDAP, en diens broer waren mede aanwezig, de twee laatsten in het uniform van officier van de Burgerwacht. Van der Veen betoogde met driftige energie dat er gehandeld moest worden. Een van de

¹ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 18. ² Bij Kamerleden en andere vooraanstaanden was de telefoon niet afgesneden. ³ W. Drees: *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (1958), p. 10.

redacteuren, Meyer Sluysen, stelde voor, naar Haarlem te gaan. 'Vandaar', zei hij, 'kunnen wij altijd twee kanten uit: naar IJmuiden of naar Hoek van Holland.'¹ Besloten werd, te gaan. Vorrink en zijn broer liepen daarop verantwoordigd weg.² Zij wilden bij hun burgerwachtvendel vrijwilligers vragen 'om te gaan vechten bij Amersfoort'; de commandant verbood de uitvoering van dit plan.³ Inmiddels was van der Veen met een groot deel van de redactiestaf, sommigen alleen, sommigen met vrouw en kinderen, in auto's naar Haarlem gereden; hij had geld meegenomen. In Haarlem betaalde hij elk een maand salaris uit. Menigeen wilde naar Engeland vertrekken – maar hoe IJmuiden te bereiken? In de loop van de middag kreeg men telefonisch contact met Wiardi Beckman, officier bij GS III, en deze zei dat Sluysen (die menigmaal gegevens betreffende de NSB aan GS III doorgegeven had) een lijst met namen moest opstellen; het Algemeen Hoofdkwartier zou er dan voor zorgen dat allen die op die lijst stonden, de wachtposten in IJmuiden zouden kunnen passeren. Intussen was het gezelschap aanzienlijk groter geworden: sommigen waren met vrouw en kinderen uit Amsterdam komen aanfietsen. Toen de lijsten klaar waren, had men niet genoeg snelle vervoermiddelen: van der Veen had verzuimd, de vier vrachtauto's van de Arbeiderspers naar Haarlem te laten komen.⁴ Er was bij velen ook aarzeling, of men nu definitief naar IJmuiden en vandaar naar Engeland zou gaan, of niet. Zich los te scheuren uit het eigen bestaan, uit het eigen werk, uit de kring van familie, vrienden, medestanders, vormde een opgave die menigeen te machtig was. Wij haalden Furstners woord aan: 'Je wist niet of je deserteur was dan wel het landsbelang goed zag.'

Ook wie *meende*, het landsbelang, of althans een bovenpersoonlijk belang, goed te zien, *voelde* zich tegelijk deserteur.

*

De belangrijkste opdracht die de commandant van de positie-IJmuiden, kapitein-luitenant-ter-zee C. Hellingman, uit te voeren had, was het versperren van de IJmuidense haven; dat kon het best geschieden door dwars

¹ M. Sluysen, 3 sept. 1969. ² G. P. J. van Overbeek: 'Nota betreffende zijn werkzaamheid gedurende de bezettingstijd als journalist en als ambtenaar van het departement van sociale zaken', p. 10-11 (Commissie voor de Perszuivering, map 205, Arbeiderspers-hoofdreductie). ³ Proces-verbaal van de zitting, 10-15 nov. 1947, inzake de Arbeiderspers, p. 29, getuige A. Vorrink (a.v., map 217, Arbeiderspers-algemeen). ⁴ M. Sluysen, 3 sept. 1969.

tussen de pieren een groot zeeschip tot zinken te brengen dat uiteraard eerst door sleepboten in de goede positie gebracht moest worden. Daarvoor kwam maar één schip in aanmerking: de in Amsterdam liggende 'Jan Pieterszoon Coen', een oud passagiersschip van de Maatschappij Nederland; het was voor de sloop bestemd. Op 10 mei was het met opgepakte NSB'ers en Duitsers gevuld¹; die werden op de 13de naar elders overgebracht. De volgende dag arriveerde de 'Coen', door twee sleepboten getrokken, om twee uur 's middags in IJmuiden.²

Een uur tevoren was de Britse torpedobootjager 'Havock' binnengevallen die 'een Brits officier met een bijzondere opdracht' aan boord had; 'het is niet meer bekend', schrijft Nierstrasz spijtig, 'wat deze inhield.'³ De 'Havock' vertrok weer, de al gememoreerde hoofdamtbenaren van koloniën en een aantal vluchtelingen meenemend.⁴

Wij mogen wel aannemen dat de officier die 'met een bijzondere opdracht' kwam, tot de Britse *Intelligence* behoorde. Niet onmogelijk is intussen dat hij 's avonds IJmuiden weer verliet, aangezien twee mensen die, uit Engeland komend, op 13 en 14 mei een geheime Britse opdracht in Amsterdam uitgevoerd hadden, bij terugkeer naar IJmuiden een derde bij zich hadden.

Wat was het geval?

De Nederlander J. K. Smit, directeur van het Londense kantoor van de firma Smit & Zonen, handelaars in industriediamant, had er op 12 mei het Britse *War Office* op gewezen dat misschien wel drie-vierde van de in Nederland aanwezige industriediamant (een belangrijk hulpmiddel in de metaalverwerkende industrie) in de kluis van het Amsterdamse hoofdkantoor van zijn firma lag: kon men die voorraad misschien voor de neus van de Duitsers weggapen? De Britten waren er onmiddellijk op ingegaan. Churchill had machtigingen ondertekend voor Smit en voor een officier van de *Intelligence*, 'Gray' geheten (dit was Chidson die van '36 tot '38 het werk van de *Intelligence Service* in Den Haag geleid had⁵), gezant Michiels van Verduynen had op Brits verzoek overeenkomstige machtigingen meegegeven⁶ – en Chidson en Smit waren maandagochtend 13 mei bij een van de IJmuidense pieren uit een rubberbootje gestapt; de torpedobootjager 'Walpole' had hen overgevaren en zou hen de volgende avond komen oppikken. Het tweetal toog naar Amsterdam. Smits vader, J. J. Smit sr., verleende terstond volle medewerking. In de Amsterdamse Diamantbeurs richtte hij die dag het woord tot de daar verzamelde, meest Joodse diamantairs. Slechts twee hunner waren bereid,

¹ Getuige C. Hellingman, *Enq.*, dl. VIII c, p. 659. ² Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 14. ³ A.v. ⁴ A.v. ⁵ *The Times*, 3 okt. 1957. ⁶ A. de Booy, 25 jan. 1956.

hun voorraden diamant (slijpdiamant, geen industriediamant) mee te geven. Smit sr. (die, voor zijn zoon kwam opdagen, al een deel van zijn eigen voorraad aan boord van een kustvaarder gebracht had), liet, wat hij nog in de kluis had, inpakken. Dinsdagmiddag vertrokken zijn zoon en Chidson uit Amsterdam, dertig kilo diamant (de toenmalige waarde was vermoedelijk f 3 miljoen) meedragend alsmede drie flessen oude cognac.¹ Pas om half acht 's avonds kwamen ze (maar nu met hun drieën) bij de pier aan waar ze de rubberboot achtergelaten hadden. Die was verdwenen, maar overste Hellingman, van hun missie op de hoogte, had er voor gezorgd dat een sleepboot op hen wachtte die hen buitengaats bracht waar de 'Walpole' spoedig opdoemde.²

Overste Hellingman had op 14 mei meer met de Britten te stellen gehad.

Op 10 mei was de *demolition-party* gearriveerd die de sluisen te IJmuiden en de aardolietanks bij Amsterdam wilde opblazen. Dat was toen verhinderd. In Londen had men zich vooral over het niet-opblazen van de aardolietanks zorgen gemaakt. Op 14 mei, 's morgens vroeg, was de torpedootjager 'Vesper' IJmuiden binnengelopen 'met orders voor de onmiddellijke vernieling van de olievoorraden',³ desnoods ongeacht Nederlands verzet.⁴ Overste Hellingman was stevig in zijn wick geschoten: Engelsen hadden geen orders te geven! Generaal Winkelman moest dat doen. De generaal deed zulks om tien uur 's morgens en kort nadien was de vernielingsploeg met het in brand steken van de tanks begonnen. Grote, zwarte rookwolken stegen tussen Amsterdam en de Hembrug op; ruim de helft van de opslagcapaciteit werd vernietigd of zwaar beschadigd.⁵ De vernielingsploeg keerde naar IJmuiden terug; daar lag nog een menigte taken te wachten: een deel van het Hoogovencomplex moest vernietigd worden, de bewegingsinstallatie van de grote sluisdeuren opgeblazen, de binnenhaven versperd, munitie en geschut onbruikbaar gemaakt, dokken, stoomkranen en baggermolens tot zinken gebracht, en tenslotte moest ook nog de 'Coen' tussen de pieren op de bodem van de Noordzee terecht komen. Het was een omvangrijk programma waarvan de afwerking (uiteeraard: pas nadat uit Den Haag orders ontvangen waren) vele uren in beslag zou nemen.

★

¹ *The Times*, 3 okt. 1957; brief, 13 nov. 1969, van J. J. Smit (Londen). ² L. J. Capit: 'Geef eens een kussensloop', *Panorama*, 9 juli 1955, aangevuld door een brief van de kapitein van de sleepboot, a.v., 13 aug. 1955. ³ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 14. ⁴ K. W. L. Bezemer: *Zij vochten op de zeven zeeën*, p. 44. ⁵ J. L. Veldman: *De voorziening van aardolieproducten in Nederland gedurende de tweede wereldoorlog*, p. 41.

DUIZENDEN VLUCHTELINGEN

De schepen welke die dag in IJmuiden lagen, hadden tezamen, zij het dat het bij gebrek aan reddingsmiddelen een riskante operatie zou worden, vele duizenden vluchtelingen aan boord kunnen nemen. De 'Texelstroom' was voor Duitse krijgsgevangenen gereserveerd maar had, zoals men zag, ook plaats voor anderen. Er was nog een tweede schip, de 'Bodegraven' (5 600 brt). Dit was aanvankelijk als zinkschip aangewezen maar zou tenslotte toch wegvaren; het kon desgewenst enkele duizenden vluchtelingen meenemen. Voorts waren er negen, pas uit Amsterdam gearriveerde kustvaarders die elk in hun ruim aan honderden plaats zouden kunnen bieden.¹

Op wiens gezag nu omstreeks half één 's middags alle toegangen tot IJmuiden bezet werden met wachtposten die opdracht hadden, niemand door te laten, staat niet vast. In het verslag van een van de IJmuidense marinecommandanten wordt vermeld dat 'de stroom Joodse vluchtelingen' al 'in de ochtend grote afmetingen aan(nam)' 'en om verkeersmoelijkheden te voorkomen, werden deze mensen in het park Velserbeek opgevangen'² – daar vloeide uit voort dat men die vluchtelingen naar dat park dirigeren moest en dus niet tot IJmuiden toeliet. Of het voorkomen van verkeersmoelijkheden het enige motief vormde, is onzeker. Men kan zich indenken dat daarnaast gevreesd werd dat men, kwamen de kaden vol te staan met wanordelijke groepen van duizenden, wellicht tienduizenden wanhopige mensen, de voorgenomen vernielingen moeilijker zou kunnen uitvoeren; wellicht was het ook zo dat men de krachten niet had, misschien ook dat niet iedereen de sterke behoefte gevoelde, een ordelijke evacuatie te improviseren. Aan de gezindheid en de energie van overste Hellingman, al liep het hoofd hem om en al had hij 'misschien vier uur geslapen in die vier dagen'³, lag het niet: dat zal nog blijken. Feit is intussen, dat de meeste kustvaarders heel veel meer vluchtelingen hadden kunnen meenemen dan zij deden en dat de 'Bodegraven' er slechts honderd zestig aan boord kreeg.⁴

Een groot deel van de vluchtelingen die tenslotte konden wegvaren, was 's morgens in de haven aangekomen: mensen uit Haarlem en omgeving, onder hen de socialist J. de Kadet die met familie en kennissen aan boord kwam van een vissersvaartuig waarvan de eigenaar door de bemanning gedwongen werd, vluchtelingen toe te laten⁵; ook uit Amsterdam, ja uit het Gooi en uit Amersfoort waar men het veldleger had zien wegtrekken, waren

¹ Ms. Milo-van Popta I, p. 488. ² Verslag, 29 juni 1940, van de commandant van het marinedepot IJmuiden (Sectie krijgsgeschiedenis, archieven, groep IV-2, pak J, no. 39), p. 7. ³ Getuige C. Hellingman, *Enq.* dl. VIII c, p. 659. ⁴ D. Hudig: 'Eerste dagen van de oorlog in Londen' (ongedateerd verslag), p. 5. ⁵ J. de Kadet, 22 febr. 1956.

vluchtelingen naar IJmuiden gereden. De grote stroom kwam echter eerst later opzetten – te laat: toen kon men IJmuiden niet meer binnen.

In Amsterdam deed 's morgens het gerucht de ronde dat de Engelse consul-generaal visa voor Engeland afgaf. Spoedig dromden honderden voor het consulaat samen. Daar was niemand aanwezig maar gezegd werd dat de bureauwerkzaamheden naar hotel 'Velserbeek', even bezuiden de Velserpont over het Noordzeekanaal, verplaatst waren. Velen gingen daarheen op weg: sommigen per fiets, de meesten met auto's, in menig geval haastig gekochte vehikels. Anderen trokken geheel op eigen initiatief naar IJmuiden: kon men *ergens* weggkomen, dan toch daar!

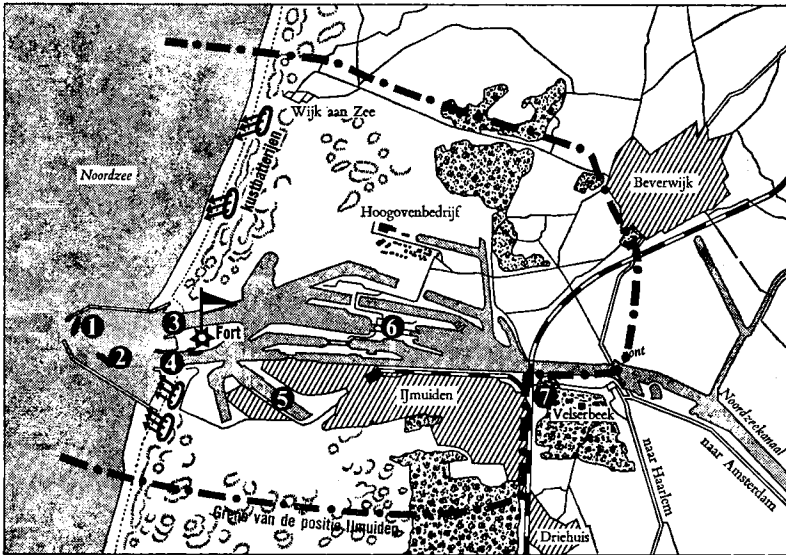
Nog weer anderen vernamen van prof. dr. D. Cohen, de voorzitter van het Joodse Vluchtelingencomité, dat hem uit Den Haag de mededeling bereikt had, dat in IJmuiden een boot lag die alle Joden die zulks wensten, naar Engeland kon brengen. Wilde discussies bij het Vluchtelingencomité! De meeste functionarissen weigerden, hun werk en de aan hun zorg toevertrouwde vluchtelingen (die krachtens de bekendmaking van 10 mei hun huis niet uit mochten) in de steek te laten. Mevr. G. Wijsmuller-Meyer verscheen er; ze was pas uit Parijs terug; hoewel ze onderweg als Vijfde Colonniste beschouwd was, had zij via de Zuidhollandse eilanden Amsterdam weten te bereiken. Met haar werd afgesproken dat zij ongeveer vijf-en-zeventig Duits-Joodse kinderen die in het Burgerweeshuis asyl gevonden hadden, zou ophalen en tevens voor zoveel mogelijk autobussen zou zorgen zodat ook anderen die dat wensten, konden vertrekken. Vijf bussen vond zij. Ziende dat er op vele plaatsen in Amsterdam politiecontrole was, ging zij bij de garnizoenscommandant een doorlaatbewijs halen. Om vier uur reden de bussen weg. Bij IJmuiden werden zij tegengehouden. Het doorlaatbewijs hielp niet. Er stond bij de betrokken wachtpost een directeur van de Maatschappij Nederland die mevrouw Wijsmuller kende; hij nam haar mee naar overste Hellingman; 'ik weet nog', aldus mevr. Wijsmuller 'hoe rustig (deze), zei: natuurlijk, mevrouw, u mag passeren en neemt u zoveel mogelijk mensen mee.'¹ Misschien stapten nog enkelen in de autobussen; velen kunnen het niet geweest zijn. Nagenoeg elk die naar IJmuiden vertrokken en bij Velsen tegengehouden was, was huiswaarts gekeerd.

Het zal toen omstreeks zes uur geweest zijn.

Twee uur later vertrok de 'Bodegraven' met de vijf-en-zeventig kinderen aan boord, maar overigens vrijwel leeg.

¹ G. Wijsmuller-Meyer: *Geen tijd voor tranen* (1961), p. 161. Wij gebruiken voorts gegevens uit G. van Tijn-Cohn: 'Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944', p. 2-3 (Collectie dagboeken, no. 571).

WANHOOP IN IJMUIDEN

XXXIX. IJmuiden, 14 mei 1940

De commandant van de positie-IJmuiden heeft zijn commandopost in het fort. Van de beschikbare wapenen is alleen het kustgeschut aangegeven. Verklaring der cijfers: 1 ligging van de wrakken van de 'Coen' en van een mijnenveger; 2 het wrak van de 'van Rensselaer'; 3 het Noordtoeleidingskanaal; 4 het Zuidtoeleidingskanaal met de wrakken van de 'Naaldwijk' en van een tweede mijnenveger; 5 Vissershaven; 6 Noordersluis; 7 het punt waar de vluchtelingen 's middags tegengehouden werden.

★

De gehele middag door was het tussen de Velserpont en hotel 'Velscherbeek' steeds drukker geworden. Duizenden wanhopigen dromden er samen. De Engelse consul-generaal was alleen voor Engelsen te spreken. Een groep vluchtelingen reed naar Beverwijk aangezien de burgemeester van die gemeente bij geruchte visa voor Engeland mocht afgeven. Nonsens! Terug dan maar weer. Duitse vliegtuigen verschenen, het afweergeschut dreunde. Vooraanstaanden zag men nu rondlopen naast eenvoudigen, sommigen neerslachtig en somber, anderen broedend op wilde vluchtplannen, allen even machteloos. Hier hielp geen rang, titel of functie. Er was geen orde,

geen organisatie; er was slechts een krioelende menigte die de 'Coen' zag passeren (dan was er toch een boot die allen kon opnemen!) en zich tegengehouden voelde door onpersoonlijke krachten. De een ging aan de kant van de weg zitten, de ander dwaalde rond. Ouders liepen radeloos naar hun kinderen, kinderen radeloos naar hun ouders te zoeken. De kans op ontsnapping leek van kwartier tot kwartier kleiner te worden en wel geheel te verdwijnen toen, tegen vijf uur, een luidsprekerauto van de politie bekend maakte dat een ieder onmiddellijk naar zijn woonplaats moest terugkeren; zij die dat niet deden, zouden gearresteerd worden. Wie een auto had, stapte in; anderen bestegen weer hun fiets.

Weinigen bleven, onder hen mijn vrouw en ik.

'Wij hebben de strijd gestaakt'

De Nederlandse radio had die middag uitsluitend ernstige grammofoonmuziek uitgezonden. Nieuws werd niet gegeven, maar velen lieten hun toestel aanstaan in de verwachting dat men vroeg of laat iets zou horen dat aan de klimmende onzekerheid een einde zou maken. Om tien minuten over half zeven was het zo ver. Een van de vaste omroepers van het ANP deelde mee dat generaal Winkelman gecapituleerd had en dat de strijd, behalve in Zeeland, gestaakt was. De door de generaal opgestelde proclamatie die enkele minuten tevoren op de telex van het ANP verschenen was,¹ werd niet voor-gelezen; wèl werd aangekondigd dat de opperbevelhebber het genomen besluit persoonlijk en terstond zou toelichten.

'Wij hebben', begon deze,

'de wapens moeten neerleggen omdat het niet anders kon. Allen waren vastbesloten, ons vaderland te verdedigen tot het uiterste. Welnu, ik, die als opperbevelhebber van land- en zeemacht alle berichten ontving, ik wist met volstrekte zekerheid dat dit uiterste vandaag was bereikt. Onze soldaten hebben gestreden met een moed die onvergetelijk zal blijven. Maar de strijd was te ongelijk; onze troepen stonden tegenover technische middelen waartegen de grootste menselijke moed niet is opgewassen. Bij duizenden zijn zij gevallen voor de vrijheid van Nederland.'

Onze luchtmachtstrijdkrachten waren, aldus de generaal, 'minimaal' geworden; ook het luchtafweergeschut had nog maar een beperkte uitwerking. 'Zo stonden onze troepen', zei hij,

¹ Tekst: *Enq.*, dl. II b, p. 146, en Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 290.

'bloot aan de vernietigende bombardementen van het Duitse luchtwapen. En niet alleen zij. Onder de burgerbevolking, onder vrouwen en kinderen, maakte de luchtoorlog talloze slachtoffers. In ons dichtbevolkte land, met zijn vele steden, kan bij luchtbombardementen moeilijk worden onderscheiden tussen militaire en niet-militaire objecten. Rotterdam, dat vanmiddag door de Duitse luchtmacht werd gebombardeerd, heeft het droevig lot van de totale oorlog ondergaan. Utrecht en andere grote bevolkingscentra zouden binnen zeer korte tijd dit lot met Rotterdam moeten delen.

Vrijwel geheel aangewezen op eigen kracht, waren wij niet in staat, ons land, onze burgerbevolking, voor dit geweld te behoeden. Het waren deze harde feiten die mij noopten, mijn hoogst ernstig besluit te nemen: wij hebben de strijd gestaakt.¹

Dus toch! Wie het opbracht, verder te luisteren, hoorde het volgende:

'Ik kan mij ten volle indenken dat dit besluit voor vele Nederlanders schokkend is. Laten zij allen echter beseffen dat ik op dit ogenblik de Nederlandse regering hier te lande vertegenwoordig en dat ik derhalve niet alleen gerechtigd, doch ook verplicht was te besluiten, zoals het belang van het Nederlandse volk in deze omstandigheden voorschrijft. Het staat voor mij onomstotelijk vast, dat dit belang medebrengt dat de volstrekt ongelijke strijd moet worden gestaakt, opdat niet nog meer onschuldige slachtoffers vallen. Wie mijn verantwoordelijkheid kan peilen, beseft hoe zwaar mij dit besluit moet zijn gevallen. Het kon echter niet anders luiden.'

Het slot was zo positief mogelijk geformuleerd:

'Nederlanders, hebt ondanks deze zware tegenslag vertrouwen in de onverwoestbare krachten en tradities van ons volk. Wij hebben deze beproeving van een korte, doch hevige oorlog moeten doorstaan. Wij zullen het nieuwe lot dat ons voorlopig beschoren is, met dezelfde moed en vastberadenheid dragen als waarmee wij de strijd voor onze zelfstandigheid hebben gevoerd. Hebt daarom, ik herhaal het nogmaals, vertrouwen op de toekomst. Doch vooral: toont dit vertrouwen door de rust en orde te bewaren welke wij zo dringend behoeven om ons geschokte land weder op te bouwen. Laten wij ons thans richten op deze eerste plicht welke het vaderland ons oplegt.

Leve Hare Majesteit de Koningin!
Leve het vaderland!

Het Wilhelmus volgde.

Drong de volledige inhoud van hetgeen door een stem welke men nooit

¹ Tot zover was het concept voor de toespraak door mr. M. Rooy opgesteld; de rest werd opgesteld door dr. H. B. Wiardi Beckman (brief, 22 juli 1968, van M. Rooy). ² Tekst: *Enq.*, dl. II b, p. 147, en Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 291.

eerder gehoord had, uitgesproken was, tot de geesten door? Wij betwijfelen het. Er was, vóór die stem sprak, nog hoop geweest: hoop op voortgezette weerstand, op Geallieerde hulp, op een wonderbaarlijke uitredding. Nu niet meer. Bericht en toelichting vermorzelden die hoop als met een mokerslag. In eerste instantie bleef slechts één mededeling hangen: er is gecapituleerd, 'wij hebben de strijd gestaakt.'

Lang niet iedereen had die radio-aankondiging gehoord; niet iedereen die wél geluisterd had, geloofde haar. In Schagen was een grote samenschooling ontstaan voor het bureau van de *Schager Courant* waar men na ontvangst van het ANP-telexbericht een bulletin opgehangen had. Burgemeester en politie snelden er heen. Bedrog! Het bulletin werd verwijderd, 'men riep, men juichte, men zong zelfs spontaan het Wilhelmus.'¹ Ergens bij Schoonhoven 'vliegt iemand naar buiten. Gelogen! Het nieuwsbericht was vals! Ons leger houdt moedig stand! Generaal Winkelman zou gesproken hebben. Men heeft het zelf gehoord' – en de exemplaren van de extra-editie van een plaatselijk blad die capitulatiebericht en proclamatie bevatte, werden in beslag genomen en vernietigd, 'de jacht op de verspreiders wordt ingezet met auto's en motorrijwielen.'²

Ook elders kunnen zich dergelijke tonelen afgespeeld hebben, maar dan toch slechts kortstondig. Het bericht was juist.

De weinige maatregelen welke de overheid die avond nam, droegen tot de verwarring bij en versterkten de angst. De gemeentebesturen in het westen des lands ontvingen de absurde maar tekenende instructie van Binnenlandse Zaken, dat de luchtbeschermingsdienst onmiddellijk geschorst moest worden.³ In vele steden en dorpen schakelde men terstond de straatverlichting weer in – niet overal: Haarlem bleef verduisterd.⁴ In Amsterdam flitsten onverwachts de lantaarns aan ('de kinderen juichten'⁵), doch na een half uur werden zij even onverwachts gedoofd.⁶ Raadselachtig! Angstaanjagend werkte een door de radio omgeroepen bekendmaking van het Algemeen Hoofdkwartier waarin, tot nader order, de verkoop van alcoholische of zelfs zwak-alcoholische drank als bier verboden werd.⁷

In het overheids- en militaire apparaat was, van generatie tot generatie, de heugenis blijven hangen aan de uitspattingen waaraan dronken vijandelijke

¹ A. van Graafeiland en K. Holtrop: *Schagen in oorlogstijd* (1947), p. 8. ² G. van Waert: *Wageningen in bewogen tijd. Een reportage* (1940), p. 29. ³ Gemeente Amsterdam: *Jaarverslag van Amsterdam 1940 I* (1941), p. 177. ⁴ *Vught, poort van de hel! Oorlogsherinneringen van 'n Jood* (1945), p. 11. ⁵ J. T. Veldkamp: *Het Amsterdamse bevolkingsregister in oorlogstijd* (1954), p. 7. ⁶ H. Kamp jr.: 'Dagboek 7-15 mei 1940', p. 22 (Collectie dagboeken, no. 166). ⁷ Tekst in *Bijlagen Handleiding Militair Gezag, boekwerk C* (1940).

militairen zich in een grijs verleden bij tijd en wijle overgegeven hadden; in de neutraliteitsperiode had de wijnhandel het voorschrift ontvangen om bij een eventuele vijandelijke inval de voorraden in te metselen of te vernietigen. Begin mei was dat voorschrift ingetrokken¹ – nu leek het te zijn herhaald. Bij menige wijnhandel werden grote aantallen flessen stukgeslagen; ook uit vaten stroomde de wijn in de goten.² Vermogende particulieren waren er die ‘emmers vol van de beste wijnen’ wegspoelden.³ Angst voor huiszoeking bracht voorts velen er toe, lectuur die de Duitsers onwelgevallig was (natuurlijk zou de Gestapo op grote schaal met huiszoekingen beginnen!), te begraven, te verbranden of in het water te werpen, ‘De *Gedenkschriften* van Troelstra en vele andere boeken zijn toen bij honderden exemplaren op straat verbrand’⁴, in Amsterdam lagen grachten en kanalen op tal van plaatsen vol met weggeworpen boeken en tijdschriften. ‘Na het eten’, zo schreef op 11 mei een dorpschoolmeester in het pas bezette Lunteren,

‘moet ik toch mijn boeken eens nagaan. Want nu begint de ellende. Mogelijk zit de Gestapo er morgen al in te graaien. Alles wat gevaarlijk is, maar gauw wegstoppen! Rauschning *De nihilistische revolutie*. Daar moeten ze fel op zijn. Marx *Das Kapital* ook maar, o — en Thomas Mann en Klabund. En Miskotte’s *Edda en Thora*. En *De lage landen bij de zee* van Romein en . . . ja, maar zo kan ik wel aan de gang blijven. Waar moet ik die stapel laten? En zouden ze die Hollandse boeken wel kennen? Neen, laat alles maar staan. We moeten maar zien wat er van komt. Alleen Rauschning moet er uit. En ’n paar nummers van *De Haagse Post* en *De Groene Amsterdammer* zal ik toch maar verbranden. Daar staan zulke felle artikelen in.’⁵

Alweer: laat ons de zaak niet te simplistisch voorstellen.

Velen, zeer velen, waren er ook in de burgerij, bij wie na de aankondiging der capitulatie, de opluchting overheerste: er zou niet meer gevochten, niet meer gebombardeerd worden, de oorlog was afgelopen, de Duitse inval was slechts een kortstondig intermezzo geweest. ‘De grondtoon van onze verwachtingen was’, schreef een Hagenaar, ‘dat het leven weer zijn normale aanzien zou krijgen en dat de oorlog nu eigenlijk voorbij was.’⁶ Wie zo dacht (en zo dachten tallozen), kon met een dankbaar maar tegelijk eerder bevrijd dan beklemd hart de militairen toejuichen die, zo had Winkelman gezegd, gestreden hadden ‘met een moed die onvergetelijk zal blijven’ en uit wier rijen ‘duizenden’ gevallen waren. Zij trokken onder het gejuich en

¹ *Firma Jacobus Boelen, 1733–1958* (1958), p. 62. ² A.v. ³ A. Andriess: ‘Herinneringen 1940–1941’, p. 7. ⁴ F. de Jong: *Om de plaats van de arbeid*, p. 253. ⁵ ‘n Heideschoolmeester in de meidagen van ’40’, *Vrijheid*, 12 mei 1950. ⁶ J. C. Herpel: ‘Wij in de oorlog. Reportage van het leven in de oorlogsdagen begin mei 1940 in zuid-oost ’s Gravenhage’, p. 40 (Collectie dagboeken, no. 232).

het applaus van de burgerij door de Haagse straten ('toen we al in bed lagen, hoorden we nog het juichen'¹). Het geïsoleerde detachement uit de Grebbe-linie dat, na een lange dwaaltocht, die avond Soesterberg bereikte, kwam er in 'een compleet Luilekkerland' terecht:

'Overall stonden dames, meisjes en jongens langs de weg, allen hadden ze een grote schaal brood, koek of beschuit in de handen, anderen weer met koffie, thee of chocolademelk, nu ja je kon het zo gek niet denken of het was er. We werden van alle kanten volgestopt.'²

Anderen weer, vele anderen, zaten verbijsterd en geslagen thuis of liepen naar buiten, het binnenshuis niet uithoudend. Zo in de straten van Amsterdam, 'waarin de mensen', aldus de schrijver Maurits Dekker, 'in groepjes bijeenstonden en op bijna fluisterende toon met elkaar spraken, in vensterbanken of op trottoirranden zaten, weenden of doelloos voor zich heen starden . . . Het was alsof (zij) getroffen waren door een natuurramp waar- tegen zij niets vermochten te doen.'³

'Tot weerziens in het concentratiekamp', zei die avond in Utrecht de historicus Geyl tot van Heuven Goedhart, hoofdredacteur van *Het Utrechts Nieuwsblad*, dat zo vaak zijn beschouwingen opgenomen had. 'Jij bent een optimist', was het antwoord.⁴

★

In die uren van verbijstering en paniek trachtten honderden Joden een einde te maken aan hun leven, vooral in Amsterdam. Onder hen waren er die zich, vagelijk of vastomlijnd, die zelfmoord geruime tijd tevoren voorgenomen hadden; anderen die geknauwd waren door de vergeefse tocht naar IJmuiden of naar elders. De gehele avond, de gehele nacht door, werd door enkelingen getracht, in Scheveningen, in IJmuiden, in Katwijk, in Egmond, een visser te vinden die bereid was, over te steken. Vergeefs! Men was opgesloten; men zat in de val. Pogroms waren op handen of, als die uitbleven, ondragelijke vernederingen, ja martelingen.

'Het scheen mij toe alsof de zon nu voorgoed zou wegzinken en nooit meer terug zou komen' – herinnert de lezer zich nog die treffende reactie van de luitenant uit Hoek van Holland op het capitulatiebericht? Aan hen die de hand aan zichzelf sloegen, leek de zon van het leven ondergegaan – dan

¹ A.v., p. 41. ² A. W. van Straaten: 'Vijf dagen oorlog, verteld door een soldaat', p. 46. ³ M. Dekker in L. de Jong: *De bezetting*, p. 105. ⁴ Brief, aug. 1942, van P. Geyl aan G. J. van Heuven Goedhart (collectie-Geyl).

kon men beter zelf de nacht bestendigen. Maar och, wie zal alle motieven peilen en aangeven die een rol speelden in die stonde van opperste vertwijfeling die zich tegelijk kon voordoen als een van opperste luciditeit? Stonde waarin bij menigeen diepste wanhoop de vorm aannam van diepste vastberadenheid. Enkelingen, echtparen, soms gehele gezinnen gingen de dood in.

Hoevelen dat deden, is niet bekend. Vast staat wel dat de zelfmoordpoging van velen, vermoedelijk van enkele honderden, toch nog door medisch ingrijpen verijdeld werd. Hier bleef een zoon, daar een dochter, elders een vader of moeder in leven. In Amsterdam werd de dood aangegeven van honderdacht-en-twintig Joden (allen z.g. Hoogduitse of Portugese Joden; Russische of Poolse Joden waren er niet bij) wier zelfmoordpoging gelukt was.¹ Onder hen bevond zich de begaafde socialistische wethouder van onderwijs, dr. E. Boekman, die een kans om naar Haarlem te gaan had laten lopen,² en de bankier Paul May. In Den Haag waren er 'ruim dertig' geslaagde zelfmoordpogingen in Joodse kring³ – daaronder die van het socialistische Tweede-Kamerlid prof. J. van Gelderen, een van 's lands schranderste economen, en van het vrijzinnig-democratisch gemeenteraadslid M. Joëls. In Groningen pleegde prof. L. Polak Daniëls, hoogleraar in de medische faculteit, zelfmoord.⁴

Van niet-Joden zijn ons slechts drie gevallen van zelfmoord bekend: uit Amsterdam de socioloog en criminoloog prof. mr. W. A. Bongers die, heftig man als hij was, kort tevoren tegen zijn partijgenoot Drees gezegd had: 'Mij vinden ze niet levend'⁵; uit Den Haag mr. R. Leopold, de uitgever van Rauschnings, door de Nederlandse justitie in beslag genomen boek *Hitlers eigen woorden*, en een van de vertalers van dit werk, Menno ter Braak, die zo vaak en zo vergeefs tegen het uit het oosten opdringend barbaarendom gevaarschuw had en nu de dood inging op dezelfde dag waarop zijn beste vriend en meest volhardende medestrijder E. du Perron in Bergen aan een hartaanval bezweek.

'Mijn wilskracht (is) gebroken', had Joëls in een afscheidsbrief aan burgemeester de Monchy geschreven,

'en de smart dat mijn geliefd, goed en mooi vaderland waarvoor ik God uit het diepste van mijn hart dank om daarin geboren te zijn, thans de vreemde overheersing moet ondergaan, vernietigt het laatste restje van mijn uithoudingsvermogen.'⁶

¹ I. Kisch, 4 juli 1969. ² M. Sluysers, 3 sept. 1969. ³ S. J. R. de Monchy: *Twee ambtsketens*, p. 251. ⁴ Mr. J. Limburg, lid van de Raad van State, van wie vaak beweerd is dat ook hij op 14 mei zelfmoord gepleegd heeft, is in werkelijkheid op die dag een natuurlijke dood gestorven. ⁵ W. Drees: *Zestig jaren levenservaring* (1963), p. 126. ⁶ Aangehaald door S. J. R. de Monchy: *Twee ambtsketens*, p. 254.

IJmuiden

Toen de berichten van de strijd steeds ongunstiger werden, achtte, als zovelen, ook ik mijn leven bedreigd. Alleen al het op 4 mei verschenen 'Vijfde Colonne'-nummer van *De Groene Amsterdammer* dat ik had helpen samenstellen, leek mij ruimschoots voldoende om mij in het concentratiekamp te doen belanden. Op dinsdagmorgen 14 mei bevond ik mij met mijn vrouw onder de velen die bij het Engelse consulaat-generaal in Amsterdam vernamen dat bij Velsen visa voor Engeland verkrijgbaar zouden zijn.

Daar lag een kans!

Ik waarschuwde familieleden en vrienden; fietste naar mijn tante Alida de Jong, oprichtster, bestuurslid en voorvechtster van de Bond van Arbeiders in de Kledingindustrie ('Ik heb mijn leven gehad', zei zij, 'ik laat mijn naaistertjes niet in de steek'); wist vijf familieleden: mijn vader, moeder, zusje en grootouders van moederszijde (mijn broer was als officier van gezondheid in dienst, ergens op de Zuidhollandse eilanden), er toe te bewegen, naar IJmuiden te gaan; kwam, met allen, voor een hartverscheurende beslissing te staan toen bleek dat de auto van een buurman die al vier personen bevatte, nog maar plaats bood aan drie, terwijl die vijf mee wilden (mijn grootouders stapten weer uit); fietste met mijn vrouw naar een bevriend echtpaar waar een broer van de man (de enige die kon autorijden) inmiddels een auto gekocht had; arriveerde, de auto van de buurman volgend, in IJmuiden; kon er de weg niet vinden; reed terug naar Velsen om de Engelse consul-generaal op te zoeken; trof er alleen maar radeloze mensen aan die vernomen hadden dat visa uitsluitend aan Engelse staatsburgers uitgereikt werden; reed weer naar IJmuiden; werd nu bij de spoorwegovergang door de militaire wachtpost tegengehouden; toog mee naar Beverwijk; werd daar op een voetbalveld opgesloten; kwam vrij en keerde naar Velsen terug; hing daar uren rond; raakte van mijn vader, moeder, zusje en wie ik daar als kennissen getroffen had, gescheiden; ging, toen de politie de duizenden vluchtelingen huiswaarts zond, met mijn vrouw en het bevriende echtpaar schuilen bij een wildvreemd gezin; hoorde, op zoek naar slaapgelegenheid, in een hotelletje Winkelmans toespraak; kwam 'lijkbleek' (aldus mijn vrouw) terug – en op haar voorstel ondernamen wij gevierden een nieuwe poging om de wachtpost die ons tegengehouden had, voorbij te komen.

We gingen weer lopen.

Juist op dat moment reed ons een auto achterop waarin zich Meyer Sluysers bevond en J. W. Lebon, penningmeester van de Vara, beiden met hun gezinnen. Zij hadden kort tevoren het gebouw van de Arbeiderspers in Haarlem verlaten, nog niet wetend van Winkelmans toespraak. Sluysers

MIJN EIGEN ONTSNAPPING

kende mij; Lebon remde. Mijn vrouw kon er nog net in Lebons auto bij; daar zaten al vier volwassenen en drie kinderen in. Onze vrienden en ik sprongen op de treeplanken, twee rechts, één links. Bij het linkerportier stond een opgeschoten jongen. 'Mag ik uw auto hebben, als ik u naar de boot breng?' vroeg hij aan Lebon.

'Natuurlijk!'

De jongen sprong linksvoor op de treeplank. We reden weg.

De wachtpost was verdwenen.

Voor ons die op de treeplank stonden, was het moeilijk vasthouden. In een bocht lieten onze vrienden de kap van de auto los; zij sprongen op straat. Vijf bezettingsjaren zouden voor hen volgen. De auto reed door.

Enkele minuten later waren wij bij de Visserijhaven; de marine controleerde onze identiteit; Sluysen wist daarbij van de lijst die Wiardi Beckman hem gevraagd had samen te stellen, ook de namen van mijn vrouw en mij voor te lezen: een knappe prestatie; we konden aan boord gaan van de kustvaarder 'Friso'. Even na acht uur stak de kapitein-eigenaar van wal. Nauwelijks buitengaats werden wij beschoten. Ons afvragend of onze familieleden en vrienden nog aan boord van een ander scheepje gekomen waren, voeren wij dwars door de mijnenvelden (dat vertelde de kapitein ons eerst de volgende ochtend) en langzaam maar onherroepelijk doken de duinen weg onder de duister wordende kim. Ver in het zuiden zagen wij een vreemde, onheilspellende gloed hangen.

Het was de richting van Rotterdam.

Kan men zulk een dag, zulk een wirwar van koortsachtige nachtmerries, verwerken?

Ik kon het niet.

Zo zeer voelde ik mij, de Noordzee overstekend, door de furiën der historie opgejaagd, dat ik, vergeefs overigens, mij aan de kleine dingen van het reddeloos verloren bestaan vastklampte: de werkster zou de volgende dag bij onze woning voor een gesloten deur komen; de poes liep er miauwend rond; de bloemen kregen geen water; een babyuizet lag zinloos in een kast.

★

Uit de haven van IJmuiden kwamen die avond nog meer kustvaarders weg, ook een roeiboort met vijftien inzittenden die zeven dagen lang zonder voedsel op de Noordzee rondzwierfven voor zij door een Engelse kruiser

opgepikt werden. ¹ Zelfs in de vroege ochtend van 15 mei vertrok er nog een schip: een treiler die door directieleden van 'De Bijenkorf' gekocht was²; een Duits-Joodse vluchteling die op 14 mei 's avonds naar IJmuiden gefietst en daar de hele nacht rondgehangen had, mocht meevaren.³ Vele anderen was het in de laatste uren van de 14de evenwel niet gelukt, een schipper of visser te vinden die bereid was, met zijn schuit van IJmuiden naar Engeland over te steken. Koos Vorrink die toch nog met zijn broer en enkele redacteuren van de Arbeiderspers in IJmuiden beland was, had er van een groot-industrieel (de naam is niet bekend) f 40 000 gekregen om voor deze en voor zijn eigen gezelschap een scheepje te kopen. Tot verkoop en overtocht was niemand bereid.⁴ Ook enkele bestuursleden van het NVV die 's middags eindelijk opdracht gekregen hadden om naar Engeland te gaan, kwamen niet verder dan IJmuiden.⁵ De 'Bodegraven' was om acht uur vertrokken.

Op dat moment waren de vernielingswerkzaamheden die overste Hellingman en zijn staf met hulp van de Britse *demolition-party* moest uitvoeren, al in volle gang. De overste had omstreeks kwart voor vier het laatste telexbericht van schout-bij-nacht Heeris ontvangen; er was door zijn staf geen geloof aan gehecht,⁶ maar om half zeven kwam via de verbindingen van de landmacht de tijding binnen dat generaal Winkelman bevolen had, de wapens neer te leggen. Hoeveel tijd zou het de Duitsers nemen om IJmuiden te bereiken? Misschien maar een paar uur. Overste Hellingman gaf zijn chef-staf landmacht bevel, het capitulatiebericht niet verder door te geven.⁷ Veel effect had dat niet (wat generaal Winkelman gezegd had, sijnelde spoedig door), maar het toont wel aan hoe gebrand de overste er op was, het uitgebreide vernielingsplan dat hem opgedragen was, volledig uit te voeren.

In het begin van de middag waren, met de 'Coen', de drie Britse motor-torpedoboten die in de nacht van 12 op 13 mei naar het IJsselmeer gevaren waren, weer in de IJmuidense haven aangekomen. Veiligheidshalve liet overste Hellingman omstreeks vier uur de eerste vernielingen uitvoeren. De bewegingsinstallaties van de grote deuren van de Noordersluis werden opgeblazen; gevolg was, dat enkele kustvaarders die, met vluchtelingen aan boord, Amsterdam verlaten hadden, niet verder kwamen dan de sluisen. Onder die vluchtelingen bevond zich een van de latere voorzitters van de

¹ Brief, 3 dec. 1940, van M. Klein-Norden aan koningin Wilhelmina (Archief kabinet der koningin). ² E. Isaac-Edersheim, 20 maart 1967. ³ R. Harben, 18 maart 1967. ⁴ Commissie voor de Perszuivering, proces-verbaal van de zittingen inzake de Arbeiderspers, p. 19 (getuige P. A. Donker) en p. 29 (getuige A. Vorrink). ⁵ NVV: *Verlag over de jaren 1940-1945* (1946), p. 18. ⁶ L. A. R. J. van Hamel: Aantekeningen (collectie-van Hamel). ⁷ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 15.

Joodse Raad, de Amsterdamse industrieel A. Asscher. Maandag nog, had hij geweigerd zijn diamantvoorraad aan Smit mee te geven¹ – nu was hij zo wanhopig dat de stuurman van de kustvaarder waarop hij zich bevond, hem een flesje met vergif dat hij wilde innemen, uit handen moest slaan.²

Urenlang waren Nederlandse en Britse militairen met de vernielingen bezig. Terwijl men rekening hield met de mogelijkheid dat elk ogenblik Duitse pantserwagens konden verschijnen, werd, in een zenuwslopende spanning die van uur tot uur toenam, een geheel program puntsgewijs afgevoerd. De koelininstallatie van het Hoogovenbedrijf en alle haveninstallaties die voor de Duitsers van belang konden zijn, werden opgeblazen; nagenoeg al het kustgeschut werd vernield; schepen waar geen personeel voor was, werden tot zinken gebracht; wat aan marineschepen vrij kwam, werd, terwijl de duisternis inviel, geleidelijk weggezonden, vele schepen met vluchtelingen aan boord, één met de Britse consul-generaal en de vice-consul uit Amsterdam³; het Zuidtoeleidingskanaal van de sluizen werd versperd door er (zie kaart XXXIX op pag. 445) de met vijfhonderd ton erts volgeladen 'Naaldwijk' en een mijnenveger tot zinken te brengen; voor de versperring van het Noordtoeleidingskanaal had men geen tijd; met een betonningsvaartuig vertrok de Britse *demolition-party* – toen restte nog de belangrijkste taak: het tot zinken brengen van de 'Coen'.

Donders! De *demolition-party* had, bij vergissing, de twee sleepboten die de 'Coen' uit Amsterdam gebracht hadden, al tot zinken gebracht!

Er lag nog een oude sleepboot, nu mijnenveger, maar de stoomketel was uit; die moest eerst opgestookt worden. Eén sleepboot was niet genoeg. Waar lag een tweede? Men vond een klein havensleepbootje, de 'Atjeh'. Trossen overbrengen en vastmaken – en ja, overste Hellingman slaagde er in, de meer dan 11 000 ton metende 'Coen' in de juiste positie te brengen (dat duurde een uur), hoewel op het eind Duitse vliegtuigen het schip beschoten en twee andere Duitse vliegtuigen magnetische mijnen lieten vallen.

De 'Coen' zonk weg.

Toen het schip tussen de pieren op de bodem van de zee lag, was er alleen aan de noordzijde nog een doorvaartopening van vijf-en-zeventig meter; daar liet Hellingman de mijnenveger zinken.

Om kwart over elf werd de heftig protesterende kapitein van de 'Atjeh'

¹ Proces-verbaal van verhoor van A. Asscher, 3 mei 1948, p. 18 (Doc. II-366A).

² A. Oosterhuis: "Zwaantje". Verzetsbelevissen, p. 35. ³ Ook de gebroeders Hooper, die enkele jaren voor de oorlog bij het Britse *Passport Control Office* in Den Haag ontslagen waren, wisten die dag uit IJmuiden weg te komen; de jongste hunner, 'Jackie', heeft, in tegenstelling tot hetgeen hieromtrent in de eerste druk van *Neutraal* vermeld werd, generlei relaties met de *Abwehr* onderhouden.

DINSDAG 14 MEI

gedwongen, koers te zetten naar Engeland. Zijn sloopje had plaats voor vijf-en-twintig personen; er waren er zeventig aan boord, hoofdzakelijk Nederlandse en Britse marine-officieren onder wie *Commander* Goodenough, commandant van de *demolition-party*, en overste Hellingman.

Men had nagenoeg geen drinkwater en totaal geen eten.¹ Maar het werk was gedaan. Tot herfst '43 was de toegang tot het Noordzeekanaal voor grote zeeschepen versperd.²

¹ Nierstrasz: *West- en Noordfront Vesting Holland*, p. 15-19; ms. Milo-van Popta, Bijl. IV, p. 5-6. ² J. W. de Roever: *De Nederland in de tweede wereldoorlog*, p. 39.

Londen

Wij verlieten koningin Wilhelmina op het moment waarop zij, op 13 mei omstreeks vijf uur 's middags, in Harwich arriveerde; 'dáár kon ik dan beoordelen', had zij gehoopt, 'wanneer ik naar het vaderland kon terugkeren en naar welke plaats. Bovendien zou ik nu nòg een poging kunnen doen, meer militaire bijstand te verkrijgen.' Die ochtend had zij even na vier uur koning George opgebeld – nu belde zij hem weer op. Een lang gesprek ontstond. De Engelse koning betoogde dat de berichten uit Nederland slecht waren en dat zij er dus beter aan deed, naar Londen te komen; hij bood haar gastvrijheid in zijn eigen paleis aan, *Buckingham Palace*. 'With deep reluctance', zo noteerde de koning in zijn dagboek, 'she was persuaded to accept the inevitable.'¹ Een extra-trein vervoerde haar en haar gevolg naar Londen waar zij aan het station verwelkomd werd door de koning en door koningin Elisabeth ('I had not met her before', schreef de eerste. 'She was naturally very upset & had brought no clothes with her'²) alsmede door gezant Michiels en de ministers van Kleffens en Welter; die laatsten waren al onderweg geweest naar Parijs, maar de gezant had hen nog van het vliegveld kunnen terugroepen³. 'We moeten dadelijk aan het werk', zei de koningin tegen Welter in de auto die haar naar het paleis bracht⁴; tegen van Kleffens zei zij: 'Ik verwacht u straks.'⁵

'De koningin', schreef hij ons bijna zestien jaar later, 'zag er, zeer begrijpelijk, nogal vermoeid uit. Ze was geschokt en gespannen maar volkomen zichzelf meester, volstrekt niet moedeloos, vastberaden, en in staat om scherp en helder te denken.'⁶ Het gesprek duurde enkele uren. Om te beginnen werd besloten dat de koningin onmiddellijk in een telegram aan de Franse

¹ Aangehaald door J. W. Wheeler-Bennett: *King George VI*, p. 451. ² A.v.

³ E. F. M. J. Michiels van Verduynen: *Verslag over de meidagen*, p. 9. ⁴ Ch. J. I. M. Welter, 21 nov. 1955. De koffers waar de effecten van de koningin in zaten, werden naar de Nederlandse legatie gebracht. 'Een week of twee later vroeg de koningin mij', aldus Steenberghe, 'Kunt U mij mijn vermogen weer geven?' Ik wist van niets. Daar werd een hele tijd over heen en weer gepraat en tenslotte ging ik naar Michiels. 'Heb jij dat vermogen? Het moet in een paar koffers zitten.' 'O – zijn dat de koffers die al zo lang bij ons in de gang staan? Een hoop mensen zijn er al langs gelopen.' Ze waren er nog.' (M. P. L. Steenberghe, 1 nov. 1955).

⁵ Brief, 7 okt. 1969, van E. N. van Kleffens. ⁶ A.v., 25 febr. 1956.

president, Lebrun, op meer Franse hulp zou aandringen; het telegram werd nog diezelfde nacht verzonden en het bevatte de waarschuwing (op zondag 12 mei al door het kabinet van Den Haag uit gegeven) dat, als die hulp uitbleef, generaal Winkelman gedwongen zou zijn, te capituleren.¹ Voorts drong van Kleffens er op aan dat de koningin in een proclamatie haar vertrek uit Nederland, dat nu wel definitief geworden leek, zou toelichten; 'ik was zo ver nog niet', zei zij ons later. 'Ik was nog niet geacclimatiseerd. Meneer van Kleffens zat er al een paar dagen en die was de oorlog in ander perspectief gaan zien.'² Van Kleffens kreeg opdracht, een concept op te stellen.³ Tenslotte leek het noodzakelijk dat de minister persoonlijk aan Churchill diezelfde waarschuwing omtrent een mogelijke capitulatie zou overbrengen als in het telegram aan Lebrun vervat was, en dat hij voorts nog eens zou uiteenzetten hoe kritiek de situatie in Nederland was; overste van de Plassche die met de koningin in Londen aangekomen was, zou dat op grond van zijn eigen ervaringen kunnen toelichten.

Helaas - Churchill sliep al, maar de chef van zijn militaire kabinet, Sir Harold Ismay, stelde voor dat van Kleffens en van de Plassche zouden beginnen met hem te vertellen wat zij op het hart hadden. Accoord.

Omstreeks middernacht werden zij tot de *War Room* onder het *Cabinet Office* toegelaten; Ismay had inmiddels de *Deputy Chief of the Air Staff*, *Air Vice-Marshal Sir Sholto Douglas*, gevraagd, bij het onderhoud aanwezig te zijn. Van de Plassche gaf in enkele woorden weer, hoe het er in Nederland voorstond. Van Kleffens knoopte daar de conclusie aan vast die hij, teneinde geen onduidelijkheid te laten bestaan maar de verantwoordelijkheden scherp vast te leggen, ook op schrift meebracht:

*'The possibilities in the Netherlands are the following: (1) Effective help is at once rendered. In that case, effective resistance can be carried on. (2) If effective help is not given, the General, Commander-in-Chief, will be empowered to act as in his judgment he deems best, having regards to the military forces and the civilian population'*⁴ (de koningin noch van Kleffens wisten dat die machtiging reeds tien uur eerder door het kabinet aan generaal Winkelman verstrekt was). Ismay en Douglas, beiden nauwkeurig op de hoogte van Englands onvermogen om meer hulp te bieden (zij lieten Churchill maar slapen), vonden dat *'a fair statement'*⁵: kon men de vijand geen schade meer toebrengen en zou

¹ Tekst in het archief van het departement van buitenlandse zaken, collectie-Michiels, no. 1. ² Koningin Wilhelmina, 18 febr. 1956. ³ Brief, 25 febr. 1956, van E. N. van Kleffens. ⁴ Tekst in H. Ismay: *Memoirs*, p. 125. ⁵ E. N. van Kleffens: 'Overzicht van de reis van de heer Welter en hem naar Londen en Parijs op 10 mei 1940 en volgende dagen', *Enq.*, dl. II b, p. 140.

voortgezette strijd zware offers vergen van de burgerbevolking, dan was het, erkenden de Britten, plicht van de Nederlandse opperbevelhebber om te capituleren. Men ging uiteen. Op dat moment viel overste van de Plassche flauw, 'the crash of his forehead on the table', aldus Ismay, 'sounded like a pistol shot.' Het duurde enige tijd voor van de Plassche bij kwam.¹

Generaal-majoor van Oorscot, hoofd van generaal Winkelmans missie, was niet bij het gesprek aanwezig geweest. Hij was daags tevoren in Londen gearriveerd, 'zonder codes, zonder gegevens van het Nederlandse leger'² – bedoeld zal wel zijn: *nadere* gegevens; de belangrijkste waren immers al vervat in generaal Winkelmans memorandum van 23 maart '40 dat zich op de rode mei in Londen bevond. Die Pinkstermaandag was generaal van Oorscot begonnen met het zoeken van bureau ruimte:

'Toevallig in *Oxfordstreet* komende, zag ik daar C & A. Toen kwam er een Hollandse klank in mijn oren, bij het lezen van die naam . . . Het is daar niet voor herenkleding, uitsluitend voor dameskleding. Ik ben toch maar binnen gegaan. De juffrouw vond het vreemd: een buitenlands officier in uniform. Ze vroeg, wat ze voor mij kon doen. Ik heb haar gevraagd of ik de directeur niet kon spreken. Ik dacht dat het wel een Hollander zou zijn. Inderdaad werd ik bij de directeur toegelaten. Toen heb ik de heer Brennikmeijer gevraagd: 'Kunt u mij misschien helpen?' Hij vroeg: 'Waarmede?' Ik antwoordde: 'Ik moet een bureau hebben.' Een bureau kon ik krijgen.'³

Dat het zijn eerste taak was, alarm te slaan in het Britse militaire apparaat, was kennelijk niet tot generaal Winkelmans afgezant doorgedrongen.

★

Dinsdagmorgen 14 mei begaf van Kleffens zich weer naar *Buckingham Palace*. Hij schreef er het concept voor de proclamatie die hij in de geest had. Scherp stond hem voor ogen (het bleek al uit de aan generaal Ismay overhandigde nota) dat uitsluitend de opperbevelhebber zou capituleren, anders gezegd: niet de regering. De koningin was het daar geheel mee eens.⁴ Of zij nog iets in zijn concept wijzigde, wist van Kleffens zich later niet meer te herinneren, waarschijnlijk achtte hij dit wel: 'gaat het zo niet meestal als meer dan één persoon aan een tekst gaat werken?'⁵ Eén nieuw gegeven was voor die tekst

¹ H. Ismay: *Memoirs*, p. 125–26. ² A. de Booy: 'Herinneringen', p. 48. ³ Getuige J. W. van Oorscot, *Enq.*, dl. VIII c, p. 383. ⁴ Brief, 25 febr. 1956, van E. N. van Kleffens. ⁵ A.v.

nog van belang: die morgen waren de overige ministers om negen uur in Tilbury in de monding van de Theems gearriveerd. De koningin en van Kleffens werden ingelicht. Nu was dus het voltallige kabinet op Engelse bodem.

‘Nadat volstrekt zeker was geworden’, zo hief de proclamatie aan,

‘dat wij en onze ministers in Nederland niet langer vrijelijk konden voortgaan met de uitoefening van ons staatsgezag, moest het harde, maar noodzakelijke besluit worden genomen, de zetel der regering te verplaatsen naar het buitenland voor zolang als onvermijdelijk en met de bedoeling, ons terstond weer in Nederland te vestigen zodra zulks maar enigszins kan.

De regering bevindt zich thans in Engeland. Zij wenst een regeringscapitulatie te voorkomen. Daarbij blijft het Nederlandse grondgebied dat in Nederlandse handen blijft, in Europa zowel als in Oost- en West-Indië één soevereine staat die zijn stem als volwaardig lid der staten-gemeenschap en in het bijzonder in de beraadslagingen van de gezamenlijke bondgenoten zal blijven laten horen en tot zijn recht zal weten te brengen.

De militaire overheid, en in hoogste ressort de opperbevelhebber van land- en zeemacht, beoordeelt thans, welke maatregelen in militair opzicht nodig en verantwoord zijn.

Daar waar de overweldigder heerst, moeten de plaatselijke burgerlijke overheden alles blijven doen wat in het belang der bevolking nuttig kan zijn, en in de eerste plaats medewerken tot het bewaren van orde en rust.

Ons hart gaat uit naar onze landgenoten in het vaderland, die harde tijden zullen doormaken. Maar Nederland zal zijn gehele Europese grondgebied eenmaal met Gods hulp herwinnen.

Herinnert u rampen uit vroeger eeuwen, waaruit Nederland is herrezen. Zo zal het ook ditmaal gaan. Dispereert niet. Doet alles wat u mogelijk is in 's lands welbegrepen belang. Wij doen het onze. Leve het vaderland!

Deze tekst werd in de loop van de dag aan de nieuwsagentschappen doorgegeven en in de Nederlandse nieuwsuitzending van de BBC opgenomen. Hij werd in Nederland door slechts weinigen beluisterd; de Duitse pers kreeg onmiddellijk instructie er over te zwijgen.¹ Van Kleffens was de enige minister geweest die hem vóór de verspreiding gezien had.² Uiteraard nam hij aan, dat de tekst de geest van al zijn ambtgenoten weerspiegelde; dat was een vergissing.

Tegen het einde van de ochtend kwamen de Geer en zijn kabinetsleden Albarda, Bolkestein, van Boeyen, Dijkhoorn, Gerbrandy, van Rhijn, Steenberghe en van den Tempel in Londen aan. Enkelen hunner hadden zich,

¹ *Presseanweisung*, 15 mei 1940 (collectie-Sänger). ² Brief, 25 febr. 1956, van E. N. van Kleffens.

AANKOMST VAN HET KABINET

de Noordzee overstekend, voortdurend afgevraagd of zij er wijs aan gedaan hadden, het land te verlaten. De toekomst scheen volstrekt onzeker. Het Engeland dat zij betraden, was de meeste ministers volkomen vreemd. De koningin was er al als jong meisje op bezoek geweest, maar de meesten van haar ministers zetten op die ochtend van de 14de mei voor het eerst voet op Engelse bodem. De koningin was gewend, zich met buitenlanders te onderhouden – de ministers waren dat niet. Menigeen hunner sprak zelfs geen woord Engels en kon ook geen woord in die vreemde taal verstaan. Dat alles droeg bij tot een gevoel van verslagenheid en desoriëntatie, dat nog versterkt werd door gebrek aan slaap. De wereldstad Londen trof hen in die omstandigheden als een verbijsterende metropool. De ministers namen er hun intrek in het hotel *Grosvenor House*, aan het *Hyde Park* gelegen; Bolkestein vond er in zijn kamer een uitgave van het Evangelie van Mattheus, openliggend op een bladzijde waar vers 28 van hoofdstuk 11 onderstreept was: 'Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven'; het trof hem diep.¹

Lang bleven alle ministers niet bijeen. Dijkhoorn vertrok nog diezelfde middag met van Kleffens en Welter per vliegtuig naar Parijs² en de Geer werd naar de legatie geroepen: er was toen nog telefonisch contact met Den Haag.

Langs die weg had gezant Michiels, niet voor het eerst, de president van de Nederlandse Bank, Trip, laten smeken om de goudreserves van de Bank op de regering over te schrijven; Trip had geweigerd: dat goud behoorde aan de aandeelhouders toe. 'Als aandeelhouder mag ik hier wel neerschrijven', noteerde Michiels enkele weken later, 'dat zijn klaarblijkelijke zorg voor aandeelhouders zich nog nimmer gedurende de laatste jaren in een enigszins behoorlijk dividend heeft weten te manifesteren.' Maar nu zat de gehele regering in Londen! Michiels drong opnieuw op fondsen aan. Het enig resultaat dat hij boekte, was dat Trip op het laatste moment telegrafisch £ 50 000 liet overschrijven plus (dan liep de bank minder risico) een machtiging om over uitstaande creditsaldi te beschikken tot een bedrag van £ 100 000³: alles tezamen nog geen vijftigste van de waarde der (voor de aandeelhouders) in veiligheid gebrachte goudschat.

Er zij aan herinnerd dat Trips standpunt door de Geer gedeeld werd. De minister-president kwam die middag evenwel voor weer een andere financiële gewetensvraag te staan.

¹ G. Bolkestein: 'Herinneringen en beschouwingen', p. 16-17. ² Ch. J. I. M. Welter: 'Aantekeningen', *Enq.*, dl. II b, p. 139. ³ E. F. M. J. Michiels van Verduynen: *Verslag over de meidagen*, p. 10-11.

Op verzoek van het college van secretarissen-generaal legde Snouck Hurgronje hem van Den Haag uit de vraag voor of hij kon goedkeuren dat aan de ambtenaren, gezien de te verwachten verwarring in den lande, een voorschot van twee maanden salaris uitgekeerd werd.¹ Blijkbaar durfden de secretarissen-generaal, al was dan het volledige regeringsgezag aan generaal Winkelman overgedragen, de minister-president, tegelijk minister van financiën, niet passeren. De Geer stribelde tegen, Snouck Hurgronje hield vol. 'Nu, doe het dan maar', zei de Geer tenslotte, -- 'maar dan één maand.'²

De minister-president had het gezantschap weer verlaten, wellicht tevreden over de financiële voorzichtigheid die hij betracht had, toen Den Haag opnieuw aan de lijn kwam. Dr. van Royen van buitenlandse zaken had een belangrijke mededeling. Extra-langzaam en extra-duidelijk zei hij tegen W. graaf van Bylandt (gezant in Egypte, maar toevallig in Londen aanwezig en meteen bij het werk van de legatie ingeschakeld): 'Wij hebben de wapenen neergelegd.' Het zal toen omstreeks vijf uur Nederlandse tijd geweest zijn -- vijf uur veertig in Londen. Het bericht kwam voor van Bylandt zo onverwachts dat hij met stomheid geslagen was. Niets van dat zwijgen begrijpend, vroeg van Royen hem, het bericht te herhalen, hetgeen van Bylandt deed. 'Is dat alles', vroeg deze nog. 'Voor het ogenblik wel', was het antwoord.

Bij van Bylandt in de kamer bevonden zich op dat moment twee ambtenaren van de legatie, maar ook een nieuwe kracht die pas uit Genève aangekomen was. Dat was de Nederlander A. Pelt, hoofd van de afdeling voorlichting van het secretariaat van de Volkenbond in Genève aan wie twee maanden tevoren door van Kleffens gevraagd was of hij, mocht Nederland in oorlog geraken, onmiddellijk zijn ervaring op voorlichtingsgebied ter beschikking van de regering wilde stellen³; Pelt was, zodra hij vernomen had dat van Kleffens in Londen was aangekomen, naar de Engelse hoofdstad gevlogen. Toen van Royen weer opbelde en nadere bijzonderheden doorgaf (o.m. dat de strijd in Zeeland voortgezet zou worden), stond Pelt hem te woord. Van Bylandt had inmiddels gezant Michiels ingelicht en deze zei: 'Ik ga terstond naar de koningin.'⁴ Wij nemen aan dat hij haar tussen half zeven en zeven uur de capitulatie-tijding overbracht die, al was ze dan niet

¹ Getuige H. M. Hirschfeld, *Enq.*, dl. VII c, p. 497. ² Getuige G. A. van Poelje, a.v., p. 537. ³ Getuige E. N. van Kleffens, a.v., dl. II c, p. 291, en getuige A. Pelt, a.v., p. 624. ⁴ W. van Bylandt: 'Verslag omtrent de uren volgende op het bericht, ontvangen uit Den Haag, dat de opperbevelhebber last had gegeven, de wapenen neder te leggen op (14) mei 1940' (Departement van buitenlandse zaken, archief, collectie-van Bylandt). Wij volgen verder dit verslag, tenzij anders aangegeven.

gheel onverwacht, haar tot in het diepst van haar ziel trof – en ze werd kort nadien bij koning George aan tafel verwacht! 'Ik zag daar vreselijk tegen op', vertelde zij later. 'Mijn leger had gecapituleerd en ik zou gaan eten. Ik kon maar één ding doen: meteen zeggen wat gebeurd was. Ik kwam dus de eetzaal binnen en zei het, en de koning leefde enorm met mij mee. We zaten daar als twee geslagen mensen en probeerden elkaar maar wat te troosten. We wisten immers helemaal niet wat er gebeuren zou: of Churchill het goed zou doen, wat de Verenigde Staten zouden doen.'¹

Dat de oorlog tegen het Derde Rijk ook door Nederland voortgezet zou worden, was voor de koningin geen vraag. De door haar die ochtend goed-gekeurde proclamatie had het uitdrukkelijk gezegd: geen regeringscapitulatie! De strijd ging door.

Gezant Michiels, in de legatie teruggekeerd, overlegde daar met van Bylandt en Pelt. Afsproken werd dat van Bylandt naar *Grosvenor House* zou gaan om het kabinet in te lichten en dat Pelt een regeringscommuniqué in concept zou opstellen. Pelt voorzag dat de pers hem van alle kanten zou vragen: wat betekent die capitulatie-aankondiging van de Nederlandse opperbevelhebber? Sluit de regering er zich bij aan of vecht Nederland door? Er mocht geen onduidelijkheid blijven bestaan. Bovendien had de zaak haast: was het communiqué niet omstreeks middernacht klaar, dan kwam het niet meer in de landelijke Engelse bladen, die alle ochtendbladen waren.

Van Bylandt vervoegde zich omstreeks kwart over acht (wij geven in dit hoofdstuk verder de Engelse tijden weer) in *Grosvenor House*. Dringend vroeg hij de Geer te spreken. 'Er is gecapituleerd', berichtte hij. Ja, zei de Geer, daar wist hij al iets van door luitenant Post Uiterweer (een van de twee adjudanten die Dijkhoorn mee naar Londen genomen had en die blijkbaar al ingelicht was). 'Ik zeide hem', aldus van Bylandt in het verslag dat hij kort nadien, nog trillend van verontwaardiging, schreef,

'Willen wij naar boven gaan en afwachten het concept-communiqué van Pelt?' De Geer antwoordde: 'Och, gaat u maar alleen naar boven, dan ga ik terug naar de eetzaal en dan kunnen de heren rustig afeten. Het heeft geen zin, hen te storen.' Ik vroeg daarop dat hij mij iemand naar boven zou sturen, zodat ik hem direct kon waarschuwen wanneer het communiqué was opgesteld.

Ik ging naar de zitkamer, waar ik zonder bezwaar werd binnengelaten door een meid; er lagen allerlei papieren op een tafeltje. Een onbevoegde zou zich gemakkelijk toegang hebben kunnen verschaffen. Intussen kwam de heer Mackay boven' –

¹ Koningin Wilhelmina, 18 febr. 1956.

– dit was de ambtenaar van de Nederlandse Bank (zonder tekenbevoegdheid!) die Trip daags tevoren naar Den Haag en Hirschfeld vandaar naar Hoek van Holland gestuurd had.

Een kwartier verliep.

Pelt kwam aan de telefoon en dicteerde van Bylandt een concept-communiqué waarin gezegd werd dat de opperbevelhebber tot de conclusie was gekomen dat voortgezette strijd, behalve in Zeeland, in niemands belang was; dat de Nederlandse strijdkrachten in Zeeland en ook de marine de oorlog zouden voortzetten; en dat de opperbevelhebber gehandeld had uit hoofde van de hem door de regering verstrekte algemene volmacht.¹

Met die tekst zond van Bylandt Mackay naar de eetzaal van *Grosvenor House*. Even later kwam de Geer boven; hij had bezwaar tegen de vorm van het communiqué: wat de motieven van de opperbevelhebber waren, was diens zaak – die kon de regering niet zomaar overnemen.

Weer kwam Pelt aan de telefoon: Winkelman had een proclamatie uitgevaardigd; hij, Pelt, liet het stenogram uitwerken. 'Ik zat nog aan de telefoon', aldus van Bylandt,

'toen de overige leden van de ministerraad binnenkwamen. De heren van Kleffens, Welter en Dijkhoorn waren in Parijs. De andere heren waren mij alle onbekend behalve de heer Steenberghe. Zodra mogelijk werd ik voorgesteld en jhr. de Geer bracht de heren kort op de hoogte. Hij stelde voor, dat het beter was te wachten op de tekst van de proclamatie alvorens te discussiëren over het concept-communiqué dat ik intussen had voorgelezen. 'Laten wij maar beneden een kopje thee gaan drinken.'

Ik bleef achter met Steenberghe en uitte mijn verontwaardiging over de wijze waarop het tragische nieuws door de heren was ontvangen.

Na geruime tijd kwam het gezelschap weer boven.

Ik had nog geen tekst van de proclamatie en een gesprek ontspoon zich over het communiqué. Jhr. de Geer gaf als zijn mening te kennen dat de regering de beslissing van generaal Winkelman niet tot de hare kon maken, waarmee verschillende leden het eens bleken te zijn. Wederom werd getracht het gezantschap op te bellen, en de heer Pelt deelde mede, thans de tekst te hebben van twee proclamaties' –

bedoeld is waarschijnlijk: de tekst van de proclamatie van generaal Winkelman (die de internationale nieuwsagentschappen van het ANP gekregen hadden) en de tekst van Winkelmans radiotoespraak die in Londen opgevangen was.

Hoe dat zij: van Bylandt vroeg Pelt, terstond naar *Grosvenor House* te

¹ A. Pelt: Nota aan P. S. Gerbrandy, 22 dec. 1945, *Enq.*, dl. II b, p. 176–77.

komen. Pelt kwam (het was toen al half tien)¹ en las de uitgewerkte tekst van generaal Winkelmans proclamatie voor. Het was duidelijk: Zeeland en de marine vielen buiten de capitulatie. Pelt kon nog berichten dat minister van Kleffens van Parijs uit telefonisch accoord gegaan was met het concept-regeringscommuniqué en dat de marine-attaché te Londen gevraagd had, uitdrukkelijk te vermelden dat de marine de strijd voortzette.

Er ontwikkelde zich toen een langdurige en verwarde discussie, 'deels staande gevoerd' (aldus Pelt) 'en herhaaldelijk waren kleine groepen van personen in verschillende hoeken van het vertrek tegelijk met elkaar in gesprek.'² De Geer had twee bezwaren: ten eerste wist men niet of de troepen in Zeeland de strijd inderdaad zouden voortzetten en of de schepen der Koninklijke Marine Engeland inderdaad zouden kunnen bereiken - het was dus beter, over Zeeland en de marine te zwijgen.³ Ten tweede diende in het communiqué duidelijk tot uiting te komen dat generaal Winkelmans capitulatie-besluit 'uitsluitend voor zijn eigen verantwoordelijkheid kwam.'⁴

Steenberghe en Gerbrandy waren het hier niet mee eens. Zij bepleitten dat men er geen misverstand over zou laten bestaan, dat de troepen in Zeeland en de marine doorvochten, 'Jhr. de Geer en van den Tempel waren de voorstanders van zo min mogelijk van regeringszijde te doen: op zijn hoogst de proclamatie van Winkelman bekendmaken' (die al bekend was!), 'doch geheel vrijblijvend.' Zou men, suggereerde een der ministers, niet opnieuw de ambtgenoten die in Parijs waren, opbellen? Onmogelijk, zei van Bylandt: dat nam teveel tijd. Pelt wees er op dat hij het regeringscommuniqué uiterlijk om half één moest doorgeven; hij werd al voortdurend door journalisten opgebeld die hem vroegen wat de Nederlandse regering deed.

De tekst van Winkelmans proclamatie werd weer eens op een goudschaaltje gewogen; dat leidde, aldus van Bylandt, tot 'een eindeloos geleuter':

'Om middernacht stond nog geenszins vast dat de regering een communiqué zou uitgeven. Onzerzijds en van de zijde van de heer Steenberghe werd steeds betoogd dat de regering de *plicht* had, een communiqué uit te geven, en dat niet volstaan kon worden met een verwijzing naar de proclamaties. Gerbrandy ondersteunt dit op klare wijze en ook de heer Albarda gevoelt dit. Van den

¹ A.v., p. 176. ² A.v., p. 177. ³ Met uitzondering van de 'Johan Maurits van Nassau' hebben alle marine-eenheden die op 14 mei Nederland verlieten, de Noordzee kunnen oversteken. Aan boord van de 'Atjeh' die door zijn kleine olievoorraad heen was, was men al bezig geweest, de ketel te stoken met een deel van de gesloopte betimmering van de op sleeptouw genomen Scheveningse reddingboot, toen een Engels oorlogschip opdoemde dat overste Hellingman en de zijnen in veiligheid bracht. ⁴ A. Pelt: Nota aan P. S. Gerbrandy. *Enq.* dl. II b, p. 177.

Tempel, driftig als een nukkig kind, wil er niets van weten. De overigen blauwblauw.

Na lang vechten werd het volgende 'compromis' bereikt:

De regering zal een communiqué uitgeven; de tekst vrijwel die van Pelt, doch met mededeling dat (in overeenstemming met de proclamatie-Winkelman) in Zeeland wordt doorgevochten. Dit zal tussen aanhalingstekens moeten staan om duidelijk te doen uitkomen dat de regering daarvoor geen verantwoordelijkheid opneemt. De marine wordt niet genoemd omdat hij niet in de proclamatie is vermeld.'

Pelt had op die afloop niet gewacht. Hij was ('kort na half twaalf', schrijft hij; het kan iets later geweest zijn) uit de vergadering weggelopen en had de tekst, 'zoals die op dat ogenblik vaststond', telefonisch aan de pers doorgegeven. '*In conformity of the decision taken by the Netherlands government the state of war between the Kingdom of the Netherlands and Germany continues to exist*' – zo luidde de belangrijkste zin.¹

Van de voortzetting van de strijd in Zeeland had Pelt geen melding kunnen maken, althans niet in zijn officiële mededeling aan de pers, maar tegen iedere journalist die hij die nacht tegenkwam, zei hij dat de strijd in Zeeland voortgezet werd, 'er mondeling aan toevoegend dat wij dit niet in het communiqué hadden gezet om de Duitsers geen inlichtingen te verschaffen.'²

'Ik ben nooit zo geschrokken van onze Nederlandse regering', bekende hij vijftien jaar later, 'als op de beruchte avond van de 14de mei.'³

★

De volgende dag, 15 mei, werden de ministers, behalve de drie die in Parijs waren, door de koningin op een der gazons achter *Buckingham Palace* ontvangen. 'Mocht er ooit in vorige dagen twijfel bestaan hebben of het gerechtvaardigd was, land en volk te verlaten, bij deze eerste nieuwe ontmoeting met de koningin groeide de overtuiging', schreef Bolkestein, 'dat het genomen besluit het enig mogelijke was geweest.'⁴ Was hij de enige wie zij door haar kordaatheid een hart onder de riem stak? Wij weten het niet.

Evenmin weten wij of de korte, slechts uit drie zinnen bestaande, zeer

¹ A.v., p. 179. ² Getuige A. Pelt, a.v., dl. II c, p. 625. ³ A. Pelt, 30 dec. 1955.

⁴ G. Bolkestein: 'De koningin in ballingschap', *Vijftig jaren. Officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina, 1898-1948* (1948), p. 32.

persoonlijke radiotoespraak die de koningin, uit *Buckingham Palace* sprekend, diezelfde avond om acht minuten over elf hield, tevoren aan één of meer der ministers bekend geweest is. Het is mogelijk – waarschijnlijk is het niet. Want waar de ministers geen overeenstemming hadden kunnen bereiken om in hun communiqué de voortzetting van de strijd in Zeeland onder hun verantwoordelijkheid te laten vallen, daar besefte de koningin dat men die verantwoordelijkheid duidelijk op zich moest nemen; voorts, dat er, aangezien zich bij de eenheden die al in Zeeland stonden, losse, uit Limburg en Noord-Brabant gekomen detachementen gevoegd hadden, behoefte was aan eenhoofdige leiding; tenslotte, dat een woord ter bemoediging niet misplaatst was. 'Ik heb de commandant in Zeeland, de schout-bij-nacht van der Stad', zei zij, 'benoemd tot bevelhebber van alle strijdkrachten ter zee en te land in Zeeland. Ik weet dat mijn gehele volk in Nederland en in de gewesten overzee met bewondering en vol hoop uitziet naar hun plichtsbetrachting, waarop ik vertrouwen te kunnen rekenen. Mijn gedachten verlaten u geen ogenblik.'¹

Een dag later (16 mei) keerde prins Bernhard naar het vasteland terug: drie dagen later (18 mei) inspecteerde de koningin voor het eerst eenheden van de Koninklijke Marine die in Engeland aangekomen waren.

¹ De door de koningin uitgesproken tekst is bewaard gebleven in het archief van het kabinet der koningin en vermeldt plaats, datum en uur van uitzending. Dat dit de eerste keer was dat de koningin van Londen uit door de radio sprak, is door Michiels bevestigd, zij het dat hij acht-en-een-half jaar later dag en uur van uitzending verkeerd weergaf (getuige E. F. M. J. Michiels van Verduynen, *Enq.*, dl. II c, p. 669). De Enquêtecommissie heeft veel aandacht besteed aan een hoogdravende 'redevoering in het Engels' (tekst: a.v., dl. II b, p. 144) die de koningin kort na haar aankomst voor de radio uitgesproken zou hebben. Het stuk in kwestie is evenwel het concept voor een door de koningin te ondertekenen artikel dat J. H. Huizinga, tevoren Londens correspondent van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* op verzoek van Pelt iets later in de maand mei voor publikatie in *Life Magazine* schreef. 'All I know and remember', berichtte Huizinga ons, 'is that it was O-K-ed as it stood. But not by 'Life' which, with a disregard of royal untouchability that shocked me profoundly at the time, slashed it about in the best sub-editorial manner, cutting huge chunks out of my royal prose and running a dismembered and disembowelled corpse of my brainchild that measured only about a third of the original. Was I bloody mad!' (brief, 30 okt. 1955, van J. H. Huizinga).

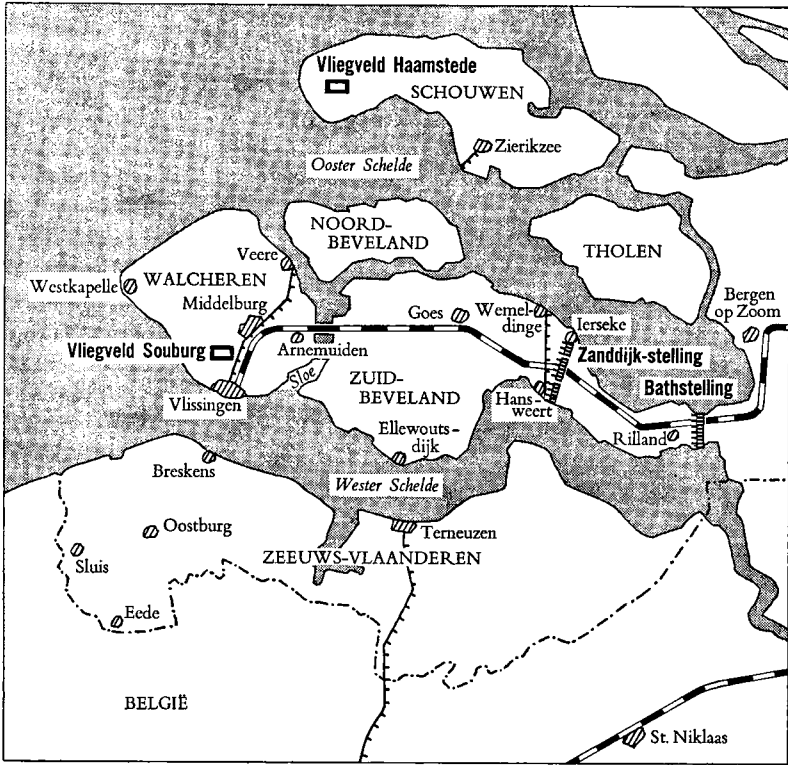
De strijd in Zeeland en zijn nasleep

Toen op 10 mei de strijd ontbrandde, had de commandant Zeeland, schout-bij-nacht van der Stad, troepen ter sterkte van ongeveer negen bataljons onder zijn bevelen, zulks met inbegrip van een bataljon marinetroepen dat de kust van Walcheren bewaakte. Door de aanwezigheid van de haveninstallaties van Vlissingen was Walcheren het belangrijkste Zeeuwse eiland dat verdedigd moest worden; die verdediging zou in eerste instantie gevoerd worden van twee stellingen uit die zich op Zuid-Beveland bevonden: de Bathstelling vlak onder de Brabantse wal en, iets ten westen daarvan, de door flinke inundaties gedekte Zanddijkstelling die het kanaal Wemeldingehansweert in de rug had. Bij die tweede stelling en bij de vliegvelden Haamstede (op Schouwen) en Souburg (bij Vlissingen) waar de opleiding voor de Militaire Luchtvaart gebruik van maakte, stonden luchtafweerbatterijen: de enige artillerie waar schout-bij-nacht van der Stad verder over beschikte, bestond uit drie stukken veldgeschut uit de eerste wereldoorlog en twaalf negentiende-eeuwse vuurmonden van het type 8-staal dat onze lezer al bij de beschrijving van de strijd in de Peel-Raamstelling tegenkwam.

Deze in Zeeland opgestelde troepenmacht werd op 11 mei enigszins verzwakt doordat van der Stad, ondanks zijn heftig protest,¹ van vice-admiraal Furstner order kreeg, een sectie van het marine-bataljon en een compagnie infanterie (deze werd uit Zeeuws-Vlaanderen aangetrokken) met een schip van de Maatschappij Zeeland naar IJmuiden te zenden; bij Hoek van Holland werd dit schip, de 'Prinses Juliana', op de ochtend van 12 mei door de Duitsers gebombardeerd en beschoten; het werd in verwarring verlaten. Alle opvarenden (er was één gewonde) konden door een Engelse torpedobootjager, door een loodsboot uit Hoek van Holland en door enkele vissersboten gered worden.²

Inmiddels had van der Stad van andere zijde versterkingen ontvangen. Op 10 mei was een Engelse *demolition-party* gearriveerd; bovendien kwam die dag de Franse verkenningsgroep-de Beauchesne (die later naar Noord-Brabant

¹ H. J. van der Stad: 'Verslag over de gebeurtenissen na het uitbreken van de oorlog', p. 4 (*Enq.*, punt p, gestencilde bijlage 676). ² Gedetailleerde beschrijving in Kamerling: *Zeeland*, p. 194-96.

XL. Zeeland in de meidagen

trok) op Walcheren en Zuid-Beveland aan; voorts werd tegen de avond een compagnie van de Franse 60ste infanterie-divisie, per torpedoboot aangevoerd, in Vlissingen ontscheept en tenslotte meerde daar in de nacht van 10 op 11 mei een Frans transportschip met een eerste detachement van de Franse 68ste infanterie-divisie, onder bevel van de infanterie-commandant dier divisie, generaal Durand.

De twee Franse divisies (de 60ste en de 68ste) die, tot het Franse zevende leger behorend, aan de strijd in Zeeland zouden deelnemen, waren kwalitatief bepaald niet de beste die Frankrijk bezat: ze bestonden voor driekwart uit reservisten die ouder waren dan dertig jaar; hun kader telde nauwelijks beroepsofficieren. Niettemin: hun komst, hun hulp, was welkom. Het gros

van die troepen bereikte Zeeland via België, maar van Duinkerken uit vonden ook overzee transporten naar Vlissingen plaats: drie, waarvan het laatste op de avond van de 11de binnenliep. Die transporten waren herhaaldelijk door de *Luftwaffe* aangevallen; bovendien werd Vlissingen op Pinksterzondag, 12 mei, des ochtends door de Duitsers gebombardeerd. Vier schepen, waaronder de mijnenlegger 'Bulgia', werden tot zinken gebracht. In de havenbuurt brak paniek uit ('vrouwen en kinderen gillen het uit van angst, velen zijn een zenuwtoeval nabij'¹), de tram in de richting van Middelburg zat spoedig 'tjokvol met vluchtelingen waarvan velen soms zonder kleren, dekens en papieren (waren) weggelopen'; anderen verlieten haastig de stad met zwaarbeladen fietsen.² Spoedig bleek dat ook alle havenarbeiders verdwenen waren; marinetroepen en de leden van de Britse vernielingsploeg begonnen de lading van het grootste Franse schip, de 'Pavon', te lossen, maar dat ging slechts langzaam: niemand kon de kranen bedienen. Van der Stad gaf daarop de burgemeester, C. A. van Woelderden (een oud-beroepsofficier, in de eerste wereldoorlog verbonden aan de geheime dienst van het Algemeen Hoofdkwartier), opdracht, de kraanbedieningen op te sporen en hen, desnoods met het dreigement van fusillering, weer aan het werk te zetten³ – vierentwintig uur later waren alle schepen, met inbegrip van de 'Pavon', gelost.

Vormden die Duitse luchtaanvallen één bron van verwarring, een tweede werd gevormd door de berichten en geruchten omtrent het dalen van Duitse parachutisten en het ingrijpen van een sinistere Vijfde Colonne. Dat Duitse parachutisten neerkwamen, werd van omstreeks tweehonderd plaatsen gemeld⁴ (in werkelijkheid trachtten slechts hier en daar in Zeeland bemanningsleden van getroffen Duitse vliegtuigen zich met hun parachute in veiligheid te brengen) – elke melding leidde er toe dat troepen op onderzoek uitgezonden werden. Bij Schouwen meende men voorts geheimzinnige schepen waar te nemen.⁵ Op Walcheren constateerde men op 14 mei dat des nachts met krijt 'tekens' aangebracht waren in de dorpen West- en Oost-Souburg die dicht bij het vliegveld lagen, 'ook waren op een aantal huizen pijlen aangetroffen die wezen in de richting van het vliegpark . . . Tevens kwamen meldingen binnen van vergiftigde bonbons, sigaretten en gebak'⁶ – het waren alles symptomen van toenemende nervositeit.

Die nervositeit was versterkt door de aankomst van gedemoraliseerde Nederlandse troepen uit Noord-Brabant die, van de tweede oorlogsdag af,

¹ A. Korteweg: *Oorlog aan de Scheldemond* (1947), p. 15. ² A.v. ³ H. J. van der Stad: 'Verslag over de gebeurtenissen na het uitbreken van de oorlog', p. 6. ⁴ Getuige W. van den Donker, *Eng.*, dl. VIII c, p. 862. ⁵ Molenaar: *De luchtverdediging*, III, p. 133-34. ⁶ A.v., IV, p. 13-14.

Schouwen en Zuid-Beveland bereikten; van Zuid-Beveland werden zij naar Walcheren doorgezonden en daar arriveerde ook nog een deel van diegenen die uit Noord-Brabant door België naar Zeeuws-Vlaanderen getrokken waren. De meesten van die vluchtelingen hadden geen wapens meer; druk reipten zij over de onoverwinnelijke kracht der Duitsers. Uiteraard hadden die relazen een deprimerende uitwerking op de verdedigers van Zeeland.

Nu kwamen deze verdedigers psychologisch in een extra moeilijk parket te verkeren toen het, plaatselijk weer met veel verwarring, op de 14de en 15de tot hen doordrong dat de Nederlandse troepen in de rest van het land de strijd gestaakt hadden maar dat zij, zij alleen, moesten doorvechten. Er waren zelfs officieren die dat doorvechten, aldus schout-bij-nacht van der Stad, 'beschouwden als een soort particuliere aangelegenheid van mij, waar ik eigenlijk helemaal het recht niet toe had', en na Winkelmans radiotoespraak waren er heel wat burgers die, zo verhaalde van der Stad, tot de soldaten zeiden: 'Gooi jullie je geweren maar weg, het is afgelopen.'¹ Een dag-order aan de troepen en een proclamatie aan de bevolking, beide ferm van toon, die van der Stad op de 15de deed verspreiden,² hadden niet veel effect.

Diezelfde dag drongen de Duitsers diep op Zuid-Beveland door.

De Zeeuwse eilanden

Vóór de Zanddijkstelling lag, gelijk gezegd, de Bathstelling die met één infanteriebataljon bezet was. Ook de Bathstelling had inundaties in front, maar de betrokken polders waren door de lage waterstand nog niet goed ondergelopen toen op dinsdag de 14de, tegen het vallen van de avond, van de Brabantse wal af een Duitse artilleriebeschieting ingezet werd. Zwaar was die beschieting niet (de Nederlandse versterkingen werden nauwelijks beschadigd³), maar zij leidde er wèl toe dat het zuidelijk deel van de stelling nagenoeg onmiddellijk verlaten werd en dat de verantwoordelijke commandant zonder overleg met zijn superieuren om acht uur 's avonds bevel gaf, de gehele stelling te ontruimen. De adjudant van die commandant slaagde er daarbij niet in, in zijn geheime stukken een kaart te vinden die de toegangen tot de Zanddijkstelling aangaf en die natuurlijk niet in Duitse handen mocht vallen; hij stak dus het gehele archief in brand maar deed dat in zijn haast zo

¹ Getuige H. J. van der Stad, *Enq.*, dl. VIII c, p. 808. ² Teksten in Kamerling: *Zeeland*, p. 192-93. ³ A.v., p. 45.

onvoorzichtig dat het gebouw waarin de commandopost gevestigd was (het oude raadhuis van de gemeente Rilland) in vlammen opging.¹

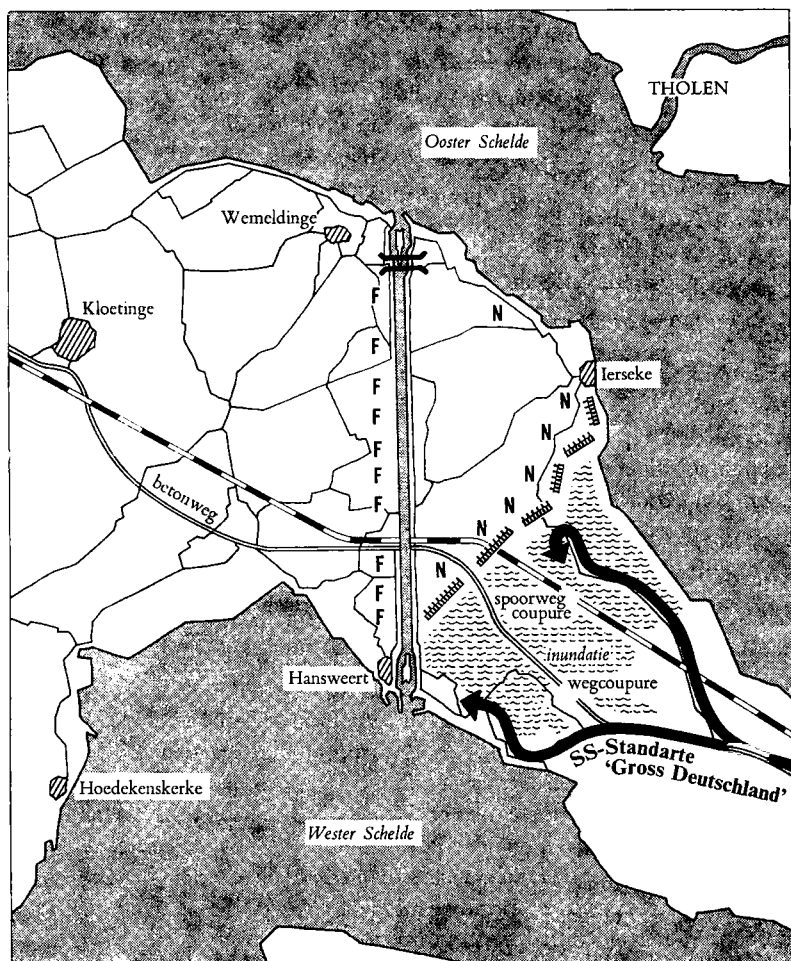
Dat de Bathstelling verlaten werd, was voor de Duitsers een meevaller: een bataljon van de SS-*Standarte 'Gross Deutschland'* (dit was het regiment dat de Zeeuwse eilanden moest veroveren) was van plan, eerst de volgende ochtend (15 mei) de eigenlijke aanval in te zetten² – dat bataljon kon nu ongehinderd naar de Zanddijkstelling doorstoten.

Ook hier werd de verdediging een fiasco waarbij van belang was dat de pas op 10 mei benoemde Nederlandse commandant nauwelijks iets van de stelling afgwist,³ dat een deel van de Nederlandse troepen met hun artillerie op last van generaal Durand (die zeer bevreesd was voor Duitse landingspogingen van Tholen af) naar de dijk van de Ooster Schelde verplaatst was, dat aanvoer van versterkingen per trein uit Walchieren onmogelijk was doordat de Fransen daags tevoren de spoorlijn op de Sloedam met een tankgracht gecoupeerd hadden⁴ en dat het aantal marine-eenheden dat de verdedigers hielp, geringer geworden was doordat schout-bij-nacht van der Stad op de rode de 'Johan Maurits van Nassau' naar Hoek van Holland had moeten zenden (het schip voer vandaar naar Den Helder) en doordat een tweede kanonneerboot, de 'Flores', van de Hoek teruggekeerd, met een kapotte schroef naar Duinkerken was vertrokken. Bovendien was het juist op de ochtend van de 15de algemeen bekend geworden dat generaal Winkelman in de rest van het land de wapens had doen rusten; er werd als gevolg daarvan, aldus Kamerling, 'door personeel van sommige compagnieën en batterijen ronduit de mening verkondigd dat men, nu Nederland had gecapituleerd, niet langer diende te vechten. Men vocht dan immers nog alleen maar voor de Fransen!'⁵

Een deel van de Zanddijkstelling werd die ochtend door laagvliegende Duitse vliegtuigen gebombardeerd en gemitailleerd. Veel slachtoffers vielen er niet, maar de wil tot standhouden, toch al zo zwak, werd er geheel door gebroken. Een groot deel van de troepen vluchtte in paniek naar het westen, de wapens achterlatend of ze in het kanaal Wemeldinge-Hansweert werpend – zulks terwijl de SS'ers die door de inundaties slechts van enkele wegen gebruik konden maken, de Zanddijkstelling nauwelijks genaderd waren en op één punt een eerste aanval zelfs afgeslagen was. Om elf uur 's morgens werden de bruggen over het kanaal opgeblazen; een deel van de terugtrekkenden kwam nog met bootjes op de westelijke oever aan, ondanks mortiertuifvuur van de daar gelegen Fransen 'die de Nederlandse troepen voor

¹ A.v., p. 41. ² A.v., p. 43. ³ A.v., p. 10. ⁴ A.v., p. 55. ⁵ A.v., p. 56.

ZUID-BEVELAND

XLI. Zanddijk- en kanaalstelling

De SS-Standarte 'Gross Deutschland' kan op 15 mei op twee plaatsen door de inundatie komen. De noordelijke aanval wordt aanvankelijk afgeslagen. De Nederlandse troepen verlaten op 15 mei de Zanddijkstelling, de Franse op 16 mei de geïmproviseerde stelling die ze aan de westelijke oever van het kanaal Wemeldinge-Hansweert aangelegd hebben. De Duitsers slaan een noodbrug bij Wemeldinge.

N: Nederlandse troepen op 15 mei, F: Franse troepen op 16 mei.

Duitsers aanzagen, waardoor een paniek ontstond, een officier en enige manschappen gewond werden en een aantal te water geraakte. Een groot aantal wapens ging hierbij in het kanaal verloren.¹

In de westelijke kanaaldijk hadden de Fransen zich inmiddels op primitieve wijze ingegraven. Goede gevechtsdekkingen bezaten zij niet; de oostelijke oever lag hoger dan de westelijke zodat de Duitsers (als bij de Zuid-Willemsvaart in Noord-Brabant) ongemerkt konden naderen. Op de ochtend van de 16de ging de *Luftwaffe* de verdedigers van het kanaal bestoken – en de Fransen van wie de meesten in het vlakke land nauwelijks bescherming konden vinden, weken zoals de Nederlanders vóór hen gedaan hadden. De commandant van hun 60ste divisie, generaal Deslaurens, een onverschrokken beroepsmilitair, kon, van een inspectie terugkerend, slechts verklaren: '*Il n'y a pas un Boche à voir, mais c'est la panique!*'² Eerst 's avonds om negen uur hadden de Duitsers een eerste noodbrug over het kanaal geslagen,³ waarna zij hun voorhoede die met rubberboten overgestoken was,⁴ konden versterken. Een groot deel van de Nederlandse en Franse troepen had toen al in wilde wanorde de volgende hindernis doorschreden: de Sloedam, die Zuid-Beveland met Walcheren verbindt. Alle in Zuid-Beveland aanwezige artillerie, Nederlandse en Franse, was verloren gegaan.

De SS'ers stieten door, maar de Sloedam (veertig meter breed en achthonderd meter lang) kwamen zij in de vroege ochtend van de 17de mei niet over. Hun eerste aanval, om half vier (in de schemering dus) ingezet, werd met steun van de granaten van Franse en Engelse jagers die op de Wester Schelde kruisten, afgeslagen. Zou men de Duitsers dan toch kunnen tegenhouden? Generaal Deslaurens was vol optimisme; '*situation excellente*', rapporteerde hij aan twee Nederlandse officieren die hem versterkingen wilden aanbieden, '*pas besoin de renfort hollandais. Tout va très bien.*'⁵

Hier dreigde voor de Duitsers een situatie als bij Rotterdam te ontstaan; zij pasten dan ook hetzelfde intimidatiemiddel toe: als Walcheren zich verdedigde, dan zouden steden en dorpen met verwoestende kracht geteisterd worden.

Inderdaad – toen de SS'ers kort na twaalf uur hun tweede aanval over de Sloedam inzetten, werd Middelburg door de *Luftwaffe* gebombardeerd zoals drie dagen tevoren met Rotterdam geschied was.

★

¹ A.v., p. 67. ² A.v., p. 79. ³ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 240. ⁴ Kamerling: *Zeeland*, p. 80. ⁵ A.v., p. 116.

Een dag eerder, op 16 mei, had de Nederlandse gezant te Londen, jhr. Michiels van Verduynen, 's morgens vroeg een merkwaardig telegram ontvangen dat de vorige avond uit Oostburg in Zeeuws-Vlaanderen verzonden was. Het luidde:

'Burgemeester Middelburg en lid Gedeputeerde Staten mr. Dieleman seinen mij (stop) Middelburg en vele gemeenten van Walcheren en de Bevelanden verkeren in uiterste gevaar slagveld te worden der strijdende partijen (stop) enige mogelijkheid om burgerbevolking te redden achten wij onmiddellijke sluiting wapenstilstand voor het treffen van maatregelen (stop) zoudt gij Hare Majesteit kunnen verzoeken dit te willen bevorderen (stop) commissaris koningin Quarles.'¹

Wat lag hieraan ten grondslag?

Beginnen wij met de afzender: de commissaris der koningin in de provincie Zeeland, jhr. mr. J. W. Quarles van Ufford, al negentien jaar in functie.

Waarom bevond hij zich op 15 mei opeens in Oostburg en niet in de provinciale hoofdstad, Middelburg?

Zelf gaf hij later als argumenten aan dat hij het van belang geacht had, zo lang mogelijk op Nederlandse bodem gezag uit te oefenen; dat het hem evident geleken had dat men Zeeuws-Vlaanderen langer zou kunnen verdedigen dan Walcheren; en dat het hem op grond van de herinnering aan het Belgische annexatiestreven uit de jaren '18-'19 wenselijk voorgekomen was, dat gezag juist in Zeeuws-Vlaanderen uit te oefenen.² Die argumenten zijn op zichzelf niet irrecel, maar men dient er aan toe te voegen dat jhr. Quarles op de avond van 14 mei, nog vóór de Duitsers door de eerste stelling, de Bathstelling, heen waren, Middelburg verliet; dat hij zijn werkzaamheden aan niemand overdroeg en niemand enige instructie gaf,³ en dat hij en de hem vergezellende griffier van de staten, dr. B. D. H. Tellegen, hun gezinnen meenamen; het gezelschap was in de nacht van de 14de op de 15de met een vissersboot de Wester Schelde overgezet en had zich naar Oostburg begeven.⁴

Op de ochtend van de 15de troffen de ambtenaren van de Middelburgse griffie tot hun verbazing geen commissaris en geen griffier meer aan; wèl was het enige lid van Gedeputeerde Staten aanwezig dat in Middelburg woonde, mr. P. Dieleman, al bijna veertig jaar lid van de provinciale staten voor de Anti-Revolutionaire Partij, al bijna dertig jaar gedeputeerde – en

¹ Telegram in depart. van buitenl. zaken, archief, collectie-Michiels, no. 1.

² J. W. Quarles van Ufford: 'Nota over de besprekingen in de eerste dagen van de oorlog' (juni 1940), p. 1 (collectie-dr. B. D. H. Tellegen). ³ P. Dieleman: 'Algemeen overzicht van de gang van zaken gedurende de bezetting in 't provinciaal bestuur' (sept. 1945), p. 6. (Doc. I-339, map a-4). ⁴ J. W. Quarles van Ufford: 'Nota over de besprekingen in de eerste dagen van de oorlog', p. 2-3.

niet vrij van pro-Duitse gevoelens. Hij had, wellicht al op de 14de, in elk geval op de 15de overleg gepleegd met de burgemeester van Middelburg, mr. J. van Walré de Bordes – beiden waren het er volkomen over eens dat men verwoestingen in de provincie Zeeland diende te voorkomen, anders gezegd: onmiddellijk de wapens neerleggen. Zij hadden de 15de Quarles in Oostburg opgebeld; deze had aangeraden, een vergadering van notabelen bijeen te roepen. Die vergadering had plaats gevonden, maar Dieleman was er op verzet gestuit: de meeste aanwezigen waren van oordeel geweest dat men de beslissing over het al of niet aanvragen van een wapenstilstand aan de militaire autoriteiten moest overlaten. Dieleman had die uitspraak niet aanvaard, opnieuw contact gezocht met van Walré de Bordes – samen hadden zij besloten, het telegram dat wij citeerden, aan commissaris Quarles voor te leggen met verzoek, het naar Londen door te geven.¹ Dat had deze laatste gedaan, er geen woord van goedkeuring aan toevoegend – maar ook niet van afkeuring.

Michiels pleegde in de Engelse hoofdstad overleg met de Geer die van mening was dat van Kleffens maar een beslissing moest nemen. Van Kleffens zat in Parijs; de zaak werd hem telefonisch voorgelegd. Zijn oordeel was dat het sluiten van een aanvullende wapenstilstand in strijd zou zijn met de meest simpele bondgenootschappelijke verplichtingen. Dat bleek ook de opinie te zijn van de twee naaste raadgevers van de koningin: de vice-president van de Raad van State, Beelaerts, en de directeur van het kabinet der koningin, van Tets.

Het zou, dunkt ons, zin gehad hebben, die opinie aan commissaris Quarles kenbaar te maken, maar Michiels, Beelaerts en van Tets besloten 'eenstemmig', dat het beter was, deze in het geheel geen antwoord te zenden² – een zwijgzaamheid waar de commissaris niets van begreep en die bevorderde dat, via van Walré de Bordes en hem, de Middelburgse gemeenteraad, voorzover opgekomen, op de ochtend van de 17de óók al een telegram stuurde naar de koningin – een telegram dat het verzoek bevatte, 'haar invloed te willen aanwenden in belang der burgerbevolking van Walcheren.'³

Afgezien van het feit dat koningin Wilhelmina niet van zins was, midden in de strijd besluiten te bevorderen die voor de Franse bondgenoot hoogst nadelig zouden zijn (Quarles, van Walré de Bordes en Dieleman hadden het als defaitisten definitief bij haar verkorven), was het toen ook voor elke interventie te laat.

¹ P. Dieleman: 'Algemeen overzicht van de gang van zaken gedurende de bezetting in 't provinciaal bestuur, p. 7-8. ² E. F. M. J. Michiels van Verduynen: 'Dag-aantekeningen voor minister van Kleffens', p. 5 (depart. van buitenl. zaken, archief, collectie-Michiels, no. 1). ³ Tekst van het telegram in de collectie-dr. B. D. H. Tellegen; B. D. H. Tellegen: 'Dagboek', 17 mei 1940.

Kort na het middaguur verschenen vliegtuigen van de *Lufswaffe* boven de Zeeuwse hoofdstad; brisantbommen lieten zij vallen. In het centrum ontstonden de eerste branden en deze breidden zich uit toen van ongeveer drie uur af de Duitse artillerie die bij de Sloedam opgesteld stond, de stad onder granaatvuur ging nemen. Doordat de elektrische centrale defect raakte, hep de druk op de waterleiding terug; in de grachten en in de haven was de waterstand laag; de branden konden zich dus uitbreiden, bevorderd door de droogte en aangewakkerd door een stevige noordenwind.¹ Het aantal slachtoffers bleef beperkt (twee-en-twintig doden²), mede doordat burgemeester van Walré de Bordes 's morgens had laten bekendmaken dat vrouwen en kinderen beter de stad konden verlaten (een verstandig advies dat door velen, ook door vele mannen, opgevolgd was) – de materiële schade vormde daarentegen een ramp, niet alleen voor stad en provincie maar voor het gehele land: onder de ca. zeshonderd gebouwen die in vlammen opgingen,³ bevonden zich het Stadhuis en het Abdijcomplex (beide pronkjuwelen van laat-middeleeuwse bouwkunst), voorts het Oost-Indisch Huis (eertijds zetel van de Zeeuwse Kamer der Verenigde Oost-Indische Compagnie) en de Provinciale Bibliotheek. Van het centrum, met name van de schilderachtige Grote Markt en omgeving, restten, toen de branden na anderhalve dag geblust waren, slechts geblakerde ruïnes; enkele van de fraaiste panden uit Gotiek en Renaissance die ons land kende, waren met een aantal statige herenhuizen uit de tijd van de Republiek verloren gegaan. 'De vernieling', schreef een inwoner twee dagen na de brand,

'is zo geweldig, zo grondig, dat je geen woord kunt uitbrengen en de tranen in je ogen springen. Onherkenbaar verwoest is alles wat je ziet. Puinhopen en nog eens puinhopen rondom. Je moet zoeken naar de ingang van de verschillende straten die op de markt uitkomen, je vindt ze niet, je kunt je ternauwernood oriënteren. Bergen stenen, zwartgeblakerde muren, rokende verkoolde balken, kromgetrokken verwrongen stangen, buizen en ijzeren balken, 't is vreselijk! Alleen de voorgevel met een paar stukken van de zijgevels en de romp van de toren staan van het Stadhuis nog zwaar beschadigd overeind.'⁴

Achthonderd gezinnen waren dakloos geworden.⁵

★

¹ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 442. ² N. J. Karhof: 'De bezetting van Middelburg' in *Zeeland in bewogen dagen, 1940-1945*, dl. I (1945), p. 9. ³ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 442. ⁴ E. Marezate: *Zó was het* (1945), p. 56. ⁵ M. W. G. van der Veur: *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren 1939-1944* (1945), p. 14.

Nog vóór de SS'ers Walcheren bestormden, had ook schout-bij-nacht van der Stad het eiland verlaten. Bepaald niet uit eigen wil! Zijn vertrek was gevolg van een ingrijpen van de koningin dat hoogstwaarschijnlijk aan de minister van defensie, alsook aan de andere ministers geheel onbekend was¹; van der Stad via de radio geproclameerd hebbend tot 'bevelhebber van alle strijdkrachten ter zee en te land in Zeeland', had de koningin zich er zorgen over gemaakt dat hij, op Walcheren in Duitse handen vallend, gedwongen kon worden, de Nederlandse troepen in Zeeuws-Vlaanderen opdracht te geven tot staking van de strijd. In haar radiotoespraak van de 15de had zij gezegd dat zij 'met bewondering en vol hoop' naar de plichtsbetrachting van de Nederlandse strijdkrachten in Zeeland uitzag. Op de 16de liet zij via een telefoonverbinding van de *Admiralty* te Londen² aan de staf van de schout-bij-nacht vragen of er al Militaire Willemsorden aan die strijdkrachten uitgereikt moesten worden – een vraag die (Bath- en Zanddijkstelling waren juist in volslagen wanorde ontruimd) de chef van de marine-afdeling van die staf een bitter hoongelach ontlokte.³ Via diezelfde verbinding nu, kreeg van der Stad, eveneens op de 16de, opdracht, uit handen der Duitsers te blijven.

Die opdracht plaatste hem voor een pijnlijk dilemma.

Een werkelijk commando oefende hij niet meer uit: op de 11de was generaal Durand feitelijk commandant geworden van de troepen op Walcheren en de Bevelanden en toen deze op de 16de wegens defaitisme afgezet werd,⁴ nam generaal Deslaurens dat opperbevel op zich, terwijl de commandant van de 68ste Franse divisie, generaal Beaufrère, toen hetzelfde deed met betrekking tot Zeeuws-Vlaanderen⁵ – 'eigenlijk gezegd', aldus later van der Stad, 'viel er (voor mij) niets meer te leiden, aangezien ik practisch gesproken geen troepen meer had.'⁶ Hij beseftte evenwel, dat het een ongunstige indruk zou maken indien hij, de commandant Zeeland, Middelburg en Walcheren verliet. 'Een order is een order', hield de Franse schout-bij-nacht Platon, met wie hij zijn probleem besprak, hem voor, 'en of deze nu prettig is of niet voor uw reputatie, dat gaat u niet aan, dat komt later terecht.'⁷ Van der Stad aanvaardde dat advies, reed laat in de avond van de 16de van Middelburg naar Vlissingen en vestigde op de 17de zijn commandopost in Breskens, aan de overkant van de Westerschelde (die dag keerde hij nog korte tijd naar Vlissingen terug).

¹ Getuige J. J. Logger, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1113. ² A.v. ³ Getuige W. van den Donker, a.v., p. 816. ⁴ Getuige H. J. van der Stad, a.v., p. 810. ⁵ Kamerling: *Zeeland*, p. 19. ⁶ Getuige H. J. van der Stad, *Eng.*, dl. VIII c, p. 811. ⁷ H. J. van der Stad: 'Verslag over de gebeurtenissen na het uitbreken van de oorlog', p. 16.

CAPITULATIE

Teneinde een ongunstig effect op het moreel der Nederlandse strijdkrachten te voorkomen, had van der Stad de in Middelburg achterblijvende officieren van zijn staf geheimhouding betreffende zijn overtocht opgelegd – des te groter was de uitwerking toen anderen bemerkten dat de commandant Zeeland vertrokken was. Zo belde op 17 mei de burgemeester van Vlissingen, van Woelderren, van der Stads hoofdkwartier in Middelburg op en vroeg hem te spreken. ‘Hij is weg.’ ‘Dan de chef staf.’ ‘Ook weg.’ ‘Ik vroeg de officier die mij te woord stond’, aldus van Woelderren, ‘wat er te Vlissingen moest gebeuren. ‘Dat weten wij niet.’ ‘Wat doet u dan zelf?’ vroeg ik. ‘Wij pakken in.’ ‘Verdomd!’ riep ik en smet de telefoon op de haak.’¹

Het was toen drie uur ’s middags.

De strijd was beslist, het optimisme van generaal Deslaurens gelogenstraft.

In de loop van de ochtend was het moreel van de Franse verdedigers van de Sloedam door onophoudelijke Duitse beschietingen en aanvallen van de *Luftwaffe* gebroken. Toen de SS’ers kort voor half één weer oprukten, bleef een deel van de Fransen versuft in hun schuilplaatsen zitten, een ander deel vluchtte in de richting van Vlissingen. Het nam de Duitsers toen nog anderhalf uur om zich door Arnemuïden heen te werken dat door sommige Fransen hardnekkig verdedigd werd; tegen acht uur hadden zij, oost van het kanaal Middelburg-Vlissingen blijvend, de buitenwijken van Vlissingen bereikt. De artilleriebeschieting van Middelburg was toen geëindigd doordat een korporaal-telegrafist van de marine, F. Mink, en een burger, H. A. Enkelaar jr., zich met een witte vlag naar de Duitse voorhoede begeven hadden; burgemeester van Walré de Bordes had overwogen, die vlag te hijsen op de Lange Jan, de hoogste toren van de stad – dat bleek technisch moeilijk uitvoerbaar en bovendien vloog de toren aan het eind van de middag in brand.² Elders op Walcheren werden op last van de in Middelburg achtergebleven artillerie-commandant van het commando Zeeland, luitenant-kolonel H. J. Karel, wèl witte vlaggen op de torens gehesen (van de Westkapelse vuurtoren kwam een groot tafellaken te wapperen³) – overste Karel had namelijk om zes uur besloten, de capitulatie van de Nederlandse troepen op Walcheren en Noord-Beveland aan te bieden; naar dat laatste eiland waren van 11 tot 13 mei twee bataljons overgebracht.

Op die capitulatie was vooral door burgemeester van Walré de Bordes aangedrongen. Hij was het ook geweest die, met toestemming van overste

¹ C. A. van Woelderren: ‘Bijdrage tot de documentatie van de gebeurtenissen op 10 mei 1940 en volgende dagen te Vlissingen’, p. 5. ² M. W. G. van der Veur: *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren 1939–1944*, p. 12–13. ³ A. F. C. de Casembroot: ‘Westkapelle’ in *Zeeland in bewogen dagen, 1940–1945*, dl. III (1946), p. 91.

Karel, telefonisch de mening van schout-bij-nacht Platon ingewonnen had; deze had geantwoord dat hij de beslissing aan de Nederlandse autoriteiten overliet.¹

Op wat die avond nog in Vlissingen gebeurde, had die beslissing geen effect. Op advies van de burgemeester had gelukkig een groot deel der bevolking van de 14de af de stad verlaten² – laat op de 17de werd er hard gevochten. Met wat maar aan vaartuigen te vinden was, staken Franse troepen in het duister de Wester Schelde over, sommigen in roeiboten, anderen zelfs in kano's.³ Dit was evenwel slechts mogelijk doordat een achterhoede, moedig doorstrijdend en elke straathoek aan de Duitsers betwistend, zich opofferde. Daarbij sneuvelde generaal Deslaurens.⁴

★

In vier dagen tijd had de SS-*Standarte 'Gross Deutschland'* vier verdedigingslinies gepasseerd: de Bathstelling, de Zanddijkstelling, de geïmproviseerde stelling langs het kanaal Wemeldinge-Hansweert en de al even geïmproviseerde stelling aan de Sloedam. Drie SS-bataljons hadden tien Franse en Nederlandse bataljons verslagen. De twee op Noord-Beveland geïsoleerde Nederlandse bataljons gaven zich op de 18de over,⁵ hetgeen de verdedigers van Schouwen (naar welk eiland een groot deel van de verdedigers van Tholen met vissersbootjes overgestoken was) al een dag eerder gedaan hadden. Met name op Zuid-Beveland en bij de toegang tot Walcheren had de inzet van de *Luftwaffe* de doorslag gegeven; enkele operaties van Franse marinevliegtuigen hadden niet kunnen verhinderen dat de Duitsers het luchtruim volledig beheersten.

Die factor zou het verder verloop van de strijd in België en Frankrijk bepalen.

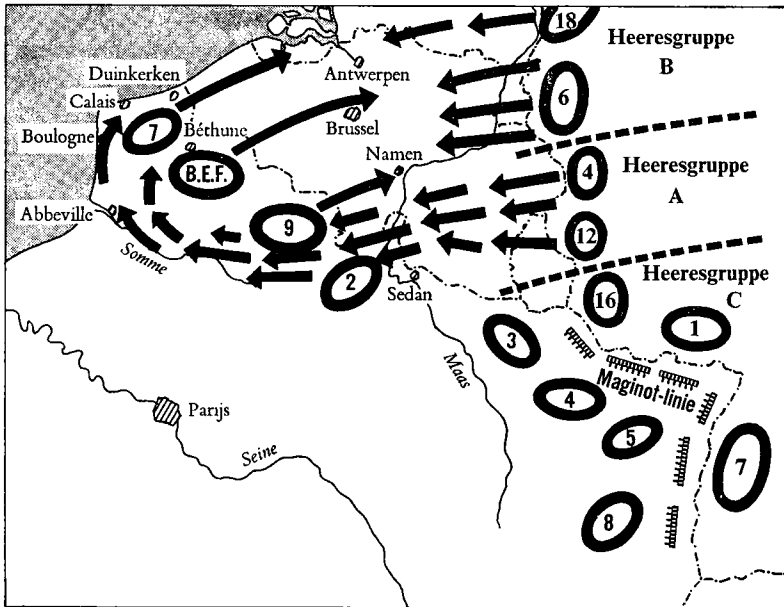
België en Frankrijk

Wij hebben tot dusver slechts over de strijd in Nederland geschreven – tijd

¹ Kamerling: *Zeeland*, p. 124. ² A. Korteweg: *Oorlog aan de Scheldemond*, p. 17.

³ A.v., p. 23. ⁴ Kamerling: *Zeeland*, p. 120. ⁵ A.v., p. 189.

DE DUITSE DOORBRAAK

XLII. België en Noord-Frankrijk, mei 1940

Van de acht in Noord- en Oost-Frankrijk opgestelde legers nemen er vier (het 3de, 4de, 5de en 8ste) nauwelijks deel aan de strijd. Het 9e en het 7de trekken samen met de British Expeditionary Force België en Zuid-Nederland binnen en worden door de massa van het 4de en 12de Duitse leger (Heeresgruppe A) afgesneden.

Heeresgruppe C laat de Maginotlinie met rust.

wordt het dat wij ons beeld ruimer instellen en weergeven, beknopt overigens, wat na de 10de mei in België en Frankrijk geschiedde.

Het heeft zin, er dan eerst aan te herinneren dat, zoals wij in ons vorig deel betoogden, de Duitse krijgsmacht die op 10 mei tot het offensief overging, quantitief niet sterker was dan de Geallieerde maar zwakker. Hitler wierp van zijn 134 in het westen opgestelde divisies in eerste instantie 89 in de strijd – alleen al de Fransen hadden langs de grenzen met Duitsland en België 94 divisies staan; daar moet men dan 10 Engelse divisies aan toevoegen, voorts nog 1 Poolse en 22 Belgische alsmede tenslotte de Nederlandse landmacht die, in grote eenheden uitgedrukt, 10 divisies telde. Tanks hadden de Fransen en Engelsen ongeveer evenveel als de Duitsers. Er was evenwel dit verschil: waar de traditioneel denkende Geallieerde legerleiding haar tanks

in kleine eenheden versnipperd opgesteld had, daar hadden Hitler en zijn generaals van hun 10 tankdivisies niet minder dan 7 tot een formidabele aanvalsmacht geconcentreerd die tussen Namen en Sedan de Maas moest overschrijden en langs de Somme tot het Kanaal moest doorstoten. Het was een gedurfde, in Polen al toegepaste operatie welke de dekking zou hebben van de *Luftwaffe* die meer en betere toestellen bezat dan haar Geallieerde tegenstander: op de Duitse vliegvelden stonden bijna 4000 toestellen gereed, de Fransen hadden er in het noorden 800, de Engelsen 400.

Panzer-Divisionen en *Luftwaffe* vormden het voornaamste wapen in de *Blitzkrieg* waarmee Hitler een snelle beslissing hoopte te forceren. En inderdaad: toen generaal Winkelman op 14 mei capituleerde, hadden de tanks van de *Heeresgruppe A* de Maas al overschreden. In de Ardennen waren de Belgen en de Franse verkenners door de snel oprukkende Duitsers overrompeld; bij de Maas had zich, op 12 mei, de voorhoede van het Franse negende leger nauwelijks opgesteld of Duitse duikbommenwerpers kwamen haar en de iets verder zuidelijk staande eenheden van het Franse tweede leger onophoudelijk bestoken. Al op de avond van die dag kropen de eerste Duitse tanks grommend tegen de westelijke Maasoever op; negende en tweede leger vluchtten; het negende vond de versterkingen langs de Franse grens verlaten; beide legers werden door de Duitse luchtaanvallen, door de kanonnades der Duitse tanks en, niet te vergeten, door het oppermachtig gerucht dat van de nadering van een onoverwinnelijke tegenstander repte, binnen enkele dagen tot ordeloze hopen militairen gereduceerd die, veelal met achterlating van hun zware wapenen, zuid- of westwaarts het vege lijf trachtten te redden, hier en daar kleine eenheden overspoelend die, door officieren van het slag van generaal Deslaurens aangevoerd, trachtten stand te houden. Reserves, uit de Maginotlinie aangevoerd, vergrootten alleen maar de chaos. Niemand kon een greep krijgen op de situatie: de Geallieerde opperbevelhebber, generaal Gamelin, niet, zijn opvolger, generaal Weygand, evenmin. Op de ochtend van 16 mei heerste er paniek in de regeringsgebouwen te Parijs; men meende toen dat twee Duitse *Panzer-Divisionen* rechtstreeks naar de Franse hoofdstad op weg waren – maar neen: die Duitse tanks zetten, zich niet om flankaanvallen bekommerend, hun opmars over de golvende wegen van Noord-Frankrijk voort en toen zij vier dagen later, op 20 mei, bij de monding van de Somme de Kanaalkust bereikten, was de stoutmoedige conceptie die aan *Fall Gelb* ten grondslag gelegen had, geslaagd: het Belgische leger, de *British Expeditionary Force* en het Franse zevende leger waren omsingeld, Britten en Fransen bovendien van hun bases afgesneden en dus gedoemd tot de nederlaag, wellicht tot de complete vernietiging.

Aan dat laatste wisten zij te ontsnappen. Boulogne werd door de Fransen hardnekkig verdedigd; die verdediging verhinderde dat de Duitse tanks in één ruk de haven van Duinkerken bereikten; toen Boulogne gepasseerd was, verbood Hitler zijn tanks om verder op te rukken: in het betrokken gebied dat hij als militair uit de eerste wereldoorlog zelf goed kende, duchtte hij zware verliezen en hij had zijn tanks voor de verdere operaties in Frankrijk nodig: bovendien had *Generalfeldmarschall* Goering hem verzekerd dat de *Luftwaffe* een grootscheepse evacuatie overzee van de ingesloten Franse en Engelse troepen zou voorkomen.

Dat werd hun behoud.

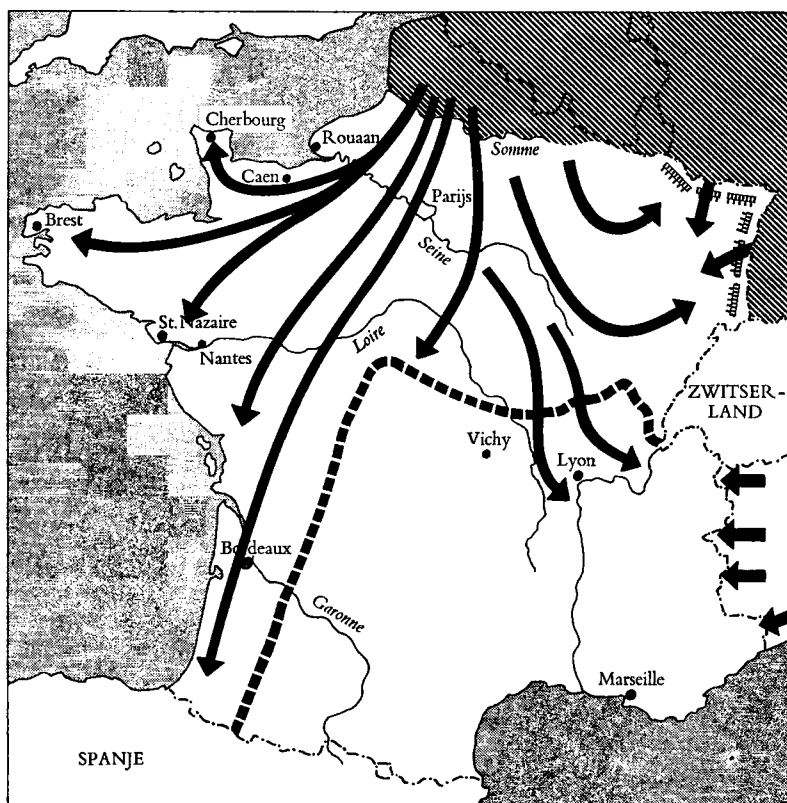
Nadat koning Leopold van België op 28 mei gecapituleerd had, wisten de Britten, snel en koelbloedig improviserend in het element dat hun vertrouwd was, uit Duinkerken en van tal van plaatsen aan de kust met schepen, groot en klein, het grootste deel van hun expeditiemacht en nog een flink aantal Franse militairen in een week tijd naar Engeland te vervoeren, met achterlating evenwel van bijna al hun zware wapenen.¹ Nadien bezat Engeland althans de getrainde manschappen voor de verdediging van het eigen terri- toir, mocht die noodzakelijk zijn. Frankrijk daarentegen, was opgeschreven.

Op 5 juni zetten de Duitsers, doorstotend over de Somme, nieuwe offen- sieven in die op sommige plaatsen nauwelijks meer georganiseerde weer- stand ontmoetten, elders tot een hevige strijd leidden die evenwel spoedig beslist werd. Op 14 juni (vier dagen nadat Mussolini, tuk op buit, Frankrijk en Engeland de oorlog verklaard had) bereikten de Duitsers Parijs, op 18 juni Nantes, op 19 en 20 juni de grote oorlogshavens Cherbourg en Brest, op 24 juni stonden zij aan de Spaanse grens. Premier Reynaud die met zijn kabinet naar Bordeaux vertrokken was, had zijn functie toen reeds ter be- schikking gesteld, maarschalk Pétain die Frankrijks nederlaag als een straf voor Frankrijks zonden beschouwde, had een nieuwe regering gevormd en op 22 juni was in dezelfde treinwagon bij Compiègne waar de Duitsers in '18 gecapituleerd hadden, de Frans-Duitse wapenstilstandsovereenkomst onder- tekend waarvan de belangrijkste bepaling was dat Frankrijk in een bezet en een onbezet deel gesplitst werd.

Ziedaar, in korte bewoordingen, de aanloop tot de capitulatie van België en Frankrijk; bewoordingen die aan het effect dier gebeurtenissen, even

¹ Bij het overvaren der troepen werden ongeveer veertig Nederlandse kustvaar- tuigen ingeschakeld, evenwel onder Engelse vlag en met Engelse bemanningen; daarbij gingen zeven schepen verloren (van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 92-93). Voorts namen enige Nederlandse marine-officieren van Engeland uit individueel met kleine bootjes aan de evacuatie deel.

DE STRIJD IN ZEELAND EN ZIJN NASLEEP

XLIII. Frankrijk, juni 1940

Rood gestreept: gebied in Duitse handen bij de inzet van het offensief op 5 juni.
 Rode pijlen: voornaamste Duitse en Italiaanse aanvalsrichtingen. De Italiaanse
 aanvallen worden alle een mislukking. Geblokte lijn: grens tussen bezet
 en onbezet Frankrijk.

MILJOENEN VLUCHTELINGEN

onverwacht als schokkend, geen recht doen wedervaren. Op dat effect in het pas-bezette Nederland komen wij in ons volgend deel terug. Hier is het evenwel nodig er op te wijzen dat in die zes weken die tussen de 10de mei en de 22ste juni verliepen, heel België en heel Frankrijk (later alleen Frankrijk of wat daar van restte) ten prooi waren aan de nerveuze opwinding die zich tijdens de gevechtsdagen ook in Nederland gemanifesteerd had. Nog met één wezenlijk verschil: in ons land hadden de meeste evacuaties van de burgerbevolking een ordelijk karakter gedragen; de tienduizenden die huis en hof moesten verlaten, waren over het algemeen (een deel van de bevolking van Breda vormt een uitzondering) slechts over korte afstanden verplaatst. In België en Frankrijk was het beeld totaal anders. Hier dreef de herinnering aan Duitse wreedheden, in de eerste wereldoorlog begaan, aan de verwoestingen ook, toen aangericht, miljoenen op een wilde vlucht. Men schat het aantal Belgen dat, na de inzet van het Duitse offensief, naar het westelijk deel van het land uitweek, op anderhalf miljoen¹; een groot deel hunner kwam de Somme niet over; wie dit wèl deden, voegden zich, na koning Leopolds capitulatie veelal voor 'verraders' uitgekreten, bij de onafzienbare stoeten die in de meest vreemdsoortige, steeds de wegen versperrende vehikels (tot brandspuiten en lijkwagens toe), maar soms per fiets, soms lopend, sommige gelukkigen in treinen waarvan de coupé's tot barstens toe gevuld waren (weer anderen zaten op de daken der wagons of balanceerden op de buffers), naar het zuiden togen: alles tezamen tussen de zes en zeven miljoen ontwortelden² die vandaag niet wisten waar zij morgen voedsel zouden vinden en het moede hoofd neerleggen, onderweg vaak meedogenloos door de *Luftwaffe* gemित्रailleerd, elkaar infecterend met hun zorgen en angsten, nerveus gewagend van overal aanwezige Vijfde Colonnisten en Duitse parachutisten die in de ook uit Nederland gerapporteerde vermommingen (als boer, als postbode, als priester, als non) actief zouden zijn.³

*

Het was in die chaos dat Nederlandse vluchtelingen en militairen, uit Noord-Brabant en Zeeland weggetrokken, hun weg moesten trachten te vinden. Uit

¹ L. de Jong: *De Duitse Vijfde Colonne in de tweede wereldoorlog*, p. 110. ² A.v., p. 124.

³ Die angsten werden van 17 mei af gestimuleerd door enkele Duitse zenders die zich voor Franse uitgaven en die op die datum van Goebbels o.m. instructie kregen, om te roepen '*dass selbstverständlich auch die Juden aus Deutschland in der augenblicklichen Situation nichts anderes seien als Agenten Deutschlands*' (*Kriegspropaganda 1939-1941*, p. 353).

het voorafgaande is duidelijk dat de 20ste mei een belangrijke caesuur vormde: wie op die datum de Somme nog niet gepasseerd was, kwam niet verder zuidwaarts; dan viel men in Duitse handen of onder Duits bestuur tenzij men op het allerlaatst scheepsgelegenheid naar Engeland wist te vinden. Wij komen straks op Frankrijk bezuiden de Somme terug – eerst willen wij het gehele gebied benoorden de Somme behandelen. Dat sluit nog een deel van Zeeland in, nl. Zeeuws-Vlaanderen waar, gelijk al weergegeven, de Nederlandse troepen op 17 mei onder Frans bevel geplaatst waren en dus geen zelfstandige rol meer vervulden.

Fransen en Belgen streden er nog toen de laatste Nederlandse troepen op last van generaal Beaufrière, van Cadzand naar Brugge trekkend, op 19 mei kort voor middernacht bij Eede (zie kaart XL op pag. 469) de grens overschreden. Enkele dagen later hadden ook Fransen en Belgen het betrokken gebied moeten verlaten. In Zeeuws-Vlaanderen had, toen het eerste enthousiasme bekoeld was, de verhouding tussen de Nederlanders enerzijds en anderzijds de Fransen en Belgen veel te wensen overgelaten. Of die laatsten meenden dat zij zich jegens een volk dat zij te hulp gesnelde waren, veel konden permitteren, dan wel of hun order gegeven was, er voor te zorgen dat niets van waarde de Duitsers in handen zou vallen, zij in het midden gelaten – er werd ijverig geplunderd. Breskens dat door de bevolking ontruimd was (maar gemeentebestuur en politie waren ook verdwenen¹), werd ‘ongeveer leeggeroofd’.² Hetzelfde gold voor Terneuzen dat ontruimd was op last van de Belgen.³ Belgische troepen hadden, aldus Koolhaas Revers, ‘tal van woningen geplunderd, waarbij kisten en kasten en bureaus waren geforceerd en soms zelfs zonder meer aan flarden geslagen en vooral veel zilveren en gouden voorwerpen waren ontvreemd.’⁴ Bij ‘velen’ in Axel (maar niet alleen daar) gaf de komst van de Duitsers ‘enige opluchting.’⁵

★

In Zeeuws-Vlaanderen was ook prins Bernhard nog verschenen.

Als begeleider van echtgenote en kinderen was de prins op 13 mei in

¹ Brief, 27 mei 1940, van S. M. de Vuyst en anderen aan de commissaris der koningin (collectie-dr. B. D. H. Tellegen). ² B. D. H. Tellegen: ‘Dagboek’, 27 mei 1940.

³ J. de Vries: ‘Oorlog in Zeeuws-Vlaanderen’, p. 4 (collectie dagboeken, no. 402).

⁴ Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 454. ⁵ J. D. Freekenhorst: *Bange dagen 1940. De oorlogsgebeurtenissen te Axel en naaste omgeving* (1940), p. 43.

Londen aangekomen. Het zat hem danig dwars dat hij, officier in actieve dienst, onder pressie van de koningin het nog strijdende Nederland had moeten verlaten. Op 14 mei stond zijn besluit vast: hij zou naar Zeeland gaan. Met Beelaerts en van Tets had hij terzake overleg gepleegd; ook gezant Michiels met wie de prins op 15 mei zijn plan besprak, was van mening, 'dat het in alle opzichten voor dynastie en land bevorderlijk is, dat de prins aan zijn voornemen uitvoering geeft.'¹ Vermoedelijk wist geen der ministers van dat voornemen af – wèl de koningin. Zij had de prins de uitvoering van zijn plan verboden.² Hij ging tòch. Samen met overste Phaff verliet hij Londen op woensdag 15 mei tegen middernacht, reed naar Dover, wist daar met veel moeite plaats te vinden op een Franse jager en kwam de volgende ochtend in Duinkerken aan. Een gevorderde auto bracht hem, dwars tegen een stroom van vluchtelingen in, naar Zeeuws-Vlaanderen. Hij sliep in Sluis bij een opperwachtmeester van de Koninklijke Marechaussee, bracht de volgende dag nog enkele bezoeken aan Nederlandse troepenonderdelen, constateerde dat hier niets meer te verrichten viel, reed via Duinkerken naar Parijs, sprak er met minister-president Reynaud ('die zeide dat de regering Parijs nooit zou verlaten doch, zo nodig, daar zou sterven'), kon vandaar op 19 mei al niet meer naar Duinkerken terugkeren en toog derhalve naar Cherbourg; een Engelse torpedootjager bracht hem op 20 mei naar Portsmouth.³

Bij Sluis waren de prins op 17 mei twee vrachtauto's gepasseerd waarin zich o.m. de een-en-twintig staatsgevaarlijk-geachten bevonden die kort voor de Duitse inval in Ooltgensplaat op Overflakkee geïnterneerd waren. De gemengde samenstelling van dit gezelschap schetsten wij in ons vorig deel. Tot hen behoorde de voornaamste woordvoerder van de NSB in de Tweede Kamer, mr. M. M. Rost van Tonningen. De commandant van het interneringskamp, W. P. C. Molenaar, was op 14 mei met de een-en-twintig en de hen bewakende politietroepen in het interneringskamp Ellewoutsdijk op Zuid-Beveland aangekomen en twee dagen later in Sluis. Toen hij op de 17de Sluis verliet (de geïnterneerden gedroegen zich, vertelde hij later, 'als lammeren'⁴), was het aantal begeleidende politietroepen tot ca. tachtig aangegroeid, maar kapitein Molenaar had bovendien de zorg op zich gekregen voor honderdvijftien Duits-Joodse vluchtelingen van protestantse confessie die zich te Sluis in een als kamp fungerende kostschool bevonden; dat

¹ E. F. M. J. Michiels van Verduynen: 'Dagaantekeningen voor minister van Kleffens', p. 5. ² A. Hatch: *Prins Bernhard*, p. 105. ³ H. J. Phaff: 'Gegevens betreffende Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden' (1942), (collectie-Bolkestein, map 'Koninklijke familie'). ⁴ Getuige W. P. C. Molenaar, *Enq.*, dl. II c, p. 609.

kamp was in de herfst van '39 opgericht. Waarom Molenaar niet de ruim tweehonderdzestig Duits-Joodse vluchtelingen van katholieke confessie mee kreeg die zich óók in Sluis bevonden, is niet duidelijk – misschien speelden de transportproblemen een rol: het kostte hem al veel moeite, voor zijn belangrijk uitgebreid gezelschap autobussen te vinden; de een-en-twintig werden, gelijk gezegd, met vrachtauto's vervoerd.

In Sluis had prins Bernhard (de mededeling van zijn biograaf dat de een-en-twintig 'brutaal, met opgeheven hand, de Nazigroet brachten',¹ klinkt hoogst onwaarschijnlijk) die vrachtauto's laten stoppen. Wij citeren:

'Waarom al die onzin?' vroeg hij de bevelvoerende officier. 'Laten we ze hier onmiddellijk neerknallen.'

'Dat kunnen we niet doen', zei overste Phaff.

'Waarom niet? Zij doen het ook.'

'Wij moeten anders zijn', antwoordde overste Phaff. 'Ze zullen voor de krijgsraad komen.'²

Bedoeld was kennelijk: een Nederlandse krijgsraad. Maar wat als men die niet kon vormen? Die vraag had de prins niet losgelaten; hij had haar twee dagen later aan premier Reynaud voorgelegd, op de een-en-twintig wijzend. Deze had geantwoord, 'dat wanneer de kans bestond dat zij door de Duitsers bevrijd zouden worden, zij voor een krijgsraad te velde' (een *Frans* krijgsraad) 'zouden kunnen worden gebracht en gefusilleerd worden.'³ Dat die krijgsraad doodvonnissen zou vellen, leed voor Reynaud kennelijk geen twijfel.

De Geer meende zich in 1955 te herinneren dat op een gegeven moment van Parijs uit aan de Nederlandse regering te Londen gevraagd was wat men met de een-en-twintig doen moest en dat de regering toen de verantwoording voor fusillieren niet op zich had willen nemen⁴; Gerbrandy, minister van justitie, herinnerde zich van zodanig besluit niets⁵ – wat zich in Londen op regeringsniveau afgespeeld heeft (de koningin was uiterst verbolgen dat men de een-en-twintig niet op zijn minst naar Engeland overgebracht had⁶), is ons niet recht duidelijk geworden. Wèl weten wij wat met de een-en-twintig geschiedde. Zij kwamen op de 18de in Duinkerken terecht; vandaar in Béthune waar Molenaar in de gevangenis gesmeten werd omdat men een vrouwspersoon die hij in een café iets te eten aanbood (een Duits-Joodse vluchtelinge, die hoogst zwanger was en elf uur achtereen in een van de

¹ A. Hatch: *Prins Bernhard*, p. 105. ² A.v., p. 105-06. ³ H. J. Phaff: 'Verslag van de tocht naar Zeeuws-Vlaanderen door Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden' (aug. 1942), p. 2 (collectie-Bolkestein, map 'Koninklijke familie'). ⁴ D. J. de Geer, 28 okt. 1955. ⁵ P. S. Gerbrandy, 14 nov. 1955. ⁶ A.v.

‘GEEN KORST DROOG BROOD’

autobussen gezeten had), enkele woorden Duits had horen spreken (‘Vijfde Colonne’!).¹ Van Béthune belandden de een-en-twintig in een kamp bij Boulogne; daar kreeg Molenaar, weer op vrije voeten, ze niet van de Fransen los (‘wij hebben er nog tegen geprotesteerd maar dat hielp niets’²) – het slot van het lied was dat de een-en-twintig met enkele honderden andere geïnterneerden naar Calais moesten lopen waar men geen schip voor hen kon vinden. Daar bevonden zij zich nog op 26 mei, toen de Duitsers Calais veroverden. Van de een-en-twintig mochten zich achttien, onder wie Rost van Tonningen, als bevrijd beschouwen; de drie communisten onder het gezelschap werden spoedig door de Gestapo opgehaald.

Van de honderdvijftien Duits-Joodse vluchtelingen die aan Molenaar meegegeven waren, keerden twee-en-tachtig naar Sluis terug.³

★

Heeft het voorafgaande enig beeld gegeven van de verwarring die zich in de tweede helft van mei in Frankrijk benoorden de Somme en in westelijk België voordeed? Wij hebben er dan nog aan toe te voegen dat de Nederlandse militairen het er extra-moeilijk kregen. Zij spraken een taal die vooral door veel Fransen voor Duits gehouden werd; zij droegen een uniform dat men niet kende en dat dus verdenking wekte; velen hunner hadden geen wapens meegebracht, van anderen waren de wapens afgenomen; als regel kostte het grote moeite, onderdak en verpleging voor hen te vinden. Daarbij was van belang dat sommige commandanten wel aanzienlijke krijgskassen bij zich hadden maar aangezien na de capitulatie van Nederland niets vaststond omtrent de ruilwaarde van de gulden, was het steeds moeilijk, en vaak onmogelijk, het Nederlandse bankpapier tegen Belgische of Franse *francs* in te wisselen. Schout-bij-nacht van der Stad had een krijgskas van ruim f 100 000 bij zich, ‘daar konden wij niets voor kopen, geen korst droog brood.’⁴

¹ Getuige W. P. C. Molenaar, *Enq.*, dl. II c, p. 609. ² A.v. ³ D. Cohen: *Zwervend en dolend. De Joodse vluchtelingen in Nederland in de jaren 1933–1940* (1955), p. 221.

⁴ Getuige H. J. van der Stad, *Enq.*, dl. VIII c, p. 814. In opdracht van schout-bij-nacht van der Stad had een luitenant van de landmacht op 17 mei, terwijl het centrum van Middelburg in brand stond, bij het bijkantoor van de Nederlandse Bank ‘na bedreiging met onmiddellijk doodschieten’ bankbiljetten ter waarde van ‘fl. 2.420.000 en nog wat’ in beslag genomen, plus nog een kistje sigaren voor de schippers die hem over de Wester Schelde gezet hadden en hem weer moesten terugvaren. Hij had dat geld op 19 mei bij de legatie in Parijs afgeleverd. (‘Rapport van de tweede luitenant Th. J. Kùp’, archief kabinet der koningin).

DE STRIJD IN ZEELAND EN ZIJN NASLEEP

De communicaties in het betrokken gebied waren voorts hopeloos; telefoneren met Londen of Parijs was spoedig vrijwel uitgesloten. Voor elke verplaatsing hadden de groepen militairen een vergunning nodig alsmede transportmiddelen (als ze die niet zelf bezaten) – dat was alles vaak moeilijk of in het geheel niet los te krijgen. Tenslotte was er binnen die groepen en tussen de groepen onderling weinig samenhang. Tot één groep van honderdvijftig man behoorden, toen zij zich nog in Zeeuws-Vlaanderen bevond, kader en manschappen van vijftien verschillende bataljons¹ – wij mogen wel aannemen dat die groep, naar België vertrokken, een nog gemengder samenstelling kreeg. Naoorlogs onderzoek toonde aan dat zich op 17 mei in België in totaal minstens zestien verschillende Nederlandse detachementen bevonden, maximaal ca. tweehonderdvijftig man tellend.

Drie dagen eerder, 14 mei, was vastgesteld dat Nederlandse troepen die in België belandden, alle naar Duinkerken gedirigeerd zouden worden.² Schout-bij-nacht van der Stad die, Zeeuws-Vlaanderen verlaten hebbend, zich grote moeite gaf, zoveel mogelijk Nederlandse militairen naar Engeland te zenden, kwam op 20 mei al voor de tweede maal in Duinkerken aan. Daar begon steeds groter verwarring te heersen. 'De bewoners', schreef hij,

'ontvluchtten de stad, winkels werden gesloten, de kanselier van het consulaat was plotseling vertrokken; de verpleging in de Jean-Bart-kazerne liet te wensen over; sommigen kregen uitstekend eten, anderen die na een maaltijd binnenkwamen, niets . . . Geld om de mensen tenminste wat rookgerei te verschaffen, hadden we nog steeds niet; de Fransen en Belgen probeerden herhaaldelijk onze vrachtwagens en fietsen in beslag te nemen; benzine wilde men ons niet geven; ten aanzien van de afvoer van Nederlandse troepen kon niemand ons behoorlijk inlichten; het lag er duimendik op, dat men ons een grote last vond en alleen te beleefd was om het te zeggen.'³

Wat te doen? Van der Stad besloot de hulp van de Nederlandse gezant in te roepen, reed in de richting van Parijs, een door de Fransen aangeraden route volgend, en kwam de volgende ochtend pardoes midden in een Duitse autocolonne terecht; hij werd krijgsgevangen gemaakt.⁴

Twee dagen tevoren, op 19 mei, hadden ca. twintig man van de marine onder bevel van kapitein-luitenant-ter-zee H. J. Bouman uit Ostende weten weg te komen; aan boord van een Deens stoomschip, dat verlaten in een binnenhaven lag, hadden zij de ketels opgestookt; de bruggen in het havenkwartier moesten zij zelf opendraaien, bij de sluizen hielp nog een Belgische

¹ Kamerling: *Zeeland*, p. 138. ² A.v., p. 143. ³ Verslag, aangehaald a.v., p. 146-47. ⁴ Kamerling: *Zeeland*, p. 147.

onderhavenmeester. Zo kwamen zij buitengaats. Hoewel zij onderweg aangevallen werden, wisten zij Engeland te bereiken.¹ Dan kon op 20 mei een marinedetachment, uit Vlissingen afkomstig, van Boulogne uit naar Engeland vertrekken. Diezelfde dag scheen er voor de meeste, bij Duinkerken aanwezige Nederlandse militairen uitkomst te dagen: bijna vijftienhonderd hunner mochten zich aan boord begeven van het stoomschip 'Pavon' dat een week tevoren in Vlissingen met zoveel moeite gelost was; de bedoeling was dat de 'Pavon' (een schip van ruim 4 000 brt) naar Cherbourg zou varen. Vier Franse jagers en een marinetanker voeren mee. Om ongeveer tien uur 's avonds, een uur na het uitvaren, werd het convooi door een Duitse bommenwerper aangevallen. De 'Pavon' werd getroffen: een bom ontplofte in het onderruim waar balen katoen opgetast lagen. Brand ontstond; zware rookwolken stegen op. Meteen kwam het, aldus Kamerling, tot 'een geweldige paniek. Uit de ruimen wilde ieder naar boven. De gelegenheid daartoe was beperkt tot de gewone ijzeren scheepsadders. De op het dek samengebonden mannen raakten nog meer het hoofd kwijt, toen het vliegtuig twee keer terugkeerde en het schip met mitrailleurs bevuurde.'² Velen sprongen overboord van wie sommigen verdronken: anderen braken hun benen door van de 'Pavon' op het zes meter lager liggend dek te springen van een Franse jager die aan de 'Pavon' vastgemaakt had. Het stoomschip werd op het strand gezet. Ca. vijftig Nederlanders verloren bij deze scheepsramp het leven; meer dan honderd gewonden kwamen in het ziekenhuis te Calais terecht.³

De evacuatie van deze grote groep was mislukt en zo geraakte het gros van de Nederlandse militairen die Noord-Brabant en Zeeland verlaten hadden, in Duitse krijgsgevangenschap. De Duitsers lieten de meeste detachementen spoedig naar Nederland terugkeren, waarbij zij soms wél, soms niet hulp verleenden – één detachement werd door hen eerst naar Trier gevoerd en bereikte vandaar pas op 1 juli het vaderland.

★

Als wij dan nu het gebied bezuiden de Somme in ogeschouw nemen, heeft het zin, er aan te herinneren dat de ministers van Kleffens, Welter en Dijkshoorn op de middag van 14 mei naar Parijs gevlogen waren. Twee dagen later keerden zij via Le Havre naar Southampton terug. In de Franse hoofdstad hadden zij met premier Reynaud en enkele leden van zijn kabinet ge-

¹ Getuige F. H. M. van Straelen, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1217; *Varen in oorlogstijd*, p. 476-77. ² Kamerling: *Zeeland*, p. 155. ³ A.v., p. 156.

sproken¹; zij hadden voorts een persconferentie gehouden waar van Kleffens meegedeeld had (hij had dat van zijn in Londen aangekomen ambtgenoten vernomen) dat de Duitse parachutisten in Nederland 'bij duizenden' gedaald waren 'in Frans, Belgisch en Engels uniform, in priestersoutane, in de kledij van nonnen en verpleegsters'²; de ministers hadden verder de militaire attaché te Parijs, overste van Voorst Evckink, en de inmiddels aldaar gearriveerde militaire missie van generaal Winkelman opdracht gegeven, de in Frankrijk aankomende Nederlandse troepen naar Engeland te zenden³; van Kleffens had tenslotte de in Parijs gevestigde Nederlandse journalist, H. J. van den Broek, een van de twee correspondenten van *De Telegraaf*, gemachtigd om, als hem dat lukte, voor radio-uitzendingen in het Nederlands te zorgen.⁴

Dat laatste was een denkbeeld van van den Broek geweest. Inderdaad – het lukte hem. Op zondag 19 mei begonnen, via de Franse radio, de uitzendingen van een Nederlands programma, spoedig als Radio 'Vrij Nederland' aangeduid en telkens eindigend met de slagzin: 'Moed en vertrouwen, luisteraars. Nederland zal nooit een Duitse provincie worden!' Collega's van *De Haagse Post*, *De Maasbode* en *Het Volk* stonden van den Broek hierbij terzijde. Drie weken lang vonden die uitzendingen plaats – op 10 juni moesten zij abrupt afgebroken worden: de gehele staf volgde tenslotte de Franse regering in de richting van Bordeaux. Zij kwam Frankrijk niet uit.

Daarin slaagden, om te beginnen, wèl enkele hoofdambtenaren van de departementen van handel, nijverheid en scheepvaart en van koloniën die zich óf op 10 mei in Parijs bevonden óf daar spoedig uit andere landen aankwamen. Zij werden door Steenberghe naar Londen ontboden⁵ of door Welter, toen hij in Parijs was, weggezonden⁶ en kregen ten behoeve van hun vertrek officiële steun. Dat kreeg ook mr. J. W. Beijen, een van de directeurs van het Unilever-concern die met de chef-accountant, H. ten Haven, op 12 mei, komend uit Zwitserland, bij Antwerpen gestrand was, naar Parijs was gereden en korte tijd later, tot financieel adviseur van de regering benoemd, met een militair transporttoestel naar Engeland kon vliegen.⁷ Ook de leden van generaal Winkelmans missie bij het Geallieerde hoofdkwartier vertrokken daarheen, samen met generaal Noothoven van Goor, het hoofd van de missie bij de Belgische opperbevelhebber; van zijn missie bleven

¹ Ch. J. I. M. Welter: 'Aantekeningen', *Enq.*, dl. II b, p. 139. ² L. de Jong: *De Duitse Vijfde Colonne in de tweede wereldoorlog*, p. 122. ³ Brief, 2 okt. 1940, van D. van Voorst Evckink aan A. Q. H. Dijkhoorn (bijlage j, bij bijlage 40 van Dijkhoorns 'Memoires'). ⁴ H. J. van den Broek: *Hier Radio Oranje. Vijf jaar radio in oorlogstijd* (z.j.), p. 18. ⁵ Getuige M. P. L. Steenberghe, *Enq.*, dl. III c, p. 174. ⁶ Getuige J. M. Hardeman, a.v., p. 223. ⁷ Getuige H. ten Haven, a.v., p. 204; J. W. Beyen: *Het spel en de kniekers. Een kroniek van vijftig jaren* (1968), p. 130–133.

evenwel twee officieren in Parijs, zich, toen de Franse hoofdstad bezet werd, samen met overste van Voorst Evekink naar de *Côte d'Azur* begevend; hoezeer dat van Voorst Evekinks naam in Londen schaadde, zullen wij in een volgend deel uiteenzetten. Naar de *Côte d'Azur* begaf zich ook de gezant, jhr. dr. J. Loudon; van het gezantschaps- en consulaatspersoneel te Parijs bleven sommigen in de Franse hoofdstad, anderen togen naar onbezet Frankrijk.

In normale omstandigheden zou het weinig moeite gekost hebben, alle in Frankrijk aanwezige Nederlanders of Nederlandse vluchtelingen die het land wensten te verlaten, naar Engeland te brengen of naar andere landen die niet door het Derde Rijk onmiddellijk bedreigd werden: alleen al in de West-franse havens lagen begin juni vijf-en-vijftig Nederlandse schepen: veertien schepen van de grote vaart, een-en-veertig kustvaartuigen.¹ Organisatie van een ordelijke afvoer bleek evenwel in het land dat aan totale ontreddering ten prooi viel, onmogelijk. Hier en daar ontbrak het de officiële Nederlandse vertegenwoordigers tot wie zich vluchtelingen om hulp wendden, aan energie of goede wil, of aan beide (in Antwerpen kregen vluchtelingen die het consulaat vroegen, hen aan een vervoermiddel te helpen, van de consul te horen 'dat hij geen taxi-onderneming was'²) – maar ook waar die energie en goede wil wél aanwezig waren, schortte het vaak aan de middelen om diegenen die wilden vertrekken, daartoe in staat te stellen. Wie in een havenstad als Nantes of Bordeaux de rood-wit-blauwe vlag van een Nederlands schip zag wapperen, was nog niet aan het einde van zijn moeilijkheden; een schip dat naar Engeland voer, kwam men eerst op als men officieel verlof had. Bovendien had de gezagvoerder geen vrijheid om te vertrekken zodra hij dat wenste: hij had permissie nodig van de burgerlijke en militaire haven-autoriteiten; de burgerlijke gaven als regel dat verlof niet als het schip niet eerst gelost was, maar dat lossen liep door de toenemende desorganisatie van het economisch leven spoedig in het honderd. Zes *coasters* bleven tenslotte in Franse havens achter – de overige Nederlandse koopvaardij-schepen wisten, zij het als regel met grote moeite, soms pas op het nippertje, te ontsnappen,³ enkele met Nederlandse vluchtelingen aan boord, de meeste niet.

Tot de schepen die wél vluchtelingen konden opnemen, of althans opnamen, behoorden enige die op het allerlaatst en hoewel de Duitsers in de mond van de Gironde mijnen gestrooid hadden, Bordeaux verlieten – daaronder, op 19 juni, het stoomschip 'Berenice' van de KNSM. Een auto bracht de dichter Marsman met zijn vrouw, beiden dwars door Frankrijk gevluht,

¹ Van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 74. ² Getuige A. F. Kahn, *Enq.*, dl. VI c, p. 778. ³ Van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 76-78.

aan boord – mr. H. P. L. Wiessing, op 8 mei uit Den Haag naar Parijs vertrokken om een toeristische reportage voor *De Haagse Post* te schrijven (een wel zeer nederige taak voor de man die van 1907 tot '21 met zoveel verve eerst het weekblad *De Amsterdammer* geleid had, daarna *De Nieuwe Groene* en dat laatste blad schipbreuk had zien lijden op zijn communistische overtuiging) – Wiessing dan, had met dezelfde boot willen vertrekken als Marsman, maar werd door een consulaatsbeambte die hij enkele dagen tevoren de les gelezen had wegens zijn bureaucratisch optreden, geweerd: alle twintig passagiersplaatsen op de 'Berenice' heetten bezet (er zijn volgens de officiële gegevens slechts acht passagiers aan boord gekomen¹). 'Ik zie Henny Marsman', schreef Wiessing twintig jaar later,

'nòg staan, de prachtig gebouwde jonge kerel met in zijn mannelijk gelaat onder de streuvelige bruine haren een dromerige, dwalende blik. 'Goed dan', zei hij, 'wij gaan, maar hoe is het met je geld? Je bent uit Holland vertrokken met reisgeld voor drie weken, hè? Wij hebben zestigduizend *francs* bij ons (dat was tweeduizend gulden). Wil je er wat van hebben? Já toch? Zo zul je je beter kunnen redden.'²

Op 21 juni, 's morgens vroeg, werd de 'Berenice' die met vier andere schepen Bordeaux verlaten had, getorpedeerd. Het schip zonk in drie minuten. Van de vijf-en-twintig bemanningsleden konden slechts zeven gered worden, van de passagiers overleefde slechts één de ramp: Marsman's vrouw.³ Mèt de dichter verdween een van 's lands scherpste politieke tekenaars, de socialist Tjerk Bottema, in de golven. De overige Nederlandse schepen die Frankrijk verlieten, wisten, zij het soms na veel wederwaardigheden, Engeland te bereiken, de 'Nigerstroom' met Wiessing aan boord.

★

Twee groepen moeten wij nu nog behandelen: de geëvacueerden van Breda alsmede de leden van de Nederlandse krijgsmacht die vóór 20 mei bezuiden de Somme kwamen.

Eerder beschreven wij hoe, op Pinkstermaandag, de burgerij van Breda op Frans bevel de stad verlaten moest en hoe ongeveer de helft van de geëvacueerden (diegenen die in en bij Zundert overnacht hadden) de dag

¹ A.v., p. 76. ² H. P. L. Wiessing: *Bewegend portret. Levensherinneringen* (1960), p. 405. ³ Van Popta: 'Koopvaardijvloot', p. 76.

EVACUATIE VAN MILITAIREN

daarna weer naar huis terugkeerde; de andere helft was op de 14de mei evenwel verder getrokken en kwam in Antwerpen aan. Daar bleef een groot deel van deze vluchtelingen hangen, maar ca. tweeduizend gingen naar Zeeuws-Vlaanderen, ca. tienduizend trokken België dieper in. Via Gent en Rijssel kwam een deel van hen in Rouaan terecht, van Rouaan in de buurt van Nantes, enkele duizenden nog zuidelijker: bij Bordeaux en in de Dordogne. Van diegenen die Antwerpen verlieten, werden een-en-vijftig in St. Niklaas gedood toen een Duitse bom het schoolgebouw trof, waar zij overnachtten. Enkelen van de Breda'se vluchtelingen kwamen aan boord van schepen die naar Engeland voeren, maar een kleine vierduizend bevonden zich, toen Frankrijk capituleerde, bij de Loire en verder zuidwaarts. In Breda was hun verblijfplaats totaal onbekend – 23 juni werd het voor één der geëvacueerden die stad kon bereiken: toen pas wist men waar zich de inwoners der gemeente bevonden die meer dan een maand zoek waren geweest. Met autobussen werden zij opgehaald, zieken en ouden van dagen met ambulance-auto's van het Nederlandse Rode Kruis.¹

Wat de leden van de Nederlandse krijgsmacht betreft, willen wij beginnen met diegenen die zich, althans aanvankelijk, het gemakkelijkst konden verplaatsen: zij die de beschikking hadden over vliegtuigen.

In een vorig hoofdstuk vermeldden wij al dat de vliegschool van Souburg op 14 mei naar Frankrijk uitweek – ook alweer in verwarring. Drie lesvliegtuigen liet men onbeschadigd achter; van de drie-en-twintig toestellen die opstegen, vloog één naar het noorden (het landde in de buurt van Rozenburg²) – de twee-en-twintig overige zetten koers naar een opgegeven vliegveld in Noord-Frankrijk; het was kort voor het vertrek, aldus een der officieren, 'een opgewonden, radeloze troep' geweest, 'welke elke leiding miste.'³ De meeste van de twee-en-twintig toestellen die vertrokken waren, kwamen met diverse tussen- en noodlandingen tenslotte in Normandië terecht. Daar voegde zich de autocolonne van de vliegschool bij hen die op 15 mei Souburg verlaten had, en twee dagen later arriveerden twee autobussen met instructeurs, leerlingen en technisch personeel van de vliegschool Haamstede die op 13 mei haar laatste toestellen door Duitse bombardementen en beschietingen kwijtgeraakt was⁴; deze groep had grote moeite gehad om Breskens te bereiken; dat was op de avond van 16 mei gelukt.⁵ Uiteindelijk moesten de groep-Souburg en de groep-Haamstede niet alleen al hun vliegtuigen maar ook al

¹ Getuige A. Sevenster, *Eng.*, dl. VI c, p. 855; Koolhaas Revers: *Evacuaties*, p. 474-83. ² Brief, 30 okt. 1969, van het hoofd van de sectie luchtmacht-historie van het hoofdkwartier der Koninklijke Luchtmacht. ³ Molenaar: *De luchtverdediging*, IV, p. 17. ⁴ A.v., III, p. 130. ⁵ A.v., IV, p. 42-44.

hun automateriaal achterlaten; per trein vertrokken zij naar Cherbourg; vandaar werden zij samen met ruim vijftig man van de landmacht op 30 mei met een Nederlands schip naar Engeland gebracht.¹ Daar arriveerde ook het personeel van de Marineluchtvaartdienst dat (zoals wij eerder beschreven) met zijn toestellen naar Cherbourg en Brest gevlogen was.

Men ziet: al deze groepen hadden eigen vervoermiddelen of kregen gevorderde vervoermiddelen toegewezen. Bevoorrecht in dit opzicht waren ook enkele detachementen van de marechaussee, ten dele uit Noord-Brabant, ten dele uit Zeeuws-Vlaanderen afkomstig. Autobussen en vrachtauto's waren voor hen gevorderd; daarin hadden zij hun volledige uitrusting en hun fietsen, ja zelfs hun archieven meegenomen; dat alles beschouwden zij als zo waardevol dat zij herhaaldelijk weigerden, plaats in te ruimen voor Nederlandse militairen die aan de kant van de weg stonden.² Eén landmacht-detachement, hoofdzakelijk uit artilleristen bestaande, wist Cherbourg te bereiken vanwaar het op 23 mei naar Southampton overstak³; ook dit detachement had eigen vervoermiddelen bij zich: de munitiewagens. De munitie was in Breda achtergelaten en de chauffeurs hadden zich 'practisch lens gereden'.⁴ Een tweede detachement waarbij zich Molenaar, de directeur van het interneringskamp Ooltgensplaat met tien van zijn bewakers had kunnen aansluiten, vond (na lange omzwervingen) begin juni een schip bij Caen; een derde, een zeer gemengd detachement (twintig officieren, uit acht verschillende regimenten afkomstig, waren er bij⁵), energiek geleid door een militair arts die in Zeeuws-Vlaanderen gelegen had, dr. C. F. Koch, stak op 10 juni samen met de Koninklijke Marechaussees uit Brest over,⁶ Koch zeer verbitterd over het feit dat *hij* de leiding had moeten nemen: er waren, zei hij aan de Enquêtecommissie, 'geen troepenofficieren die daartoe capabel waren of er zin in hadden.'⁷

¹ A.v., p. 26-28. De commandant van het vliegveld-Haamstede, kapitein-waarnemer ir. J. P. Berdenis van Berlekom, werd op 11 mei verbindingsofficier bij generaal Durand: de kapitein sprak uitstekend Frans. Toen hij Zeeland verliet, ging hij per taxi van Breskens naar Duinkerken, vandaar per trein naar Parijs, vandaar naar Le Havre. Daar ontmoette hij toevallig op de markt het katholieke Tweede-Kamerlid mr. Th. F. M. Schaepman die in Antwerpen vastgelopen was, maar per auto Le Havre had kunnen bereiken. Met nog twee andere officieren wisten kapitein Berdenis en Schaepman aan boord te komen van een Engels troepenschip dat naar Glasgow voer (getuige Th. F. M. Schaepman, *Enq.*, dl. II c, p. 218, en getuige J. P. Berdenis van Berlekom, a.v., dl. VIII c, p. 284-85). ² Getuige D. J. Galle, a.v., dl. VIII c, p. 214. ³ Kamerling: *Zeeland*, p. 158. ⁴ Getuige D. J. Galle, *Enq.*, dl. VIII c, p. 212. ⁵ Kamerling: *Zeeland*, p. 163. ⁶ A.v., p. 158. ⁷ Getuige C. F. Koch, *Enq.*, dl. VIII c, p. 87.

EVACUATIE VAN MILITAIREN

Naast ca. tweehonderdvijftig marechaussees, bevonden zich, toen na Nederland en België ook Frankrijk door Hitler verslagen was, ca. elfhonderdvijftig leden van de Koninklijke Landmacht in Engeland: ca. tweehonderdvijftig leden van het wapen der Militaire Luchtvaart, ca. zevenhonderd officieren, onderofficieren, korporaals en manschappen van de overige wapenen en ongeveer honderd man politietroepen.¹

.

¹ Brief, 26 juli 1940, van de min. van defensie aan het Britse *War Office* (*Enq.*, punt p, gestenc. bijlage 108).

Balans

Wat heeft de strijd in de meidagen voor het Nederlandse volk betekend? En nu bedoelen wij niet: wat bleek *in historisch perspectief* de betekenis van deze strijd te zijn, want die vraag komt eerst aan de orde wanneer wij ook de gevolgen van de Duitse overweldiging, d.w.z. de vijf jaren van Duitse bezetting beschreven hebben. Onze vraag heeft een beperkter strekking: wat waren de *onmiddellijke* reacties welke die overweldiging bij het volk als geheel opwekte? Duidelijk is immers dat die reacties op zichzelf weer een kracht zouden vormen welke in de bezettingsperiode, en ook later, zou doorwerken.

Het is een belangrijke vraag. Belangrijk (en interessant!) vooral daarom omdat het *beeld* van de strijd dat tijdens de invasiedagen bij de meeste Nederlanders ontstond, in wezenlijke opzichten afwijkt van het *werkelijke* gebeuren. Voor wij dat toelichten, is het evenwel noodzakelijk dat wij eerst enkele algemene aspecten van dat werkelijke gebeuren behandelen of, in ruimer perspectief, opnieuw behandelen.

Wij willen beginnen met het eenvoudigste aspect: de verliezen die over en weer geleden zijn en de materiële buit die de Duitsers behaalden. Dat is daarom het eenvoudigst omdat men hier, in tegenstelling tot hetgeen bij andere aspecten het geval is, enig houvast heeft aan concrete cijfers.

De verliezen

Precieze cijfers omtrent de gesneuvelden die de Duitsers tijdens hun veldtocht in ons land verloren, zijn niet bekend, precieze cijfers omtrent de Nederlandse verliezen wèl. Die tegenstelling vloeit hieruit voort dat de gevechten in ons land voor het militaire en het overheidsapparaat die de gevolgen op te vangen kregen, een eenheid vormden, terwijl, van Duitsland uit gezien, de *Feldzug in Holland* slechts een onderdeel was van de veldtocht in West-Europa.

Aan Nederlandse kant sneuvelden of overleden aan opgelopen verwon-

VERLIESCIJFERS

dingen 119 officieren van de Koninklijke Landmacht, 274 onderofficieren, 162 korporaals en 1477 manschappen – dat alles met inbegrip van 20 officieren, 25 onderofficieren en 30 korporaals en manschappen van de Militaire Luchtvaart.¹ Bij die cijfers moet men optellen: 8 officieren, 2 onderofficieren en 2 soldaten die onder de spanning van de oorlog bezweken en zelfmoord pleegden; 2 officieren (één van hen overste Mussert), 1 onderofficier en 2 soldaten die als z.g. Vijfde Colonnisten doodgeschoten werden; 9 soldaten die in krijgsgevangenschap of bij hun terugkeer uit krijgsgevangenschap (auto-ongeluk) overleden, en 1 officier, 3 onderofficieren, 2 korporaals en 3 soldaten die het leven verloren tijdens opruimingswerkzaamheden, hoofdzakelijk van landmijnen. Dit geeft een totaal van 2067.²

Aan kader en personeelsleden verloor de Koninklijke Marine met inbegrip van de Marineluchtvaartdienst 125 militairen.³

Het algemeen totaal van de personeelsverliezen der Nederlandse krijgsmacht bedraagt dus bijna 2200. Officieren maakten ongeveer 4% uit van de totale sterkte der Koninklijke Landmacht; het aantal uit hun rijen gesneuvelden of aan verwondingen overledenen vormt ca. 6% van het totaal, ca. 5% wanneer wij de officieren van de Militaire Luchtvaart (van wie meer dan een kwart sneuvelde) buiten beschouwing laten.

Het totaal aantal min of meer ernstig gewonden bedroeg vermoedelijk (volledige cijfers ontbreken) minstens 2700⁴; een Duitse bron die waarschijnlijk ook op de zeer licht gewonden betrekking had, noemde in augustus 1940 een getal van bijna 6900⁵ – ook dat was aanzienlijk lager dan waar men op gerekend had: in ziekenhuizen, nood- en veldhospitalen waren veertigduizend bedden voor gewonden gereserveerd.⁶ Van die gewonden werden ca. 850 blijvend invalide, van hen 180 in ernstige mate door het verlies van ledematen of van het gezichtsvermogen.⁷

Het aantal Nederlandse burgers dat door de oorlogshandelingen het leven verloor, bedroeg volgens de officiële opgave 2559.⁸

¹ F. J. Molenaar in *Een halve eeuw militaire luchtvaart*, p. 122. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 154. ³ Brief, 27 okt. 1969, van het hoofd van het bureau maritieme historie van de marinestaf. ⁴ M. L. van Ham: 'De verzorging van de Koninklijke Landmacht in 1939 en 1940', I, p. 157 (onuitgegeven studie van de Sectie krijgsgeschiedenis). ⁵ 'Bericht über die Dienstbesprechung bei Generalkommissar Schmidt', 1 aug. 1940, p. 1 (archief Höherer SS- und Polizeiführer, II, dossier 54 a). Dit was de weergave van een mededeling van de staf van generaal Christiansen waarin het totaal der gesneuvelden iets te hoog aangegeven werd: tweeduizendacht-honderd-negentig. ⁶ M. L. van Ham: 'De verzorging van de Koninklijke Landmacht in 1939 en 1940', I, p. 156. ⁷ Getuige J. J. G. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. I c, p. 419. ⁸ Centraal Bureau voor de Statistiek: *Statistiek van de sterfte naar de leeftijd en de oorzaken van de dood over het jaar 1940* (1943), p. 7.

Staan wij nog een ogenblik bij de Nederlandse militaire verliezen stil, dan willen wij er op wijzen dat van het Belgische leger dat ca. tweemaal zo talrijk was als het Nederlandse en dat, van de strijd in Zeeland afgezien, niet vijf, maar achttien dagen tegen de Duitsers vocht, ca. 6200 militairen sneuvelden.¹ Relatief is het Nederlandse verliescijfer dus minstens tweemaal zo groot geweest.

Wat de Duitse verliescijfers betreft, weten wij slechts dat de *Wehrmacht* in de periode 10 mei–1 juni ruim 10 000 man aan gesneuvelden verloor en bijna 8500 aan vermisten² – onder die laatsten zijn evenwel ook krijgsgevangenen geweest. Wat de gesneuvelden betreft, lijkt het niet onaannemelijk dat de Duitse verliezen tijdens de veldtocht in Nederland van dezelfde orde van grootte zijn geweest als de Nederlandse. Bij die verliezen moet men evenwel de 1200 Duitse krijgsgevangenen optellen die uit IJmuiden weggevoerd en voor de verdere duur van de tweede wereldoorlog dus voor Duitsland verloren waren.

Dit laatste is voor Duitsland een ernstige tegenslag geweest.

Naar verhouding had vooral de 22ste *Luftlande-Division* welker landing bij Den Haag op 10 mei goeddeels mislukt was, zeer zware verliezen geleden. Daar kwam nog bij, dat de transporttoestellen die de *Luftlande-Division* en de 7de *Fliieger-Division* vervoerden, voor het grootste deel door instructeurs uit de scholen voor vliegtuigcommandanten der *Luftwaffe* bestuurd werden.³ Die instructeurs waren niet gemakkelijk te vervangen; de transporttoestellen evenmin. De archieven van de onderdelen van de *Luftwaffe* zijn bij de Duitse capitulatie in 1945 verbrand, maar uit de studies die Duitse officieren geschreven hebben, alsmede uit de nauwkeurige onderzoeken van de Sectie luchtmaclit-historie van de staf der Koninklijke Luchtmacht is gebleken dat de Duitsers minstens een derde van *alle* toestellen die zij tegen Nederland inzetten (jagers, bommenwerpers, transporttoestellen) verloren hebben.⁴ Voorts hebben de Duitsers zelf erkend dat hun verlies aan *transporttoestellen* in elk geval boven de helft lag; met het verlies aan elitetroepen en geschoolde instructeurs vormde zulks voor hen een schadepost die enkele jaren lang merkbaar bleef.⁵

Brief, 22 okt. 1969, van het Navorsings- en studiecetrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog, Brussel. ² Jacobsen: *Dokumente*, p. 151. ³ E. H. Brongers: *De slag om de residentie, mei 1940*, p. 260. ⁴ Inleiding (febr. 1969) bij Molenaar: *De luchtverdediging*, p. 52–53. ⁵ A.v., p. 15.

De Duitse buit

Door de bezetting van ons land maakten de Duitsers zich meester van een nagenoeg ongeschonden productie-apparaat dat zij in hun oorlogsinspanning konden inschakelen. Wij komen daar in latere delen op terug en zullen er dan op wijzen dat ongeveer een derde van de totale Nederlandse industriële productie aan Duitsland rechtstreeks ten goede gekomen is – plus aanzienlijke leveranties aan groenten en fruit, plus nog de arbeidskracht van enkele honderdduizenden arbeiders die gedwongen werden in Duitsland te werken. Dat alles zou men als indirecte gevolgen van de overweldiging kunnen beschouwen. Het directe gevolg was, dat de Duitsers de hand konden leggen op de resterende bewapening der Nederlandse krijgsmacht (verouderde wapens waar zij niet veel aan hadden) en, hetgeen belangrijker was, op een groot deel van de voorraden aan grondstoffen en levensmiddelen die de regering in het westen des lands opgebouwd had.

Voor de Duitse oorlogseconomie als geheel zijn de voorraden die als gevolg van de veldtocht in West-Europa buitgemaakt werden, van grote betekenis geweest. Generaal Thomas, de eerste organisator van de oorlogsproductie van het Derde Rijk, is zelfs van mening dat die voorraden veel bijgedragen hebben tot de uitbreiding van de oorlogsproductie welke voorwaarde was voor de inval in de Sowjet-Unie in de zomer van 1941.¹ Een enkel cijfer: aan aardolie en aardolieproducten verbruikte de *Wehrmacht* bij haar campagnes in Scandinavië en West-Europa vermoedelijk iets minder dan 300 000 ton; de buit bedroeg tussen de anderhalf en twee miljoen ton,² waarvan meer dan een half miljoen ton in Nederland aangetroffen was.³

Wij keren terug naar hetgeen wij schreven: dat het Nederlandse productie-apparaat dat de Duitsers in handen viel, nagenoeg ongeschonden was. Inderdaad: wat aan vernielingen uitgevoerd was, had bijna in zijn geheel betrekking gehad op de directe militaire operaties. Van de grote spoorbruggen over de rivieren werden slechts vijf niet vernield (Gennep, Moerdijk, Dordrecht, Rotterdam, Culemborg), van de grote verkeersbruggen vier (Moerdijk, Dordrecht, Alblasserdam, Rotterdam). De vernieling van twee belangrijke industriële complexen waar vóór de Duitse invasie sprake van geweest was (het stikstofbindingsbedrijf der Staatsmijnen te Lutterade en Hazemeyer's

¹ G. Thomas: *Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft 1918–1943/45* (1966), p. 245. ² (*United Kingdom, Cabinet Office*) *History of the second world war, Civil series*, W. N. Medlicott: *The economic blockade*, dl. I (1952), p. 51. ³ J. L. Veldman: *De voorziening van aardolieproducten in Nederland gedurende de tweede wereldoorlog*, p. 40.

Signaalapparatenfabriek te Hengelo), werd niet uitgevoerd; de vernieling van de Artillerie-Inrichtingen bij de Hembrug ging al evenmin door; die van de aardolietanks bij Amsterdam slaagde voor de helft, die van de aardolietanks bij Pernis (met hun meer dan driemaal zo grote capaciteit als de Amsterdamse) werd een fiasco en de daar gevestigde raffinaderij was binnen enkele weken weer in bedrijf.¹

Meer schade leed het productie-apparaat in plaatsen en streken die zwaar door het oorlogsgeweld getroffen waren, speciaal in Rotterdam. Wat het industriële apparaat aangaat, schatte het departement van handel, nijverheid en scheepvaart die schade later op 'nauwelijks 5% van de totale investeringen.'²

De vraag of het wenselijk was, in die delen van het land die in elk geval spoedig door de Duitsers bezet zouden worden, systematisch vernielingen uit te voeren, was, voorzover ons bekend, vóór de Duitse inval op regeringsniveau nooit onder ogen gezien. Tijdens die inval kwam zij met betrekking tot de opgebouwde voorraden aan de orde 'en daar zijn wij', aldus Hirschfeld, 'toen tot deze conclusie gekomen: als er voorraden moeten worden vernietigd, moet daartoe door de militaire instanties worden besloten en dat gaan wij niet als civiele instanties doen. Dat besluit herinner ik mij nog heel duidelijk.'³

Wat de voorraden betreft, beperkte generaal Winkelman de vernietiging (die goeddeels mislukte) tot die van de reserves aan aardolie – een punt dat, zoals wij aantoonen, de speciale belangstelling had van de Engelsen. Daar gelaten of de conceptie van de 'verschroeide aarde' in ons land technisch uitvoerbaar en in haar economische en sociale consequenties aanvaardbaar was (wij zullen daar dieper op ingaan wanneer wij de problematiek der sabotage gaan behandelen) – die conceptie was in mei 1940 in de geest der Nederlandse gezagsdragers niet aanwezig. Voor de Deense en Noorse, voor de Belgische, Luxemburgse en Franse gezagsdragers gold hetzelfde.

¹ Hirschfeld meende in 1948 ('ik herinner mij het heel goed') dat van de totale aanwezige aardolie-voorraden 'niet meer dan 20%' verloren was gegaan (*Enq.*, dl. II c, p. 365). In werkelijkheid ging slechts 13% verloren (J. L. Veldman: *De voorziening van aardolieproducten in Nederland gedurende de tweede wereldoorlog*, p. 40). ² Departement van handel, nijverheid en scheepvaart, afdeling nijverheid, bureau nijverheids-onderzoek: 'Toestand van de Nederlandse industrie sinds de capitulatie' (20 aug. 1940), p. 1. ³ Getuige H. M. Hirschfeld, *Enq.*, dl. II c, p. 366.

De 'Vijfde Colonne'

Verraad, door NSB'ers en andere Vijfde Colonnisten gepleegd, is tijdens de meidagen door talloze, vermoedelijk wel door de meeste Nederlanders als een van de hoofdoorzaken van onze snelle nederlaag beschouwd, misschien wel als de belangrijkste hoofdoorzaak. Daarmee bracht men dan een ander verschijnsel dat men gemeend had te constateren, in onmiddellijk verband: dat de Duitse troepen in het algemeen en hun parachutisten in het bijzonder gebruik hadden gemaakt van de listigste vermommingen en dat de Duitsers bovendien kwalijke methoden toegepast hadden als het, in schepen, naar Rotterdam smokkelen van wapens waarvan zij bij de inzet van hun operaties gebruik konden maken.

Wat dit laatste betreft: voor een dergelijke wapensmokkel waren de Duitsers niet te braaf (Hitler had het in Noorwegen getracht maar al zijn vrachtschepen waren de Noorse havens te laat binnengelopen), doch die smokkel heeft zich, voorzover men bij de na de meidagen ingestelde onderzoekingen kon nagaan, in ons land, met name in Rotterdam, niet voorgedaan. Eventuele Duitse plannen in die richting hebben geen spoor in de stukken nagelaten; het kan zijn dat, als die plannen wél bestaan hebben, een afschrikwekkend effect uitging van de bewaking bij Lobith die na de Duitse inval in Denemarken en Noorwegen verscherpt was en die ook op de ochtend van 10 mei, toen operatie *Trojanisches Pferd* (de overval op de bruggen bij Nijmegen) kwam te vervallen, effectief bleek te zijn.

Nierstrasz, onze trouwe gids, vermeldt, wat Rotterdam aangaat, ten aanzien van die wapensmokkel niettemin één getuige: een kapitein van het Indische leger die, vroeg in de ochtend van 10 mei, 'in een gevorderde gesloten auto met grote snelheid over de reeds door de Duitsers bezette Maasbruggen rijdend', meende te zien, 'dat uit een Zweeds schip . . . mortieren, motoren met zijspan, radiotoestellen en andere legergoederen werden gelost.'¹ 'Ik heb', schreef Nierstrasz ons later, 'de verklaring vermeld omdat deze zo positief was gesteld. Achteraf had ik echter beter daarbij kunnen vermelden dat ik aan de juistheid twijfel.'² In dit verband vermelden wij nog dat Nierstrasz in zijn boek *De strijd om Rotterdam, mei 1940* tevens vermeldt dat een politieagent van het Noordereiland die op 10 mei in alle vroegte met anderen in het bij het Noordereiland gelegen zwembad gevangen gezet werd, aldaar zag, 'dat twee burgers zich in een badhokje in daar aanwezige Duitse uniforms staken.'³ De Rotterdamse commissaris van politie die deze en dergelijke

¹ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 33. ² Brief, 5 jan. 1953, van V. E. Nierstrasz. ³ Nierstrasz: *Rotterdam*, p. 32.

relazen na de capitulatie onderzocht en die de betrokken agent als een 'rustig, betrouwbaar politieman' kende, is van mening dat deze 'inderdaad deze mensen heeft zien verkleeden in dit zwembad, maar dat dit Duitse soldaten zijn geweest die bij de landing uit de rubberboten door het nat worden van hun uniform zich tijdelijk hadden verkleed in burgerkleding en later weer van een uniform zijn voorzien.'¹

Intussen willen wij niet ontkennen dat er (wij wezen daarop bij de beschrijving van de gevechten in en bij Den Haag) hier of daar één of meer Duitse agenten *kunnen* zijn geweest die verwarring stichtten, hetzij door het opzettelijk verspreiden van valse geruchten (dit kan ook elders gebeurd zijn), hetzij door het opzettelijk telefonisch doorgeven van onjuiste berichten, al was dit niet zo gemakkelijk (bijna alle telefoons waren immers afgesloten)², hetzij zelfs door het lossen van schoten. Een Duits stuk, uit december '40 daterend, maakt melding van een, goed Nederlands sprekende, *SS-Führer*, op 15 mei in Den Haag aanwezig, '*der vom SD schon einige Wochen vorher in Holland eingesetzt war*'³ – wat deze figuur uitgespookt heeft, kunnen wij slechts gissen. Zo kunnen er meer geweest zijn. Het heft alles evenwel de conclusie niet op welke wij in '53 publiceerden: dat de militair ingrijpende z.g. Vijfde Colonne in ons land wél overal aanwezig geacht is en dus een zo effectief mogelijk gebruik van de Nederlandse strijdkrachten belemmerd heeft, maar in feite weinig om het hof heeft gehad.

Misbruik van uniform heeft zich uitsluitend voorgedaan bij de overvallen op de bruggen over de IJssel, het Maas-Waalkanaal, de Maas en het Julianakanaal alsmede (maar dan onvolkomen) bij een van de aanvallen van Wäckerle's SS'ers op het viaduct bij Rhenen in de ochtend van 13 mei. De vermommingen waarin Duitse parachutisten zich gestoken zouden hebben, zijn echter alle het product geweest van de fantasie van nerveuze Nederlanders. Men *meende* ze te zien, maar ze *waren* er niet. Dat op momenten van grote spanning onjuiste waarnemingen gedaan worden, is een algemeen verschijnsel. En inderdaad: op de verklaringen terzake van nagenoeg alle getuigen uit de meidagen kan men geen staat maken – op veel latere verklaringen evenmin. Wat de één slechts vermoedde, werd veelal eerst door de verhalen van anderen z.g. zekerheid. Curieus is bijvoorbeeld dat een overste

¹ Brief, 21 jan. 1953, van H. de Jong. ² 'In Rotterdam', aldus Wilson, 'telefoneerde een arts (naam, adres en telefoonnummer noemende) op en gaf inlichtingen. Toen ik terug belde, bleek de arts van niets te weten: een ander had zijn naam misbruikt. Dergelijke dingen gebeurden in Rotterdam tientallen keren en een Duitser heeft mij later verteld, dat zij dit spel speelden.' (Wilson: *Vijf oorlogsdagen*, p. 164).

³ '*Bericht über den Einsatz des Sonderkommandos Auswärtige Amt in Holland, Belgien und Frankreich*' (19 dec. 1940), p. 7 (FO/SD, 213757).

TERUGBLIK OP DE 'VIJFDE COLONNE'

van de genie die in '48 aan de Enquêtecommissie omstandig en boeiend verhaalde hoe hij op 7 mei '40 ontdekte dat sabotage gepleegd was aan een sluisje dat voor de inundatie van een deel van de Grebbelinie van belang was,¹ medio juni '40 uitdrukkelijk verklaarde dat hij bij dat sluisje niets had kunnen ontdekken wat op sabotage wees.² Wij voegen hier nog aan toe dat de gemobiliseerde NSB'ers zich tijdens de gevechten niet anders gedragen hadden dan de niet-NSB'ers. Tegen J. M. de Booy zei generaal Winkelman op een van de gevechtsdagen dat hij, op grond van de bij hem binnengekomen berichten, over hun houding zeer tevreden was.³

Neen: de Vijfde Colonne is in hoofdzaak een projectie geweest van Nederlandse angstgevoelens. En tekenend is het dat deze angstgevoelens, in menige Duitse militair levend, aan Duitse kant tot even irrationale reacties leidden als zich bij de Nederlanders voorgedaan hebben. Wij maakten er al melding van, dat Duitse militairen op de avond van 14 mei in Rotterdam meenden dat men hun vergiftigd drinkwater aangereikt had. In Utrecht werden op 15 mei 's avonds de hekken van het stadhuis gesloten terwijl groepen Duitse officieren in de hal stonden te wachten. Grote opwinding! '*Wir sind verraten!*' werd geroepen. 'Het kostte', aldus de burgemeester, 'moeite, hen te kalmeren.'⁴

Zeker: een deel van de in ons land woonachtige Rijksduitsers was van een mentaliteit bezield waaruit verraderlijk optreden had *kunnen* voortvloeien. Maar dat optreden heeft zich, een enkel geval uitgezonderd, niet voorgedaan. Wel sprak het voor een deel van die Rijksduitsers vanzelf dat zij, voorzover niet geïnterneerd (dat gold dus vooral voor het oosten des lands), onmiddellijk aan de *Wehrmacht* hand- en spandiensten verleenden *na* haar intocht.

Hier en daar deden NSB'ers hetzelfde. Op 10 mei toonde een NSB'er bij Meppel troepen van de 1ste *Kavallerie-Division* aan, dat zij op een bepaald punt niet bevreesd hoefden te zijn voor landmijnen.⁵ Op 12 mei bood een andere NSB'er bij de Afsluitdijk '*voll Freude*' zijn diensten aan diezelfde divisie aan: hij wees Duitse pantserwagens die op verkenning waren, de weg.⁶ Op diezelfde dag zag Antoon Coolen in Noord-Brabant hoe een vrouwelijk lid van de NSB voor Duitse militairen 'vlees op schaaltes' aandroeg, 'en vorken voor de heren er bij. Zij komt het hun stralend van verrukking aanbieden.'⁷ Dat zal zich wel op meer plaatsen voorgedaan hebben, althans waar men geen tijd had gehad om de NSB'ers te interneren. Overigens zou-

¹ Getuige C. Mattern, *Enq.*, dl. I c, p. 243. ² Brief, 10 juli 1953, van V. E. Nierstrasz. ³ J. M. de Booy, 9 dec. 1955. ⁴ G. A. ter Pelkwijk: 'Utrecht in de meidagen van 1940', *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1949, p. 149. ⁵ J. Poortman: *De jaren 1940-1945*, p. 177. ⁶ L. Leixner: *Von Lemberg bis Bordeaux. Fronterlebnisse eines Kriegsberichters* (1941), p. 142. ⁷ A. Coolen: *Bevrijd vaderland*, p. 24.

den wij de reacties van die NSB'ers op de ook voor hen onverwachte Duitse inval niet al te simplistisch willen voorstellen. 'Het deed mij pijn', schreef een functionaris uit Overijsel,

'dat nu juist *onze* grenzen werden geschonden door een staat die nu juist in politiek opzicht zo mijn belangstelling had. Ik voelde mij bedrogen, ik voelde mij alsof een goede kennis die ik in zijn levenshouding moeilijk een groot gedeelte mijner sympathie kon onthouden, mij een geducht pak slaag had toegediend en dan nog wel geheel zonder aanleiding, geheel zonder waarschuwing, neen, dat had ik niet verwacht! Het viel mij ongelooflijk tegen. Dit was niet goed te praten.'

Zo op 10 mei. Op 12 mei:

'Ik ging naar Enschede en bezocht het kringhuis: ook daar verslagenheid. Men had geen lust en zou het liefste op willen houden. Duitsland had door zijn houding iedere werkzaamheid voor ons, nationaal-socialisten, onmogelijk gemaakt.'

Enkele dagen later evenwel:

'Op bijna allen had dit hele gebeuren lang niet de indruk gemaakt die het op mij maakte. Het ongewone beeld van vreemde soldaten langs de weg en in de dorpen was zo ongeveer het enige ongerief. Er was hier niets gebeurd. Voor ons was de oorlog al ten einde. 'Het was hier altijd een rommel en een slappe boel geweest. Hitler zou dit wel veranderen en wat maakt het uiteindelijk uit of je Duitser of Nederlander bent?' Dit waren zo de doorsnee-verhalen die men te horen kreeg.'¹

Een meer intellectueel pro-Duitser, geen NSB'er nog, maar wel sterk aange-trokken door de geest van 'het Nieuwe Duitsland', heen-en-weer geslingerd tussen bewondering voor het Derde Rijk en medeleven met het overvallen vaderland, kon de oorlog 'niet anders zien dan als een vreselijke vergissing, als iets waanzinnigs waarvan men moest hopen dat het, hoe ook, ten spoedigste zou eindigen.'² Ook dr. T. Goedewaagen, hoofdredacteur van *De Waag*, was diep teleurgesteld geweest door de inval. Solidair voelde hij zich met Nederland, maar ook met Duitsland –

'een verwarring van gevoelens zoals men zich later niet meer zal kunnen voorstellen! In die stemming werd ik op zondag 12 mei in de Ripperdakazerne te Haarlem geïnterneerd, voor mij geheel onverwachts. Ik had nooit aan mijn 'Nederlandse betrouwbaarheid' getwijfeld. Dat de overheid dit wél deed, griefde mij diep . . . Ik was als toeschouwer de kazerne binnengegaan. Ik kwam er als activist weer uit.'³

¹ W. R. Jager: 'Levensloop', p. 22-25 (Doc I-807). ² H. C. van Maasdijk: 'Herinneringen', p. 74 (a.v., 1091). ³ T. Goedewaagen: 'Autobiografie', p. 64 (a.v., 548, map d).

TERUGBLIK OP DE 'VIJFDE COLONNE'

Dat laatste verschijnsel is, dunkt ons, vrij algemeen geweest in die zin dat er weinig NSB'ers geïnterneerd zijn die niet, door de ondervonden behandeling, als fellere en fanatiekere nationaal-socialisten uit de internering ont-slagen werden. Menigeen hunner voelde zich martelaar voor een heilige zaak; men had voor de overtuiging geleden; dus was deze versterkt. Dat kon dan nog wel gepaard gaan met gevoelens van solidariteit met een Nederland dat zij, de NSB'ers, spoedig naar hun hand hoopten te zetten en met gehechtheid aan zijn traditionele symbolen. In het interneringskamp Spijkerboor werd na de mededeling dat Nederland gecapituleerd had, een driewerf hoera op ons leger uitgebracht en het Wilhelmus aangeheven – zulks op initiatief van de plaatsvervangend leider der NSB, C. van Geelkerken,¹ en in het KLM-gebouw bij Scheveningen dat ook als interneringsdepot dienst deed, volgde op de capitulatie-aankondiging zelfs een 'Leve de koningin!' en alweer het Wilhelmus. De geïnterneerde Duitsers, aldus een kringleider der NSB, 'waren toen zo onhandig om toen een *'Es lebe Adolf Hitler!'* uit te brengen, wat ons op dat moment pijn deed.'²

Vrijgelaten werden de geïnterneerden hetzij op de avond van 14 mei, hetzij op de 15de. Een daartoe strekkende order van generaal Winkelman werd op 15 mei driemaal per radio omgeroepen.³ Die vrijlating wekte bij menigeen onder de autoriteiten die bij de arrestatie en internering van NSB'ers betrokken geweest waren, een sterk gevoel van angst: men dachtte onmiddellijke wraak. In Amsterdam werd een geïnterneerd inspecteur van politie na zijn invrijheidstelling naar het hoofdbureau gebracht waar burgemeester de Vlucht en procureur-generaal van Thiel hem de hand drukten, uitdrukkelijk hun spijt betuigend over het feit dat zij hem hadden laten opsluiten; de hoofdcommissaris, H. J. Versteeg, liet hem met zijn eigen auto naar huis brengen maar vóór de vrijgelatene het hoofdbureau verliet, voegde Versteeg hem fluisterend toe: 'Mijn hart was gebroken toen ik je het interneringsbesluit moest medelen: de grootste sodemieter was van Thiel.'⁴

★

Het Vijfde-Colonne-beeld, in mei '40 ontstaan, werd, zo schreef ik in '53, door de gebeurtenissen die er op volgden, als het ware gefixeerd: 'dat in de

¹ PRA-Utrecht, proces-verbaal van verhoor van C. van Geelkerken, p. 3 (a.v., 1510, map c). ² J. G. B.: 'Rapport betreffende internering', p. 2. ³ *Bijlagen Handleiding Militair Gezag, boekwerk C.* ⁴ D. Bakker: Rapport, 25 mei 1940, p. 1 (Doc I-53, map a-3).

door Duitsland bezette landen Rijks- en Volksduitsers zich gesloten onder het teken van het hakenkruis verenigden en de 'inheemse' nationaal-socialisten evident aan Hitlers kant stonden, was bewijs te meer voor de opvatting dat die groepen de komst der Duitsers actief als Vijfde Colonnisten bevorderd hadden.¹ Inderdaad: wie ten onzent in de jaren '40-'45 de NSB'ers voortdurend diensten zag verlenen aan de gehate bezetter, was er zeker van dat diezelfde NSB'ers zich tijdens de overweldiging van het land niet onbetuigd gelaten hadden. Het was een misvatting die Musserts volgelingen verder in het isolement dreef – maar een misvatting welke toch niet meer dan één element was in een jarenlange ontwikkeling, één schakel in een keten van gebeurtenissen waarbij de NSB zich min of meer van '33 af, maar in elk geval sinds '35 en '37 geïsoleerd had in het volksgeheel. Het moge dan waar zijn dat, zonder medeweten van de leiding der NSB, slechts een tweehonderdtal in Duitsland wonende NSB'ers, leden van 'Sport en Spel', in mei '40 de wapenen (verraderlijke wapenen bovendien) opnam tegen hun eigen landgenoten – de betekenis van die beperking dient men op haar beurt te relativeren. Met één strofe sloeg de dichter Yge Foppema de spijker op de kop:

'Ik weet niet of er ergens is geschoten
op onze troepen uit een hinderlaag,
of iemand afviel van zijn landgenoten
of ook maar hoopte op hun nederlaag.
Ik weet zelfs niet (en 'k wil maar al te graag
van al mijn medemensen 't beste denken)
of één gezind was, Hollands eer te krenken,
maar ik weet erger ding, en daarvoor klaag
ik Mussert aan tot op de jongste dag:
van 't Kringhuis hing op 15 mei de vlag.'²

De nederlaag

Nu wij dan de factor van de Vijfde Colonne welke door de Nederlandse tijdgenoot als een van de oorzaken van onze nederlaag beschouwd werd, tot zijn juiste proporties gereduceerd hebben, kunnen wij de vraag aan

¹ L. de Jong: *De Duitse Vijfde Colonne in de tweede wereldoorlog*, p. 179. ² Y. Foppema: *Spijkerschrift, mei 1940–mei 1945* (1945), p. 5.

de orde stellen welke de *werkelijke* oorzaken van die nederlaag waren.

Die vraag hebben wij in feite al beantwoord.

In ons eerste deel (*Voorspel*) schetsten wij hoe in het Derde Rijk van '33 af een voor die tijd ultramoderne krijgsmacht opgebouwd werd, en gaven wij in bijzonderheden weer hoe het Nederlandse defensie-apparaat in de periode tussen de twee wereldoorlogen onder invloed van tal van factoren verwaarloosd werd. In ons tweede deel (*Neutraal*) boden wij een beeld van het Duitse aanvalsplan, deden wij gedetailleerd uitkomen hoe sterk (beter: hoe zwak) de Nederlandse krijgsmacht zowel in personeel als in materieel opzicht was en besteedden wij aandacht aan de geheime contacten met België, Frankrijk en Engeland – contacten die in hoofdzaak niet verder kwamen dan tot het wederzijds geven van inlichtingen maar die niet tot werkelijke coördinatie, tot gemeenschappelijke, goed-gēintegreerde plannen leidden.

Die hoofdstukken uit onze vorige delen zijn het waarin de voornaamste oorzaken van de nederlaag aangegeven zijn. Wie zulks wenst, kan ze herlezen: hier willen wij niet in herhalingen vervallen. Het kwam alles hierop neer dat Nederland zwak was en in zijn verdediging vrijwel alleen stond – alleen tegenover een tegenstander die over de sterkste strijdmacht beschikte welke Europa op dat moment kende. Voor een hardnekkige verdediging bezaten wij noch de ruimte, noch het kader, noch de manschappen, noch de middelen, noch de mentaliteit. Het was Hitler daarentegen mogelijk om, gebruik makend van het voordeel der verrassing, voldoende strijdkrachten tegen ons land in te zetten om een snelle overwinning te waarborgen. In die zin kan men zeggen dat Hitler op het moment waarop zijn troepen op 10 mei de eerste schoten losten en waarop de eerste Duitse bommen vielen, de strijd al gewonnen had. Quantitatief was de Duitse *Wehrmacht* die tegen de onze opereerde, niet superieur, kwalitatief was zij dat wèl – in hoge mate. Daarom handhaven wij ook de uitspraak die wij in ons eerste deel deden: dat de strijd die wij in de meidagen van '40 te voeren kregen, verloren is in de jaren '20 en '30 – een bezuinigingsperiode waarvan zich zelfs midden in de strijd nog een tekenend symptoom openbaarde; Nierstrasz spreekt van 'een komische noot', wij zouden het eerder een tragikomische willen noemen dat de commandant veldleger op de derde oorlogsdag (de derde, niet de eerste) via het Algemeen Hoofdkwartier gemachtigd werd, alle uitgaven te doen die nodig waren voor het in staat van verdediging brengen van de onder hem ressorterende stellingen. 'Wij moeten ze eerst heroveren', merkte een van de officieren van het zuidfront van de Vesting Holland verbitterd op.¹ 'Er ontbrak slechts aan',

¹ Getuige M. R. H. Calmeyer, *Eng.*, dl. I c, p. 315.

schrijft Nierstrasz, 'dat de commandant veldleger gemachtigd werd tot het doen schieten op de vijand.'¹

Dat onze troepen, gegeven hun zwakke bewapening, slechte training, onvoldoende encadrering, gebrekkige mentale voorbereiding en veelal onbekwame leiding een beperkte gevechtswaarde hadden, is duidelijk; het is ook menigmaal uit onze beschrijvingen gebleken. De billijkheid gebiedt evenwel, er op te wijzen dat het begin van elke oorlog en in het bijzonder de z.g. vuurdoop ook voor troepen die beter innerlijk voorbereid zijn alsmede beter geleid worden, steeds een zware beproeving betekent. Aan de situatie waarin hij gevaar loopt het leven te verliezen of ernstig gewond te raken, moet elke militair wennen; die situatie vergt aanpassing – maar tijdens de meidagen ontbrak de aanpassingstijd. Zulks heeft er tegen de achtergrond van de al genoemde factoren toe bijgedragen dat aan tal van sectoren weinig weerstand geboden is. Men werd door het geweld van de moderne oorlog overrompeld; velen konden daar niet tegen op, verdroegen de oorverdovende explosies al niet en sloegen haast instinctief op de vlucht. Het is waar: slechts één sergeant werd wegens desertie gefusilleerd; in werkelijkheid had men evenwel duizenden op grond van hetzelfde in staat van beschuldiging kunnen stellen. De vier krijgsraden-te-velde die in het leven geroepen werden, kwamen daar niet aan toe; pas in de eerste periode van de bezettingstijd werd systematisch nagegaan welke officieren, onderofficieren, korporaals en manschappen zich aan strafwaardig gedrag schuldig gemaakt hadden. Enkele officieren werden toen door de militaire kamer van de Haagse arrondissementsrechtbank berecht, maar de vervolging van een groot aantal onderofficieren en soldaten liet men vallen, 'omdat daar', aldus Nierstrasz, 'geen beginnen aan was en een grens, waar wel en waar niet tot vervolging zou moeten worden besloten, niet was te trekken, terwijl bovendien onvoldoende gegevens beschikbaar waren.'² Neen – een goed vechtend leger wordt niet uit de grond gestampt en ontstaat ook niet bij toverslag, wanneer de vijand aanvalt. Een maand na de capitulatie las generaal Harberts in een gevechtsbericht de zin: 'Toen werd het levensgevaarlijk en gingen wij terug'³ – die schrijver was eerlijk: velen hebben zo gehandeld.

Velen, maar bepaald niet allen.

De commandant veldleger heeft in zijn voor de Enquêtecommissie geschreven memorie een opsomming gegeven van de korpsen en wapens die zich zijns inziens moedig geweerd hadden. Hij noemde speciaal de cavalerie, de huzaren-motorrijders van de Lichte Divisie, de genie, het korps mariniers,

¹ Nierstrasz: *Veldleger*, p. 61. ² V. E. Nierstrasz: 'Memorie voor de Enquêtecommissie', *Enq.*, dl. I b, p. 183. ³ Getuige J. Harberts, a.v., dl. I c, p. 447.

de regimenten grenadiers en jagers, het korps politietroepen en de Militaire Luchtvaart.¹ Onzerzijds zouden wij aan deze reeks (die wellicht ietwat willekeurig samengesteld is) in elk geval de Koninklijke Marine willen toevoegen en bovendien de verdiensten van de Militaire Luchtvaart speciaal willen onderstrepen: van geen wapen verkeerden de leden bij hun operaties in een positie van zo drukkende materiële inferioriteit en, als gevolg daarvan, van zo acuut levensgevaar. De militaire vliegers hebben zich evenwel ingezet tot er nagenoeg geen toestel meer over was waarmee zij konden opstijgen.

Elke opsomming bergt intussen het gevaar in zich dat waardering toevalt aan militairen die zulks niet verdienen en onthouden wordt aan anderen die er aanspraak op maken. Laat ons dan vermelden dat na jarenlange onderzoekingen, op grond van hun gedrag tijdens de meidagen, aan 926 militairen van de Koninklijke Landmacht (met inbegrip van de Militaire Luchtvaart) militaire onderscheidingen toegekend werden, in 30 gevallen de Militaire Willemsorde.² Het aantal onderscheidingen, toegekend aan militairen van de Koninklijke Marine (met inbegrip van het korps mariniers) bedroeg 162, waaronder 4 Militaire Willemsorden.³ Wij vertrouwen dat die onderscheidingen stuk voor stuk verdiend zijn geweest – wij zijn er niet van overtuigd dat allen die een onderscheiding verdienden, deze inderdaad ontvangen hebben.

De vraag of onze krijgsmacht als geheel zich in de meidagen goed of niet goed geweeerd heeft, achten wij te oppervlakkig en te globaal om er een zinvol antwoord op te geven; wie zich desondanks tot het geven van dat antwoord geroepen voelt, dient uit te gaan van de vraag wat men, in de omstandigheden van 1940, van *deze* krijgsmacht tegen *deze* tegenstander in redelijkheid verwachten mocht. Dat was ook een vraag die de Duitsers zich gesteld hebben en dan verdient het, dunkt ons, bijzondere aandacht dat zowel het verloop als de duur van de veldtocht in Nederland Hitler en zijn generaals tegengevallen zijn. Op 10 mei mislukte de Duitse luchtlanding bij Den Haag en op de 13de werd de Nederlandse weerstand door de Duitse militaire leiding nog zo hoog aangeslagen dat besloten werd, hem door middel van vernietigende aanvallen op de grote steden in het westen des lands te breken. Wij voegen daaraan toe, dat het onze indruk is (van meer dan 'indruk' mogen wij niet spreken) dat de prestaties van de Nederlandse krijgsmacht niet

¹ J. J. G. van Voorst tot Voorst: 'Indrukken nopens persoonlijke verrichtingen op de gevechtsterreinen', a.v., dl. I b, p. 145. ² Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 154.

³ Brief, 17 sept. 1969, van het hoofd van het bureau maritieme historie van de marinestaf.

ongunstig afsteken bij die van de krijgsmachten van België en Frankrijk – twee landen waar men, anders dan ten onzent, vrij recente oorlogservaring had: ervaring uit de eerste wereldoorlog.

Niet onvermeld blijve dat de Duitsers op tal van punten locale successen konden behalen, zeker niet uitsluitend door het toepassen van ongeoorloofde en onfaire strijdmethoden, maar die toepassing vormde daar toch wel een wezenlijke bijdrage toe. Wij hebben er op verscheidene plaatsen in onze beschrijving melding van gemaakt. Samenvattend merken wij hier op, dat het zich dekken achter Nederlandse krijgsgevangenen voorgekomen is bij de vliegvelden Ypenburg en Ockenburg, bij de Moerdijkbrug, op het Eiland van Dordrecht, op minstens twee punten in de Maaslinie, op één aan het Maas-Waalkanaal en, veelvuldig, op en bij de Grebbeberg¹ – wij zijn er niet zeker van dat die opsomming uitputtend is. Bovendien zijn op Ockenburg, op twee punten in de Maaslinie en op de Grebbeberg weerloze krijgsgevangenen afgemaakt² – en ook dat kan vaker voorgekomen zijn. Doden spreken niet.

Naar verhouding hebben zich de SS'ers het sterkst aan deze laffe en laakbare inbreuken op de toenmaals geldende wetten en gebruiken van de oorlog bezondigd. Wij erkennen dat die SS'ers op de Grebbeberg hun aanval niet alleen met groot fanatisme maar ook met groot succes doorgezet hebben – *'aus ehrlicher Begeisterung und durchdrungen von höchstem Pflichtbewusstsein unserem Führer gegenüber'*, schreef eind mei een van hun commandanten in een brief aan Himmler waarin hij zich bitter beklaagde over het feit dat de *Wehrmacht* er bij de onderscheidingen die aan Duitse kant toegekend waren, beter van afgekomen was dan de SS-formaties.³ Van dat fanatisme en van dat succes vormde misdadig gedrag een component.

★

Aan Nederlandse kant onbraken dus, gelijk gezegd, de middelen voor een langdurige verdediging. Een andere vraag is of van die middelen het beste gebruik gemaakt is, m.a.w. of de opperbevelhebber, generaal Winkelman, en zijn ondercommandanten telkens de juiste disposities getroffen hebben. Het aan de orde stellen van die vraag leidt onvermijdelijk tot het beoordelen van hun krijgsbeleid.

¹ J. J. G. van Voorst tot Voorst: 'Indrukken nopens persoonlijke verrichtingen op de gevechtsterreinen', *Eng.*, dl. I b, p. 146. ² A.v. ³ Brief, 31 mei 1940, van de *Kommandeur* van de *SS-Standarte 'Der Führer'* aan de *Reichsführer-SS* (BDC, 1247-48).

Wij zouden ons in dat opzicht grote terughoudendheid willen opleggen. Het spreekt vanzelf dat elk die zich *achteraf* in dat krijgsbeleid verdiept, op tal van punten reageren zal in de zin van 'Had men *dit* maar nagelaten! Had men *dat* maar gedaan!' Zulk een benadering bergt het gevaar van onbillijke oordeelvellingen in zich. Te bedenken valt, om te beginnen, dat alle militaire archieven na de capitulatie vernietigd werden, zodat men ten aanzien van geen enkel besluit van welke commandant ook met zekerheid weet, over welke inlichtingen hij beschikte toen hij dat besluit nam – een factor die men bij de beoordeling nimmer uit het oog mag verliezen. Te bedenken valt voorts, dat wanneer men desondanks tot de conclusie komt dat gevaar a door dispositie b niet afgeweerd is maar dat wel zou zijn door dispositie c, men nooit weet of de Duitsers, op dispositie c reagerend, niet gevaar d hadden doen ontstaan. Zodra men zich van het werkelijke verloop der gebeurtenissen losmaakt, belandt men in een hypothetische situatie waarvan men misschien wel vele, maar nooit alle elementen overzien kan.

Terughoudendheid dus.

Deze willen wij zo interpreteren dat wij op het beleid van generaal Winkelmans ondercommandanten niet dieper willen ingaan dan wij hier of daar in het voorafgaande deden. De opperbevelhebber van land- en zeemacht heeft er evenwel recht op dat wij ten aanzien van hem anders handelen.

Bescheiden als hij was, zou generaal Winkelman, ware hij nog in leven, tegen kritiekloze verheerlijking als eerste protest aantekenen. Hij heeft zijn tekortkomingen gehad in die zin dat hij (maar dat geldt eveneens voor zijn toenmalige collega's in landen als België, Frankrijk en Engeland) teveel man was van de oude stempel om zich met de nodige fantasie in te denken, welk krijgsbeleid zijn tegenstander vermoedelijk voeren zou. Hij heeft noch de grote Duitse luchtlanding in het westen, noch de opmars van de 9de *Panzer-Division* voorzien. Door feit en tijdstip van de Duitse aggressie werd hij niet verrast – wèl door de vormen welke die aggressie aannam.

Critici (generaal Reynders haalden wij al aan) hebben Winkelman verweten dat hij op de ochtend van 10 mei, van Noord-Brabant uit, te zwakke troepen inzette tegen de Moerdijkbrug; ware deze heroverd en vernield, dan zou het voor de 9de *Panzer-Division* onmogelijk geweest zijn, naar Rotterdam door te stoten. De generaal, aldus die critici, ontblootte daarentegen Noord-Brabant goedgeels door het IIIde legerkorps en de rest van de Lichte Divisie benoorden de Maas en de Waal terug te trekken, gekoppeld aan het teruggaan van brigade B in eerste instantie benoorden de Waal.

Wij zijn er, met Nierstrasz, allerminst van overtuigd dat annulering van het in maart en april '40 ontworpen terugtochtsplan uit Noord-Brabant en het Land van Maas en Waal belangrijke positieve voordelen zou hebben

opgeleverd.¹ Dat terugtochtsplan was de Duitsers onbekend; dezen gingen er van uit dat de divisies die zij tegen en door Noord-Brabant inzetten, sterk genoeg waren om wat daar op 9 mei aan Nederlandse eenheden stond (*inclusief* IIIde legerkorps en Lichte Divisie), uiteen te slaan. De strijd in Noord-Brabant was eigenlijk beslist toen in de Peel-Raamstelling een bres geslagen was waardoor de tanks van de 9de *Panzer-Division* westwaarts konden oprukken.

Omgekeerd zijn wij, wederom met Nierstrasz, tot de opvatting geneigd dat de verplaatsing van de Lichte Divisie (het IIIde legerkorps is vrijwel buiten de strijd gebleven), positieve baten opgeleverd heeft. Dat deed zij doordat enkele onderdelen van die divisie, al in april naar het westen des lands verplaatst, onmiddellijk konden deelnemen aan de strijd tegen de Duitse luchtlandingstroepen; dat deed zij ook, doordat het restant, opmarcherend door de Alblasserwaard en tenslotte agerend, zij het vergeefs, op het Eiland van Dordrecht, generaal Student noopte, zijn troepen te verdelen in plaats van ze te concentreren voor een stoot door Rotterdam.²

Het is de Duitse luchtlanding geweest die, zij moge dan bij Den Haag haar doel gemist hebben, een bepalende invloed gehad heeft op het verder verloop van de strijd.³ Zij bond wat aan krachten der Militaire Luchtvaart beschikbaar was; zij noopte tot het aantrekken van het gros van de Lichte Divisie, van een deel van de reserves van de troepen in de Grebbelinie en van nagenoeg alle eenheden uit het oostfront van de Vesting Holland; zij legde beslag op het gehele Iste legerkorps. Generaal Winkelman stond van het eerste uur van de strijd af met de rug tegen de muur.

Niet alle reacties van de generaal zijn even gelukkig geweest. Hij had de neiging, rechtlijnig te denken. Uit zijn twijfel of de Duitsers inderdaad Rotterdam zouden trachten te vernietigen, spreekt gebrek aan begrip voor de demonie van het nationaal-socialisme. Hetzelfde geldt voor zijn vasthouden aan het begrip 'integrale capitulatie' waaruit zijn onbillijke *sneer* tegen admiraal Furstner ('ik dacht dat u al weggelopen was') voortvloeide en waardoor hij er ook niet toe kwam, uit eigen beweging te laten vernietigen wat maar uit militair oogpunt voor de Duitsers van belang kon zijn. Ondanks dat alles menen wij dat de geestkracht welke de opperbevelhebber aan de dag gelegd heeft, bewondering verdient. Die bewondering willen wij hier uitdrukkelijk uitspreken en vastleggen en zulks temeer omdat de generaal, kort na het begin der bezetting in krijgsgevangenschap gevoerd, in het bevrijde Nederland waarheen hij terugkeerde met een dodelijke ziekte onder de leden waar-

¹ Nierstrasz: *Algemeen Overzicht*, p. 146-47. ² A.v., p. 147. ³ A.v., p. 149.

aan hij zeven-en-een-half jaar later bezweek, door een veelheid van factoren (de schokken van de bezettingstijd, de concentratie op de naoorlogse wederopbouw, de geringe omvang van de pers in de eerste naoorlogse jaren), nimmer een figuur geworden is die tot de verbeelding van het Nederlandse volk gesproken heeft. Te weinigen hebben zijn kracht van karakter onderkend. Daar zal in ons volgend deel nog van te gewagen zijn, maar onbillijk ware het, niet in dit deel en op deze plaats, de strijd beschreven zijnde, uit te spreken dat de houding die Henri Gerard Winkelman tijdens de Duitse inval aan de dag legde, niet alleen de door hem gecommandeerde strijdmacht maar het gehele volk ten voorbeeld had kunnen strekken.

Bewust spreken wij hier van 'houding'. Bezwaarlijk kon de opperbevelhebber van de Nederlandse land- en zeemacht zich een kundig veldheer tonen: hij had er de militaire krachten niet voor, niet de geografische ruimte, niet de tijd. Eén ding kon hij wel: de hem opgedragen taak met wilskracht en volharding uitvoeren, zware tegenslagen manmoedig opvangen, rustig en nuchter overleg plegen, zijn verantwoordelijkheid scherp in het oog houden, staf en ondercommandanten inspireren tot voortzetting van de ongelijke strijd zolang die voortzetting binnen de concepties die *toen* golden, zinvol was. In al die opzichten heeft Winkelman, in tegenstelling tot andere hooggeplaatsten die de lezer in ons relaas tegenkwam, niet alleen niet gefaald – hij heeft er in uitgeblonken.

Van het capitulatiebesluit, de generaal op dinsdagmiddag 14 mei weerstrevend door de gebeurtenissen afdgedwongen (niet, niet eens, door het bombardement van Rotterdam, maar door het ultimatum tegen Utrecht), heeft de Enquêtecommissie opgemerkt dat zij van oordeel was, 'dat dit op dat moment onvermijdelijk was teneinde land en volk te sparen voor een onoverzienbare catastrofe die militair beschouwd van geen betekenis geweest zou zijn'.¹ De woorden 'van geen betekenis' en 'onoverzienbare catastrofe' lijken ons (W. Drees jr. wees hier al op in '61²) iets te zwaar; doorvechtend had men de Duitsers meer verliezen kunnen toebrengen en had men ook wellicht tijd kunnen winnen voor het uitvoeren van extra vernielingen en voor het transport naar Engeland van enig militair personeel. Ook achteraf bezien zou evenwel de positieve betekenis van dit alles zeer beperkt geweest zijn: op 12 mei waren de eerste Duitse tanks de Maas tussen Namen en Sedan gepasseerd, op 14 mei stond de nederlaag van alle Geallieerde strijdkrachten benoorden de Somme, en dus ook bezuiden deze rivier vast.

¹ *Enq.*, dl. II a, p. 134. ² W. Drees jr.: 'De vroege capitulatie van 1940', *Socialisme en Democratie*, 1961, p. 120-25.

Omgekeerd moet opgemerkt worden dat, al moge de term 'onoverzienbare katastrofe' tegelijk te vaag en te dramatisch zijn, het aan geen redelijke twijfel onderhevig is dat, indien generaal Winkelman de strijd voortgezet had, inderdaad na Rotterdam de steden Utrecht, Den Haag, Amsterdam en Haarlem door de *Luftwaffe* geteisterd zouden zijn. Wij zijn dan ook van oordeel dat hij de hem door het kabinet verstrekte opdracht juist geïnterpreteerd heeft.

De kern van de zaak was dat Hitler voor de strijd in Nederland slechts een beperkt aantal dagen uitgetrokken had en dat de superioriteit in de lucht de *Oberbefehlshaber der Wehrmacht* in staat stelde, de strijd in ons land, hoe en waar ook gevoerd, met één of meer mokerslagen te beslechten.

De krenking

Hoe heeft het Nederlandse volk als geheel op de strijd in de meidagen gereageerd?

Het antwoord op die vraag is minder eenvoudig dan het lijkt. Wij moeten zelfs voorop stellen dat een wetenschappelijk geldige beantwoording onmogelijk is: peilingen van de publieke opinie vonden niet plaats; wij zijn dus op globale gissingen aangewezen; wij kunnen slechts pogen, aan de hand van het bewaardgebleven documentatiemateriaal tot een schetsmatig beeld te komen.

Toen wij beschreven hoe de militairen reageerden op het bericht dat generaal Winkelman gecapituleerd had, wezen wij er op dat het gevoel van immense opluchting dat, zo veronderstelden wij, in de geest van menige militair aanwezig was, nauwelijks in de later geschreven rapporten aan te treffen viel. Zo ook nu. Men vindt wat de burgerij aangaat, van die opluchting weinig terug. Maar zij was er. Was Rotterdam de enige stad waar vrouwen van blijdschap dansten toen ze van de capitulatie vernamen?¹ Daarvan afgezien, dienen wij te bedenken dat reacties op gebeurtenissen als regel vastgelegd worden door mensen welke door die gebeurtenissen getroffen, ja diep getroffen zijn. Wie niet getroffen is, zwijgt en leeft onverstoorbaar verder. Wij willen wel aannemen dat vele, misschien wel de meeste Nederlanders door de Duitse inval geschokt werden; dat zij vol spanning naar de schaarse

¹ B. A. Sijes: *De razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944* (1951), p. 24.

TEGENSTRIJDIGE REACTIES

radioberichten luisterden; met verontwaardiging repten van het snode gedrag der Vijfde Colonnisten; ontzet waren over het vertrek van koningin en kabinet; pijnlijk verrast door de aankondiging der capitulatie – ja, dat het dagelijks bestaan hun gedurende de invasieperiode tamelijk zinloos voorgelaten was behalve voorzover het met de oorlog in verband gestaan had. Maar gingen die gevoelens bij elkeen even diep? Waren zij in elkeen aanwezig? Wij menen van niet. Onverschilligheid en onaandoenlijkheid zijn sterke krachten in de geschiedenis. Dat is niet alleen tijdens de bezetting gebleken – het bleek al uit sommiger reacties onmiddellijk na de Duitse inval die anderen diep kwetsten.

Laat ons met Antoon Coolen op Pinksterzondag 12 mei post vatten bij een van de bruggen over de Noordbrabantse Dommel die opgeblazen is:

‘Een der heen-en-weer rijdende auto’s van de Duitsers houdt plotseling in. Officieren staan er overeind in met hun kaart en wenken een troepje nieuwsgierige burgers dichterbij. Ze komen haastig en bereidwillig en reikhalzen rond de auto om de vraag in het Duits te verstaan. Op de kaart van de Duitsers is sprake van een houtzaagmolen in de buurt en nu willen de Duitsers weten waar die molen is, want ze moeten hout hebben voor een noodbrug over de Dommel. De mensen redetwisten even onder elkaar of die molen er nog is, ja dan neen, en spannen zich in om de Duitsers de inlichtingen te geven die ze vragen. Ik nader het troepje om de auto en waarschuw de mensen dat het geven van inlichtingen aan de vijand verboden is en dat de vijand er ook niet toe kan verplichten. Ik houd zelfs een kleine toespraak dat het geen spelletje is, dat hun eigen broers of zonen misschien zich ergens doodvechten en dat zij zich hier haasten om de Duitsers te helpen . . . Maar ginds – neen, wat zijn we voor een volk? Een aantal vrouwen is buiten haar huizen gekomen met schalen waarop koffie damp, zij gaan er mee naar de Duitsers die hun kaarten opvouwen en lachen’¹ –

en dat waren dan niet vrouwen van wie Coolen vernam dat zij lid van de NSB waren, als die andere die vlees op schaaltes kwam aandragen (‘en vorken voor de heren er bij’).

Door Rotterdam rijden op 15 mei, daags na het bombardement, Duitse legerauto’s. ‘Ik ergerde mij’, schreef een journalist,

‘aan de ongewone gediensigheid mijner Rotterdamse medeburgers die in vloeiend Duits de ongenode gasten wegwijs maakten. Mijn ergernis die zich uitte in een reeks van verwensingen aan het adres van deze behulpzame stadgenoten (waarbij ik beken, anders zelden of nooit te vloeken) werd gedeeld

¹ A. Coolen: *Bevrijd vaderland*, p. 23–24.

door enkele eenvoudige lieden die zich eveneens om de auto verzameld hadden.¹

Van Schouwen werden op 19 mei duizend Nederlandse krijgsgevangenen afgevoerd, in het Brabantse begeleid door drie Duitse bewakers ('ze zijn al even moe als wij'). 'Overal', schreef een der krijgsgevangenen,

'staan plukjes mensen, voorbijgangers en bewoners van huizen en boerderijen langs de weg. Ze gapen ons aan. Er zijn jonge kerels bij die grinneken! Ja, grinneken! Een hevige geïrriteerdheid over dat stompzinige gegrinnik stijgt in ons op. Daar heb je nu die jonge kerels die in het leger hadden moeten zitten in plaats van de opgeroepen huisvaders van vijf-en-dertig jaar – verwaten jonge kerels die er niets van begrijpen, die een troep verslagen soldaten van hun eigen volk, uitgeput en afgemat, in krijgsgevangenschap zien wegvoeren, en stompzinig en bête grinneken. Grinneken! Eén hoor ik er zeggen met een langzame dreinstem: 'Kijk – ze worden opgebracht, met de kapiteins voorop!'

'Opgebracht', alsof we misdadigers waren, lieden die hun niets aangaan, waar je om kunt lachen.

Ineens wordt het ons duidelijk dat er twee soorten Hollanders bestaan. Eén soort die oorlog gevoerd of aan den lijve gevoeld hebben of in ieder geval intens hebben meegeleefd – en de andere soort, verwend, onbenullig, lamzakkig, die er niets van gemerkt hebben, die er zelfs niets mee te maken gehad hebben, en *dus* nog even verwend, onbenullig en lamzakkig doen als tevoren – om te huilen!'

Wij stellen daartegenover dat juist de verslagen over de afvoer dier krijgsgevangenen menigmaal melding maken van intens medeleven. Zij werden op 15 mei in Asten bij de Peel-Raamstelling met gejuich ontvangen ('t Is precies of we geen verslagenen, maar overwinnaars zijn die thuishomen²); in Venlo stond het een dag later 'zwart van de mensen' die 'zeep, tabak, handdoeken, zakdoeken, zelfs flessen wijn' aan de militairen aanreikten die in krijgsgevangenschap weggevoerd werden³; in Arnhem kregen de krijgsgevangenen die op de Grebbeberg gestreden hadden, 'een ovatie alsof we als overwinnaars uit de strijd gekomen waren . . . Vrouwen langs de weg stonden te huilen en met zakdoeken te wuiven; ik werd er soms zelf bijna beroerd van'⁴, en in laatstgenoemde stad alleen al werden door het Rode Kruis met inschakeling van het Vrouwelijk Vrijwilligerskorps en honderdvijftig padvinders zes-en-twintig autovrachten opgehaald met allerlei artikelen die de krijgsgevangenen nodig konden hebben.⁵

¹ A. C. de Neeve: 'Rotterdam, 10-16 mei 1940', p. 64. ² J. H. Th. J. Westen: 'Relaas van mijn belevenissen tussen 10 mei en 11 juni 1940', p. 86. ³ A.v., p. 94.

⁴ J. Hogenhout: 'Mijn dagboek over de periode 9 mei-9 juni 1940', p. 28, 32.

⁵ (Nederlandse Rode Kruis, afd. Arnhem, Transportcolonne) Ch. Szerkowski: *Zij die voor u paraat stonden* (1945), p. 26-27.

Wie zal het wagen, deze en dergelijke symptomen van enerzijds onverschilligheid, anderzijds medeleven tegen elkaar af te wegen?

★

Het beeld van de strijd in de meidagen dat, toen de wapens rustten, bij het Nederlandse volk bleef hangen, kan ons toch nog een belangrijke vingerwijzing zijn. Wel te verstaan: als wij dat beeld schetsen, geven wij niet weer wat tijdens de meidagen *in werkelijkheid* geschied is (dat trachtten wij te doen in alles wat voorafging), maar louter datgene waarvan de massa van het Nederlandse volk tijdens de bezetting en ook nog wel daarna *meende* dat het geschied was.

Nederland, zo meende men dan, was door het Derde Rijk onverhoeds en verraderlijk besprongen. Daarbij hadden de Duitsers niet alleen een verpletterende militaire overmacht ingezet – zij hadden ook op grote schaal verboden en lafhartige methoden toegepast: hun luchtlandingstroepen in vermommingen gestoken, op grote schaal misbruik gemaakt van Nederlandse uniformen, een omvangrijke Vijfde Colonne opgericht, bewapend en geïnstrueerd, valse geruchten verspreid, hier en daar ook leden van de Nederlandse strijdkrachten vergiftigd. Niettemin hadden die Nederlandse strijdkrachten zich overal heldhaftig geweed, ‘wonderen van dapperheid’ verricht, duizenden en nog eens duizenden uit hun rijen zien sneuvelen. Bij Kornwerderzand waren de Duitsers eenvoudig van de Afsluitdijk geblazen, de kanonnen van de ‘Johan Maurits van Nassau’ hadden dood en verderf gezaaid in hun rijen. Bij de Grebbeberg waren die Duitsers er tenslotte wel doorgekomen maar dat had hun tienduizenden doden gekost die met karrevrachten naar het Rijnland gebracht waren, ‘naar een crematorium of naar een hoogovenbedrijf’¹ waar de stoffelijke overschotten in rook waren opgegaan. Speciaal in Rotterdam was een heroïsche strijd geleverd, door geen formatie moediger dan door het korps mariniers, de ‘zwarte duivels’, die de Maasbruggen bestormd hadden met een mes tussen de tanden om er elke Duitser die zij zagen, mee te lijf gaan. Ook daar waren de Duitsers er niet door gekomen. Daarom hadden zij Rotterdam platgegooid; onder de ruïnes lagen de lijken van dertigduizend Rotterdammers. Middelburg was al even moedwillig en nodeloos geteisterd, maar ook in Zeeland hadden de Neder-

¹ Getuige J. J. G. van Voorst tot Voorst, *Enq.*, dl. I c, p. 418.

landers van zich afgebeten! Prins Bernhard had in Zeeuws-Vlaanderen persoonlijk dapper meegevochten; hij had er een arm verloren.

Natuurlijk ontkennen wij niet dat de elementen waaruit dit beeld samengesteld was, aanraking hebben met de werkelijkheid: inderdaad was Nederland onverhoeds en in strijd met plechtige toezeggingen besprongen; inderdaad hadden de Duitsers misbruik gemaakt van Nederlandse uniformen; inderdaad waren zij er bij Kornwerderzand niet doorgekomen; inderdaad waren de mariniers de enigen geweest die tot op de Willemsbrug doorgedrongen waren; inderdaad had het bombardement van Rotterdam een terroristisch karakter gedragen; inderdaad gold voor beschieting en bombardement van Middelburg hetzelfde; inderdaad was prins Bernhard in Zeeuws-Vlaanderen verschenen – maar ondanks dat alles mag men stellen dat het, laat ons zeggen: populaire beeld van de in de meidagen gevoerde strijd een belangrijke vertekening vormde van de werkelijkheid: een tegelijk dramatische en romantische simplificatie waarvan de grondtoon was dat de Duitsers, hadden zij slechts normale strijdmethoden toegepast, dat moedige en heldhaftige Nederland er niet onder gekregen zouden hebben – daar waren abnormale, ja misdadige strijdmethoden voor nodig geweest.

Die vertekening nu, die simplificatie, mag men als aanwijzing zien voor een diepe emotionele gekrenktheid. Stellig, er was voor die gekrenktheid reden: het Derde Rijk had van Nederland niets te duchten gehad, niettemin had het Nederland de oorlog aangedaan, duizenden militairen en burgers van het leven beroofd, de centra van Rotterdam en Middelburg verwoest, het gehele land bezet. Nuchter denkende Nederlanders hadden, voorzover zij enig menselijk of nationaal zelfrespect, enig politiek bewustzijn hadden, hoe vaag of hoe algemeen ook, aan die feiten voldoende om met felle verontwaardiging op die meidagen terug te zien. Dat zovelen aan die feiten niet voldoende hadden maar ze in een vertekend en toegespitst beeld van de werkelijkheid opnamen, toont de kracht van de krenking aan die ondergaan was.

Wonderlijk zijn de wegen der geschiedenis. Het vertekende beeld van hetgeen in werkelijkheid geschied was, zou talloze Nederlanders bijblijven en menigeen hunner een extra-inspiratie zijn bij de worsteling ter verdediging van algemeen-menselijke en nationale waarden die, al beseften dat slechts weinigen, op het moment begon waarop het vuren gestaakt werd.

Lijst van illustraties

	na pag.
1-2 Na het Duitse bombardement van het militaire vliegveld te Bergen	16
3 Schiphol, 10 mei 1940	16
4 Duitse parachutisten dalen bij het vliegveld Ypenburg	16
5 Duitse transporttoestellen op het vliegveld Ockenburg	16
6 Een <i>Junkers-52</i> in een weiland	16
7 Een <i>Junkers-52</i> op het strand	16
8 Duits vliegtuig daalt in de richting van Waalhaven	32
9-10 Duits watervliegtuig landt op de Maas in Rotterdam	32
11 Luchtfoto van het noordelijk uiteinde van de Maasbruggen	32
12 Luchtfoto van de Maasbruggen van het noorden uit gezien	32
13 Duitse parachutisten landen bij de Moerdijkbrug	32
14 Duits luchtpamflet, op 10 mei boven Den Haag uitgeworpen	64
15 Telexbevel van het Algemeen Hoofdkwartier aan de commandant veldleger om de voorbereide vernielingen uit te voeren	64
16 Telexbericht van het Algemeen Hoofdkwartier aan de commandant veldleger betreffende de kledij der Duitse parachutisten	64
17 Pagina 1 van het officiële verslag van von Ribbentrops persconferentie op de ochtend van 10 mei 1940	64
18 Pagina 2 van hetzelfde verslag	64
19 Duitse troepen passeren een grensversperring in Zuid-Limburg	72
20 De eerste Duitse patrouille in Waubach	72
21 Duitse infanterie in Waubach	72
22 Duitse colonne trekt door Heerlen	72
23 Duitsers in een rubberboot bij de Wilhelminabrug te Maastricht	72
24 Een geïmproviseerde Duitse voetbrug tussen Wijk en Maastricht	72
25 Duitsers klauteren met ladders tegen de resten van de St. Servaesbrug op	72
26 De eerste Duitse militairen bij het Stadhuis van Maastricht	72
27 Duitsers op de markt te Maastricht	72
28 Resten van een bunker aan het Julianakanaal	72
29 Duitsers plaatsen een stuk anti-tankgeschut in een rubberboot aan de Maas	80

LIJST VAN ILLUSTRATIES

	na pag.
30 Bunker bij Venlo met gedeeltelijk weggeschoten stenen mskering	80
31 Resten van een bunker bij Grubbenvorst	80
32 Getroffen bunker bij Boxmeer	80
33 Getroffen bunker bij Mook	80
34 Duitse ponton vaart over de Maas	80
35 Duitse infanterie in opmars naar de Peel-Raamstelling	80
36 Kanon van het type 8-staal dat een Duitse aanval bij Mill afsloeg	80
37 Het defensiekanaal bij Mill met op de achtergrond de ontspoorde Duitse pantsertrein	80
38 De ontspoorde pantsertrein	80
39 Vernielde brug over het Maas-Waalkanaal bij Malden	96
40 Duitsers bij Nijmegen	96
41 Duitsers ruimen een wegversperring in Overijsel op	96
42 Bunker aan de IJssel bij Rheden	96
43 De opgeblazen bruggen te Westervoort bij Arnhem	96
44 De schipbrug bij Deventer staat in brand	96
45 Explosie bij de spoorbrug te Deventer	96
46-47 Vernielingen op het spoorwegemplacement te Zwolle	96
48 De vernielde verkeersbrug bij het Katerveer te Zwolle	96
49 Nederlandse huzaren trekken terug langs de Stationsweg te Ede	96
50 Duitse infanterie in opmars op hetzelfde punt	96
51 Duitsers bij Koevorden	104
52 Duitsers passeren in Drente een niet-vernieelde brug	104
53 Duitse cavalerie in Heerenveen	104
54 Stafbespreking in een café te Heerenveen	120
55 Duitsers installeren een stuk pantserafweergeschut op een botter waarmee zij het IJsselmeer willen oversteken	120
56 Duitse militair in Groningen	120
57 Krantenbulletin van 10 mei 1940	160
58 Telexbevel van de commandant veldleger aan zijn ondercommandanten om alle vreemdelingen te interneren	160
59 Aantekeningen van mevrouw van Kleffens, gemaakt in het watervliegtuig op weg naar Engeland	160
60 Aantekeningen van minister van Kleffens, in het vliegtuig gemaakt	160
61 Bominslag aan de Blauwburgwal te Amsterdam op 11 mei 1940	192
62-63 Reddingswerk na de bominslag	192

LIJST VAN ILLUSTRATIES

	na pag.
64-65 Slachtoffers van de bomexplosie	192
66 Toegangsweg tot de Grebbeberg	208
67 Het begroeide voorterrein bij de Griftbeek	208
68 De Grebbeberg	208
69 Weg in het voorterrein van de Grebbeberg	208
70 Luchtfoto van het z.g. Hoornwerk en van het oostelijk deel van de Grebbeberg	208
71 De brug over de Griftbeek en de holle weg die de Grebbeberg op leidt	208
72 <i>Waffen-SS</i> 'ers	208
73 De <i>Waffen-SS</i> in opmars in Noord-Brabant	208
74 Bezuidenhoutseweg Den Haag tijdens de meidagen	288
75 Bezuidenhoutseweg tijdens een luchtalarm op 12 mei 1940	288
76 Na het luchtalarm vervolgt een compagnie infanterie haar weg	288
77 Prinses Juliana en de prinsessen Beatrix en Irene voor de schuilkelder in de tuin van het paleis Noordeinde	288
78 Koningin Wilhelmina bij de goud-transportauto van de Nederlandse Bank	288
79 Bij Kornwerderzand te water gereden automaterieel	320
80 Duitse beschieting van Kornwerderzand	320
81 Duitsers dekken zich tijdens hun aanval op Kornwerderzand	320
82 Barricade aan de Singel te Dordrecht	320
83 Verwoesting aan de Kalkhaven te Dordrecht	320
84-85 De brandende olietanks van Pernis	320
86 Nederlands veldgeschut in stelling bij de Grebbeberg	344
87 Loopgraaf met onderkomen 'Nederlands hoop'	344
88 De spoorbaan en het viaduct te Rhenen	344
89 Het opgeblazen viaduct	344
90 Verwoesting in Wageningen	344
91 Verwoesting in Rhenen	344
92 Luchtfoto van de spoorweginnijding bij Rhenen	344
93 Luchtfoto van de spoorlijn met de weg naar Achterveld	344
94 Gesneuvelde militair	344
95 Nederlandse transportcolonne na een luchtaanval	344
96 Dodelijk getroffen vee bij de Grebbeberg	344
97 De verwoeste Hervormde Kerk te Wageningen	344
98 Verwoeste spoorbrug bij Rhenen	344
99 Huizen in Veenendaal staan in brand	352
100 Het verwoeste raadhuis van Scherpenzeel	352

LIJST VAN ILLUSTRATIES

	na pag.
101-102 Luchtpamfletten, door de Duitsers tijdens de meidagen afgeworpen	352
103 Ergens bij Achterveld na de terugtocht van het veldleger	352
104 Duits document met de Duitse tekst van het z.g. eerste ultimatum aan Rotterdam op 14 mei 1940	384
105 De aan kolonel Scharroo en burgemeester Oud overhandigde Nederlandse tekst	384
106 Kapitein Backer in gesprek met Duitsers op het Noordereiland	384
107 Brandende straat in Rotterdam	384
108 Brand in de Witte de Withstraat	384
109 Brand aan de Rottekade	384
110 Brand aan de Schiedamse Singel	384
111 Brand in Kralingen	384
112 Vluchtelingen op het Land van Hoboken	384
113 De Rotterdamse brandweer in actie	384
114-115 Oostplein en omgeving voor en na de brand	392
116-117 De St. Laurenskerk voor en na de brand	392
118 De omgeving van de Maasbruggen na de brand	392
119 Het vernielde viaduct bij het Beursstation te Rotterdam	392
120 Duits document met de tekst van het z.g. tweede ultimatum aan Rotterdam	392
121-122 Duitse troepen trekken over de Maasbruggen Rotterdam binnen	392
123-124 Het telexbevel van het Algemeen Hoofdkwartier betreffende de capitulatie	416
125 De Christelijke Lagere School te Rijsoord waar de capitulatie ondertekend werd	416
126 Generaal Winkelman arriveert bij het schoolgebouw	416
127 Tijdens de capitulatiebespreking	416
128 Vice-admiraal J. Th. Furstner	432
129 De rivierkanonneerboot 'Hefring', tot zinken gebracht bij Schellingwoude	432
130 De kanonneerboot 'Brinio', tot zinken gebracht bij Enkhuizen	432
131 De torpedoboot 'Z 3', bij Enkhuizen op de strekdam gezet	432
132 In Amsterdam-zuid wordt een stapel verbrande boeken op 15 mei 1940 opgeruimd	448
133 Brandende olietanks in de petroleumhaven bij Amsterdam	448
134-135 De tussen de pieren te IJmuiden tot zinken gebrachte 'Jan Pieterszoon Coen'	448

LIJST VAN ILLUSTRATIES

	na pag.
136-138 De aantekening welke minister van Kleffens op de avond van 13 mei 1940 meenam voor zijn gesprek met generaal Ismay	464
139 Prinses Juliana, prinses Beatrix en prins Bernhard in Londen op 15 mei 1940	464
140 <i>Waffen-SS</i> 'ers op patrouille in een Zeeuws dorp	480
141 Verwoesting in Middelburg	480
142 De verwoeste Lange Delft in Middelburg	480
143 De verwoeste Grote Markt in Middelburg	480
144 Koorkerk te Middelburg met Lange Jan, na de brand	480
145 De Rouaanse kade te Middelburg	480
146 Duitse tanks in Terneuzen	480
147 Duitse troepen trekken tussen Namen en Sedan over de Maas	488
148 Duits geschut trekt door een dorp in Noord-Frankrijk	488
149 Duitse tank in Péronne	488
150 Verwoeste straat in Duinkerken	488
151 Duinkerken na de bezetting	488
152 Duitse oorlogsbuit	488
153 De Duitsers trekken IJperen binnen	488
154 Duitse patrouille in een Frans stadje	488
155 Belgische krijgsgevangenen trekken door Aelst	496
156 Stuk geschut, door de Fransen bij Brugge achtergelaten	496
157 Belgische militairen leveren hun wapenen in	496
158 Franse krijgsgevangenen	496
159 Belgische militairen in een Vlaams dorp	496
160 Engelse en Franse krijgsgevangenen trekken door Calais	496
161 Auto van Franse vluchtelingen	496
162 Franse vluchtelingen duwen een volbeladen kar	496
163 Rust op de vlucht door Frankrijk	496
164 Nederlandse krijgsgevangenen bij Breda	520
165 Afvoer van Nederlandse krijgsgevangenen	520
166 Duitse transportauto's op het Domplein te Utrecht, 15 mei 1940	520
167 Duitsers trekken door Utrecht, 16 mei 1940	520
168 Door NSB'ers en Rijksduitsers toegejuicht, trekt de <i>Wehrmacht</i> Amsterdam binnen, 15 mei 1940	520
169-170 De <i>Waffen-SS</i> bij de Dam in Amsterdam, 15 mei 1940	
171 De <i>Waffen-SS</i> in Amsterdam tussen Westerkerk en Koninklijk Paleis	520

Bron-opgave der illustraties

- M. J. Adriani Engels en G. H. Wallagh: *Nacht over Nederland* (1946): 132
Alistair Horne: *How to lose a battle* (1969): 147
KLM-Fotodienst: 114
C. Leixner: *Von Lemberg bis Bordeaux* (1941): 51, 52, 53, 54, 55, 80, 81
Cas Oorthuys: 61, 63, 64, 65, 98
Prins Bernhard der Nederlanden: 77, 78
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 (A. W. F. van den Hoek, Rotterdam), 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 (H. Baumgärtner, Maastricht), 27 (idem), 29, 34, 35, 36, 37, 38, 40 (A. M. Bosch, Groesbeek), 41, 42, 43, 44 (A. Oostelaar, Deventer), 45 (idem), 46, 47, 48, 49 (J. R. de Geus, Davos), 50 (idem), 56, 57, 59, 60, 71, 79, 82, 83, 85, 86, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 99 (C. J. Stip, Gorssel), 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108 (J. Nolte, Rotterdam), 109, 110 (J. Nolte), 111, 112, 113 (J. Nolte), 115 (S. Huizinga-Jelgersma, Oppenhuizen), 116, 117, 118, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 129 (J. G. Kroon-Ham, Hoorn), 130 (J. A. van der Vlis, Blaricum), 131 (idem), 133, 134 (L. Rijbroek-Hillecamp, Haarlem), 135, 139, 141 (Verenigde Fotobureaux), 142, 143 (P. I. Hamming, Middelburg), 144 (J. Merk, Middelburg), 145 (idem), 146 (dr. A. W. Brons, Ermelo), 148, 149 (*Associated Press*), 150, 151, 152 (*Associated Press*), 153, 154, 155 (*Associated Press*), 156, 157, 158, 159 (*Associated Press*), 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166 (Fotobureau Union, Utrecht), 167 (H. Beringen, Utrecht), 168, 169, 170, 171
Sectie krijgsgeschiedenis van de generale staf: 15, 16, 28, 30, 31, 32, 33, 39, 58, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 87, 88, 89, 92, 119, 123, 124
Sectie luchtmacht-historie van de luchtmachtstaf: 5, 74 (H. H. Lamme, 's-Gravenhage), 75 (idem), 76 (idem)
Waffen-SS im Westen (1941): 72, 73, 140

Lijst van kaarten

	blz.
I De Duitse strategische overval, 10 mei	4
II De Duitse luchtlanding op Valkenburg	11
III De Duitse luchtlanding op Ypenburg	15
IV De Duitse luchtlanding op Ockenburg	18
V De Duitse luchtlanding op Waalhaven	23
VI De Duitse verovering van de Maasbruggen	25
VII De Duitse verovering van de bruggen bij Dordrecht en Moerdijk	29
VIII Troepenbewegingen, 10 mei, vanuit Noord-Brabant in noordwaartse richting	62
IX De Duitse opmars in Zuid-Limburg	71
X De val van de Maaslinie	80
XI Het gevecht bij Mill	85
XII De strijd in het Land van Maas en Waal	90
XIII De strijd in de Over-Betuwe	93
XIV De val van de IJsellinie	97
XV Groningen, Drente, Friesland op 10 mei	104
XVI De situatie bij Valkenburg op de avond van 10 mei	133
XVII De situatie bij Ypenburg op de avond van 10 mei	135
XVIII De situatie bij Ockenburg op de avond van 10 mei	138
XIX Zuidfront Vesting Holland op 10 mei	150
XX De route van het Franse zevende leger	157
XXI De Grebbelinie	202
XXII De sector van het 8ste regiment infanterie	204
XXIII De Duitse opmars in Noord-Brabant 10-14 mei	214
XXIV Zuidfront Vesting Holland op 11 mei	225
XXV De gevechten bij Valkenburg en Wassenaar op 11 mei	235
XXVI De situatie tussen Den Haag en Rotterdam op 11 en 12 mei	239
XXVII De val van de Wonsstelling	249
XXVIII De toegang tot de Grebbeberg	252
XXIX De verdedigingslijnen op en bij de Grebbeberg	252
XXX Zuidfront Vesting Holland op 12 mei	269
XXXI Zuidfront Vesting Holland op 13 en 14 mei	320

LIJST VAN KAARTEN

XXXII	De slag om de Grebbeberg op 13 mei	331
XXXIII	De rest van de Grebbelinie en de Betuwestelling op 12 en 13 mei	345
XXXIV	De terugtocht van het veldleger, 13-14 mei	352
XXXV	Het pantserafweerfront in Zuid-Holland	357
XXXVI	Het noordfront van de Vesting Holland	359
XXXVII	Het bombardement van Rotterdam	382
XXXVIII	Het verwoeste centrum van Rotterdam	394
XXXIX	IJmuiden, 14 mei	445
XL	Zeeland in de meidagen	469
XLI	Zanddijk- en kanaalstelling	473
XLII	België en Noord-Frankrijk, mei 1940	481
XLIII	Frankrijk, juni 1940	484

De kaarten die betrekking hebben op de gevechten in Nederland, zijn alle gebaseerd op kaarten welke toegevoegd werden aan de verschillende delen van het seriewerk *De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de wereldoorlog II*, samengesteld door de Sectie krijgsgeschiedenis en ceremonieel van het Hoofdkwartier der Koninklijke Landmacht.

Het seriewerk: 'De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de wereldoorlog II'

De in de tekst veelvuldig aangehaalde delen van het bovengenoemde seriewerk dat door de zorgen van de Sectie krijgsgeschiedenis en ceremonieel van het hoofdkwartier der Koninklijke Landmacht samengesteld is, zijn als volgt gegroepeerd:

HOOFDDEEL I – V. E. Nierstrasz: *De voorgeschiedenis van 1922–1939* (in 1969 nog niet in druk verschenen)

HOOFDDEEL II – De mobilisaties van grens- en kusttroepen in 1938 en 1939 en de algemene mobilisatie in 1939–1940 (in bewerking)

HOOFDDEEL III – Nederlands verdediging tegen de Duitse aanval van 10–19 mei 1940

Deel 1 – V. E. Nierstrasz: *Inleiding en algemeen overzicht van de gevechtsdagen van 10–19 mei 1940* (1957)

Deel 2 – De krijgsverrichtingen in de buitenprovinciën (zonder Zeeland)

A – C. D. Kamerling: *De krijgsverrichtingen in Zuid-Limburg, mei 1940* (1952)

B – V. E. Nierstrasz: *De verdediging van Noord-Limburg en Noord-Brabant, mei 1940* (1953)

C en D – A. van der Wiel en V. E. Nierstrasz: *De verdediging van het Maas-Waalkanaal en de Over-Betuwe, mei 1940* (1952)

E – A. van der Wiel en V. E. Nierstrasz: *De krijgsverrichtingen ten oosten van de IJssel en in de IJsellinie, mei 1940* (1952)

F – A. van der Wiel en V. E. Nierstrasz: *De territoriale verdediging van de noordelijke provinciën, mei 1940* (1952)

Deel 3 – V. E. Nierstrasz: *De operatieën van het Veldleger en het oostfront van de Vesting Holland, mei 1940* (1955)

Deel 4 – De strijd om en in de Vesting Holland (zonder het oostfront)

A en D – C. D. Kamerling: *Algemeen overzicht van de strijd om en in de*

HET SERIEWERK VAN DE SECTIE KRIJSGESCHIEDENIS

*Vesting Holland (zonder het oostfront) en de strijd tegen de luchtlandings-
troepen rondom 's-Gravenhage, mei 1940 (1954)*

B – V. E. Nierstrasz: *De krijgsverrichtingen op het zuidfront van de Vesting
Holland, mei 1940 (1963)*

C – V. E. Nierstrasz: *De strijd om Rotterdam, mei 1940 (1952)*

E – V. E. Nierstrasz: *West- en noordfront Vesting Holland, mei 1940 (1961)*

Deel 5 – O. J. Siersema en V. E. Nierstrasz: *De stelling van Den Helder,
mei 1940 (1960)*

Deel 6 – C. D. Kamerling: *De strijd in Zeeland, mei 1940 (1954)*

Deel 7 – F. J. Molenaar: *De luchtverdediging, mei 1940 (dit werk, hoofd-
zakelijk voorbereid door de Sectie Luchtmachthistorie van de staf van
de Koninklijke Luchtmacht, was in 1969 nog niet verschenen)*

Deel 8 – De verzorgingsdiensten (in bewerking)

HOOFDDEEL IV – De land- en luchtstrijdkrachten in de periode van
mei 1940 tot 1945

Deel 1 – De ontbinding van de Koninklijke Landmacht en van de lucht-
strijdkrachten in Nederland na de capitulatie van mei 1940 en de lotge-
vallen van het personeel tijdens de Duitse bezetting (in bewerking)

Deel 2 – G. J. van Ojen: *De Binnenlandse Strijdkrachten* (in 1969 nog niet
verschenen)

Deel 3 – De Koninklijke Landmacht en de luchtstrijdkrachten buiten het
Rijk in Europa gedurende de bezetting van het moederland, en hun
aandeel aan de bevrijding (in bewerking)

HOOFDDEEL V – De Duitse en Geallieerde gevechtshandelingen op het
grondgebied van het Rijk in Europa (in bewerking)

Lijst van afkortingen, gebruikt in voetnoten

A.v.	Als voren
BDC	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig uit het <i>Berlin Document Center</i> (SS-archieven)
A. de Booy: 'Herinneringen'	A. de Booy: 'Herinneringen van de marine-attaché te Londen', <i>Mededelingen van de Marinestaf</i> , 1952, no. 2.
Doc	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Collectie Documentatie
Enq.	Staten-Generaal, Tweede Kamer, Enquête-commissie 'Regeringsbeleid 1940-1945': verslagen, bijlagen en verhoren, dl. I-VIII (1949-1956)
FO/SD	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig uit het <i>Foreign Office/State Department Document Center</i> , Berlijn (archieven van het <i>Auswärtige Amt</i> en de <i>Reichskanzlei</i>)
IMT	<i>International Military Tribunal, Nuremberg: Trial of the major war criminals</i> , dl. I-XLII (1947-1949)
Jacobsen: <i>Dokumente</i>	H. A. Jacobsen: <i>Dokumente zum Westfeldzug 1940</i> (1960)
Kamerling: <i>Vesting Holland luchtlandingstroepen</i>	Zie pag. 491
Kamerling: <i>Zeeland</i>	Zie pag. 492
Kamerling: <i>Zuid-Limburg</i>	Zie pag. 491

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN VOETNOTEN

Koolhaas Revers: <i>Evacuaties</i>	(Departement van binnenlandse zaken) J. Koolhaas Revers: <i>Evacuaties in Nederland 1939-1940</i> (1950)
KTB	<i>Kriegstagebuch</i>
'Marine . . . tweede wereldoorlog'	Chef van de Marinestaf, Bureau Maritieme Historie: 'De Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog'
Molenaar: <i>De luchtverdediging</i>	Zie pag. 532
Ms. Milo-van Popta	Directoraat-Generaal van Scheepvaart: Manuscripten van T. H. Milo en W. E. van Popta betreffende de geschiedenis van koopvaardij en marine in de tweede wereldoorlog
Neur. doc.	Document, gebruikt bij de Neurenberger processen, 1945-1949
Nierstrasz: <i>Algemeen Overzicht</i>	Zie pag. 531
Nierstrasz: <i>Noord-Limburg en Noord-Brabant</i>	Zie pag. 531
Nierstrasz: <i>Rotterdam</i>	Zie pag. 532
Nierstrasz: <i>Veldleger</i>	Zie pag. 531
Nierstrasz: <i>West- en noordfront Vesting Holland</i>	Zie pag. 532
Nierstrasz: <i>Zuidfront Vesting Holland</i>	Zie pag. 532
Oud: 'Herinneringen'	P. J. Oud: 'Herinneringen van een burgemeester van Rotterdam aan een bewogen tijd', <i>Rotterdams Jaarboekje</i> , 1965
van Popta: 'Koopvaardijvloot'	Directoraat-Generaal van Scheepvaart, W. E. van Popta: 'Feiten en gegevens met betrekking tot de Nederlandse koopvaardijvloot in de tweede wereldoorlog' (1959, gestencild)
PRA	Politieke Recherche Afdeling

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN VOETNOTEN

RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
Sectie krijgsgeschiedenis	Sectie krijgsgeschiedenis en ceremonieel van het hoofdkwartier der Koninklijke Landmacht
Siersema: <i>Den Helder</i>	Zie pag. 532
H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities'	H. F. M. van Voorst tot Voorst: 'Notities betreffende de mobilisatie 1939-1940 en de meidagen 1940', <i>Enq.</i> , dl. I b, p. 96-114
Van der Wiel: <i>Maas-Waalkanaal en Over-Betuwe</i>	Zie pag. 531
Van der Wiel: <i>Noordelijke provincies</i>	Zie pag. 531
Van der Wiel: <i>Ijsellinie</i>	Zie pag. 531

Register

Samengesteld door drs. C. J. F. Stuldreher

- Aalberse, P. J. M., 376n, 451n
Aalten, 96
Abbeville, 201
Abeelen, W. P. van den, 344
'Abraham van der Hulst', de. Zie:
Koninklijke Marine
Abwehr, 71, 72, 88-89, 94, 112, 116,
161, 455n. Zie ook: *Einsatzgruppe
Feldmann*
Achterberg, 266-267, 330, 331, 336,
337, 338, 339, 342
Achterhoek, 69, 94-96, 203, 399
Afsluitdijk, 101-106, 108, 178, 248-250,
278, 293, 317-318, 423, 505
Air Ministry, 67
Aken, 57
Albarda, J. W., 39, 289, 290, 292, 299,
309, 460, 465
Albertkanaal, 70, 72-73, 180, 215
Alblasserdam, 145, 150, 153, 154, 224,
226-227, 268, 501
Alblasserwaard, 154, 155, 169, 227 e.v.,
321, 323, 351, 514
Albrecht, E., 56n
Algemeen Handelsblad, 56, 119n
Algemeen Nederlands Persbureau, 41,
121, 183, 405, 446-448, 464
'Alida', de, 432, 438
Alkmaar, 130
Alkmaardermeer, 47n, 419
Almkerk, A. van, 30n, 32, 33
Alphen, M. W. L. van, 59n
Alphen aan de Rijn, 351
Amerongen, 194, 202, 208, 211, 262,
265, 335, 338, 342, 343, 344
Amersfoort, 93, 107, 109, 128, 197, 247,
260, 346, 353, 443
Amsterdam, 45, 97, 118-119, 128, 162,
164, 169, 178, 183, 186, 192, 194, 195,
196, 198, 199, 238, 240, 351, 360n,
364, 368, 371, 376, 379, 391, 401, 415,
416, 423, 433, 434, 439, 441-444, 448,
449, 451, 454, 501, 507, 516
Amsterdammer, De, 494
Amsterdamse Diamantbeurs, 441-442
Andel, J. A. van, 45, 61, 116, 131, 148,
153, 173, 227, 228, 244, 270, 271, 276,
283n, 316, 321, 322, 328, 358, 402-403
Andriess, A., 449n
Angeren J. R. M. van, 308, 310, 313
Antwerpen, 74, 155, 158, 160, 217 e.v.,
222 e.v., 493, 495
Apeldoorn, 93, 94, 205
Apeldoorns kanaal, 94, 100, 179, 205
Arbeiderspers, 439-440, 454
Archief *Höherer SS- und Polizeiführer II*,
499n
Archief Kabinet der Koningin, 301n,
454n, 467n, 489n
Archief ministerie van buitenl. zaken,
171n, 458n, 462n, 475n, 476n
Archief NSB, 126n, 127n, 128n, 197n,
198n, 322n
Archieven Sectie Krijgsgeschiedenis,
102n, 184n, 190n, 238n, 266n, 292n,
326n, 443n
Ardennen, 482
Argentinië, 41
Arnhem, 479
Arnhem, 88, 93, 98, 99, 120, 203, 260,
518
Arrondissementsrechtbank - Den Haag,
510
Artillerie-Inrichtingen Hembrug, 409,
410, 502
Aruba, 166
Asch van Wijck, A. M. C. van, 305,
307, 308

REGISTER

- Aschmoneit, H., 272
 Asscher, A., 455
 Asten, 78, 518
 'Atjeh', de, 439, 455-456
Auslands-Organisation der NSDAP. Zie:
Reichsdeutsche Gemeinschaft
 Aviolanda, 429-430
 Axel, 486
- Baard, H. P., 358n
 Baarn, 109, 184, 260
 Backer, J. D., 146n, 326n, 377, 379-380, 395, 396, 398
 Bakker, D., 507n
 'Baloeran', de, 196
 Barbas, J. S., 259, 355
 Barendrecht, 147-148, 155, 224, 226, 227, 229, 243, 244, 268, 324
 Barneveld, 205, 346, 360
 Barnstijn, L. C., 128
 Bataafse Petroleum Maatschappij, 145
 Bathstelling, 158, 468-469, 471-472, 475, 480
 Beatrix, prinses, 49, 51, 52, 169, 281-284, 297
 Beauchesne, kolonel de, 156-160, 215, 217, 468
 Beaufrère, generaal, 478n, 486
 Beegden, 83
 Beekbergen, 205
 Beelaerts van Blokland, F., 51, 282, 302-303, 476, 487
 Beer Poortugael, D. J. H. N. den, 223n
 Bekman, B. J. M., 72n
 België, 54, 65, 67, 155-157, 180, 201, 243, 361, 370, 409, 414, 480-497, 500, 502, 512
 Bendien, G. W., 438
 Berdenis van Berlekom, J. P., 496n
 Berends, I., 122n
 'Berenice', de, 493-494
 Berg, 72
 Berg, B. van den, 272-273
 Berg, H. van den, 392n
 Bergen, 5, 7-9, 35, 37, 122, 172, 174, 241, 242, 280, 337, 359
 Bergen aan Zee, 195, 451
 Bergen op Zoom, 158
- Bergse Maas, 178
Berlin Document Center, 512n
 Berlijn, 54-56
 Bernhard, prins, 50-52, 169, 281-284, 297, 363, 416, 467, 486-488, 520
 Best, 216
 Best, P. W., 6, 10, 60, 115, 172, 173, 218n, 232, 240, 283, 303, 316n, 337, 404, 410, 411
 Béthune, 488 e.v.
 Betuwe, 175, 184, 207-208, 247, 258, 338, 347, 369
 Betuwestelling, 61, 91-93, 106, 108, 178, 330, 345-346, 350
 Beus, J. G. de, 55
 Beusekamp, H., 273
 Beverwijk, 434, 445, 452
 Beijen, J. W., 492
 Beyerland, 147, 148, 149, 151, 169, 178, 227, 228, 229, 244, 268, 271-272, 316, 319, 323, 381
 Bezemer, K. W. L., 51, 96n, 143n, 144n, 162n, 250, 273n, 283n, 284n, 285n, 319n, 327n, 358n, 417n, 418n, 419n, 423n, 424n, 425n, 428n, 429n, 430n, 434n, 442n
 De Bilt, 353
 Bischoff van Heemskerck, W. F. K., 131, 136
 Blankenstein, H. van, 433
 Blankenstein, M. van, 191, 314, 433
 Bleeker, J., 123n, 199n
 Bleiswijk, 397
 Blerick, 76, 108
Blitzkrieg, 482
 Bloemendaal, 126
 Blokzijl, M., 56-57
 Bock, F. von, 180 e.v., 360, 413, 415
 'Bodegraven', de, 443-444, 454
 Boekman, E., 451
 Boekverbranding, 449
 Boeree, Th. A., 346n
 Boerman, W. E., 394n
 Böttger, W. O. J., 136
 Boeyen, H. van, 39, 289, 309, 460
 Bolkestein, G., 38n, 39, 46n, 51n, 288n, 289, 292n, 294n, 299, 302n, 304n, 308, 310n, 314n, 460-461, 466
 Bom, A. J. C., 322n, 323n

REGISTER

- Bombardementen, 3, 19, 183, 221, 321,
 324, 371, 426, 427, 436, 470, 473, 474,
 477, 491, 495
 Bonger, W. A., 451
 Bootlink, H., 183n
 Boom, A. van der, 325
 Boon, G. A., 438
 Boon, J. G., 507n
 Boot, J. J. G., 95n, 283n, 297n, 365n
 Booy, Th., 297n, 303n
 Booy, A. de, 38, 67-68, 163n, 164, 243,
 441, 458n
 Booy, J. M. de, 432, 438, 505
 Booy, O. de, 419n
 Bordeaux, 483, 493, 494, 495
 Boreel, W., 417n
 Born, 72
 Bos, H. C. van den, 197n, 198n
 Bosch, D. A. van den, 366
 Bosch van Rosenthal, L. H. N., 260n
 'Bosdijk', de, 233
 Both, G. C. F., 229
 Bottema, T., 494
 Boulogne, 165, 483, 489, 491
 Bouman, H. J., 490
 Bouman, J., 432n
 Boven, A. van, 192n
 Boxtel, 152, 216
 Braak, M. ter, 451
 'Braga', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 Brauchitsch, W. von, 260n, 415
 Brautigam, J., 396
 Brasemermeer, 46-49, 420
 Brazilië, 41
 Breda, 33, 62, 148, 149, 155, 158, 159,
 160, 215, 216, 219, 220, 221, 222-223,
 245, 356, 485, 494, 496
 Bremen, 378
 Breskens, 51, 108, 156, 157, 303, 478,
 486, 495
 Brest, 419, 483, 496
 Den Briel, 130, 381
 Brighton, 165
 'Brinio', de. *Zie: Koninklijke Marine*
British Admiralty, 38, 67, 160, 164, 167,
 281, 283, 421. *Zie ook: Royal Navy*
British Broadcasting Corporation, 168, 363,
 460
British Expeditionary Force, 481-483
 Broek, H. J. van den, 492
 Broekert, P. J. de, 69n, 283
 Brongers, E. H., 14n, 19n, 118n, 136n,
 137n, 139n, 407n, 500n
 Brugge, 486
 Brussel, 69n, 74
Buckingham Palace, 457, 459, 466
 Buffinga, N., 366n, 385n, 386n, 388n
 Buiksloot, 4, 67, 173, 241, 242, 337, 359,
 411
 'Bulgia', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 Bunschoten, 109
 Burg, H. van den, 193n
 Burgemeesters, 286, 364
 Burgerwacht, 25, 127, 439-440
 'Bussum', de, 434
 Butler, J. R. M., 380n
 Buurman, H. D., 236
 'B.V. 5', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 'B.V. 37', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 'Bijenkorf, De', 454
 Bijl, H. C. van der, 152-154, 227, 270-
 271, 321, 322
Bijlagen Handleiding Militair Gezag, boek-
werk C, 448n, 507n
 Bylandt, W. van, 462-465

 C en A (Brenninkmeyer), Londen, 459
 Cadzand, 308, 486
 Caen, 496
 Calais, 489, 491
 Calmeyer, M. R. H., 32n, 121n, 229,
 509n
 Calshot, 165
 Canada, 435
 Capit, L. J., 442n
 Capitulatie, 221, 368-372, 401-404,
 405-416, 446-448, 479-480, 514
 Carp, W. T., 69n, 282
 Carstens, N.T., 131, 188
 Casembroot, A. F. C. de, 479n
 Castricum, 358n
 Cazelet, P. G. L., 163
 Centraal Bureau voor Statistiek, 499n
 Centraal Luchtwachtbureau, 115, 121,
 183, 184
 Chamberlain, N., 166
 Cherbourg, 419, 483, 487, 491, 496

REGISTER

- Chidson, majoor, 441-442
 Chili, 41
 Choltitz, D. von, 24n, 180, 230, 234, 327, 371, 373, 377, 379, 397n, 399n
 Christelijk-Historische Unie, 39
 'Christiaan Cornelis', de, 92 e.v., 272-273
 Christiansen, F. C., 499n
 Churchill, W., 68n, 166, 293, 306, 458
 'Codrington', de, 284
 Cohen, D., 444, 489n
 Collectie-Bolkestein, 487n, 488n
 Collectie Dagboeken, 73n, 74n, 100n, 107n, 118n, 121n, 177n, 193n, 195n, 197n, 206n, 263n, 326n, 384n, 385n, 389n, 390n, 444n, 449n, 486n
 Collectie-mr. B. de Gaay Fortman, 366n
 Collectie-Gestapo Düsseldorf, 56n
 Collectie-Geyl, 450n
 Collectie-van Hamel, 454
 Collectie Naoorlogse Verslagen, 12n, 92n, 183n
 Collectie-Sänger, 416n, 460n
 Collectie stukken Duitse instellingen, 73n, 83n, 102n, 117n, 130n, 180n, 220n, 245n, 250n, 260n, 275n, 294n, 318n, 327n, 360n, 361n, 374n, 375n, 378n, 398n, 399n, 401n, 413n, 415n, 448n
 Collectie-dr. B. D. H. Tellegen, 475n, 476n, 486n
 College van secretarissen-generaal, 462
 Colijn, H., 363n, 365-367
 Commissie Afvoer Burgerbevolking, 105
 Commissie voor de Perszuivering, 440n, 454n
 Communisten, 73, 197, 199, 487-488
 Communistische Partij Nederland, 125
 Compiègne, 483
 Consulaat, Engels, in Amsterdam, 444-445, 452, 455; in Rotterdam, 326
 Coolen, A., 120-121, 505, 517
 Cramer, J., 105
 'Cressy', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Culemborg, 257n, 348, 353, 354, 501
 Curaçao, 166
 Cuypers, A., 100n
 Dagblad van Noord-Brabant, *Het*, 221
 Dagboekfragmenten, 84n, 222n
 Daily Telegraph, 363n
 Dekker, M., 450
 Delft, 13, 16, 51, 136, 139, 180, 234, 237, 239, 243, 244, 274, 275, 316, 328, 391, 407, 422
 Denemarken, 44, 58, 290, 354, 502
 'St. Denis', de, 160, 161, 426
 Departement van Binnenlandse Zaken, 448
 Departement van Buitenlandse Zaken, 171, 409, 432
 Departement van Defensie, 45 e.v., 409, 415-418
 Departement van Economische Zaken, 39
 Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, 39, 45, 502
 Departement van Koloniën, 409, 433
 Departement van Landbouw en Visserij, 39, 45
 Deslaurens, generaal, 474, 478, 479-480, 482
 Deutsche Schulpost, 24n, 384n
 Deutsche Weg, *Der*, 96
 Deventer, 93, 98-99
 * Dickens, Rear-Admiral G., 66, 368, 422
 Didam, 94
 Dieleman, P., 475-476
 Dieren, 94, 100
 Dill, generaal, 68, 243
 'Dinteldijk', de, 233
 Döbken, E. G., 219
 Doesburg, 98, 99
 Dommel, 517
 Donker, W. van den, 470n, 478n
 Doolaard, A. den, 156
 Doorman, L. A. C. M., 417, 418, 428, 430
 Doorn, 202, 203, 209, 211, 256, 260, 265, 266, 342, 354
 Dordrecht, 3, 4, 27 e.v., 36, 61, 105, 106, 108, 122, 149-153, 178, 179, 199, 224, 225-228, 268, 270, 271, 319, 321-323, 375, 501
 Dordtse Kil, 149, 268, 271-273, 319, 324, 335
 Dorp, J. van, 95n, 96n

x *Stoom-transport, 4/41-4/42*

REGISTER

- 'Dorus Rijkers', de, 425-426
 Douglas, S., 294n, 458-459
 'Douwe Aukes', de. *Zie:* Koninklijke Marine
 Dover, 487
 Downs, 417, 418
 Drees, W., 53n, 439, 451n
 Drees jr., W., 515n
 Drente, 69, 101, 105, 125
III-2 RA, 25 augustus 1939-14 juli 1940, 185n
 Driebergen, 342
 Droste, J. H., 20
 Druten, 90
 Dubbeldam, 270, 271, 321
 Duinkerken, 155, 156, 159, 410, 422, 470, 472, 483, 487, 488, 490, 491
 Duitse leger. *Zie:* *Wehrmacht*
 Duitse luchtmacht. *Zie:* *Luftwaffe*
 Duitse marine. *Zie:* *Kriegsmarine*
 Dulm, J. F. van, 47n, 49n, 417n, 419n
 Den Dungen, 213, 219
 Durand, generaal, 156, 159, 469, 472, 478, 496
 Durgerdam, 200
 Dwars, J., 94, 96, 348
 Dijkstra, P., 167
 Dijkhoorn, A. Q. H., 37, 38, 39, 40n, 41, 46, 116, 168, 191n, 192, 260n, 285, 287, 288, 289, 292, 293, 294, 298-300, 304, 305-307, 310, 315, 435, 460-461, 463, 464, 491
 Dijkhoorn-IJbes, G. A. J., 308n
- Ede, 108, 346
 Eede, 486
 Eelde, 5
 Egmond, 450
 Egypte, 41
 Eiland van Dordrecht, 27, 30, 147, 149, 151, 154, 171, 182, 224, 227, 228, 229, 244, 268-273, 295, 319-323, 324, 512, 514
 Eindhoven, 85, 110, 152, 215, 216
Einsatzgruppe Feldmann, 116-117, 191
 Einthoven, L., 384
 Elffers, D., 386n
 Ellewoutsdijk, 125, 200, 487
- Ellis, J. L., 163n
 Elst, 245, 335, 336, 342-343, 344, 349
 Engeland, 41, 292, 303, 414
 Engelse Ministerie van Scheepvaart, 167-168
 Engers, M., 103
 Enkelaar jr., H. A., 479
 Enkhuizen, 249, 358, 360n, 423n
 Enschede, 496
 Erkel, G. B. M. van, 418
Essener Zeitung, 438
 Evacuaties, 69, 106-110, 177, 208, 222-223, 247, 277, 329, 348, 350-351, 374-375, 477, 485, 494-497; van Belgen uit Nederland, 431; van Engelsen uit Nederland, 160-161, 431; van Fransen uit Nederland, 431
 Eysden, 70, 72
- Fabius, H. A. C., 326n, 421
 Feenstra, W. R., 100n
 Feith, S., 284
Feldgendarmerie, 88
 Feldt, *Generalmajor*, 412
 'Flores', de. *Zie:* Koninklijke Marine
 Fiévez, A. H. J. L., 265-267, 330, 349
Firma Jacobus Boelen, 1733-1958, 448n, 449n
 Fokker Vliegtuigfabrieken, 49, 429
 Fongers, G., 272
 Foppema, Y., 508
 Foreest, A. van, 417
Foreign Office, 165-166
Foreign Office/State Department Document Center, 45n, 56n, 57n, 296n, 504n
 Fort Eben Emael, 70, 72-73
 Fort Panmerden, 91, 92
 Fort Spijkerboor, 126, 507
 Frankrijk, 41, 201, 409, 410, 414, 419, 480-497, 502, 512. *Zie ook:* Militaire hulpverlening, Franse
 Franse Zevende Leger, 62, 63, 64n, 155-160, 178, 179, 215-217; 60ste *Division d'Infanterie*, 156, 158, 159, 469, 472-474; 68ste *Division d'Infanterie*, 155, 156, 157, 469, 472-474, 478-480; 1ste *Division Légère Mécanique*, 156, 157, 215-217

REGISTER

- Franse, J. W., 177n
 Frederiks, K. J., 312-313
 Freckenhorst, J. D., 486n
 'Freyr', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Frick, W., 54
 Friedrichshafen, 55
 Friesland, 69, 101-104, 125
 'Friso', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Fruyt van Hertog, J. H., 64n
 Furstner, J. Th., 38, 47, 48, 143, 144,
 164, 169, 298-300, 368, 418, 420-422,
 440, 468, 514

 'G 13', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Gaasterland, 125
 'Galathea', de, 282
 'Van Galen', de. *Zie*: Koninklijke
 Marine
 Galle, D. J., 496n
 Gamelin, M., 47, 65, 155-156, 159, 160,
 178, 215, 217, 282, 421
Gedenboek Sleutels en Schakels 1908-
1958, 119n
Gedenboek voor de vrijwillige Landstorn-
korpsen, 183n
 Geelkerken, C. van, 126, 507
 Geer, D. J. de, 36-38, 40-41, 53-54, 116,
 260n, 285, 287-289, 291, 292, 298,
 305, 307, 310, 460-465, 476, 488
 Geertruidenberg, 64, 178, 217, 221, 295,
 347
 Gelderen, J. van, 439, 451
 Gelderland, 93-101
 Gelderman, W., 260-261, 263, 334-337,
 344
 Gendringen, 95
 Gennep, 63, 75-76, 82, 86, 88, 120, 180,
 181, 215, 501
 Gent, 495
 George VI, koning van Engeland, 166,
 260n, 297, 457, 463
 Gerbrandy, P. S., 39, 46n, 53, 191, 289,
 291, 306-308, 309, 311, 460, 464, 465,
 488
 Gerretson, F. C., 51n
 Geyl, P., 450
 Gezantschap, Belgisch - in Nederland,
 51, 314
 Gezantschap, Duits - in Nederland.
Zie: J. Zech von Burkersroda;
 Marine-attaché, 423
 Gezantschap, Engels - in Nederland, 51,
 191, 260n, 305, 314, 331; Marine-
 attaché, 66, 169, 283, 299
 Gezantschap, Frans - in Nederland, 51,
 431; Militaire attaché, 410
 Gezantschap, Nederlands - in België,
 37 e.v., 65
 Gezantschap, Nederlands - in België,
 Militaire attaché, 65
 Gezantschap, Nederlands - in Duitsland,
 55
 Gezantschap, Nederlands - in Engeland,
 37 e.v., 65, 67, 171, 286, 418, 457n
 Gezantschap, Nederlands - in Engeland,
 Marine-attaché, 67, 160, 421, 465.
Zie ook: A. de Booy
 Gezantschap, Nederlands - in Frankrijk,
 37 e.v., 65, 489n, 493
 Gezantschap, Noors - in Nederland,
 314
 Gezantschap, Zweeds - in Duitsland, 56
 Gezantschap van de Verenigde Staten
 van Amerika - in Nederland, 191
Gids, De, 371n, 375n, 380n
 Gilze-Rijen, 5, 33-34, 35, 172, 173, 221
 Giraud, H. 66, 217
 Gischler, C. C., 167
 Goebbels, J., 57, 485n
 Goede, T. de, 96n
 Goedewaagen, T., 506
 Goering, H., 361, 371-373, 378, 434,
 483
 Goodenough, M. G., 162, 456
 't Gooi, 109, 126, 260, 443
 Gorinchem, 152, 153, 178, 197, 272,
 295, 352, 354
 Gouda, 16, 61, 152, 153n, 177, 230, 274,
 349-352, 355, 356, 369, 373, 381, 415
 Gouverneur van Curaçao, 47, 166
 Gouverneur van Suriname, 47
 Gouverneur-Generaal van Nederlands-
 Indië, 46
 Govers, A., 70, 72-73
 Graafeiland, A. van, 448n
 Graaff, H. H. A. de, 255n
 Grave, 76, 77, 88-89, 110

REGISTER

- 's-Gravendeel, 273, 324
 's-Gravenhage, 3, 5, 9, 19, 35-36, 49-52, 58-60, 69, 110, 115-118, 127-130, 134, 163, 167-169, 171, 178-180, 182, 187-189, 191-193, 195, 197-199, 217, 234-239, 240, 243-244, 276-278, 281-283, 296, 301-309, 316, 326, 356, 360, 371, 373, 376, 379, 381, 391, 401, 403, 408, 409, 412, 415, 449, 451, 462, 514, 516; Bezuidenhout, 45-46, 48, 52, 60, 285-292, 298, 305-309, 311, 366. *Zie ook*: Huis ten Bosch, Paleis Noordeinde
 Grebbeberg, 98-99, 201-212, 245, 247, 250-267, 278, 294, 300, 330-350, 512
 Grebbelinie, 61, 93-94, 98, 100, 102, 106, 153, 178, 189, 194, 201-212, 242, 244-245, 247, 250-267, 278, 285, 292, 294, 330-347, 360, 368-369, 413, 505, 514
 Griffbeek, 206, 209, 210, 251-254
Groene Amsterdammier, De, 449, 452
 Groningen (prov.), 69, 101-104, 125
 Groningen (stad), 102-103, 451
 Groot, F. V. de, 158n
 Groot, Z. de, 399n
 Grootenhuis, J. C., 191n
 'Grundo', de. *Zie*: Koninklijke Marine GS III. *Zie*: Militaire Inlichtingendienst
 Gulpen, 74
 Gijn, P. J. van, 397n
 Gijzelaars, 134, 236, 238, 329, 412
 Haaf, E. C. F. ten, 17
 Haafden, J. H. van, 272
Haagse Post, De, 314, 449, 492, 494
 Haagse Schouw, 133-134
 Haamstede, 5, 34, 172, 173, 175, 242, 279, 410, 468, 469, 495, 496
 Haarlem, 129, 130, 371, 376, 379, 391, 401, 435, 440, 448, 506
 Haas, N. de, 127n
 Hackstroh, W. F. A., 276-277
 Haersma de With, M. H. van, 55
 Hagoort, R., 366n, 367n
 Hal, G. A. van der, 263n, 333n
 Halder, F., 224n
 Halifax, E., 39, 67, 163, 166
 Halte Zeeland, 75, 84, 86
 Ham, M. L. van, 499n
 Hamel, L. A. R. J. van, 169n, 283n, 454n
 Hamer, P. M. C. J., 32n
 Hansen, C., 413
 Hansweert, 158
 Harben, R., 454n
 Harberts, J., 61n, 189, 202, 203, 209, 211-212, 255-261, 264-266, 342, 343, 348-349, 353n, 354-356, 510
 Hardeman, J. M., 433n, 492n
 Haringvliet, 325
 Harkezijl, 248
 Harlingen, 317-318
 Harmsen, W., 419n
 Hartog, L. J., 371, 375n, 380n
 Harwich, 282, 284, 303 e.v., 457
 Hasselman, H. D. S., 415
 Hasselt, 215, 216
 Hatch, A., 52n, 281n, 284n, 487n, 488n
 Hatert, 88 e.v.
 Haven, H. ten, 493n
 'Havock', de, 433, 441
 Le Havre, 496n
 Hazelzet, K., 385n, 386n
 Hazemeyer-Signaal-Apparaten, 96, 501
 Hecking Colenbrander, P. A., 428, 429
 Heemstra, E. Th. J. van, 127n
 Heerde, 100
 Heerde, H. van, 108n
 Heeris, F. J., 300, 402-403, 415, 421-423, 427, 430, 454
 Heerjansdam, 229, 268
 Heerlen, 74
 Heeswijk, 213
 'Hefring', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Hekelingen, 325
 Den Helder, 4, 6, 35, 143, 144, 318, 411, 416, 418, 421, 424-426, 472
 Hellevoetsluis, 130, 438,
 Hellinga, W. G., 187n
 Hellingman, C., 162, 440-445, 454-456
 Helmond, 85, 213, 214
 Hembrug, 409, 442
 Hemert, B. van, 12n, 329n
 Hendrik Ido Ambacht, 182
 Hengelo (O), 96,

REGISTER

- Hennink, W. F., 203, 206-207, 210, 254, 256, 257-258, 266, 333-334, 406
 Hensen, F. A., 161
 'Herevard', de, 278, 303-304
 Hermans, H., 383n, 386n, 391n
 Herpel, J. C., 119n, 449n
 Herrmann, H. R. R., 198n
 's-Hertogenbosch, 176, 213, 219, 220, 224
 Herwerden, P. J. van, 103n
 Heumen, 88-90
 Heusden, 64
 Heuven Goedhart, G. J. van, 450
 Heijkooop, D., 326n, 383n, 388n, 390n, 391n
 Hill, J. A. C., 162-163
 Hillegersberg, 146, 231
 Hillegom, 97
 Hilten, D. A. van, 132
 Hilversum, vliegveld, 5, 10, 35, 172, 173
 Himmler, H., 54, 512
 Hirsch, G. C., 127n, 199n
 Hirschfeld, H. M., 45, 46n, 286-288, 290, 308n, 309-310, 311, 433, 462n, 464, 502
 Hitler, A., 3, 50, 57, 111, 193n, 260n, 360, 361, 370-373, 415, 509, 511, 516
 Hoek van Holland, 4, 9, 35, 49, 61, 129, 130, 137, 139, 142, 143, 160, 162, 163, 169, 171, 186, 232, 234, 239, 241, 274, 277-278, 299, 302, 303, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 318, 326, 356, 407, 417, 418, 424, 426-428, 431, 440, 450, 468, 472
 Hoekse Waard, 324-325
 Hoevelaken, 205
 Hogenhout, J., 206n, 210n, 338n, 339n, 341n, 518n
 Hohendorff, Duits officier, 132n
 Holland-Afrika-lijn, 167
 Holland-Amerika-lijn, 233
 Hollander, F. Q. den, 409-411
 Hollands Diep, 3, 28-33, 36, 61-63, 69, 147-149, 152, 178, 181, 241, 243, 245, 270-272. *Zie ook: Moerdijkbruggen*
 Holthe, E. J. van, 51, 284, 285, 417
 Holtrop, K. *Zie: A. van Graafeiland*
 Honselaar, L., 7n
 Hoogeveenense vaart, 102
 Hooghalen, 106
 Hoogovenbedrijf, 455
 Hoogstraten, 222-223
 Hoogvliet, Th. N. J. *Zie: Poort, W. A.*
 Hooper, gebrs., 445n
 Hoorn, 9, 125, 127, 128, 199-200, 358, 360n
 Den Hoorn, 238
 Hooykaas, J. P., 311
 Hudig, D., 167, 443n
 Huis ten Bosch, 49-52, 281, 296
 Huissen, 91
 Huizing, J. H., 467n
 Ilsemann, S. von, 260n
 Imbosch, 100
International Military Tribunal, 371n
 Internering, 69, 125-128, 196-201, 277, 384, 441, 487-489, 506, 507; *Nederlanders in Duitsland*, 56-57
 Ipenburg, C., 107n, 247n
 Irene, prinses, 49, 51, 169, 281-284, 297
 'Iris', de, 164, 169, 434
Irish Guards, 277-278, 326, 427
 Ironside, E., 68
 Isaac-Edersheim, E., 454n
 'Isaac Sweers', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 Ismay, H., 168, 458-459
 Italië, 192
Jaarboekje Oud-Utrecht, 364n, 505n
 Jaarsveld, 352, 354, 355
Jaarverslag van Amsterdam 1940 II, 18n
 'Jacob van Heemskerck', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 Jacobsen, H. A., 57n, 181n, 224n, 361n, 372n, 413n, 415n, 500n
 Jacometti, J. H. H., 203, 254, 257, 261, 330, 332
 Jager, W. R., 506n
 'Jan van Brakel', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 'Jan van Gelder', de. *Zie: Koninklijke Marine*
 'Jan Pieterszoon Coen', de, 441 e.v., 445, 454-455

REGISTER

- Jansen, J. W., 95n
 Joden - in Nederland, 103-104, 197.
Zie ook: Vluchtelingen
 Joëls, M., 451
 'Johan de Witt', de, 434
 'Johan Maurits van Nassau', de. *Zie:*
 Koninklijke Marine
 'Johanna', de, 421-422
 Jolles, H., 369n, 403, 412, 419, 421,
 424-426
 Jong, A. de, 452
 Jong, A. M. de, 163n, 164n
 Jong, F. de, 449
 Jong, H. de, 122n, 123n, 141n, 184n,
 185n, 504n
 Jong, L. de, 44n, 111, 113, 114, 118,
 201n, 284, 364n, 400n, 446n, 450n,
 452-453, 485n, 492n, 508n
 Jonge van Ellemeet, W. C. M. de, 302
 Joode, B. de, 96n
 Joods Vluchtelingencomité, 444
 Juliana, prinses, 49-52, 169, 281-284,
 290, 297, 363, 365, 416
 Julianakanaal, 70, 83, 112, 504
 Jutphaas, 351, 353
- Kadt, J. de, 443
 Käller-Wigman, J. C. M., 73n
 Kahn, A. F., 493n
 Kalis, W. M. K., 409n
 Kamp jr., H., 195n, 448n
 Kampen, 96, 98-99
 Kampen, A. van, 426n
Kampfgruppe zur besonderen Verwendung
 9, 179
 Kan, J. B., 366
 Kanaal, Het, 482
 Kanaal Hoogeveen-Meppel, 101
 Kanaal Middelburg-Vlissingen, 479
 Kanaal Wemeldinge-Hansweert, 468-
 469, 472-473, 480
 Karel, H. J., 479-480
 Karhof, N. J., 477n
 Karnebeck, H. A. van, 376
 Kasteel, P. A., 438
 Katwijk aan de Rijn, 12, 36, 132, 236,
 275, 329
 Katwijk aan Zee, 8, 10, 12, 132, 237,
 241, 450
- Keeman, W. A., 22, 234n, 380n
 Keitel W., 54, 260n
 'Keith', de, 428, 431
 Keizersveer, 178, 347
 Kerkrade, 59
 Kersbergen, A. Th. C., 431n
 Kesper, L. A., 53
 Kesselring, A., 129, 139, 179 e.v., 193n,
 238, 275, 372, 378-379, 398n, 399n
 Kesteren, 92, 108
 Kiès, P., 199
 Kiewitz, W., 43
 Kinderdijk, 227
 Kisch, I., 451n
 Kleffens, E. N., van, 37-40, 42-48, 52,
 69, 163, 164-168, 286, 288, 290,
 293, 432-433, 438, 457-462, 464-465,
 476, 491-492
 Klein-Norden, M., 454n
 Kleinjan, P., 327n
 Klooster St. Agatha, 79, 80
 Knüppe, J. C. M., 389n
 Koch, C. F., 496
 Koejemans, A. J., 125n, 199n
 Kok, J. E. F. de, 432
 Koninklijk Nederlands-Indisch Leger,
 433
 Koninklijke Maatschappij 'De Schelde',
 163
 Koninklijke Marechaussee, 220, 260,
 263, 334-336, 496-497
 Koninklijke Landmacht, 499, 509-515
 Algemeen Hoofdkwartier, 42, 51,
 58-64, 68, 86, 87, 106, 115, 116,
 121, 124, 125, 148, 155, 158, 159,
 169, 170, 182, 187, 188, 190-192,
 194, 211, 216, 232, 244, 273, 286,
 295, 316, 325, 350, 356, 362, 366,
 368, 375, 376, 379, 401-410, 413,
 420, 422, 427, 440, 448, 509,
Zie ook: H. G. Winkelman
 Brigade A, 91, 208, 258, 265, 346-
 347, 352, 354, 369, 407
 Brigade B, 62, 89, 177, 178, 208,
 258-259, 262, 265, 266, 330, 338-
 343, 347, 352-354
 Depot-troepen, 17, 27-28, 134, 140,
 193, 358

REGISTER

- desertie, 211-212, 255-256
 Etappen- en Verkeersdienst, 140, 404
 Genie, 140, 328, 510
 Grenadiers, 13-17, 50, 511
 Grensbataljons, 30, 62, 94, 95, 148
 3de grensbataljon, 148-149, 169, 178, 229-230, 243, 268, 325
 6de grensbataljon, 63, 64n, 148-149, 152, 158, 159, 217, 243
 Groep Kil, 149-151, 319-320, 324-325, 406
 Groep Maas-Waal, 89-90
 Groep Over-Betuwe, 91-93
 Groep Spui, 406
 Huzaren, 94, 98, 258, 336, 351
 infanterie, 10, 26, 30, 61, 70, 146, 147, 149, 348
 intendance-troepen, 26
 inundaties, 89, 91, 106, 248, 350-351, 352, 354, 358, 369, 471, 505
 Koninklijke Militaire Kapel, 137
 Korps Rijdende Artillerie, 152, 153, 155, 228, 321
 Iste Legerkorps, 61, 131; Commandant, 316, 328. *Zie ook*: N. T. Carstens
 1ste Divisie, 131, 275-276, 328
 3de Divisie, 131;
 IIde Legerkorps, 61, 189, 202, 203, 209, 330, 347, 349, 352, 353-355;
 2de Divisie, 61, 261, 330, 346, 355, 360; 2de Divisie, 1ode regiment, 342; 2de Divisie, reserve bataljons, 259, 264, 266; reserve, 203, 209-210, 230
 4de Divisie, 61, 202-203, 251-267, 330, 336, 346, 349, 354. *Zie ook*: A. A. M. van Loon; 4de Divisie, artillerie, 344; 4de Divisie, krijgsraad te velde, 211-212, 255-256, 510; 4de Divisie, 8ste regiment infanterie, 203-205, 251-255, 258, 266, 330-335, 406; 4de Divisie, 8ste regiment infanterie, Iste bataljon, 203-205, 210, 252, 254, 264, 332; 4de Divisie, 8ste regiment infanterie, IIde bataljon, 203-205, 252, 254, 330, 332; 4de Divisie, 8ste regiment infanterie, IIIde bataljon, 203-205, 251; 4de Divisie, 19de regiment infanterie, 212, 251, 342; 4de Divisie, 19de regiment infanterie, IIIde bataljon, 204, 206-208; 4de Divisie, reserve, 251
 IIIde Legerkorps, 61-64, 83, 85 e.v., 151, 176, 177-178, 184, 208, 218, 220, 348, 351, 352-354, 368, 407, 514
 IVde Legerkorps, 203, 330, 345-347, 352, 407, 413
 7de Divisie, 350
 8ste Divisie, 350; reserve-bataljons, 230
 Lichte Divisie, 62-64, 85, 150, 151-155, 169, 176, 178, 200, 218, 220, 224-228, 243, 244, 268, 319-323, 368, 514
 Lichte Divisie, huzaren-motorrijders, 63, 86-87, 152, 205, 510; Lichte Divisie, wielrijders, 153, 200, 322 munitie, 243, 272-273, 289
 Peeldivisie, 83, 87-88, 213-224, 285
 politietroepen, 30, 32-33, 487, 511
 regiment jagers, 20, 274, 325-329, 511
 Territoriale bevelhebber Drente, Groningen en Friesland, 247
 veldleger, 61, 178, 203-212, 349, 352, 355, 361, 368-369
 veldleger, Commandant, 60-61, 89, 94, 124, 173, 189-190, 194, 202-203, 208-209, 211-212, 245, 258-259, 261, 265, 279, 337, 347-349, 351-355, 368, 402, 407, 509-510. *Zie ook*: J. J. G. van Voorst tot Voorst.
 Verdedigingslijnes. *Zie*: Afsluitdijk, Bathstelling, Betuwstelling, Grebelinie, Kornwerderzand, Maas-Waalstelling, Maaslinie, Merwedefront, Nieuwe Hollandse Waterlinie, Peel-Raamstelling, Stelling-Den Helder, Vesting Holland, Waal-Lingstelling, Wonsstelling, Ijsellinie, Zanddijkstelling. *Zie ook onder*: provincies, rivieren en kanalen
 Ijselbataljons, 98-101

REGISTER

- Koninklijke Luchtmacht (Militaire Luchtvaart), 5-10, 13-14, 17, 20-21, 33-35, 122, 170-176, 241-242, 278-280, 323, 337, 359, 411, 414, 497, 499, 511, 514
 iste luchtvaart regiment, 411. *Zie ook*: P. W. Best. *Zie onder*: Vliegvelden
- Koninklijke Luchtvaart Maatschappij, 9, 122, 411
- Koninklijke Marine, 6, 142, 146, 416-430, 465, 467, 499, 511
 Marinestaf, 38, 47, 51, 66, 144, 164, 303, 368, 402n, 403, 420-421, 427
 Marineluchtvaartdienst, 5, 46-49, 164-165, 414, 419, 429-430, 496, 499
 Mariniers, 140, 277, 283, 326-327, 468, 510
 radiodienst, 41-42
 'Abraham van der Hulst', de, 250, 424
 'Braga', de, 92
 'Brinio', de, 250, 358, 423
 'Bulgia', de, 470
 'BV 5', de, 416n
 'BV 37', de, 417n
 'Cressy', de, 92 e.v., 423
 'Douwe Aukes', de, 424-425
 'Flores', de, 143, 144, 472
 'Freyr', de, 99, 209, 210, 256, 257, 423
 'Friso', de, 250, 358, 424n, 453
 'G 13', de, 416n, 424-426
 'Van Galen', de, 143-144, 171, 417
 'Gruno', de, 423, 424n
 'Hefring', de, 250
 'Isaac Sweers', de, 416-417, 422
 'Jacob van Heemskerck', de, 416-417
 'Jan van Brakel', de, 424-425
 'Jan van Gelder', de, 416
 'Johan Maurits van Nassau', de, 143, 144, 318, 425-426, 472
 'Nautilus', de, 424-425
 'O 9', de, 416n
 'O 10', de, 416n
 'O 21', de, 417
 'O 22', de, 417
 'O 23', de, 417-418, 428
 'O 24', de, 417-418
 'Pieter Florisz.', de, 250, 358, 424
 'Sumatra', de, 416
 'TM 51', de, 51, 142-143, 428
 'Tyr', de, 92 e.v., 423
 'Willem van der Zaan', de, 416
 'Z 3', de, 250
 'Z 5', de, 142-143, 421-422
 'Z 6', de, 424-425
 'Z 7', de, 424-425
 'Z 8', de, 424n
Zie ook: J. Th. Furstner; IJselmeerflottielje
- Koninklijke Militaire Academie, cadetten, 435
- Koninklijke Nederlandse Stoomboot Maatschappij, 164, 167, 434
- Koninklijke Petroleum Maatschappij, 431-432
- Koolhaas Revers, J., 81n, 105-110, 177n, 351n, 354n, 477n, 486, 495
- Koolhoven Vliegtuigfabrieken, 10
- Koopvaardij, Nederlandse, 41-42, 166-167, 314, 426-427, 493
- Kootwijk, 205
- 'De Kooy'-vliegveld, 5, 6-7, 9, 21, 35, 172, 241, 426
- Kooy, T. P. van der, 45n, 286n, 287n
- Kop van 't Land, 319-321
- Kornwerderzand, 102, 178, 248, 250, 317-319, 356, 360, 407, 425
- Korte, D. A. de, 340n
- Korteweg, A., 470n, 480n
- Kotzebue, graaf de, 51
- Koudenburg, H., 273
- Koudijs, G., 418
- Koutrik, F. A. van, 161
- Kralingse Plas, 141, 146, 231
- Kramer, P. H., 400n
- Kriegsmarine, Deutsche*, 5, 416, 430
- Kriegspropaganda 1939-1941*, 57n, 485n
- Krimpen aan de Lek, 108
- Kronenberg, P., 425
- Kruithof, A. J., 322n, 323n
- Kruls, H. J., 243n, 307
- Krijgsgevangenen, Duitse, 130, 136, 237, 434-435, 500
- Krijgsgevangenen, Nederlandse, 132, 136, 228, 236, 253-254, 262-263, 267, 329, 331 e.v., 340, 414, 491, 512, 518
- Küchler, G. von, 360-361, 370, 372,

REGISTER

- 413-415
 Kùp, Th. J., 489n
 Kùpfer, C. C., 8n, 10n, 174n, 175n, 185n, 241n
 Kurowski, F., 380n
 Kijkduin, 16, 129
- Lamers, Th. J. A., 7n
 Land, G., 337-338, 342
 Land van Maas en Waal, 62, 69, 89-90, 177, 208, 258, 330, 338
 Landzaat, W. P., 203, 210, 257, 264, 332
 Langstraat, 224, 295
 Larive, E. H., 144
 Lawick van Pabst, G. J. A. A. van, 302
 Lebon, J. W., 452-453
 Lebrun, A., 458
 Leeninga, J., 125n
 Leersum, 342
 Leeuw, B. J. de, 312
 Leeuwarden, 102, 105, 106
 Leeuwarden, vliegveld, 5
 Leeuwen, J. van, 278, 426-428
 Legerberichten, 120-121, 151, 182, 244, 362
Legerkoerier, 412n
 Leiden, 10, 61, 69, 122, 127, 130, 134, 139, 178, 184, 192, 230, 236, 240, 316, 351, 391
 Leinburg, J., 451n
 Leixner, L., 505n
 Lek, 108, 348, 351, 353, 359
 Lekkerkerk, 108
 Lemele, 95
 Lemmer, 250, 293, 360
 Lenaers, W., 123n
 Lent, 92n
 Leopold III, koning van België, 65, 483, 485
 Lestoquoi, overste, 156, 158, 215, 216, 217, 219
 Leverings, A. J. E., 435-437
 Levisson, A. S., 105
 Liefstinck, P., 366
Life Magazine, 467n
 Lindeman, L., 128n, 198n
 Linge, 176, 178
Linie, De, 100n
- Lisse, 186
 Lobith, 503
 Loevestein, 93, 423
 Logger, J. J., 303n, 478n
 Londen, 69, 164 e.v., 171, 191, 243, 282-284, 293, 313, 315, 363, 365, 457-467, 487, 488, 490, 492
London and North-Eastern Railway Company, 160
London Committee of the Neth. Red Cross Society: Report for 1940, 433n
 Loon, A. A. M. van, 202-203, 205n, 209-212, 251, 256-266, 330, 333, 338, 343-344
 Loon, H. W. van, 363
 Loon, J. H. J. van, 48
 Loon-op-Zand, 220
 Loosduinen, 137, 316
 Lopik, 355
 Loudon, J., 493
 Luchtbescherming, 448
 Luchtlandingen, Duitse, 3-4, 11-18, 22-33, 70. *Zie ook: Luftwaffe, Deutsche*
 Luchtwachtdienst, 60. *Zie ook: Centraal Luchtwachtbureau*
Luftwaffe, Deutsche, 3, 5, 35-36, 176, 215, 217, 293, 303, 318-319, 323, 334, 338, 353, 358, 361, 371, 426, 470, 480, 482, 485, 500, 516; 7de *Flieger-Division*, 140, 294, 399, 500; IVde *Fliegerkorps*, 370; *Kampfgeschwader* 54, 370-372, 378, 380, 382, 383, 399; *Luftflotte* 2, 179; 22ste *Luftlande-Division*, 17-19, 36, 60, 115-117, 129, 145, 180, 190, 234-239, 275, 294, 328, 360-361, 371, 398, 500; *Luftlandekorps*, 10, 140, 158, 175, 371, 434; *Junkers-52*, 11, 16, 17, 129, 175, 176, 183; *Messerschmitts*, 8, 9, 174-175, 183, 323; *Stukas*, 334, 341
 Lunteren, 123-124, 449
 Lutterade, 72
 Luxemburg, 54, 502
- Maarsbergen, 195
 Maas, 21, 59, 62, 63, 69, 70, 73, 89, 108, 112, 120, 141, 176, 178, 179, 180,

REGISTER

- 196, 205, 215, 244, 361, 482, 504, 515.
Zie ook: Rotterdam
- Maaslinie, 74-84, 217, 242, 512. *Zie ook:* Maas
- Maas-Waalkanaal, 88-90, 112, 177, 504, 512
- Maas-Waalstelling, 89-90, 91, 106, 108
- Maasbode, De*, 26, 381n, 382n, 384n, 386n, 391n, 492
- Maasbracht, 70, 75, 77
- Maasdam, 324, 381
- Maasdijk, H. C. van, 49, 506n
- Maaseik, 72
- Maassluis, 381
- Maastricht, 70, 72-73, 181, 215
- Maatschappij Nederland, 434, 441, 444
- Maatschappij Zeeland, 427, 468
- Mackay, A. W. R., 308n, 463-464
- Maduro, G. J. L., 136
- Maginotlinie, 481, 482
- Magnetische mijnen, 3, 4, 35, 68, 159, 426, 433, 455, 493
- Makkum, 101, 249
- '*Malcolm*', de, 428
- Malden, 88
- '*Malines*', de, 160, 161, 426
- Marezate, E., 477n
- Marineblad*, 47n, 49n, 419n
- Mark, 217
- Marsman, H., 493-494
- Mattern, C., 505
- May, P., 451
- Mededelingen van de Marinestaf*, 166n, 419n, 420n, 422n, 423n, 424n, 429n, 430n, 438n
- Medemblik, 249, 358n
- Medlicott, W. N., 501n
- Mees, H., 192n, 195n
- Meeteren, A. van, 272-273
- Mennicke, C. A., 128n, 197n
- Meppel, 505
- Merwede, 61, 64, 152-153, 227, 268, 321, 322, 323
- Merwedefront, 152-153
- Merwedehaven, 144
- Merwedekanaal, 350, 354
- Michiels van Verduynen, E. F. M. J., 38, 67-68, 165, 166, 167, 293, 294n, 441, 457, 461-463, 467n, 475-476, 487
- Michielsens, E. F. K., 136
- Middelburg, 157, 159, 474-479, 489n
- Middelhamis, 325
- Middenmeer, 4, 67, 173, 242, 278-279, 358
- Militaire hulpverlening, Engelse, 65-68, 160, 243, 277-279, 356, 360, 422, 481-482. *Zie ook:* *Irish Guards*; *Royal Marines*; *Royal Navy, demolition parties*; *Royal Air Force*
- Militaire hulpverlening, Franse, 65-66, 69, 83, 152, 155-160, 213, 215-220, 222, 243-245, 270, 356, 421, 431, 469-470, 472-474, 481-482. *Zie ook:* Franse Zevende Leger
- Militaire Inlichtingendienst, 115-116, 190-191, 303, 405, 409, 440
- Militaire Luchtvaart. *Zie:* Koninklijke Luchtmacht
- Militaire Willemsorde, 511
- Mill, 63, 84-88, 152, 159, 171, 180, 212-213, 244
- Millenaar, A., 55n, 56-57
- Milo, T. H., 42n, 426n, 427n, 434n, 437n, 443n, 456n
- Ministerraad, 36-49, 52-53, 285-294, 299-300, 304-307, 315, 363, 365, 460-461, 464-465
- Mink, F., 479
- Mittelhauser, generaal, 66, 217, 356, 421
- Moerdijkbruggen, 3, 4, 5, 27, 36, 46, 61-63, 64n, 75, 88, 128, 145, 158, 159, 168, 171, 174, 175, 179, 214, 216, 217, 224, 226, 228, 271-273, 292, 294, 295, 316, 319, 323, 324, 326, 501, 512. *Zie ook:* Hollands Diep
- Moerdijk (dorp), 30, 31, 36
- '*Mohawk*', de, 431-432
- '*De Mok*', 47n, 48, 419
- Molenaar, F. J., 499n en *passim* in voetnoten
- Molenaar, W. P. C., 487-489, 496
- Monchy, S. J. R. de, 187, 238, 298n, 366-367, 408n, 451
- Mook, 76, 77, 79, 82, 88
- Moolenburgh, C., 368n, 421n
- Mooren, P. H., 56n
- Mulder, H., 134
- Mussert, A. A., 111-112, 114, 125-126

REGISTER

- Mussert, J. A., 27, 151, 199, 271, 321-323
 Mussolini, B., 296, 483
 Mijs, A. C., 96n, 99n
- Naaldwijk, 431
 'Naaldwijk', de, 445, 455
 Namen, 485, 515
 Nantes, 483, 495
Nationale Dagblad, Het, 125
 'Nautilus', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Nederlanders in Duitsland, 56
Nederlands Juristenblad, 225n, 256n
 Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), 439
Nederlands Verbond van Vakverenigingen: Verslag over de jaren 1940-1945, 454n
 Nederlandse Bank, 66, 96, 160, 162-164, 281, 283, 304, 308, 417, 461, 489n
 Nederlandse Christen-Studentenvereniging, afd. Groningen, 102-103
 Nederlandse Redersvereniging, 167
 Nederlandse Rode Kruis, 495, 518
 Nederlandse Spoorwegen, 94, 97, 105
 Neerbosch, 88 e.v.
 Neeve, A. C. de, 197n, 364n, 392n, 518n
Neutraal, 455n, 509
 New York, 167, 432
 Nickel, E. *Zie*: Haas, N. de
 Nierstrasz, V. E., 147, 265, 349, 503, 509, 510, 513, 514 en *passim* in voetnoten
 Nieuw Beyerland, 325
Nieuwe Courant, 186, 364n, 408n
Nieuwe Groene, De, 494
 Nieuwe Hollandse Waterlinie, 109, 131, 245, 294, 330, 347, 350-355, 369, 358, 415.
Zie ook: Vesting Holland, oostfront
 Nieuwe Maas, 232
 Nieuwe Merwede, 178, 272
Nieuwe Rotterdamse Courant, 120n, 385n, 467n
 Nieuwe Waterweg, 49, 66, 142-143, 145, 147, 163, 171, 303, 417, 418, 426, 427
 Nieuwersluis, 255
 Nieuwolda, 102
- 'Nigerstroom', de, 494
 St. Niklaas, 495
 Noord, de, 153-155, 171, 182, 224, 225, 226-228, 243, 244, 268, 323
 Noord-Beveland, 479, 480
 Noord-Brabant, 2, 27, 33, 36, 62-66, 75, 123, 125, 151, 155, 156, 158, 176, 179, 184, 197, 205, 212-224, 242, 243, 244, 285, 294, 295, 496
 Noord-Holland, 101, 108, 109, 196, 247, 250, 356, 358, 361
 Noordereiland, 141, 145, 146, 230, 232, 233, 241, 316
 Noordwijk, 185
 Noordwijkerhout. *Zie*: Ruigenhoek, vliegveld
 Noordzee, 3, 7, 66, 417, 453
 Noordzeekanaal, 66, 293, 433, 434, 456
 Noorwegen, 58, 112, 354, 502, 503
 Noothoven van Goor, G. B., 69n, 283n, 492
 Norel, K., 19n, 132n
 Norg, 101, 102
 Normandië, 495
 NSB'ers, 46, 112-114, 123-128, 196-201, 441, 487, 488, 503-508
 Numansdorp, 148, 272-273
 Nijhoff, A. H., 196
 Nijkerk, 108, 346
 Nijland, J. C. C., 177
 Nijmegen, 91
 Nijnatten, A. A. van, 85, 184
- 'O 9', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'O 10', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'O 21', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'O 22', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'O 23', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'O 24', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Obbicht, 72
 Ochten, 92, 345, 346
 Ockenburg, 3, 4, 9, 10, 14, 16, 17-18, 35 e.v., 45, 46, 60 e.v., 115-117, 128, 129, 130, 137-139, 140, 178, 179, 190, 234, 237, 239, 241, 512
 Oegstgeest, 236
 Den Oever, 423-424
 Van Ommeren's Scheepvaartbedrijf,

REGISTER

- 167
 Oldenzaal, 94, 96
 Olifiers, C. M., 191, 303
 Olst, 99
 Ooltgensplaat, 200, 487, 496
 Oorlogsbuit, Duitse, 501-502
 Oorschot, J. W. van, 47, 48, 69n, 282, 409, 459
 Oost-Souburg, 470
 Oostburg, 475 e.v.
 Oosten, F. C. van. *Zie*: J. F. van Dulm
 Oostenrijk, 111
 Ooster-Schelde, 472
 Oosterbeek, 98-99
 Oosterhout, 295
 Oosterhuis, A., 455n
 Oostvoorne, 21
Opdat de kinderen leven, 385n
 Opheusden, 108
 Oslo, 112
 Ostende, 490
 Otten, P. F. S., 110, 431, 432
 Otzen, *Oberstleutnant*, 409-410
 Oud, P. J., 234, 373-378, 384, 396, 399, 400n
 Oude Maas, 3, 4, 5, 27, 36, 69, 128, 145, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 171, 178, 224, 225, 226, 228, 229, 243, 245, 270, 292, 325, 372
 Oude Rijn, 12, 134, 316
 Overbeek, G. P. J., 440n
 Overbetuwe, 91-93
 Overflakkee, 175
 Overhoff, F. A., 56n
 Overschie, 237, 239, 268, 275, 328-329, 361, 373, 398, 406
 Overstraeten, R. van, 65
 Overijssel, 69, 93-101
 Oxenaar, H. F. D., 302n
 Paleis Noordeinde, 51, 116, 281, 288, 296, 302, 304
 Panama, 41
 Pannerdens kanaal, 91
Panorama, 442n
 Papendrecht, 154, 271, 321, 429
 Papendrechtse Veer, 225, 227
 Parijs, 69n, 282 e.v., 461, 464, 482, 483, 487, 488, 490, 491, 492, 493
 'Pavon', de, 470, 491
 Peekema, W. G., 433n
 Peel-Raamstelling, 52, 63, 64n, 65, 66, 69, 74, 75, 78, 80, 82, 84-87, 93, 108, 152, 159, 171, 179, 180, 206, 213-224, 242, 514
 Pelkewijk, G. A. W. ter, 187n, 196n, 364n, 505n
 Pelsler Berensberg, H. F. W. H. van, 57n
 Pelt, A., 462-467
 Perkpolder, 157
 Pernis, 145, 162, 327, 368, 381, 502
 Perron, E. du, 451
 Pers, Duitse, 57, 416, 460
 Pers, Engelse, 463, 466
 'Perseus', de, 164
 Pétain, Ph., 483
 Peters, F. W. J. M., 177n
 Phaff, H. J., 285, 288, 298, 300, 302, 303, 487, 488
 Philips-fabrieken, 110, 431-432
 Philips, A., 431-432
 Phillips, T., 293
 'Phrontis', de, 434-435
 'Pieter Florisz', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Pinke, S. A., 143-144
 Pius XII, 296
 Plassche, J. G. M. van de, 191, 303, 435, 458-459
 Platon, Schout-bij-nacht, 155, 478, 480
 Plesman, A., 122
 Plesman, J. C., 174
 Poelje, G. A. van, 287n, 312, 313, 462n
 Polak, L., 103
 Polak Daniëls, L., 451
 Poldermans, J. D. G., 121n, 384n, 388n, 392n
 Polen, 58, 201, 315
 Politie, Duitse, 96, 161, 449, 490, 504
 Politie, Nederlandse, 124, 126, 200, 277
 Polman, J. J. A., 238n
 Poort, W. A., 193n, 195n
 Poortman, J., 120n, 505n
 Popelier, W. F. M., 32n
 Popta, W. E. van, 160n, 163n, 426n, 429n, 434n, 483n, 493n, 494n. *Zie ook*: T. H. Milo

REGISTER

- Portsmouth, 487
 Portugal, 41
 Post Uiterweer, J. E. A., 307, 463
 Princenhage, 220
 'Prinses Juliana', de, 427, 468
 Protze, T. A. R., 161n
 PTT., 119-120, 205, 232, 366, 405
 Publieke opinie, 57, 306, 362-363
 Purmerend, 126
 Puttershoek, 229
 Putzier, *Luftwaffe*-generaal, 370, 372, 378-379
- Quarles van Ufford, J. W., 475-476
 Quisling, V., 112
- Raadsveld, F. C. L., 75n
 Radio Beromünster, 363
 Radio Bremen, 295, 316
 Radio Hilversum, 353, 366
 Radio Huizen, 353, 366
 Radio Jaarsveld, 366, 413n, 414n
 Radio Scheveningen, 42n, 366
 Radio 'Vrij Nederland', 493
 Radioraad, 366
Rapport betreffende de door het Rotterdamse bedrijfsleven geleden verliezen tengevolge van oorlogshandelingen in de jaren 1940-1945, 395n
 Rauschnig, H., 449, 451
 Ravenstein, 76
Reddingboot, De, 438n
 Reeser, T. J., 231
 Regeringspersdienst, 40 e.v., 286, 364
Reichsdeutsche Gemeinschaft, 112, 115, 124
 Renkum, 98
 'Van Rensselaer', de, 284, 434, 445
 Reynaud, P., 483, 487, 488, 491
 Reynders, I. H., 64n, 513
 Rhenen, 91, 93, 98, 108, 175, 203, 209, 210, 211, 245, 251-253, 258, 260-261, 267, 330-335, 342-344, 346, 347, 348, 406, 504
 Rhijn, A. A. van, 39-40, 285, 289, 291, 307, 308, 310-313, 460
 Ribbentrop, J. von, 42n, 45, 54, 55, 57
- Ridderkerk, 153, 323
 Rilland, 472
 Ringeling, C., 45n, 312
 Robbé Groskamp, H. A., 193n
 'Robur', de, 283
 Roebroek, H. A. L., 312
 Röell-del Court van Krimpen, M., 284
 Roeloffzen, G. F., 279-280
 Roelofsen, J. C., 364n, 409n
 Römer, R., 406n
 Roermond, 75, 76, 77, 81, 82
 Roever, J. W. de, 199n, 434n, 456n
 Rogier, L. J., 392
 Roosendaal, 30, 62, 148, 215, 220, 221, 229
 Roosteren, 72
 Rooy, M., 405, 447n
 Rost van Tonningen, M. M., 113, 200, 311, 487, 489
 Rost van Tonningen, N. A., 200
 Rotterdam, 3, 5, 23-26, 36, 61, 69, 75, 106, 118, 122, 127, 128, 137, 139-148, 155, 160, 162, 174, 178-180, 184-185, 192, 194-196, 199, 209, 224, 230-234, 241, 243, 245, 268, 270, 273-276, 280, 292, 295, 316, 325-328, 351, 361, 369-400, 406, 413, 417, 422, 426, 429, 501, 504, 514-518. *Zie ook*: Waalhaven
Rotterdams Jaarboekje, 1965, 374n, 431n
 Rotterdamse Lloyd, 196
 Rouaan, 495
Royal Air Force, 148, 153, 166, 168-169, 215, 265, 280, 293
Royal Marines, 169, 277-278, 427
Royal Navy, 293, 358, 416. *Zie ook*: *British Admiralty, demolition-parties*, 66-68, 69, 160, 162-163, 328, 442, 454, 455, 468
 Royen, F. J. van, 366
 Roijen, J. H. van, 432, 462
 Rozenburg, 49, 129, 137, 495
 Rugers, B., 188n
Ruhr-Nachrichten (Dortmund), 380n
 Ruhrgebied, 54
 Ruigenhoek, 4, 5, 9, 67, 172, 173, 175, 278-279, 359, 411
 Ruyter van Steveninck, A. C. de, 69n, 283n
 Rijksbureau voor de Zeescheepvaart,

REGISTER

- 167
 Rijksdruisers, III, II2, II3, II4, II6,
 124, 196, 199, 201, 277, 384, 441, 505,
 506
 Rijksmuseum Amsterdam, 358n
 Rijn, 92, 93, 99, 203, 258, 334, 338
 Rijn van Alkemade, T. van, 302
 Rijnland, 205
 Rijsoord, 145, 180, 229, 372, 373, 378,
 379, 413-415
 Rijssel, 495
 Rijswijk, 13, 16, 136
- Sant, F. van 't, 302
 Sassenheim, 130
 Schacpman, Th. F. M., 496n
 Schagen, 448
Schager Courant, 448
 Schaik, J. R. H. van, 53, 313n, 439
 Scharroo, P. W., 141-142, 231, 273-
 274, 295, 316, 325-327, 373-377, 379-
 380, 396-399, 401, 407
 Schelde, 427
 Schellingwoude, 47n, 49, 419
 Schepenvorderingswet, 167
 Schepers, J. D., 408n, 413n, 414n
 Scherpenzeel, 345, 346, 360
 Scheveningen, 3, 36, 46, 48-49, 168,
 198, 235, 237, 408, 420, 421, 423, 438,
 450, 507
 Schiedam, 51, 142, 143, 381, 429
 Schiermonnikoog, 412
 Schimmel, A. H., 349, 353n
 Schiphol, 5, 8-10, 14, 19, 35, 67, 172,
 173, 241, 278, 279, 323, 359, 410, 411
 Schipluiden, 239
 Schlieper, *Generalmajor*, 413-415
 Schmidt, L. J., 66, 85-87, 213, 216, 218-
 219, 220-221
 Schmidt, R., 294, 360-361, 370-373,
 375, 378-380, 396, 398-399
 Schmidt Degener, F., 358n
 Scholtens, A. L., 312, 313
 Schoonenberg, J. J. A., 303
 Schoonhoven, 107, 448
 Schouwen, 470, 471, 480
 Schouwen-Duiveland, 223, 518
 Schriek, J. R. van der, 432
- Schuurman, W. J. C., 404n
Secret Intelligence Service, 161, 441-442
 Sedan, 482, 515
 Sengers, H. H. A., 77n, 82n, 83n
 Sevenster, A., 495n
 Severen, J. van, 201
 Seys-Inquart, A., 111
Shipping Committee, 167
 Siersema, O. J., 409n, 410n
 Sisselaar, C., 428n
 Sittard, 74
 Six, O. E. W., 48, 312, 409n
 Sliedrecht, 199, 323
 Sloedam, 472, 474, 477, 479, 480
 Sluis, 487-489
 Sluyscr, M., 441, 451n, 452-453
 Smeding, M., 371n, 378n
 Smedts, M., 79n
 Smit sr., J. J., 441-442
 Smit, J. K., 441, 455
 Smit, D. M. de, 433
 Sneek, 248, 412
 Snouck Hurgronje, A. M., 38, 286, 305,
 307, 310, 311, 313, 433, 462
 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij,
 439
Socialisme en Democratie, 515n
 Soest, 109
 Soesterberg, 342, 348, 449 e.v.
 Soesterberg, vliegveld, 5, 13, 17, 279,
 353
 Somer, J. M., 435
 Somme, 482, 483, 485, 486, 491, 515
 Souburg, 5, 34, 410, 468, 469, 495
 Southampton, 491, 496
 Sowjet-Unie, 501
 Spaarbanken, 96
 Spakenburg, 109
 Spanje, 41
 Spijkenisse, 147, 155, 224, 226, 229
 Speekenbrink, A. B., 433
 Spermon, C. J., 234n, 374n, 380n
 Speyart van Woerden, E. L. M. H.,
 125n
 Spitzen, D. G. W., 312
 Sponeck, L. W. von, 117, 129, 137, 139
 180, 193n, 234, 237-239, 268, 275,
 361, 398, 399
 Spui, 325

REGISTER

- SS-Leibstandarte 'Adolf Hitler'*, 294, 347, 399, 415
SS-Standarte 'Der Führer', 93, 100 e.v., 205-208, 251-254, 267, 330-335, 340, 346, 353, 512
SS-Standarte 'Germania', 213 e.v.
SS-Standarte 'Gross Deutschland', 213, 472-474, 478, 479-480
SS-Verfügungstruppen-Division, 213
 Staatsmijnen, 72, 501
 Stad, H. J. van der, 157, 159, 163n, 195, 224, 303, 404, 467-468, 471-472, 478-480, 489, 490
Standaard, De, 367
 Stanley, O., 68
 Staten-Generaal, 53-54, 314-315, 365
 'Statendam', de, 233, 426
 Stavoren, 101, 250, 293, 358
 Steege, D. ter, 103n
 Steenberghe, M. P. L., 39, 41, 45, 167, 285, 289, 291, 299n, 307, 308, 310-313, 433, 438, 457n, 460, 464, 465, 492
 Steenhouwer, E., 265, 266n
 Stein, 72
 Steinhage, J., 96-97
 Stelling-Den Helder, 248, 318, 369, 403, 404
 Stichting Opbouw Drente, 105
 Stoomvaart Maatschappij Nederland, 434, 441, 444
 Stoomvaart Maatschappij Oostzee, 434
 Straaten, A. W. van, 177n, 194n, 332n, 450n
 Straelen, F. H. M. van, 491n
 Strijensas, 273
 Student, K., 129, 139-140, 145, 150, 154, 180, 224, 226, 234, 245, 270, 373, 378, 379, 398, 399, 413, 514
 Stuldreher, C. J. F., 97n
 Sudetenduitsers, 111
 'Sumatra', de. *Zie*: Koninklijke Marine Swagerman, B., 9 e.v., 173, 323
 Sijes, B. A., 516n
 Szerkowski, Ch., 518n
Telegraaf, De, 112n, 119n, 121n, 327n, 492
 Tellegen, B. D. H., 476
 Tellegen, M. A., 353n
 Tempel, J. van den, 39, 40, 46, 285, 286, 289, 290, 291, 292, 460, 465
 Tenkink, J. C., 311
 Terborg, 95
 Terheijden, 217
 Terlaak Poot, L. D., 19n, 408n
 Termoten, J., 339
 Terneuzen, 157, 486
 Terschelling, 412, 424n
 Tets van Goudriaan, G. C. W. van, 298, 302, 303, 476, 487
 Teuge, 5
 Texel. *Zie*: 'De Vlijt', 'De Mok' 'Texelstroom', de, 434-437
 Thiel, J. A. van, 124-126, 196, 198, 199, 200, 507
 Thoden van Velzen, H. H., 292n
 Tholen, 223, 472, 480
 Thomas, generaal, 501
 Tiel, 178
 Tilburg, 33, 87, 128, 159, 192, 213, 215, 216-222
Tilburg in de oorlogsjaren 1940-1945, 218n
 Tilbury, 460
Times, The, 438n, 441n, 442n
 'Titus', de, 164, 169, 434
 'T M 5', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Topografische Dienst, 409
 Trier, 491
 Trip, L. J. A., 308, 461, 464
Trojanisches Pferd, Operatie, 91, 503
 Trunz, B., 384n
 Tsjecho-slowakije, 111, 290
 'twee gezusters', 'De', 272-273
 Twente, vliegveld, 5
 Tijn-Cohn, G. van, 444n
 'Tyr', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Urk, 358
 Urmond, 72
 Utrecht (prov.), 109, 359
 Utrecht (stad), 126, 127, 152, 187, 196, 208, 238, 257, 339-351, 353, 360, 361,

REGISTER

- 371, 373, 376, 379, 399n, 401-402, 505, 515, 516
Utrechts Nieuwsblad, 314, 450
 Utrechtse heuvelrug, 353
- Vaals, 59, 73-74
 Vaartse Rijn, 351
Vaderland, Het, 192n, 195n, 364n
 Valkenburg (L.), 74
 Valkenburg, vliegveld, 3, 4, 10-13, 35 e.v., 46, 47, 60 e.v., 128, 129, 130-134, 140, 178, 179, 234, 241
 Valkenburg (Z.H.), 12, 133-134, 139, 171, 180, 188, 234, 235, 236, 237, 243, 267, 275-276, 328-329, 361
 Valstar, S. M. D., 167
 Vanwelkenhuyzen, J., 201n
Varen in oorlogstijd, 434n, 435n, 491n
 Vecht, 351
 Veegens, D. J., 188n
 Veen, Y. G. van der, 439, 440
 Veenbaas, J., 101-102
 'Veendam', de, 233
 Veenendaal, 107, 201, 203, 259, 349
 Veere, 47n, 419
 Veghel, 213
 Veldhuizen, G. van, 390n
 Veldkamp, J. T., 448n
 Veldman, J. L., 328n, 442n, 501n, 502n
 Velsen, 130, 452
 Veluwe, 94, 98-99, 100, 108, 179, 205, 242, 294, 346, 348, 351
 Venlo, 75, 76, 81, 82, 120, 518
 Venlo-incident, 54
 Veraart, J. M., 33n, 438
 Verenigde Staten van Amerika, 41
 Verhey, H. J. W., 387n
 Verhoeven, B., 194n, 204n, 326n, 407n
 Verliezen, burgerbevolking, 499; Duitse manschappen, 28, 130, 139, 224, 253, 498, 500; Nederlandse manschappen, 9, 13, 17, 18, 19, 24, 28, 32, 33, 73, 90, 95, 100, 102, 139, 149, 152, 224, 227, 229, 230, 236, 249, 254, 263, 276, 326, 334, 344, 491, 499-500; Duitse vliegtuigen, 8, 9, 13, 14, 16, 120, 130, 171, 176, 179, 317, 500; Nederlandse vliegtuigen, 35, 172-173, 241, 280. *Zie ook onder: vliegvelden*
Verslag van de toestand der Gemeente Rotterdam, 1940, 391n, 392n
 Versteeg, H. J., 507
 'Vesper', de, 442
 Vesting Holland, 3, 36, 62, 65, 75, 106, 110, 131, 150, 152, 178, 208, 217, 221, 224-242, 267-278, 288, 294, 319-329, 404, 509, 514; Commandant, 30, 61, 173, 188, 192, 232, 240. *Zie ook: J. A. van Andel; Noordfront, 358-359, 377; Oostfront, 347-355, 360, 368, 377. Zie ook: Nieuwe Hollandse Waterlinie; Westfront, Groep 's-Gravenhage, 238; Pantserafweerfront, 356-357, 377, 401*
 Veur, M. W. G. van der, 477n, 479n
 Vickers-fabrieken, 243
 Victor Emmanuel, koning van Italië, 296
 Vincennes, 65
 Visser, J. G., 96n, 119n, 120n
 Visserijvloot, 429
 Vlaardingen, 14, 140, 144, 145, 163, 244, 327, 381
 Vlieland, 412
 Vliet, 134, 135, 136
 Vlissingen, 4, 9, 35, 143, 144, 156, 159, 160, 163, 172, 217, 356, 416, 417, 429, 468, 469, 470, 478, 479, 480, 491
 Vluchtelingen, 430-446, 452-456. *Zie ook: Evacuaties*
 Vluchtelingen, Duits-Joodse, 105-106, 126, 196-197, 199, 431, 444, 487-488
 Vlucht, W. de, 507
 'De Vlijt', 5-6, 35, 172, 242, 410-411
 Voetelink, H. M., 256n
 Voigt, C. J., 203, 207, 208
 Volbeda, M., 390n
Volk, Het, 492
Volk en Vaderland, 125
Volksdagblad, Het, 125
 Vollgraff, D. D., 260n
Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet-Herdenkings-Comité, 125n

REGISTER

- Voorburg, 348
Voormalig Verzet Nederland, 234n, 374n, 380n
 Voorne-Putten, 147, 319, 406
Voorspel, 509
 Voorst Evekink, D. van, 65-66, 155, 159, 492, 493
 Voorst tot Voorst, C. E. W. van, 349-350, 401, 404, 413
 Voorst tot Voorst, H. F. M. van, 59-60, 63n, 69, 87, 158n, 160n, 178, 182, 187n, 188n, 189, 244, 286n, 292n, 295, 298, 305, 306, 311, 312, 316, 323, 327, 356, 360, 368-369, 376, 400-404, 409, 413, 414, 420n, 422
 Voorst tot Voorst, J. J. G. van, 61, 89, 124, 187, 189-190, 499n, 511n, 512n, 519n. *Zie ook*: Koninklijke Landmacht, Commandant veldleger
 Voorthuizen, 346
 Vorrink, A., 454n
 Vorrink, J. J., 439, 440, 454
 Vos, P. J. C., 411n
 Vos van Steenwijk, C. de, 51, 281, 284
 Vos van Steenwijk, W. L. de, 365
 Vredenburg, H. F. L. K. van, 305, 307, 432
 Vreede, E. A., 250
 Vreemdelingen, 124-125. *Zie ook*: Rijksduitsers
 Vries, J. de, 486n
 Vries, M. de, 272
 Vriezenveen, 97
 Vrinten, A. J. J., 161, 191
 Vrouwelijk Vrijwilligerskorps, 518
Vrij!, 120n, 122n, 184n, 192n, 194n, 204n, 230n, 326n, 407n
Vrijheid, 124n, 449n
 Vrijwillig Landstormkorps Luchtafweerdienst, 140, 381
 Vught, 85, 295
Vught, poort van de hell! Oorlogsherinneringen van een Jood, 448n
 Vuyst, S. M. de, 486n
 Vijfde Colonne, 13, 20, 25, 30, 38, 42, 51, 52, 69, 111-115, 116, 119, 121-122, 126, 128, 141, 158, 183-203, 208, 218, 220, 231-232, 237, 238, 140, 256, 265, 266, 268, 274, 276 e.v., 281, 286-287, 295, 296, 302, 321, 322, 348, 349, 406, 434, 444, 452, 470, 485, 489, 492, 503-508
 Vijver, J. F. van de, 69n, 282
Waag, De, 56
 Waal, 62, 88-92, 108, 176-178, 208, 347-348
 Waal-Lingestelling, 61, 63, 177, 348, 351
 Waaldijk, 176
 Waalhaven, vliegveld, 3, 4, 5, 16, 19-24, 26, 35, 36, 37, 46, 51, 61, 107, 120, 128, 129, 139, 140, 143-146, 147, 148, 153, 154, 168, 171, 172, 174, 175, 178, 182, 226, 227, 229, 231, 232, 241, 244, 268, 280, 293, 378
 Waalsdorp, 19
 Waddenzee, 6, 293, 318, 423
 Wäckerle, H., 262-264, 267, 330, 334-335, 504
 Waclre, K. van, 223n
 Waert, G. van, 448n
 Wagenaar, A., 395
 Wageningen, 98, 106-108, 179, 203, 205, 208, 209, 244, 247, 251, 253-254, 256, 265, 278-280, 335, 338
 Walcheren, 66, 156, 159, 171, 223, 411, 468-471, 472, 474, 475, 476, 478, 479, 480
 Walkate, A. H., 339
 'Walpole', de, 441-442
 Walré de Bordes, J. van, 476-477, 479
War Office, 68, 441
 Wassenaar, 12, 134, 139, 171, 180, 188, 191, 197, 198, 199, 235, 236, 237, 243, 267, 361
 Wassenaarse Slag, 6, 235, 236, 237, 328-329
 Wateringen, 238, 239, 268, 275
Week in beeld, De, 22n, 234n, 380n
Wehrmacht, Deutsche, 481-482
Xde Armee-Korps, 413
XXXIXste Armee-Korps, 294, 360-361, 370
Heeresgruppe A, 481, 482
Heeresgruppe B, 180, 245, 294, 413
Heeresgruppe C, 481

REGISTER

- 207de *Infanterie-Division*, 331-334, 346
 227ste *Infanterie-Division*, 205, 346
 1ste *Kavallerie-Division*, 101, 104, 249, 317-319, 360, 505
 6de leger, 70-74, 361
 18de leger, 75, 93, 181, 294, 413
Oberkommando der Wehrmacht, 412
 pantsertreinen, 75, 84-85, 93, 98, 102, 120, 375
 3de *Panzer-Division*, 75
 4de *Panzer-Division*, 70, 73, 74, 180
 9de *Panzer-Division*, 3, 5, 27, 64n, 75-76, 88, 147, 180, 214, 215, 220, 224, 226, 234, 245, 270, 271, 294, 319, 360, 373, 379, 415, 514
 Weiler, J. L. W. C. von, 422
 Welschap, 5
 Welter, Ch. J. I. M., 39, 46, 47, 48, 52, 69, 164-166, 288, 289n, 290, 293, 433, 457, 461, 464, 491, 492
 Wenninger, *Generalleutnant*, 409-410, 412, 413n, 414n
 Went, N., 126n
 Werf 'Gusto', 143, 428
 Werff, J. van der, 122n, 174n
 Werkendam, 93, 127, 197, 321
 Wessels, E. C., 425-426
 Wessem, 82
 West-Friesland, 358n
 West-Souburg, 470
 Westeinderplas, 47n, 419, 420
 Westen, J. H. Th. J., 78n, 518n
 Wester-Schelde, 157, 159, 303, 474, 475, 478, 480
 Westerbork, kamp, 105-106
 Westervoort, 94, 98-99
 Westfalen, 378
 Westkapelle, 479
 Westland, 16, 51, 69, 109, 129, 134, 236, 238, 239, 275, 277
 Westra, E. J. *Zie*: J. J. Leeninga
 Wet behoud scheepsruimte, 167
 Weygand, M., 482
 Wheeler-Bennett, J. W., 297n, 457n
 'Whitshed', de, 162
 Wiardi Beckman, H. B., 405, 440, 447n, 453
 Wichers, J. J., 430
 Wieldrecht, 149, 151, 227, 228, 268, 270, 319, 321, 324
 Wieringermeerpolder, 102, 248
 Wiessing, H. P. L., 494
 'Wild Swan', de, 162, 163, 232
 Wilde, A. C. de, 12n, 134n, 236n, 329n
 Wilhelm II, keizer van Duitsland, 260, 349
 Wilhelmina, koningin, 36, 40-41, 49-52, 116, 192n, 281-284, 285, 287-291, 297-304, 307, 313, 315, 362-363, 365, 416, 457-463, 466-467, 476, 478, 488
 'Willem van der Zaan', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Willemsdorp, 30, 31 e.v., 271, 272
 Willemstad, 62, 148, 224, 229
 Wilson, J. J. C. P., 66, 67n, 82, 87n, 176, 216, 262n, 273-275, 325, 327, 375-376, 397-398, 400-402, 422, 504n
 'Windsor', de, 309, 314
 Winkelman, H. G., 30, 34, 36, 37, 46, 47, 51, 58-64, 65-66, 67, 68, 73, 85, 106, 116, 119, 148, 151, 152-153, 155, 158, 159-160, 162, 171, 172-173, 176, 178, 182, 187, 188-189, 194, 208, 217, 218, 230n, 244, 270, 272, 273, 281, 283, 287, 288, 292, 294-295, 297-300, 301, 305-306, 308, 310-314, 315-316, 324, 326, 327, 328, 350, 351, 355-356, 358, 360, 364, 366-367, 368-369, 375-376, 397, 400-405, 410, 412-415, 420-422, 427, 430, 435, 436, 442, 446, 452, 454, 458, 462, 464, 465, 471, 502, 505, 506, 512, 513-516
 Winschoten, 102, 317
 Wisse, F. C., 385n
 Woelderen, C. A. van, 163n, 470, 479
 Wonsstelling, 102, 108, 179, 242, 247-250, 278, 285, 292, 317
 Wormerveer, 391
 Woudenberg, H. J., 128n, 199
 't Woudt, 239
 Wouters, G. J. J., 166
 Wijk bij Duurstede, 97, 338
 Wijker, A., 229
 Wijnhandel, 448-449

REGISTER

- Wijnkoop, D., 125, 199
 Wijsmuller-Meijer, G., 444
- IJ, 358
 IJmuiden, 4, 35, 66, 160, 162, 164, 169, 281-284, 356, 360, 364, 411, 417, 422, 424, 427, 428, 431, 433, 434, 435, 439-446, 450, 452-456, 468
 Ypenburg, vliegveld, 3, 4, 5, 10, 13-17, 35 e.v., 45, 46, 60 e.v., 68, 116-117, 128, 129, 130, 134-136, 140, 168, 171, 172, 178, 179, 234, 241, 512
 IJssel, 59, 93-101, 112, 120, 179, 180, 205, 242, 504
 IJsellinie, 93-101, 242, 348
 IJsselmeer, 109, 110, 249-250, 293, 351, 358, 360, 423, 454
 IJsselmeerflottielje, 250, 358, 423-424
 IJselmonde, 107, 108, 145, 147-148, 153, 154, 224, 226, 227, 228, 229, 268, 270
 IJselstein, 153n
 IJzerman, A. W., 439
- 'Z 3', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'Z 5', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'Z 6', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'Z 7', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 'Z 8', de. *Zie*: Koninklijke Marine
 Zanddijkstelling, 106, 468-469, 471-473, 480
- Zech von Burkersroda, J., 42-45, 404
 Zee, K. van der, 142-143
 Zeegers, G. H. L. *Zie*: W. E. Boerman
 Zeehaven (Dordrecht), 228
 Zeeland, 66, 125, 155, 156, 184, 195, 223, 298, 301 e.v., 402, 414, 446, 462, 465, 466, 468-497
Zeeland in beweging jaren, 1940-1945, 159n
 Zeeuws-Vlaanderen, 105, 156, 158, 215, 223, 303, 308, 468, 471, 475, 478, 486-487, 495, 496
 Zegers, J. G. W., 69n, 282
 Zeist, 189, 202, 205, 208, 209, 211, 348, 349, 354
 Zelfmoorden, 450-451
 Zevenbergen, 21, 221, 399n
 'De Zilk', 358, 411
 Zoetermeer, 316, 364, 407
 Zomertijd, 65n
 Zuid-Beveland, 106, 156, 159, 215, 468-469, 471, 474, 478, 480
 Zuid-Limburg, 69, 70-88, 125
 Zuid-Willemsvaart, 87-88, 213, 214, 215, 219, 221, 242
 Zundert, 158, 216, 222-223, 494
 Zurich, 108
 Zutfen, 93, 96, 98-99, 205
 'Zwarte Zee', de, 417
 Zwitserland, 55
 Zwolle, 94, 98-99, 105, 205
 Zijpe, 200